

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ISSN: 2663-6840 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія

ФІЛОЛОГІЯ

Випуск 2 (44)

НА ЧЕСТЬ

**доктора філологічних наук, професора
ВАЛЕРІЯ МИХАЙЛОВИЧА МОКІЄНКА,
Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології
при Міжнародному комітеті славистів
(до 80-річчя від дня народження)**

Ужгород – 2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Мотокі Номачі, PhD, професор університету Хоккайдо, Саппоро, Японія.

Голова редакційної ради

Наталія Венжинович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови УжНУ.

Відповідальний редактор

Галина Шумицька, кандидат філологічних наук, доцент, декан філологічного факультету УжНУ.

Члени редакційної колегії

Зоя Адамія, доктор філологічних наук, професор, т.в.о. обов'язки директора Інституту російської мови і літератури Цхум-Абхазької Академії наук, Тбілісі, Республіка Грузія.

Алла Архангельська, доктор філологічних наук, професор кафедри славистики Університету в Оломоуці, Оломоуць, Чеська Республіка.

Валентина Барчан, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Наталія Бедзір, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янської філології та світової літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Аніко Бергсасі, доктор філософії з галузі «Гуманітарні науки» (спеціальність: філологія), доцент, завідувач кафедри філології Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Берегово, Україна.

Юрій Бідзіля, доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Міхал Вашичек, PhD, провідний науковий співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Василь Івашиків, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури імені Возняка, ЛНУ імені І. Франка, Львів, Україна.

Вікторія Лебович, PhD, Університет ім. Лоранда Етвеша, Будапешт, Угорська Республіка.

Олена Левченко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна.

Валерій Мокієнко, доктор філологічних наук, професор Інституту славистики Грайфсвальдського університету, Грайфсвальд, Німеччина.

Леся Мушкетик, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, Київ, Україна.

Сергій Потапенко, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології, перекладу і філософії мови імені О.М. Морозовського Національного лінгвістичного університету, Київ, Україна.

Мацей Рак, доктор філологічних наук габілітований, професор Інституту славистики Ягеллонського університету, Краків, Польська Республіка.

Дорота Крістіна Рембішевська, доктор філологічних наук, професор, Польська академія наук, Варшава, Республіка Польща
Іван Сабадош, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Кароліна Скварська, PhD, співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Дмитро Цолін, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології, Національний університет «Острозька академія», Україна; Університет Мартіна Лютера, доцент, Лейпциг, Німеччина.

Сергій Шаров, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української та зарубіжної літератури Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, Україна.

Желька Фінк-Арсовскі, доктор філологічних наук, професор Університету в Загребі, Загреб, Республіка Хорватія.

Мірослав Янков'як, PhD, науковий співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Вероніка Баньої, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Олеся Харківська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Ольга Пискач, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Оксана Кузьма, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Оксана Тиховська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Олеся Барчан, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Наталія Петрица, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри словацької філології УжНУ, Ужгород, Україна.

Євген Соломін, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Редактор-перекладач

Оксана Миголінець, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології УжНУ, Україна.

Свідцтво про державну реєстрацію: серія КВ № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

«Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» є фаховим виданням категорії «Б» із філологічних наук (спеціальність 035 – Філологія) на підставі Наказу МОН України № 886 від 2 липня 2020 року. Додаток 4. Журнал включено до Міжнародної наукометричної бази IndexCopernicus International (Республіка Польща).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua>

Адреса редакції:

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», філологічний факультет, вул. Університетська, 14, м. Ужгород, 88017

Тел.: +380506645839, +380672841830; e-mail: visnykfifak.uzhnu@gmail.com

ISSN: 2663-6840

Дата реєстрації: 14.11.2018

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Протокол № 6 від 17.09.2020.

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY**

ISSN: 2663-6840 (Print)

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF UZHHOROD UNIVERSITY**

Series
PHILOLOGY

Issue 2 (44)

**In HONOUR
of Doctor of Philology, Professor
VALERIY MOKIENKO,
Honorary Chairman of the Commission on Slavic Phraseology
at the International Committee of Slavists
(to the 80th birthday anniversary)**

Uzhhorod – 2020

EDITORIAL BOARD

Chief Editor

Motoki Nomachi, PhD, Professor, University of Hokkaido, Sapporo, Japan.

Chairman of the Editorial Board

Natalia Venzhynovych, Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Deputy Chief Editor

Halyna Shumytska, Candidate of Philology, Associate Professor, Dean of the Philological Faculty of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Board

Zoya Adamiya, Doctor of Philology, Professor, Acting Director of the Institute of Russian Language and Literature of the Chum-Abkhaz Academy of Sciences, Tbilisi, Republic of Georgia.

Alla Arkhanhelska, Doctor of Philology, Professor of Slavic Studies, University of Olomouc, Olomouc, Czech Republic.

Valentyna Barchan, Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Natalia Bedzir, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Slavic Philology and World Literature, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Aniko Beregsasi, Doctor of Philosophy in the Humanities (specialty: Philology), Associate Professor, Head of the Department of Philology of the Transcarpathian Hungarian Institute. Ferenc Rakoczi II, Beregovo, Ukraine.

Yuriy Bidzilya, Doctor of Social Communications, Associate Professor, Head of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Mikhail Vashychek, PhD, Leading Research Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Vasyl Ivashkiv, Doctor of Philology, Professor, Head of the Vozniak Department of Ukrainian Literature, Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine.

Victoria Lebovich, PhD, Lorand Etvosh University, Budapest, Republic of Hungary.

Olena Levchenko, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Applied Linguistics, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.

Valeriy Mokienco, Doctor of Philology, Professor at the Institute of Slavic Studies, University of Greifswald, Greifswald, Germany.

Lesya Mushketyk, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher of the Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Serhiy Potapenko, Doctor of Philology, Professor of the Morokhovskiy Department of English Philology, Translation and Philosophy of Language, National Linguistic University, Kyiv, Ukraine.

Maciej Rak, Doctor of Philology, habilitated, professor at the Institute of Slavic Studies, Jagiellonian University, Krakow, Republic of Poland.

Dorota Kristina Rembiszewska, Doctor of Philology, Professor, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Republic of Poland.

Ivan Sabadosh, Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Karolina Skvarska, PhD, Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Dmytro Tsolin, Doctor of Philology, Professor of the Department of English Philology, Ostroh Academy National University, Ukraine; Martin Luther University, Associate Professor, Leipzig, Germany.

Serhiy Sharov, Candidate of Pedagogy, Associate Professor of the Department of Ukrainian and Foreign Literature, Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.

Zelka Fink-Arsovski, Doctor of Philology, Professor at the University of Zagreb, Zagreb, Republic of Croatia.

Miroslav Yankovyak, PhD, Research Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Veronika Banyoi, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olesya Kharkivska, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olha Pyskach, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Oksana Kuzma, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Oksana Tykhovska, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olesya Barchan, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Natalia Petritsa, Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Slovak Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Eugene Solomin, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Editor-translator

Oksana Myholynets, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of English Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Sertificate of the State Registration: series CB № 7972 as of 9.10.2003.

«Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology» is a professional publication of category «B» in Philology (specialty 035 – Philology) on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886, July 2, 2020. Annex 4.

The journal is included in the International scientific and metric base Index Copernicus International (Republic of Poland).

All electronic versions of the articles in the collection are available on the official website edition: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua>

Editorial Board Address:

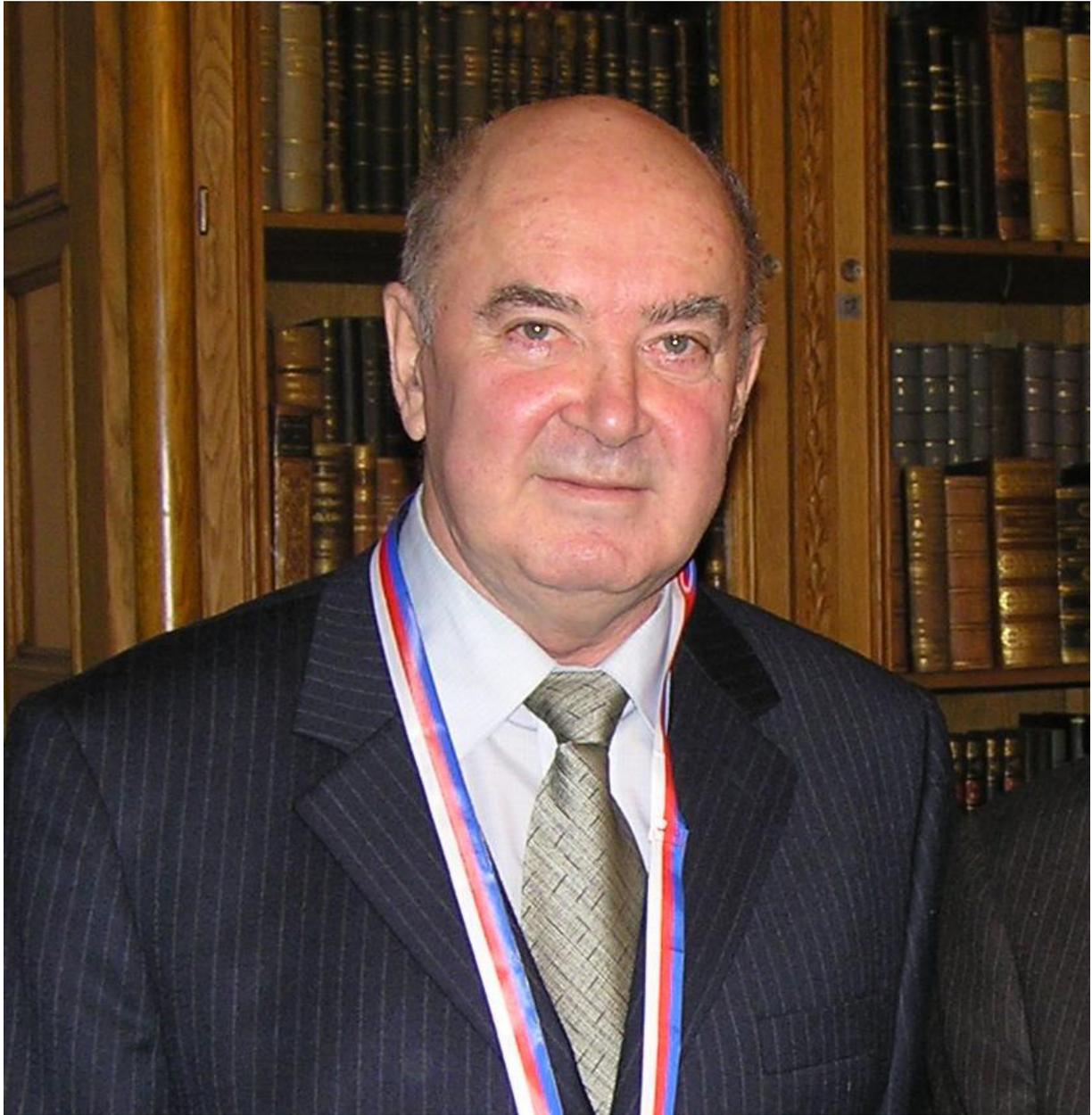
SHEE «Uzhhorod National University», Philological Faculty, 14 Universytetska str., Uzhhorod, 88017

Tel.: +380506645839, +380672841830; e-mail: visnykfilfak.uzhnu@gmail.com

ISSN: 2663-6840

Date of Registration: 14.11.2018

Recommended by the Scientific Council of the
State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University»
Minutes № 6 of 17.09.2020

**Доктор філологічних наук, професор
ВАЛЕРІЙ МИХАЙЛОВИЧ МОКІЄНКО**

ІДЕЙНИЙ ПРОСТІР ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ МОКІЄНКА

Науковий вісник Ужгородського університету.
Серія: Філологія. Випуск 2 (44).
УДК 811.16(092)Мокієнко+81'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).6-16

Гриценко П. Ідейний простір професора Валерія Мокієнка; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. Праці відомого мовознавця проф. Валерія Михайловича Мокієнка охоплюють низку вузлових проблем російського і слов'янського мовознавства, насамперед фразеології, соціолінгвістики, лінгвокультурології, які дослідник розв'язує в опорі на широке коло мовних фактів різних слов'янських і неслов'янських мов, активно залучаючи інформацію про традиційну й сучасну культуру, літературу слов'янських народів.

В.М. Мокієнко розробив гнучку систему параметризації фразеологічних одиниць (ФО), дослідив явище різної міри оприявлення визначальних диференційних ознак фразеологізмів, що уможливило несуперечливе визначення типів фразеологізмів як складного структурного і семантичного феномену. Учений поєднав генетичний, ареальний і семантико-функціональний прийоми аналізу ФО, що забезпечило поглиблення дослідницьких процедур, нове пояснення історії виникнення багатьох фразеологізмів на тлі традиційної національної культури та широких міжкультурних зв'язків.

Важливою методологічною основою вивчення мови для В.М. Мокієнка стало охоплення тих стратів російської мови, про які не було достатньої інформації; дослідник зосередив увагу на соціолектах, розкривши глибину соціального, професійного, групового розшарування мови, охопивши докладним вивченням вербальну комунікацію поза сферами застосування літературної мови. Студії над периферійними стосовно літературної мови засобами субстандартної комунікації розкривають складну архітектуру мови, причини і моделі руху лінгвальних одиниць у структурі національної мови.

Для пізнання російської мови цінним виявився аналіз трансформації структури, семантики мовних одиниць, зумовлений тиском панівної в суспільстві ідеології, постановки «новомови», окреслення її ролі у формуванні мовного портрета нації визначеної історичної епохи. Дослідження соціолектів на тлі вивчення літературної мови і територіальних діалектів стало важливим кроком у досягненні інформаційної повноти, відтворення структурування та реального наповнення російського лінгвального простору. Словник російської новомови (авторства В.М. Мокієнка і співавторів) заклав підвалини для зіставного вивчення мов країн так званого соціалістичного табору на тлі російської новомови з її численними «радянськими», семантичними трансформаціями; словник відкриває перспективу з'ясування глибини змін інших національних мов унаслідок реалізації ідеології зближення / злиття мов.

У працях В.М. Мокієнка реалізована важлива засада дослідження окремої мови в широкому континуумі генетично споріднених мов, залучення інформації про зовнішні ізоглоси, які є надійним свідченням міжмовної / міжетнічної взаємодії різної часової глибини, її особливостей і наслідків.

Широта опрацьованої лінгвальної інформації дозволила В.М. Мокієнкові порушувати складні питання історії слов'янських мов, зокрема української, шукати нові аргументи й пояснення для «вічної» теми – слов'янського етно- і плотогенезу, для окреслення ареалу прабатьківщини давніх слов'ян.

Висловлені в різних студіях В.М. Мокієнка теоретичні узагальнення, оцінки багатьох мовних одиниць, явищ, а також застосовані дослідницькі процедури залишаються актуальними.

Укладені В.М. Мокієнком разом з іншими дослідниками різнооб'єктні й різноформатні словники є надійною емпіричною базою для славістичних студій і водночас цінним досвідом інтерпретації великого за обсягами лінгвального матеріалу.

Прикметною рисою стилю наукової творчості В. Мокієнка є трансформування власне наукових праць у тексти популярні й дидактичні, прагнення ширити коло реципієнтів важливої лінгвістичної інформації.

Ключові слова: В.М. Мокієнко, фразеологія, фразеографія, генеза мовних одиниць, функціональна стратифікація мови, центр і периферія структури мови, новомова, діалекти територіальні, соціолекти.

Постановка проблеми. Різноманітна наукова творчість, організаційна діяльність, широкі міжнародні контакти проф. В.М. Мокієнка виявилися продуктивними не лише у форматі опублікованих описативних праць, словників, доповідей на різноманітних наукових форумах, в організуванні славістичної дидактики в неслов'янському середовищі (зокрема, українознавчих студій в університеті Грайфсвальду, Німеччина), а й у формуванні й прак-

тичній перевірці дослідницьких прийомів, які потребують спеціального осмислення, узагальнення. Особливістю дотеперішнього вивчення В.М. Мокієнком слов'янських мов є багатооб'єктність (хоча домінує увага до фразеології, субстандартних явищ, міжмовної й міжкультурної взаємодії), що стимулює пошуки нестандартних моделей їх дослідження й форм упорядкування й презентування матеріалу.

Аналіз досліджень. Окремим теоретичним студіям, словникам авторства В.М. Мокієнка присвячено рецензії, огляди (В. Ісаченко, А. Аксамітов, Р. Еккерт, К. Нічева); узагальнену оцінку науковим пошукам ученого подано в окремих студіях (Х. Вальтер, Н.Ф. Венжинович, М. Алексєєнко, О.К. Бірих та ін.); вивчення сукупності ідеологем наукового доробку (*простору ідей*) В.М. Мокієнка запропоновано вперше.

Мета статі – з'ясувати визначальні ідеї мовознавчих праць В.М. Мокієнка, аналіз і застосування яких може виявитися результативним в аналогічних студіях різних слов'янських мов.

Використані методи – моделювання простору наукових ідей; тематичне й ідеологемне потретування особистості дослідника-лінгвіста на тлі розвитку наукового напрямку.

Виклад основного матеріалу. Від середини 70-х років ХХ ст. і до сьогоднішня постає професора Валерія Михайловича Мокієнка стало сприймається в тісному зв'язку з опрацюванням низки актуальних проблем славістики, русистики, богемістики, україністики, міжслов'янських контактів, організацією різноманітних міжнародних форумів, зокрема фахівців з історичної лексикології й фразеології, діалектології, жаргонології, соціолінгвістики, із відобуванням нової наукової інформації, її впорядкуванням і донесенням до різних груп зацікавлених читачів. Пізнаваними ознаками праць дослідника є не лише прагнення до нового, евристично-відкривчого, а й широка стильова палітра текстів: дослідник знаходить точне слово і відповідний стиль спілкування як з лінгвістами-професіоналами, так і з широкими колами зацікавлених читачів.

Праці В. Мокієнка виказують не тільки охоплення широкого кола об'єктів вивчення, а й виразно критичний аналіз усталених у мовознавстві поглядів, нестандартне осмислення досліджуваних явищ, синергію різнопланової інформації, нерідко – залучення свідчень із віддалених сфер знань задля випрацювання чітких методологічних засад аналізу мовних одиниць, процесів.

Доля виявила прихильність до В.М. Мокієнка: фундаментальну фахову освіту здобув у Ленінградському університеті, що вирізнявся глибокими філологічними (русистика, славістика) традиціями. Роки його навчання (1962 р. закінчив слов'янське відділення) у науковому житті університету були періодом особливого розвитку лінгвістичних студій, зі значним романтико-оптимістичним супроводом, адже в 50-ті роки ХХ ст. проектували і закладали теоретичні основи для створення фундаментальних словників різного спрямування, лінгвістичних атласів. Із реалізацією цих задумів пов'язували обгрунтовані сподівання на розвиток мовознавства, зміну дослідницької парадигми лінгвістики. Ленінградське коло мовознавців – університетське й Академії наук – перебувало в центрі новаторських пошуків. Зокрема, в університеті під керівництвом проф. Б.О. Ларіна було розпочато створення кількох словників, і до цієї роботи залучали студентів, аспірантів. Це був час, коли лексикографією – нор-

мативною, діалектною, історичною, авторською – була наповнена аура мовознавчого Ленінграда: про укладання словників в університеті, педагогічному інституті, Академії наук, про принципи опрацювання, добір лексичних матеріалів, їхню повноту і якість дискутували на різноманітних наукових конференціях; тематичну різноплановість і гостроту цих дискусій доносять до нас через десятиліття численні збірники тез та спеціальні тематичні видання; ці питання також обговорювали і на заняттях зі студентами, зокрема аналізували опубліковані томи словників. Не випадково, осмислюючи сутність, особливості Ленінградської лінгвістичної школи на тлі інших наукових осередків Росії, визначальними її ознаками дослідники називають *філологізм, історизм, семантизм і лексикографізм* (див.: [Колесов 1998; Герд 2000]). Ленінградська філологічна атмосфера сприяла становленню багатьох талановитих лінгвістів.

У ленінградському науковому університетському й академічному середовищі сформувалися широкі контакти В.М. Мокієнка з багатьма мовознавцями, усталалося прагнення такі наукові зв'язки розширювати; контактерами були вчені, різні за проблематикою наукових студій, методологією й стилем дослідження, що вплинуло на формування панорамності його наукового мислення. Із роками широкі наукові контакти, відкритість до дискусій, участь у конференціях різноманітної тематики стали характерною ознакою наукового буття Мокієнка-мовознавця. Для його формування важливими виявилися і ленінградське наукове коло, серед яких особливо виділялися постаті Б.О. Ларіна, О.С. Герда, Г.О. Ліліч, і московське «ближнє коло» М.І. Толстого, і київський, мінський, празький славістичні осередки. Відкритість і харизматичність вдачі, готовність співпрацювати з науковцями різних дослідницьких центрів і різних країн прихилила до В.М. Мокієнка багатьох колег, із якими він успішно реалізував низку важливих наукових проєктів, зокрема зі створення різноматематичних словників, проведення важливих міжнародних конференцій та видання за матеріалами таких наукових зустрічей тематичних збірників праць. Закономірно, що впродовж багатьох років В.М. Мокієнка як носій нових ідей очолював комісію зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів, ініціював численні наукові заходи, що сприяли інтеграції лінгвістів різних країн. У тому, що фразеологія, жаргонологія науково добре оприявлені в сучасній славистиці, є чималий внесок професора Валерія Михайловича Мокієнка¹.

Ознайомлення з тематично і стильово різноплановими працями В.М. Мокієнка у співвіднесенні з хронотопом їх творення, зокрема з урахуванням стану розвитку науки про мову відповідного часу, залишає стійке враження наукового авангардизму, виразного новаторства, постійного

¹ Наукову діяльність В.М. Мокієнка докладно відтворюють бібліографія праць вченого, численні рецензії на його дослідження (див.: [Бібліографія 2015]), а також спеціальні студії (див.: [Венжинович 2015]).

залучення нових аргументів – емпіричних даних, гносеологічних моделей, прийомів аналізу. Обґрунтовані ідеї, пояснення розмаїтого кола мовних фактів (слів, фразеологізмів, сталих висловів) закріпилися в мовознавстві й нерідко вже сприймаються як факти самозрозумілі, узвичаєні, не завжди навіть у віднесенні до імені В.М. Мокієнка як автора відповідних праць.

1. Пошуки свого дослідницького я проступають уже в першій ґрунтовній праці В.М. Мокієнка – кандидатській дисертації про географічну термінологію Псковщини, що була відповіддю на тогочасні запити русистики і славистики – потребу нової надійної та вичерпної інформації про назви географічних об'єктів. Така інформація мала посприяти в розв'язанні питання давнього розселення слов'ян, їх міграцій-переселень, що забезпечило б глибше розуміння проблеми етно- і плотогенезу слов'ян, особливостей їх внутрішніх зв'язків у континуумі Славії та контактів із зовнішнім (позаслов'янським) світом. Над опрацюванням народних географічних назв у той час працювало багато славістів (досі широко знаними є ґрунтовні студії за окремими мовами чи всього слов'янського континууму Й. Шютце, П. Нітше, М.І. Толстого, І.Я. Яшкіна, Т.О. Марусенко, Л.В. Куркіної, Е. Григоряна та ін.), унаслідок чого було зібрано матеріали, що уможливили поглиблення історико-етимологічного аналізу багатьох народних назв, їхню ареальну (ізоглосну) параметризацію. Нерідко ізоглоси географічних назв виходили за межі слов'янського континууму, засвідчуючи наявність надійних відповідників у неслов'янських мовах, зокрема балтійських, германських, тюркських, фінно-угорських. Виявлені просторово різноспрямовані ізоглоси уґрунтовували нові історико-генетичні інтерпретації, що, зокрема, підтвердив аналіз В.М. Мокієнком географічних назв псковських регіону: окрім встановлених зв'язків псковських назв з позаслов'янськими ареалами, типологія просторових характеристик дозволила виокремити групи лексем загальнослов'янської, західно-східнослов'янської, східнослов'янської та російської локалізації (див.: [Мокиєнко 1969; Мокиєнко 1969а]).

Часова й просторова параметризація народних географічних термінів передбачає з'ясування, звідки походить і коли могла постати в досліджуваному ареалі назва, яких змін форми і / чи значення вона зазнала впродовж тривалого функціонування. Такий комплекс дослідницьких чому? відповідав типовій тогочасній матриці історичного аналізу лексики. Цим пояснюється підвищена увага багатьох дослідників російської мови середини ХХ ст. і наступних поколінь до історії / історії і географії слів; такі студії суттєво розширювали етимологічні довідки про слово (які ще й досі нерідко залишаються традиційно інформаційно скупими, схематичними), розкриваючи його багатопланове буття в просторі мови й культури. Нагадаємо, що історизм було взято за одну з методологічних основ створеного з ініціативи проф. Б.О. Ларіна *Псковського областного словаря с историческими данными*.

Характеризуючи цей словник як «принципово нову справу в світовому мовознавстві», Б.О. Ларін підкреслив: «Великою перевагою перед усіма відомими обласними словниками російської мови (як і інших слов'янських мов) є наявність у нашому Словникові великого історичного матеріалу. Окрім Новгороду, жоден інший край (“уділ”) феодальної епохи не зберіг такої кількості торговельної, юридичної, політичної документації, такої багатой місцевой літератури; варто лише згадати видатні своїм місцевим колоритом Псковські літописи» [ПОС 1, с. 3]. В.М. Мокієнко добре знав про цю змістову й структурну особливість псковського діалектного словника зсередини, оскільки брав участь у створенні цієї праці (див.: [ПОС 5; ПОС 8]).

Згодом історико-ареалогічний підхід до мовних явищ В.М. Мокієнко застосовував у численних дослідженнях фразеології російської, української, інших слов'янських мов, посилюючи аргументацію своїх аналітичних структурно-семантичних, мовологічних побудов історичними та лінгвогеографічними даними.

2. *Слово в культурі і слово як елемент і засіб оприявлення культури* – це той напрямок славистики, на поглиблення якого спрямовані праці В.М. Мокієнка, зокрема й тоді, коли ці ключові терміни відсутні в назвах його студій. Незалежно від досліджуваного страту мови – літературний стандарт чи народна мова в багатстві її територіальних і / чи соціальних різновидів – поступово досягається повнота реєстрування й упорядкування лексики і фразеології, які акумулюють і забезпечують збереження інформації про національну культуру. Тісний зв'язок фразеології з мовно-культурною картиною світу народу, його мовотворчим потенціалом залишається притягальним як для збирачів, колекціонерів фразеологічних одиниць (ФО), так і для професійних лінгвістів-фразеологів. Зауважимо, що від середини ХІХ ст. російська фразеологія перебувала в центрі уваги насамперед лексикографів і тих мовознавців й етнологів, які прагнули пояснити походження, передумови виникнення ФО; у середині ХХ ст. фразеологія опинилася в центрі теоретичних пошуків, різнопланових дискусій про сутність цих мовних одиниць, засади їх диференціації на тлі інших структурних елементів.

Із багатьох публікацій В.М. Мокієнка стає очевидним, що вивченню фразеології дослідник віддавав із захопленням, занурюючись насамперед в історію кожної ФО, приробируючи для кожної одиниці розлогі ряди варіантів, синонімів, міждіалектних відповідників. Спираючись на широку базу зібраних варіантів ФО, простежуючи їх відбиття в найдавніших писемних пам'ятках, встановлюючи іншомовні (іншокультурні) відповідники до типових російських фразеологізмів, В.М. Мокієнко закономірно постав перед необхідністю оцінювати ці мовні одиниці із загальнотеоретичних позицій. До цього підштовхували виразні відмінності й протиріччя в поясненні багатьох характерних ознак фразеологізмів, що нерідко викликало в дослідника

обґрунтовані застереження, критичні міркування². Спираючись на досвід вивчення історії окремих ФО та їх формального варіювання, дослідник закономірно підійшов до необхідності теоретичного осмислення базових положень фразеології. На той час об'єктом тривалих дискусій було визначення фразеологізму як мовної одиниці, релевантності пропонованих диференційних ознак та з'ясування їхньої цінності для виокремлення ФО з-поміж одиниць інших структурних рівнів. Було помітним, що кількість праць із фразеології в 50–70-ті роки відчутно зростала, проте це ще не забезпечувало прояснення сутності ФО.

Узагальнювальні праці багатьох дослідників 50-х – початку 70-х років ХХ ст. заповнили, за словами М.М. Копиленка, «різноголосся засадничих поглядів й оцінок», а критика (чи розмови про таке *різноголосся*) стала *спільним місцем* багатьох студій. Це різноголосся засвідчувало, що в прагненні досягнути несуперечливих дефініцій ФО нерідко застосовували однопланові підходи без належного урахування багатоманітного оприявлення фразеологізму як складного феномену. Така ситуація з теорією фразеології стала для В.М. Мокієнка визначальною спонукою до створення засад системного аналізу ФО; як наслідок – дослідник запропонував таку аналітичну матрицю, яка забезпечувала глибше розуміння умов, етапів постання та прийомів (моделей) функціонування, ресурсної потужності фразеологізмів (зокрема в контексті їх оновлення, творення на їхній базі нових мовних знаків різної структури, когнітивної потужності).

В.М. Мокієнко поставив за мету вибудувати струнку (наскільки це дозволяв об'єкт пізнання) систему поглядів на сутність ФО, окреслити особливості фразеології як окремого структурного рівня мови. Теоретичного осмислення потребувало багато проблем, які дослідник в узагальнювальній праці (докторській дисертації) об'єднав у блоки-опозиції за ознаками ФО: *сталість – змінність, модельованість – немодельованість, імпліцитність – експліцитність, образність – безобразність, синхронія – діахронія*. Кожна з названих проблем на той час уже мала значну за обсягом спеціальну літературу питання, різні оцінки диференційних ознак ФО. Лише докладно проаналізувавши означені проблеми й надійно аргументувавши свою позицію, можна було вибудувати узагальнену теорію фразеології, запропонувати операціональні прийоми дослідження.

Обраний дослідником прийом опозиціонування, антонімізації ознак виявився продуктивним, оскільки уможливив урахування різної чіткості проявлення визначальних ознак ФО. Визнання ре-

levantною широкої амплітуди проявлення ознаки ФО стало важливим засобом об'єднання зовні віддалених між собою фразеологізмів (наприклад, ознака *образність фразеологізму* може бути зневиразненою в одних ФО і водночас інтенсифікованою – в інших). Заступлення ідеї статичності ознак ФО визнанням діалектики – руху на шкалі інтенсивності оприявлення ознаки, її змінності – виявилось одним із фундаментальних положень сформованого В.М. Мокієнком нового погляду на сутність фразеологізму і фразеології як цілісної системи.

Базою для узагальнювального теоретичного дослідження слугували численні власні синхронійні й діахронійні студії над ФО російської³, інших слов'янських, а також сучасних і давніх мов Європи; це були праці як про окремі ФО, так і, що особливо важливо, про *класи ФО*, об'єднаних спільністю значення (концепту) чи структурних моделей. Це стало можливим завдяки осмисленню наукових пошуків попередників і сучасників (широта охоплення наукової літератури вражає), а також глибокому опрацюванню фразеологічних збірань різного часу і різних мов, що не раз слугувало дослідникові в обґрунтуванні міжмовних ізоглос, виявленні типологічних сходжень / наближень фразеологізмів різних мов.

Результатом різнопланового опрацювання названих вище ознак ФО постала чітка й водночас гнучка система їх параметризації. Урахування семантики, структури та функціонування фразеологізмів дали підстави подати такі зразки аналізу, які викликали зацікавлення славістів; численні статті, а згодом – спеціальна монографія «*Славянская фразеология*» [Мокиенко 1980] для багатьох славістів стали предметом численних рефлексій, дискусій, поштовхом до пошуку нових матеріалів, аргументів (див. рецензії, відгуки В. Ісаєнко, С. Утешенової, Л. Гораліка, А. Аксамітова, Р. Еккерта, К. Нічевої та ін.); згодом рецензенти супроводжували своєю увагою багато теоретичних і популярних студій ученого, особливо фундаментальні лексикографічні праці з фразеології (і не тільки). З роками В.М. Мокієнко став одним з активно обговорюваних у колах славістів і русистів авторів, чії думки впливали на стан досліджень у відповідних галузях слов'янського мовознавства.

Важливо, що ФО дослідник розглядає в широкому контексті словесної творчості – як акт образного (художнього) осмислення дійсності і вербальний результат цього акту, у зв'язках із фольклором, насамперед його малими формами (пареміями), хоча нерідко сягає ширших просторів словесної культури.

У пізнанні фразеології, ширше – фактів, явищ різних структурних рівнів, В.М. Мокієнко особливого значення надає генетицизму як методологічній засаді лінгвістичного аналізу: застосування такого підходу позначене висхідною траєкторією впродовж десятиліть наукової творчості; при цьому

² Пор. виставлені В.М. Мокієнком у рецензії на монографію Л.Г. Скрипник «*Фразеологія української мови*» аналітико-процедурні орієнтири: зокрема, було підкреслено необхідність подолання залежності від традиції «етнографічного трактування вихідного значення ФО» на тлі недостатньої уваги до власне мовних чинників становлення й динаміки фразеологізмів, а також зауважено про важливість посилення «конкретно-етимологічного» аналізу ФО – посилення *історизму* як визначальної засади вивчення фразеології [Мокиенко 1974].

³ Згодом зібрання фразеологічних історій автор об'єднав у книги «В глибоку поговорку», «Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии», які завдяки доступному для не-лінгвістів викладу матеріалу набули особливої популярності, були кількаразово перевидані.

дослідник постійно наголошує на необхідності вивчення історичних передумов змін мовних одиниць, явищ, звертаючи, зокрема, увагу на давно висловлену думку Б.О. Ларіна про важливість для пізнання ФО діахронійної дослідницької парадигми.

У численних студіях В.М. Мокієнко підкреслює важливу думку про те, що не усталеність фразеологічного образу, експресії, не статика формальної структури, а їхня змінність – *реальні перетворення* чи *потенційна здатність до оновлення* – є важливою, а можливо, і визначальною рисою ФО. Рух вільної словосполучки до фразеологізму, а далі – з вияскравленням сформованого образу, із функціонуванням (інколи тривалим у часі) в іпостасі позірної статичності-рівноваги форми й змістово-конотативного комплексу, з подальшим розвитком оцінних, експресивних складників та оновленням форми, умов (інколи – і дискурсу) використання – така в загальних рисах траєкторія буття ФО на осі часу; етапи вказаних перетворень можуть бути розсіпані в просторі (континуумі) мови, оприявнюючися в діалектних записках із різних теренів (тому дослідник особливо підкреслює значення вивчення просторового варіювання фразеологізмів, необхідність збирання й упорядкування відповідної діалектної інформації). Сьогодні вже сформувався окремий субнапрямок вивчення фразеології – трансформація й варіантологія ФО (в україністиці цей тип студій представлений у працях І. Гнатюк, Н. Неровні, О. Важеніної, Г. Бардукової, Ж. Колоїз, Н. Венжинович, Т. Цимбалюк та ін.; ці ідеї було покладено в основу створення *Атласу фраземіки українських діалектів карпатського регіону* В. Лавера, 1981 р.).

3. Повертаючись до проблематики російської мови в наукових пошуках В.М. Мокієнка, зауважимо, що важливе місце в досягненні повноти портретування російської мови зайняло дослідження складної проблеми – трансформування літературної мови, яка на початок ХХ ст. вже мала розвинену стильову диференціацією, усталені норми, закріплені численними облігаторними текстами та описовими ортологічними працями. Зміни структури і прийомів мовокористування були зумовлені тотальним запровадженням нової ідеології, яка трансформувала суспільне життя, відтак – і мову. Питання *мова і політика, мовне планування* є складними для об'єктивного аналізу; їх розв'язання має ґрунтуватися на неупереджено опрацьованій широкій емпіричній основі. Спробу створити лінгвальну інформаційну базу для вивчення російської «новомови» часу панування в СРСР комуністичної ідеології В.М. Мокієнко разом із Т.Г. Нікітіною реалізував у незвичній для російської лексикографічної традиції праці – *Толковий словарь языка Советских* [Мокієнко 1998]. Це перше докладне словникове опрацювання російської «новомови» як лінгвально-го репрезентанта тривалих цілеспрямованих структурних змін мови під впливом радянської ідеології, глибоких трансформацій мовної картини світу. Такі зміни багато дослідників оцінювало як *розвиток і збагачення* російської мови, що в цілому не підтвердив цей словник. Ця праця В.М. Мокієнка і

Т.Г. Нікітіної становить докладне лексикографічне відтворення наслідків масштабної трансформації російської мови впродовж майже всього ХХ ст., репертуару й семантики її одиниць, парадигми й стилістики мовної комунікації. Об'єкт словникового опрацювання – *радянськи* («советизми»): лексика, назви загальні і власні, усталені словосполучки, фразеологізми, абрєвіатури, якими вербалізували реалії, поняття, пов'язані з життям Росії від 1917-го до кінця 1980-х років. Ці лінгвальні елементи заповнювали мовне життя соціуму: не лише лозунги-плакати, назви установ, оформлення вітрин магазинів, шпальти газет, згодом – радіо- і телеетер, а й художні, наукові, технічні, дидактичні тексти; відповідно цими новими словесними знаками наповнилося і щоденне побутове мовлення. Промовисті вербальні маркери радянської епохи стали в один ряд із гіпсовими постаментами – від піонерів, робітників і колгоспників до вождів, якими був заповнений простір площі і парків: усе мало нагадувати про ідеологічні орієнтири-константи держави, ієрархію цінностей. Новомова і новопростір формували моделі мовомислення, прийоми вербалізації думок, охоплюючи й ті ситуації, які безпосередньо не стосувалися радянської ідеології, тематично чи ситуативно не були її втіленням чи продовженням.

Російська новомова (новояз) для славістики як об'єкт студій не була чимось новим чи незвичним, їй було присвячено чимало різноаспектних студій дослідників (насамперед західних), було створено низку назв цього явища, на що автори звернули увагу в передмові до словника [Мокієнко 1998, с. 5]; водночас лексикографічний формат опрацювання – з увагою не лише до широкого реєстру мовних одиниць, а й до різноманітних контекстів – забезпечив пізнання умов їх виникнення та соціокультурних обставин функціонування, відкрив нові інформаційні можливості, а з ними – і перспективи глибокої інтерпретації складного соціомовного явища. Спостереження над розвитком російської мови в СРСР, її поширенням і функціонуванням в інших країнах, добре ознайомлення з перекладами з російської на інші мови та особливостями викладання російської в іншомовній аудиторії, уможливили глибоке розуміння первісних мотивів і умов творення багатьох радянських, їхніх неоявнених змістів, смислів і конотацій, дали змогу збагнути механізми формування вторинних семантичних, оцінних комплексів таких номінативних одиниць, виявити шляхи їх поширення в мовленні. У словнику автори реалізували важливу засаду формування джерельної бази – охопили тексти різних жанрів, стилів, різних періодів радянської епохи. Відображення широкого функціонування елементів новомови змінює оцінку радянських як ознаки політичного дискурсу. Портретування «радянської епохи в лексичному відтворенні» і «розкриття *подвійного життя* радянських за радянської епохи» – це ті визначальні пріоритети, які окреслили для себе автори словника [Мокієнко 1998, с. 9]. Пізніше автор проаналізував оприявлену в мовленні зміну ідеологічного змісту багатьох радянських, зокрема формування їхніх негативних

конотацій. Словник, особливо його ілюстративний складник, формують у читача важливий висновок про те, що новомова – це не тільки набір нової лексики, усталених зворотів на тлі попередніх етапів розвитку мови, а насамперед спосіб мовокористування, формування й оформлення думки.

Хоча було очевидним, що російська новомова присутня практично в усіх сферах офіційної комунікації в Росії, ширше – в СРСР, що завдяки цілеспрямованому системному поширенню вона має сильний вплив на приватне мовокористування, об'єктивне вивчення цих процесів тривалий час перебувало під неофіційною заборонаю; натомість заохочувалися однопланові оцінки, глорифікування розвитку російської мови, підкреслення її лише позитивного впливу на розвиток усіх мов СРСР. Відсутність глибокого різностороннього аналізу стану розвитку російської мови впродовж XX ст., обґрунтованої критики її структурної й функціональної трансформації внаслідок поширення новомови забезпечили партійно-державній машині можливість безперешкодного впливу на російську мову та мови всіх республік СРСР.

Незначне ослаблення тиску новомови в російськомовному просторі останніх десятиліть, що засвідчують прояви часткової декомунізації (насамперед в онімному просторі – як відмова від окремих топонімів, антропонімів, ергонімів, мотивованих прізвищами партійних вождів різного часу), та архаїзація (деактуалізація) окремих радянзмів, також стає особливо помітним насамперед на підставі матеріалів *Толкового словаря языка Советских*. Водночас стають очевидними глибина й обсяги руйнівного впливу новомови на структуру російської мови, на змісти й моделі мовокористування, відтак зрозумілими є складність і тривалість у часі подолання цих наслідків. Окрема проблема – рівень збереження на правах історизмів та форми лексикографічного опрацювання елементів новомови в нових загально-мовних глумачних словниках, які забезпечуватимуть інформацією про реалії радянського минулого.

Особливий статус російської мови в СРСР визначав її вплив на мови інших республік, а також ідеологічно залежних інших країн, де панувало жорстке підпорядкування мови державній ідеології. Використання мови як важливого інструменту формування заідеологізованих картин світу спричинило постання новомов у країнах соцтабору за моделлю російської та з використанням багатьох запозичень і кальок із російського нового лексику. Цей процес мав розвиток у багатьох слов'янських і неслов'янських країнах євразійського континууму. Осмислюючи ці процеси в Польщі, М. Гловінський зауважив, що «новомова в Польщі в якійсь мірі була товаром імпортованим: як мова комуністичної влади вона перенесена разом із радянською системою, хоча й не можна стверджувати, що це явище лише накинене зовнішньою силою; воно також сягає питомих традицій (Польщі — П. Г.) і ними збережене. Якби новомова була лише явищем запозиченим, то не могла б відігравати тієї великої ролі в діяльності комуністичної влади впродовж десятиліть»

[Głowiński 2008, s. 179]. У зв'язку з широким ареалом побутування цього лінгвального феномену актуальним видається зіставне вивчення новомов різних народів та шляхів подолання наслідків їхнього впливу на розвиток відповідних мов, культур, картин світу. У таких проєктах словник В.М. Мокієнка і Т.Г. Нікітіної залишатиметься цінним джерелом інформації. У розвитку української мови праця має цінність для з'ясування джерел та умов постання багатьох структурних елементів, що особливо актуальне в добу «декомунізації» її структури, зміни загальних мовних орієнтирів та цілеспрямованої відмови її носіїв від багатьох одиниць, накинених за комуністичної доби.

4. Важливим для розвитку культури мовлення є словник крилатих слів російської мови авторства В.П. Беркова, В.М. Мокієнка і С.Г. Шулежкової [Берков 2000], що належить до типового для слов'янської лексикографії жанру. Цінність таких лексиконів як упорядкованих і науково коментованих зібрань «готових формул людського досвіду, життєвої мудрости, змістово містких позначень типів характерів» [Берков 2000, с. 3] засвідчена їхньою особливою популярністю в кожній національній культурі. У російському мовокористуванні популярним попередником цього словника була праця М.С. Ашукіна і М.Г. Ашукіної «Крылатые слова», що охоплювала (з пізнішими доповненнями) майже 1800 одиниць, витримала від 1955 р. багато перевидань, забезпечуючи впродовж десятиліть потребу в такій спеціальній мовно-культурній інформації. Аналіз словника М.С. Ашукіна і М.Г. Ашукіної (чи хоча б розлогі його пригадування) давно стали загальним місцем в оглядах історії російської фразеології й фразеології (особливо у зв'язку з актуальними свого часу дискусіями про межі фразеологізмів як мовної одиниці, прийоми їх відмежування від близьких утворень).

Зміни культурного тла російської мови останніх п'ятдесяти років, виникнення значної кількості семантично містких й емоційно насажених пізнаваних у соціумі висловів, цитат, які відтворювали в слововживанні не тільки з орієнтацією на первісні семантику й позамовний контекст, у якому постав крилатий вираз, а нерідко були також позначені змістово-оцінними трансформаціями (інколи – змінами глибокими, аж до протилежного, антонімічного), відчутно розширили коло таких мовних елементів. Важливо, що відбулася зміна визначальних джерел постання крилатих виразів: місце високої художньої, а також політичної й наукової літератури, що до середини XX ст. були визначальними для виникнення таких одиниць, посіли джерела інші, потужніші за впливом на мовлення соціуму – популярні кінофільми (включно з мультфільмами), пісні, масові шоу тощо. Не полишає відчуття, що автори таких «демократичних» творів передбачали можливість афоризації виразів, словосполук, «розрізання» текстів на цитати, цілеспрямовано підводили саме до такого сприймання своїх творів. У цілому явище цитатності – відтворення-повторення усталених виразів, фрагментів знаних у соціумі текстів – набуло в другій половині XX ст. нових функційних об-

рисів як у писемному різновиді мовлення (зокрема в художньому дискурсі⁴), так і в усній публічній та приватній комунікації; в окремих комунікативних ситуаціях (напр., політичні дебати, публічні виступи політиків) використання крилатих висловів, цитат стало чи не обов'язковим маркером стилю. Усе це відчутно оновило «крилатий фонд» мови, що, однак, не завжди потрапляло до нових фразеологічних словників. Зауважимо, що в словнику В.П. Беркова, В.М. Мокієнка і С.Г. Шулежкової подано докладне наукове пояснення семантики крилатих виразів, відтворено умови їх постання, розвиток значення та особливості використання, наведено інформацію про первісне джерело (авторство тексту) та орієнтовний час виникнення і можливого поширення в мові (напр., вираз *в хоккей играют настоящие мужчины* став популярним разом із відповідною піснею після 1968 р.; *ребята, давайте жить дружно!* – після переглядів мультфільму 1975 р.; *родительский дом – начало начал* – після 1980 р. тощо). За матеріалами цієї лексикографічної праці (репрезентовано майже 4 тисячі одиниць) виразно постають етапи та умовні «піки інтенсивності» поповнення російської мови крилатими висловлюваннями, актуалізація окремих типів джерел, використання яких оприявнює *центри культурного тяжіння* в різний час.

Близьким за визначальною ідеологією до словника крилатих слів є «Толковый словарь библейских выражений и слов» [Мокиенко 2010], у якому опрацьовано стійкі вилучення, афоризми, однослівні крилаті одиниці, які первісно сягають одного джерела – Біблії, і які увійшли в різноманітні світські тексти з переносним чи зміненим значенням від кінця XVIII до початку XXI ст. Залучений широкий ілюстративний ряд засвідчує глибоке входження елементів тексту Біблії в російську мовно-культурну картину світу, їх стійке використання в різних стилях і комунікативних ситуаціях. Прийом зосередження уваги на текстах одного автора чи окремого твору застосовано у створених В.М. Мокієнком разом із колегами словників крилатих висловлювань О.С. Пушкіна, О.С. Грибоедова (за матеріалами «Горе от ума»).

5. Не простими за виконанням виявилися лексикографічні проекти, спрямовані на систематизацію й репрезентацію великого за обсягом позанормативного сегмента словникового складу, опис якого важливий для досягнення повноти вивчення російської мови. Значну частину позанормативного лексико-фразеологічного простору, яка пов'язана з територіальними діалектами, лінгвісти віддавна опрацьовують у словниках народних говорів; діалектні словники сьогодні вже утворюють окремий напрям лексикографії. Складнішою завжди була ситуація із широким простором позанормативних елементів іншого плану – від жаргонізмів до матизмів, які хоча й зрідка були об'єктом лексикографування і спеціального лінгвістичного аналізу, проте таких праць було замало, тому вони сповна

не забезпечували систематизації й відтворення емпіричної бази. Ці розряди лексики не були належно репрезентовані у форматі спеціальних повних словників, що унеможливило виявлення їхніх важливіших характеристик, зокрема складу, генези та особливостей функціонування; їх представлення в загальномовних словниках було спорадичним, викликало потребу спеціального обстоювання права на такий крок (показовий з цього погляду коментар І.О. Бодуена де Куртене 1911 р. щодо обґрунтованості відновлення у словнику В.І. Даля зафіксованих лексикографом *непристойних* слів, які були вилучені в попередніх виданнях).

Якщо жаргон, сленг як об'єкти вивчення поступово набували прав у лінгвістиці, то нецензурні висловлювання й звороти, обценізи, які традиційно були табуовані в літературному слововживанні (й оцінювалися як маркери низької культури), тривалий час залишалися без перспектив на словникове опрацювання та докладний лінгвістичний аналіз. Показово, що автори праць про *непристойну* лексику, усталені звороти мови, зокрема упорядники спеціальних словників, нерідко утасмничували своє авторство, а значна частина соціуму залишалася неготовою зрозуміти суть, мету підготування таких праць (див.: [Ставицька 2008, с. 7–9]). І хоча є очевидним, що через пізнання будь-яких відхилень від літературного стандарту відбувається поглиблення розуміння особливостей самої літературної мови, усе ж без докладних описів і словників така теза не має належної переконливості. Значне послаблення цензурних заборон від середини 80-х років XX ст. змінило функціонування не лише арготизмів, а й обценізмів, актуалізувавши їх вивчення. Поява великих словників такої лексики змінила лексикографічне забезпечення цієї ділянки мовознавства.

У передмові до *«Большого словаря русского жаргона»* (2000) В.М. Мокієнка і Т.Г. Нікітіна окреслили ідеографічні контури російського жаргону, зазначивши, що в словнику вміщена «как старая лексика бродячих торговцев-офеней (по М. Фасмеру – афинских, из Афин, афинян), выросшая из греческих корней, так и колоритный жаргон нынешних “коробейников”-челноков; как блатная “феня” арестантов, воров, уголовников, картежников, так и речь политзаключенных ГУЛАГа; как арготическая терминология милиционеров, летчиков, моряков, бизнесменов, риэлторов, компьютерщиков, журналистов, спортсменов, коллекционеров, артистов, так и язык школьников, студентов, преподавателей, панков, хиппи, кришнаитов, гомосексуалистов и наркоманов. <...> Каким бы ни казалось разнородным это словесное многоцветье, в комплексе оно составляет единую мозаичную систему. Систему, обнаруживающую формальную и смысловую преемственность русского жаргона во времени» [Мокиенко 2000, с. 3]. Масштабне охоплення жаргонізмів створило передумови укладання спеціалізованих лексиконів, зокрема жаргону школярів і студентів.

Дослідження субстандартів російської мови, здійснені В.М. Мокієнком разом зі співавторами, сприяють досягненню повноти інформації про мову

⁴ Про відчутне оновлення цитатного фонду сучасної української літературної мови, зокрема художнього стилю, див.: [Сюта 2017].

як цілість у різноманітні форм її існування. Створення таких лексиконів (як *Словарь русской бранной лексики (матизмы, обсценизмы, эвфемизмы с историко-этимологическими комментариями)*). – Berlin, 1995) передбачало не тільки формування вихідної емпіричної бази мовних фактів, їх історико-генетичний аналіз, експертування й коментування, а насамперед опрацювання надійних теоретичних засад, які, окрім іншого, переконали б майбутніх читачів у потрібності таких праць, розкрили б їхній евристичний потенціал, місце в системі лексикографованої інформації. Словники субстандартів виявилися тим науково-інформаційним «поясом» докола літературного стандарту як епіцентру мови, чим було досягнуто нового рівня повноти опису мови.

Зазначимо, що ці фундаментальні лексикографічні праці перероблено в короткі за форматом словники, які нерідко орієнтовані на визначене коло користувачів (школярів, студентів, іншомовну аудиторію тощо) чи спрямовані на досягнення окреслених дидактичних цілей.

6. Однією із засад наукової творчості В.М. Мокієнка є просторова парадигма пізнання мови чи її окремих елементів у широкому її розумінні: мова поширена в просторі, має визначені (хоча й рухомі) межі побутування, проте вивчення мови цими межами не замикається, а навпаки, результати її дослідження тоді набувають глибини й об'ємності, коли залучають інформацію ширшого кола мов. Розуміючи евристичну цінність такого підходу, В.М. Мокієнко віддавна прагнув наповнити свої студії необхідними свідченнями споріднених і традиційно контактних мов. Як наслідок – багато праць дослідника внаслідок використання фактів різних мов є полілінгвальними, що часто породжувало нові пояснення, інтерпретації різноманітних мовних елементів, процесів, явищ. Заглиблення автора в позаросійський мовний простір переросло в праці, спеціально присвячені мовам і мовознавству інших слов'ян (чехів, українців, поляків). Так, наприклад, спеціальне зацікавлення вченого українською мовою, культурою простежуються майже від початку його творчого шляху і тривають досі. Спершу така увага була зумовлена необхідністю залучення свідчень української мови як матеріалу для зіставного вивчення російської діалектної лексики, згодом – фразеології, чому сприяло глибоке опрацювання класичних зібрань українських фразеологізмів, паремій, покликаннями на які рясніють статті дослідника. Він уважно вивчав кожну нову публікацію з української фразеології, нерідко відгукуючись на її появу в різноманітних виданнях (важливими виявилися рецензії на монографії Л.Г. Скрипник, А.О. Івченка, Л.І. Даниленко, на фразеологічний словник Г.М. Удовиченка, регіональний фразеологічний словник Донбасу В.Д. і Д.В. Ужченків, на словник фразеологічних синонімів М.П. Коломійця, Є.С. Регушевського тощо). Опубліковані автором рефлексії на мовний матеріал і його наукову інтерпретацію знайомили позаукраїнську наукову спільноту з новими працями про українську фразеологію, містили аналіз багатьох актуальних теоретичних проблем цього розділу мовознавства.

Зауважимо, що для розвитку української фразеології прихильність В.М. Мокієнка в українському науковому просторі виявилася важливою: його публікації були присвячені теоретичним проблемам фразеології (зокрема системності аналізу українських ФО; зіставному вивченню фразеологізмів слов'янських мов, їх історико-етимологічному студіюванню у зв'язку з етимологізуванням лексики тощо, докладніше в: [Мокієнко 1974; Мокієнко 1979; Мокієнко 1990]), з'ясуванню походження, особливостей семантики та функціонування фразеологізмів, паремій (напр.: *мати Лада і Диво дивнес; груші на вербі; ні роду ні племені; відкладати в довгий ящик; класти зуби на полицю та ін.*), для багатьох з яких подано структурні, типологічні паралелі, відповідники з інших слов'янських мов, тобто встановлено українсько-іншослов'янські фразеологізми. Останнє особливо цінне, оскільки підкреслює місце українських мовних явищ у загальнослов'янському макроконтинумі. В.М. Мокієнко зауважує, що українські паремії запитувані як джерело інформації для діагностування *питомої – непитомої* слов'янської спадщини в пареміологічних фондах різних слов'янських мов. Зокрема, аналізуючи чеські прислів'я, приказки, приповідки, зібрані у словнику В. Флайшганса, дослідник стверджує, що частка української фразеології «у панслов'янських побудовах доволі велика, аби оцінювати її реальну активність. Не менш важлива їх роль і для розуміння адаптації близькоспоріднених елементів у різних слов'янських мовах епохи Відродження, коли українська мова набула статусу не просто рівної, а *«primus inter pares»*, оскільки вже вийшла на першу лінію мовного і культурного обміну слов'янства Європи» [Мокієнко 2015, с. 43]. У наведених оцінках значуще не лише авторове ретроспективне окреслення статусу української мови серед інших слов'янських, що ґрунтоване на дослідженні поширення українських фразеологізмів у західнослов'янських та російській мовах, а й підкреслення *методологічної* засади: компаративне вивчення ФО, паремій слов'янського континууму є важливою передумовою з'ясування їхньої генези та специфіки сучасного функціонування. Цю гносеологічну ідеологему В.М. Мокієнко послідовно реалізовує у форматі двостороннього зіставного аналізу російських ФО з іншослов'янськими (насамперед чеськими, українськими), а з неслов'янськими – передусім з німецькими, а також у багатьох спеціальних студіях (зокрема: [Мокієнко 2000]), у яких обґрунтовує необхідність ареального опису, ізгласування окремих фразеологізмів, структурних чи структурно-семантичних фразеологічних моделей, нагадуючи про важливість залучення українського фразеологічного, паремійного фонду задля повноти й наукової об'єктивності славістичних досліджень. Окреслена в низці праць В.М. Мокієнка проблема українсько-іншослов'янських / європейських зв'язків у фразеології, увиразнена ідеологема просторового (на тлі структурного, структурно-семантичного й генетичного) вивчення фразеології, потребує дальшого поглиблення з урахуванням лінгвістичного змісту нових численних ізглас різних структурних рівнів

і різного просторового спрямування, виявлених на підставі карт *Загальнослов'янського лінгвістичного та Загальнокарпатського діалектологічного атласів*, що уможливило нову синхронійно-типологічну й діахронійну / генетичну інтерпретацію багатьох явищ слов'янських мов.

Висновки. Дослідження професора В.М. Мокієнка – це не лише авторове розуміння й розв'язання важливих проблем русистики, україністики, богемістики, а й формулювання нових питань лінгвістики, виокремлення засад сучасних мовознавчих студій. До ідеологем наукової творчості В.М. Мокієнка належать насамперед повнота («*вичерпність*») охоплення об'єкта пізнання (на противагу поширеній вибірковості чи принагідному його сегментуванню); вивчення кожного мовного факту в параметрах часу й простору (ці параметри, зокрема простір, автор оцінював як джерело важливої релевантної інформації); оцінювання структурних елементів, явищ у постійному русі, змінності, у набутті ними нерідко характеристик не тільки нових, а й протилежних до вихідних, на тлі численних сталих ознак, які ув'язують між собою різні епохи як константи національної мовної картини світу.

Прагнення описати мову як цілісний об'єкт, до того ж з урахуванням еволюційних змін, провокувало тематичну багатовекторність наукових пошуків В.М. Мокієнка, яку годі представити з однаковою повнотою й докладністю. Тому в окремих випадках

дослідник вдається до *пунктирного окреслення* важливих проблемних зон, означаючи можливі шляхи їх розв'язання. Зокрема, стосовно слов'янської фразеології автор заохочує до осмислення (з вершин сучасного розвитку фразеології, фразеографії та загальних теоретичних осягнень кожної зі слов'янських мовознавчих шкіл) важливих питань, серед яких виокремлює: (а) статус ФО в системі мови, їх меж (з урахуванням функціонування «однослівних фразеологізмів»); (б) «стилістичну параметризацію ФО у функційно-семантичному й експресивно-емоційному просторі» та пов'язану зі змінами зазначених параметрів типологію фразеологічних трансформацій; (в) ФО у парадигмі інтертекстуальності (із можливим укладанням дво- і багатомовних словників інтертекстом) та трансляторики; великого значення надано необхідності ширшого використання ФО у лінгводидактиці; (г) історико-етимологічне вивчення, з'ясування передумов виникнення ФО; останнє забезпечує (г) реконструкцію «мовної картини світу» [Мокиєнко 2008].

Формулюваннями можливих напрямів пізнання мови, теоретичними узагальненнями й окресленням перспектив мовознавчих студій супроводжено багато студій В.М. Мокієнка, присвячених аналізу окремих лінгвальних елементів, явищ, передмови-узагальнення до численних словників: усе це творить цілісний ідейний простір відомого лінгвіста, який є важливим для розвитку сучасної славістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берков 2000 – Берков В.П., Мокиєнко В.М., Шулежкова С.Г. Большой словарь крылатых слов русского языка. Санкт-Петербург, 2000.
2. Берковы 2000 – Берковы В. и О. О крылатых словах. *Большой словарь крылатых слов русского языка*. Санкт-Петербург, 2000. С. 3–15.
3. Библиография 2015 – Профессор Валерий Михайлович Мокиєнко (к 75-летию автора). *Библиографический указатель научных трудов*. Санкт-Петербург, 2015.
4. Венжинович 2015 – Венжинович Н.Ф. Подвижник фразеологічної науки (до 75-річчя від дня народження професора Валерія Мокієнка). *Українська мова*. 2015. № 3 (55). С. 159–166.
5. Герд 2000 – Герд А.С. В чем же суть Петербургской лингвистической школы? *Слово во времени и пространстве*. Санкт-Петербург, 2000. С. 15–23.
6. Колесов 1998 – Колесов В.В. К характеристике методологических основ Петербургской русистики. *Язык и речевая деятельность*. Санкт-Петербург, 1998. С. 127–141.
7. Мокиєнко 1969 – Мокиєнко В.М. Ареальный анализ местной географической терминологии и его интерпретация. *Советское славяноведение*. 1969. № 5. С. 57–68.
8. Мокиєнко 1969а – Мокиєнко В.М. Об одной псковско-западнославянско-литовской изоглоссе (*багно*). *Вопросы теории и истории языка*. Ленинград, 1969. С. 273–279.
9. Мокиєнко 1974 – Мокиєнко В.М. Рец. на: *Скрипник Л.Г.* Фразеологія української мови. К., 1973. *Вопросы языкознания*. 1974. № 4. С. 135–138.
10. Мокиєнко 1980 – Мокиєнко В.М. Славянская фразеология. Москва, 1980.
11. Мокиєнко 1998 – Мокиєнко В.М., Никитина Т.Г. Толковый словарь языка Совдепии. Санкт-Петербург, 1998.
12. Мокиєнко 1999 – Мокиєнко В.М. Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии. Санкт-Петербург, 1999.
13. Мокиєнко 2000 – Мокиєнко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русского жаргона: 5 000 слов, 7 000 устойчивых сочетаний. Санкт-Петербург, 2000.
14. Мокиєнко 2008 – Мокиєнко В.М. Современная русская и славянская фразеология (синхрония и диахрония). *Przegląd rusycystyczny*. 2008. Nr 4 (124). S. 9–26.
15. Мокиєнко 2009 – Мокиєнко В.М., Семенец О.П., Сидоренко К.П. Большой словарь крылатых выражений А.С. Грибоедова («Горе от ума») / Под. ред. К.П. Сидоренко. Санкт-Петербург, 2009.
16. Мокиєнко 2010 – Мокиєнко В.М., Лилич Г.А., Трофимкина О.И. Толковый словарь библейских выражений и слов: около 2000 единиц. Санкт-Петербург, 2010.

17. Мокиєнко 2015 – Украинская паремология в европейском контексте (об украинских паремиях в тезаурусах В. Флайшганса). *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 37–43.
18. Мокиєнко 1974 – Мокиєнко В.М. Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 26–36.
19. Мокиєнко 1979 – Мокиєнко В.М. Питання про зіставний аналіз слов'янської фразеології. *Мовознавство*. 1979. № 5. С. 17–27.
20. Мокиєнко 1990 – Мокиєнко В.М. Історико-етимологічний аналіз фразеології та етимологія лексики. *Мовознавство*. 1990. № 5. С. 3–11.
21. Мокиєнко 2000 – Мокиєнко В.М. Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв та приказок. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 9–20.
22. Ставицька 2008 – Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Київ, 2008.
23. Сюта 2017 – Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017.
24. ПОС – Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. I. Ленинград, 1967.
25. Głowiński 2001 – Głowiński M. Nowomowa. *Współczesny język polski* / Pod red. J. Bartmińskiego. Lublin, 2001. S. 173–182.

REFERENCES

1. Берков 2000 – Berkov V.P., Mokiyenko V.M., Shulezhkova S.G. (2000). Bolshoy slovar krylatyh slov russkogo yazyka [Unabridged dictionary of the winged words of the Russian language]. St. Petersburg [in Russian].
2. Берковы 2000 – Berkovy V. i O. (2000) O krylatykh slovakh [About the winged words]. *Bolshoy slovar krylatykh slov russkogo yazyka*. St. Petersburg. S. 3–15 [in Russian].
3. Библиография 2015 – Professor Valeriy Mikhaylovich Mokiyenko (k 75-letiyu avtora). Bibliograficheskyy ukazatel nauchnykh trudov [Professor Valeriy Mikhailovich Mokienko (to the 75th anniversary of the author). Bibliographic index of scientific works]. St. Petersburg, 2015 [in Russian].
4. Венжинович 2015 – Venzhynovych N.F. (2015) Podvyzhnyk frazeolohichnoi nauky (do 75-richchia vid dnia narodzhennia profesora Valeriii Mokiiienka) [The devotee of phraseological science (to the 75th anniversary of the birth of Professor Valerii Mokienko)]. *Ukrainska mova*. 2015, issue 3 (55). S. 159–166 [in Ukrainian].
5. Герд 2000 – Gerd A.S. (2000) V chem zhe sut Peterburgskoy lingvisticheskoy shkoly? [What is the essence of the St. Petersburg Linguistic School?]. *Slovo vo vremeni i prostranstve*. St. Petersburg. S. 15–23 [in Russian].
6. Колесов 1998 – Kolesov V.V. (1998) K kharakteristike metodologicheskikh osnov Peterburgskoy rusistiki [On the characterization of the methodological foundations of Petersburg Russian Studies]. *Yazyk i rechevaya deyatel'nost'*. St. Petersburg. S. 127–141 [in Russian].
7. Мокиєнко 1969 – Mokiyenko V.M. (1969) Arealnyy analiz mestnoy geograficheskoy terminologii i ego interpretatsiya [Areal analysis of local geographic terminology and its interpretation]. *Sovetskoye Slavyanovedeniye*, № 5. S. 57–68 [in Russian].
8. Мокиєнко 1969а – Mokiyenko V.M. (1969) Ob odnoy pskovsko-zapadnoslavyansko-litovskoy izoglosse (*bagno*) [About one Pskov-West Slavic-Lithuanian isogloss (*bagno*)]. *Voprosy teorii i istorii yazyka*. Leningrad. S. 273–279 [in Russian].
9. Мокиєнко 1974 – Mokiyenko V.M. (1974) Retseziya na: *Skrypnyk L.H. Frazeolohiia ukrainskoi movy* [Book review on: *Skrypnyk L.H. Frazeolohiia ukrainskoi movy*]. *Voprosy yazykoznavniya*. № 4. S. 135–138 [in Russian].
10. Мокиєнко 1980 – Mokiyenko V.M. (1980) Slavyanskaya frazeologiya [Slavonic phraseology]. Moskva [in Russian].
11. Мокиєнко 1998 – Mokiyenko V.M., Nikitina T.G. (1998) Tolkovyy slovar yazyka Sovdepii [Defining dictionary of the language of the Sovdepii]. St. Petersburg [in Russian].
12. Мокиєнко 1999 – Mokiyenko V.M. (1999) Obrazy russkoy rechi: istoriko-etimologicheskkiye ocherki frazeologii [Images of the Russian speech: historical and etymological sketches of the phraseology]. St. Petersburg [in Russian].
13. Мокиєнко 2000 – Mokiyenko V.M., Nikitina T.G. (2000) Bolshoy slovar russkogo zhargona: 5 000 slov, 7 000 ustoychivyykh sochetaniy [Large dictionary of the Russian jargon: 5,000 words, 7,000 fixed expressions]. St. Petersburg [in Russian].
14. Мокиєнко 2008 – Mokiyenko V.M. (2008) Sovremennaya russkaya i slavyanskaya frazeologiya (sinkhroniya i diakhroniya) [Modern Russian and Slavic phraseology (synchronicity and diachrony)]. *Przeglad rusycystyczny*. Nr 4 (124). S. 9–26 [in Russian].
15. Мокиєнко 2009 – Mokiyenko V.M., Semenets O.P., Sidorenko K.P. (2009) Bolshoy slovar krylatykh vyrazheniy A.S. Griboyedova («Gore ot uma») / Pod. red. K.P. Sidorenko [A large dictionary of winged expressions of A.S. Griboyedov («Woe from Wit») / Red. by K.P. Sidorenko]. St. Petersburg [in Russian].
16. Мокиєнко 2010 – Mokiyenko V.M., Lilich G.A., Trofimkina O.I. (2010) Tolkovyy slovar bibleyskikh vyrazheniy i slov: okolo 2000 edinit [Explanatory dictionary of the biblical expressions and words: about 2000 units]. St. Petersburg [in Russian].
17. Мокиєнко 2015 – Mokiyenko V.M. (2015) Ukrainskaya paremiologiya v evropeyskom kontekste (ob ukrainskikh paremiyakh v tezaurusakh V. Flayshgansa) [Ukrainian paremiology in the European context (about Ukrainian paremiology in V. Fleischgans's thesauri)]. *Movoznavstvo*. № 2. S. 37–43 [in Russian].

18. Мокієнко 1974 – Mokiienko V.M. (1974) Sproba systemnoho etymolohichnogo analizu ukrainskykh frazeolohizmiv [An attempt at a systematic etymological analysis of Ukrainian phraseology]. *Movoznavstvo*. № 2. S. 26–36 [in Ukrainian].
19. Мокієнко 1979 – Mokiienko V.M. (1979) Pytannia pro zistavnyi analiz slovianskoi frazeolohii [The question of the comparative analysis of Slavic phraseology]. *Movoznavstvo*. № 5. S. 17–27 [in Ukrainian].
20. Мокієнко 1990 – Mokiienko V.M. (1990) Istoryko-etymolohichnyi analiz frazeolohii ta etymolohiia leksyky [Historical and etymological analysis of the phraseology and the etymology of lexis]. *Movoznavstvo*. № 5. S. 3–11 [in Ukrainian].
21. Мокієнко 2000 – Mokiienko V.M. (2000) Znachennia ukrainskoi paremiolohii dlia istoryko-etymolohichnogo analizu slovianskykh prysliviv ta prykazok [The value of Ukrainian paremiology for the historical and etymological analysis of Slavic proverbs and sayings]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 9–20 [in Ukrainian].
22. Ставицька 2008 – Stavyt'ska L. (2008) Ukrainska mova bez tabu. Slovnyk netsenzurnoi leksyky ta yii vidpovidnykiv [Ukrainian language without taboos. Dictionary of obscene language and its equivalents]. Kyiv [in Ukrainian].
23. Сюта 2017 – Siuta H.M. (2017) Tsyatnyi tezaurus ukrainskoi poetychnoi movy XX stolittia [Quotation thesaurus of the Ukrainian poetic language of the 20th century]. Kyiv [in Ukrainian].
24. ПОС – Pskovskiy oblastnoy slovar s istoricheskimi dannymi (1967) [Pskov regional dictionary with historical data]. Issue. I. Leningrad, 1967 –. [in Russian].
25. Гłowiński 2001 – Głowiński M. (2001) Nowomowa. *Współczesny język polski* / Pod red. J. Bartmińskiego. Lublin. S. 173–182 [in Polish].

THE SCOPE OF PROFESSOR VALERIY MOKIENKO'S IDEAS

Abstract. Works of professor V.M. Mokiienko covers a number of key problems of modern Russian and Slavic Linguistics, primarily phraseology, sociolinguistics, which the researcher solves, based on a wide range of linguistic facts of different Slavic and non-Slavic languages.

V.M. Mokiienko developed a flexible system of phraseological parameterization differential features of phraseology, which allowed a consistent definition of the types of phraseology as a complex structural and semantic phenomenon. The scholar combined genetic, areal and semantic-functional techniques of FU analysis, which provided a deepening of analytical procedures, a new explanation of the history of many phraseologies against the background of traditional national culture and broad intercultural connections.

An important methodological basis for the study of the language for V.M. Mokiienko was the coverage of those strata of the Russian language, about which there was not enough information; therefore, the researcher focused on sociolects, revealing the depth of social, professional, group stratification of language, covering in detail the study of verbal communication outside the scope of literary language. Studies on the peripheral means of substandard communication in relation to literary language have revealed the complex architectonics of language, the causes and patterns of movement of linguistic units in the structure of the national language.

For the knowledge of the Russian language, the analysis of the transformation of the structure, semantics of language units due to the pressure of the dominant ideology in society, the emergence of the «new language», outlining its role in shaping the linguistic portrait of a nation of a certain historical epoch proved valuable. The study of sociolects against the background of the study of literary language and territorial dialects was an important step in achieving information completeness, reproduction of structuring and real content of the Russian linguistic scope. Russian dictionary of new languages (authored by V.M. Mokiienko and co-authors) laid the foundations for a comparative study of the languages of the so-called socialist camp against the background of the Russian new language with its numerous «Sovietisms», semantic transformations; such a study opens the prospect of clarifying the depth of changes in other national languages due to the implementation of the ideology of convergence / merging of languages.

V.M. Mokiienko's works implement an important principle of research of a separate language in a broad context, connections with other languages, attraction of information about external isoglosses, which are a reliable evidence of interlingual / interethnic interaction of different time depth, its features and consequences.

The breadth of the processed linguistic information allowed V.M. Mokiienko to raise complex issues of the history of Slavic Languages, including Ukrainian, to seek new arguments and explanations for the «eternal» topic – Slavic ethno- and glottogenesis, to delineate the area of the ancient Slavs.

Theoretical generalizations, estimates of many language units, phenomena, as well as applied research procedures and phenomena expressed in various studies remain relevant.

The multi-object and multi-format dictionaries compiled by V.M. Mokiienko together with other researchers are a reliable empirical basis and a valuable experience of interpreting a wide scope of language material for the specialists in Slavic languages at large.

A notable feature of the style of V.M. Mokiienko's scholastic work is the transformation of research works into popular and didactic texts, the desire to expand the circle of recipients of important linguistic information.

And over the years it has also become one of the ideologies of the existence of Mokiienko-scientist.

Keywords: V.M. Mokiienko, phraseology, phraseography, genesis of language units, functional stratification of language, center – periphery of language structure, new language, territorial dialects, sociolects.

© Гриценко П., 2020 р.

Павло Гриценко – доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5363-6585>

Pavlo Hrytsenko – Doctor of Philology, Professor, Director of the Ukrainian Language Institute of Ukraine's National Academy of Sciences; <http://orcid.org/0000-0002-5363-6585>

COMPARATIVE ANALYSIS OF BIBLICAL PHRASEOLOGICAL UNITS WITH BLUE AND GREEN COLOUR COMPONENTS (on the example of English, Russian and Georgian)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44).

УДК 811.111+811.161.1+811.353.1:81'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).17-27

Адамія З., Шелія М., Марганія М. Comparative Analysis of Biblical Phraseological Units with Blue and Green Colour Components (on the example of English, Russian and Georgian); кількість бібліографічних джерел – 18; мова англійська.

Abstract. Language as an important part of culture reflects our reality and interprets it, creating the reality in which we live. It expresses mentality of the nation, views of peoples in the world and is closely related to the history, culture and traditions of different countries.

The study of language is provided within many different disciplinary areas and from different theoretical angles, all of which inform modern approaches to linguistics.

Echoes of previous years remain today in proverbs, sayings, phraseological units, metaphors, culture symbols, etc. Language learning is a natural creative process.

A study and analysis of words cannot be done without the consideration of various features and linguistic theories.

Language attracts people's attention because of the wealth literature and knowledge enshrined in it. As is known English Russian and Georgian are considered as one of the most vital universal languages in the world. Nothing defines a culture as distinctly as its language, and the element of language that best encapsulates a society's values and beliefs is its proverbs. Proverbial expressions are still very much alive in everyday languages, and the daily conversation would seem rather dull without them. Biblical proverbs and sayings are the wisdom of thought.

Although English, Russian and Georgian belong to a family of different languages and systematically differs from each other, it is interesting to make comparative analysis of different lexical and phraseological units.

There are countless colours in nature. Colour is a physical, psychological, and linguistic phenomenon and a subject of analysis in many sciences, a component of many arts playing a great role in the life of society. The lexical group of colour designation is significant in creation and expression of a language picture.

The notion of colour is multifaceted, complex in its structure. It expresses not only visual perception but also connotative meanings. The diversity of the meanings of colors is due to the history of the development of states, religions and traditions. A colour palette has been reflected in mythology, legends, fairy tales, customs and various religious or mystical teachings.

In this paper, we aimed at discussing the phenomenon of blue and green colours, which has a wide range of nominal potential and semantic ambiguity. They are the most conservative colours in the spectrum, perceived in both human consciousness and languages with a wide range of symbolic meanings.

In linguistics, the study of colour concepts in different languages has a long tradition, presented by lots of publications. People can look at the same subject but perceive its colour differently. Colour terms differ across languages and the differences have been viewed through the prism of culture.

A phraseological unit is more complex and multi-dimensional space, as far as the language reveals its possibilities most in phraseological units. As language is a meaning of expressing thoughts, any linguistic unit (a word, phrase, saying ...) should be considered in context.

In our paper we have attempted to present phraseological units in three languages adapting bible words and expressions that made them own language property. Thus, it should be noted that phraseological units make the concentrated wisdom of all nations. They have certain pure linguistic features showing powerful universal and actually national culturological and language capacity. As far as we understand, phraseological units have their own connotative fields, analysing expressions with the above mentioned colours in the given languages, we can see that the connotative fields of the colours are not always integral. Life of biblical expressions in the modern European languages convincingly testifies to imperishability of spirit and a letter of the Book of books.

Comparative approach allows receiving information on similarity or distinction of colour concepts in different languages, national and specific, lingvocultural peculiarities, conceptual models of vision of the world and interpretations in separate languages.

Keywords: phraseological unit, linguistic phenomenon, biblical expressions, colours, comparative approach, history culture and traditions.

Each concrete language comprises a national, original system, which defines native speakers' outlook and forms some vision of the world picture. The human perception of the world is recorded and shown in language.

Various definitions of language have been proposed. Henry Sweet, an English phonetician and language

scholar, stated: "Language is the expression of ideas by means of speech-sounds combined into words. Words are combined into sentences, this combination answering to that of ideas into thoughts" [Encyclopedia Britannica.com].

In this connection, the well-known Georgian linguist Arnold Chikobava formulated the following

definition: “Language is a social phenomenon; it is a way of communicating, sharing thoughts and mutual understanding in a collective of people. **The fate of the language is tied to the fate of society**” [Chikobava 2008, p. 10].

It is worthy of note that language learning is a process of discovery. Roger Bacon, an English philosopher and scientist, also known as **Doctor Mirabilis (Latin: “Wonderful Teacher”)** stated: **“Knowledge of languages is the doorway to wisdom”**.

When we interact with different languages, it means that we are also interacting with the culture of the peoples speaking their own languages.

F. Humboldt considers language not only as a means of communication but also as perception, knowledge and judgment under the various circumstances. He remarked: “Different languages are not different designations of the same subject, but their different visions... Through the diversity of languages our knowledge of the world and what we learn in that world is directly enriched” [Humboldt 1993, p. 9].

Thinking language, by contrast, does not strive for the one correct neutral and objective language since it does not believe in its possibility or even its desirability. Rather, thinking language is convinced that it is precisely the diversity, the multitude of perspectives – given through different languages, but also within every language and in every single speaker and even in every moment of speaking – which endows the human world with its richness.

Thinking language, by contrast, does not strive for the one correct neutral and objective language since it does not believe in its possibility or even its desirability. Rather, thinking language is convinced that it is precisely the diversity, the multitude of perspectives – given through different languages, but also within every language and in every single speaker and even in every moment of speaking – which endows the human world with its richness GIVEN through different languages, but also within every language and in every single speaker and even in every moment of speaking – which endows the human world with its richness.

Problem statement. Lexical units are a treasure of language elements that allow us to research and get information on certain linguistic phenomena. The word can be compared to mosaic pebbles, which give a different picture and are distinguished by its colors and hues.

As it is known, language reflects the outside world and through different colours conveys the reality around us. At any stage of civilization, man perceived colour as a universal category. In the early stages of development, the importance of colour was given only on a superficial basis, while in the later stages of human development, the diversity of colours increased.

It is noteworthy that in ‘the process of peoples’ cultural development, the terminosystem of colours has been formed, which is a continuous process.

The lexical group of colour designation is significant in creation and expression of a language picture. The traditional English term for **colour** came into English from Old French, the French orthography of which

has survived to the present day, although its pronunciation has changed. The French word **colour**, in turn, is derived from the Latin **color**.

There are countless colours in nature. Artists in painting with artistic language, poets and writers in their works significantly expanded and enriched the range of colors with new means of expression.

Colour is a physical, psychological, and linguistic phenomenon and a subject of researching of many fundamental sciences, a component of many arts and plays a great role in society life. The ability of perceiving colour gives us vital information about the world we live in and can have a profound influence on the human temperament, from cooling to warming, from soothing to stimulating and from calming to exciting.

The diversity of the meaning of colours depends on the culture of different nations. M. Khomeriki and his co-authors note in this regard: “The ability to perceive colors and divide them into categories is one of the most important conditions for color vision. In the process of perception, the division of colors into categories facilitates their nomination. The number of names denoting color is limited compared to the colors we perceive. However, it should be noted that according to the already existing names of colours, they are perceived according to the categories” [Khomeriki 2009, p. 136].

A colour palette has been reflected in the Bible, mythology, legends, fairy tales, customs and various religious or mystical teachings.

As it is well known, colors are perceived differently in different cultures and languages. “Colours have both positive and negative connotations having different connotations in different cultures. The symbolic associations of colours change from culture to culture” [Sahlins 1976, p. 21].

Languages have been compared since early times. A comparative study and analysis of genetically unrelated languages are actually in modern linguistics researching their distinctions and similarities.

In linguistics studying of colour concepts in different languages has long tradition presented by lots of publications. The originality of colour concepts and meanings is most reflected in the phraseological picture of the world revealing the characteristic features of worldview of the people, including the influence of cultural, symbolic, psychological, socio-historical and other factors.

Analysis of the study. The study of the linguistic aspect of the problem of color designation is given quite a lot of attention in the work of scientists from various countries and languages. Highlighting the color designation in a special language-conceptual category, in them the color designation is considered on the material of different languages in the cognitive and linguo-cultural aspects.

In all languages there are numerous expressions in which colour plays an important role expressing moods and feelings. Symbolism of colour meanings is based on analogies and the associations connected with vision of colour, and possess ability to carry cultural and significant information.

People can look at the same subject but perceive its colour differently. Colour terms differ across languages and the differences have been viewed through the prism of culture. Comparative studies of colours give the chance to understand their specifics in English, Russian and Georgian mentality and culture.

A set of stable word combination is called phraseology. Components of phrasemes (phrasemes, lexicalized or phraseologisms, phraseological units) are called stable word combinations [Gamkrelidze 2008, p. 374].

Language is rich with phraseological units, proverbs, sayings and idioms which constantly come across in literature, in movies, in mass media and in people's everyday communication. V.N. Telia notes that phraseological structure of language — it is “a mirror in which the linguocultural community identifies the national consciousness”, phraseological units impose upon native speakers' special vision of the world, a situation [Telia 1996].

Phraseological units play a particular role in creation of a language picture of the world. Phraseologisms cover the significant sector of the lexical fund of a language and are a complex formation in which mentality and culture of a nation are revealed.

There are different interpretations related to phraseological units. Phraseology is one of the sources that enrich vocabulary and a valuable linguistic heritage in which vision of the world, national culture, customs and beliefs, imagination and history is reflected.

Phraseological units as “mirror of national culture, psychology and philosophy” take a significant place in the course of the linguoculturological analysis [Tolstoi 1991, p. 125–133].

According to A. Kunin phraseological units are stable word-groups with partially or fully figurative meaning [Kunin 1970, p. 78]. R. S. Ginzburg defines them as habitually non-motivated word-groups that cannot be freely made up in speech but are reproduced as ready-made units [Ginzburg 1979, p. 74].

V.N. Telia points out that the typical feature of phraseological units is their image-based motivation, which is directly connected with the nation world outlook [Telia 1996].

V.A. Maslova stresses the close connection of PUs with the cultural-historical traditions of people speaking the language [Maslova 2001].

The use of phraseological units gives speech a unique originality and special expressiveness. Comparative study of expressions will give the chance of understanding of specifics of the Russian, English and Georgian mentality and culture. Comparison is the most ancient type of intellectual activity preceding the account. The effect of perception of comparison can be assimilated not to the sum of compared “pieces” of the world, and their work; it is explained by the following: elements of the world pulled together in comparison, besides similarity, are considerably various. Comparisons of different languages can lead one to pay attention to ‘universals’ – the ways in which all languages are similar, and to ‘particulars’ – the ways in which each individual language, or type of language, is special, even unique. In the words of Sapir: “Human

beings...are very much at the mercy of the particular language which has become the medium of expression for their society. ...The fact of the matter is that the “real world” is to a large extent unconsciously built up on the language habits of the group” [Sapir 1929]. Ethnic stereotype is forming by result of ethnic interrelation and giving any kind of mark for this or that ethnic group which is a cause of making various proverbs and expression.

The English, Russian, and Georgian (not an Indo-European family language) languages are not closely related languages; it can be found the thinnest nuances of sense of language units which can be most widely presented in biblical expressions. We should pay attention to specifics of this or that phenomenon connected with translation problems [Adamia 2019, p. 24].

Colour designations are similar in English, Russian and Georgian languages. The group of words denoting colours includes mainly geographical, human names, names of precious and semi-precious stones and minerals, flora and fauna words, metals, celestial bodies, liquids, which sometimes evoke a connection with specific colours.

Purpose, tasks of the paper. Our paper deals with the analysis of Biblical phraseological units with a component of blue and green colours in the English, Russian and Georgian languages.

The purpose of this paper is to analyze the perception symbolics of **blue** and **green** colour terms on cultural aspect and their usage in biblical expressions, in proverbs, sayings and idioms.

The purpose of the paper predetermined the setting and solving of the following specific tasks:

- Characterization of various scientific approaches to the problem of a colour concept;
- Consider the conceptual foundations of colour symbols of blue and green;
- Etymology and meaning of colour vocabulary;
- Colour function in phraseological units;
- Comprehensive analysis of colour semantics in phraseological units;
- Identify problem of translation equivalence.

Numerous important and interesting papers have been devoted to designation of color vocabulary and its function by linguists. Colour categorization came from a research conducted by Berlin and Kay [Berlin and Kay 2013] who introduced a concept of *basic color terms* and identified 11 basic terms in English (*black, white, red, green, yellow, blue, brown, pink, orange, purple* and *gray*). They discovered regularities in the shape of the basic colour vocabulary and studies color etymology investigated process of emergence and development of colour designation in various languages. They based their analysis on a comparison of color words in 20 languages from around the world.

The human eye is assumed to be so sensitive that it can distinguish between up to ten million different nuances. David Crystal draws attention to the way the semantic field of colour shows “patterns of lexical use in English”, because the visible spectrum is a continuum. He suggests that modern English has eleven basic

colour lexemes – white, black, red, green, yellow, blue, brown, purple, pink, orange and gray [Crystal 1995, p. 106].

Methods and techniques of the study. The methodological basis of the paper is determined by the object of the study itself. The symbolic imagination of colours takes a rather large place in prose or poetry, phraseologies, in proverbs, sayings, idioms, metaphors, slangs and fairy tales.

The tasks, as well as the linguistic specifics of the study, led to the use of the following linguistic methods: descriptive, lexico-semantic, cognitive, linguo-cultural, comparative analysis taking into account etymological data.

The purpose of the study methods considers providing a complete description of biblical expressions with the concepts of blue and green colours, as well as making a comparison of their lexical characteristics in English, Russian and Georgian translations.

Presentation of the basic material. For centuries people have used colours to symbolise particular beliefs. It should be noted that religion is an important part of culture, and that in every religion colours have their associations. In Christianity, colours have significant meaning in the Bible.

One of the primary colours **blue** represents the heavens and the Word of God. **Blue** is the colour of the sky and in some rites honours Mary. In Christian iconography, the Virgin Mary and the infant Jesus were closed in purple, after which we already see the colour blue. In heraldry blue means wisdom, truth and loyalty.

In Old English, the colour **blue** was *blaw*. English also gets some of its words from French, and blue is one of them. In Old French (one of the vulgar Latin dialects whose height was between the 9th and 13th centuries AD) blue was written *bleu* and *blew* and meant a variety of things including the color blue. Meaning grow in PIE, it was **ghre*. Subsequent languages wrote it *grene* (Old Frisian), *graenn* (Old Norse) and *grown* (Dutch). In Old English, it was *grene* and meant the color green as well as young and immature.

The question of cross-linguistic differences in color perception has a long history. Different languages divide color space differently. The colour has a complex meaning in different languages. English, Russian and Georgian colour terms divide the color spectrum differently. Unlike English, in the Russian and Georgian languages there is a certain distinction between lighter blues (“goluboy” – “голубой”, azure or cyan, “ცისვერი” – *cisperi*) and darker blues (“sinij” – “синий” (*sinij*, blue or navy blue, “ლურჯი” – “*lurji*”). For Russian and Georgian speakers, *sinij* – *lurji*, *goluboi* – *cisperi* are as separate terms as red and pink or orange and brown.

In Russian and Georgian languages, “голубой” (*goluboj*, azure or cyan, „ცისვერი” – *cisperi*) and “синий” (*sinij*, blue or navy blue, “ლურჯი” – “*lurji*”) are not two shades of the same color. As for making a distinctions between *sinij* – “синий” – *lurji* – “ლურჯი” and *goluboi* – “голубой” – *cisperi* – “ცისვერი” English speakers simply call dark and light blue. To Russian and Georgian speakers, *sinij* –

lurji and *goluboi* – *cisperi* are as separate as red and pink or orange and brown.

The Slavs very responsibly treated a choice of this or that colour. For everyday life the Slavs chose certain colors, for religious ceremonies they took others. Blue color is most often considered as a symbol of all spiritual. It is color of wisdom, infinity, eternity, truth, devotion, belief, purity, chastity, spiritual and intellectual life.

In the expressive group of blue *lazhvard-I* || *lazhvardovani* is combined. From Christian point of view *lazhvard-i* and a light blue is considered as John Lazare’s colour [Nutsbidze 1980, p. 49]. It should be noted that the word ლაჟვარდი, “ლაჟვარდოვანი” – azure, “blue” is also spread in the Indo-European languages. According to T. Nutsbidze’s note, its root in all European languages is Arabic “azul” – “blue sky”, which is reflected in aprecious stone. This stone is called “Lazuri” [Nutsbidze 1980, p. 49].

The European countries and peoples, accepting Christianity, relied on the knowledge in the field of classical philology, folklore, myths elements of which in large volume have been met in biblical texts and many times have been specified throughout centuries. For these centuries changed both translators’ skills and consumers’ tastes of translations, and signs of church translation to the corresponding originals remained in language without changes, than these phraseological units actually became archaic in the language relation.

As is known the Christian faith is based on historical fact. The Bible is a sacred book of Christians, the outstanding phenomenon, the highest spiritual essence of world culture enriched with philosophical expressions. It is an important source that has substantially enriched the vocabulary of the peoples of almost the entire planet. The biblical expressions reflect the cultural-Christian traditions and preach kindness and love for God and people and contain such concepts as friendship, compassion, justice, honesty and so on.

Since ancient times the Bible has been the subject of intense historical, sociocultural, and linguistic research. Language of the Bible has huge impact on formation of the literary languages of many peoples since ancient times acquainted with Christian culture. A lot of biblical expressions (especially *paremia*) are universal and typological in different peoples’ folklore.

Language of the Bible has huge impact on formation of the literary languages of many peoples since ancient times acquainted with Christian culture. The translations of the Holy Writ into national languages became a basis of book languages of Europe, including Slavic. Thus that commenting of the text of the Bible is one of the most ancient and most traditional occupations of the philologists, many aspects of this difficult perspective should be referred to the little developed. Questions of specifics of assimilation by concrete languages of those elements which go back to the Bible text, about nature of their further development in each of these languages, etc. are that, in particular [Mokienko 2013, p. 114].

Biblical expressions are widely used in various genres of literary language, as well as in the mass me-

dia and everyday speech. They are the priceless treasure of humanity which play the most important role and teach children in the formation and development of their personality [Biblical expressions 2009, p. 3].

Blue colour symbolizes the heavenly realm; prayer; priesthood; authority; revealed God; grace; divinity; Holy Spirit. Blue color is God's chosen nation, the people of Israel, blue dating back to the time of David. It is noted in Ezek. 1:26 that the restored throne of David which will rule supreme in all the earth, being God's throne, is spoken of as sapphire, which is **blue**.

The problem of translation equivalence is closely connected with the stylistic aspect of translation. First of all, a translator is to distinguish between neutral, bookish and colloquial words and word combinations, translating them by relevant units of the target language.

Related symbol of the colour blue is supposed sapphire. Sapphire and the color blue tend to be synonymous. Although many sources claim that its name is of Greek derivation, its roots seem most likely to be from ancient Hebrew – which describes it as a deep blue stone. But sapphires are not just available in the blue variety for which they are named. They are also found in a colorless variety (which looks similar to diamond) and in other colors, called “fancy colours” – shades of orange, yellow, white, green, purple and pink. Three terms are used to refer to the color of sapphire [Adamia, Marhania 2017, p. 12–15].

“And above the **firmament** that was over their heads was the likeness of a throne, as the appearance of a sapphire stone: and upon the likeness of the throne was the likeness as the appearance of a man above upon it” [Ezekiel 1:26].

In New International Version (contemporary English translation of the Bible) instead of blue or sapphire, the translators of the book are used **lapis lazuli**.

Above the vault over their heads was what looked like a throne of lapis lazuli, and high above on the throne was a figure like that of a man [Ezekiel 1:26] NIV.

“А над **сводом**, который над головами их, было подобие престола по виду как бы из камня сапфира; а над подобием престола было как бы подобие человека вверху на нем” [Иезекииль 1:26].

“**ცამყარს** ზემოთ, მათ თავზე რომ იყო გადაჭიმული, რაღაც ტახტის მაგვარი რამ იდგა, თითქოს საფირონისგან ნაკეთები; ხოლო ამ ტახტისმაგვარზე სახით ადამიანისმაგვარი რამ იჯდა” [ეზეკიელ წინასწარმეტყველი თავი 1:26].

In Exodus, when Moses, his sons, and 70 elders of Israel went up to Mount Sinai to worship God, they saw God and described the pavement under His feet as being bright as the blue sky and saw the God of Israel. Under his feet was something like a pavement made of lapis lazuli, as bright blue as the sky [Exodus 24:10]. The New **International Version** (NIV). In the example of King James Version the colour sapphire is used instead of blue. “And they saw the God of Israel: and there was under his feet as it were a paved work of a sapphire stone, and as it were the body of heaven in his clearness” [Exodus 24:10]. (King James Version). Christianity.com

This colour is translated in Hebrew as *tekelet*. It is also found in the Bible to mean purple “Which were clothed with blue, captains and rulers, all of them desirable young men, horsemen riding upon horses.” [Ezekiel 23:6] or violet “Silver spread into plates is brought from Tarshish, and gold from Uphaz, the work of the workman, and of the hands of the founder: blue and purple is their clothing: they are all the work of cunning men” [Jeremiah 10:9]. *Tekelet* was the color assigned for priest's clothing, in particular, their hems “And they shall take gold, and blue, and purple, and scarlet, and fine linen”. “And they shall make the ephod of gold, of blue, and of purple, of scarlet, and fine twined linen, with cunning work” [Exodus 28:5-6]. Blue is also associated with being the colour of God's grace.

For instance **Blue** is also associated with the commandments of God, the importance of remembering them and also the heavenly calling of those who had been chosen by God to be His people.

“Speak unto the children of Israel, and bid them that they make them **fringes** in the borders of their garments throughout their generations, and that they put upon the fringe of the borders a ribband of blue” [Numbers 15:38]. “And it shall be unto you for a fringe, that ye may look upon it, and remember all the commandments of the LORD, and do them; and that ye seek not after your own heart and your own eyes, after which ye use to go a whoring” [Numbers 15:39]. “That ye may remember, and do all my commandments, and be holy unto your God” [Numbers 15:40].

„Объяви сынам Израилевым и скажи им, чтоб они делали себе **кисти** на краях одежд своих в роды их, и в кисти, которые на краях, вставляли нити из голубой шерсти” [Числа 15:38]. “И будут они в кистях у вас для того, чтобы вы, смотря на них, вспоминали все заповеди Господни, и исполняли их, и не ходили вслед сердца вашего и очей ваших, которые влекут вас к блудодейству” [Числа 15:39]. „Чтобы вы помнили и исполняли все заповеди Мои и были святы пред Богом вашим” [Числа 15:40] 38.

“დაელაპარაკე ისრაელიანებს, უთხარი მათ: გაიკეთონ **ფოჩები** სამოსლის კიდეებზე და ასე ჰქონდეთ თაობიდან თაობაში. ლურჯი ძაფი გაურიონ კიდურა ფოჩს” [რიცხვნი თავი 15:38]. “და გქონდეთ ფოჩში, რომ მისი დანახვისას გაიხსენოთ უფლის ყველა მცნება, შესარულოთ და არ აჰყვეთ გულსა და თვალს, რომლებიც გზა-კვალს გირევენ თქვენ” [რიცხვნი თავი 15:39]. “რათა გახსოვდეთ და ასრულებდეთ ჩემს მცნებებს და წმიდა იყვეთ უფლისა” [რიცხვნი თავი 15:40].

The ark of the covenant in the Tabernacle was covered with blue cloth representing its close association with the Word of God.

“They shall put a **fine leather cover over it**, spread a **cloth of solid blue** on top, and then insert the carrying poles”, “They shall spread a **bluer cloth** over the table for the bread offered to the Lord and put on it the dishes, the **incense** bowls, the offering bowls, and the jars for the wine offering. There shall always be bread on the table” [Numbers 4:6,7].

“И положат на нее покров из **кож синего**

цвета, и сверх его накинута покрывало все из голубой шерсти, и вложат шесты его”, “и стол хлебов предложения накроют одеждою из голубой шерсти, и поставят на нем блюда, тарелки, чаши и кружки для возлияния, и хлеб его всегдашний должен быть на нем” [Числа 4:6,7].

“ზედ დააფენენ თახაშის ტყავის ფარდაგს და ზემოდან გადააფარებენ ლურჯი მატყლის ქსოვოლს და გაუყრიან კეტებს”. “დასალაგებელ ტაბლაზე გაშლიან ლურჯი მატყლის ქსოვილს და დააწყობენ მასზე ჯამებს, კოვზებს, საწდეებს და თასებს საღვრელად. მუდმივი პური უნდა ეწყოს მასზე” [რიცხვნი 4:6,7].

The robe of the High Priest was also blue, again symbolising the close association with God and His Word. “The robe that goes under the ephod is to be made entirely of blue wool. All around its lower hem put **pomegranates** of blue, purple, and red wool, alternating with gold bells” [Exodus 28:31, 33].

“И сделай верхнюю ризу к ефоду всю голубого цвета; по подолу ее сделай **яблоки** из нитей голубого, **яхонтового, пурпурового и червленого** цвета, вокруг по подолу ее; позвонки золотые между ними кругом” [Exodus 28:31, 33].

In the Russian variant of this expression the word “яблоки” – “**apples**” is used instead of the word “**pomegranates**”. The terms for “blue” is used “**яхонтовый**”. According to V. Dahl’s Explanatory Dictionary – Яхонт – jakhont means ruby. It is worm-coloured, red, actually ruby. Яхонт – jakhont is blue, dark blue, sapphire. The following colours are not at all: jakhont cherry, amethyst; cherry, amethyst; jakhont yellow, hyacinth. Yakhontovy necklace [Dahl].

“გააკეთე ეფოდის მოსასხამი მთლიანად ლურჯი ქსოვილისგან. ამოქარგე მის კალთებზე ირგვლივ **ბროწეულები** ლურჯი, **მოწეული** და **ჭიაფერი** ძაფით და ოქროს ეჭვნები ჩამოჰკიდე ირგვლივ მათ შორის” [გამოსვლა 28: 31,33].

As a heavenly colour, blue is used quite extensively in the Old Testament to describe the various hangings, curtains, coverings in the holy places.

“Moreover thou shalt make the tabernacle with ten curtains of fine twined linen, and **blue, and purple, and scarlet**: with cherubims of cunning work shalt thou make them” [Exodus 26:1].

“Make the tabernacle with ten curtains of finely twined linen and **blue, purple and scarlet** yarn, with cherubim worked into them by a skilled craftsman” [Exodus 26:1].

“Скинию же сделай из десяти покрывал крученого виссона и из **голубой, пурпуровой и червленой шерсти**, и херувимов сделай на них искусною работою” [Исход, глава 26:1].

“ხოლო სავანე დაგრეხილი სელის, ლურჯი, მოწეული და ჭიაფერი ქსოვილის ათი ნაჭრისაგან გააკეთე; ზედ ქერუბიმები ამოქარგე” [გამოსვლა 26:1].

And thou shalt make an hanging for the door of the tent, of **blue, and purple, and scarlet, and fine twined linen, wrought with needlework** [Exodus 26:36].

“For the entrance to the tent make a curtain of **blue, purple and scarlet** yarn and finely twined linen--the work of an embroiderer” [Exodus 26:36].

“И сделай завесу для входа в скинию из **голубой** и пурпуровой и червленой *шерсти* и из крученого виссона узорчатой работы” [Исход, глава 26:36].

“გაუკეთე სავანის შესასვლელს ჩამოსაფარებელი ლურჯი, მოწისფერი და ჭიაფერი ქსოვილისგან და გრეხილი, ნაქარგი სელისგან” [გამოსვლა 26:36].

“And for the gate of the court shall be an hanging of twenty cubits, of **blue, and purple, and scarlet, and fine twined linen, wrought with needle-work**: and their pillars shall be four, and their sockets four” [Exodus 27:16].

“For the entrance to the courtyard, provide a curtain twenty cubits long, of **blue, purple and scarlet** yarn and finely twined linen--the work of an embroiderer--with four posts and four bases” [Exodus 27:16].

“А для ворот двора завеса в двадцать локтей из **голубой** и пурпуровой и червленой шерсти и из крученого виссона узорчатой работы; столбов для нее четыре, и подножий к ним четыре” [Исход, глава 27:16].

“ეზოს კარისთვის ჩამოსაფარებელი ოცი წერტა ლურჯი, მოწისფერი ქსოვილისაგან და გრეხილი სელისაგან მოქარგული; ოთხი სვეტი ოთხი კვარცხლბეკითურთ” [გამოსვლა 27:16].

“And the curious girdle of the ephod, which is upon it, shall be of the same, according to the work thereof; **even of gold, of blue, and purple, and scarlet, and fine twined linen**” [Exodus 28:8].

“Its skillfully woven waistband is to be like it--of one piece with the ephod and made with gold, and with **blue, purple and scarlet** yarn, and with finely twined linen” [Exodus 28:8].

“И пояс ефода, который поверх его, должен быть одинаковой с ним работы, из золота, из **голубой, пурпуровой и червленой шерсти** и из крученого виссона” [Исход, глава 28:8].

“მისი სარტყელი იმგვარადვე ნახელავი უნდა იყოს - ოქროსფერი, ლურჯი, მოწისფერი და ჭიაფერი ქსოვილისგან და გრეხილი სელისაგან გაკეთებული” [გამოსვლა 28:8].

“And he made the vail of **blue, and purple, and crimson, and fine linen, and wrought cherubims thereon**” [II Chronicles 3:14].

“He made the curtain of **blue, purple and crimson** yarn and fine linen, with cherubim worked into it” [II Chronicles 3:14].

“И сделал завесу из **яхонтовой, пурпуровой и багряной ткани** и из виссона и изобразил на ней херувимов” [2-я Паралипоменон, глава 3:14].

“გააკეთა კრეტსაბმელი ლურჯი, მოწეული, მეწამული ნართისგან და სელისგან და მასზე ქერუბიმები გამოსახა” [მეორე ნემშტა 3:14].

In this expression blue is used as holy covering. In all variants the translation is identical.

“And thou shalt make the robe of the ephod all of **blue**” [Exodus 28:31].

“Make the robe of the ephod entirely of **blue**

cloth” [Exodus 28:31].

“И сделай верхнюю ризу к ефоду всю голубого цвета” [Исход, глава 28:31].

“გააკეთე ეფოდის მოსახზამი მთლიანად ლურჯი ქსოვილისგან” [გამოსვლა 28:31].

There are numerous objects denoting the colour green, which reflect the diversity of the outside world, which is traditionally perceived in many countries as a symbol of the plant world and nature. For example: Minerals / metals emerald-green, jade-green, copper-green, plants: - sage-green, olive-stained oak, natural realities - forest-green, moss-colored, alcoholic beverage - chartreuse, etc.

Green is the colour of growth, nature, fertility and life. The word green got its start in the Proto-Indo-European language. The Proto-Germanic form of this word is *gro- “growth”. The Proto-Germanic grōni and Old English grene (source also of Old Saxon grani, Old Frisian grene, Old Norse grœnn, Danish grøn, Dutch groen, Old High German gruoni, German grün) derives from the Pro-Indo-European root *ghre- “grow”, through sense of “colour of growing plants”. The first recorded use of the word as a colour term in Old English dates to ca. AD 700 [Maerz and Paul 1930, p. 196].

In the classical Latin, the adjective **viridis** “green” is derived from the Proto-Indo-European ‘we-’ – “growth of sprouts”. The French word **vert**, the Spanish **verde** and the Italian **verde** originated from the Latin word ‘**viridis**.’

N. Okhrtskaya explains that “conceptual features derived from the multiplicity of green lexemes **Viridis, Vert, Verde, Verde, Green, Grun** are related to the newly grown meadow, the leaves, the scent and the emerald. In all linguocultures the lexemes that express the colour green are associated with something new, hence this colour has both positive and negative connotations. Positive connotations are associated with youth, energy, and health. For example: green years. Negative connotations: sickness, envy, vulgarity, obscenity. For example: **cuento verde** (Spanish – obscene story). The neutral aspect in different languages is also reflected in the green notations: climatic moderation, wine, money. The colour green also expresses a political aspect: the ecological movement in many countries” [Okhrtskaya 2012, p. 18].

In the English language the adjective “**green**” is considered as a symbol of youth, inexperience: “**as green as grass**” – very young, completely inexperienced, naïve, lacking training, often said of young people in new jobs; also “**greener**” – the beginner, inexperienced or a person who has only recently arrived. We can say that British people adore green colour. The green colour symbolizes calmness and warmth in the expression “**a green winter**” – snowless, mild winter.

In the Russian language a person is called “green” when they mean that he is too young. They say «**молодо – зелено**» – молодой, неопытный, неискушенный человек.

The meaning of green colour has a similar emotional load among Russian and English-speaking peoples, that points to the similarity of expressions and perception of the surrounding world: a **green belt** – is an area of land with fields or parks around a town or

city, where people are not allowed to build houses or factories by law. A **green card** – an official card, originally green, issued by the U.S. government to foreign nationals permitting them to work in the U.S., **green tea** – is a pale type of tea grown mainly in Japan and China and usually drunk without milk.

According to E. Shabaeva’s opinion the green colour in both languages, as well as in Georgian, is bipolar, i. e. neutral. “The analysis of the assessment of colour meaning green in Russian and English gives reason to believe that green is bipolar in both languages and is evaluated as neutral in phraseology. If we take into account that the area of “greens, plants” is neutral, then we can say that in both studied languages there is an equal number of areas of conceptualization of colour meaning green with a positive and negative assessment. In Russian, positive areas of assessment are: «направленный на охрану природы», «садоводческий, сельскохозяйственный», «разрешение, свобода», negative assessments are «неопытный, наивный», «пьянство, алкоголь», «нездоровый, болезненный, тоскливый». In English positive areas are: “full of strength, cheerful, healthy”, “permission freedom”, “Ecological, aimed at protecting nature”, negative assessments: “inexperienced, young, naive”, “jealousy, envy”, “related to marijuana” [Shabaeva 2012, p.19–20].

Green in the color spectrum as a symbol of eternal life appears in Christian embroidery. Its symbolic image is a tree. Green trees, forests and meadows are always perceived as a symbol of life, spring, renewal, revival. On Trinity Day, the temples are decorated with green plants. Green is also a symbol of Easter.

The colour green represents the biblical meaning of immortality – That person is like a tree planted by streams of water, which yields its fruit in season and whose leaf does not wither – whatever they do prospers [Psalm 1: 3].

“И будет он как дерево, посаженное при потоках вод, которое приносит плод свой во время своё и лист которого не вянет; и во всем, что он ни делает, успеет” [Псалтирь 1 псалом : 3].

“და იქნება იგი წყლის ნაკადებთან დანერგულ ხესავით, თავის დროზე რომ იძლევა ნაყოფს და არ დაჰკნება ფოთოლი მისი. და ყოველივეში, რასაც იქმს, წარმატებულია” [ფსალმუნნი, ფსალმუნი 1:3].

Ryken L., Willhoyt D., Longman T. in the Dictionary of Biblical Images give the following definition of green in the Bible: “Green is a beautiful colour of amazing nature. This is an ideal image, expressing the state to which the natural world aspires. The concepts of reliability, livelihood and beauty are associated with it. To a greater extent than other paints, it serves as a designation of nature in its ideal form. The image of “green pastures” and “quiet waters” [Ps. 22:2 {“lush”}] is one of the most expressive paintings in poetry. Throughout the Bible, green is the expression of the norm, and its absence is seen as mortal. Accordingly, the green color means God’s goodwill and safety, and the deprivation of it means His judgment and disgrace.

“My God, I cry out by day, but you do not answer, by night, but I find no rest” [Psalm 22:2, NIV].

“Он покоит меня на значных пажитях и водит меня к водам тихим” [Псалом 22:2].

“ხასხასა მოღზე დამასვენებს და წყნარ წყლებზე წამიდევბა მე” (ფსალმუნნი, ფსალმუნი 22:2). As can be see the word green is missing in Modern Georgian variant of the Bible. As for Old Georgian variant of the Psalm the word “მწუანვილოანი” is used. “უფალმან მმწყსოს მე და მე არა მაკლდეს. ადგილსა მწუანვილოანსა მუნ დამამკვიდრა მე წყალთა ზედა განსასუენებელთასა გამომზარდა მე” [ფსალმუნნი, ფსალმუნი 22:2]. **The Georgian word “მწუანვილოანი” (mtsvalviloani) means an evergreen garden.**

“The LORD called your name”, “A green olive tree, beautiful in fruit and form”; With the noise of a great tumult He has kindled fire on it, And its branches are worthless” [Jeremiah 11:16].

“Зеленеющею маслиною, красующеюся приятными плодами, именовал тебя Господь. А ныне, при шуме сильного смятения, Он воспламенил огонь вокруг неё, и сокрушились ветви её” [Иеремия 11 глава:16].

“ამწვანებული, მშვენიერი, ნაყოფსავსე ზეთისხილი გიწოდა სახელად უფალმა, მაგრამ დიდი გრგვინვის ხმაზე ცეცხლი წაეკიდა და გაუფუჭდა რტოები” [იერემია წინასწარმეტყველი 11:16].

The correlation of green color with life and abundance was first manifested at the end of the creation process, when God gave the animals he created “all the herbs for food”. And to all the beasts of the earth and all the birds in the sky and all the creatures that move along the ground – everything that has the breath of life in it – I give every green plant for food. And it was so [Genesis 1:30]. А всем зверям земным, и всем птицам небесным, и всякому пресмыкающемуся по земле, в котором душа живая, дал Я всю зелень травную в пищу. И стало так [Бытие 1 глава: 30].

“მიწის ყველა მხეცს, ცის ყველა ფრინველს, ყველა ქვემძრომს, რასაც კი სიცოცხლის სული უდგას, მწვანე ბალახი ჰქონდეს საჭმელად. და იქმნა ასე” [დაბადება 1:30].

After the flood, Noah, as the second Adam, received the same food, except that God added to the “green grass” all living and moving things, “Everything that lives and moves about will be food for you. Just as I gave you the green plants, I now give you everything” [Genesis 9:3], “всё движущееся, что живёт, будет вам в пищу; как зелень травную даю вам всё” [Бытие 9 глава: 3].

“ყოველი იძვრისი, რაც კი ცოცხლობს, საჭმელად გქონდეთ; როგორც მწვანე ბალახს, ისე გაძლევთ ყველაფერს” [დაბადება 9:3].

Since then, the greens of the plant world have become a biblical example of the richness of nature. In the prophecy of Joel, along with the painting of “a tree bearing its fruit” and “a fig and a vine” are distinctly shown “pastures of the desert where grass grows”. “Do not be afraid, you wild animals, for the pastures in the

wilderness are becoming green. The trees are bearing their fruit; the fig tree and the vine yield their riches” [Joel 2:22].

“Не бойтесь, животные, ибо пастбища пустыни произрастят траву, дерево принесет плод свой, смоковница и виноградная лоза окажут свою силу” [Иоиль 2 глава: 22].

“ნუ გეშინიათ, ველის მხეცებო, რადგან ამოვა ბალახი უდაბნოს საძოვრებზე, რადგან ნაყოფს გამოიღებს ხე; ლეღვი და ვაზი გამოსცემენ თავიანთ დოვლათს” [იოველ წინასწარმეტყველი 2:22].

In the same sense Jeremiah paints a picture of a tree planted near the water, the leaves of which remain green, so that it “does not stop to bear fruit”. They will be like a tree planted by the water that sends out its roots by the stream. It does not fear when heat comes; its leaves are always green. It has no worries in a year of drought and never fails to bear fruit” [Jer. 17:8], Ибо он будет как дерево, посаженное при водах и пускающее корни свои у потока; не знает оно, когда приходит зной; лист его зелен, и во время засухи оно не боится и не перестает приносить плод [Иеремия 17 глава :8].

“იქნება იგი წყლის პირას დარგულ ხესავით, რომელსაც მდინარესთან აქვს ფესვები გადგმული; არ უყურებს, რომ დადგება ხვატი, მწვანე ფოთლები ექნება მუდამ, არ უფრთხის გვალვიან წელიწადს და არასოდეს ელევა ნაყოფი” [იერემია წინასწარმეტყველი 17:8].

In addition to the images of green vegetation in the literal and physical sense, in the Scriptures we see three types of symbolic use of the image. Firstly, if greens are so closely associated in our view with natural life and food, it looks completely natural that in the human imagination it turns into a symbol of prosperity. The sage declares that “the righteous will become green like a leaf”. Those who trust in their riches will fall, but the righteous will thrive like a green leaf [Proverbs 11:28].

“Надеющийся на богатство своё упадёт; а праведники, как лист, будут зеленеть” [Притчи 11, глава :28]. “Надеющийся на богатства увянет, а праведный будет цвести, как зеленая ветка” [Притчи 11 глава: 28]. The new Russian translation is more relevant with English, New **International Version** than the synodal version.

Jeremiah compares Judea in her time of prosperity with “a greening olive flaunting with pleasant fruits” [Jer. 11:16].

“Зеленеющею маслиною, красующеюся приятными плодами, именовал тебя Господь. А ныне, при шуме сильного смятения, Он воспламенил огонь вокруг неё, и сокрушились ветви её” [Иеремия 11 глава : 16].

“ამწვანებული, მშვენიერი, ნაყოფსავსე ზეთისხილი გიწოდა სახელად უფალმა, მაგრამ დიდი გრგვინვის ხმაზე ცეცხლი წაეკიდა და გაუფუჭდა რტოები” [იერემია წინასწარმეტყველი 11:16].

Nothing defines a culture as distinctly as its language, and the element of language that best encapsulates a society’s values and beliefs is its proverbs. Pro-

verbal expressions are still very much alive in everyday languages, and the daily conversation would seem rather dull without them. Biblical proverbs and sayings are the wisdom of thought.

Conclusions. Hence, the notion of colour is multifaceted, complex in its structure. It expresses not only visual perception but also connotative meanings. The diversity of the meanings of colours is due to the history of the development of countries, religions and traditions. In this paper, we have discussed the phenomenon of blue and green colours, which has a wide range of nominal potential and se-

mantic ambiguity. Blue and green are the most conservative colours in the spectrum, perceived in both human consciousness and languages with a wide range of symbolic meanings.

The conducted research has revealed the similarity and distinction of colour concepts as a linguocultural phenomenon and various interpretations in the English, Russian and Georgian languages.

The comparative analysis is the necessary precondition of profound studying of different languages. The usage of figurative expressions gives chance to perceive popular wisdom more deeply.

REFERENCES

1. Adamia Zoia (2019) Comparative analysis of Biblical phraseological units (in Russian, English and Georgian languages). *International Scientific and Pedagogical Organization of Philologists. Scientific Journal «West-East»*. Tbilisi, 2019. Vol. 1. N. 1 (March, 2019). P. 20–26. doi: 10.33739/2587-5434-2019-20-26 [in English]
2. Adamia Zoia, Marhania Maia (2018) Blue as a heavenly colour in Biblical expressions. *Cross Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES)*. USA. P. 12–15 [in English].
3. Biblical Expressions in Georgian, English, Russian, French, German languages (2009) / The compilers N. Ushveridze, M. Shelia, K. Galoberi, L. Ratiani. Tbilisi: Publishing House “Universali” [in English].
4. Chikobava Arn. (2008) Enatmetsnierebis shesavali, arn. Chikobavas sakhelobis enatmetsnierebis instituti. TSU gamomtsemloba [in Georgian].
5. Crystal D. (1995) *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 106 [in English].
6. Dal V. (1989) *Tolkovyy slovar zhivogo velikoruskogo yazyka* [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]: v 4 t. Moskva: Russkiy yazyk. T. I–IV [in Russian].
7. *Dictionary of Biblical Imagery: an encyclopedic exploration of the images, symbols, motifs, metaphors, figures of speech and literary patterns of the Bible* (2010) / General Editors: Leland Ryken, James C. Wilhoit, Tremper Longman III. IVP Academic. 1073 p. Christianity.com www.biblegateway.com › versions › New-International The New International Version (NIV) – Bible Gateway Библия: <https://bible.by/syn/19/1/> [in English].
8. Hardin C.L. (2013) Berlin and Kay Theory. *Encyclopedia of Color Science and Technology*. P. 1. doi: 10.1007/978-3-642-27851-8_62-2 [in English].
9. Khomeriki M., Kezeli A., Lomashvili N. (2009) The Revealing of Color Categorical Boundaries among Georgian Speakers. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტომი 3 № 3 [in English].
10. *Lepta bibleyskoy mudrosti: russko-slavyanskiy slovar bibleyskikh krylatykh vyrazheniy i aforizmov s sootvetstviyami v germanskikh, romanskikh, armyanskom i gruzinskom yazykakh* (2019) [Lepta of Biblical wisdom: a Russian-Slavic dictionary of Biblical catchphrases and aphorisms with correspondences in Germanic, Romance, Armenian and Georgian languages]: v 2 t. / Pod obschey redaktsiyey E.E. Ivanova, V.M. Mokienco, D. Balakovoy, H. Valtera. Mogilev: MGU imeni A.A. Kuleshova. T. 1: A–O. 288 s.; T. 2: P–Ya. 308 s. Bibleizmyi v evropeyskoy frazeologii i paremiologii [in Russian].
11. Maerz A., Paul M. *Dictionary of Color* (1930). McGraw-Hill Book Company. P. 196 [in English].
12. Mokienco V.M. (2013) Bibleizmy v evropeyskoy frazeologii i paremiologii [Biblicalisms in European phraseology and paremiology]. *Die slawische Phraseologie und die Bibel – Славянская фразеология и Библия – Slovanská frazeológia a Biblia. Kolektiv monographie*. Universität Greifswald. P. 144–153 [in Russian].
13. Nutsbidze T. (1980) Peris poeturi punktisia kartvel da inglisel romantikosta shemokmedebashi. *Matsne. Enisa da lit'erat'uris seria*. Gv. 49 [in Georgian].
14. Ohritskaya N. (2012) *Lingvokulturologicheskiy aspekt mnogoznachnosti cvetonaimenovaniy* [The linguoculturological aspect of the polysemy of color names]: avtoref. diss. ... k. filol. n. Chelyabinsk [in Russian].
15. Sahlins Marshall (1976) Colors and Cultures. *Semiotica*. 1976. № 16 (1). P. 1–22. (Methuen 31978: 7, Hope/Walch 1990: 286) [in English].
16. Sapir E. (1929) The status of linguistics as a science. *Language* 5. Berkeley: University of California Press. P. 207–214 [in English].
17. Shabaeva E.A. (2012) *Frazeologicheskie edinicy s komponentom “cvet” v russkom i anglyskom yazykakh: Aksiologicheskiy aspekt* [Phraseological units with a component “color” in Russian and English: Axiological aspect]: avtoref. diss. ... k. filol. n. Kaliningrad, 2012. S. 19–20. [in Russian]. <https://core.ac.uk/download/pdf/197435325.pdf> [in Russian].
18. Telia V.N. (1996) *Russkaya frazeologiya* [Russian Phraseology]. Moskva. 288 c. [in Russian].

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БИБЛЕЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТАМИ, ОБОЗНАЧАЮЩИМИ СИНИЙ И ЗЕЛЕНый ЦВЕТ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО, РУССКОГО И ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация. Язык как важная часть культуры отражает наши реалии и интерпретирует их, создавая реальность, в которой мы живем. Он выражает менталитет нации, взгляды народов мира и тесно связан с историей, культурой и традициями разных стран.

Изучение языка осуществляется в рамках множества различных дисциплинарных областей и с разных теоретических ракурсов, которые лежат в основе современных подходов к языкознанию.

Эхо предыдущих лет сохраняется и сегодня в пословицах, поговорках, фразеологических единицах, метафорах, культурных символах и др. Изучение языка является естественным творческим процессом, невозможным без учета различных особенностей и лингвистических теорий.

Язык привлекает внимание людей богатством знаний, заложенных в нем. Как известно, английский, русский и грузинский языки считаются одними из самых важных универсальных языков в мире. Ничто так не определяет культуру, как ее язык, а элементом языка, который наилучшим образом инкапсулирует ценности и убеждения общества, являются пословицы. Пословицы до сих пор очень живы в языках, и без них повседневная речь казалась бы довольно скучной. Библийские пословицы и поговорки – это мудрость мысли.

Несмотря на то, что английский, русский и грузинский языки относятся к разным группам и системно отличаются друг от друга, интересно провести сравнительный анализ различных лексических и фразеологических единиц.

В природе существует бесчисленное множество цветов. Цвет – это физическое, психологическое и лингвистическое явление и предмет анализа во многих науках, составляющая многих искусств, играющая большую роль в жизни общества. Лексическая группа обозначения цвета имеет большое значение в создании и выражении языковой картины.

Понятие цвета является многогранным, сложным по своей структуре. Оно выражает не только визуальное восприятие, но и коннотативные значения. Разнообразие значений цвета обусловлено историей развития государств, религий и традиций. Цветовая палитра отражена в мифологии, легендах, сказках, обычаях и различных религиозных или мистических учениях.

В данной работе мы стремились обсудить феномен синего и зеленого цветов, который имеет широкий диапазон номинального потенциала и семантической неоднозначности. Это наиболее консервативные цвета в спектре, воспринимаемые как в человеческом сознании, так и в языках с широким спектром символических значений.

В лингвистике изучение понятий цвета в разных языках имеет давнюю традицию, представленную множеством публикаций. Люди могут смотреть на одну и ту же тему, но воспринимать ее цвет по-разному. Термины цвета различаются в разных языках, и эти различия рассматриваются сквозь призму культуры.

Фразеологическая единица – это более сложное и многомерное пространство, поскольку язык наиболее полно раскрывает свои возможности в фразеологических единицах. Поскольку язык является средством выражения мыслей, любая языковая единица (слово, фраза, высказывание...) должна рассматриваться в контексте.

В нашей работе мы попытались представить фразеологические единицы в трех языках, адаптируя библийские слова и выражения, которые стали составной частью языка. Таким образом, следует отметить, что фразеологические единицы составляют концентрированную мудрость всех народов. Они обладают определенными лингвистическими особенностями, демонстрирующими мощные универсальные и фактически национальные культурологические и языковые возможности. Насколько мы понимаем, фразеологические единицы имеют свои коннотативные области. Анализируя выражения с вышеуказанными цветами в данных языках, мы видим, что коннотативные области цветов не всегда являются целостными. Жизнь библийских выражений в современных европейских языках убедительно свидетельствует о нетленности духа и буквы Книги книг.

Сравнительный подход позволяет получить информацию о сходстве или различии цветовых понятий в разных языках, национальных и специфических, лингвокультурных особенностях, концептуальных моделях мировоззрения и интерпретациях в отдельных языках.

Ключевые слова: фразеологическая единица, языковое явление, библийские выражения, цвет, сравнительный подход, историческая культура и традиции.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ БІБЛІЙНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ КОМПОНЕНТАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ СИНЬОГО ТА ЗЕЛЕНОГО КОЛЬОРІВ (НА ПРИКЛАДІ АНГЛІЙСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА ГРУЗИНСЬКОЇ МОВ)

Анотація. Мова як важлива частина культури відображає наші реалії та інтерпретує їх, створюючи реальність, в якій ми живемо. Вона відтворює менталітет нації, погляди народів світу й тісно пов'язана з історією, культурою і традиціями різних країн.

Вивчення мови здійснюється в межах різних дисциплін і з різних теоретичних ракурсів, які складають основу сучасних підходів до мовознавства.

Відлуння попередніх років зберігається і нині в прислів'ях, приказках, фразеологічних одиницях, метафорах, культурних символах і ін. Вивчення мови є природним творчим процесом, неможливим без урахування різних особливостей і лінгвістичних теорій.

Мова привертає увагу людей багатством знань, закладених у ній. Як відомо, англійська, російська й грузинська мови вважаються одними з найбільш важливих універсальних мов у світі. Ніщо так не визначає культуру, як її мова, а елементом мови, який найкраще інкапсулює цінності й переконання суспільства, є прислів'я. Прислів'я досі дуже живі в мовах, і без них повсякденне мовлення здавалося б досить нудним. Біблійні прислів'я та приказки – це мудрість думки.

Незважаючи на те, що англійська, російська і грузинська мови належать до різних груп мов і системно відрізняються одна від одної, цікаво провести порівняльний аналіз різних лексичних і фразеологічних одиниць.

У природі існує безліч кольорів. Колір – це фізичне, психологічне і лінгвістичне явище і предмет аналізу в багатьох науках, складова багатьох мистецтв, яка відіграє велику роль у житті суспільства. Лексична група на позначення кольору має велике значення у створенні й вираженні мовної картини.

Поняття кольору є багатограним, складним за своєю структурою. Воно виражає не тільки візуальне сприйняття, а й конотативне значення. Різноманітність значень кольору зумовлена історією розвитку держав, релігій і традицій. Колірна палітра відображена в міфології, легендах, казках, звичаях і різних релігійних та містичних ученнях.

У нашій роботі ми прагнули обговорити феномен синього й зеленого кольорів, який має широкий діапазон номінального потенціалу та семантичної неоднозначності.

У лінгвістиці вивчення понять кольору в різних мовах має давню традицію, представлену великою кількістю публікацій. Люди можуть дивитися на одну й ту ж річ, але сприймати її колір по-різному. Терміни кольору різняться в різних мовах, і ці відмінності розглядаються крізь призму культури.

Фразеологічні одиниці – це більш складний і багатовимірний простір, бо мова найповніше розкриває в них свої можливості. Оскільки мова є засобом вираження думок, будь-яка мовна одиниця (слово, фраза, висловлювання ...) повинна розглядатися в контексті.

У нашій роботі ми спробували представити фразеологічні одиниці в трьох мовах, адаптуючи біблійні слова і вислови, які стали складниками мови. Таким чином, слід зазначити, що фразеологічні одиниці – це концентрована мудрість усіх народів. Вони мають певні лінгвістичні особливості, що демонструють потужні універсальні і фактично національні культурологічні та мовні можливості. Ми дійшли висновку, що фразеологічні одиниці мають свої конотативні особливості. Аналізуючи висловлювання з вищевказаними назвами кольорів у зазначених мовах, бачимо, що їхні конотації не завжди є цілісними. Функціонування біблійних висловів у сучасних європейських мовах переконливо свідчить про нетлінність духу і букви Книги книг.

Порівняльний підхід дозволяє отримати інформацію про подібність або відмінності колірних понять у різних мовах, національних і специфічних, лінгвокультурних особливостях, концептуальних моделях світогляду та їх інтерпретаціях в окремих мовах.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, мовне явище, біблійні вислови, колір, порівняльний підхід, історична культура і традиції.

© Адамія З., Шелія М., Марганія М., 2020 р.

Зоя Адамія – доктор філології, професор, в.о. директора Інституту російської мови і літератури Цхум-Абхазької Академії наук. Запрошений професор Сухумського державного університету, Тбілісі, Грузія; <https://orcid.org/0000-0001-6841-622X>

Zoia Adamia – PhD in Philology, Professor, Acting Director of the Institute of Russian Language and Literature of Tskhum-Abkhazian Academy of Sciences. Invited Professor of Sokhumi State University, Tbilisi, Georgia; <https://orcid.org/0000-0001-6841-622X>

Манана Шелія – доктор педагогіки, асоційований професор, Сухумський державний університет, Тбілісі, Грузія; <https://orcid.org/0000-0002-4374-1998>

Manana Shelia – PhD in Pedagogy, Associate Professor at Sokhumi State University, Tbilisi, Georgia; <https://orcid.org/0000-0002-4374-1998>

Майя Марганія – доктор філології, асоційований професор, Сухумський державний університет, Тбілісі, Грузія; <https://orcid.org/0000-0003-4574-1753>

Maia Marhania – PhD in Philology, Associate Professor at Sokhumi State University, Tbilisi, Georgia; <https://orcid.org/0000-0003-4574-1753>

ПРЕЦЕДЕНТНІ НАРОДНОПІСЕННІ ТЕКСТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІАЛАНДШАФТІ¹

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Випуск 2 (44).

УДК 81'42:398.8(477)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).28–33

Архангельська А. Прецедентні народнописенні тексти в сучасному українському медіаландшафті; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. У статті розглянуто роль прецедентного народнописеного тексту в українізації національних мас-медіа на початку XXI століття. Сегмент української народної пісні розглянуто як питомий прототекст, культурна маркованість, інформативність й конотативність якого виступає у вигляді «згортки», готової до вживання як тексту в тексті. Об'єктом аналізу став вертикальний вимір «вживлення» рядків народної пісні в суспільно-політичний контекст українського сьогодення: їх трансформаційні ряди, що відображають увесь спектр семантичних та структурно-семантичних оновлень окремих сегментів народнописених текстів у текстах сучасних українських мас-медіа, з увагою до гетерогенності трансформації у взаємодії семантичних та формально-семантичних оновлень питомого тексту в текстовій конфігурації, його культурна маркованість як вписаність у культурно-ідеологічний контекст новітньої доби, комплекс мовних та позамовних чинників, що «провокують» автора медіатексту на трансформаційні оновлення і «дозволяють» контексту (семантичну і формальну) реінтерпретацію пісенного рядка у межах текстової конфігурації. Увагу зосереджено на трансформаційних рядах окремих фрагментів двох найбільш затребуваних у медійному текстотворенні народних пісень «Розпрягайте, хлопці, коней» vs «Запрягайте, хлопці, коней» та «Горіла сосна...». Ілюстративну базу склали приклади, вилучені з текстів українських друкованих та електронних медіа, інтернет-форумів та блогів двох останніх десятиліть XXI століття. Сегмент української народної пісні розглянуто як текстотвірний елемент з використанням методів текстової ідентифікації трансформів, компонентно-варіативного аналізу інваріанта та варіантів народнописеного прототексту та лінгвокультурологічного опису.

Ключові слова: українізація медіапростору, народнописенний текст, текстотворення, трансформації змісту та форми, текстова конфігурація.

Постановка проблеми. Прецедентні тексти пісенного походження – активні одиниці сьогочасного медійного текстотворення, які особливо показово оприявнюють органічність зв'язку мовної особистості і автора, і читача з національною музичною культурою. З-поміж інших різновидів такого роду цитат вони вирізняються належністю до ядрового фонду «цитатного тезаурусу» носія української мови, а отже, високою мірою впізнаваності. З одного боку, відомі пісенні рядки однореферентно співвідносяться з прецедентним жанром і питомим текстом, з іншого – «живуть поза ним, оскільки вже закріплені в мовній свідомості соціуму як носії певних фрагментів етнокультурних знань і вербалізатори прецедентних пісенних ситуацій» [Сюта 2017, с. 199]. Фрагменти таких текстів «врастають» у народну культуру не лише «природним» шляхом, транслюючи з покоління в покоління особливо шановані українцями та світовою спільнотою пісенні зразки, але й «вживлюються» в масову культуру та мовну свідомість інституційно – завдяки ротації в радіо- і телеєфірі, виконанню на фестивалях, конкурсах, введенню до навчальних програм освітніх закладів. Усе це забезпечує надійне закріплення ключових фраз пісенних текстів у словнику мовців різного віку та освітньо-культурного рівня, сприяє їх вільному відтворенню у писемних текстах, зокрема й у медійних.

Пісенні цитати, поряд із фразеологізмами та пареміями, особливо знакові щодо способів та інтенсивності їхнього «вживлення» в медіатексти, позаяк значний масив улюблених народом пісень

виказує значні потенції щодо встановлення діалогу автора з читачем, сприяє експресивізації й виразненню мовлення. Пісенний сегмент мовного ландшафту українських медіатекстів XXI століття є значною мірою гетерогенним, проте з виразною тенденцією до його націоналізації, українізації. З одного боку, в сучасному медіапросторі вагомо залишається частка фрагментів російських пісенних текстів, виразним є й залучення англомовної пісенної культури, з іншого – усе потужнішим постає український струмінь, звернення до «свого», національного, українського: з дитинства близького серцю тексту народної пісні, рядків із творів відомих авторів та сучасних виконавців, з якими виросло вже нове покоління мовців. Питання українізації українського медіапростору перебуває сьогодні в центрі уваги багатьох дослідників [Дацишин 2010; Ільченко 2010; Хоменко 2012; Пономаренко 2017 та ін.], одним із аспектів якого може стати характер «вживлення» пісенної цитати як прецедентного тексту в медіатекст. Її роль у встановленні діалогу між автором і читачем незаперечна, адже діалог спрямований на читача, на заострення його уваги, бо ж він свідомо чи напівсвідомо має ідентифікувати пісенний текст: звідки це? Ще більшу увагу читача привертає трансформований пісенний текст, який спонукає до пошуку відповіді: що він нагадує? як було в оригіналі? як відомий рядок пісні пов'язаний зі змістом тексту? Бо ж якщо пісенна цитата адресатові невідома, то текст у тексті не ідентифіковано і не сприйнято у діалогічній його співвіднесеності.

Аналіз досліджень. Питання трансформацій стійких або відомих культуромовної спільноті виступає у центрі дослідницької уваги, починаючи з 70-х років ХХ століття, а вивчення такого роду оновлень є одним із найактуальніших питань сучасної фразеології та пареміології, лінгвостилістики, медіалінгвістики й інших галузей знання про мову. На сьогодні випрацьовано значну кількість типологій фразеологічних трансформів – різного роду перетворень вихідної інваріантної одиниці із загальним їх поділом на семантичні та структурно-семантичні й з особливою увагою до фразеологічної конфігурації та фразеологічного моделювання (Л. Авксентьев, В. Ужченко; В. Білоноженко, І. Гнатюк; Л. Золотих, О. Кунін та ін.). Беручи за основу, на нашу думку, найбільш повну їх типологію, запропоновану А. Мелерович та В. Мокієнком [Мелерович, Мокієнко 2005, с. 17–35], спробуємо аплікувати її на інваріантні й варіантні пісенні тексти та характер їх «занурення» і «вживлення» у мовний ландшафт українських медіа двох останніх десятиліть. Сьогодні у центрі уваги дослідників перебуває головню *вертикальний* огляд широкої палітри трансформацій українських пісенних текстів, «задіяних» у діалозі автора з читачем, проте дослідники усе частіше приглядаються й до *горизонтального* її виміру – трансформаційного ряду, інваріанта пісенного тексту та максимальної кількості його варіантів, виявлених в українських медіатекстах. Такий вектор дослідження бачиться надзвичайно цікавим, адже вчені давно помітили, що на «трансформаційному полі» у кожного прототексту «своя доля і свій шлях широкий», бо ж не всі знані народом усталені вислови однаково «відкриті» для авторського креативу, до оновлення їх семантики та форми: одні виказують величезну кількість трансформів, інші – значно менше, ще інші взагалі вживаються у незмінному, нетрансформованому вигляді. Спробуємо простежити, наскільки сумірними з фразеологічними трансформаціями є перетворення й оновлення фрагментів відомих пісенних текстів, що, як і фразеологізми чи паремії, завдяки своїй стійкій присутності в індивідуальному й суспільному «текстовому словнику» сучасного українця, набувають «прагмемної сутності» (В.М. Мокієнко) й ознак відтворюваності, відтак вживаються як влучні вислови, що «згущують» і увиразнюють думку й активізують мовну діяльність читача в конкретній ситуації спілкування. Сегмент української народної пісні у такому разі виступає як питомий прототекст, культурна маркованість, інформативність й конотативність якого виступає у вигляді «згортки», готової до вживання як тексту в тексті. Тож **метою статті** є питання націоналізації українського мовного медіаландшафту, аналіз способів і засобів «занурення» цитат з української народної пісні у національний медійний текст, зіставлення їх характеру з інваріантами і фразеологічними трансформами, оприятення мовних та позамовних чинників, що такі перетворення стимулюють. Статтю виконано на матеріалі текстів українських друкованих та електронних медіа, матеріалів інтернет-блогів та форумів

двох останніх десятиліть із використанням **методів** текстової ідентифікації трансформів, компонентно-варіативного аналізу інваріанта та варіантів пісенних прототекстів із використанням елементів лінгвокультурологічного опису.

Виклад основного матеріалу. В українських медіатекстах натрапляємо на дуже виразні й вдалі оновлення пісенних рядків, занурених в український суспільно-політичний контекст. Трансформи такого типу, як і фразеологічні оновлення, звичайно мають гетерогенний характер, поєднуючи у собі кілька видів трансформацій, як-от: субституцію й алюзію: *Весна іде, кошу несе* (Україна молода, 25.03.2006), пор. *Весна іде, красу несе* – про формування парламентської коаліції і «зірку» цих перемовин Ю. Тимошенко, кося якої тривалий час була провідною ознакою її іміджу; морфологічне оновлення й субституцію: *Гуляти ми просилися – коронавірус не пускав* (Mi100.info, 31.03.2020), пор. *Додому я просилася, а він мене все не пускав*; субституцію й гру слів, зумовлену як римою прототексту, так і фонетичною співзвучністю заміненних компонентів: *Рече та стогне джип Черокі* (Україна молода, 16.10.2003), пор. *Рече та стогне Дніпр широкий*; *А ми тую їхнюю статую намалюєм* (Україна молода, 07.09.2000), пор. *А ми тую червону калину підіймемо*; еліпсис та алюзію: *Люди вийшли. Ще не вмерла. Якщо спить, то не коматозно* (Українська правда, 01.12.2013), пор. *Ще не вмерла України ні слава, ні воля*; еліпсис, субституцію та (у текстовій конфігурації) – ампліфікацію: *Їхав козак у президенті. На чужому возі* (Українське слово, 28.01.2005), пор. *Їхав козак на війноньку // Їхав козак за Дунай*; еліпсис із субституцією та невластивим прототексту запереченням: *Їхав, їхав козак містом, поки «кінь» його не тріснув* (Україна молода, 31.11.2005), пор. *Їхав, їхав козак містом, під копитом камінь тріснув* – про дорожню пригоду, в яку потрапив один із провідних гравців збірної України з футболу. Подібні оновлення у межах окремих пісенних рядків часто є одиничними чи надто нечисленними і не формують якого-небудь виразного їх трансформаційного ряду. Часом відсутність суттєвих трансформацій «зануреного» в медіатекст фрагмента пісенного тексту (як-от: рядків Гімну України) зумовлена особливим патріотичним його змістом: *Але, на жаль, останні події показали, що далеко не всі готові душу й тіло покласти за нашу свободу і не усі браття-українці козацького роду* (Високий замок, 29.12.2013). Натомість інші фрагменти української пісенної творчості як «текст у тексті» виявляють значну й надзвичайно цікаву палітру трансформів. Тож звернемося до тих пісенних рядків, які виявилися найбільш затребуваними і відкритими до оновлень в українських медіатекстах і виказують найчисленніші інваріанти й варіанти їх уживання. Ними обрано тексти народних пісень «Розпрягайте, хлопці, коні», «Запрягайте, хлопці, коні»² та «Горіла сосна...».

Прикметно, що поділ трансформацій і фразеологічного, і пісенного прототексту на семантичні і структурно-семантичні є відносним, позаяк формальне оновлення вихідного тексту часто «тягне»

за собою семантичні його перетворення і навпаки. Крім того, семантичні трансформації такого роду цитат позначені меншою дослідницькою увагою як менш «очевидні», оскільки часто йдеться про повному осмислений інваріант з актуалізацією чи переосмисленням певних його формально незмінних компонентів, що виявляються у ширшій текстовій конфігурації.

Так, спонукальна прагматика інваріанта **Запрягайте, хлопці, коней** імпліцитно передбачає семантику поступального руху, що у трансформі актуалізується разом із вказівкою його напрямку, «прив'язаною» до суспільно-політичного контексту українського сьогодення: *Запрягаймо, хлопці, коней на Схід!* (Високий замок, 29.12.2013) – у статті в переддень Євромайдану наголошено на ролі масмедіа в формуванні спільної громадянської позиції українців: якщо Захід і Центр України сповідують європейські цінності і готові за них боротися, то Схід глибоко застряг у радянській свідомості. В іншому випадку спонукальна прагматика пісенного рядка буквалізується у заголовку статті завдяки контекстному оточенню: *Запрягайте, хлопці, коней! У жовтні виконком України оплатив 6 тис. гривень за оренду кінного екіпажу з трійкою коней для українківської міськради* (Trypilskyjkrjaj.posts, 18.11.2019).

У частині прикладів на тлі спонукальної прагматики пісенної цитати актуалізовано один із компонентів прототексту *кінь* у значенні 'гужовий транспорт' як єдиний засіб пересування у текстовій конфігурації зі вказівкою на причину спонукуваної дії – припинення транспортного сполучення: *Запрягайте, хлопці, коней – відмінили поїзди* (Galinfo.com.ua, 28.05.2013) – про відміну поїздів сполученням Ковель-Чернівці чи невинувато високу вартість пального: *Запрягайте, хлопці, коней. А машину у гараж. Як росте ціна до гори, Значить, цей бензин «не наш»* (Zakarpattya.net.ua, 11.05.2020) – про блокування доріг на Закарпатті через завищену вартість бензину. Натрапляємо й на трансформи зі зміненою питальною модальністю: *Запрягайте, хлопці, коней? – про припинення автобусного сполучення у Бердичівському районі* (Житомирщина, 31.08.2018).

В інших випадках інваріант пісенного рядка вжито у текстовій конфігурації з актуалізацією іншого аспекту семантики компонента *кінь* – 'тяглова' сила: *Запрягайте, хлопці, коней! Прикарпатці у незвичний спосіб розчищають дороги від снігу* (Versii.if.ua, 20.01.2019), часом і в еліптованому вигляді: *Запрягайте, хлопці! Як буксувати причин чи трейлер* (Pinterest.ca, 15.04.2018). Засвідчена й актуалізація семантики 'робоча сила' у землеробстві – з доволі несподіваною вказівкою на причину «запрягання коней»: *Запрягайте, хлопці, коней – треба грати у футбол! Досі українці неабияк дивували Європу тим, що це ї сьогодні обробляють землю кіньми. Тепер світ дізнається, що ми й футбольне поле до матчу розчищаємо за допомогою копитних тварин* (Волинь, 21.11.2016). Ще один цікавий приклад – із використанням сленгового значення *кінь*

'байк': *Перший український байк-клуб «Angels» МС відкриває новий сезон грандіозним національним байк-шоу «Запрягайте, хлопці, коней»* (Goldwins.su, 04.04.2014). Лише алюзію на компонент *кінь* з деактуалізацією компонента *запрягайте* виявлено в заголовку статті про племінне конярство в Україні: *Запрягайте, хлопці, коней!* (Голос України, 16.10.2004).

Пісенна фраза може набувати неочікуваної семантики 'особливий пароль, названий під час замовлення туристичної подорожі': *Колеса минулого возитимуть пасажирів. Ви приходите сюди, платите якусь децицію, говорите «Запрягайте, хлопці, коней!» і вам запряжуть пару гнідих до трамваю на живій кінній тязі* (Хрещатик, 13.11.2001) – про відновлення прогулянкової «кінки» у Києві. Відомий рядок перетворюється й на позначення свого роду ретро-атракції у туристичному бізнесі: *Запрягайте, хлопці, коней! Кінні маршрути на Закарпатті* (Україна молода, 12.12.2006), зокрема й субституцією компонента *хлопці*: *Запрягайте, верховинці, коні!* – заголовок статті про враження гурманів від гужового транспорту на дорогах Закарпаття (Carphatians.com, 26.10.2010).

Загальна спонукальна прагматика рядка «Запрягайте, хлопці, коней» у ряді випадків «згущується» й трансформується до значення модальної частки *нумо, ну ж бо* як заохочення до інтенсифікації саркастично оцінюваної дії 'рухайтесь й далі цим деструктивним шляхом': *Згідно з останніми статистичними відомостями Міжнародного Союзу, Україна є на 145 позиції у світі з 190 країн за чисельністю жінок у національному парламенті. Запрягайте, хлопці, коні: це 82 позиції – і маємо шанс наздогнати Гондурас* (Європейська правда, 10.04.2017); *Запрягайте, хлопці!* (Український юрист, №12, 2013) чи спонукування до спільної дії, здійснюваної у своїх інтересах: *Запрягайте, хлопці, коней! Належалися по вишневих садочках. Начухалися потилиці. Нагулялися. Наспівалися. Намітингувалися, Настрайкувалися, Треба щось робити, бо... треба щось їсти.* (Євген Дудар. Uklife.org, 18.05.2020). Маємо випадки, коли пісенний рядок перетворюється на вигук із семантикою 'приїхали!': *Далі буде ще гірше. Так що «запрягайте, хлопці, коні...»* (Fcdnipro.com, 3.08.2013) – про падіння професійного рівня українських футболістів, чи 'дожилися': *Яловичина по-європейськи. Розпрягайте, хлопці, коней!* (Новини Харкова, 12.02.2017) – про «м'ясний» скандал в Європі, де під виглядом яловичини продавали кінське м'ясо. Прикметно, що подібний семантичний зсув пісенного прототексту однаково підтримуваний як компонентом *розпрягайте*, так і інверсивом *запрягайте*. Відома кожному українцеві пісенна фраза з її потужною спонукальною прагматикою стала частиною поезики Євромайдану: *Запрягайте, хлопці, коней Та й поїдем погулять. Поговорим з беркутами, Що посміли в нас стрілять* (Sensor.net.ua, 16.02.2014)

Проте цей знаний пісенний рядок постає у медіатекстах не лише в інваріантному вигляді, але й у варіантах із найбільш поширеною у ньому заміною

компонента *коней* на інший, вітальний зоонімний: *Запрягайте, хлопці, хряків!* – у статті жартівливо пропонується запровадити патрульних кабанів, бо вони розумні, відважні і добре ідуть з хрином під горілку (Fishki.net, 12.09.2017), невітальний конкретний: *Запрягли, хлопці, річку? Прут розходився!* – про повінь та її наслідки на Закарпатті; *Запрягайте, хлопці, рейтинг!* (Суспільство, 19.09.2018). На-трапляємо й на актуалізацію одного із переносних значень компонента *кінь* ‘фігура у шахах’: *Запрягайте, хлопці... Шахового коня!* (Odessitua.com, 10.01.2013) – про різдвяну першість із блискавичної шахової гри в Одесі. Дещо своєрідно актуалізовано пісенний рядок у контексті «гендерної» складової компонента *кінь*: *Розпрягайте, хлопці, коней, та й сідайте на кобил* (Sensor.net.ua, 05.08.2017) *Розпрягайте, хлопці, коней. Дівки, розпрягайте кобил. Діти, розпрягайте поні. Фінита ля комедія* (M.diary.com, 12.07.2013). Уміщення в одну текстову конфігурацію інверсивних за семантикою і формою рядків пісні сприяє формуванню іронічно-саркастичного змісту ‘впадати в крайнощі’: *То англійську вчимо, то турецьку. То запрягайте, хлопці, коней, то розпрягайте, хлопці, коней. Та скіки вже можна скотину мучать?* (0692.com.ua, 27.01.2017).

Інша цитата з цієї надзвичайно популярної народної пісні у текстах мас-медіа постає частіше у формально нетрансформованому вигляді, проте збагачується семантичним нарощенням ‘важка і майстерна праця’: *Копав, копав криниченьку: Під час такої роботи втрачаєш 5-6 кілограмів ваги* (Golos.com.ua, 19.08.2015) – про черкаського копа-ча криниць, що працює лише з одним підручним – своєю дружиною, та ‘небезпечна праця’: *Копав, копав криниченьку* (Україна молода, 17.04.2004) – про трагічну пригоду, що сталася на Черкащині з копачем криниць.

Якщо пісенний рядок *Розпрягайте, хлопці, коней* є змістово повнозначним (спонування до конкретної дії), то фраза іншої не менш популярної народної пісні «*Горіла сосна...*» є лише картинкою-символом. За М. Ільницьким, горіння (палання) сосни, під якою стояла дівчина, неприродність такої ситуації наштовкує на думку про цей факт як про релікт міфологічного характеру, уламок міфологічного світогляду, значення якого в наведеному сюжеті прямо не прочитується, але колись було, скоріше за все, визначальним. Йдеться про модифікацію символу вогню в народній весільній пісні й роль поетичної формули «вогонь – кохання» – порівняння любовного начала з полум’ям, яке спостережено у фольклорі й інших слов’янських народів» [Ільницький 2009: 44]. Саме ця міфологічна символіка палаючої сосни як символу-образу, що творить своєрідний фон «картини», на тлі якого розгортаються події пісні, виявляється актуалізованою у численних «зануреннях» цього рядка в український медіатекст. Пісенний рядок *Горіла сосна, палала* як заголовок або його частина передуватиме статті про пожежу: *Горіла сосна, палала. У Сибіру найбільша за останні 1000 років пожежі* (Texty.org.ua, 12.08.2019); *Горіла школа, палала. Мрія багатьох учнів, аби зго-*

ріла школа, здійснилася в Підпилип’ї (Podolanin.com.ua, 05.07.2019). Спостережено й численні його трансформації із субституцією компонента, що актуалізує конкретний об’єкт пожежі: *Горіла домна, палала* (Україна Молода, 25.03.2006) – про вибух на доменній печі в Маріуполі; *Горіла хата, палала: у Кременчуці вчора ввечері була робота пожежним* (Кременчуцька газета, 12.05.2020); *Горіла піч, палала* (Regionews.net.ua, 18.06.2019); *Горіла вільха, палала, жінка в лікарню попала...* (Openforest.org.ua, 08.10.2015) – про трагічну долю дружини лісничого, на яку впало обгоріле дерево вільха. Маємо й факти еліпсису, що формує безоб’єктність ситуації й акцентує лише на факті потужної пожежі, як-от: заголовок статті *Горіла-палала* (See.life.biz, 12.04.2018) – про подію в Чернівцях, коли очевидці пожежі не змогли вчасно додзвонитися до пожежної охорони, або *Горіла-палала: дим від сибірських пожеж досяг Америки* (Ua.in, press, 01.08.2019).

Трансформований рядок пісні виявляється «прив’язаним» і до сучасних суспільних подій та політичних баталій в Україні. Саме його автори медіатекстів використали для висвітлення деталей і наслідків скандалу, пов’язаних з ім’ям колишньої голови Нацбанку Вікторії Гонтаревої: *Горіла хата, палала* – статті з приводу підпалу будинку ексголови Нацбанку Гонтаревої (Nash.live, 21.10.2019) із численними оновленнями форми на тлі сумнозвісного некоректного жарту «95 кварталу»: *Горіла совість, палала: мережа вибухнула через жарт 95 кварталу* (Db.com, 21.10.2019), зокрема, й у конкретних текстових конфігураціях із еліпсисом компонента *сосна*, його субституцією та імплікацією – «стисненням» змісту пісенного рядка до одного його компонента «палала»: *Горіла-палала. «Палала» хата Гонтаревої, а згоріла репутація Хору ім. Верьовки* (Ukrinform, 21.10.2019)

Образ палаючої сосни трансформується у артефакти подій 2014 року на Майдані Незалежності й постає як символ протесту і спротиву – Євромайдану: *Горіла шина (бочка), палала, там барикада стояла* (Tverezo.info.ua, 05.01.2020) (пор. й інший рядок: *Більше служить не будете, Під суд народний підете, Під суд народний підете* у одному із хітів Майдану) та суспільного протесту назагал: *Горіла шина, палала ... у Варшаві* (Україна молода, 19.03.2019) – про страйки польських аграріїв. Субституція компонента *сосна* на *вата* відображає й неологіку Майдану: *Горіла «вата» – палала* (Uapolitics.com, 21.09.2015); *Горіла вата, палала...* Давненько такого влучання не було (Livejournal.com, 06.05.2015). Прикметним став і вже згадуваний інший рядок пісні, трансформований у авторській інтерпретації Надії Савченко: *Більше судить не будете, самі по тюрмах підете* (Економічні новини, 22.03.2016) – заголовок статті про оголошення російським судом вироку Надії Савченко.

Поєднання в оновленому рядку кількох трансформацій маємо й у прикладі: *Горіла відпустка, палала* (Tverezo.info.ua, 05.01.2020) – про надмірно дорогу відпустку президента В. Зеленського, проведеному з родиною на Мальдівах. Тут заміна компонен-

та на відсутка супроводжується переосмисленням компонента *горіти* (*згоріти*), вжитого у значенні ‘згоріти на чому’; спалитися – ‘бути спійманим на гарячому’. Виявлено й цікаві факти контамінації – суміщення семантики й форми відомого фразеологізму *на злодій шапка горить* і пісенного рядка «Горіла сосна»...: *Горіла шапка, палала* (Україна молода. 28.11.2000). Не можемо обійти увагою ще одне оригінальне осмислення авторами медіатекстів питома міфологічного символу палаючої сонни: *Популярна пісня про загибель дерева? Та це ж «Горіла сосна, палала!»* (Волинь, 06.05.2019) – відповіді читачів на запитання вікторини, опублікованої у газеті «Волинь».

Висновки. Отож здійснений аналіз спонукає до **висновків** про те, що в контексті українізації українського медіаландшафту і його діалогічності рядкам із народної пісні належить важлива роль. Порівняно із фразеологізмами й пареміями, вони частіше використовувані у формально незмінено-

му, проте змістово оновленому в межах текстової конфігурації вигляді. Вагомою є й частка головно гетерогенних за характером трансформів, у яких формальні й семантичні оновлення є результатом «вживлення» впізнаваного пісенного рядка у простір актуальних для українського суспільства проблем. Стимулами таких оновлень виступають як власне мовні, системні властивості компонентів рядків народнопісенних текстів (експліцитні та імпліцитні елементи їх семантичної структури, граматичні властивості будови пісенної фрази тощо), так і позамовні (культурні смисли, носіями яких є прецедентні тексти народнопісенного походження, їх національний складник, впізнаваність широким мовним загалом). Оновлення рядків народнопісенних текстів виявляють як системні (очікувані, передбачувані системою мови) їх трансформи, так і неочікувані, непередбачувані, що постають як вияви авторського креативу й авторської мовотворчості.

Примітки

1. Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR Univerzitě Palackého v Olomouci (IGA_FF_2020_013).

2. Авторитетні музикознавці вважають ці народнопісенні тексти варіантами. Проте маємо й інші погляди. Пісня «*Розпрягайте, хлопці, коней!*», за даними фольклористів, відома в Україні як народна з XIX століття. Авторство пісні, що розпочинається рядками *Запрягайте, хлопці, коней! Годі вже вам спочивать. Тай поїдем з Гуляйполя Щастя й долі здобувать* В. Капустін у книзі «Одна на цілий світ» (Київ, 2003) приписує махновцю з Полтавщини Івану Негребецькому. У сучасному виконанні має варіанти *Запрягайте, хлопці, коней (коні)! Годі вже вам спочивать. Тай поїдем в Гуляйполе (степ широкий, на Вкраїну) Щастя й долі (Славу й і волю) здобувать*. Додамо, що *Запрягайте, хлопці, коней (коні в шори), коні воронії, та й поїдем доганяти літа молодії* – фрагмент народної пісні «Із-за гори кам'яної», записаної фольклористами на українському Поліссі у 2005 році.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дацишин Х. Фразеологізми у заголовках друкованих видань: проблема мовно-культурної ідентифікації. *Теле- та радіожурналістика*. 2010. Вип. 9 (2). С. 200–204.
2. Ільницький М. «Горіла сосна...»: Модифікації символів вогню і води в народній пісні. *Міфологія і фольклор*. 2009. № 1(2). С. 4–49.
3. Ільченко О.А. Мовностилістичні модифікації преси XXI ст.: природа й наслідки. *Лінгвістичні дослідження*. 2010. Вип. 31. С. 157–161.
4. Мелерович А.М., Мокиєнко В.М. *Фразеологізми в руской речи. Словарь*. Москва: М: АСТ 2005. С. 3–35.
5. Пономаренко М. Інтертекстуальність у сучасних українських ЗМІ: на шляху до національної самоідентифікації. *Rossica Olomucensia*. 2017. Vol. LVI (1). S. 55–70.
6. Сюта Г. Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття. Київ: КММ, 2017. 384 с.
7. Хоменко Г.Є. Інтертекстуальні можливості експресивних засобів в інформаційних текстах. *Філологічні студії*. 2012. Вип. 7. С. 258–264.

REFERENCES

1. Datsyshyn Kh. (2010) Frazeologizmy u zaholovkakh drukovanykh vydan: problema movno-kulturnoi identyfikacii [Phraseological units in the press title: problem of language and culture identification]. *Tele- i radiozhurnalistyka* [TV- and radiojournalism]. Vol. 9 (2). S. 200–204 [in Ukrainian].
2. Ilnytskyi M. (2009) “Horila sosna...”: Modyfikacii symboliv vohniu i vody v narodnii pisni [“Horila sosna...”: Modification of the Fire and Water Symbols in a Folk Songs]. *Mifolohiia i folklor* [Mythology and Folklore]. № 1(2). S. 43–49 [in Ukrainian].
3. Ilchenko O.A. (2010) Movnostylistychni modyfikacii presy XXI stolittia: pryroda i naslidky [Intertextuality and precedentiality in Ukrainian mass media of the beginning of the 21st century]. *Linhvistytsni doslidzhennia* [Linguistics research]. Vol. 31.S. 157–161 [in Ukrainian].
4. Melerovich A.M., Mokiienko V.M. (2005) *Frazeologizmyi v russkoy rechi. Slovar* [Phraseological units in Russian speech. Dictionary]. Moskva: AST. S. 3–35 [in Russian].
5. Ponomarenko M. (2017) Intertekstualnist u sutchasnykh ukrainskykh ZMI: na shliakhu do nacionalnoi samoidentyfikacii [Intertextuality in contemporary Ukrainian media: on the way to the national self-identification]. *Rossica Olomucensia*. Vol. LVI (1). S. 55–70 [in Ukrainian].

6. Siuta H. (2017) Tsyatnyi tezaurus ukrainskoi poetychnoi movy XX stolittia. [The quote thesaurus of Ukrainian poetic language of 20th century]. Kyiv: KMM. 384 c. [in Ukrainian].
7. Khomenko H.Ye. (2012) Intertekstualni mozhlyvosti ekspresyvnykh zasobiv v infomaciinykh tekstakh [Intertextuality of possibility of expressive facilities in informative texts]. *Filolohichni studii* [Filological studies]. Vol. 7. S. 258–264 [in Ukrainian].

PRECEDENT FOLK LYRICS IN THE MODERN UKRAINIAN MEDIA

Abstract. The paper deals with the role of precedent folk lyrics in the national mass media from perspective of its Ukrainization. Ukrainian precedent folk lyrics is considered a specific prototext, the cultural markedness, informativeness and connotativeness of which acts as a “convolution” that is ready to be used as the text in the text. The vertical dimension of incorporating the individual fragments of precedent folk lyrics in the socio-political context of the Ukrainian actuality based on the transformational paradigms that reflect the full range of semantic and structural-semantic updates is analysed based on the texts of the modern Ukrainian media. Individual fragments of the transformational ranks include the range of semantic and formal-semantic updates accordingly to the preceding text. These transformations are studied from perspective of both their temporal and sociocultural markedness inscribing them into the cultural and ideological context of the newest era, and taking into account the complex of linguistic and non-linguistic factors “provoking” the author of the mediatext to make the transformational updates. These transformations are done in the context configuration. The main attention is focused on the transformation ranks of individual fragments of the two most sought-after folk songs «Rozpryahayte, khloptsi, koney» vs «Zapryahayte, khloptsi, koney» as well as «Horila sosna...». The examples withdrawn from texts of Ukrainian printed and electronic media, Internet forums and blogs of the last two decades of the 21st century form the illustrative base of the study. The methods of textual identification of transformations, component variable, and linguocultural analysis of individual fragments of precedent folk lyrics are used.

Keywords: Ukrainization of mediaspace, folk-song text, textual creation, transformations of content and form, text configuration.

© Архангельська А., 2020 р.

Алла Архангельська – доктор філологічних наук, професор кафедри славістики Університету ім. Ф. Палацького, Оломоуць, Чеська Республіка; <https://orcid.org/0000-0003-0699-3026>

Alla Arkhanhelska – Doctor of Philology, Professor of the Slavic Studies Department, F. Palacký University, Olomouc, Czech Republic; <https://orcid.org/0000-0003-0699-3026>

ПАРЕМИИ В РУССКИХ ОСТРОВНЫХ ГОВОРАХ ОДЕСЩИНЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА ДИАЛЕКТОНОСИТЕЛЕЙ*

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Випуск 2 (44).

УДК 811.161.1'282.2(477.74):398.9

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).34–39

Ареф'єва Н. Паремии в русских островных говорах Одесщины как отражение лингвокультурного пространства диалектоносителей; кількість бібліографічних джерел – 19; мова російська.

Аннотация. В статье впервые в отечественной лингвистике анализируются паремии, функционирующие в русских островных говорах Одесской области. Паремии анализируются с точки зрения выявления их лингвокультурного содержания. Доказывается, что паремиологический фонд русских говоров Одесщины отличается богатством и разнообразием. Он представлен вариантами общепотребительных паремий, отличающихся от последних грамматически или лексически; паремиями, содержащими в своем составе диалектное слово; чисто диалектными паремиями, не зафиксированными ни в одном из известных паремиологических словарей или сборников. Паремии транслируют ценные социокультурные установки, на которые ориентируются диалектоносители. Паремии отличаются прозрачной внутренней формой, а их лингвокультурное содержание может быть раскрыто с помощью культурно значимых концептов – вербализованных культурноносных ментальных сущностей. Прототипная ситуация, интерпретированная в категориях культуры, или культурно значимый концепт, «обрамленные» созвучием компонентов, их стройной ритмической организацией, создают вербализованный культурный знак, выполняющий роль тропа в лингвокультурном пространстве русских диалектоносителей. В основе внутренней структуры паремий лежат бинарные оппозиции, выраженные эксплицитно и имплицитно. Наиболее продуктивной в паремиологической картине мира русских переселенцев оказывается универсальная межкультурная оппозиция «родина – чужбина», которая тесно связана с концептуализацией родного дома, культом рода и одной из самых древних оппозиций – «свой – чужой», которая тоже широко представлена в паремиологическом фонде диалектоносителей. Лингвокультурное пространство носителей русских островных говоров Одесщины, закодированное в паремиологической картине мира, может стать предметом дальнейших научных исследований в русле лингво- и этнолингвокультурологии, лингвоконцептологии, лингвосемиотики, социолингвистики и этнографии.

Ключевые слова: паремии, русские говоры Одесской области, лингвокультурное пространство, лингвокультурное содержание, культурно значимый концепт, бинарная оппозиция, паремиологическая картина мира.

Постановка проблемы. Паремиологический фонд русских говоров Одесщины – уникальный малоисследованный языковой пласт, в котором отразилось инокультурное и инолингвальное влияние, обусловленное многолетними контактами русских переселенцев со своими соседями – украинцами, молдаванами, гагаузами, болгарями, немцами, румынами. Объект исследования составили паремии, отобранные на основании дифференциального подхода (около 140 единиц), то есть объектом описания становились лишь те паремии, которые семантически или структурно отличались от паремий русского литературного языка. Материалом исследования послужили иллюстративные данные «Словаря русских говоров Одесщины» [СРГО], «Большого словаря русских поговорок» [БСРП] и «Большого словаря русских пословиц» под общей редакцией проф. В.М. Мокиенко [БСРПС], вобравших в себя ряд паремий с пометой «одесское»; материалы диалектологических экспедиций в русские переселенческие сёла Одесской и других областей Юга Украины в 1950-е – 2010-е годы, в том числе диалектная фонотека; отдельные научные публи-

кации, посвящённые изучению русских островных говоров Одесщины; личная картотека автора.

Цель статьи заключается в определении закономерностей, позволяющих выявить лингвокультурное содержание, закодированное в паремиях, функционирующих в речи русских переселенцев Одесщины. Основной метод исследования – описательный.

Анализ исследований. Пословичный фонд во взаимосвязи языка и культуры анализируется в трудах В.Н. Телии, В.М. Мокиенко, Р.Х. Хайруллиной, Л.Б. Савенковой, О.Г. Дубровской, Е.А. Ошевой и других учёных. «Пословицы, – отмечает В.Н. Телия, – мощный источник интерпретации, поскольку они и есть по традиции передаваемый из поколения в поколение язык веками сформировавшейся обыденной культуры, в котором в сентенционной форме отражены все категории и установки этой жизненной философии народа – носителя языка» [Телия 1996, с. 241]. Конец XX века и первая половина нынешнего столетия отмечены новым всплеском интереса к народной паремиологии, систематизация и описание которой представлено в таких фразеологических трудах, как «Тверские пословицы и поговорки» (составители Л.В. Брадис, В.Г. Шомина, 1993) [ТШП], «Пословицы и поговорки Поморья» И.С. Меркурьева (1997) [ППП], «Словарь псковских пословиц и поговорок» В.М. Мокиенко и Т. Г. Никитиной (2001) [СППП], «Пословицы, поговорки и загадки Кубани»

* Автор выражает искреннюю благодарность учительнице русского и украинского языков и литературы школы № 113 г. Одессы Л.М. Мартыновой за предоставленный ценный материал (более 50 паремий), собранных ею в с. Приморском Килийского р-на Одесской области в 2017–2018 гг.

под ред. Л.А. Степанова (2002) [ППЗК], «Словарь архангельских паремий и фразеологизмов» Н.В. Хохловой, Г. В. Михеевой (2016) [САПФ].

Изложение основного материала. Паремно-логический фонд русских говоров Одесщины – богат и разнообразен. Он представлен: а) вариантами общерусских паремий, отличающихся от них по своей структуре – грамматической или лексической: *Пока душо́нку не пу́стишь в ад, до тех пор не будешь богáт* ‘честным трудом не разбогатеешь’: *Ничи́во, мы хоть и бедна жы́ли, но че́сна, ни к каму́ есть ни хаді́ли. А бау́цтва де́ла тако́е: пака́ душо́нку ни пу́стиши в ат, да тех пор ни будиши бау́ат* (Прим.). Ср.: *Не отда́ши ду́шу в (во) ад – не будешь богáт.* В.-рус. Перм. *Не прода́ши ду́шу в ад – не бу́дешь богáт. Не пу́стишь (не отда́вши) ду́шу в (во) ад – не будешь богáт. Отда́й ду́шу в ад – так бу́дешь богáт. Пусти́ ду́шу в ад – так и будешь богáт* [БСРПС, с. 321–323]. Ср. также следующий пример: *Чем бедне́е, тем родне́е* ‘чем беднее человек, тем проще наладить с ним добрые отношения’ (Никол.) и его общерусский вариант *Чем бедне́е, тем щедре́е* [БСРПС, с. 46]; б) паремиями, обнаруживающими в своём составе диалектное слово: *В Благове́щию пт́ица гнезда́ не вьёт, де́вица ко́сы ни плетёт* ‘о запрете любых видов работ в Благовещенье’: *В благове́щию пт́ица гнизда́ ни вьёт, де́вица ко́сы ни плетёт* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 40; БСРПС, с. 54], где **Благовещи́я** – ‘Благовещенье, весенний церковный праздник’ [СРГО, т. 1, с. 40]. Ср.: *В Благове́щенье де́вица ко́су не плетёт, а пт́ица гнезда́ не вьёт.* Пск. (Беж.). *В Благове́щенье пт́ица гнезда́ не вьёт и ба́ба голо́вы не че́шет.* Пск. (Беж.). *В Благове́щенье пт́ица гнезда́ не вьёт, кра́сна де́вица ко́сы не плетёт.* Помор. [БСРПС, с. 54]; в) собственно диалектными паремиями, не зафиксированными ни одним из известных нам паремно-логических словарей и сборников. Ср., например, пословицу *Захва́ет дру́жбина – не найдёт родня́* ‘будет ли муж поддерживать отношения с родственниками, зависит от жены’: *Захва́е дру́жбина – ни найдёт радня́* (Дем.) [СРГО, т. 1, с. 230], заимствованную, по всей вероятности, из близкородственного украинского языка.

В соответствии с источником происхождения паремии представлены: а) единицами, заимствованными из песенного фольклора, например, пословицей *На чуж́ине горе́ жить* ‘в чужом краю жизнь горька’ (Дем.), попавшей в русские говоры Юга Украины из украинской народной песни «Ой, журавко, журавко»: *Ой, журавко, журавко, / Чого кричиши щоранку? / – Як те мені не кричать, / Що так високо літати / Відбилася від роду, / Як той камінь у воду / Ой, впад камінь та й лежить – / На чужині горе жити, / На чужині горе жити, / Нема кому пожаліть;* б) паремиями-библеизмами, обычно также являющимися вариантами общерусских паремий, например, *Мáнна с не́ба в рот не упаде́т* ‘ничего не делается само собой, без усилий’: *Е́сли будя́ лида́чий, то ма́нна с не́ба в рот ни упаде́т* (Алекс.) [СРГО, т. 1, с. 283], созданной на основе контаминации фразеологизмов *манна небесная* ‘о чем-л. ценном редком’ (согласно библейскому рассказу,

манна – «пища, которую Бог каждое утро посылал иудеям в пустыне, когда они шли в землю обетованную») [ИЭС, с. 416] и *само в рот не упаде́т* ‘ничего не делается само собой, без усилий’, ср., к примеру, заголовок статьи «Тюменская правда»: «Не ходим ждать, когда *само в рот упаде́т...*» (выделено нами – Н. А.) [8]. Ср.: *ждать как ма́нны небесной* чего ‘очень сильно, с большим нетерпением ждать’. Ср. также пример употребления рассматриваемой выше паремии в современной художественной литературе: [Вертухаев:] *Работать надо, работать! Само по себе, паньмашь, ничего не делается. Манна с не́ба в рот не падае́т* (выделено нами – Н.А.) [Потапов 2012, с. 81]; в) паремиями индивидуально-авторского характера, зародившимися в одном из сёл и обусловленными той или иной прототипной ситуацией, ставшей знаковой для сельчан, приобретшей со временем культурный «вес». Соглашаясь с ведущей идеей проф. М.Л. Ковшовой, заключающейся в том, что «уже сам выбор “строительного материала” для фразеологического образа не случаен, что в троп языкового знака входит уже окультуренная сущность» [Ковшова 2016, с. 176], отметим, что в состав такого рода паремий входят, по нашим наблюдениям, концепты, культурно значимые, по терминологии В.Н. Телии, в языковой картине мира русских переселенцев. В этом ракурсе такие паремии представляют большой интерес для изучения сквозь призму этно- и лингвокультурологии, лингвоконцептологии, лингвосемиотики, социолингвистики. Будучи сопряжённой в ряде случаев с функционирующими в данном населённом пункте народными анекдотами, внутренняя форма подобных паремий является вполне прозрачной. Ярким примером такого рода может служить паремия *На́ша це́рковь на два па́льца вы́ше*, эксплицирующая культурно значимый для старообрядцев концепт «церковь» и употребляющаяся в речевой деятельности русских переселенцев с. Приморского Килийского района Одесской области в качестве последнего аргумента в споре: *«Ды ни́хай! Гавари́ ни уавари́, а на́ша це́ркафь фсе́ равно́ на два па́льца вы́ше!»* (Прим.). Мотивация паремии вполне понятна местным жителям-старообрядцам и объясняется ими следующим образом: Как-то на автобусной остановке заспорили две женщины-липованки по поводу того, чья церковь лучше – Казанской божьей матери в с. Приморском или Рождества Христова в г. Вилково. Когда все доводы закончились, жительница с. Приморского произнесла фразу: «Всё равно наша церковь на два пальца выше!». Стоящие вокруг люди рассмеялись: кто измерял высоту церкви и откуда достоверно известно, насколько одна из них выше другой? Выражение, построенное на сочетании высокого и низкого, сакрального (устойчивым символом которого выступает *церковь*) и профанного (*палец* во фразеологии – эталон малости, незначительности, ничтожности, неуважительного отношения к кому-л., ср.: *фольк. мальчик с пальчик* ‘очень маленький, крохотный мальчик’, *пальца не стоить* чьего ‘значительно уступать кому-л. во всём’; *палец о палец не ударить* ‘ничего не предпринять, не приложить ни малейшего усилия’ и его диалект-

ные соответствия – *новг. палец о палец не кóкнуть; народн., волг., волог., новг., перм, печор., пск. палец о палец не колонуть (не стукнуть), кар. палец о палец не щёлкнуть (не щелкнуть), арх. пальца не прикóрчить, волг. не ворохнутъ пальцем; показывать пальцем* на кого ‘относиться к кому-л. как к необычному, обращающему на себя внимание; высмеивать, осуждать кого-л.’ [БСРП, с. 382, 476–477] и др.), стало широко употребительным в речи приморчан благодаря прозрачной внутренней форме, яркой образности и экспрессивности. Ср. также пословицу *Кому свиный, а кому и семья* ‘каждому своё’, в основе которой лежит понимание семьи как наивысшей ценности в противопоставлении с низким, обыденным, профанным, символом которого с давних пор является свинья: *Люди всё судят их, абгаваривают, а ани жыють себе патихоньку. Ни на каво ни абрацають вниманія – каму свиный, а каму и семья* (Прим.), ср. также *Не дай Бог свиный рог* ‘о нежелательности доступа людей, склонных к неблагоприятным действиям, к средствам осуществления этих действий’ [БСРП, с. 47]; *как свиный на небо не глянуть – ирон.* ‘о ком-л., чём-л. несопоставимом, неравноценном, недостижимом, неосуществимом’: *Ды што ані са мной равняцца! Как свиный на ноба ни глянуть, так ей са мной ни сравняцца* (Прим.); *как приглушенная свиный – неодобр.* ‘о несобранном, крайне невнимательном человеке’ (Прим.); *Зарекáлась свиный зéмлю не рыть – до сих пор рóет* – *неодобр.* о человеке, который только обещает исправиться, не выполняя обещанного: *Я йму ужэ ни вэрю: зарикалась свиный зéмлю рыть – да сих пор рóет. Скóлька он ужэ абицáл ни пítь – всё равно в адной парé ходитъ* (Прим.).

Приведём еще один пример. Мотивация паремии *дожили, бабоньки: без фируг хоронят*, содержащей в своём составе диалектное слово «фируги» – ‘хоругви’ [СРГО, т. 2, с. 255], транслирующей шуточные коннотации и употребляющейся в речи жителей того же с. Приморского в значении ‘о чём-л. долговечном’, связана со следующей прототипной ситуацией: когда одно время запретили хоронить с хоругвями, пожилая жительница села – яркая личность, названная носителями говоров бабкой Анной, возмущалась: «До чего дожили, бабоньки, без фируг хоронят!» Позже запрет отменили, «а бапка Анна йшó лет трыццаць жыла, пражыла дивинóста чтырэ ўода» (Прим.). *Фируга* (хоругвь) – предмет религиозного обихода и один из элементов обряда – культурно значимый концепт, актуализированный в паремии еще и благодаря «чрезвычайной ситуации» в жизни сельчан – запрету одной из важнейших погребальных традиций. Несоответствие краткосрочности запрета и долгой жизни автора выражения послужили созданию яркой образности и эффекта комического, что и обусловило закрепление данной паремии в качестве культурного знака, её активное функционирование и экспрессивность. Как справедливо отмечает проф. В. М. Мокиенко, «...наибольшую способность к фразеологизации проявляют те свободные сочетания слов, которые отражают конкретные явления

материальной действительности, связанные с жизнью человека» [Мокиенко 1980, с. 27].

Эвфоническая компонента часто служит средством построения паремии, придавая “обрамлению” того или иного смысла яркий национально-культурный колорит. Компоненты таких паремий объединены на рифмованно-ритмической основе. Проф. В.М. Мокиенко, отмечая способность практически каждого рифмованного сочетания фразеологизироваться, подчёркивает: «Рифмованные фразеологизмы характеризуются “фонетической экспрессивностью”» [Мокиенко 1980, с. 149]. «Окультуренная» прототипная ситуация или культурно значимый концепт, обрамлённые созвучием компонентов, их стройной ритмической организацией создают, пользуясь терминологией М.Л. Ковшовой и В.В. Красных, оязыковлённый культурный знак, выполняющий роль тропа в лингвокультурном пространстве русских диалектоносителей. Ср., например: *Бáтя знаё, када фáтя* ‘выражение уверенности в своей правоте в ответ на чьи-л. назойливые советы или рекомендации’ (Введ.), где *бáтя / отец* – универсальный базовый концепт не только региональной, общенациональной, но и общеславянской картин мира, воплощающий прежде всего культ рода (как известно, с именем отца соотносится у славян (и не только славян) родовая традиция) и семейных взаимоотношений, стойко закрепившихся в славянской народной культуре. Ср. объективацию концепта во фраземах *отчий дом, у отца-матушки за пазушкой* ‘в благополучии и достатке’ [БСРП, с. 470], в паремии *Не лезь попере́д ба́тька в пéкло* ‘прежде чем принять важное решение, послушай, что скажут старшие’ и её вариантах: *Вперёд ба́тьки в пекло не суйся, Вперёд ба́тьки не лезь в воду, Вперёд ба́тьки не суйся в петлю* и т. п.; *кубан. Як ба́тько сказа, так и будэ* [БСРПС, с. 37]; *укр. ба́тьківська стріха* ‘отчий дом’, *лізти (забігати, спішити, поспішати, висакаувати, сунутися* и т. п.) *поперед ба́тьки в пекло, живе як у ба́тька за пазухою, засумував наче ба́тька поховав, Ба́тько – сонце, вітчим – місяць* [ФСУМ, с. 868, 436; ССНП, с. 13]; *болг. бащино огнище* ‘отчий дом’, *Бащи́на поука – синова сполука, Баща и майка цена нямат, Баща и майка с пари не купуват, С пари всичко можеш да купиши, баща и майка не можеш* [БРС, с. 47; Арефьева 2009, с. 147]. Ср. также бытующую в русских говорах фразу *хороших отцов* кто ‘из хорошей семьи (кто-л.)’: *А дявчóнка, нивéста йшó, ані харóших ацóф* (Ст. Некр.).

Паремия *Не смейся, рабё, бо достáнется и тебе!* ‘каждый может оказаться в трудной ситуации’ также соотносится с одной из важнейших установок культуры: смеяться над чужой бедой не достойно человека: *Сасётка всё насмихалась, што мне трудна жыть. Ничивó: на выку, как на долгай ниве – ни смейся, рабё, бо дастáницца и тебе* (Прим.). Подобным образом фиксируются в речи русских диалектоносителей и современные «жизненные» реалии-картинки, в основе которых – наблюдательность и меткий народный юмор, ср.: *Пошёл на лёк – пропáл навéк* – *неодобр.* или

шутл.-ирон. 'о вреде лечения, нежелательности обращения к врачам' (Прим.). Нередко такие паремии являются трансляторами старинных обычаев, традиций и обрядов. Ср., например, паремию *Скільки дівок, стільки скринь* 'сколько в семье дочерей, столько готовится приданого' (Троиц.). В основе пословицы – старинный обычай, согласно которому для каждой из дочерей готовили приданое, которое складывали в сундуки (скрини). Так, по свидетельству коренной жительницы с. Троицкое Беляевского р-на Одесской области Е.В. Коваленко, к свадьбе у девушки в качестве приданого должно было быть сорок вышитых рушников и семь юбок.

Паремии русских говоров Одесщины, являя собой глубинный культурный слой, транслируют социокультурные установки, на которые ориентируются диалектоносители. Одной из универсальных характерных особенностей, лежащих в основе внутренней структуры паремий, является их ярко выраженная биполярность, обусловленная давним стремлением человека к структуризации и систематизации окружающего мира с помощью антиномий. Соглашаясь с точкой зрения белорусского учёного А.В. Никитевича в том, что «для диалектной картины мира вообще релевантны концептуальные бинарные оппозиции, представляющие, в частности, средствами фразеологии образ жизни человека с ярко выраженной концептуальной и отрицательной оценкой: “труд – лень”, “работа – безделье”, “ум – глупость” и др.» [Никитевич 2017, с. 272], отметим, что такая биполярность пронизывает большую часть анализируемых нами пословиц. Так, в основе внутренней структуры паремий русских говоров Одесщины, их лингвокультурного содержания лежат следующие бинарные оппозиции, выраженные эксплицитно и имплицитно: *родина – чужбина*, тесно связанная с концептуализацией преимущества проживания на родине, в родном доме (*Заховіаєт чужина – не найдёт родня, На чужійне горі жить, Где народілся, там и пригоділся, Хочь дбама горілая шкўра, ды дбама, Свой хатка – рідная мятка, В гостях бодро, а дбама лўчше* и др.) и универсальной межкультурной оппозицией *свой – чужой* – одной из наиболее продуктивных в паремиологической картине мира русских переселенцев, ср: *Не меній своего плохого на хорбшого чужого, Свой своему понева́ле друг; Не кидыйся, дед, на чужо́й обѣд [, а готовь хоть мálенький, ды свой]; Чужю́ю бѣду рука́ми разведу́, а сво́ей и ра́ды не найду́* и др.). К наиболее продуктивным следует отнести также следующие бинарные оппозиции: *богатство – бедность* (*Богатый – як схочет, а бедному (бедняку) – як уда́стся, Одні́ бедую́т, другі́е жиру́ют* и др.); *родители*

/ мать / отец – дети (*Отцў, мáтери бесщáстье, рóду-плéмени – покóр, Не лезь попере́д ба́тька в пѣкло, Кто не слўшает родню́ю мать – послуша-ет бараба́нную шкўру*); *труд – безделье* (*Рабо́та не ведме́дь, в лес не увойде́т, Спо́лнил де́ло – гуляй сме́ло*); *жизнь – смерть* (*Ка́ждый в свою́ю моги́лку ля́жет, [Приде́т вре́мя –] всех по одной доро́жке понесу́т*); *вовремя – не вовремя* (*преждевременно*) (*Косі́, коса́, покрь́ роса́, Пискля́т по во́сени счита́ют*); *умный – глупый* (*Е́сли в голо́ве нема́, то и не достáвиши, Дурако́в рабо́та лю́бит*); *человек – бог* (*Вы́бором не вы́береши, коли́ бог не да́ст, У бога всё гото́во*); *муж – жена* (*Умна́ жена́, когда́ мешо́к пше́на [, а е́сли мешо́к пу́стой, то и сам ду́рной], Во́ля ла́душкина – зако́н*); *молодость – старость* (*Молоды́е пораста́ют, ста́рые сбыва́ются, Ешь, пока́ рот све́ж, а завя́нет – е́сть не ста́нет*); *коллективно – индивидуально* (*В дру́зяке и ба́тька бить дббре, Гурто́м (гурто́м) да миром сподру́чней*); *маленький – большой* (*Кось ма́леньки де́тки, то й ма́леньки бе́дки, кось ве́лики де́тки, то й ве́лики бе́дки*). Такие бинарные оппозиции, как *светлый – тёмный, хороший – плохой, сладкий – горький, главный – второстепенный, близкий – далёкий, доля – недоля, воля – неволя, правда – ложь, трусость – смелость, вина – безвинность, утро – вечер, руки – ноги, трудно – легко, много – мало* и некоторые другие представлены небольшим числом паремий.

Итоги. Таким образом, можно констатировать, что паремии русских говоров Одесщины транслируют ценные социокультурные установки, на которые ориентируются диалектоносители. Паремии отличаются прозрачной внутренней формой, а их лингвокультурное содержание может быть раскрыто с помощью входящих в их состав культурно значимых концептов – культуроносных ментальных сущностей, выраженных языковыми средствами. В основе внутренней структуры паремий лежат бинарные оппозиции, выраженные эксплицитно и имплицитно. Одной из наиболее продуктивных является сопряжённая с концептуализацией родного дома оппозиция «родина – чужбина», в основе которой – архетипическая оппозиция «свой – чужой», также широко представленная в паремиологическом фонде русских переселенцев. Лингвокультурное пространство носителей русских островных говоров Одесщины, закодированное в паремиологической картине мира, широко, многообразно и может служить предметом дальнейших плодотворных изысканий в рамках лингво- и этнолингвокультурологии, лингвоконцептологии, лингвосемиотики, социолингвистики и этнографии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арефьева Н.Г. Гендерні стереотипи у болгарській фразеології: дис. на здобуття наук. ступеня к. філол. н.: спец. 10. 02. 03 «Слов'янські мови». Одеса, 2009. 233 с.
2. БРС – Болгарско-русский словарь / Сост. С. Б. Бернштейн. Москва: Советская энциклопедия, 1966. 768 с.
3. БСРП – Мокиенко В. М., Никитина Т.Г. Большой словарь русских поговорок. Москва: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. 784 с.

4. БСРПС – Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., Николаева Е.К. Большой словарь русских пословиц. Москва: ОЛМА «Медиа групп», 2010. 1026 с.
5. ИЭС – Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова; под ред. В.М. Мокиенко. Москва: Астрель: АСТ: Люкс, 2005. 926, [2] с.
6. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: Коды культуры. Москва: ЛЕНАНД, 2016. 456 с.
7. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. Москва: Высшая школа, 1980. 207 с.
8. Не ходим ждать, когда само в рот упадет... *Тюменская правда* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tyum-pravda.ru>
9. Никитевич А.В. Русская народная культура в зеркале словообразования *Cuadernos de Rusística Española*. № 13 (2017). P. 29–42.
10. Потапов Н.И. Так вот и живём. *Разные истории*. Москва: Издательский дом «Сказочная дорога», 2012. 528 с.
11. ППЗК – Пословицы, поговорки и загадки Кубани / Сост. Л.Б. Мартыненко, И.В. Уварова; под редакцией Л.А. Степанова. Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2002. 167 с.
12. ППП – Меркурьев И.С. Пословицы и поговорки Поморья. Санкт-Петербург, 1997. 262 с.
13. САПФ – Словарь архангельских паремий и фразеологизмов / Сост. Н.В. Хохлова, Г.В. Михеева. Архангельск: Кира, 2016. 462 с.
14. СППП – Словарь псковских пословиц и поговорок / Сост. В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина. Санкт-Петербург: «Норинт», 2001. 173 с.
15. СРГО – Словарь русских говоров Одесщины / Ред. коллегия: проф. Ю.А. Карпенко (отв. ред.), проф. Уэмура, проф. Д.С. Ищенко, доц. Л.Ф. Баранник: в 2 т. Одесса: АстроПринт, 2000–2001. Т. I. 369 с.; Т. II. – 293 с.
16. ССНП – Словник стійких народних порівнянь / Уклад. О.С. Юрченко, А.О. Івченко. Харків: Основа, 1993. 176 с.
17. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. 286 с.
18. ТПП – Тверские пословицы и поговорки / Сост. Л.В. Брадис, В.Г. Шомина. Тверь, 1993. 60 с.
19. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 984 с.

REFERENCES

1. Arefieva N.G. (2009) Genderni stereotypy u bolharskiy frazeologii [Gender Stereotypes in Bulgarian Phraseology]: dis. na zdobuttia nauk. stupenia k. filol. n.: spec. 10. 02. 03 «Slovianski movy». Odesa. 233 s. [in Ukrainian].
2. BRS – Bolgarsko-russkiy slovar (1966) [Bulgarian-Russian Dictionary] / Sost. S.B. Bernshteyn. Moskva: Sovetskaya enciklopediya. 768 s. [in Russian].
3. BSRP – Mokienko V.M., Nikitina T.G. (2007) Bolshoy slovar russkikh pogovorok [Large Dictionary of Russian Sayings]. Moskva: ZAO «OLMA Media Grupp». 784 s. [in Russian].
4. BSRPS – Mokienko V.M., Nikitina T.G., Nikolaeva E.K. (2010) Bolshoy slovar russkikh poslovic [Large Dictionary of Russian Proverbs]. Moskva: OLMA «Media grupp». 1026 s. [in Russian].
5. IES – Russkaya frazeologiya. Istoriko-etimologicheskii slovar (2005) [Russian Phraseology. Historical and Etymological Dictionary] / A.K. Birikh, V.M. Mokienko, L.I. Stepanova; pod red. V.M. Mokienko. Moskva: Astrel: AST: Lyuks. 926 [2] s. [in Russian].
6. Kovshova M.L. (2016) Lingvokulturologicheskii metod vo frazeologii: Kody kultury [Linguocultural Method in Phraseology: Codes of Culture]. Moskva: LENAND. 456 s. [in Russian].
7. Mokienko V.M. (1980) Slavyanskaya frazeologiya [Slavic Phraseology]. Moskva: Vysshaya shkola. 207 s. [in Russian].
8. Ne hodim zhdad, kogda samo v rot upadyot... [We don't want to wait when it falls into the mouth itself]. *Tyumenskaya pravda* [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <http://tyum-pravda.ru> [in Russian].
9. Nikitevich A.V. (2017) Russkaya narodnaya kultura v zerkale slovoobrazovaniya [Russian Folk Culture in the Mirror of Word Formation]. *Cuadernos de Rusística Española*. № 13. P. 29–42 [in Russian].
10. Potapov N.I. (2012) Tak vot i zhivyom. *Raznye istorii* [That's How we Live. Different Stories]. Moskva: Izdatelskiy dom «Skazochnaya doroga». 528 s. [in Russian].
11. PPZK – Poslovicy, pogovorki i zagadki Kubani (2002) [Proverbs, Sayings and Riddles of Kuban] / Sost. L.B. Martynenko, I.V. Uvarova; pod redakciyey L.A. Stepanova. Krasnodar: Kubanskiy gos. un-t. 167 s. [in Russian].
12. PPP – Merkuriev I.S. (1997) Poslovicy i pogovorki Pomoriya [Proverbs and Sayings of Pomorie]. Sankt-Peterburg. 262 s. [in Russian].
13. SAPF – Slovar arhangel'skikh paremiy i frazeologizmov (2016) [Dictionary of Arkhangelsk Paremiyas and Phraseological Units] / Sost. N.V. Hohlova, G.V. Miheeva. Arhangel'sk: Kira. 462 s. [in Russian].
14. SPPP – Slovar pskovskikh poslovic i pogovorok (2001) [Dictionary of Pskov Proverbs and Sayings] / Sost. V.M. Mokienko, T.G. Nikitina. Sankt-Peterburg: «Norint», 173 s. [in Russian].

15. SRGO – Slovar russkikh govorov Odesshchiny (2000-2001) [Russian Dialects of Odessa Region Dictionary] / Red. kollegiya: prof. Yu.A. Karpenko (otv. red.), prof. Uemura, prof. D.S. Ishchenko, doc. L.F. Barannik: v 2 t. Odessa: AstroPrint. T. I. 369 s.; T. II. 293 s. [in Russian].
16. SСNP – Slovnyk stiikykh narodnykh porivnian (1993) [Dictionary of Stable Folk Comparisons] / Uklad. O.S. Yurchenko, A.O. Ivchenko. Kharkiv: Osnova, 176 s. [in Ukrainian].
17. Teliya V.N. (1996) Russkaya frazeologiya: Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty [Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects]. Moskva: Shkola «Yazyiki russkoy kulturyi», 286 s. [in Russian].
18. TPP – Tverskie posloviy i pogovorki (1993) [Proverbs and Sayings of Tver] / Sost. L.V. Bradis, V.G. Shomina. Tver. 60 s. [in Russian].
19. FSUM – Frazеологичний словник української мови (1993) [Phraseological Dictionary of Ukrainian Language] / Uklad. V.M. Bilonozhenko ta in. Kyiv: Naukova dumka, 984 s. [in Ukrainian].

ПАРЕМІЇ В РОСІЙСЬКИХ ОСТРІВНИХ ГОВІРКАХ ОДЕЩИНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ДІАЛЕКТНОСІЇВ

Анотація. У статті вперше у вітчизняній лінгвістиці аналізуються паремії, що функціонують у російських острівних говірках Одещини. Паремії аналізуються з точки зору виявлення їхнього лінгвокультурного змісту. Доводиться, що пареміологічний фонд російських говірок Одещини відрізняється багатством та різноманітністю. Він представлений варіантами загальноживаних паремій, що відрізняються від останніх граматично або лексично; пареміями, що містять у своєму складі діалектне слово; суто діалектними пареміями, які не зафіксовано в жодному з відомих пареміологічних словників чи збірників. Паремії транслюють цінні соціокультурні настанови, на які орієнтуються діалектоносії. Паремії відрізняються прозорою внутрішньою формою, а їхній лінгвокультурний зміст може бути розкритим за допомогою культурно значущих концептів – вербалізованих культурноносних ментальних сутностей. Прототипна ситуація, інтерпретована в категоріях культури, або культурно значущий концепт, «обрамлені» співзвучністю компонентів, їхньою стрункою ритмічною організацією, створюють вербалізований культурний знак, що виконує роль тропу в лінгвокультурному просторі російських діалектоносіїв. В основі внутрішньої структури паремій лежать бінарні опозиції, що виражені експліцитно та імпліцитно. Найбільш продуктивною у пареміологічній картині світу російських переселенців виявляється універсальна міжкультурна опозиція «батьківщина» – «чужина», яка є тісно пов'язаною з концептуалізацією рідної домівки, культом роду та однією з найбільш прадавніх опозицій – «свій – чужий», яка є теж широко представленою у пареміологічному фонді діалектоносіїв. Лінгвокультурний простір носіїв російських острівних говірок Одещини, закодований у пареміологічній картині світу, може стати предметом подальших наукових розвідок у руслі лінгво- та етнолінгвокультурології, лінгвоконцептології, лінгвосеміотики, соціолінгвістики та етнографії.

Ключові слова: паремії, російські говірки Одещини, лінгвокультурний простір, лінгвокультурний зміст, культурно значущий концепт, бінарна опозиція, пареміологічна картина світу.

PAREMIAS IN THE RUSSIAN INSULAR OF ODESSA REGION AS A REFLECTION OF THE LINGUOCULTURAL SPACE OF DIALECT CARRIERS

Abstract. For the first time in domestic linguistics, the article analyzes the paremia functioning in Russian insular dialects of Odessa region. Paremiias are described in terms of identifying their linguocultural content. It is concluded that the paremiological fund of Russian dialects of Odessa region is rich and diverse. It is represented by variants of commonly used paremiias that differ from them in their structure – lexical or grammatical; commonly used paremiias containing the dialect word; in fact, dialectic paremiias not recorded by any of the paremiologocal dictionaries or collections known to us. The paremiias transmit valuable sociocultural attitudes that dialect carriers are oriented to. The paremiias are distinguished by a transparent internal form, and their linguocultural content can be revealed with the help of culturally significant concepts – cultural-bearing mental entities expressed by linguistic means. A prototypical situation, interpreted in categories of culture, or a culturally significant concept, “framed” by the harmony of components, their harmonious rhythmic organization, create a verbalized cultural sign that act as a path in the linguocultural space of Russian dialect carriers. The internal structure of the paremiias is based on the binary oppositions expressed explicitly and implicitly. The most productive in the paremiological picture of the world of Russian settlers is the universal intercultural opposition *homeland – foreign land*, closely associated with the conceptualization of the home, the cult of a family and one of the most ancient oppositions – the opposition *self other* also widely represented in the paremiological dialect carrier fund. The linguocultural space of the native speakers of Russian insular dialects of Odessa region, encoded in the paremiological picture of the world, can become the subject of further scientific researches in the context of linguo- and ethno-linguoculturology, linguoconceptology, linguosemiotics, sociolinguistics and ethnography.

Keyword: paremiias, Russian dialects of Odessa region, linguocultural space, linguocultural content, culturally significant concept, binary opposition, paremiological picture of the world.

© Ареф'єва Н., 2020 р.

Наталія Ареф'єва – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної і гуманітарної підготовки іноземців Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, докторант кафедри російської мови Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна; <http://orcid.org/0000-0002-4974-9157>

Natalia Arefieva – Candidate of Philology, Associate Professor of the Linguistic and General Humanitarian Training for Foreigners Department, doctoral student of the Russian Language Department, I. I. Mechnikov Odessa National University, Odessa, Ukraine; <http://orcid.org/0000-0002-4974-9157>

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ЯЗЫКЕ УНГВАРСКОЙ (УЖГОРОДСКОЙ) ПЕРИОДИКИ ВРЕМЕН АВСТРО-ВЕНГРИИ

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Випуск 2 (44).

УДК 811.161.2'282.2(477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).40–49

Агій С. Фразеологізми в мові угорської (ужгородської) періодики часів Австро-Угорщини; кількість бібліографічних джерел – 40; мова російська.

Анотація. В статті представлені результати генетичного аналізу фразем, зафіксованих в газетах і журналах, напечатаних в Угорщині (Ужгороді) в період між 1867–1919 рр. Корпус аналізу складає з таких видань, як *Свѣтъ* (1867–1871), *Новый Свѣтъ* (1871–1872), *Сова* (1871), *Карпатья* (1873–1886), *Листокъ* (1885–1903) і *Наука* (1897–1921). Естесно, в цих виданнях спостерігається значуща мовна інтерференція місцевих діалектів з церковнослов'янським, російським літературним, а також угорськими мовами. Культурна і мовна багатомовність характерна в тому числі і фраземі, що використовується в газетах і журналах.

Згідно з історико-географічним походженням, фраземи діляться на п'ять загальних груп. До першої групи віднесені ті давні інтернаціоналізми, які в різних версіях зустрічаються у різних народів. Крім фразем, утворених на основі давньої мудрості і давніх професій, в цій групі більшу частину складають біблізми, а також давньогрецькі і латинські фраземи. До другої групи віднесені вислови, які стали загальнознаними в період пізнього середньовіччя після початку друку. В групі фразем східнослов'янського походження перераховані ті фраземи, які виникли в східнослов'янському культурному і мовному просторі і ввійшли в літературну норму російської і української мов. До третьої групи віднесені кальки тих фразем, які утворилися і поширилися на угорській мовній території. До останньої групи віднесені народні фраземи, які виникли в Карпатському регіоні. В результаті аналізу було встановлено, що через контамінацію і перифразировання під впливом місцевих діалектів точне час, посередник і шлях проникнення фразем в мову споживачів зазвичай важко, а в деяких випадках неможливо відтворити.

Нарешті, аналіз показав, що публіцисти паралельно орієнтувалися на російську, угорську і народну (русинську) культуру, тому різні мовні і культурні сфери впливали на загальне бачення світу авторів і читачів майже в однаковій мірі, і, безсумнівно, в значущій ступені збагачували фразеологічний корпус.

Ключові слова: угорська періодика, генетична класифікація фразем, прислів'я і приказки, етимологія, кальки, бачення світу.

Постановка проблеми. Унікальність мови і діалектів Карпатського регіону з давніх часів привертає увагу лінгвістів, адже територія, сьогодні званою Закарпатською областю України, в культурно-мовному плані, безсумнівно, один з найбільш колоритних куточків Східної Європи. Загальнознано, що мовні общини, що проживають в цьому регіоні, протягом століть перебували в тісних економічних і культурних контактах, і, певно, сильно взаємодіяли на рівні побуту, культури і мови. Багатомовна і багатомовна вплив, таким чином, відображається в особливому баченні світу населення, що використовує місцеві діалекти, які зазвичай включають в себе елементи інших сусідніх мов.

В угорській (ужгородській) публіцистиці Австро-Угорського періоду спостерігається значуща мовна інтерференція місцевих діалектів з церковнослов'янським, російським літературним, а також угорськими мовами [ср. Панькевич 1938; Золтан 2009; Moser 2016]. Естесно, така ж культурна і мовна багатомовність характерна і фраземі, що використовується в газетах і журналах. Ці фраземи з історико-географічного походження можна розподілити на п'ять загальних груп, хоча межі між цими групами часто виступають дуже пластичними, і в деяких випадках первісні джерела фразем важко визначити.

Аналіз досліджень. Мислення багатьох теоретиків-лінгвістів збігається в тому, що фразеологізми, як специфічні одиниці, сформовані в мові за традицією і автоматично, представляють собою особливу форму інтерпретації фрагментів дійсності, і таким чином, відображають загальне бачення і світогляд носіїв мови [Скрипник 1973, с. 11; Телія 1996, с. 82]. Тому, фразеологізми поєднують загальні категоріальні ознаки, властиві більшості мов, поряд з національними семантичними і структурними особливостями, що спостерігаються тільки в певних мовах або діалектах [Лавр 1985, с. 3]. Тим не менше, завдяки відкритості фразеологічної системи, в разі тривалого контакту носіїв різних мов і діалектів, спостерігається міграція і запозичення елементів [Бевзенко 1980, с. 196].

З тих пор, як фразеологія зародилася як самостійна дисципліна, мовознавці пропонують різні шляхи класифікації фразеологічного матеріалу [ср. Скрипник 1973, с. 13–23; Телія 1996, с. 11–55]. Серед методів, пропонуваних науковою літературою, виділяється один основний тип класифікації фразем за їх походженням і використанням, згідно з яким фраземи розділяються на книжну і народну групи [Скрипник 1973, с. 22; Ларин 1977, с. 159; Матвіяс 2007, с. 24]. До книжної групи відносяться біблізми, античні

выражения, а также фразеологические структуры авторов национальной и мировой культуры, в народную же – фразеологизмы, которые создаются на основе народного творчества, то есть, фраземы общенародные и диалектизмы [Ларин 1977, с. 159; Матвіяс 2007, с. 24]. Тем не менее, даже сторонники этой классификации подчеркивают трудность определения точных границ между книжной и народной фразеологией ввиду того, что на всех исторических этапах они находятся во взаимодействии, и, следовательно, народные фраземы часто поднимаются на литературный уровень, или наоборот, литературные перифразируются по народному вкусу [Булаховский 1952, с. 106-107; Ларин 1977, с. 156–158; Бевзенко 1980, с. 195; Матвіяс 2007, с. 25].

Другой тип группировки фразем по их происхождению и внедрению в литературный язык является расширенной формой первого и называется генетической классификацией. Первым из лингвистов, предложившим эту классификацию фразем русского языка, был Л.А. Булаховский, выделивший следующие группы:

- 1) пословицы и поговорки, почти сплошь лишившиеся диалектной окраски и звучащие как обычные фразы литературного языка;
- 2) получившие метафорическое употребление профессионализмы;
- 3) закрепившиеся выражения из анекдотов, шуток и под.;
- 4) цитаты и образы из «Ветхого» и «Нового завета»;
- 5) многочисленные реминисценции античной старины, безымянной и личной;
- 6) переводы ходячих выражений французских, значительно реже – немецких, итальянских и английских;
- 7) крылатые слова писателей русских и иностранных;
- 8) меткие фразы выдающихся людей [Булаховский 1952, с. 103; Скрипник 1973, с. 21–22].

Объективность подобной группировки не только в случае книжных фразем, но и народных подчеркивается тем фактом, что приведенные группы или их эквиваленты в большей мере употребляются при классификации диалектных фразем, а также составляют основу историко-этимологических фразеологических словарей [Бевзенко 1980, с. 195–198; Лавер 1997, с. 37–38]. Важность генетического подхода к анализу и группировке фразем обоснована и тем, что их структурно-семантическое разнообразие возможно охватить только в случае тщательного исследования взаимодействия и взаимопроникновения различных сфер фразеологического корпуса [Телия 1996, с. 81–82].

Цель, задачи статьи. Поэтому главной целью данной статьи является представление результатов генетического анализа и группировки фразем, употребляемых унгарскими публицистами Австро-Венгерского периода. В анализе также предпринимается попытка определения влияния различных языковых и культурных сфер на общее видение мира публицистов.

Методы и методики исследования. В основу нашего исследования легли газеты и журналы, напечатанные в Унгаре в период между 1867–1919 гг. на книжном русском и народном угро-русском (русинском) языках, а также на переходном языке,

базирующемся в различной пропорции на первых двух языках, с примесью церковнославянского. Таким образом, корпус анализа состоит из следующих изданий: **Свѣтъ** (1867–1871), **Новый Свѣтъ** (1871–1872), **Сова** (1871), **Карпаты** (1873–1886), **Листоць** (1885–1903) и **Наука** (1897–1921). В целях репрезентативности исследования мы анализировали одинаковое количество номеров, но различных годовых комплектов газет, которые выходили в свет на протяжении нескольких лет. В процессе анализа более ста тридцати номеров нами было зафиксировано почти сто различных фразем.

В целях определения культурных и языковых факторов, влияющих на видение мира публицистов в прямой, и на формирование видения мира читателей в косвенной форме, мы разделили зафиксированные фраземы по их историко-географическому происхождению на пять обобщающих групп. Учитывая миграцию, интеграцию и трансформацию элементов на протяжении веков, мы предложили следующую генетическую классификацию: 1) библейзмы и фразы античного (древнегреческого и латинского) происхождения; 2) выражения, заимствованные из произведений западноевропейских авторов времен средневековья, эпох реформации и возрождения; 3) пословицы, поговорки и другие закрепившиеся выражения восточнославянского происхождения; 4) кальки и переводы венгерских фразем; 5) народные фраземы, возникшие в Карпатском регионе.

Для сверки результатов, полученных при распределении фразем на группы, мы пользовались различными типами словарей. Таким образом, в основу генетической классификации легли историко-этимологические фразеологические словари В. Бардоши, А.К. Бириха и др., В.М. Мокиенко и Л. Хадровича. При анализе различия и сходства фразем восточнославянского происхождения мы ссылались на двуязычные русско-украинские словари И.О. Виргана и М.М. Пилинской, и Г. Млодзинского и М.Г. Йогансена. Перевод и сравнение венгерских фразем производились при помощи дву- и трехязычных словарей В.И. Лавера и И. В. Зиканя, и П.Н. Лизанца. Народные фраземы сравнивались в первую очередь со сборниками изучаемого периода и территории. В сборник «Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси» [ПГУР 1869] были включены почти все фраземы сборников «Галицкіі приповідки и загадки» [Илькевичь 1841] и «Народныя пѣсни, пословицы и поговорки Угорской Руси» [Дешко 1867], поэтому отдельно на эти источники мы ссылались только в тех случаях, когда важно было подчеркнуть различия в употреблении фразем.

Изложение основного материала. Анализ показал, что большая часть фразем, употребляемых в унгарской периодике Австро-Венгерского периода, относится к интернационально известным фраземам библейского, античного и западноевропейского происхождения. Преобладание доли этих фразем объясняется в первую очередь религиозным и поучительным характером произведений и статей, включённых в изучаемые издания. Фраземы,

отнесенные в первые две группы, в значении тождественны с оригиналами, но наблюдается также их контаминация и перифразирование определенной степени под влиянием народного языка. Именно поэтому точное время, посредника и путь проникновения фразем зачастую трудно, а в некоторых случаях невозможно воспроизвести.

Анализ также показал, что различные языковые и культурные сферы в значительной степени обогащали фразеологический корпус своим влиянием на общее видение мира публицистов. Вопреки тому, что границы между группами фразем зачастую пластичны, можно утверждать, что публицисты ориентировались на русскую и венгерскую культуру в одинаковой мере. Русская культура распространялась посредством ряда литературных произведений, появившихся на страницах газет, в то время, как венгерская культура влияла через переводы новостей и полемики с венгерскими газетами. Русинская же культура развивалась не только при помощи оригинальных произведений, но также при помощи перифраз и калькирования оригинальных текстов.

Ниже приводятся некоторые объяснения генетических групп с примерами фразем, распределенных в каждую из них. В дополнение к каждой фраземе приводятся книжные и народные варианты со ссылками на сборники и словари.

1) Библеизмы и фразы античного происхождения

В эту группу мы отнесли те древние интернационализмы, которые в разных версиях встречаются у разных народов. Кроме фразем, образованных на основе древней мудрости и древних профессий, в этой группе большую часть составляют библеизмы, распространившиеся в европейских языках вместе с принятием христианства. В эту группу также входят древнегреческие и латинские фраземы, которые распространились на протяжении веков под влиянием классического образования.

Пословица *домагайса самъ и Богъ ти поможетъ* [КА73, № 7, с. 3], «Богъ лѣнниваго не любитъ, ай кажетъ „помагайса, я ти на помощи“» [НА97, № 12, с. 7], или *помагай себѣ, и Богъ поможетъ ти/тебѣ* [КА86, № 10, с. 2; НА97, № 16, с. 1; НА97, № 18, с. 8; НА98, № 3, с. 1] является древней мудростью [Bárdosi 2019, с. 248]. В рус. «на Бога надейся, а сам не плошай» [Вирган 2000, с. 48], в укр. «на Бога складайся, а сам праці не цурайся» [Номис 1864, с. 41; Лизанец 2009, с. 456]. Другая форма этой пословицы встречается как *сокотися – и Богъ ты будетъ сокотити* [СВ69, № 6, с. 3], которая в русском языке встречается как «береженого Бог бережёт» [Мокиенко 2017, с. 54], или в украинском цитируется как «стереженого и Бѣгъ стереже» [Номис 1864, с. 215; ПГУР 1869, с. 337]. Пословица *Богъ неприходитъ палицею карати* [КА73, № 9, с. 4], или *Богъ не біеть палицею* [НА09, № 2, с. 6; НА09, № 5, с. 6] также была распространена уже в 19-м веке в виде «Богъ не карає прутомъ» [Номис 1864, с. 41; ПГУР 1869, с. 233], сегодня принимает форму «Бог палицею не б'є» [Лизанец 2009,

с. 246]. Ругательное выражение *Богъ бы ты побивѣ* [НА09, № 10, с. 2] встречается в укр. словарях как «Богъ бы ты скитиль» [ПГУР 1869, с. 231], или «Бог би тебе скарав» [Білоноженко 1993, Кн. 1, с. 36]. Пословица *не все есть золотомъ, еже блескаетъ* [КА73, № 16; с. 3] встречается во многих языках – рус. «не всё то золото, что блестит» [Мокиенко 2017, с. 143]. В очень схожей форме находим эту фразу во всех словарях [Номис 1864, с. 335; ПГУР 1869, с. 302; Лавер 1985, с. 181]. Поговорка *«твердый орѣхъ на ваши зубы»* [НА09, № 7, с. 3] известна во многих европейских языках [Бирих 1998, с. 423; Bárdosi 2019, с. 113]. В рус. языке «крепкий орешек», а в укр. как «твердый горішок» [Лавер 1985, с. 139; Лизанец 2009, с. 265]. Фразеологизм *кто утапаєть, тотъ и плавиня ся хапаєть* [НА97, № 15, с. 5] известен во многих славянских и неславянских языках [Бирих 1998, с. 541; Bárdosi 2019, с. 178]. В восточнославянских словарях встречается как «кто потапає, тотъ ся бритвы хапає» [ПГУР 1869, с. 286], рус. «кто тонет, и за соломинку (или за бритву) хватается» [Млодзинский 1929, с. 16] или «хвататься за соломинку» [Лавер 1985, с. 319; Бирих 1998, с. 541], и укр. «и за соломинку хопиця, хто топиця» [Номис 1864, с. 436] или «ухопитися за соломинку» [Білоноженко 1993, Кн. 2, с. 917; Вирган 2000, с. 920].

В подгруппу древних профессионализмов относится фразема *воду скаламутятъ абы лѣнше рыбу имати* [НА97, № 13, с. 7], которая основана на древнем наблюдении рыбаков, описанном уже Эзопом в сюжете басни о рыбаке, согласно которому «ловить рыбу в мутной воде» легче, где рыба не может избежать сетей [Hadrovics 1995, с. 195; Бирих 1998, с. 508; Bárdosi 2019, с. 574]. «Ты пархо на свуй млинъ направляйшь воду» [ДЛ91, с. 23] – также древний профессионализм, известный в большинстве европейских языков [Hadrovics 1995, с. 29; Bárdosi 2019, с. 349]. В словарях и сборниках встречается как «на свій млин воду обертає» [Номис 1864, с. 434], «на свѣй млынъ воду навертати» [ПГУР 1869, с. 299], рус. «лить воду на чью мельницу», или укр. «лити воду на чий млин» [Вирган 2000, с. 469; Лизанец 2009, с. 324]. Варианты поговорки *люде даются волочити за носы* [СО, с. 7], *дается водити за носомъ* [СО, с. 7], и «русина во вшиткомъ за носъ водить нехрестъ» [НА09, № 11, с. 1] восходят к древнему способу управлять животными при помощи кольца, продетого в ноздри. Выражение рус. «водитъ з нос кого» встречается у древнегреческого писателя Лукиана и в Библии [Бирих 1998, с. 408; Bárdosi 2019, с. 399].

Пословицей библейского происхождения считается фразема *кто не робитъ, да не ѣсть* [НА97, № 16, с. 1], известная многим народам (рус. «кто не работает, тот не ест») [Мокиенко 2017, с. 255; Bárdosi 2019, с. 116]. Библеизм *человѣкъ размышляетъ а Богъ располагаетъ* [КА73, № 10, с. 1] вполне тождествен русскому литературному варианту «человек предполагает, а Бог располагает» [Вирган 2000, с. 49; Bárdosi 2019, с. 138]. Фразема *слѣный слѣнаго вода, оба въ яму впадутъ* [КА86,

№ 14, с. 1; Hadrovics 1995, с. 265; Bárdosi 2019, с. 553] встречается и в других источниках как «Слѣпый невидящего водивъ, та оба въ яму повпадали» [Номис 1864, с. 360; ПГУР 1869, с. 334]. Библизм *не лише о хлѣбъ живеть человекъ* [СВ69, № 7, с. 2] или *не изъ самага хлѣба только живеть человекъ* [КА73, № 16, с. 1] встречается как в Ветхом, так и в Новом Завете [Мокиенко 2017, с. 292; Bárdosi 2019, с. 275]. В рус. языке распространен как «не хлебом единым жив человек» [Мокиенко 2017, с. 292; Бирих 1998, с. 603].

Фразема *въ овчихъ кожахъ указуются, но волки суть* [НА09, № 7, с. 1] однозначно цитируется из Нового Завета [Hadrovics 1995, с. 269; Бирих 1998, с. 94; Bárdosi 2019, с. 64]. Различные варианты фраземы хорошо документированы в сборниках 19-го века и в современных словарях [Номис 1864, с. 335; ПГУР 1869, с. 321; Бирих 1998, с. 94; Вирган 2000, с. 129; Лизанец 2009, с. 108]. Пословица *не сберешь, чогось не посявья* [НА09, № 7, с. 4] также взята из Нового Завета [Мокиенко 2017, с. 248; Bárdosi 2019, с. 564]. Известна в рус. языке как «что посеешь, то (и) пожнешь», но в более ранних источниках встречается и «кто хоче зберати, мусить добре засѣяти» [ПГУР 1869, с. 286; Лавер 1985, с. 330]. Фразема *никогда не хвали солнце прежде его заката* [КА73, № 2, с. 3] известна из Ветхого Завета, но встречается и у Тита Ливия [Bárdosi 2019, с. 64]. В этом случае однозначно калька из венг. «nyugtával dicserd a napot» ‘день хвалится вѣчером’, так как в венг. «пар» имеет два значения ‘солнце’ и ‘день’, и, здесь переводится ошибочно [Лавер 1985, с. 84; Лизанец 2009, с. 411].

Пословица «*я мою руки, я въ томъ не виновать*» [СО, с. 7] посылается на древний обычай мытия рук как символа невинности, подробно описанного уже в Ветхом Завете [Bárdosi 2019, с. 285]. Другая пословица *рука руку моетъ* [ЛИ91, с. 81] восходит к произведению древнегреческого писателя Эпихарма и встречается у Сенеки и Петрония [Мокиенко 2017, с. 260; Bárdosi 2019, с. 285]. В форме «рука руку мое» она используется также у А.П. Дешка [Дешко 1867, с. 693]. Древнюю мудрость *время есть всегдъ наилучшимъ врачомъ* [КА73, № 16; с. 3] связывают с произведением Овидия «Наука любви», а также с автобиографическим произведением Блаженного Августина «Исповеди» [Мокиенко 2017, с. 91; Bárdosi 2019, с. 236]. Она встречается как рус. «время – лучший лекаръ» [Мокиенко 2017, с. 91] и «время все раны лечит» [Вирган 2000, с. 147]. Изречение *и мертвыхъ только добръ, либо ничь* [КА73, № 4; с. 3] приписывается древнегреческому философу Хилону, которое цитируется в сочинении Диогена Лаэртия «Жизнь, мнения и учения знаменитых философов» [Мокиенко 2017, с. 205; Bárdosi 2019, с. 211]. В словарях оно встречается как рус. «о мёртвых – или хорошо, или ничего» [Млодзинский 1929, с. 16; Лавер 1985, с. 205], или укр. «о умерлимъ добре говори, а ні то мовчи». [Номис 1864, с. 372; ПГУР 1869, с. 317]. Поговорка *а мнѣ кукишь фигу ставятъ* [СО, с. 23] согласно некоторым ученым является калькой древнегреческо-

го выражения «sykorphanteo» рус. ‘клевету взвожу, в обман ввожу’ [Бирих 1998, с. 594]. Другие считают, что фразеологизм зародился и распространился в средневековье во Франции [Bárdosi 2019, с. 180]. В рус. языке встречается как «показать фигу/кукиш/шиш (в кармане)» [Бирих 1998, с. 594; Лавер 1985, с. 239], в укр. как «показати фігу/дулю (з маком/в кишени)» [ПГУР 1869, с. 348; Білоноженко 1993, Кн. 2, с. 663; Лизанец 2009, с. 557]. Другая версия этой поговорки встречается как „гуммѣй” *показаль* [НА97, № 13, с. 7], в которой гуммѣй несомненно восходит к венг. «kutyagumi» рус. ‘испражнения собаки’.

Выражение *печеный голубокъ не спадеть съ неба* [НА97, № 1, с. 16] возможно калька венг. «várja, hogy a sült galamb a szájába repüljön» ‘ожидает, чтобы жареный голубь влетел в рот’, которое в свою очередь восходит к античной мифологии [Bárdosi 2019, с. 185]. Оно встречается ещё как «печени голуби не летять до губы» [Номис 1864, с. 329; ПГУР 1869, с. 319]. На рус. язык это выражение переводится как «ждать у моря погоды» [Лавер 1985, с. 96]. Происхождение пословицы *порохъ бросають людямъ въ очи* [КА73, № 13, с. 1] объясняется по-разному. По некоторым из версий она возникла во времена олимпийских игр [Бирих 1998, с. 481; Bárdosi 2019, с. 435]. В рус. она известна как «пускать пыль в глаза» [Млодзинский 1929, с. 45; Лавер 1985, с. 256]. Фразема *въ здоровомъ тѣлѣ здоровый духъ* [КА73, № 12, с. 3] является буквальным переводом латинской фразы, цитированной из «Сатир» Ювенала лат. «Mens sana in corpore sano» [Мокиенко 2017, с. 285; Bárdosi 2019, с. 527]. Пословица латинского происхождения *яблоко отъ яблони недалеко падаетъ* [НС, с. 6] присутствует во многих языках [Hadrovics 1995, с. 240; Мокиенко 2017, с. 301; Bárdosi 2019, с. 38]. В сборниках 19-го века встречается еще и другой вариант «не откотить ся яблоко далеко отъ яблунѣ, а хоть ся откотить, то ся хвостикомъ оберне» [ПГУР 1869, с. 307].

2) Выражения, заимствованные из произведений западноевропейских авторов

В этой группе собраны, главным образом, те выражения, которые стали общеизвестными в период позднего средневековья после начала книгопечатания. Таким образом, в группу вошли в первую очередь переводы и кальки известных французских и немецких писателей, распространенные во многих европейских языках.

Об истории возникновения пословицы «покупать коша в мешке», образующей основу фраземы *на что кошку въ мѣху продавати?* [КА73, № 15, с. 4], существует несколько представлений среди лингвистов и фольклористов. Некоторые, в частности, считают, что она возникла на основе немецкого средневекового фольклора, по мнению других – пословицы являются более древним продуктом устной культуры [Мокиенко 2017, с. 170; Bárdosi 2019, с. 577]. Пословица распространена во многих европейских языках и диалектах [Номис 1864, с. 169; ПГУР 1869, с. 280; Млодзинский 1929, с. 14; Лавер 1985, с. 138; Вирган 2000, с. 477].

Различные версии фраземы *я не хочу, чтобы дѣтина вывержена (вылята) была съ купелью* [КА73, № 2, с. 3], *новорожденное дитя можно вылити вмѣстѣ съ первою купелью* [КА73, № 15, с. 3], или *чтобъ дѣтина купелью не выбросилась* [КА73, № 16, с. 3] распространились в европейских языках после того, как выражение было употреблено Мартином Лютером [Бирих 1998, с. 87; Bárdosi 2019, с. 183]. В рус. языке книжная форма фраземы – «вместе с водой выплеснуть и ребёнка» [Бирих 1998, с. 87].

Видоизменения старой пословицы, ставшей общеизвестной из произведения Жана де Лафонтена (фр. «tirer les marrons du feu» – ‘вытаскивать каштаны из огня’), не трудно разыскать в большинстве европейских языков [Бирих 1998, с. 500; Bárdosi 2019, с. 190]. В анализированных источниках эта фразема, возможно, является калькой венгерской пословицы, которая приняла своеобразную форму *мы имъ крумпль изъ грани угребемъ и пальцѣмъ обпечемъ* [НА97, № 9, с. 6], где слово «каштаны» заменяется венгеризмом *крумпль* (венг. «krumpli» – ‘картошка’). В восточнославянских источниках пословица появляется как «чужими руками жар загребать» [Номис 1864, с. 430; Млодзинский 1929, с. 34; Лавер 1985, с. 304; Бирих 1998, с. 500; Лизанец 2009, с. 326].

Фразема *увидиме, кто буде на концу смѣяться* [НА09, № 1, с. 2], вероятно, выступает перифразой французской пословицы, которая была употреблена писателем Жан-Пьер Флорианом в басне «Два крестьянина и туча» [Мокиенко 2017, с. 170]. В рус. языке она встречается как «хорошо смеётся тот, кто смеётся последним» [Млодзинский 1929, с. 25; Лавер 1985, с. 321].

Всемирно известная фразема *«время, говорить, деньги»* [КА86, № 1, с. 1] является переводом афоризма американского государственного деятеля Бенджамина Франклина [Мокиенко 2017, с. 92; Bárdosi 2019, с. 64].

3) Выражения восточнославянского происхождения

В группе фразем восточнославянского происхождения перечислены те фраземы, которые возникли в восточнославянском культурном и языковом пространстве и вошли в литературную норму русского и украинского языков.

Среди общеизвестных пословиц восточнославянского происхождения стоит выделить *подъ лежачий камень – вода не течетъ* [СВ69, № 1, с. 3], известную в разных вариантах с XVII в. [Номис 1864, с. 330; Лавер 1985, с. 234; Вирган 2000, с. 393; Мокиенко 2017, с. 155]. Пословица *куда игла, туда нитка* [НА97, № 15, с. 7], безусловно, имеет народное происхождение и в этом виде известна в ряде восточнославянских языков [Номис 1864, с. 400; ПГУР 1869, с. 286; Лавер 1985, с. 143; Мокиенко 2017, с. 144]. Пословица *безъ Бога и не до порога* [НА98, № 2, с. 6], распространенная в рус. и укр. языках, приводится как в исторических сборниках [Номис 1864, с. 39; ПГУР 1869, с. 231; Млодзинский 1929, с. 6], так и современных словарях [Вирган 2000, с. 48].

Фразема, основанная на антитезе *ученье свѣтъ, – невѣжество тьма* [СВ70, с. 194] в рус. известна как «ученье свет, неученье тьма» [Млодзинский 1929, с. 53; Лавер 1985, с. 317; Мокиенко 2017, с. 290]. Древнее выражение *держали языкъ за зубами* [СО, с. 20] присутствует во многих славянских языках [Илькевич 1841, с. 94; Дешко 1867, с. 693; Мокиенко 2017, с. 241]. Выражение *пошоль съ довгимъ носомъ* [ДЛ91, с. 35] восходит к древнему обычаю, когда жених дарил родителям невесты нос (от «нести»), а когда подарок отвергался, он «оставался с носом» [Бирих 1998, с. 409; Лавер 1985, с. 212]. Пословица *песь брешеть, вѣтеръ несетъ* [НА97, № 10, с. 8] широко распространена в восточнославянских языках [Номис 1864, с. 320; ПГУР 1869, с. 319; Млодзинский 1929, с. 49; Вирган 2000, с. 64].

Пословица *терти козакъ, атаманъ будешь* [СВ69, № 12, с. 1] в рус. языке заимствована из укр., где известны множество ее вариантов [Номис 1864, с. 140; Вирган 2000, с. 387; Мокиенко 2017, с. 149]. Фразема *не дай Боже изъ Ивана пана!* [СО, с. 2; НА98, № 1, с. 1], часто употребляемая в укр. языке, включена в сборники анализируемого периода как пословица «Галицкой Руси» и «Правобочной Украины» [Номис 1864, с. 97; ПГУР 1869, с. 303]. Пословица *научить бѣда попити, якъ нечогося хопити* [ДЛ91, с. 64] также считается украинской по происхождению [Номис 1864, с. 133; ПГУР 1869, с. 300; Вирган 2000, с. 23]. Пословица *терпѣние и трудъ все перетрутъ* [НА98, № 3, с. 1], без сомнения, древнерусского происхождения [Млодзинский 1929, с. 51; Лавер 1985, с. 305; Вирган 2000, с. 817].

4) Кальки и переводы венгерских фразем

Вопреки тому, что некоторые из фразем первой и второй группы были заимствованы угро-русским (русинским) языком посредством венгерского, в группу венгеризмов мы отнесли те фраземы, которые, вне всякого сомнения, возникли и получили изначальное распространение на венгерской языковой территории.

Среди фразем, отнесенных в группу венгерских калькировок, встречаются такие, которые известны в восточнославянских языках с некоторым видоизменением. Такой является фразема *Бога за ноги* [СВ69, № 11, с. 2], «держали’сме Бога за ноги, а чорта за роги» [НА09, № 5, с. 1], которая, возможно, является калькой венг. «megfogni az Isten lábát» ‘поймать Бога за ноги’ в значении ‘быть счастливым’. В сборнике 1869-го года она принимает форму «еще съ Бога за ноги не уймавъ» [ПГУР 1869, с. 263]. В сборнике Номиса мы также находим эту фразему, но только в приложении, в которое вошли фраземы, ранее вычеркнутые российской цензурой [Номис 1864, с. 705]. В укр. переводе она фигурирует как «вхопити Бога за бороду» [Билоноженко 1993, Кн. 1, с. 165; Лизанец 2009, с. 93].

Фразема *нѣму дѣтину и мати не разумѣеть* [НА97, № 15, с. 6] также, вероятнее всего, представляет собой кальку венгерской пословицы «néma gyermeknek anyja sem érti szavát» ‘немного ребенка даже мать не понимает’, так как в словарях мы на-

ходим «дитина не плаче, мати не чує/розуміє» [Номис 1864, с. 223; Лизанець 2009, с. 399]. Поговорка *песъ сытый сбѣсится* [ДЛ91, с. 79], можливо, переклад венг. «a kutya is jó dolgában veszik meg» ‘собака бесится, когда ей хорошо’. Она встречается еще как «сытый не худой песъ казится» [ПГУР 1869, с. 339]. Выражение *подобно рыбѣ вывершенной на берегъ* [КА86, № 11, с. 2], по всей вероятности, является калькой венг. «vergődik, mint a partra vetett hal» ‘бьётся как рыба выброшенная на берегъ’ [Bárdosi 2019, с. 209]. В восточнославянских словарях оно встречается как «бьётся как рыба об лёд» [Номис 1864, с. 131; Лавер 1985, с. 17; Бирих 1998, с. 508; Лизанець 2009, с. 548].

Своеобразной представляется фразема «ходите по гостинкамъ въ пълномъ состо́ннїи, якъ маслаговатыя рыбы» [ДЛ91, с. 21; ДЛ91, с. 25; ДЛ91, с. 54], которая, по всей вероятности, является калькой венг. «nem ettem maszlagot» – ‘я не объелся дурмана’. Здесь сочитание лексемы *маслаг* (рус. ‘дурман’, лат. ‘Datura’) и *рыба* посылается на древний метод рыбальства, который с середины 16-го века был запрещен законом. В воду сыпались ядовитые растения или их семена, после чего одурманенные рыбы ловились руками или сетями [Bárdosi 2019, с. 354]. С этим связана и фразема «ужь доселѣ еще дурныя губы неѣлъ» [СВ69, № 3, с. 3], как калька венг. «nem ettem bolondgombát» ‘не объелся погаными грибами’ [Лавер 1985, с. 174; Лизанець 2009, с. 385]. В рус. языке фразема распространена в виде «белены объелся» [Лавер 1985, с. 14; Бирих 1998, с. 45], в укр. «блекоти/дурману/чемериці наївся хто» [Номис 1864, с. 296; Білоноженко 1993, Кн. 2, с. 567].

Фразема *знае отъ чего псы (мухы) здыхають* [НА09, № 15, с. 6], вероятно, калька венг. «tudja, mitől döglök a légy» ‘знает, от чего мухи дохнут’, несмотря на укр. перевод «знає, від чого мухи здихають» [Лизанець 2009, с. 509]. Фраземы *оу негъ было что крышити въ сметану* [ДЛ91, с. 8] и *оу мене є што въ молоко крышити* [ДЛ91, с. 29] – дословные кальки венг. народной поговорки «van mit aprítania a tejbe» ‘он имеет что покрошить в молоко’ в значении «он далеко не беден» [Лизанець 2009, с. 542; Bárdosi 2019, с. 523]. Фразеологизм *нашъ черепъ уже заросъ* [НА97, № 10, с. 8], несомненно, восходит к венг. «benő a feje lágya» ‘у кого-то заросла мягкая часть головы (родничок)’. Поговорка переводится на рус. как «сами с усами» [Млодзинський 1929, с. 46; Лавер 1985, с. 272; Бирих 1998, с. 587] или укр. «він уже виріс із дитинства» [Лизанець 2009, с. 115]. Фразема *отъ жебрачой палици* [ДЛ91, с. 83], безусловно, основана на венг. «koldusbotra jut» рус. ‘добраться до нищенского посоха’, которая встречается в восточнославянских языках как «пустить/ходить по миру» [Лавер 1985, с. 256; Білоноженко 1993, Кн. 1, с. 356; Вирган 2000, с. 482; Лизанець 2009, с. 292]. Вопрос *ци сѣно, ци солома?* [ДЛ91, с. 34], вероятно, дословный перевод венг. фраземы «széna vagy szalma?» рус. ‘сено или солома?’, в значении ‘да или нет?’ [Bárdosi 2019, с. 501].

Типичной калькой считается выражение «нотарышикови хибить едно колесо съ мозгу» [НА97, № 13, с. 7], которое, безусловно, базируется на дословном переводе венг. поговорки «nincs ki mind a négy kereke» ‘у кого-н. не хватает одного колеса’ [Bárdosi 2019, с. 277]. Фразема переводится как рус. «не хватает одной клёпки в голове» или укр. «не всі дома у кого-н.» [Лавер 1985, с. 192; Лизанець 2009, с. 143]. Фразема *много у того челавѣка на счетѣ* [КА73, № 10, с. 3] также является дословным переводом венг. «sok van a govásán» ‘у кого-н. много на зарубке/насечке’. В поговорке отражается древний метод ведения счетов путем создания зарубок на деревянной палке [Bárdosi 2019, с. 455]. Фразема переводится как «верёвка плачет по ком», или «на його совісті багато гріхів» [Лавер 1985, с. 41; Лизанець 2009, с. 465]. Фразема «ничъ не мае, тай ряндыомъ трясе» [ДЛ91, с. 47] – это калька венг. «rázza a rongyot» ‘трясёт тряпьем’ [Bárdosi 2019, с. 453], в которой венгеризм *рянды* (венг. «rongyu», укр. *рянда, ранда* ‘женская одежда, старая сорочка, лоскут, тряпка’) широко распространен на территории Закарпатья в этом значении [ЕСУМ, Т. 5, С. 23–24]. На укр. она переводится как «задирати носа» [Лизанець 2009, с. 441].

5) Народные фраземы, возникшие в Карпатском регионе

Фраземы этой категории, безусловно, зародились на восточнославянской языковой почве. Но одна из причин отдельной группировки лежит в том, что эти фраземы, в отличие от третьей группы, не вошли в литературную норму, а остались малоизвестными регионализмами.

Среди выражений, включающих в себя топонимы, мы находим фразему «мы же ихъ осязавъ, такъ можемъ раздробити нашими тяжелыми оружіями, будто Доброчинскій мыляръ соленину на дробезньскія шкварки» [СВ69, № 12, с. 2], в которой Доброчин – историческое название города Дебрецена, расположенного на востоке Венгрии. Из гидронимов Карпатского региона река Латорица включена в фразему «не будь такой розумний, якъ твои предки были, котры рака такъ покарали, что его изъ моста въ рѣку Латорицю трутили» [НА98, № 3, с. 5].

Одинъ вовкъ на разъ негодень закусити сорокъ бирьокъ в тексте представляет собой перевод венгерской поговорки «Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka» [СО, № 1, с. 7] ‘Сорока многого хочет, но её хвост не выдерживает’ – рус. «близок локоть, да не укусишь» [Млодзинський 1929, с. 10; Лавер 1985, с. 17; Мокиенко 2017, с. 195], укр. «рада б душа до раю, та гріхи не пускають» [Лизанець 2009, с. 466].

Фразема «мы, якъ голы въ терню, несчастны остали» [ДЛ91, с. 51] известна по обе стороны Карпат – в Угорской Руси как «такъ му добръ, якъ голому въ терню» [Дешко 1867, с. 693], и в Галицкой Руси как «маюся – як [голый] в терню» [Номис 1864, с. 131; ПГУР 1869, с. 292; Сабадош 2008, с. 168]. На рус. язык она переводится как «бьётся как рыба об лёд» [Вирган 2000, с. 436].

Поговорки типа *якій отець, такий хлопець; а яка матка, така и Катка* [НА98, № 3, с. 4] довольно продуктивны в укр. языке, но данная фразема встречается только в сборниках пословиц Угорской Руси [Дешко 1867, с. 692; ПГУР 1869, с. 358].

Вторая половина фраземы *поклавъ бы го Богъ у цураву тайстру* [НА09, № 7, с. 2] в рус. значении 'дырявая сумка/мешок' встречается и в других диалектах Карпатского региона [Сабадош 2008, с. 348].

У фраземы *лѣпше дома тенгеричаникъ, якъ у чужинѣ колачъ* [НА97, № 12, с. 8], несомненно, существует много вариантов в разных языках. В венг., например, «*jobb itthon a fekete kenyér mint máshol a fehér*» 'лучше дома чёрный хлеб, как белый на чужине', или рус. «калачом не заманишь» [Бирих 1998, с. 241; Лизанець 2009, с. 465]. Здесь *тенгеричаникъ* 'лепешка из кукурузной муки' от венг. «*tengeri*» 'кукуруза'.

Итоги. Таким образом, в результате генетического анализа было определено, что большая часть фразеологизмов, зафиксированных в газетах и журналах, напечатанных в Унгваре в период между 1867–1919 гг., относится к интернационально известным фраземам библейского, античного и западноевропейского происхождения. Тем не менее, в результате контаминации и перифразирования в определенной степени под влиянием народного языка, точное время, посредника и путь проникновения фразем зачастую трудно, а в некоторых случаях невозможно воспроизвести. Анализ также показал, что публицисты параллельно ориентировались на русскую, венгерскую и народную (русинскую) культуру, поэтому различные языковые и культурные сферы влияли на общее видение мира авторов и читателей почти в одинаковой мере, и несомненно, в значительной степени обогащали фразеологический корпус.

ИСТОЧНИКИ

1. ДЛ91 = Додатокъ къ Листку. Ред. Фенцикъ Е., Унгварь, 1891. № 1, 3, 5, 7, 9.
2. КА73 = Карпать. Ред. Гомичковъ Н. Ю., Унгварь, 1873. № 1–18.
3. КА86 = Карпать. Ред. Гомичковъ Н. Ю., Унгварь, 1886. № 1–14.
4. ЛИ85 = Листокъ. Ред. Фенцикъ Е., Унгварь, 1885. № 1–6.
5. ЛИ86 = Листокъ. Ред. Фенцикъ Е., Унгварь, 1886. № 1–11.
6. ЛИ91 = Листокъ. Ред. Фенцикъ Е., Унгварь, 1891. № 1–10.
7. НА97 = Наука. Ред. Чучка Ю., Унгварь, 1897. № 7–18; Подарокъ отъ «Науки».
8. НА98 = Наука. Ред. Чучка Ю., Унгварь, 1898. № 1–3.
9. НА09 = Наука. Ред. Волошинъ А. И., Унгварь, 1909. № 1–3, 5–8, 10–11.
10. НС = Новый Свѣтъ. Ред. Гебей В. А., Унгварь, 1871. № 2.
11. СВ69 = Свѣтъ. Ред. Сабовъ К. А., Унгварь, 1869. № 1–15.
12. СВ70 = Свѣтъ. Ред. Кимаць В. Ф., Унгварь, 1870. № 1–15.
13. СВ71 = Свѣтъ. Ред. Кимаць В. Ф., Унгварь, 1871. № 1–2.
14. СО = Сова. Ред. Кимаць В. Ф., Унгварь, 1871. № 1–4.

СЛОВАРИ И СБОРНИКИ

15. Білоноженко В.М. та ін. Фразеологічний словник української мови. Кн. 1–2. Київ: Наукова думка, 1993.
16. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
17. Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2000.
18. Дешко А.П. Народныя пѣсни, пословицы и поговорки Угорской Руси. *Записки императорского Русского географического общества по отделению этнографии*. Т. 1. С. Петербургъ, 1867. С. 694–706.
19. Илькевичъ Г. Галицкіи приповідки и загадки. У Вѣдни, 1841.
20. Лавер В.И., Зиканъ И.В. Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь. Киев – Ужгород: Радянська школа, 1985.
21. Лизанець П. Угорсько-український словник сталих словосполучень та виразів. Ужгород: Карпати, 2009.
22. ЕСУМ = Мельничук О. С. та ін. Етимологічний словник української мови. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2006.
23. Млодзинський Г., Йогансен М. Г. Практичний російсько-український словник приказок. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009.
24. Мокиенко В.М. Давайте правильно говорить по-русски! Пословицы: как их правильно понимать и употреблять, толкование, происхождение, иноязычные соответствия. Москва: Издательство Центрполиграф, 2017.
25. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В. Марковича и других. С.-Петербург: В друкарнях Тиблена і комп. И. Куліша, 1864.
26. ПГУР = Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси. *Записки императорского Русского географического общества по отделению этнографии*. Т. 2. С. Петербургъ, 1869. С. 227–362.
27. Bárdosi V. Szólások, közmondások eredete. *Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2019.
28. Hadrovics L. Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.

ЛИТЕРАТУРА

29. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980.
30. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. Т. 1. Киев: Радянська школа, 1952.
31. Золтан А. О языке «Газеты для народных учителей» (Пешть-Будинь, 1868–1872). *Consortium omnis vitae: Сборник статей к 70-летию профессора Ф.П. Федорова*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais Argāds „Saule”, 2009. С. 136–146.
32. Лавер В.И., Зикань И.В. Некоторые особенности описания устойчивых сочетаний в трехязычном фразеологическом словаре. *Лавер В.И., Зикань И.В. Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь*. Киев – Ужгород: Радянська школа, 1985. С. 3–8.
33. Лавер В.И. Дериваційна база фразем українських говорів Карпатського регіону. *Acta Hungarica*. № 6. Ужгород, 1995. С. 32–40.
34. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. Москва: Просвещение, 1977.
35. Матвійас І.Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2007. № 3. С. 23–27.
36. Панькевич І.А. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей: З приложенням 5 діалектологічних мап: Частина I. Звучня і морфологія. *Knihovna Sboru pro výzkum Slovenska a PodKárpátské Rusi při Slovanském Ústavu v Praze*. Číslo 9. Praha, 1938.
37. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008.
38. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973.
39. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
40. Moser M. Rusyn: A New-Old Language In-between Nations and States // Kamusella T., Nomachi M., Gibson C. eds. *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016. С. 124–139.

SOURCES

1. Dodatok k Listku (1891) Red. Fencik E., Ungvar. № 1, 3, 5, 7, 9 [in mixed Rusyn–Russian].
2. Karpat (1873) Red. Gomichkov N. Ju., Ungvar. № 1–18 [in mixed Rusyn–Russian–Hungarian].
3. Karpat (1886) Red. Gomichkov N. Ju., Ungvar. № 1–14 [in mixed Rusyn–Russian–Hungarian].
4. Listok (1885) Red. Fencik E., Ungvar. № 1–6 [in Russian].
5. Listok (1886) Red. Fencik E., Ungvar. № 1–11 [in Russian].
6. Listok (1891) Red. Fencik E., Ungvar. № 1–10 [in Russian].
7. Nauka (1897) Red. Chuchka Ju., Ungvar. № 7–18; Podarok ot „Nauki” [in mixed Rusyn–Russian].
8. Nauka (1898) Red. Chuchka Ju., Ungvar. № 1–3 [in mixed Rusyn–Russian].
9. Nauka (1909) Red. Voloshin A. I., Ungvar. № 1–3, 5–8, 10–11 [in mixed Rusyn–Russian].
10. Novyj Svět (1871) Red. Gebej V. A., Ungvar. № 2 [in mixed Russian–Rusyn].
11. Svět (1869) Red. Sabov K. A., Ungvar. № 1–15 [in mixed Russian–Rusyn].
12. Svět (1870) Red. Kimak V. F., Ungvar. № 1–15 [in mixed Russian–Rusyn].
13. Svět (1871) Red. Kimak V. F., Ungvar. № 1–2 [in mixed Russian–Rusyn].
14. Sova (1871) Red. Kimak V. F., Ungvar. № 1–4 [in mixed Russian–Rusyn].

DICTIONARIES AND GLOSSARIES

15. Bilonozhenko V.M. ta in. (1993) *Frazeolohichni slovnky ukraïnskoi movy* [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Kn. 1–2. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Biriĥ A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. (1998) *Slovar russkoy frazeologii. Istoriko-etimologicheskij spravochnik*. [Dictionary of Russian phraseology. Historical and etymological reference book]. Sankt-Peterburg: Folio-Press [in Russian].
17. Vyrhan I.O., Pylynska M.M. (2000) *Rosiisko-ukraïnskyi slovnyk stalykh vyraziv*. [Russian-Ukrainian dictionary of set phrases]. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
18. Dешко А.Р. (1867) *Narodnyiya pesni, posloviy i pogovorki Ugorskoy Rusi. Zapiski imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshhestva po otdeleniju etnografii* [Folk songs, proverbs and sayings of Ugric Rus. Notes of the Imperial Russian Geographical Society at the Department of Ethnography]. Т. 1. S. Peterburg. S. 694–706. [in Russian–Rusyn].
19. Ilkevych H. (1841) *Halytskiy prypovidky y zahadky* [Galician proverbs and riddles]. U Vidni. [in Ukrainian].
20. Laver V.I., Zikan I.V. (1985) *Russko-ukraïnsko-vengerskiy frazeologicheskij slovar* [Russian-Ukrainian-Hungarian phraseological dictionary]. Kiev – Uzhgorod: Radyanska shkola [in Russian].
21. Lyzanets P. (2009) *Uhorsko-ukraïnskyi slovnyk stalykh slovospoluchen ta vyraziv* [Hungarian-Ukrainian dictionary of set phrases and expressions]. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
22. ЕСУМ = Melnychuk O. S. ta in. (2006) *Etymolohichni slovnky ukraïnskoi movy* [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Т. 5. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
23. Mlodzynski H., Yohansen M.H. (2009) *Praktychnyi rosiisko-ukraïnskyi slovnyk prykazok* [Practical

Russian-Ukrainian dictionary of proverbs]. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy [in Ukrainian].

24. Mokienko V.M. (2017) Davayte pravino govorit po-russki! Posloviцы: kak ih pravilno ponimat i upotrebyat, tolkovanie, proiskhozhdenie, inoyazychnyye sootvetstviya [Let's speak Russian correctly! Proverbs: how to understand and use them correctly, interpretation, origin, foreign language correspondences]. Moskva: Izdatelstvo Centrpoligraf [in Russian].

25. Nomys M. (1864) Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe [Ukrainian proverbs, sayings and so on]. Zbirnyky O.V. Markovycha i druhykh. S.-Peterburh: V drukarniakh Tyblena i komp. Yo. Kulisha [in Ukrainian].

26. ПГУР = (1869) Posloviцы i pogovorki Galickoy i Ugorskoy Rusi. *Zapiski imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshhestva po otdeleniju etnografii* [Proverbs and sayings of Galician and Ugrian Rus. *Notes of the Imperial Russian Geographical Society at the Department of Ethnography*] T. 2. S. Peterburg. S. 227–362 [in Russian–Ukrainian–Rusyn].

27. Bárdosi V. (2019) Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár [The origin of sayings and proverbs. Phraseological etymological dictionary]. Budapest: Tinta Könyvkiadó [in Hungarian].

28. Hadrovics L. (1995) Magyar frazeológia. Történeti áttekintés [Hungarian phraseology. Historical Overview]. Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].

REFERENCES

29. Bevzenko S.P. (1980) Ukrainska dialektolohiia [Ukrainian dialectology]. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].

30. Bulakhovskiy L.A. (1952) Kurs russkogo literaturnogo yazyka [Course of Russian literary language]. T. 1. Kiev: Radyanska shkola [in Russian].

31. Zoltan A. (2009) O yazyke «Gazety dlya narodnykh uchiteley» (Pesht-Budin, 1868–1872) [About the language of the «Newspaper for national teachers» (Pest-Buda, 1868–1872)] *Consortium omnis vitae: Sbornik statej k 70-letiju professora F.P. Fedorova*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais Apgāds «Saule». S. 136–146 [in Russian].

32. Laver V.I., Zykan I.V. (1985) Nekotoryie osobennosti opisaniya ustoychivyykh sochetaniy v trekhazychnom frazeologicheskom slovare [Some features of the description of stable combinations in the trilingual phraseological dictionary] *Laver V.I., Zikan I.V. Russko-ukrainsko-vengerskiy frazeologicheskiy slovar* [Russian-Ukrainian-Hungarian phraseological dictionary]. Kiev – Uzhgorod: Radyanska shkola. S. 3–8 [in Russian].

33. Laver V.I. (1995) Deryvatsiina baza frazem ukrainskykh hovoriv Karpatskoho rehionu [The derivation base of the phrases of the Ukrainian dialects of the Carpathian region]. *Acta Hungarica*, № 6. Uzhhorod. S. 32–40 [in Ukrainian].

34. Larin B.A. (1977) Istoriya russkogo yazyka i obshchee yazykoznanie [History of the Russian language and general linguistics]. Moskva: Prosveshchenie [in Russian].

35. Matviias I.H. (2007) Dialektna osnova leksyky i frazeolohii v ukrainskii literaturnii movi [The dialectal basis of vocabulary and phraseology in the Ukrainian literary language]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 23–27 [in Ukrainian].

36. Pankevych I. A. (1938) Ukrainski hovory Pidkarpatskoi Rusy i sumezhnykh oblastei: Z prylozhenniam 5 diialektolohichnykh map: Chastyna I. Zvuchnia i morfolohiia [The Ukrainian dialects of Subcarpathian Rus and adjacent regions: With the application of 5 dialectological maps: Part I. Sound and morphology]. *Knihovna Sboru pro výzkum Slovenska a PodKárpátské Rusi při Slovanském Ústavu v Praze*. Číslo 9. Praha. [in Ukrainian].

37. Sabadosh I. V. (2008) Slovník zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of the Transcarpathian dialect of the Sokyrnytsia village, Khust district]. Uzhhorod: Lira [in Ukrainian].

38. Skrypnyk L.H. (1973) Frazeolohiia ukrainskoi movy [Phraseology of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

39. Teliya V.N. (1996) Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. Moskva: Shkola «Yazyki russkoy kulturyi» [in Russian].

40. Moser M. (2016) Rusyn: A New-Old Language In-between Nations and States. *Kamusella T., Nomachi M., Gibson C. eds. The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 124–139 [in English].

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У МОВІ УНГВАРСЬКОЇ (УЖГОРОДСЬКОЇ) ПЕРІОДИКИ ЧАСІВ АВСТРО-УГОРЩИНИ

Анотація. У статті подаються результати генетичного аналізу фразем, зафіксованих у газетах і журналах, які вийшли в Унгарії (Ужгороді) в період між 1867–1919 рр. Корпус аналізу складається з таких видань, як **Свѣтъ** (1867–1871), **Новый Свѣтъ** (1871–1872), **Сова** (1871), **Карпаты** (1873–1886), **Листокъ** (1885–1903), та **Наука** (1897–1921). Звісно, в цих виданнях спостерігається значна мовна інтерференція місцевих діалектів із церковнослов'янською, російською, а також угорською мовами. Культурна й мовна багатозаровість характерна, зокрема, і для фраземіки, яка використовувалася в газетах і журналах.

Згідно з їхнім історико-географічним походженням, фраземи поділяються на п'ять узагальнювальних груп. До першої групи віднесено ті давні інтернаціоналізми, які в різних народів зустрічаються в різних версіях. Крім фразем, утворених на основі давньої мудрості та професіоналізмів, у цій групі значну частину складають біблійські та давньогрецькі й латинські фраземи. У другій групі зібрано, головним чином, ті вислови, які стали загальноживаними в період пізнього середньовіччя після започаткування друкарства. У групі фразем східнослов'янського походження перераховані, в основному, ті фраземи, які увійшли до літературної норми російської та української мов. До групи гунгаризмів віднесено кальки тих фразем, які утворилися і розповсюдилися на угорській мовній території. До останньої групи віднесено народні фраземи, які виникли в Карпатському регіоні. Аналіз фразем допоміг установити, що через контамінацію та перефразовування під впливом місцевих діалектів часто важко, а в деяких випадках навіть неможливо визначити точний час, посередника, або шлях проникнення фразем до мови споживачів.

Проведений аналіз показав, що публіцисти одночасно керувались російською, угорською та народною (русинською) культурою, тому різні мовні та культурні сфери майже однаковою мірою вплинули на загальне бачення світу авторів та читачів і, безперечно, значно збагатили фразеологічний корпус.

Ключові слова: ужгородська періодика, генетична класифікація фразем, прислів'я і приказки, етимологія, кальки, бачення світу.

PHRASEOLOGISMS IN THE LANGUAGE OF THE UNGVAR (UZHGOROD) PERIODICALS IN THE TIMES OF AUSTRIA-HUNGARY

Abstract. The article presents the results of a genetic analysis of phrases recorded in the newspapers published in Ungvar (Uzhhorod) in the period between 1867–1919. The corpus of the analysis consists of such publications as *Svit* (1867–1871), *Novyi Svit* (1871–1872), *Sova* (1871), *Karpat* (1873–1886), *Listok* (1885–1903), and *Nauka* (1897–1921). There is a significant linguistic interference of local dialects with Church Slavonic, Russian and Hungarian languages in these publications. Naturally, the same cultural and linguistic multilayeredness is characteristic to the phraseologisms used in the papers.

It is possible to divide phrases into five generalizing groups in accordance to their historical and geographical origin. The first group includes those ancient internationalisms that are spread in different nations in different versions. In addition to phrases based on ancient wisdom and various professions, there is a significant number of biblical and ancient Greek and Latin proverbs. The second group includes mainly those expressions that became commonplace after the beginning of printing in the late Middle Ages. The group of phrases of East Slavic origin consists of phrases that have entered the literary norm of the Russian and Ukrainian languages. The group of Hungarian borrowings includes the tracings of those phrases that were formed and spread in the Hungarian-speaking territory. Folk phrases that originated in the Carpathian region are listed in the last group. It has been determined that it is often difficult and in some cases impossible to define the exact time, mediator and path of penetration by phrasemes due to contamination and paraphrasing under the influence of the vernacular.

Finally, the analysis showed that publicists were simultaneously guided by the Russian, Hungarian and Ruthenian folk culture, therefore, various linguistic and cultural spheres has influenced the general vision of the world of authors and readers to almost the same extent, and undoubtedly, considerably enriched the phraseological corpus.

Keywords: Uzhhorod periodicals, genetic classification of phrases, proverbs and sayings, etymology, tracings, vision of the world.

© Агій С., 2020 р.

Степан Агій – докторант, Університет ім. Лоранда Етвеша, Будапешт, Угорщина; <https://orcid.org/0000-0002-9796-4265>

Stepan Ahiy – PhD student, Eotvos Lorand University, Budapest, Hungary; <https://orcid.org/0000-0002-9796-4265>

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТОВ «РАДОСТЬ» И «ПЕЧАЛЬ» В РУССКОЙ И КИТАЙСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Научный вестник Ужгородского университета.

Серія: Філологія. Випуск 2 (44).

УДК 811'42'373:942.5:398.92(=161.1):398.92(=581)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).50–54

Аксенчикова-Бірюкова А. Репрезентация концептов «радость» и «печаль» в русской и китайской фразеологии; количество библиографических джерел – 4; мова російська.

Аннотация. Статья посвящена исследованиям особенностей репрезентации концептов «радость» и «печаль» в русском и китайском языках на материале фразеологизмов. У каждого народа есть свои устойчивые выражения, широко используемые в устной и письменной речи. Они тесно связаны с его жизнью, историей, обычаями, зная которые можно лучше понять менталитет, национальные традиции и культуру народа. В связи с этим актуальным является сопоставительный анализ фразеологизмов русского и китайского языков. Целью работы является выявление общих и отличительных черт во фразеологии данных языков на примере устойчивых выражений, репрезентирующих концепты «радость» и «печаль». Несмотря на то что русские и китайские фразеологизмы формировались под воздействием различных философских и религиозно-мифологических учений, их анализ, помимо различий, позволил выявить и общие черты. Установлено, что в обеих лингвокультурах радость и печаль представляют собой противоположные эмоции, неизменно замещающие друг друга. В русских и китайских фразеологизмах большое внимание уделяется сердцу как месту локализации всех эмоций, в том числе радости и печали. Кроме того, обращается внимание на то, что печаль ассоциируется в русской и китайской лингвокультуре с физической болью. Также выявлено большое количество русских и китайских фразеологизмов, утверждающих, что печаль оказывает негативное влияние на здоровье человека, а радость продлевает ему жизнь. В то же время указывается, что чрезмерная радость и печаль одинаково вредны всему организму человека. В ходе исследования определены также и национально-специфические черты. В китайской лингвокультуре согласно даосскому принципу *у-вей* (недеяние) человек должен радоваться тому, что он имеет. А в китайской национальной традиции «благородный муж», соблюдая «принцип золотой середины», не должен проявлять радость и печаль. В русской лингвокультуре печаль считается смертным грехом, истинная духовная радость заключается в служении Богу. Кроме того, установлено, что для выражения печали и радости в китайских и русских фразеологизмах используют разные соматизмы.

Ключевые слова: концепт, радость, печаль, фразеологизмы, конфуцианство, даосизм, православие.

Постановка проблемы. Фразеологизмы – это народная мудрость, отражающая взгляды людей на окружающую их действительность в яркой, образной и краткой форме. Они передают характерные черты национального менталитета, своеобразие мировосприятия, исторические и культурные особенности развития народа. Знание фразеологизмов, используемых в определенной стране, помогает лучше понять ее традиции и культуру и установить успешную межкультурную коммуникацию между носителями разных языков, таких, например, как китайский и русский. В связи с этим актуальным является сопоставительный анализ фразеологизмов русского и китайского языков.

Анализ исследований. Сопоставительное исследование концептов данных языков начало проводиться сравнительно недавно. Ли Цианьхуа и И.Б. Смирнов рассматривали концепт «счастье» в русских и китайских пословицах и поговорках; Лян Цзин анализировал концепт «душа» в русской и китайской лингвокультурах; Чэнь Пэйпэй, Ю.Б. Мартыненко изучали русские и китайские пословицы с концептом «ум».

Целью работы является выявление общих и отличительных черт в русской и китайской фразеологии на примере устойчивых выражений, репрезентирующих эмоциональные концепты «радость» и «печаль», выбор которых обусловлен тем, что данные эмоции, являясь базовыми, обладают высокой фразеологической активностью. Материалом ис-

следования являются русские и китайские устойчивые выражения. Подбор материала осуществлялся путем сплошной выборки из фразеологических словарей: «Пословицы русского народа» [Даль 2009], «Фразеологический словарь русского языка» [Степанова 2005], «Китайско-русский фразеологический словарь» [Готлиб 2019], «新编成语谚语俗语歇后语手» («Новейший словарь-справочник фразеологизмов, пословиц, поговорок и недомолвок») [Пэн 2009]. Основные методы исследования – общенаучный описательный и сопоставительный.

Изложение основного материала. Русский фразеологический фонд складывался веками. В нем, как в зеркале, нашло отражение религиозно-мифологическое восприятие мира русским человеком. На философское отношение к сути радости и печали большое влияние оказала православная вера, которая учит, что внутри каждой радости следует ждать печали: *ни печали без радости, ни радости без печали*. Как бы сильна не была печаль, на смену ей непременно придет радость: *ни радости вечной, ни печали бесконечной*. В православной традиции радость не связана с шумным весельем и бурным проявлением чувств. Истинная радость должна нести душе человека покой, она проявляется в добродетели и стремлении души к Богу: *Слава Богу!* – выражение радости и успокоенности. Печаль же связывается с проявлением неблагодарности по отношению к Богу, с недостаточной верой в его могущество, а также гордостью и са-

момнением человека. Все хорошее, что происходит с человеком, объясняется церковью божественным покровительством: *мы с печалью, а Бог с милостью*. Печаль в православии считается смертным грехом, ибо она связана с утратой человеком веры в Бога, так как считается, что Господь не посылает человеку испытаний и тягот больше, чем он мог бы перенести. Печаль разрушает душу и сердце человека, изгоняя из них Святой Дух, делает их непригодными для жизни духовной, для служения Богу. Это находит отражение в пословицах, где печаль персонифицируется и представляется в виде демона, который поедает сердце человека: *моль одежду ест, а печаль человека; ржа железо ест, а печаль сердце*. Печаль лишает человека не только духовных, но и физических сил и, таким образом, вредит как его телу, так и душе. Единственным средством, помогающим избавиться от печали, являются мысли о Боге и обращении к нему: *от всякой печали Бог избавляет*. В представлении русского народа, в соответствии с православной традицией, распространена концепция, согласно которой сердце представляет собой часть человеческой души, средоточием всех чувств и настроений человека, в том числе печали и радости. Душа, таким образом, представляет собой орган, находящийся в груди и отвечающий за внутренний мир человека. В связи с этим в русских фразеологизмах одновременно могут использоваться оба понятия – сердце и душа: *сердце (душа) болит, сердце (душа) кровью обливается, камень на сердце (душе)*. Находясь в печали, человек лишается божественной благодати и покоя, дух, который духовное начало, покидает его: *упасть духом*.

Глаза, являясь зеркалом души, отражают все процессы, происходящие в ней: *видна печаль по ясным очам, кручина по белу лицу*. Согласно православному вероучению, только люди с чистым сердцем способны узреть Бога и обрести радость. Сердце человека, находящегося под воздействием печали: *поникшее сердце, тяжелое сердце, упавшее сердце* – сместившись вниз, перестает быть местом пребывания Духа Святого, лишается покоя и радости. Сердце не только орган чувств и мысли, но и орган общения с Богом. Печаль в сознании русского человека является происками нечистой силы, потому что дьявол не любит, когда люди радуются: *не было печали – черти накачали*. В связи с этим отмечается ее негативное влияние на здоровье человека: *печаль не уморит, а здоровью повредит; от печалей немощи, от немощей смерть*. Радость же, напротив, благоприятно сказывается на человеке: *от радости кудри выются, в печали секутся*. Радостное состояние способно продлить человеку жизнь: *от радости и старики со старухами помолодели; радость прямит, кручина крочит*. Однако Иоанн Златоуст предупреждал, что чрезмерные радость и печаль имеют одинаковые последствия для человека. Русские пословицы призывают не проявлять ни радость, ни печаль: *не радуйся, нашедши, не плачь, потеряв!* Продолжительный смех приводит к тому, что человек делает очень быстрые и короткие вдохи, а это провоцирует образование грыжи живота: *надрываться от смеха,*

лопнуть от смеха. Безудержная радость может стать причиной головокружения и даже разрыва сердца: *от радости голова вскружилась, дух сперся*. Как в глубокой печали, так и в несдержанной радости страдает Дух человека.

Большое внимание во фразеологизмах русского языка уделяется тому, как эмоции печали и радости находят проявление в поведении человека, его внешности. В религиозно-мифологическом восприятии русского человека всегда существовало противопоставление верх – низ. Верх представляет собой небесный рай, божественный мир, низ же связан с преисподней и темными силами. Искренняя радость окрыляет человека, делает его легким, позволяет парить в небесах, приближая его к Богу: *быть в приподнятом настроении; земли не чувствовать от радости*. Радостный человек, словно выходит из своей тленной земной оболочки, не обращая внимания на то, что происходит вокруг него, и полностью доверяется Богу, окрыленный его любовью: *быть вне себя от радости*. В мифологии распространено представление о нескольких слоях неба, на последнем из которых, седьмом, и помещается Рай. Затем данный образ седьмого неба, как высшей степени блаженства, нашел применение и в христианской литературе. В связи с этим в сознании русского человека тот, кто преисполнен радости, оказывается в Царстве Небесном: *быть на седьмом небе от радости; наверху блаженства*. Отсюда у радостного человека возникает желание прыгать, чтобы достичь небесного блаженства: *прыгать от радости*. Радостный человек приближен к Богу; печальный же, напротив, добровольно лишает себя состояния духовного полета и уподобляется падшему ангелу, определяя себе тем самым дорогу в ад: *опустить крылья*. Длительная, глубокая печаль всецело охватывает человека, затягивает его вниз. Глубина в данном случае ассоциируется с силами тьмы, с преисподней, и душевное страдание печального человека уподобляется состоянию грешника, терпящего муки в аду. Фразеологизм *будто в воду опущенный* представляет собой состояние печального человека, который ничего не замечает вокруг. Вода в славянской мифологии – источник жизни, но в то же время она является границей между этим, земным светом, и тем светом; местом, где обитает нечистая сила (водяные, русалки), и временным пристанищем душ умерших людей. Вода в данном случае обозначает мистическое пространство, в котором человек оказывается не по своему желанию. Состояние, в котором находится печальный человек, подобно магическому воздействию, которое оказывает опасная водная сфера. Печаль в русском языковом сознании может принимать образ кошки: *кошки на душе (сердце) скребут*. Кошка – амбивалентный персонаж славянской мифологии. С одной стороны, она является символом домашнего уюта и преданности дому, спутником Велеса, с другой стороны, считалось, что кошка связана с нечистой силой. Поэтому состояние печали, источником которой являются темные силы, уподобляется режущей боли в сердце от острых когтей: *острая печаль*.

В китайской культурной традиции *радость* и *печаль* нашли отражение во многих фразеологизмах, в которых запечатлен исторический опыт китайского народа, его мировоззрение, фаталистический взгляд на судьбу, которые складывались под влиянием древнекитайской мифологии и двух религиозных концепций – даосизма и конфуцианства. В древнекитайском трактате «Книга перемен» представлено учение о смене двух противоположных энергий *инь-ян* (темное-светлое, женское-мужское, вода-огонь и т. д.). *Инь* и *ян*, которые первоначально имели значение ‘теневого и солнечный склон горы’, находятся в постоянном движении, проникая друг в друга, и являются символом гармонии и созидательного единства противоположностей. Во всех процессах и явлениях, происходящих во Вселенной, присутствуют два полюса, которые дополняют и постоянно сменяют друг друга. Радость и печаль, представляя собой противоположные эмоции, также подчиняются закону вечного движения и неизменно замещают друг друга: 苦尽甘来 kǔ jìn gān lái – *горести закончатся, радости придут*. В каждой эмоции, которую испытывает человек, согласно концепции *инь-ян*, содержатся элементы другой, противоположной ей: 中有悲, 悲中有 lè zhōng yǒu bēi, bēi zhōng yǒu lè – *внутри радости есть печаль, внутри печали есть радость*; Радость и печаль должны регулярно чередоваться, поэтому человек, долго страдавший, в скором времени непременно будет счастлив: 忘记所有忧伤, 一切都将过去 wàng jì suǒ yǒu yōu shāng, yī qiè dōu jiāng guò qù – *все печали забываются, все беды проходят*. В то же время не стоит забывать, что и радость, подчиняясь вселенскому закону, не может быть постоянной: 乐不可极 lè bù kě jí – *радость не должна переходить границы, иначе радость обратится горем*.

Важным понятием даосизма, оказавшим влияние на мировоззрение китайцев, является *Дао* – ‘путь’ и концепция *у-вей* – ‘недеяние’. Человек, согласно этой теории, должен отказываться от всяческих стремлений и не предпринимать никаких попыток что-то изменить в своей жизни: 知足常乐 zhī zú cháng lè – *человек должен радоваться тому, что имеет*. Он должен быть благодарен своей судьбе за все, так как радость в понимании китайцев – не в обладании большим, а в умении довольствоваться малым. Радость является основным чувством, которое испытывает человек, находящийся в гармонии с собой и окружающим миром. Радость-гармония является первосущностью сердца-сознания: 愚蠢的人主动制造痛苦, 聪明的人主动制造快乐 yúchǔn de rén zhǔdòng zhìzào tòngkǔ, cōngmíng de rén zhǔdòng zhìzào kuàilè – *глупые люди сами создают печаль, умные люди сами создают радость*. Радоваться или печалиться в определенной ситуации зависит от самого человека. В соответствии с принципами китайской философии, каждый человек должен жить в радости и покое не только с самим собой, но и с окружающим его миром 安居乐业 ān jū lè yè – *жить в радости и покое*.

Эмоции, по мнению конфуцианских теорети-

ков, являются помехой для адекватного восприятия человеком существующей действительности, способствуют развитию в нем дурных наклонностей, толкают на совершение необдуманных поступков. В связи с этим «благородный муж» – идеальная личность, обладающая пятью добродетелями: гуманность, благопристойность, справедливость, мудрость и верность – обязан сдерживать свои эмоции. В конфуцианстве был сформирован один из ключевых принципов, в основе которого находится идея необходимости избегать крайностей во всех проявлениях: 中庸之道 zhōng yōng zhī dào – *принцип золотой середины*. Это правило касается также выражения человеком своих чувств. Все должно находиться в равновесии, гармонии, в противном случае радость легко может превратиться в горе: 乐极生悲 lè jì shēng bēi – *беспредельная радость приводит к печали*.

В китайских медицинских трактатах выделяется семь базовых эмоций (радость, печаль, гнев, страх, любовь, отвращение и вождление): 七情六欲 qī qíng liù yù – *семь чувств, шесть страстей – человеческие эмоции*. В своих обычных проявлениях они не оказывают вредного воздействия на организм человека. Однако крайние эмоциональные состояния, по мнению китайцев, вредны для здоровья людей. Многие китайские пословицы подчеркивают вред печали для физического здоровья: 愁最伤人, 忧易致疾 chóu zuì shāng rén, yōu yì zhì jí – *печаль больше других вредит людям. Волнение легко делает людей больными*. 食多伤胃, 愁多伤身 shí duō shāng wèi, chóu duō shāng shēn – *много есть – вредно для желудка, много грусти – вредно для здоровья*. Подчеркивается польза оптимистического настроения и смеха: 一日三笑, 不用吃药 yī rì sān xiào, bù yòng chī yào – *улыбаясь три раза каждый день, не нужно принимать лекарство*. Печаль не только вредит здоровью человека, но и способствует быстрому увяданию: 愁一愁, 白了头; 笑一笑, 十年少 chóu yī chóu, bái le tóu; xiào yī xiào, shí nián shǎo – *тот, кто грустит, раньше седеет, а тот, кто улыбается, выглядит моложе на десять лет*. Отмечается в китайских фразеологизмах и то, что употребление спиртных напитков не поможет человеку забыть свою печаль и обрести радость: 一醉解千愁, 酒醒愁还在 yī zuì jiě qiān chóu, jiǔ xǐng chóu hái zài – *избавиться от горя пьянством нельзя: протрезвеешь печаль на месте*. Здоровая жизнь человека возможна, таким образом, только при гармонии его духовного начала и тела. Сердце для китайцев являетсяместилищем разума и эмоций, *инь* и *ян*, которые должны быть в равновесии. В связи с этим при нарушении гармонии, когда печаль овладевает человеком, сердце страдает в первую очередь: 伤心难过 shāng xīn nán guò *сердце болит*. Человек при этом испытывает сильную физическую боль: 万箭钻心 wàn jiàn zuān xīn – *десять тысяч стрел пронзили сердце*. В трактате «Гуань-цзы» говорится о том, что государем тела является сердце, которое руководит всеми органами. В том случае, когда человек испытывает слишком бурные эмоции, это отрицательно сказывается на работе всего орга-

низма. Постепенно подвергаются негативному воздействию внутренние органы человека: 回肠九转 *huí cháng jiǔ zhuǎn* – кишки завернулись на девять оборотов в значении ‘испытывать сильнейшие душевные муки’, 痛心入骨 *tòngxīn rùgǔ* – сердечная боль входит внутрь кости в значении ‘испытывать сильную душевную боль’.

Так как нормами конфуцианской морали предписывалось сдерживать свои эмоции, для китайцев не характерно бурно выражать радость и печаль: 肚里泪下 *dù lǐ lèi xià* – спускать слезы в живот в значении ‘держат свои горести при себе’. Особенно это касается проявления печали, человек старается не показывать окружающим свои переживания, пытаясь таким образом сохранить достоинство. Однако боль душевная отражается на внешности человека: 忧心忡忡 *yōu xīn chōng chōng* – печальное сердце, печальный вид. Лицо печального человека становится неподвижным: 愁眉不展 *chóu méi bù zhǎn* – печальные брови не поднимаются. Согласно китайским медицинским трактатам, печаль ранит легкие. Человек, долго находящийся в состоянии печали, теряет жизненные силы, ухудшается поступление кислорода в организм, ощущается нехватка воздуха: 吁短叹 *cháng xū duǎn tàn* – долго вздыхать, коротко охать. Крайним выражением печали считается плач: 泪如泉涌 *lèi rú quán yǒng* – слезы льются как из источника. Радость-гармония является естественным состоянием человека, и поэтому всплески этой эмоции трудно держать в себе: 不可支 *lè bù kě zhī* – радость невозможно удержать; 喜不自胜 *xǐ bù zì shèng* – обрадоваться, не сдерживая себя. Радость, в первую очередь, отражается на лице человека: 面春 *miàn chūn* fēng – с весе-

лым и приветливым лицом; оно оживает и начинает двигаться: 眉色舞 *méi fēi sè wǔ* – брови летают, лицо танцует. Выражение эмоции осуществляется бурно, человеку хочется прыгать и танцевать: 欢呼雀 *huān hū què yuè* – прыгать от радости; 手舞足蹈 *shǒu wǔ zú dǎo* – пуститься в пляс от радости.

Итоги. Русские и китайские фразеологизмы, репрезентующие эмоции «радость» и «печаль» формировались под воздействием различных философских и религиозно-мифологических учений, их анализ позволил выявить общие черты: В обеих лингвокультурах радость и печаль представляют собой противоположные эмоции, неизменно замечающие друг друга. Местом локализации данных эмоций является сердце. Печаль ассоциируется в русской и китайской культуре с физической болью. Кроме того считается, что печаль оказывает негативное влияние на здоровье, радость продлевает жизнь. Однако чрезмерная радость и печаль одинаково вредны всему организму человека. Истинная радость – это гармония и покой в душе человека. В ходе исследования определены также и национально-специфические черты: в китайской лингвокультуре, согласно принципу *у-вей* (недеяние), человек должен радоваться тому, что он имеет. В русской лингвокультуре печаль считается смертным грехом, истинная духовная радость – в служении Богу. В китайских фразеологизмах для выражения чувств чаще других используют такие соматизмы, как бровь, кишки, глаз, лицо; а в русских – сердце и душа. В китайской национальной традиции «благородный муж», соблюдая «принцип золотой середины», не должен проявлять радость и печаль.

ЛИТЕРАТУРА

1. Готлиб О.М., Му Хуаин. Китайско-русский фразеологический словарь. Около 3500 выражений. Иркутск: Издательство ИГУ, 2019. 596 с.
2. Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. Минск: Эксмо, 2009. 640 с.
3. Пэн Бо «新编成语谚语俗语歇后语手». Новейший словарь-справочник фразеологизмов, пословиц, поговорок и недомолвок. Режим доступа: <https://twirpx.com/file/478391/> – Дата доступа: 14.03.2020.
4. Степанова М.И. Фразеологический словарь русского языка. Санкт-Петербург: ООО «Полиграфус-луги», 2005. 608 с.

REFERENCES

1. Gotlib O.M., Mu Huain (2019) Kitaysko-russkiy frazeologicheskiy slovar [Chinese-Russian phraseological dictionary]. Okolo 3500 vyrazheniy. Irkutsk: Izdatelstvo IGU. 596 s. [in Chinese, in Russian].
2. Dal V.I. (2009) Posloviцы i pogovorki russkogo naroda [Russian proverbs and sayings]. Minsk: Eksmo. 640 s. [in Russian].
3. Pen Bo «新编成语谚语俗语歇后语手». Noveyshiy slovar-spravochnik frazeologizmov, poslovic, pogovorok i nedomolvok [The newest dictionary-reference of phraseological units, proverbs, sayings and omissions]. Rezhim dostupa: <https://twirpx.comfile/478391/> – Data dostupa: 14.03.2020 [in Russian].
4. Stepanova L.I. (2005) Frazeologicheskiy slovar russkogo yazyika [Phraseological dictionary of the Russian language]. Sankt-Peterburg: ООО «Poligrafuslugi». 608 s. [in Russian].

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ «РАДІСТЬ» І «ПЕЧАЛЬ» У РОСІЙСЬКІЙ ТА КИТАЙСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженням особливостей репрезентації концептів «радість» і «печаль» у російській і китайській мовах на матеріалі фразеологізмів. У кожного народу є свої усталені вислови, широко використувані в усній і писемній мові. Вони тісно пов'язані з його життям, історією, звичаями, знаючи які можна краще зрозуміти менталітет, національні традиції та культуру народу. У зв'язку з цим актуальним є порівняльний аналіз стійких висловів – фразеологізмів – російської та китайської мов. Метою роботи є виявлення спільних і відмінних

рис у фразеології цих мов на прикладі стійких висловів, які репрезентують емоційні концепти «радість» і «печаль». Незважаючи на те, що російські та китайські фразеологізми формувалися під впливом різних філософських і релігійно-міфологічних навчань, їхній аналіз, крім відмінностей, дозволив виявити і загальні риси. Встановлено, що в обох лінгвокультурах радість і печаль є протилежними емоціями, які заміщають одна одну. У російських і китайських фразеологізмах велика увага приділяється серцю як місцю локалізації всіх емоцій, зокрема радості й печалі. Крім того, звертається увага на те, що печаль асоціюється в російській і китайській лінгвокультурі з фізичним болем. Також виявлено велику кількість російських і китайських фразеологізмів, які стверджують, що печаль негативно впливає на здоров'я людини, а радість продовжує її життя. Однак у той же час вказується, що надмірна радість і печаль однаково шкідливі всьому організму людини. У ході дослідження визначено також і національно-специфічні риси. У китайській лінгвокультурі відповідно до даоського принципу у-вей (недіяння), людина повинна радіти тому, що вона має. А в російській національній традиції «благородний муж», дотримуючись «принципу золотієї середини», не повинен виявляти радість і печаль. У російській лінгвокультурі печаль вважається смертним гріхом, справжня духовна радість полягає в служінні Богу. Крім того, встановлено, що для вираження печалі і радості в китайських і російських фразеологізмах використовують різні соматизми.

Ключові слова: концепт, радість, печаль, фразеологізми, конфуціанство, даосизм, православ'я.

REPRESENTATION OF CONCEPTS «JOY» AND «SORROW» IN RUSSIAN AND CHINESE PHRASEOLOGY

Abstract. The article is devoted to the study of the features of the representation of the concepts of «joy» and «sadness» in Russian and Chinese on the basis of phraseological units. Each nation has its own stable expressions, widely used in oral and written speech. They are closely related to his life, history, customs, knowing which you can better understand the mentality, national traditions and culture of the people. In this regard, a comparative analysis of phraseological units of the Russian and Chinese languages is relevant. The aim of the work is to identify common and distinctive features in the phraseology of these languages on the example of stable expressions representing the concepts of «joy» and «sadness». Despite the fact that Russian and Chinese phraseological units were formed under the influence of various philosophical and religious-mythological teachings, their analysis, in addition to differences, made it possible to identify common features. It has been established that in both linguistic cultures, joy and sadness are opposite emotions that invariably replace each other. In Russian and Chinese phraseological units, much attention is paid to the heart, as a place of localization of joy and sadness. Attention is drawn to the fact that sadness is associated in Russian and Chinese linguistic culture with physical pain. A large number of Russian and Chinese phraseological units have also been identified that claim that sadness has a negative effect on human health, and joy prolongs his life. It is indicated that excessive joy and sadness are equally harmful to the whole human body. The study identified national-specific features. In Chinese linguistic culture, according to the Taoist principle of wu-wei (non-action), a person should rejoice at what he has. In the Chinese national tradition, the «noble husband», observing the «principle of the golden mean», should not show joy and sadness. In Russian linguistic culture, sorrow is considered a mortal sin, true spiritual joy lies in serving God. In addition, it was found that different somatizms are used to express sadness and joy in Chinese and Russian phraseological units.

Keywords: concept, joy, sadness, idioms, Confucianism, Taoism, Orthodoxy.

© Аксьончикова-Бірюкова А., 2020 р.

Ангеліна Аксьончикова-Бірюкова – магістрантка філологічного факультету Гомельського державного університету імені Франциска Скорини, Гомель, Білорусь; <https://orcid.org/0000-0002-5053-3417>

Angelina Aksenchikova-Biryukova – master of the philological faculty, Francisk Skorina Gomel State University, Gomel, Belarus; <https://orcid.org/0000-0002-5053-3417>

ПРИНЦИПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ФРАЗЕО- ЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ МОВИ ТВОРІВ ПИСЬМЕННИКІВ (на матеріалі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»)

Науковий вісник Ужгородського університету.
Серія: Філологія. Випуск 2 (44).
УДК 811.161.2'373.7+81'374

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).55–61

Бабій І., Свистун Н. Принципи та особливості укладання фразеологічних словників мови творів письменників (на матеріалі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»); кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано методику та основні принципи укладання фразеологічних словників мови творів письменника на матеріалі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (2018 р.).

В останні десятиріччя активізувалися дослідження фразеології. Актуальним сьогодні є лексикографічне опрацювання фразеологізмів, сформована окрема галузь – фразеографія. Крім традиційних фразеологічних словників, в україністиці з'явилися словники фразеологізмів мови письменників.

Актуальність нашої статті зумовлена потребою та новизною лексикографічного опрацювання фразеологізмів на матеріалі мови творів письменників, оскільки фразеографічні праці такого типу містять інформацію не тільки про фраземне багатство мови, а й про ідіостилю письменника. Мета пропонованої праці – описати методику та принципи укладання фразеологічних словників мови творів письменника на матеріалі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого». Для реалізації мети необхідно розв'язати такі завдання: описати теоретичні засади підготовки фразеологічних словників мови творів письменника на матеріалі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого», подати методику формування словникової статті.

Словник фразеологізмів творів Богдана Лепкого укладено відповідно до традицій формування фразеографічних праць, він містить передмову, будову словника та словникової статті, реєстр творів, паспортизацію текстів Богдана Лепкого, український алфавіт, корпус словника. Кожна словникова стаття об'єднує кілька компонентів: реєстрове (опорне) слово; фразеологічну одиницю; тлумачення значення ФО; ілюстративний матеріал.

Словник «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» засвідчує, що важливим компонентом формування ідіостилю письменника виступають фразеологізми (загальнономовні та індивідуально-авторські). У результаті аналізу виявлено, що фразеологічні словники такого типу акумулюють фраземне багатство української мови та є вагомим джерелом відтворення світобачення письменників і розуміння їх словесної творчості. Зібрані матеріали таких фразеографічних праць – підручтя для появи нових лінгвістичних розвідок.

Ключові слова: ілюстративний матеріал, словник, словникова стаття, фразеологічні одиниці, фразеологія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження в царині фразеології особливо активізувалися в останні десятиріччя. Науковий інтерес зростає до вивчення семантики та поліфункціональності фразеологічних одиниць (далі – ФО). ФО досліджують у різних аспектах такі відомі фразеологи: М.Ф. Алефіренко, В.С. Калашник, І.С. Гнатюк, Н.Ф. Венжинович, Ю.Ф. Прадід, Л.Г. Скрипник, Г.М. Удовиченко, О.О. Селіванова, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, В.М. Білоноженко, В.М. Мокієнко та ін. Аспектологія дослідження фраземіки надзвичайно широка, зокрема, вивчають фраземи в семантичному, структурному, функціонально-стилістичному, психокогнітивному, культурологічному, етнокультурному та інших аспектах.

Особлива увага науковців зосереджена на вивченні семантики і стилістичних навантажень ФО, хоча, як зазначають дослідники, найскладнішим залишається питання про фразеологічне значення. Як зауважує Н.Ф. Венжинович, «у вивченні фразеологічного значення важливим складником цієї проблеми є питання про відношення цілісного фразеологічного значення до семантики його компонентів» [Венжинович 2018, с. 26].

Актуальним сьогодні є лексикографічне опрацювання корпусу фразеологізмів, сформована окрема галузь – фразеографія. На думку дослідників, «початки української фразеографії сягають XVIII ст., коли фразеологічні одиниці почали описувати в пареміологічних збірках. З початку і до середини 50-х років XX ст. ФО були об'єктом опису в лексикографічних працях. І лише в другій половині 50-60 років XX ст. почали з'являтися спеціальні фразеологічні словники» [Прадід 2012, с. 31].

Крім традиційних фразеологічних словників, в україністиці з'явилися словники фразеологізмів мови письменників [Фразеологізми 2018; Фразеологія перекладів 2003; Фразеологія творів 2012]. ФО «є мовними одиницями, які містять виразний характеристичний та оцінно-експресивний заряд, їх уживання сприяє досягненню влучності, барвистості, високої експресії вислову, тому письменники активно застосовують до своєї оповіді фразеологічні одиниці» [Бабій 2010, с. 633].

Низку фразеологічних словників, які відображають уживання ФО в художній мові письменників, уклали викладачі Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка, а саме: «Фразеологія творів Бориса Харчука» (2012 р.),

«Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (2010 р.). У 2018 році підготовлено друге видання фразеологічного словника творів Богдана Лепкого, в якому зафіксовано ФО, виявлені в художніх творах та публіцистиці письменника. Автори поставили перед собою завдання – укласти картотеку фразем, сформулювати їх значення та продемонструвати функціонування у творах митця.

Актуальність нашої статті зумовлена потребою та новизною лексикографічного опрацювання фразеологізмів на матеріалі мови творів письменників, оскільки фразеологічні праці такого типу містять інформацію не тільки про фраземне багатство мови, а й про особливості творчої манери автора, його ідіостиль.

Мета пропонованої праці – описати методику укладання фразеологічних словників мови творів письменника та окреслити специфіку і принципи укладання фразеологічних праць такого типу на матеріалі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого».

Для реалізації задекларованої мети необхідно розв'язати такі **завдання**: описати теоретичні засади підготовки фразеологічних словників мови творів письменника, подати основні принципи укладання таких лексикографічних праць на матеріалі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого», описати методику формування словникової статті, окреслити особливості відбору та фіксації фразем.

Для виконання зазначених завдань скористаємось відповідною методикою укладання фразеологічних словників і такими **методами та прийомами**: карткування, методом суцільної вибірки аналізованих одиниць, естетичного спостереження над словом у контексті, систематизації та аналізу мовних одиниць.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Творчість Богдана Лепкого – непересічне мовно-художнє явище в історії української літератури. Ідіостиль письменника характеризується багатством образної системи творів та створених словесно-зображальних засобів художнього відтворення. Вагомим компонентом формування ідіостилу Богдана Лепкого виступають фразеологізми (загальномовні та авторські), хоча «письменникова фразеологія тісно переплітається з народною, тому нерідко важко відмежувати індивідуально-авторські від загальномовних» [Бабій 2017, с. 299–300].

Відомий мовознавець П.Ю. Гриценко зауважує: «Увага словників насамперед до мови художніх текстів зумовлена, ймовірно, усвідомленням визначальної ролі художнього стилю у формуванні та динаміці літературних мов нової доби, ... значення також мало прагнення дослідників глибше пізнати за допомогою словника мови творів письменника його ідіолект – феномен мовної особистості, який проступає у прийомах і засобах вербалізації індивідуального мистецького світомоделювання» [Гриценко 2012, с. 40].

У словнику-довіднику «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (2018 р.) зафіксовано 3000

ФО та їх варіантів, виявлених у художніх творах і публіцистиці письменника. При відборі ФО дослідники спиралась на широке розуміння фразеології. Словник об'єднує українську ідіоматику, пареміологію, усталені порівняння, традиційні побажання, клятви, прокльони та ін., виявлені у творах Богдана Лепкого. Крім загальномовних, подано й авторські ФО письменника, які засвідчують влучність та оригінальність Лепкового слова.

Будова словника і словникової статті

Словник фразеологізмів творів Богдана Лепкого укладено відповідно до традицій формування фразеологічних праць, він містить передмову, будову словника та словникової статті, реєстр творів та список укладачів, паспортизацію текстів Богдана Лепкого, український алфавіт, корпус словника.

Перед укладачами фразеологічного словника такого типу постає кілька **завдань**:

- 1) насамперед необхідно виявити ФО в художньому чи публіцистичному тексті;
- 2) з'ясувати наявність ФО у фразеологічних словниках української мови;
- 3) якщо виявлено аналізовану ФО у словнику, виписати її значення та подати в словниковій статті; якщо відсутня ФО, самостійно сформулювати її значення;

4) навести ілюстративний матеріал (приклади речень, у яких виявлено аналізовані ФО). Якщо зустрічається фразеологізм (загальномовний чи індивідуально-авторський) у різних творах письменника, подати ці приклади (але до десяти).

Таким чином, кожна словникова стаття містить кілька компонентів:

- реєстрове (опорне) слово;
- фразеологічну одиницю (ФО);
- тлумачення значення ФО;
- приклади з художнього тексту.

При укладанні словникової статті дотримуємось таких **принципів**:

1. Виявивши у творі ФО та пересвідчившись у її наявності чи відсутності у фразеологічних словниках української мови, обираємо реєстрове (опорне, ключове) слово і записуємо в алфавітному порядку великими літерами. У наступному рядку зазначаємо ФО малими літерами напівжирним шрифтом, а саме:

ВСЯЧИНА

всяка всячина

Дуже багато чого-небудь різного, зовсім несхожого [СФУМ 2008: 135].

Де треба, спішіть, де треба, спокійно стійте і не полонітеся, бо тепер такі часи, що на *всяку всячину* треба дивитися. Втікай, с. 526.

всячину торочити

Різне говорити, обговорювати.

Всячину торочать. Той клянеться, що на шведів у степу наткнувся і ледви втік, другий запорожців бачив, як із Січі до нас тягнули, третій короля Станіслава десь пізнав, – чого хто собі бажає, те й увижається йому. *Не вбивай*, с. 167.

2. При виборі опорного слова застосовуємо лексико-граматичний принцип (критерій). Це слово виступає стрижневим компонентом ФО, ядром, навколо якого формується значення, семантична цілісність фрази.

3. Реєстрові слова подаємо в початковій формі (для іменника – називний відмінок однини; для дієслова – інфінітив; для прикметника – називний відмінок, чоловічий рід, однина тощо).

4. Опорним словом насамперед обрано іменник, наприклад:

КРАПЛЯ

до послідньої краплі крові = до останньої краплі (каплі) крові

До кінця життя, поки живий [СФУМ 2008: 210].

Чи йому замало маєтків, захланний такий, що вдер би другому з-під серця, змилювання жодного не має, вчепився його і їсть, їсть та ссе **до послідньої краплі крові**. *Починок*, с. 344.

Кенігзен противився, бо це викличе в ворогів вражіння, що Батурич боїться, погадає собі Меншиков, що на замку нема згоди, що не всі хочуть його боронити **до останньої краплі крові** і він тим скорше і з тим більшою силою пічне обстріл, а може, й до наступу піде. *Батурич*, с. 350.

ЛИС

старий лис

Лукава, нецира, хитра людина [СФУМ 2008: 335].

Щоб не далися підвести **старому лисові**, новому Юді, котрий 21 літ був мені вірним... *Батурич*, с. 333.

як здохне лис, то кури плачуть

Шкодувати за злісним ворогом.

– **Як здохне лис, то кури плачуть**. – жартував диякон.

– Лиш даром не стріляйте, діти! *Батурич*, с. 358.

5. Крім іменника, опорними словами також обрано й інші частини мови (дієслова, прикметники, прислівники, дієприкметники; рідко – інші частини мови), зважаючи на їх лексико-семантичну вагу та смислову роль у формуванні значення фрази, наприклад:

ДАВИТИ

давило каменем груди

Викликати безрадінний душевний стан, гнітючий настрій, гнітити [ФСУМ, 1: 218].

Якесь зловіще прочуте зависло в воздуху і **каменем давило** людські **груди**. *Зламани крила*, с. 248.

ВСТАТИ

встати лівою ногою = встати на ліву ногу

Бути роздратованим, у поганому настрої [СФУМ: 133].

Ти нині, Андрію, мабуть, **лівою ногою** з ліжка **встав**, таке щось сумне розказуєш і сердитися. Не таким я тебе застати сподівалась, не таким! – докоряла йому (Ганна. – *Авт.*), а він цілував її холодні руки і заспокоював.

Полтава, с. 153. Ваша милість, мабуть, нині **лівою ногою** з ліжка **встали**, – відповів йому Мручко. *З-під Полтави до Бендер*, с. 111.

ДОГОРИ

догори коренем = догори дригом

У перевернутому, перекинутому вигляді [СФУМ 2008: 212].

Я (Меншиков. – *Авт.*) ваше зрадницьке гніздо переверну **догори коренем**, зруйную, рознесу, щоб і сліду не осталося з вашої поганої породи. Я вас провчу! *Батурич*, с. 440.

СТРІМГОЛОВ

впасти стрімголов = полетіти стрімголов

1. *Дуже швидко, прожогом.*

2. *Вниз головою, сторч головою* [СФУМ 2008: 778].

Бе-бевх!.. Душа, завішена в просторах, між небом і землею, в болючій нерішимості, в безсилному, тимчасовому триванню, перехилилося і **паде стрімголов**... *Батурич*, с. 418.

Тривала (Мотря. – *Авт.*) завішена між небом і землею, між життям і смертю, рвалися останні волосинки свідомості, терпили руки й ноги, переставало бити серце, ось-ось, і **полетить стрімголов**, як летіла колись на розгуканім коні, поки не зупинив його Чуйкевич. *Батурич*, с. 468.

Захиталися московські полки, не один **полетів стрімголов** у ріку. *Батурич*, с. 388.

ЖИВИЙ

ні живий, ні мертвий

Дуже наляканий, вражений, приголомшений, заціплений [ФСУМ, 1:291].

Олеся стояла **ні жива, ні мертва**. *Сотниківна*, с.409.

НАБИТИЙ

битком набитий

Переповнений.

Вистава пройшла з повним успіхом, при **битком набитий** залі. *Зірка*, с.575.

6. Реєстрове слово може виступати стрижневим (опорним) словом у кількох ФО, які всі подаються, наприклад:

ДОЛЯ

долі [свої] і конем не об'їхати = й конем (кіньми) не об'їдеши

доля глузує

доля злобно поглумилася

доля людьми вертить

доля на волоску висить

доля послала = доля випала

доля сміється

доля чоловіка цькує

має стрінутися доля

непевна доля

перед своєю долею не втече ніхто

рішається доля

Окремі слова можуть виступати опорними компонентами десяти і більше ФО, а саме:

ОКО: *берегти як власного ока = берегти як своє око, бистре око, брати на око = брати на пильне око, впасти в око, глигнути оком, глянути з-під ока = дивитися (поглядати) з-під ока, голим оком, дивитися за-здрим оком, дивитися інічим оком = дивитися інішими очима, дивитися кривим (косим) оком = дивитися косо, для людського ока = про людське око, добре око, жа-*

лібним оком = невеселим оком (сумним), запорошити око, заховати перед людським оком, з-під ока зиркати, кинути (кинувши) оком (очима, погляд, зір і т. ін.) на кого, що; мати на оці = тримати на оці, мати око, могло би око відпочити, на око, не веселити ока, невправе око, не догляне око, не могли відірвати ока = очей не відведеш (не відірвеш), ненависним оком глядіти, не примкнути ока, ока не зводити, окинути оком від ніг до голови, око в око, око губилось, оком блудити, оком знавця (окинути), оком не звести, оком не моргнути, пильне око, пильнувати, як (свого власного) ока = зі (свого) ока не спустити, прошибати оком = пронизувати (прошивати) очима, у чотири ока, як ока в голові (в лобі).

ОЧІ: А повіртало би вам очі!, бачити на власні очі, блискати очима = очі блиснули, видивлювати (видивляти) очі, видирати (видираючи) очі (з лобів), випулити (вилупити) очі = вибалушувати очі / вибалушити очі = витріщити очі, відірвати очі = відривати очі, вліпити очі, водити очима, вливати очі, вливатися очима, впирати очі = вп'ялити (вп'яливши) очі (очі), втратити з очей, глянути в очі, грозити очима, дивитися витріщеними очима, дивитися скляними очима, завертати очима заглядати в очі, замкнути очі, за очі брати, знімати їсти очима очі вгору, з очей видно, що на душі; з очей сипляться іскри, зробити великі очі, кидатися в очі, кліпати очима, куди очі понесуть = куди очі поведуть, лізти перед очі, на власні очі, на очі бачити не хотіти, не бачити на очі, не відривати очей = очей відривати не хотілося = очей годі відривати = не могли відірвати очей, не впадати в очі, не лізти в (на) очі, не могли піднести очей, не очі, а вікна; не поривати очей, не сказати до очей = в очі, не спускати очей = з очей не спускати, обіймати очима = очима пасти, обійматися очима (очами), очам не вірити = очам своїм не вірити, очей не замилити, очей не зводити, очима не лупнути, очі блиснули жаром, очі блищали, очі блукали, очі вискакують (з лоба), очі загорілися (горять, запалали, заблистіли, спалахкотіли), очі запалали гнівом, очі засвітилися (світилися) = очі світяться (світять), очі збавляти, очі з лоба вилазять (лізуть) = [аж] очі на лоб вилазять (повилазили, лізуть) = сліпаки повилазили, очі зустрічаються (зустрінуться) з очима = очі зустрічаються з собою, очі летіли, очі маліли, очі під ноги постелити, очі пішли в стовп, очі потеплішали, очі прилипли, очі, п'яні завзяттям; очі стали рости, перебігти очима, перекидатися очима, підглядати за висливими очима, побігти очима, повести очима = водити очима, пожирати очима, поки з очей не щез, покладатися на свої власні очі, полетіти очима, почорніло (чорніє, чорно) в очах = в очах потемніло, приском доля в очі сипала, прозивати поза очі, проч з очей, розвиднітися в очах, скакати до очей, сміло подивитися в очі, стати перед (перед) очима = стати перед очі, тікати з очей, ще очі людські не видали, як (мов, немов, ніби і т. ін.) із зав'язаними очима.

Зазначимо, що велика кількість таких ФО є загальнономовними, але багато й індивідуально-авторських (голим оком, бистре око, грозити очима, очі збавляти, очі маліли, очі пішли в стовп та ін.).

7. До кожної фразеологічної одиниці курсивом наводиться її значення. Зазвичай тлумачення подано з покликанням на сучасні українські фразеологічні словники (Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін.: У 2 кн. Київ: Наукова думка, 1983; Фразеологічний словник

української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003; Словник фразеологізмів української мови. Київ: Наукова думка, 2008 та ін.).

Наведемо приклади:

ПОРОХ

пороху не нюхати

1. Не бути на війні, не брати участі у воєнних діях.

2. Не мати досвіду в чому-небудь [ФСУМ, 2: 561].

Але невже ж вам невідомо, що Юрась у свого батька не вдався? Він слабосилий, кволий, і **пороху не нюхав**, як же йому гетьманську булаву, та ще в таких часах, як теперішні, носити. *Крутіж*, с. 692. Несвідомий кінь як козак-молодик, що **пороху не нюхав**. І хоче бою, і боїться його. *Полтава*, с. 65.

СКУПИЙ

бути на слова скупим = скупий на слова (на слово, на мову, у мові)

1. Який не любить багато говорити, небагатослівний, небалакучий (про людину).

2. Стислий (про лист, звіт і т. ін.) [ФСУМ, 2: 822].

– Для мене він не **був на слова скупий**. Розбалакався навіть. *Полтава*, с. 51.

8. Реєстрові фразеологічні одиниці наводяться разом із варіантами, які записуються через знак дорівнює (=) або в круглих дужках після головного слова, наприклад:

ПРЕСТОЛ

сидіти на престолі = сидіти / сісти на троні

Царювати, правити, бути монархом [ФСУМ, 2: 802].

Подумайте, його (Карла) престіл дев'ятий рік пустує. Вже й місце прохоллоло, на котрім він сидів, а нема, мабуть, таких підданих на світі, щоб любили дивитися на пусте сідало свого володаря. **Сидіти на престолі** – це головне завдання монарха. *Полтава*, с. 93.

ПТИЦЯ

велика птиця = знатна птиця

Зневажл. Заможна людина, поважна особа [СФУМ 2008: 583].

– Мотрю Василівну? – мало не крикнув князь.

– Чому ж ти мені зразу не казав? Це ж **велика птиця**. Го-го! Гетьманова коханка. Не будь хто! *Батурин*, с. 430.

високого гнізда птиця = птах (птиця) високого польоту

Людина, яка займає значне становище в суспільстві і має владу, вагу, великий вплив у якомусь колективі [ФСУМ, 2: 716].

Високого гнізда птиця – боярин! *Сотниківна*, с. 431.

СТЕРТИ

стерти з (із) лица землі = змести (стерти, зітерти) з лица кого, що

Жорстоко розправитися з ким-небудь, знищити, розгромити щось [ФСУМ, 1: 338].

Що для Петра життя чоловіка? Що для його сотню городів перемінити в руїну і тисячу сіл **стерти з лица землі?! Полтава**, с. 47.

– Як не порвемо з царем, то Бог нас покарає, із **лиця землі** нас **зітре**. Сліду нашого не оставить. *Не вбивай*, с. 141.

9. Якщо виявлена фразеологічна одиниця відсутня в словниках, подано власне тлумачення значення, наприклад:

СТРАВА

страва на столі не прохолоне

Хтось дуже швидкий, спритний у справах.

– Не в Москву, а до ахтирського царського полковника Федора Осипова, це людина хитра до біса і метка, у його **страва на столі не прохолоне**. *Не вбивай*, с. 100.

СТУЖА

лишати стужу за собою

Щось неприємне, негативне.

Невже і щастя так коротко триває, як ця зимова ясна днина, – блисне, осяйне весь світ і **лишає стужу за собою**. *Мотря*, с. 320.

ЛИЗАТИ

лизати криваву руку

Підлабузюватися до когось, принижуючи власну гідність.

Попалені села, поруйновані городи й твердині, помордовані тисячі твого народу, вздовж шляхів шибениці скриплять, на майданах, на палях гострокінчастих запорожці, як хробаки, у болях в'ються, а твої колишні однодумці і співробітники, яких ти обсипував ласками своїми, **криваву руку** твого супротивника **лизуть**. *З-нід Полтави до Бендер*, с. 42.

10. У словниковій статті після значення фразеологізму подано приклад-ілюстрацію. Далі зазначено назву твору (курсив), том (якщо багатотомне видання) і сторінку, наприклад:

СОРОЧКА

ближча сорочка, ніж (як) кожух

Власні інтереси ставити понад усе [ФСУМ, 2: 97].

– Я також, – почав другий, – так собі своїм простим розумом міркую, що **ближча сорочка, ніж кожух**. Ближчий нам робочий народ, ніж старшини. *Батурин*, с. 505.

Ближча сорочка, як кожух, і ближчий син, як небіж. *Мотря*, с. 300.

здерти останню сорочку = знімати (стягати) / зняти (стягти) останню сорочку

Доводити кого-небудь до крайнього зубожіння, залишити без засобів існування [СФУМ 2003: 270].

А поляк візьме поганого гайдамаку попід пахи, «а прошен!» – і поведе у гостинний табір, і запре у холодну, й **зідре останню сорочку**, і поставить збаночок водиці, й солоденьким голосочком скаже: «Добраноц, наше ці! До відзена на лоне Абрагама!» *Між горами*, с. 141.

ДОЩ

з дощу під ринву

З однієї біди в іншу, ще гіршу [ФСУМ, 1998: 46].

Тим часом з **дощу** попадали ми **під ринву**. Росія вдавала брата, а була гірша за ката. Польща нищила нас західною культурою, а Москва монгольською безкультурністю. *Чим жива українська література?*, с. 416.

11. Якщо фразему вжито кілька разів, то наводиться декілька прикладів-ілюстрацій (до десяти цитат), наприклад:

ТЕРПЕЦЬ

терпець увірвався (уривається, урветься) = терцю не стає (не стало, не ставало)

Хтось не може більше витримувати чого-небудь, остаточно втратив спокій, душевну рівновагу [СФУМ: 709].

Але і Мручкові іноді **терпець уривався**. *З-нід Полтави до Бендер*, с. 153.– Постоїм за волю й незалежність.

– Хай знають москалі, що наш **терпець уривався!** *Батурин*, с. 368.

Тут уже й найбільшому українському угодовцеві повинен **урватися терпець**. «*Кресу*», с. 251. Авжеж. Так ото *festrina, venerabilis frater* (Поспішай, велелюбний отче!), а то мій **терпець урветься**. Дуже я цікавий, що пише Carolus rex. *Не вбивай*, с. 151.

Жінкам вже **терцю не ставало**. А мені також. *Крутіж*, с. 818.

Коли ж я батька й матір побачу? **Терцю не стає?** *Казка могого життя*, с. 616.

Натерпілась дівчина чимало,
Аж нараз **терцю** її **не стало**,
І збрала статок свій убогий,
І покинула рідні пороги:
Цей садок і огород з квітками,
Де так добре їй було за мами...

Про лиху мацуху, сирітку Катрусю, чорну кицьку, дванадцять розбійників і про князенка з казки, с. 25.

БРАТ

наш брат

Ми, я і подібні до нас, до мене [ФСУМ, 1: 47].

– Не говори, товаришу, – перебив йому Гермелін, – а то нашому касієрові слина з рота тече. Його туди пусти б у тії погребі гетьманські. Залив би нас не бляшками, лиманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котрими **нашому братові** рівно скучно, як і за дівчатами. *Полтава*, с. 5.

Король двигнувся вперед, а за ним під бунчуком їхав гетьман з своїми численними старшинами. За тим пишним, блискучим, аж мерехтливим гуртом ступали останки вірного козацького війська, а за ним табір, далі сани й повози з старшинськими жінками й дітьми, а що лиш тоді шведська армія.

– Не довірюють **нашому братові**, – шепнув до Ломиковського Апостол. *Полтава*, с. 70.

Наш брат вище себе не скочить, а ваша сестра буває і на пристіл стрибне. *Батурин*, с. 269. – Красива, та не для **нашого брата**. **Нашому братові** і порізаних досить. *Батурин*, с. 419.

– Пора діло кінчить. Доволі кров нашу пили, кровопийці. Доволі крутили нами. В потребі **нашому братові** золоті гори обіцяють, приманюють улесливими словами. *Батурин*, с. 504.

От бачиш, що **наш брат**: тьфу!.. Я перше боявся теж. Хотів утікати в ліси, душу спасать. *Батурин*, с. 476.

Хай привикають. А то **нашого брата** дубиною валять, а вони, як барони, безпечно собі походжають. *Не вбивай*, с. 132.

12. Розмір ілюстрації зумовлений необхідністю розкрити та сформулювати значення ФО. Це може бути одне речення, кілька речень, діалог тощо, наприклад:

ЛУСНУТИ**луснути зі злости**

Дуже розізнитися [СФУМ : 357].

«Цей, то прямо **луснув** би **зі злости**». *Полтава*, с. 202.

ОКО**не примкнути ока**

Не заснути й на одну мить [ФСУМ, 2: 58].

Ми вже другу ніч **ока не примкнули**. *З-під Полтави до Бендер*, с. 118.

НАСМІХИ**до насміхів скорий**

Вміти кепкувати з когось; жартувати.

– Але ж, Ганно, я люблю тільки тебе, люблю, що й виповісти не вмію.

– Бідний мій! Навіть балакати не навчили!

– А ти все **до насміхів скоро**. Приманиш, а тоді насмієшся і відтрутиш. Сама не знаєш, чого хочеш. *Полтава*, с. 146.

ЛИЦЕ**лице в лице**

Прямо, безпосередньо кому-небудь, відверто [ФСУМ: 430].

– Ти хто? Гість мовчав.

– Ти хто? – повторив голосніше і підступив ще кроком ближче, майже **лице в лице**.

Замість відповіді почувся силуваний регіт:

– Ха-ха-ха! *Полтава*, с. 144.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Словник «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» засвідчує непересічність художнього таланту Богдана Лепкого, багатство образної системи його творів та велику любов автора до народного слова. Важливим компонентом формування ідіостилю письменника виступають фразеологізми (загальнономовні та індивідуально-авторські), про що свідчить словник-довідник. Проаналізована фразеографічна праця відображає мовну картину світу українського народу, відтворює духовний світ українців, їх мудрість, красномовність та дотепність. Підсумовуючи, зазначимо, що фразеологічні словники такого типу, з одного боку, акумулюють фраземне багатство українського народу, а з іншого, – є вагомим джерелом відтворення світобачення письменників, виступають ключем до розуміння їх творчої майстерні.

Укладання фразеологічних словників такого типу – важливе завдання для подальших наукових досліджень. Зібрані матеріали таких фразеографічних праць – підґрунтя для появи нових лінгвістичних розвідок, для здійснення глибокого аналізу мовотворчості письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій І.М. Фраземіка творів Богдана Лепкого: загальнономовна та індивідуально-авторська. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство*. Тернопіль: ТНПУ, 2017. Вип. 47. С. 290–300.
2. Бабій І.М. Фраземіка як компонент письменницького ідіостилю (на матеріалі прози П. Куліша). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія*. Вип. 60. Ч. I. Харків, 2010. С. 633–637.
3. Венжиневич Н. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінвокультурології: монографія. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.
4. Гриценко П.Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леоніду Сидоровичу Паламарчукові* / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І.С. Гнатюк. Київ: КММ, 2012. С. 40–69.
5. Прадід Ю.Ф. Історія української фразеографії. *Мовознавство*. 2012. № 1. С. 31–39.
6. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого: словник / уклад.: Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій, Н.О. Свистун, Н.І. Лісняк [та ін.]; гол. ред. Панцьо С.Є. Тернопіль: Джура, 2010. 224 с.
7. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого: словник / уклад.: Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій, Н.О. Свистун, Н.І. Лісняк [та ін.]; гол. ред. Панцьо С.Є. 2-ге вид., перероб. і допов. Тернопіль: Джура, 2018. 432 с.
8. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ, 2003. 735 с.
9. Фразеологія творів Бориса Харчука: словник / уклад.: І.М. Бабій, Т.П. Вільчинська, Н.І. Лісняк, Н.О. Свистун [та ін.]; гол. ред. С.Є. Панцьо. Тернопіль: Джура, 2012. 748 с.

REFERENCES

1. Babii I.M. (2017) Frazemika tvoriv Bohdana Lepkoho: zahalnomovna ta indyvidualno-avtorska [Phrasemics of works by Bohdan Lepky: general and individual-author]. *Naukovi zapysky TNPU imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Literaturoznavstvo*. Ternopil: TNPU. Vyp. 47. S. 290–300 [in Ukrainian].
2. Babii I.M. (2010) Frazemika yak komponent pysmennytskoho idyostyliu (na materialy prozy P. Kulisha) [Phrasemics as a component of the writer's idiosyle (based on the prose of P. Kulish)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Filolohiia*. Vyp. 60. Ch. I. Kharkiv, 2010. S. 633–637 [in Ukrainian].
3. Venzhynovych N. (2018) Frazemika ukrainskoi literaturnoi movy v konteksti kohnitohii ta linvokulturolohii: monohrafiia [Phrasemics of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and linguoculturology: monography]. Uzhhorod: FOP Sabov A.M. 463 s. [in Ukrainian].
4. Hrytsenko P.Yu. (2012) Avtorska leksykohrafiia: Taras Shevchenko [Author's lexicography: Taras Shevchenko]. *Ukrainska i slovianska tлумачna ta perekladna leksykohrafiia. Leonidu Sydorovychu*

Palamarchukovi / Instytut ukraïnskoi movy NAN Ukrainy; vidp. red. I.S. Hnatiuk. Kyiv: KMM, 2012. S. 40–69 [in Ukrainian].

5. Pradid Yu. F. (2012) *Istoriia ukraïnskoi frazeohrafii* [History of Ukrainian phraseography]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 31–39 [in Ukrainian].

6. *Frazeolohizmy u tvorakh Bohdana Lepkoho: slovnyk* (2010) [Phraseologisms in the works of Bohdan Lepky: dictionary] / uklad.: T.P. Vilchynska, I.M. Babii, N.O. Svystun, N.I. Lisniak [ta in.]; hol. red. Pantso S.Ye. Ternopil: Dzhura. 224 s. [in Ukrainian].

7. *Frazeolohizmy u tvorakh Bohdana Lepkoho: slovnyk* (2018) [Phraseologisms in the works of Bohdan Lepky: dictionary] / uklad.: T.P. Vilchynska, I.M. Babii, N.O. Svystun, N.I. Lisniak [ta in.]; hol. red. Pantso S.Ye. 2-he vyd., pererob. i dopov. Ternopil: Dzhura. 432 s. [in Ukrainian].

8. *Frazeolohiia perekladiv Mykoly Lukasha: Slovnyk-dovidnyk* (2003) [Phraseology of translations by Mykola Lukash] / Uklad. O.I. Skopnenko, T.V. Tymbaliuk. Kyiv. 735 s. [in Ukrainian].

9. *Frazeolohiia tvoriv Borysa Kharchuka: slovnyk* (2012) [Phraseology of works by Borys Kharchuk] / uklad.: I.M. Babii, T.P. Vilchynska, N.I. Lisniak, N.O. Svystun [ta in.]; hol. red. S.Ye. Pantso. Ternopil: Dzhura. 748 s. [in Ukrainian].

PRINCIPLES AND PECULIARITIES OF PHRASEOLOGICAL DICTIONARIES COMPILATION OF THE WRITERS' WORKS LANGUAGE (ON THE MATERIAL OF THE DICTIONARY «PHRASEOLOGISMS IN BOHDAN LEPKY'S WORKS»)

Abstract. The article analyzes the methodology and basic principles of compiling phraseological dictionaries of the writer's works language based on the material of the dictionary «Phraseologisms in the works of Bohdan Lepky» (2018).

In recent decades, the study of phraseology has intensified. Lexicographic elaboration of phraseology is relevant today, a separate branch – phraseography has been formed. In addition to traditional phraseological dictionaries, dictionaries of writers' language phraseologies have appeared in Ukrainian studies.

The relevance of our article is due to the need and novelty of lexicographic elaboration of phraseology on the writers works materials as phraseological works of this type contain information not only about the phrasematic richness of language, but also about the idiosyncrasy of the writer. The purpose of the proposed work is to describe the methodology and principles of compiling phraseological dictionaries of the writer's works language based on the material of the dictionary «Phraseologisms in the works of Bohdan Lepky». To achieve this goal it is necessary to solve the following tasks: to describe the theoretical principles of preparation of phraseological dictionaries of the writer's works language on the basis of the dictionary «Phraseologisms in the works of Bohdan Lepky», to present the method of dictionary article formation.

The dictionary of phraseological works of Bohdan Lepky is compiled in accordance with the traditions of phraseographic works, it contains a preface, structure of the dictionary and dictionary article, register of works, certification of texts by Bohdan Lepky, Ukrainian alphabet, dictionary corpus. Each dictionary article combines several components: register (reference) word; phraseological unit; interpretation of the meaning of FD; illustrative material.

The dictionary «Phraseologisms in the works of Bohdan Lepky» testifies that an important component of the formation of the writer's idiosyncrasies are phraseologisms (common and individual-author). The analysis revealed that phraseological dictionaries of this type accumulate the phrase richness of the Ukrainian language and are an important source of reproduction of the writers' worldview and understanding of their verbal creativity. The collected materials of such phraseographic works are the basis for the emergence of new linguistic investigations.

Keywords: illustrative material, dictionary, dictionary article, phraseological units, phraseology.

© Бабій І., Свистун Н., 2020 р.

Ірина Бабій – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-1568-7920>

Iryna Babii – PhD, Associate Professor of the General Linguistics and Slavic Languages Department, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-1568-7920>

Ніна Свистун – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-0398-8803>

Nina Svystun – PhD, Associate Professor of the General Linguistics and Slavic Languages Department, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-0398-8803>

Галина БАЧИНСЬКА
Оксана ВЕРБОВЕЦЬКА

ЕКВІВАЛЕНТИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ З ОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ (на матеріалі «Короткого українсько-польського словника усталених виразів»)

Науковий вісник Ужгородського університету.
Серія: Філологія. Випуск 2 (44).
УДК 81'373.2:168.522=162.1

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).62–67

Бачинська Г., Вербо́вцева О. Еквіваленти фразеологічних одиниць української та польської мов з онімним компонентом (на матеріалі «Короткого українсько-польського словника усталених виразів»); кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано фразеологізми з онімними компонентами в порівняльному аспекті української та польської мов на матеріалі «Короткого українсько-польського словника усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми прислів'я та приказки» (Дрогобич, 2017). Проаналізовано семантику онімного складу, з'ясовано лексичні групи, з яких походять власні назви. Досліджено культурно-національні особливості онімів у складі фразеологізмів.

Вивчення фразеологізмів як носіїв ментальних фреймів є актуальним, у тому числі і порівняння реалізації власних назв у фразеологічних одиницях споріднених і неспоріднених мов. Мета статті – аналіз фразеологічних одиниць, до складу яких входять онімні компоненти, на матеріалі сучасної української та польської мов. Завданням статті було визначити роль та функцію ономастичного складника у фразеологізмах, проаналізувати склад та семантику фразеологізмів (ідіом української та польської мов з онімними та відонімними дериватами; розглянути типи ономастичних фразеологізмів; виділити особливості їхнього перекладу; з'ясувати походження онімних назв у фразеологізмах-відповідниках.

Функціонування фразеологізмів, до складу яких входять онімні компоненти, у мовному континуумі споріднених мов свідчить про етнічну близькість цивілізаційних віх, наявність історичної спадщини, зв'язок із всесвітніми культурними процесами, частиною яких вони є. Такі лінгвістичні одиниці дуже яскраві, образні, мають конкретизований метафоричний зміст, відомі на міжетнічному рівні, тому більш дієві, адресні й універсальні. Перевагу в міжнародній комунікації мають фразеологізми з міфонімами-складниками, бо онім, який містить загальновідому інформацію (з Біблії та античних міфів), зберігається в перекладі іншою мовою, оскільки відомий і конотований для носіїв різних (споріднених і неспоріднених) культур, у тому числі й для українців та поляків. Проте в таких назвах виявляються і культурні відмінності в лексиці, звуковому комплексі власних іменувань тощо. Серед фразеологічних одиниць з онімними компонентами наявні повні відповідники і відповідники, що відрізняються значенням, складниками, граматичними формами, варіативністю найменувань.

Ключові слова: фразеологізм, онімний компонент, міфонім, семантика, структура.

Фразеологія має тісний зв'язок з історією та культурою народу, який яскраво виявляється в онімах, що входять до складу фразеологічних одиниць. Назви осіб колоритно відображають світобачення людини, сприяючи при цьому формуванню мовної картини світу суспільства, і становлять великий інтерес для вербалізації різних ментальних структур та їх відображення мовними засобами.

Особове ім'я в процесі комунікативного акту є компонентом інформації, тому закономірно має статус концепту [Карпенко 2006, с. 24]. О. Кубрякова вважає, що концепт як різносубстратна одиниця етносвідомості є «операційною змістовою одиницею пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці» [Краткий словарь, с. 90].

Зважаючи на те, що основними вербалізаторами концептів є слово і фразеологізм, то вивчення фразеологізмів як носіїв ментальних фреймів є актуальним, а відтак і порівняння реалізації власних назв у фразеологічних одиницях споріднених і неспоріднених мов.

Постановка проблеми. Вивчення фразеологізмів з онімним компонентом в сучасній лінгвістиці містить багато аспектів (концептуальність

оніма, його національна специфіка, структура та семантика фразеологізмів такого типу тощо), тому багато питань залишаються поза увагою мовознавців, потребують наукового вивчення. Так, ще не розв'язані проблеми семантики та структури фразеологізмів суміжних мов, до складу яких входять власні особові імена та відонімні деривати. Матеріалом нашого дослідження послужив «Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки» [Космеда 2017].

Аналіз досліджень. На сьогодні дослідження фразеологічних одиниць представлене ґрунтовними напрацюваннями. Становленню фразеології як галузі лінгвістики сприяли праці М. Ломоносова, Ф. Буслаєва, О. Потебні, О. Шахматова та ін.; теоретичні питання, питання виникнення і функціонування фразеологізмів репрезентовані розвідками Л. Авксентьева, М. Алефіренка, А. Архангельської, Н. Бабич, Д. Баранника, В. Білоноженко, І. Голубовської, М. Демського, А. Івченка, В. Калашника, А. Коваль, В. Мокієнка, Ю. Прадіда, Л. Скрипник, В. Телії, В. Ужченка та ін.; на матеріалі художніх творів та публіцистики функціонування фразеологічних одиниць вивчали І. Гнатюк, А. Понома-

ренко; Н. Бойченко, О. Пономарів, О. Сербенська, Л. Шевченко та ін.

З кінця ХХ століття в лінгвістиці активізуються дослідження фразеології в межах різноманітних парадигм. М. Алефіренко наголошує на виникненні лінгвокультурологічної, комунікативно-прагматичної та когнітивної фразеології [Алефіренко 2004, с. 65].

Дослідженням онімів у складі фразеологічних одиниць займалися Л. Скрипник, В. Мокієнко, В. Ужченко, Н. Пасік, Ю. Карпенко, Н. Щербакова, О. Мороз, Т. Семенова, А. Кравчук, Н. Хома, О. Арделян та ін.

Мета статті – аналіз фразеологічних одиниць, до складу яких входять онімні компоненти, на матеріалі сучасної української та польської мов. Для досягнення цієї мети були поставлені такі **завдання**: визначити роль та функцію ономастичного складника у фразеологізмах, проаналізувати склад та семантику фразеологізмів (ідіом) української та польської мов з онімними та відонімними дериватами; розглянути типи ономастичних фразеологізмів; виділити особливості їхнього перекладу; з'ясувати походження онімних назв у фразеологізмах-відповідниках, що функціонують у двох мовах.

Основними **методами** дослідження є описовий, зіставний метод, на основі якого проведено розрізнення фразеологічних одиниць польської та української мов; структурний метод, спрямований на вивчення зв'язків і відношень між структурними складниками тощо.

Виклад основного матеріалу.

Фразеологізми є одним із способів відображення мовної картини світу, яка формує тип відношення людини до суспільства, визначає норми поведінки людини у світі і її ставлення до нього [Арделян 2009, с. 133].

Фразеологічний фонд мови містить різноструктурні одиниці, відмінні за семантикою. Традиційно фразеологізмами дослідники вважають семантично пов'язані сполучення слів, які не виникають у процесі мовлення, а відтворюються у вигляді стійкої (неподільної та цілісної) конструкції, і їх значення не відповідає сукупному значенню їх компонентів. Загалом фразеологічні одиниці І. Глуховцева визначає як словосполучки або висловлення, семантично цілісні, відносно стійкі, відтворювані, переважно експресивні одиниці, які виконують номінативну та характеристичну функції й вступають у семантичні та граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями [Глуховцева 2015, с. 6].

Під поняттям «фразеологізм» (або «ідіома») у широкому значенні прийнято розуміти «стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполучки або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах свідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю» [Селіванова 2006, с. 641]. Ознаками фразеологізмів є семантична цілісність або семантична нерозкладність; метафоричність; нарізнооформленість; відтворюваність;

наявність не менше двох повнозначних слів; неперекладність [Гостра 2016, с. 5].

Сучасні процеси, які відбуваються в суспільстві, сприяють тісним зв'язкам між народами в економічному, політичному та культурному аспектах, серед яких останньому відведена не остання роль. Істотним прошарком лексики будь-якої мови є інтернаціональні фразеологізми, що функціонують у споріднених і неспоріднених мовах. Фразеологізми, які присутні у споріднених мовах, мають глибоке підґрунтя. Семантика їх може бути як тотожною, так і більшою чи меншою мірою відрізнитися. Серед першої групи назв (значення ідентичне) є:

1) чіткі відповідники як у значенні, так і в складі, граматичній формі: *Сізіфова праця (Сізіфів труд)*. Безплідна, важка, нескінченна, а часом і непотрібна праця. – *Suzyfowa praca* (с. 280);

2) різняться граматичною формою, порядком компонентів: *Голий як турецький святий*. Зовсім роздягнений, нічим не прикритий або бідний. – *Goly jak święty turecki* (с. 103);

3) різняться варіативністю компонентів, у тому числі й власних назв: *[Гарна] як яблучко [на Спаса]*. Дуже вродливий, вродлива. – *[Ładna] Jak (tynieckie) jablko* (с. 336). У таких варіантах власні назви виступають для конкретизації особи, події і т. ін.;

4) різняться компонентами: *Верства келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована)*. Про дуже високу на зріст людину. – *Wysoki jak Mariachka wieża (baranowska dzwonnica, bablionska wieża)* (с. 77).

У групі фразеологічних відповідників в українській та польській мовах можна виділити такі, що різняться:

1) лише значенням: *Поцілунок [від] Іуди*. Зрадницький учинок під виглядом доброзичливості, приязні. – *Pocałunek Judasza. Gest nieszczerzy, fałszywy, maskujący wrogie zamiary wobec kogoś* (с. 264). У тому числі з омонімічним або паронімічним значенням: *Альфа і омега* 1. Початок і кінець чогось. 2. Головне, основа чогось. – *Alfa i omega. Być początkiem i końcem; o człowieku, który dużo wie i jest niekwestionowanym autorytetem w jakiejś sprawach* (с. 42).

2) складом (у плані міжкультурної конотації): *За царя Горьха (Панька, Тимка, Хмеля)*. Дуже давно, у дуже давні часи. – *Za (czasów) króla Świeczka* (с. 152). У тому числі варіативністю назви в кожній мові: *Хома невірний (невірячий)*. Про людину, яка сумнівається, не вірить у що-небудь. – *Niewierny Tomasz* (с. 311–312).

3) граматичною формою: *Адамово ребро (ребреце)*. Про жінку. – *Żebro Adama. Kobieta* (с. 42).

Фразеологізми з онімним компонентом становлять значний пласт лексики кожної мови. За висловленням О. Селіванової, онімне значення містить співвіднесення з певним референтом (людиною, місцем, твариною, астрономічним об'єктом тощо), а також компонент відомості імені, стилістичну, оцінну, емотивну й естетичну інформацію [Селіванова 2006, с. 426].

За лексичним значенням власної назви онімна лексика включає антропоніми, топоніми, зооніми, ергоніми, теоніми, космоніми, хрононіми, хрема-тоніми, ідеоніми та інші групи власних назв. У нашому дослідженні за лексичним значенням власних назв фразеологізми розподіляємо на чотири групи: 1) фразеологізми, до складу яких входять антропоніми і зооніми; 2) фразеологізми, до складу яких входять міфоніми; 3) фразеологізми, до складу яких входять топоніми; 4) фразеологізми, до складу яких входять інші групи онімної лексики.

1. Фразеологізми, до складу яких входять антропоніми і зооніми. Будь-який народ має свою багатотомову історію становлення власне іменної лексики – антропонімів. Імена є найдавнішим онімним класом, що несе самобутність етнокультури і соціологізує особу в колективі. Сучасні імена мають обмежений фонд, власнеіменна творчість не є пріоритетною в сучасному антропоніміконі, тому й фразеологізми, будучи сталими виразами з відтворюваними компонентами, мають традиційний набір антропонімічних складників рідної мови.

Абстрактна лексика має здатність реалізуватись у конкретних назвах – власних іменах, що сприяє наочній реалізації образу, наближеності до слухача [Буслаєв 1861, с. 134]. У нашому дослідженні виявлено фразеологізм з антропонімом *Дантове пекло – Dantejskie piekło (sceny)* (с. 112–113). Ім'я Данте є промовистою назвою, відомою в усьому світі: Данте (Данте Аліг'єрі – італійський поет, мислитель, богослов, творець «Божественної комедії» – шедевр світової літератури) [Данте].

До цієї групи належить і фразеологізм *За царя Горюха (Панька, Тимка, Хмеля) – Za (czasów) króla Świeczka* (с. 152). Назва *Горюх* не має пояснення, проте трапляється в усній народній творчості (у казках) дуже часто і позначає правителя, що керував державою в давні часи.

Ще один тип онімів становлять фразеологізми із компонентом-зоонімом. Традиційно до складу фразеологізмів входять назви, в основі яких є клички собак, до того ж звичні і промовисті: *Як собаці (Сіркові, Сірку) на перелазі. – Użyć jak psa w studni* (с. 334). Як правило, такі фразеологізми мають іронічний підтекст, порівнюючи і проєктуючи поведінку собаки на поведінку і стан людини.

2. Фразеологізми, до складу яких входять міфоніми. До міфонімів належать власні назви з Біблії та античних міфів, тож і фразеологізми в цій групі розподіляються на дві підгрупи: фразеологізми з онімами з біблійних оповідей та античних міфів.

Велику групу власних назв, що виступають компонентами фразеологізмів, становлять теоніми. Найчастіше до стійких сполук включають компонент *Бог*. Фразеологізми, що містять такий онім, «за значенням є більш узагальненими, важливими для побутового, духовного та фізичного життя...., оскільки характеризують життя і смерть, підтримку вищих сил, життєвий оптимізм, а також фортуальну сферу діяльності людини» [Доброльова 2013, с. 75]. Серед досліджених виявлено фразеологізми: *Бог [його] знає що (куди, як і т. ін.). – Bóg [nie] wie*

co (с. 62); *Дякувати Богові (Богу, Господові, Господеві) – Dzięk Bogu* (с. 136); *[Живе] як (мов) у Бога за пазухою (за дверима) – Jak u Pana za pięset* (с. 334–335); *Спочити з Богом = віддати [Богу, Богові] душу (дух, духа) – Oddać (Bogu) ducha* (с. 284, с. 87) та ін. Велика кількість фразеологізмів із компонентом *Бог* свідчить про Його важливість у духовному житті як українців, так і поляків, про дотримання християнських догм представниками цих етносів.

Окрім теоніма *Бог*, у фразеологізмах-відповідниках обох мов виявлено конструкції з онімами-назвами апостолів, що мали стосунок до Ісуса Христа і виявили себе особливими рисами, які суперечать Божим заповідям: *Поцілунок [від] Іуди – Pocałunek Judasza* (с. 264); *Хома невірний (невірячий). – Niewierny Tomasz* (с. 311–312).

Біблійні назви зі Старого Завіту представлені фразеологізмами: *На лоні Авраамовому – Łono Abrahama (Abrahamowe)* (с. 217); *Від Адама [починаю] – Od Adama I Ewy [wywodzić, wyjaśniać itp]* (с. 85); *Адамово ребро (реберце) – Żebro Adama* (с. 42); *У(в) костюмі Адама (Єви) – W stroju Adama (adamowym, Ewy)* (с. 299); *Соломонове рішення (вирішення) – Salomonowy wyrok* (с. 284); *Валамова ослиця – Balaama oślica* (с. 74). Велика їх кількість є ознакою символізму подій і вчинків, промовистих життєвих ситуацій, які там описані, на усі віки і часи.

Мовну свідомість людей, що становить основу світосприйняття, складають етнолінгвальні концепти, які ґрунтуються на міфореілігійних уявленнях. Назви міфічних істот утворюють специфічний пласт лексики, яка є «вербальним кодом міфологічних уявлень і світосприйняття» [Василенко 2003, с. 2]. Міфоніми є компонентами фразеологізмів української та польської мов: *Стріла Амура (Купідона; Амурова; Купідонова стріла) – Strzała Amora (Erosa, Kupidyna)* (с. 288); *Нитка Аріадни = Провідна нитка – Nic Ariadny* (с. 240); *Авгієві стаїні – Stajnia (stajnie) Augiasza* (с. 41); *Танталові муки (муки Тантала) – Meki Tantalala* (с. 290); *Скриня (скринька) Пандори – Puszka Pandory* (с. 282); *Сізіфова праця (Сізіфів труд) – Syzyfowa praca* (с. 280); *Дволикий янус – Janusowe oblicze* (с. 114–115); *Гарний (красивий) як Аполлон [молодий бог] = гарний як [молодий] місяць (молодик) – Дуже вродливий. Piękny jak Apollo (młody Bóg) = Piękny jak księżyc [w pełni]* (с. 98); *Висіти дамокловим мечем – Wisieć jak miecz Damoklesa* (с. 82–83); *Бочка Діогена – Beczka Diogenesa* (с. 66); *Ахіллесова п'ята – Pięta achillesowa (Achillesa)* (с. 44) та ін.

Фразеологізми з компонентами-міфонімами є загальновідомими і становлять позаетнічний шар лексики.

3. Фразеологізми, до складу яких входять топоніми. Ця група фразеологічних одиниць є однією з найчисельніших. Топоніми, що містяться у складі фразеологізмів, вносять пізнавальну інформацію, конотативну оцінку: *Верства келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована) – Wysoki jak Mariachka wieża (baranowska dzwonnica,*

bablionska wieża) (с. 77). Проте більшість фіксованих фразеологізмів мають біблійний сюжет: *Троянський кінь – Koń trojański* (с. 294); *Содом і Гоморра – Sodoma i Gomora* (с. 283); *Іерихонська труба – Trąby jerychońskie* (с. 172); *Іерихонські мури (стіни) – Mury Jerycha* (с. 172) та ін.

До складу фразеологізмів з онімними компонентами входять і власні назви країн: *Єгипетська тьма – Egipskie ciemności* (с. 136); *Голий як турецький святий = голий як бубон – Goly jak święty turecki* (с. 103); *Відкривати (відкрити) Америку – Odkrywać (odkryć) Amerykę* (с. 88) та ін.

4. Фразеологізми, до складу яких входять інші групи онімної лексики. До цієї групи належать фразеологізми з компонентом-назвою релігійних та народних свят: *[Гарна] як яблучко [на Спаса] – [Ładna] Jak (tynieckie) jabłko* (с. 336). Така назва-відповідник відсутня в польському варіанті фразеологізму, а в українському вона є варіантною. У народі свято Спаса мало світське значення, пов'язане зі святом урожаю. Святкують його тоді, коли дозрівають плоди, тому, власне, й порівнюється з плодами на Спаса.

До групи прагматонімів відносимо компоненти фразеологізмів, у яких відтворено іменування літер алфавітів (грецького, старослов'янського та ін.): *Альфа і омега – Alfa i omega* (с. 42); *Від А до Я (до зет) = Від аза до іжиці = Від альфи до омеги = Від букви до букви – Od a do zet* (с. 85).

Фразеологізми, що мають відповідники в українській та польській мовах, з онімними компонентами-складниками походять із:

а) античної міфології: *Стріла Амура (Купідона; Амурова; Купідонова стріла)*. Символ кохання (від зображення міфологічного бога Амура з луком і стрілами). – *Strzala Amora (Erosa, Kupidyna)* (с. 288); *Скриня (скринька) Пандори*. Про вчинки, що викликають прикрощі, клопіт, нещастя. – *Puszka Pandory* (с. 282);

б) біблійної або євангельської міфології: *Поцілунок [від] Іуди*. Зрадницький учинок під виглядом доброзичливості, приязні. – *Pocalunek Judasza* (с. 264); *Єгипетська тьма*. Непроглядна тьма, темрява. – *Egipskie ciemności* (с. 136); *Соломонове рішення (вирішення)*. Мудре, винахідливе розв'язання спірного або складного питання. – *Salomonowy wyrok* (с. 284);

в) усної літературної творчості народу (легенди, казки, перекази): *За царя Горюха (Панька, Тимка, Хмеля)*. Дуже давно, у дуже давні часи. – *Za (czasów) króla Świeczka* (с. 152);

г) історичних подій, з якими пов'язана особа чи географічний об'єкт, що мають певні характерні ознаки: *Відкривати (відкрити) Америку*. Говорити чи оголошувати про те, що всім давно відоме. – *Odkrywać (odkryć) Amerykę* (с. 88);

д) культурних надбань народу чи людства загалом: *Від А до Я (до зет) = Від аза до іжиці = Від альфи до омеги = Від букви до букви*. Від початку до кінця. – *Od a do zet* (с. 85).

Виходячи з того, що серед пропонованих Словником фразеологізмів з онімними компонен-

тами багато міфонімів, із погляду лексичної наповненості виділяємо такі особливості: а) вживання біблеїзмів: *Божий дім*. Храм, церква. – *Dom boży (modlitwy)* (с. 65); *Валамова ослиця*. Покірлива, мовчазна людина, яка несподівано висловлює протест. – *Balaama oślica* (с. 74); *Поцілунок [від] Іуди*. Зрадницький учинок під виглядом доброзичливості, приязні. – *Pocalunek Judasza* (с. 264); б) застарілої лексики: *Іерихонська труба*. Потужний, оглушливий звук, сильний трубний голос; про людину з таким голосом. – *Trąby jerychońskie* (с. 172); *Верства келебердянська (пирятинська, чузуйська, мальована)*. Про дуже високу на зріст людину. – *Wysoki jak Mariachka wieża (baranowska dzwonnica, bablionska wieża)* (с. 77); в) книжної лексики: *Соломонове рішення (вирішення)*. Мудре, винахідливе розв'язання спірного або складного питання. – *Salomonowy wyrok* (с. 284); *Бочка Діогена*. Про аскетичне, дуже невибагливе житло. – *Bezka Diogenesa* (с. 66); г) розмовної лексики: *Бог [його] знає що (куди, як і т. ін.)*. Хто його знає, невідомо що. – *Bóg [nie] wie co* (с. 62); *Відкривати (відкрити) Америку*. Говорити чи оголошувати про те, що всім давно відоме. – *Odkrywać (odkryć) Amerykę* (с. 88); *[Гарна] як яблучко [на Спаса]*. Дуже вродливий, вродлива. – *[Ładna] Jak (tynieckie) jabłko* (с. 336); *З Богом*. Уживається як побажання успіху; хай щастить; формула прощання. – *Z bogiem* (с. 139); порівнянь: *[Живе] як (мов) у Бога за пазухою (за дверима)*. У найкращих умовах, затишку й достатках. – *Jak u Pana za piecet* (с. 334–335); *Як собаці (Сіркові, Сірку) на перелазі*. Дуже погана, скрутна ситуація. – *Użyć jak psa w studni* (с. 334); д) вживання фразеологізмів в якості евфемізмів: *Ахіллесова п'ята*. Слабке, вразливе місце людини. – *Pięta achillesowa (Achillesa)* (с. 44); *У (в) косяку Адама (Єви)*. Про людину без усякого оядгу, голу. – *W stroju Adama (adamowym, Ewy)* (с. 299); *Троянський кінь*. Про подарунок ворогові на його згубу, хитрі, підступні наміри, засоби боротьби. – *Koń trojański* (с. 294); *Віддати [Богу, Богові] душу (дух, духа)*. Померти. – *Oddać (Bogu) ducha* (с. 87) тощо.

Висновки. Функціонування фразеологізмів-відповідників, до складу яких входять онімні компоненти, у мовному континуумі споріднених мов свідчать про етнічну близькість цивілізаційних віх, наявність історичної спадщини, зв'язок із всесвітніми культурними процесами, частиною яких вони є. Фразеологізми, спираючись на власне іменну лексику, несуть глибинну народну і міжнародну філософію. Такі мовні одиниці дуже яскраві, образні, мають конкретизований метафоричний зміст, відомі на міжетнічному рівні, тому більш дієві, адресні й універсальні. Перевагу в комунікації між народами України та Польщі мають фразеологізми з міфонімами-складниками, бо онім, який містить загальновідому інформацію (з Біблії та античних міфів), зберігається в перекладі іншою мовою, оскільки відомий і конотований для носіїв різних (споріднених і неспоріднених) культур, зокрема й для українців і поляків. Проте в таких назвах виявляються й культурні відмінності в лексиці, звуковому комп-

лексі власних іменувань тощо. Серед фразеологічних одиниць з онімними компонентами наявні повні відповідники і стійкі вислови, що відрізняються значенням, складниками, граматичними формами, варіативністю найменувань.

Перспективи дальших досліджень вбачаємо в аналізі способів перекладу ономастичних фразеологізмів з онімними компонентами та з'ясуванні їх граматичних і структурних особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Методологические основания исследования проблемы вербализации концепта. *Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Гуманитарные науки*. 2004. № 2. С. 60–66.
2. Арделян О. Концептуалізація власних назв у фразеологізмах англійської мови. *Наукові записки Серія: філологічні науки*. 2009. Вип. 81 (1). С. 131–134.
3. Буслаев Ф. Русская народная поэзия: монография. Санкт-Петербург, 1861. Т. 1. 662 с.
4. Василенко А.М. Українська міфологічна лексика в художній літературі XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 25 с.
5. Глуховцева І. Динаміка української фразеології кінця XX – початку XXI століття: тенденції розвитку: монографія. Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. 179 с.
6. Гостра Ю.Ю. Теоретичні засади аналізу фразеологічних одиниць сучасної англійської мови. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2016. Вип. 14. С. 54–64.
7. Данте Аліґ'єрі. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Данте_Аліґ'єрі (дата звернення: 12.03.2020).
8. Добролюжа Г.М. Спостереження за онімною лексикою в ареальній фразеології (на матеріалі фразеології Середнього Полісся та суміжних територій). *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Вип. 6 (1). 2013. С. 69–78.
9. Карпенко О.Ю. Проблематика когнітивної ономастики: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 374 с.
10. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Москва: Изд-во МГУ, 1997. 245 с.
11. Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки / за заг. ред. проф. Т.А. Космеди. Познань-Харків: Коло (м. Дрогобич), 2017. 408 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.

REFERENCES

1. Alefirenko N.F. (2004) Metodologicheskie osnovaniya issledovaniya problemy verbalizatsii kontsepta [Methodological foundations of the study of the problem of the concept verbalization]. *Vestnik Voronezhskogo gos. un-ta. Seriya: Gumanitarnyye nauki*. № 2. С. 60–66 [in Russian].
2. Ardelyan O. (2009) Kontseptualizatsiia vlasnykh nazv u frazeolohizmakh anhliskoi movy [Conceptualization of proper names in phraseology of the English language]. *Naukovi zapysky Seriya: filolohichni nauky*. Vyp. 81 (1). S. 131–134 [in Ukrainian].
3. Buslaev F. (1861) Russkaya narodnaya poeziya [Russian folk poetry]: monografiya [Russian folk poetry]. St-Peterburg. T. 1. 662 s. [in Russian].
4. Vasylenko A.M. (2003) Ukrainska mifolohichna leksyka v khudozhnii literaturi XIX st. [Ukrainian mythological vocabulary in the fiction of the 19th century]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: 10.02.01. Kyiv. 25 s. [in Ukrainian].
5. Hlukhovtseva I. (2015) Dynamika ukrainskoi frazeolohii kintsia XX – pochatku XXI stolittia: tendentsii rozvytku [Dynamics of Ukrainian phraseology of the end of the 20th – beginning the 21st century: tendencies of development]: monohrafiia. Starobilsk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». 179 s. [in Ukrainian].
6. Hostra Yu.Yu. (2016) Teoretychni zasady analizu frazeolohichnykh odyntys suchasnoi anhliskoi movy [Theoretical principles of analysis of phraseological units of modern English]. *Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii*. Vyp. 14. S. 54–64 [in Ukrainian].
7. Dante Alighieri [Dante Alighieri]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Данте_Аліґ'єрі (data zvernennia: 12.03.2020) [in Ukrainian].
8. Dobrolozha H.M. (2013) Sposterezhennia za onimnoi leksykoiu v arealnii frazeolohii (na materialii frazeolohii Serednioho Polissia ta sumizhnykh terytorii) [Observation of onymic vocabulary in areal phraseology (on the material of phraseology of Middle Polissya and adjacent territories)]. *Aktualni problemy filolohii ta perekladoznavstva*. Vyp. 6 (1). S. 69–78 [in Ukrainian].
9. Karpenko O.Yu. (2006) Problematyka kohnityvnoi onomastyky [Problems of cognitive onomastics]: monohrafiia. Odesa: Astroprynt. 374 s. [in Ukrainian].
10. Kratkiy slovar kognitivnykh terminov [Short dictionary of cognitive terms] / Kubriakova E.S., Demiankov V.Z., Pankrats Yu.H., Luzina L.H. Moskva: Izd-vo MHU, 1997. 245 s. [in Russian].
11. Kosmeda T., Homeniuk O., Osipova T. (2017) Korotkyi ukrainsko-polskyi slovnyk ustalenykh vyraziv: ekvivalenty slova, frazeolohizmy, pryslivya ta prykazky [Short Ukrainian-Polish dictionary of established

expressions: word equivalents, phraseology of proverbs and sayings] / za zah. red. prof. T.A. Kosmedy. Poznan-Kharkiv: Kolo (m. Drohobych). 408 s. [in Ukrainian].

12. Selivanova O. (2006) Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia [Modern linguistics: terminological encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K. 716 s. [in Ukrainian].

**POLISH AND UKRAINIAN PHRASEOLOGICAL EQUIVALENTS
WITH ONYM COMPONENT (ON THE MATERIAL OF «SHORT
UKRAINIAN-POLISH DICTIONARY OF SET PHRASES»)**

Abstract. The article analyzes phraseology with anonymous components in the comparative aspect of Ukrainian and Polish languages on the material of the «Short Ukrainian-Polish dictionary of established expressions: word equivalents, phraseology of proverbs and saying» (Drohobych, 2017). The semantics of the onymic syllable are analyzed, the lexical groups are clarified from which the proper names originate. The cultural and national features of onyms are studied in a composition of phraseological units.

The study of phraseology as carriers of mental frames is actual, including the comparison of the realization of proper names in phraseological units of related and unrelated languages. The purpose of the article is to analyze the phraseological units, which include onymic components, on the material of modern Ukrainian and Polish languages. The task of the article was to determine the role and function of the onomastic component in phraseology, to analyze the composition and semantics of phraseology; consider the types of onomastic phraseology; highlight the features of their translation; to find out the origin of onymic names in equivalents of phraseology.

The functioning of phraseological units, which include onymic components, in the linguistic continuum of related languages testifies to the ethnic closeness of civilizational milestones, the existence of historical heritage, the connection with the world cultural processes of which they are a part. Such linguistic units are very bright, figurative, have a specific metaphorical meaning, they are known at the interethnic level, so they are more effective, targeted and universal. Phraseologisms with constituent mythonyms have an advantage in international communication, because the onym which includes well-known information (from the Bible and ancient myths) is saved in translation into another language, as it is known and connoted for speakers of different (related and unrelated) cultures, including and for Ukrainians and Poles. However, such names also show cultural differences in vocabulary, sound complex of proper names and etc. Among the phraseological units with anonymous components are complete equivalents and equivalents that differ in meaning, components, grammatical forms, variability of names.

Keywords: phraseological unit, component-onym, mythonym, semantic, structure.

© Бачинська Г., Вербовецька О., 2020 р.

Галина Бачинська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-6901-613X>

Halyna Bachynska – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-6901-613X>

Оксана Вербовецька – кандидат філологічних наук, викладач кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-3142-364X>

Oksana Verbovetska – Candidate of Philology, Associate Lecturer of the Ukrainian Language Department, Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-3142-364X>

USTÁLENÁ PŘIROVNÁNÍ SE ZVÍŘECÍM KOMPONENTEM
V LEXIKÁLNÍ DATABÁZI JIHO-KARPATSKÝCH NÁŘEČÍ
Z MATERIÁLŮ I. PAŇKEVYČE

Науковий вісник Ужгородського університету.
Серія: Філологія. Випуск 2 (44).
УДК 811.161.2'282.2+811'366.55

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).68-77

Вашичек М., Вашичкова Д. Усталенá přirovnáání se zvířecím komponentem v lexikální databázi jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevčyče; кількість бібліографічних джерел – 12; мова словацька.

Anotace. Cílem tohoto článku je přispět k popisu nářeční frazeologie jihokarpatských (zakarpatských a jiholemkovských) nářečí zveřejněním a roztríděním ustálených přirovnání s animalistickým komponentem z archivních materiálů. Zdrojem pro excerpci frazeologického materiálu byla *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevčyče*, která byla vytvořena ve Slovanském ústavu AV ČR, v. v. i.

V článku je představeno více než 200 ustálených přirovnání se zvířecím komponentem. Roztrídili jsme je nejprve z formálního hlediska podle slovnědruhové příslušnosti srovnávaného členu (komparanda) na přirovnání verbální, substantivní, adjektivní a adverbální. U každého přirovnání je uvedena lokalita, v níž bylo zapsáno, nebo odkaz na publikaci, z níž byl frazém excerptován. Pokud je uveden širší kontext užití frazému, uvádíme jej rovněž. Dále jsme získaný frazeologický materiál roztrídili podle názvů jednotlivých zvířat, obsažených v přirovnání. Ukázalo se, že uvedené frazémy obsahují přes 80 různých nominací živočichů. Mezi nejčastější názvy zvířat, které se objevují v jihokarpatských ustálených přirovnáních, patří pes (*нес, песики*), kůň (*кунь, кінь, к'ін, коні*), prase (*паця, порося, свиня*), had (*гадина, гат*), slepice (*курка, курица, кури*), tele (*теля*), vůl (*віл, вїл, вул, воли*), kráva (*корова*), rak (*рак*) a žába (*жаба*).

Ze strukturního hlediska jsou v představeném materiálu nejčastější verbální přirovnání, tedy taková ustálená přirovnání, v nichž je komparandem sloveso a komparátem substantivum (název zvířete): *бабрату як паця* a. Komparátum může být rozvinuto dalším větným členem: *розбуяти ся як вул в полонині, розуміти ся (до чогось) як курка до пива*, výjimečně i celou vedlejší větou: *ганьбиті ся як кобыла, коли саньки переверне*.

Ze sémantického hlediska jsme zaznamenané frazémy roztrídili do jedenácti skupin – na přirovnání s významem velikosti, barvy, zvukového projevu, zápachu, vnějšího vzhledu, povahového rysu, typického projevu (činnosti), pohybu, stavu, emoce a množství. Nejvíce zkoumaných přirovnání vyjadřuje stav, pohyb, typický projev (zvířete) a vnější vzhled.

Aby mohla být určena specifika zkoumaných jihokarpatských frazémů, dalším úkolem by mělo být srovnání jihokarpatských animalistických přirovnání s obdobnou oblastí frazeologického systému sousedních nářečí a jazyků. Tento fragment nářeční frazeologie ukázal, že *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevčyče* je cenným zdrojem materiálu pro nářeční frazeologii.

Klíčová slova: dialektologie, frazeologie, jihokarpatská nářečí, frazémy se zvířecím komponentem, ustálená přirovnání.

Úvod. Popis a analýza nářeční frazeologie zůstává stále aktuálním úkolem jazykovědy. V tomto článku se zaměříme na frazémy se zvířecím komponentem v jihokarpatských nářečích, omezíme se přitom na ustálená přirovnání. Objektem našeho zájmu budou tedy taková ustálená přirovnání, u nichž v roli komparáta vystupuje název živočicha. Jako zajímavost zmíníme, že v české frazeologii tvoří přirovnání s názvem zvířete 20% všech ustálených přirovnání [Čermák et. al. 2009: 491]. Zdrojem pro excerpci frazeologického materiálu je *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevčyče*, která vzniká ve Slovanském ústavu AV ČR, v. v. i., a na jejímž zpracování se oba autoři podílejí.

Obvyklou motivací těchto frazémů bývá srovnání vzhledových i povahových vlastností a činností člověka s charakteristikami zvířat (skutečnými i domnělymi). Na fakt, že asociace spojené se zvířaty a vlastnosti zvířatům připisované bývají kulturně specifické, upozornili např. V. Mokienko a T. Nikitina: «С одной стороны, ассоциативные признаки <...> анимализмов выделяются на основе наблюдений человека над внешним видом, жизнью и поведением животных (у этих сравнений обычно внутренняя форма ясна), с другой – чисто эмпирическое восприятие чело-

веком животных осложняется мифологическим переосмыслением этих образов, они испытывают влияние духовной культуры: фольклорных текстов, религиозных представлений и др.» [Мокиенко – Никитина 2008: 9].

Dosavadní výzkumy. V české jazykovědě se problematice frazémů s animalistickým komponentem nejpodrobněji věnovala E. Mrhačová, která sestavila tematicky zaměřený frazeologický slovník [Mrhačová 1999]. Z ukrajinských badatelů se frazémům se zvířecím komponentem věnovali např. N. Frančuk a J. Pozdraň, podávající jejich sémantickou klasifikaci [Франчук – Поздрань 2019], nebo O. Soško, která srovnala ukrajinské, německé a anglické frazeologismy s animalistickým komponentem označující emoční charakteristiky člověka [Сошко 2015].

Frazeologii zakarpatských nářečí se věnovali např. V. Laver [Лавер 1992], O. Myholynec, jež popsala frazému spojené s lidovým léčitelstvím [Миголинець 2013], a S. Juzjo, která publikovala frazeologismy zachycené výzkumem v obci Simer v okrese Perečyn [Юзьо 2015].

Pro frazeologii lemkovských nářečí na území Slovenska je nejuplnějším zdrojem údajů frazeologický

slovník N. Varcholové a A. Ivčenka [Вархол – Івченко 1990], který obsahuje i velké množství frazémů se zvířecím komponentem, z nichž mnohé se shodují s těmi, jež zde uvedeme.

Cíle výzkumu. Cílem tohoto článku je přispět k popisu nářeční frazeologie jihokarpatských nářečí publikací a roztríděním části frazémů s animalistickým komponentem (ustálených přirovnání) z archivních materiálů Slovanského ústavu AV ČR. Dalším naším cílem je ukázat na tomto fragmentu, že *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevyče* může sloužit jako cenný zdroj materiálu pro nářeční frazeologii.

Zdroje a metody. *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevyče* je zpracovávána ve Slovanském ústavu AV ČR, od roku 2010 na základě lístkové kartotéky pro zamýšlený *Slovník jihokarpatských ukrajinských nářečí* Ivana Paňkevyče. V současné době jsou všechny údaje kartotéky digitalizovány, elektronická databáze nyní prochází korekturami. Na konec roku 2021 je plánováno zpřístupnění databáze pro veřejnost. Databáze je vybavena filtry umožňujícími vyhledávání podle různých parametrů. Pro tento článek byla vyhledávána přirovnání v kontextu k heslovým slovům podle nářečních názvů zvířat a podle komparátoru (*як, йак, яг, як, јак, ги, ги, геї* atd.). Získaná ustálená přirovnání byla dále klasifikována metodou formální a sémantické analýzy.

Většina lexikálního materiálu v databázi je výsledkem sběru během Paňkevyčových terénních výzkumů a sběru jeho spolupracovníků. Zčásti však I. Paňkevyč excerpoval nářeční materiál z jiných dialektologických a etnografických pramenů, v malé míře dokonce i z lokální literatury a tisku. Podrobněji jsou zdroje této databáze představeny v článku jednoho z autorů [Vašíček 2018].

Mnoho z níže uvedených frazémů Paňkevyč přejal z publikace J. Nedzelského *З уст народу* [Недзельський 1955]¹. U frazémů, excerпованých do databáze z této knihy, na ni budeme odkazovat zkratkou ЗУН, pokud je v databázi uveden také původní zdroj Nedzelského, odkazujeme na něj příjmením sběratele (Злоцький, Павлович, Шерегелій). Příjmením autora odkazujeme i na další literární a slovníkové zdroje obsažené v databázi, např. drama A. Duchnoviče, povídky J. Stanynce nebo slovníkové materiály H. Strypského (Духнович, Станинець, Стрипський).

I. Zaznamenaná ustálená přirovnání

Verbální přirovnání

бабрати як пац'а; Варадка. «Бабреш, як пац'а».

бевкати як стрижка (стрижка 'теля'); Нересниця. «Бевкаєт як стрижка».

бзынчати як муха; Краснобрід. «Штось ту бзынчит, як даяка муха».

бити як скотину; Воловий. «Як мош ся дивити на таку роботу, що за таку дурницю єї має бити як скотину».

боломбоніти як медвідь; Тячово. «Як мелник его увидів, сховався за двері і зачав боломбоніти, як медвідь».

бубоніти як бугай; Дешковиця. «Изяв Павел читавый кол та имив бити у гроб, при том бубонів як бугай».

бульший як воли; Колоніца. «То бульшой як воли, шытко одлож».

бюяти ги біка в царині; Веряця, Вічковий, Бичків. «Бюяє ги біка в царині».

быти тихо як муха; Краснобрід. «Як єм му выскіпив єдну за ухо, та був так тихо, як муха».

быти яг буваг до коча; Збійне. «Такый із, яг буваг до коча».

вјідати як гадина; Дара. «Вјідат' як гадина». *вити ся як пыскурь*; Веряця. «Так ся ве як пыскурь».

вітріти як пес; В. Шард, Треб. «Педиг так казали люде, што они вітрять так, як пес».

влеч'ї ш'а як слимак; Варадка. «Влечеш ш'а як слимак».

вмерти як пес; Люта, Свалява, Перечин. «Замырчав та вмер як пес».

вперти ся як вїл; Мукачево, В. Березний, Свалява «Вперся як вїл».

встікати ся як гадина; Лавки. «Так будеш встікати ся як гадина».

вудрабати ся (горі деревом) ги мачка; Тур'я Мокра. «Так ся скоро вудрабав горі деревом ги мачка».

вусохнути як гадова голова; Доманинці. «Бо-дай бесь вусох, як гадова голова».

выголодніти ся як пес; Станинець. «Та дарую вам дорогу, але ще до того и выголоднівся як пес».

вырости як волені у лісі; Збой. «Розума не маєме, як волені у лісі, так мы выросли».

вышкіряти зуби як печене паця; ЗУН (Павлович). «Зубы вышкірят як печене паця».

ганьбити ся ги кобыла, коли сани уверне; ЗУН (Злоцький); *ганьбити шя як кобыла, кет переверне санкы*; Варадка. «Ганьбит шя як кобыла кет переверне санкы»; *ганьбити ся як кобыла, коли санкы переверне*; Збійне.

гарцувати як кін (гарцувати 'бігати, скакати'); Варадка. «Гарцуєш цильый ден як кін».

гніздити ся як курка з яйцьом (кажуть дітям, коли неспокійно сидять); Люта, Туря, Севлюш. «Шо ся гніздиш як курка з яйцьом».

дзявкати як пес (дзявкати 'гавкати тонким голосом'); Мокра, Перечин. «Не дзявкай, як пес».

дивити ся ги сова; ЗУН (Злоцький). «Дивится, ги сова».

добити як пса; Варадка. «Добил го як пса».

доїсти (когось) як коня краденого; Колочава, Вічковий, Люта, Студений, Бичків, В. Березний «Доїли ня так, як коня краденого».

дриляти як вул 'тяжко робити без спочину'; Турянщина. «Дрилять як вул».

дубот'їти як кунь; Перечин, Веряця. «Не дубоч як кунь».

дудурити ся як два когуты; Студений, Люта. «Дудурится єден на другого як два когуты».

дыхати як жаба; Варадка. «Дыхаш, як жаба».

єржати ги конь; Духнович. «Єрже ги конь: ги-ги-ги!».

заверечися ги ворона за плугом; ЗУН (Злоцький).

загаздовати ся як воробець на колу; ЗУН (Злоцький). «Я быся так загаздував, як воробець на колу».

загаркати як пес; Комарівці, Бичків, Вічковий, Селище. «Загаркав як пес».

загибати як рыба за водов; ЗУН. «Загибат як рыба за водов».

заїсти ся як червак у хрін; ЗУН (Злоцький). «Заївся як червак в хрін».

заладжувати ся як сорока на Нирь; Стрипський. «Заладжуєся, як сорока на Нирь».

заміловатися як сомар до коня сіна; Збійне.

замормотати як медвідь; Перечин. «Замормотав як медвідь».

запинати ся як коза; Люта, Свалява, В. Березний, Перечин. «Та не запинайся так як коза».

заревати як олінь; Свалява, Люта, Луг. «Заревав як олінь».

зареготати ся як кінь; Свалява, Люта, Луг, Колочава. «Так ся зареготав як кінь».

заціконіти як синиця 'соро говорити'; Перечин, Лавки.

защобетати як зозулька; Вічковий, Колочава, Веряця, Чумальово. «Защобетала, як зозулька».

звивати ся як гадина 'бігати скоро'; Люта, Свалява, В. Березний, Бичків. «Звивається як гадина».

звити ся ги пискурь; Веряця, Чинадьово. «Так го упік палицьов, што звився ги пискурь».

звікати (шытко) як сорока; Краснобрід. «Што видить, та шытко звікають, як тотя сорока».

згорбити ся як бабин пес; Веряця, Свалява, В. Березний, Перечин, Луг, Воловий. «Згорбив ся як бабин пес»; *згорбити ш'а јат бабин пес*; Варадка. «Згорбил ш'а, јат бабин пес».

зівкати ся як псу на паздірю; ЗУН. «Зівкат му ся, як псу на паздірю».

знати ги курица до пива; ЗУН (Злоцький). «Знає, ги курица до пива».

зужвати шатя як корова траву; Дубриничі.

з'їжити ся як пес / борсук; Люта, В. Березний. «З'їжився як пес / борсук».

зябсти ги курица; ЗУН (Злоцький). «Зябе, ги курица».

ити взадійсть (узадійсь) ги рак; Копаня, Веряця, Чинадьово. «Чоловік иде взадійсть (узадійсь), ги рак»; *ити задом як рак*; Тур'я, Перечин, Люта, Комарівці, Лавки, Колочава. «Задом идеш як рак».

їсти як гавран; Веряця. «Ість як гавран».

їти як московський кінь; Люта. «Іде як московський кінь».

кл'увати јак жовна; Варадка. «Што до н'а кл'уєш, јак жовна; Што т'івко до н'а кл'уєш јак жовна в оберанци штоси кл'ує».

лапкати јак паця 'mlaskat'; Варадка. «Не лапкай, јак паця».

лежати як лева; Свалява, Копаня, Луг. «На ліниву корову (або жону) кажуть: Што лежиш јак лева?»

лестити ся як пес; Бичків, Веряця. «Лестить ся јак пес».

лізти јак рак из друждями; ЗУН, Тур'я Бистра. «Лізе, јак рак из друждями».

літати јак гач'а; Варадка. «Літаш, јак гач'а». *любити ся ги мачка с псом*; ЗУН (Злоцький). «Люблят ся, ги мачка с псом».

мати великы уха јак сомар; Варадка. «Ма великы уха јак сомар».

мати свалы, јг женатый воробель; Збійне. «Маєш свалы, јг женатый воробель».

мекати ги коза; Веряця, Бедевля. «Што мекаш ги коза».

мовчати јак бараны; Н. Синевир. «Байловав май у людей май у баб а люде мовчать јак бараны».

навішати на ся (щось) јак баран на роги; ЗУН (Шерегелій). «Навішав на ся беремена, јак баран на роги».

навоняти ги тхурь; Веряця.

надувати ся ги жаба; ЗУН (Павлович). «Надуваєся ги жаба».

надути ся јак вош на морозі (надути ся 'розсердитися'); Люта. «Надула ся јак вош на морозі».

накокоїжити ся јак когут (накокоїжити ся 'гордо держатися'); Бичків, Кваси. «Він ся так накокоїжив јак когут».

наперти ги дюг на теля; ЗУН, Лучки. «Напер на мя, ги дюг на теля».

напити ся јак свиня; Чинадьово, Лавки. «Напилися јак свині а так наблювали цілу корчму».

насісти јак ястряб на пітя (пітя 'курятко'); Станинець. «А сей насів на него, јак ястряб на пітя».

настопырчити ся јак когут; Перечин. «Настопырчився јак когут».

нести ги рак дрбждь; ЗУН (Злоцький). «Несе, ги рак дрбждь».

обжерти ся јак порося; Чинадьово, Люта, Воловий, Свалява, Ужанщина. «Обжерся јак порося».

обжирати ся јак свиня; Воловий, Чинадьово, Перечин, Кваси. «Все обжирася јак свиня».

обісти (когось) јак качку; Бичків, Свалява, Студений, Люта. «Старого д'іти обідавут јак качку».

обшнюпати ся јак шнеп; Люта. «Ходив по лісі та обшнюпався јак шнеп».

ошал'іти јак вовк; Студений. «Ошал'ів јак вовк».

пасовати јг на свіню рийзы; Збійне. «Пасіє на нього так, јг на свіню рийзы».

пити кров јак кл'іш; Варадка. «Піє кров јак кл'іш».

пицати ги червак; ЗУН (Злоцький). «Пицит, ги червак».

пицати јак джаворонок; Люта. «Та що пициш јак джаворонок».

пійти јак орлиця; Воловий. «Пішла јак орлиця».

плавати јак пронурок (пронурок 'птиця'); Свалява, Перечин, Вічковий. «Так плаваєш, јак пронурок / промурок».

повадити ся ги песики; ЗБ. «Повадили ся межі собою, ги песики».

подрудити јг жебрак бльху; Збійне. «Подруджу тя, јг жебрак бльху».

позератися јак теля на нову капур; Збійне. *поцуруковати ги рак (у берег)*; Нед. «Боженик нагло поцуруковавь ги раць вь берегь».

прилізovati ся як пес; ЗУН (Билак). «Прилізуються як пес».

прискакувати як оса; Бичків. «Шо ідо мні прискакуєш як оса».

присохнути як на пси / псови; Люта, Колочава, Вічковий, Бичків «Присхло на мені як на пси / -ови».

приссати ся гей п'явиця; Веряця, Чумальово, Люта, Бичків. «Приссався гей п'явиця».

пристати як корові сідло; Тур'я Мокра. «Пристало як корові сідло».

прищупкати як баран (прищупкати 'прискакувати'); Бичків. «Прищупкав ид мені як баран».

просити ги каня дожджю; Веряця, Н. Синевир. «Просить ги каня дожджю».

ревати як корова; Люта, Перечин, В. Березний, Свалява «Шо ревеш як корова».

реготати ся як кунь; Люта, В. Березний, Перечин, Свалява «Регоче ся як кунь».

робити як мул; Варадка. «Робит, як мул».

робити як сомар ('багато'); Варадка. «Робиш як сомар».

розбутити ся як вїл; Воловий, Бичків, Луг. «Щось ся так розбутів як вїл».

розбувати ся як вул в полонині 'стати буйним'; Луг, Бичків, Воловий. «Розбував ся як вул в полонині».

розгнівати ся як пес; Люта, Вічковий, Перечин, В. Березний. «Розгнівав ся на мене як пес».

роздушити як жабу; Луг, Перечин, В. Березний, Люта, Вічковий «Так тя роздушу як жабу».

розтечися як пси; Бичків, Свалява, Люта, Перечин «Діти розтеклися по улицях як пси».

розуміти ся (до чогось) як курка до пива; Збійне.

рыти (до фшыткого) як кыртица; Варадка. «Рыєш до фшыткого як кыртица».

рычати як корова 'плакати'; Варадка. «Што рычіш, як корова».

саркати як на пса; Краснобрід. «Та што на ня так саркаш, як на пса».

скавунчати як пес; Мокра, Перечин. «Што скавунчиш як пес».

скакати (до ш'а) як когуты; Варадка. «Оле розожен іх, бо скачут до ш'а як когуты».

скакати як серна; Варадка. «Скаче як серна».

сковынчати як пес; Курів. «Сковынчал як пес, кед му на ногу стане».

скорч'іти ш'а як бабин пес; Варадка. «Скорч'іл ш'а, як бабин пес».

скрутити ся як червак; Веряця. «Ударив го так, што скрутив ся як червак».

смердіти як вудудок; Дубриничі. «Ты так смердиш, як вудудок».

сміяти ся ги кобыла д возови; ЗУН (Злоцький). «Сміє ся, ги кобыла д возови».

смотр'іти як тел'а на мал'уваны ворота; Варадка. «Стоїш и смотр'іш, як тел'а на мал'уваны ворота».

смыкати ся як гад; Поляна. «І так вун вирус великий, на вадаску ходив, але як гат смыкався».

сперемітувати ся як рыба 'перекидатися'; Люта. «Сперемітувався як рыба».

співати як бузьок; ЗУН, Радв. «Співає, як бузьок».

стояти як теля в Великодни на ясьлох; ЗУН, Тур'я Бистра. «Так стоить, як теля в Великодни на ясьлох».

сціпнути як курка; Краснобрід. «Бодайсь сціпнув як курка».

счурити ся як мыш (счурити ся 'скулитися'); Стрипський. «Счурив ся як мыш».

торопати ги ворона с кола на кол; ЗУН (Злоцький). «Тяжко...»

тримати ш'а як кл'іш; Варадка, «Тримат ш'а н'а, як кл'іш»; Курів «Паскуда, триме ш'а го як кл'іш».

уїсти ся як червак у хрінь; Ясіння, Веряця. «Уївся як червак у хрінь».

упріти як мельницькі кури; Буштин. «Упрів ідячи як мельницькі кури».

упсовати ги псевое корыто; Веряця. «Як го дєсь спопаду, то упсую ги псевое корыто»; *упсовати ги песій валѳв*; ЗУН (Злоцький). «Упсовали, ги песій валѳв».

урости як дрїзд; Люта. «Так уріс як дрїзд».

усолодити ся як червак во хріні; Луг. «Усолодился, як червак во хріні».

усохнути ги рыба; ЗУН (Злоцький). «Усох, ги рыба».

утріцати ги сова; Веряця. «Слѳпухь утрѳщать вѳ день на челянника, ги сова».

утягнути ся як кут у ріпу; Луг. «Утяг ся як кут у ріпу».

уходити як коня вороны; Стрипський. «Та бо наші молодіці так мене уходили, як коня вороны».

ходити гей кінь запутаний; Луг. «Ходит, гей кінь запутаний».

ходити ги марга; Гнатюк, Е. зб. III. «Лемь такь ходили, ги марга».

ходити ги незапертоє теля; ЗУН (Злоцький). «Ходит, ги незапертоє теля».

ходити ниворотом як крадені коні (ходити ниворотом 'ходити блудом'); Люта. «Ходиш ниворотом, як крадені коні».

ходити як блудна увца; Варадка. «Што ходиш як блудна увца».

ходити як гусарський кунь; Тур'я Бистра. «Ходит, як гусарський кунь».

ходити як кач'ка; Варадка. «Ходит як кач'ка».

ходити як пава; Варадка. «Ходит як пава».

чекати як кані на доиц; Н. Синевир. «Чекали як канѳ на дош».

чеперит ся ги жабы на леду; ЗУН (Злоцький). «Чудовати ся як теля на нові двері»; Лучки. «Чудуєся, як теля на нові двері».

шипотіти ги гадина; Веряця. «Шипочуть ги гадина».

шипотіти ги гадинчата; Мокра, Перечин. «Шипотіте ги гадинчата».

ш'ід'іти як квока; Варадка. «Ш'ідит як квока».

ш'ідіти як сова; Варадка. «Ш'ідідиш як сова».

шмыгнути як серна; Літературна Неділя. «Марія шмыгнула з хаты як серна».

яти ся як свині в вінці; ЗУН, Тур'я Бистра. «Так му ся яло, як свині в вінці».

Substantivní přirovnání

a) se stálým komparandem

година як рыбльое око; ЗУН (Злоцький). «Така година, як рыбльое око».

из (когось) хосен ги Богови из борсука; ЗУН (Злоцький). «Такий из него хосен, ги Богови из борсука».

ротище як у коровы; Воловий, Свалява, Люта. «Такий у Наді ротище як у коровы».

скупч як вовк; Варадка. «То скупч як вовк: својі д'ітин'і жалуже».

b) s proměnlivým komparandem

як галки; Чинадбово. «Коровы / кон'і як галки». як гачура (гачура 'молода гарна кобила'; про жінку 'сильна, здорова'); Варадка.

(така) як кобыла (про сильну, здорову але товсту жінку); Варадка.

(таке) як гнида 'щось дуже мале'; Варадка.

(такий) як качур; Варадка.

(такий) як кінь (лайл. про мужч.); Краснобрід. «Такий єсь як кінь».

Adjektivní přirovnání

бідный як церковна мыша; Станинець. «Он бідный, як церковна мыша».

білый ги гуска; ЗУН (Злоцький).

благый ги вівці; ЗУН (Злоцький).

валушный як віл до коча; Краснобрід. «Він такий валушный до того, як віл до коча».

висока як лошиця (лошиця 'лоша жін. роду'); Бичків. «Дівка висока як лошиця».

вольный як птак; Радвань.

выбитый як пес 'провареник'; Чумальово.

голоден яг мелникова курка; Збійне; голодный як млинар'ова курка; Невицьке. «Така голодна як млинар'ова курка».

довгий ги заячий хвіст; ЗУН (Злоцький).

допитый як напта; Варадка. «Допите як напта того дівчатиско».

дужий ги медвідь; ЗУН (Злоцький).

заїдений ги поросся; Веряця. «Заїдений єсь ги поросся».

зароснутый яг борсук; Варадка. «Ходиш зароснутый яг борсук, ани г нед'іл'у ш'а не оголиш».

зароснутый як вовк; Варадка. «Треба ш'а т'і остр'іч'і, бо уж єс зароснутый як вовк».

збешн'ітый як пес; Варадка. «З ним не је реч, то збешн'ітый, як пес».

злый як гат; Варадка.

красна як нава; Варадка.

кудлатый як пес; Варадка.

лагідный як теля; Варадка.

легкий як сука по укоціню; ЗУН (Злоцький).

лінивий як трутень; Перечин. «Ты такий лінивий як трутень».

м'іцный як к'ін; Варадка.

мокрый як мыша; Варадка.

наглый ги пень на потя; ЗУН (Злоцький).

недобра як змія; Свалява, Перечин, Кваси.

ненасытный як вовк; Люта, Перечин, Чинадбово.

облесный як пес 'що підлещується'; Люта, Перечин, Студений. «Такий облесный як пес».

розлюченый як зв'трєный пес; Н. Синевир. «Пан страшно розлюченый як зв'трєный пес сам побив попа по лицю».

силна як ялуква; Варадка.

сіменистый як дягель; Стрипський.

слаба як жаба; Варадка.

слабый як муха; Варадка. «Слабый, як муха, лем ш'а шпотат».

слизкий як слимуш; Веряця.

сл'іный ги овад; ЗУН (Злоцький).

товста ги мангалиця; Веряця.

тучный ги гуска; ЗУН (Злоцький).

тучный як тулук (тулук 'малий медвідь, медведча'); Терєбло, Бичків. «Така дітина тучна, як тулук».

уытый як буяк; Тур'я-Поляна, Свалява.

чорный як гавран; Варадка.

чорный як галка; Духнович. «Два чорні конь, єдень к'онь, друга кобыла, чорні як галки».

чорный як жук; Станинець. «Ось чорні, як жук, кострубы на голові, та ще й кучеряві».

чорный як кавка; Воловий; чорна як кавка; Варадка.

юрный як цап; Краснобрід. «Юрний як цап, лем кібы му каждый день іншу бабу».

Adverbiální přirovnání

ги мурянк'ов; ЗУН (Злоцький); ги муряшк'овъ въ купінці; Гнатюк, Е. зб. III., Люта. «Того тільки було, ги муряшк'овъ въ купінці».

як бы бляха укусила; Збой. «Та шось мі зробив, та мене лем так, як бы бляха укусила».

як к'іт наплакав; Воловий, Бичків, Студений. «Тільки наробила як к'іт наплакав».

як пчол в улию; Варадка. «Діти – як пчол в улию».

II. Ustálená přirovnání seřazená podle animalistického komponentu

Tato přirovnání dále rozřídíme podle názvů zvířat:

Beran: мовчати як бараны; навішати на ся (щось) як баран на роги; прищупкати як баран.

Blecha: подрудити яг жебрак бляху; як бы бляха укусила.

Brouk: чорный як жук.

Býk: буяти ги біка в царині; бубоніти як бугай; быти яг буваг до коча; уытый як буяк.

Čáp: співати як бузьок.

Červ: пицати ги червак; скрутити ся як червак; заїсти ся як червак у хрін; уїсти ся як червак у хрін; усолодити ся як червак во хріні.

Datel (strakapoud, žluna): сіменистый як дягель; кл'увати як жовна.

Dobytěk (dobytč): бити як скотину; ходити ги марга.

Drozd: урости як дрїзд.

Dudek: смердіти як вудудок.

Fena: легкий як сука по укоціню.

Had: злий як гат; встікати ся як гадина; вусохнути як гадова голова; смыкати ся як гад; звивати ся як гадина; шипотіти ги гадина; шипотіти ги гадинчата; *vjdati* як гадина.

Havran: їсти як гавран; чорный як гавран.

Hrouzek: вити ся як пыскурь; звити ся ги пискурь.

Hřibě: літати як гач 'а; висока як лошиця (лошиця 'лоша жін. роду').

Husa: білий ги гуска; тучный ги гуска.

Jalovice: силна як ялувка.

Jelen: вирости як волені у лісі; заревати як олінь.

Jestřáb: насісти як ястряб на пітя.

Jezevec: из (когось) хосен ги Богови из борсука; зароснутий *jač* борсук; з 'їжити ся як борсук.

Kačer: такый як качур.

Kachna: обсісти (когось) як качку; ходити як кач 'ка.

Káně: просити ги каня дождю; чекати як кані на дощ.

Kavka: чорный як галка; чорный як кавка; (коровы / кон 'і) як галки.

Klíště: пити кров як кл 'іщ; тримати ш 'а як кл 'іщ.

Kobyła: ганьбити ся ги кобыла, коли сани уверне (ганьбити шя як кобыла, кет переверне санкы; ганьбити ся як кобыла, коли санкы переверне); сміяти ся ги кобыла д возови; як гачура (гачура 'молода гарна кобила'); така як кобыла (про сильну, здорову але товсту жінку).

Kocour: утягся як кут у *řinu*; як кйт наплакав.

Kočka: любити ся ги мачка с псом; вудрабати ся (горі деревом) ги мачка.

Kohout: дудурити ся як два когуты; накокоїжити ся як когут; настопырчити ся як когут; скакати (до ш 'а) як когуты.

Koza: запинати ся як коза; мекати ги коза.

Kozel: юрный як цап.

Kráva: зужвати шатя як корова траву; пристати як корові сідло; ревати як корова; ротище як у коровы; рычати як корова.

Krtek: рыти (до фшыткого) як кыртица.

Kukačka: зацебетати як зозулька.

Kuře: насісти як ястряб на пітя (пітя 'курятко'); Станинець. «А сей насів на него, як ястряб на пітя».

Kůň: доісти (когось) як коня краденого; дубот 'іти як кунь; ержати ги конь; зареготати ся як кінь; іти як московський кінь; гарцувати як кін; м 'іцный як к 'ін; як кінь; ходити як гусарський кунь; уходити як коня вороны; ходити гей кінь запутанный; ходити ниворотом як крадені коні.

Lev: лежати як лева.

Medvěd: боломбоніти як медвідь; дужий ги медвідь; замормотати як медвідь; тучный як тулук (тулук 'малий медвідь, медведча').

Moucha: быти тихо як муха; бзынчати як муха; слабый як муха.

Mravenec: ги мурянкѳв; ги муряшкѳв ѳ ку-нінці.

Mula: робити як мул.

Myš: бідный як церковна мыша; мокрый як мыша; счурити ся як мыш.

Opice: допитый як нална.

Orlice: пійти як орлиця.

Osel: заміловатіся як сомар до конь сина; мати великы уха як сомар; робити як сомар.

Ovád: сліпый ги овад.

Ovce: благый ги вівці; ходити як блудна увца.

Páv: красна як пава; ходити як пава.

Pes: вмерти як пес; віприти як пес; выголодіти ся як пес; дзякати як пес; добити як пса; згорбити ся як бабин пес (згорбити ш 'а *jač* бабин пес); присохнути як на пси / псови; зівкати ся як псу на пздірю; лестити ся як пес; загаркати як пес; з 'їжити ся як пес; повадити ся ги псикы; прилізовати ся як пес; розгнівати ся як пес; розтечися як пси; саркати як на пса; скавунчати як пес; сковынчати як пес; скорч 'іти ш 'а як бабин пес; упсовати ги песеве корыто; упсовати ги песій валов; выбитый як пес збешн 'ітый як пес; кудлатый як пес; облесный як пес; розлюченый як звітреный пес.

Pijavka: приссати ся гей пвяциця.

Prase: бабрати як пац 'а; вышкиряти зубы як печене паця; лапкати як паця; обжерти ся як порося; обжирати ся як свиня; напити ся як свиня; пасовати яг на свіню рийзы; ятимся як свині в вінці; заіденый ги порося; товста ги мангалиця.

Pták: вольный як птак; наглый ги пень на потя.

Rak: іти взадість (узадісь) ги рак; іти задом як рак; лізти як рак из дружедями; нести ги рак дрѳждѳ; поцуркувати ги рак у берег.

Ryba: загибати як рыба за водов; сперемітувати ся як рыба; усохнути ги рыба; година як рыбльѳе око.

Skorec: плавати як пронурок / промурок.

Skřivan: пищати як джаворонок.

Slepice: зябсти ги курица; гніздити ся як курка з яйцьѳом; розуміти ся (до чогось) як курка до пива; знати ги курица до пива; сціпнути як курка; упріти як мельницькі кури; ш 'ід 'іти як квѳока; голоден яг мельникова курка; голодный як млинарѳова курка.

Slimák (hlemýžď): влеч 'і ш 'а як слимак; слизкий як слимуш.

Sluka: обинюпати ся як шнѳп.

Sova: дивити ся ги сова; утріщати ги сова; шідіти як сова.

Srna: скакати як серна; шмыгнути як серна.

Straka: заладжувати ся як сорока на Нирь; звлікати (шытко) як сорока.

Sýkora: заціконіти як синиця.

Tele: наперти ги дюг на теля; смотр 'іти як тел 'а на мал 'уваны ворота; бевкати як стрижека (стрижека 'теля'); позератіся як теля на нову капурю; стояти як теля в Великодни на ясьлѳох; ходити ги незапертоѳе теля; чудовати ся як теля на нові дѳвери; лагідный як теля.

Tchoř: навоњати ги тхурь.

Trubec: лінивый як трутень.

Včela: як пчол в улюю.

Veš: *надути ся як вош на морозі (надути ся ‘розсердитися’); таке як гнида.*

Vlk: *ошал’іти як вовк; зароснутый як вовк; ненасытний як вовк; скупч як вовк.*

Vosa: *прискакувати як оса.*

Vrabec: *загаздовати ся як воробець на колу; мати свалы, яг женатый воробель.*

Vrána: *заверечися ги ворона за плугом; то-ропати ги ворона с кола на кол; уходити як коня вороны.*

Vůl: *вперти ся як vůl; бульший як воли; дриляти як вул; валуиный як vůl до коча; розбутіти ся як vůl; розбуяти ся як вул в полонині.*

Zajíc: *довгый ги заячий хвіст.*

Zmije: *недобра як змія.*

Žába: *дыхати як жаба; надувати ся ги жаба; роздушити як жабу; чеперится ги жабы на льду; слаба як жаба.*

III. Sémantická klasifikace zaznamenaných přirovnání

Ze sémantického hlediska jsme zaznamenané frazémy rozřídily do jedenácti skupin – na přirovnání s významem velikosti, barvy, zvukového projevu, zápachu, vnějšího vzhledu, povahového rysu, typického projevu (činnosti), pohybu, stavu, emoce a množství². U každé skupiny uvádíme zvíře, obsažené v přirovnání, a počet frazeologismů s ním spojených:

a) **velikost:** býk (1), drozd (1), had (1), hříbě (1), husa (1), jelen (1), kobyla (2), medvěd (2), prase (1), ryba (1), veš (1), vůl (1), zajíc (1).

b) **barva:** brouk (1), datel (1), havran (1), husa (1), kavka (3).

c) **zvukový projev:** beran (1), býk (1), čáp (1), červ (1), had (2), jelen (1), kobyla (1), koza (1), kráva (2), kukačka (1), kůň (3), medvěd (2), moucha (1), pes (4), prase (1), skřívan (1), sýkora (1), tele (1), žába (1).

d) **zápach:** dudek (1), tchoř (1).

e) **vzhled:** jalovice (1), jezevec (1), kráva (1), kůň (1), moucha (1), osel (1), ovce (1), páv (1), pes (1), slimák (1), sluka (1), vlk (1), vrabec (1), žába (1).

f) **povahový rys:** had (2), kozel (1), opice (1), pes (3), tele (1), trubec (1), vlk (2).

g) **typický projev:** beran (1), blecha (1), červ (3), had (1), havran (1), kráva (1), kuře (1), kůň (2), mula (1), myš (1), osel (1), pes (5), prase (1), straka (1), tele (1), vůl (1).

h) **pohyb:** býk (1), červ (1), dobytek (1), had (3), hříbě (1), jestřáb (1), jezevec (1), kachna (2), kocour (1), kočka (1), kohout (4), koza (1), krtek (1), kůň (5),

orlice (1), ovce (1), páv (2), pes (6), rak (5), ryba (1), skorec (1), slepice (1), slimák (1), srna (2), tele (2), vosa (1), vrána (2), vůl (1), žába (1).

i) **stav:** beran (1), blecha (1), býk (1), fena (1), jezevec (1), káně (2), kobyla (2), kráva (1), lev (1), moucha (1), myš (2), ovád (1), pes (5), pijavka (1), prase (7), pták (2), ryba (2), slepice (8), sova (2), straka (1), tele (3), veš (1), vlk (1), vrabec (1), vrána (1), vůl (3), žába (2).

j) **emoce:** kočka (1), osel (1)

k) **množství:** kocour (1), mravenec (2), včela (1)

Závěr. Představili jsme více než 200 ustálených přirovnání se zvířecím komponentem, zaznamenaných v *Lexikální databázi jihokarpatských nářečí z materiálu I. Paňkevycě*. Uvedené frazémy obsahují přes 80 různých nominací živočichů.

Mezi nejčastější názvy zvířat, které se objevují v jihokarpatských ustálených přirovnáních, patří pes (*пес, песики*; 25), kůň (*кунь, кинь, к’ін, коні*; 12), prase (*паця, порося, свиня*; 10), had (*гадина, гат*; 8), slepice (*курка, курица, кури*; 8), tele (*теля*, 8), vůl (*вїл, vůl, воли*; 6), kráva (*корова*; 5), rak (*рак*; 5) a žába (*жаба*; 5).

Z hlediska struktury jsou v představeném materiálu nejčastější verbální přirovnání, tedy taková ustálená přirovnání, kde je komparandem sloveso a komparátem substantivum (název zvířete): *бабрати як пац’а*. Komparátum může být rozvinuto dalším větným členem: *розбуяти ся як вул в полонині, розуміти ся (до чогось) як курка до пива*, výjimečně i celou vedlejší větou: *ганьбиті ся як кобыла, коли санкы переверне*.

Ze sémantického hlediska jsme zaznamenané frazémy rozřídily do jedenácti skupin – na přirovnání s významem velikosti, barvy, zvukového projevu, zápachu, vnějšího vzhledu, povahového rysu, typického projevu (činnosti), pohybu, stavu, emoce a množství. Nejvíce zkoumaných přirovnání vyjadřuje stav, pohyb, typický projev (zvířete) a vnější vzhled. Aby mohla být určena specifika zkoumaných jihokarpatských frazémů, dalším úkolem by mělo být srovnání jihokarpatských animalistických přirovnání s obdobnou oblastí frazeologického systému sousedních nářečí a jazyků.

Ukázalo se také, že poměrně hojně užívaným prostředkem jihokarpatské nářeční frazeologie je ironie: *из (когось) хосен ги Богови из барсука; голодный як млинарьова курка* (nemající hlad), *валуиный як vůl до коча* (nehodící se), *довгый ги заячий хвіст, ганьбиті ся як кобыла, коли санкы переверне* (nesty- dět se), *пасовати яг на свїню рїицьи*.

ПРИМІТКИ

1. Jedná se spíše o předběžnou klasifikaci, protože ve zdrojové databázi bohužel často chybí určení přesného významu frazému.

2. Práce Nedzelského je kompilací mnoha starších pramenů, jejichž soupis podává autor v úvodu: zápisy z rukopisného kalendáře Ivana Juhasevyče, dílo Mychajla Lučkaje *Grammatica Slavo-Ruthena*, rukopis J. I. Venelina Gucu *Карпато-Роския пословицы, Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Русы* V. S. Vyslockého, *Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів* I. Verchratského, zápisky Alexandra Šeregeliye vydané v kalendáři (*Mesjasoslovu*) na roky 1891 a 1892, *Krestnyj Mesjasoslov* na r. 1893, *Církevní Mesjasoslov* na r. 1894, přísloví sebraná Alexandrem Pavlovičem, publikovaná v *Mesjasoslovu* na r. 1897, *Народный Подкарпатский календарь* na r. 1907, časopis pro mládež *Наш рідный край*, časopis pro děti *Пчолка*, publikace *Наши стреления, Жаворонок: Собрание русских пьесней и пословиць подкарпатского народа* I. Bilaka z r. 1926, sbírka lidových přísloví z obce Turja-Bystra I. Vačela, jež vyšla v novinách *Руский народный голос*

v r. 1926, přísloví M. Špicera z obce Iza, jež vyšla v časopise *Русское Слово* v r. 1940, hádanky N. Hebeje, které publikoval v Kalendáři na r. 1919, rukopisný sborník Feodosije Zlockého, zápisy přísloví I. Kerči publikované v novinách *Русское Слово* v letech 1942–1944, zápisy přísloví M. Luhoše a A. Hrabara, kteří sbírali materiál v terénu pro Nedzelského a materiály dalších sběratelů [Недзельський 1955: 34–40].

LITERATURA

1. Čermá F. Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Praha: Karolinum, 2007. 718 s.
2. Čermák F. et al. Slovník české frazeologie a idiomatiky: Přirovnání. 2. vyd. Praha: Leda 2009. 507 s.
3. Mrhačová E. Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice: tematický frazeologický slovník I. Scripta Facultatis philosophicae Universitatis Ostraviensis, č. 124. Ostrava: Ostravská univerzita, 1999. 161 s.
4. Vašíček M. Prameny lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevčye. *Moderní slovan-ská lexikografie*. (Niševa B. et al.). Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2018. S. 77–86.
5. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братислава: Слов. педаг. вид. 1990. 159 с.
6. Мокиенко В., Никитина Т. Большой словарь русских народных сравнений. Москва: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2008. 800 с.
7. Недзельский Є. З уст народу: Прислів'я – приказки – заклинання – загадки – примовки Закарпаття. Пряшів: Видавництво КСУТ, 1955.
8. Сошко О. Семантичні особливості образних порівнянь із зооморфним компонентом на позначення емоційних характеристик людини (на матеріалі української, німецької та англійської мов). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Серія «Філологічна»*. Випуск 51, 2015. С. 321–323.
9. Франчук Н., Поздрань Ю. Семантична класифікація українських фразеологізмів із компонентом-зоонімом (на матеріалі «Українсько-російського словника» А. Ніковського). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Т. 30 (69) 2019. № 1. С. 38–42.
10. Лавер В. Фраземіка українських діалектів карпатського регіону: автореф. дис. док. філол. наук: спец. 10.02.01 – український язук, Київ. 1992. 50 с.
11. Мигoliniнecь О. Фраземі, пов'язані з народною медициною, в українських закарпатських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Зб. наук. праць* (відп. ред. І. Сабадош). Ужгород. 2013. Вип. 18. С. 39–43.
12. Юзьо С. Фраземіка говірки села Сімер Перечинського району Закарпатської області. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Мовознавство. Літературознавство*. Вип. 12, 2015. С. 187–192.

REFERENCES

1. Čermá F. (2007) Frazeologie a idiomatika česká a obecná [Czech and General Phraseology and Idiomat-ics]. Praha: Karolinum. 718 s. [in Czech].
2. Čermák F. and coll. (2009) Slovník české frazeologie a idiomatiky: Přirovnání. [Dictionary of Czech Phraseology and Idiomat-ics: Comparisons.] 2nd edition. Praha: Leda. 507 s. [in Czech].
3. Mrhačová E. (1999) Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice: tematický frazeologický slovník [Na-ming Units of animals in Czech Phraseology and Idiomat-ics: topical phrase-book.] Scripta Facultatis philosphi-cae Universitatis Ostraviensis, 124. Ostrava: Ostravská univerzita. 161 s. [in Czech].
4. Vašíček M. (2018) Prameny lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevčye [Sources of Lexical Database of Southern Carpathian dialects on the materials of I. Pankevych]. *Moderní slovan-ská lexiko-grafie* (Niševa B. et al.). Praha: Slovanský ústav AV ČR. S. 77–86 [in Czech].
5. Varkhol N., Ivchenko A. (1990) Frazeolohichnyi slovnyk lemkiivskykh hovirok Skhidnoi Slovachchyny [Phrase-book of Lemko dialects of the Eastern Slovakia]. Bratislava [in Ukrainian].
6. Mokienko V., Nikitina T. (2008) Bolshoy slovar russkikh narodnykh sravneniy [Great dictionary of Russi-an folk similes]. Moskva: ZAO «OLMA Media Grupp», 800 s. [in Russian].
7. Nedzelskyi Ye. (1955) Z ust narodu: Pryslivia – prykazky – zaklynannia – zahadky – prymovky Zakar-pattia [Out of the mouth of folk: proverbs – sayings – spells – riddles of Transcarpathia]. Priashiv: Vydavnytstvo KSUT [in Ukrainian].
8. Soshko O. (2015) Semantychni osoblyvosti obraznykh porivnian iz zoomorfnykh komponentom na po-znachennia emotsiynykh kharakterystyk liudyny (na materialy ukrainskoi, nimetskoi ta anhliyskoi mov) [The Semantic Specifics of Figurative Comparisons with Zoomorphic Element for Definition of Person's Emotional Characteristics (on the Ukrainian, German and English Material)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya», Seria Filolohichna*. V. 51. S. 21–323 [in Ukrainian].
9. Franchuk N., Pozdran Yu. (2019) Semantychna klasyfikatsia ukrainskykh frazeolohizmiv iz komponen-tom-zoonimom (na materialy «Ukrainsko-rosiyskoho slovnyka» A. Nikovskoho) [The Semantic Classification of the Ukrainian Idioms with Zoonym Element (a case study of the *Ukrainian-Russian Dictionary* by A. Nikov-sky)]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I Vernadskoho. Seriya: Filolohiya. Socialni komunikacii*. T. 30 (69) № 1. S. 38–42 [in Ukrainian].

10. Laver V. (1992) Frazemika ukrainskikh dialektov karpatskogo regiona [Phrasemics of Ukrainian Dialects of the Carpathian Region]: author's abstract of DLitt. 10.02.01. Kyiv. 50 s. [in Russian].
11. Myholynets O. (2013) Frazemy, poviazani z narodnoiu medytsynoiu, v ukrainskykh zakarpatskykh hovirkakh [Idioms referring to folk medicine in Ukrainian Transcarpathian dialects]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva. Zb. nauk. prats* (red. I. Sabadosh). Uzhhorod. V. 18. S. 39–43 [in Ukrainian].
12. Yuzio S. (2015) Frazemika hovirky sela Simer Perechynskoho raionu Zakarpatskoi oblasti [Phrasemics of village Simer of Perechyn district of Transcarpathian area dialect]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobychkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Movoznavstvo. Literaturoznavstvo*. V. 12. S. 187–192 [in Ukrainian].

SIMILES WITH AN ANIMAL ELEMENT IN THE LEXICAL DATABASE OF THE SOUTH CARPATHIAN DIALECTS ON I. PANKEVYCH'S MATERIALS

Abstract. The aim of the following article is to contribute to the description of the dialect phraseology of the South Carpathian dialects by publication and classification of animal similes from archive materials. The source of the extracted phrasal material was the *Lexical Database of the South Carpathian dialects on I. Pankevych's materials*, which had been created in The Institute of Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences.

More than 200 animal similes are represented in the article. Firstly, they were classified formally according to the part of speech of the compared element (comparandum) into verbal, substantive, adjective and adverbial ones. Every simile has got a defined locality where it had been recorded or a reference to the publication where it had been extracted from. We also report the context of a simile's use if it had been recorded. Then we have classified the studied phrasal material according to names of the particular animals contained in similes. It appears to be certain that more than 80 different animal names were used in the studied phraseological units. Among the most often used animal names that appear in the South Carpathian similes are dog (*пес, песики*), horse (*кунь, кінь, к'ін, коні*), pig (*паця, порося, свиня*), snake (*гадина, гат*), hen (*курка, курица, кури*), calf (*теля*), ox (*віл, вїл, вул, воли*), cow (*корова*), crawfish (*рак*) and frog (*жаба*).

When the following similes were studied structurally it appeared that verbal ones are the most frequent. They contain a verb as comparandum and a noun (animal name) as comparee, e.g. *бабрати як паця*. A comparee can be extended with a further part of a sentence: *розбуяти ся як вул в полонині, розуміти ся (до чогось) як курка до пива*; in individual cases – with a subordinate clause: *ганьбиті ся як кобыла, коли саньки переверне*.

Semantically all the recorded similes were classified into 11 groups as follows: comparison on the basis of size, colour, sound symbolism, smell, appearance, features of character, typical behaviour, way of movement, state, emotions and amount. The majority of the studied similes appear to be linked with a state, behaviour, typical way of movement and appearance of animals.

To define accurately the specifics of the recorded the South Carpathian phraseological units the next step could be the comparison of the South Carpathian animal similes to the corresponding part of phrasicon in neighboring dialects and languages. This part of the dialect phraseological units has shown that the *Lexical Database of the South Carpathian dialects on I. Pankevych's materials* is a valuable resource of linguistic information, inter alia dialect phraseology.

Keywords: dialectology, phraseology, South Carpathian dialects, idioms with animal component, animal similes.

УСТАЛЕНІ ПОРІВНЯННЯ З АНІМАЛІСТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ У «ЛЕКСИЧНІЙ БАЗІ ПІВДЕННО-КАРПАТСЬКИХ ГОВОРІВ З МАТЕРІАЛІВ І. ПАНЬКЕВИЧА»

Анотація. Метою цієї статті є опис діалектної фразеології південно-карпатських говорів оприлюдненням та класифікацією усталених порівнянь з анімалістичним компонентом із архівних матеріалів. Джерелом фразеологічного матеріалу стала «Лексична база даних південно-карпатських говірок з матеріалів І.А. Панькевича», яку створено в Слов'янському інституті Академії наук Чеської Республіки.

У статті представлено понад 200 усталених порівнянь із компонентом-зоонімом. Основний матеріал покласифіковано відповідно до формальних ознак, за належністю до частини мови порівнюваного члена (компарандум), на дієслівні, іменникові, прикметникові та прислівникові порівняння. Для кожного порівняння наводиться назва села, у якому його записано, або посилання на публікацію, з якої фразему почерпнуто. Якщо в базі даних подано більш широкий контекст використання фразеологізму, ми також його наводимо. Отриманий фразеологічний матеріал ми далі розділили за назвами окремих тварин, які є в порівняннях. Було виявлено, що наведені порівняння містять понад 80 різних номінацій тварин. До найпоширеніших назв тварин, що виступають у південно-карпатських усталених порівняннях, належать *пес (песики), кінь (кунь, к'ін), свиня / порося (паця); гадина (гад), курка (курица, кури), теля, вїл (вул, вїл), корова, рак і жаба*.

Зі структурного погляду найпоширенішими в представленому матеріалі є дієслівні порівняння, тобто такі усталені порівняння, де компарандум є дієсловом, а компаратум – іменником (назвою тварини): *бабрати як паця*. Компаратум може бути доповнено іншим членом речення: *розбуяти ся як вул у полонині, розуміти ся (до чогось) як курка до пива*, в поодиноких випадках теж цілим реченням: *ганьбиті ся як кобыла, коли саньки переверне*.

За семантичними ознаками ми поділили досліджувані ідіоми на одинадцять груп – порівняння зі значенням розміру, кольору, звуку, запаху, зовнішності, риси характеру, типової діяльності або поведінки, руху, стану, емоції та кількості. Більшість досліджуваних порівнянь пов'язані зі станом, рухом, типовою діяльністю та зовнішнім виглядом.

Для визначення специфіки представлених південно-карпатських фразеологізмів наступним завданням буде зіставлення південно-карпатських анімалістичних порівнянь із аналогічним складником фразеологічної системи сусідніх діалектів та мов. Цей фрагмент фразеологічної системи закарпатських і лемківських говірок показав, що «Лексична база даних південно-карпатських говорів з матеріалів І.А. Панькевича» є цінним джерелом матеріалу для дослідження діалектної фразеології.

Ключові слова: діалектологія, фразеологія, південнокарпатські говори, фраземи з анімалістичним компонентом, усталені порівняння.

© Вашичек М., Вашичкова Д., 2020 р.

Міхал Вашичек – PhD, співробітник відділу славістичної лінгвістики та лексикографії Слов'янського інституту Академії наук Чеської Республіки, Прага, Чехія; <https://orcid.org/0000-0002-3883-4743>

Mikhal Vashycek – PhD, Department of Slavonic Linguistics and Lexicography, Institute of Slavonic Studies of the CAS, Prague, Czech Republic; <https://orcid.org/0000-0002-3883-4743>

Дар'я Вашичкова – аспірантка філософського факультету Карлового університету, Прага, Чехія; <https://orcid.org/0000-0002-2074-3528>

Darya Vashychkova – doctoral student, Faculty of Arts, Charles University, Prague, Czech Republic; <https://orcid.org/0000-0002-2074-3528>

СТИЛІСТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІХ АНТРОПОНІМІВ У РОМАНІ «КЛАВКА» МАРИНИ ГРИМИЧ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2'373.2 423

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).78–83

Вегеш А. Стилiстична значущiсть лiтературно-художнiх антропонiмiв у романi «Клавка» Марини Гримич; кiлькiсть бiблiографiчних джерел – 10; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню стилістичних можливостей літературно-художніх антропонімів, що функціонують у романі «Клавка» відомої сучасної української письменниці Марини Гримич. Подається опис найменувань персонажів, визначається їх стилістична значущість у сюжетному розгортанні. Звернено увагу на роль прізвиськ та умови їх виникнення; розкрито етимологічне значення (внутрішню форму) літературно-художніх антропонімів. Доведено, що літературно-художні антропоніми в романі «Клавка» Марини Гримич – найважливіші лексичні елементи, які мають найрізноманітніші смислові та емоційні наповнення, супроводжуються конотаціями та різними асоціаціями, характеризують персонажа за національним, соціальним походженням, створюють певну емоційну тональність, указують на стосунки між героями, відображають авторське ставлення до поіменованого персонажа. Власні назви персонажів як мовні одиниці, які не лише називають, але й характеризують денотатів, разом з іншими одиницями відображають творче мислення письменниці, багатство її мови, особливості стилю.

Ключові слова: апелятив, етимологія, літературно-художній антропонім, прізвисько, промовистість, розмовний варіант, характеристичний потенціал.

Постановка проблеми. Невід’ємним елементом художнього тексту є власне ім’я персонажа. Літературно-художні антропоніми є важливою складовою твору, адже саме в назву героя автор укладає величезний характеристичний потенціал, нанизує численними аналогіями, символічністю, конотаціями. Детальний комплексний аналіз літературно-художньої антропонімії певного періоду дозволяє виявити індивідуально-стильові особливості творення власних назв персонажів й окреслити інтегральні та диференційні тенденції в розвитку літературно-художньої антропонімії, зумовлені естетичними та іншими екстралінгвальними чинниками. Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що вивчення власного імені героя потребує особливої уваги, а ґрунтовний аналіз літературно-художніх антропонімів із роману Марини Гримич «Клавка» відкриває можливості для подальших узагальнень у царині відповідної лінгвостилістичної проблематики.

Аналіз досліджень. Українська літературна ономастика поповнилася значною кількістю праць, присвячених питанням термінології (Ю. Карпенко, О. Карпенко, Л. Белей, В. Калінкін, М. Торчинський, Н. Колесник та ін.). Дослідження функціонально-стилiстичних особливостей лiтературно-художнiх антропонiмiв творiв українських письменникiв вiдобразилися в дисертацiйних роботах та величезнiй кiлькостi наукових статей (Е. Боева, Н. Бербер, Т. Гриценко, Г. Лукаш, Л. Кричун, О. Климчук, М. Максимюк, Л. Масенко, М. Мельник, О. Сколоздра, А. Соколова, Г. Шотова-Ніколенко та ін.).

Власні назви героїв із романів Марини Гримич уже були предметом нашого зацікавлення. Ми дослідили функціонування літературно-художніх антропонімів з її романів «Ти чуєш, Марго?..», «Варфоломієва ніч», «Магдалинка», «Егоїст», «Мак червоний в росі...», «Фріда» [Вегеш 2006]. Авторка

вміло підбирає назви для своїх персонажів, вдивляється в етимологію того чи іншого оніма, який у тексті роману отримує стилістичне наповнення.

Метою нашої статті є дослідження стилістичної значущості літературно-художніх антропонімів з роману «Клавка» Марини Гримич, наше **завдання** – виявити всі літературно-художні антропоніми, з’ясувати їхнє енциклопедичне та смислове навантаження, визначити роль онімів у творчому задумі автора.

Методи та методика. Методи дослідження зумовлені специфікою онімного матеріалу, який потребує системного підходу і використання традиційного описового методу і його основних прийомів: спостереження, інтерпретації та узагальнення. Функційне навантаження літературно-художніх антропонімів визначено методом контекстуального аналізу.

Виклад основного матеріалу. Новий роман «Клавка» відомої української письменниці Марини Гримич привернув увагу не тільки до динамічного розгортання сюжету, але й до літературно-художніх антропонімів. Події, які описує авторка в романі, відбувалися у Спiлці письменникiв України повоєнного часу. Тому, зрозуміло, у творі знаходимо багато реальних антропонімів цілком реальних людей. Але все літературне життя повоєнного Києва є лише тлом, на якому основне місце відводиться головній героїні – Клавці.

Ми вже не раз зазначали, що назва твору є головним компонентом його ономастичного простору. Відомий ономаст Ю. Карпенко писав: «Заголовок – це власне ім’я, до того ж дуже специфічне і більш того – це, можна сказати, найголовніше власне ім’я художнього твору...» [Карпенко 2008, с. 260]. Е. Боева зазначає: «Назва твору містить інформаційний смисл, оцінний компонент, що сприяють розкриттю теми, ідеї, художнього задуму автора. Роль заголо-

вка як першого знака художнього твору є надзвичайно вагомою і зумовлює його першорядне значення» [Боева 2019, с. 332].

Варто звернути увагу на те, що роман названий не просто іменем головної героїні, а його розмовним варіантом. Чому саме розмовний варіант імені Клавдія авторка винесла в назву роману? Вдалу відповідь на це запитання дає Андрій Любка. Він зазначає, що «Клавка» є найпопулярнішим, «безумовно хітом», «якщо йдеться про книжки українських авторів». А секрет успіху є також у «вдалій назві» твору. «Адже «Клавка» – історія про секретарку Клаву, а в наші дні так частіше називають клавіатуру, а не людей; словом, ім'я героїні ідеально злилося з її сюжетною роллю» [Любка 2019]. 26-річна дівчина Клава працює секретарем у Спілці письменників України. Вона, як і кожен секретар, знає про всіх спілчан геть усе («*А от новин у секретарки Спілки письменників Радянської України Клавдії Блажкевич завжди було хоч відбавляй! У спілчанській приймальні на машиністку не звертали ніякогісінької уваги, вона була «порожнім місцем»... Але вона була «навчена»: донька ворога народу як-не-як*» [Гримич 2019, с. 10–11]). Головне її завдання – друкувати тексти, з чим вона дуже добре справляється, адже вона грамотна і досвідчена друкарка. Усе майже її свідоме життя присвячене цій роботі. Не випадково на обкладинці роману зображено дівчину за друкарською машинкою. Виходить, що Клавка сидить за клавіатурою («*...тоді з переляку різко опустила голову, втупилась у клавіатуру машинки й енергійно забарабанила по клавішах*» [Гримич 2019, с. 25]). Напрошуються відповідні висновки, що героїня отримала ім'я за професією, родом занять. Але спробуємо заглянути в етимологію імені. Ім'я Клавдія походить із латинської мови від імені Клавдій і означає «кульгавий», «кривий» [Трійняк 2005, с. 176]. Доонімне значення імені не розкривається в тексті роману буквально. Героїня не була кульгавою, хоча «спотикається» часто в житті. Проте вона живе з сусідом-інвалідом дядею Гаврилом, у якого дерев'яний протез.

Розмовна форма імені Клавдія фігурує на сторінках роману досить часто. Так її називають друзі, колеги, письменники. Героїня розуміє, що існує прірва між нею і письменниками, і використання імені Клавка лише вказує на її місце у Спілці, у соціумі. Таким чином, цей літературно-художній антропонім, з одного боку, можемо зарахувати до соціально значущих («*Ох, це її «Клаво» – багато гірше від будь-якого «Товаришко Блажкевич, ви знову порушили трудову дисципліну!*» [Гримич 2019, с. 3]). Але, з другого боку, літературно-художній антропонім Клавка є експресивно-оцінним, тут має місце здрібноло-пестлива конотація та об'єктивна зменшеність. Сама героїня теж себе так називає («*По суті, вона, Клавка, сама-одна в цьому світі. І їй просто хочеться, щоб тась міг її підібрати машинною після роботи, завезти у ресторан, налити шампанського, нагодувати людською вечерєю...*» [Гримич 2019, с. 262]). Не варто забувати, що так свою героїню називає автор, а вона симпатизує їй,

тому цей вибір пов'язаний із художнім задумом і є елементом образної структури літературно-художнього тексту.

Письменниця Прохорова звертається до Клави і більш пестливими формами називання: *Клавочко, Клавуся*, що вказує на приятельське позитивне ставлення до неї. Рильський використовує розмовний варіант звертання Клавцю. Коли Єлизавета Петрівна представляє Клаву Баратинському, то використовує тричленну форму називання: «*... це Клавдія Дмитрівна Блажкевич, мій особистий секретар і друг. Клавка від задоволення почервоніла. Від таких слів й самооцінка виростає до неможливості. Бути другом і секретарем (нехай навіть неофіційним) Прохорової – це великий комплімент*» [Гримич 2019, с. 61]. Мало того, її ж назвали так, як називали всю еліту Спілки, гордитися було чим. Під час знайомства з Баклановим Клава все ще невпевнено представляється: «*Клава... Клавдія Дмитрівна...*» [Гримич 2019, с. 100]. Дуже часто Клавка дає сама собі оцінку, називаючи себе різними аплетивами: «*Язиката Хвеська я, а не секретарка!*» [Гримич 2019, с. 148]; «*От недаремно кажуть: баби дури... От і вона виявилася такою самою дурепою!*» [Гримич 2019, с. 154]. Уже звична форма називання Клавка сприймається самою героїнею нормально, ніж як панібратське Клавусяк. Так її назвав Бакланов: «*Клавусяк, морозива? – перепитав*» [Гримич 2019, с. 270]. І від цього звертання їй стало погано, її охопила «вселенська туга».

М. Гримич використовує і терціальні літературно-художні антропоніми – запозичення назв міфичних героїв. Красунею-Несміяною називає Клаву Нелю Мусіївну та Бакланов. Клава називає себе Персефоною, коли опиняється в кабінеті Бакланова (лігві Аїда) («*Асоціація з Персефоною, що несподівано виникла в голові, викликала в неї внутрішнє відчуття приреченості: Аїд зробив свій вибір, і від нього, як і в давньому грецькому міфі, їй нікуди не подітися. Головне бути розумною Персефоною, а не тупою бабою*» [Гримич 2019, с. 242]. «*Та Клавка сьогодні зайшла в кабінет «Аїда», а ця, нова Клавка вийшла з нього Персефоною... Ну, якщо й не Персефоною, то принаймні майже Персефоною*» [Гримич 2019, с. 250]). Персефона – донька Зевса і богині Деметри. Якщо брати до уваги, що ім'я по батькові у Клавки – Дмитрівна, то, як бачимо, і тут не обійшлося без промовистості. Власна назва виступає джерелом інформації про денотата. Відомий ономаст Л. Белей писав: «Найпоширенішим засобом реалізації інформативно-характеристичної функції літературно-художнього антропоніма виступає його внутрішня форма, яка нерідко розкривається чи конкретизується в тексті твору» [Белей 2002, с. 26].

Неабиякий характеристичний потенціал має також і прізвище героїні. Ми зацікавилися походженням прізвища Блажкевич і, черпаючи відомості з історико-етимологічного словника «Слов'янські особові імена українців» Павла Чучки, знайшли інформацію, що утворитися воно могло від слов'янських імен Блаж, Благ, Благо, Блаж-

ко, що походять від прикметника «благий, добрий». П. Чучка констатує: «Р. Осташ особове ім'я Блажко відносить до автохтонних слов'янських (Осташ До 529). За Л. Белеєм, воно є похідним від котрогось із імен-комполит зразка Благомир, Благослав (Белей 55). М. Худаш та М. Демчук виводять це ім'я з прикметника *благий* (X – Д 25). М. Шимундич хорватське ім'я Блажко кваліфікує як розмовний відповідник повних імен *Blaz, Blagoljub* (Sim 398), а М. Гркович серб. ім'я Блажко розглядає як дериват імені Блажо» [Чучка 2011, с. 58 – 59]. Ми знаємо, що Клавка дуже добра: помагає Еммі, дядь-Гаврилу, колегам. Прізвисько розкриває характер героїні. Але прізвисько могло походити від слова *благо* – «добро, щастя... все те, чого потребує людина в житті» [ВТССУМ 2005, с. 86]. Клавка мріє про хороше життя, про «кардинальну зміну життя» у ролі дружини номенклатурного посадовця: «*Скоро вона – подобається їй це чи ні – стоятиме по інших бік барикади... Навряд чи вона тепер працюватиме секретаркою. З її освітою, досвідом, а головне – становищем у суспільстві – їй пасуватиме робота редактора товстого журналу. Або видавництва*» [Гримич 2019, с. 277]. Та не судилося Клавці таке щастя, бо її оточувала дійсність, «*від якої вона постійно тікала, ховаючись у книгах, політах, спілках, на ірпінських дачах, в цеховських кабінетах*» [Гримич 2019, с. 332].

Повною протилежністю Клавці є письменниця Прохорова. Їх різнять як і становище в суспільстві, так і найменування. З перших же сторінок роману Прохорова справляє враження «залізної леді» («*Зараз Єлизавета Петрівна відчинить двері з крижаною маскою на обличчі і здавленим голосом промовить: «Доброго ранку, Клаво, проходите, будь ласка!*» [Гримич 2019, с. 3]). У її манері поведінки, веденні розмови відчувався аристократизм. А ім'я та ім'я по батькові Єлизавети Петрівни викликають асоціацію з російською царицею. У перший день знайомства для Клавки вона була «*ніби королева з якоїсь соціалістичної казки (що їх, до речі, сама й писала): в формі, погонах, з орденом і медалями на грудях... А головне – в лискучих армійських чоботах*» [Гримич 2019, с. 25]. З тексту дізнаємося, що «*Єлизавета Петрівна мала зразкове походження, про яке тільки міг мріяти будівник соціалізму, – пролетарське, не те, що Клавка – з «гнилої» технічної інтелігенції. А Прохорова не просто з робітничого класу, а з пролетарської династії. З її автобіографії Клавка знала, що вона ще підлітком працювала на заводі «Більшовик», а її батько на початку ХХ століття очолював знаменитий марксистський гурток «Союз за визволення робітничого класу». Єлизавета Петрівна була членом ВКП(б) У і фронтовичкою, вона повернулася в Київ рік тому, у 1946-му, з орденом та медалями*» [Гримич 2019, с. 19]. Первісне значення прізвиська та імені по батькові неабияк розкривається в тексті роману. Прізвисько Прохорова походить від імені Прохор, що в перекладі з грецької мови означає «танцюю спереду», «керую танцем» – керівник хору, диригент» [Трійняк 2005, с. 307]. Вона – душа компанії, вона

вміє керувати, направляти в потрібне русло. Ім'я по батькові Петрівна теж промовляє, адже в перекладі з грецької мови Петро – «скеля», «камінь» [Трійняк 2005, с. 292]. Сама героїня про себе каже: «*Хіба ви не знаєте: Прохорова – кремій!*» [Гримич 2019, с. 286]. Вона вміє зберігати таємниці, зайвого не скаже нічого, у цьому не один раз переконалася Клавка: «*...як побачила за його спиною кам'яний вираз обличчя Єлизавети Петрівни і її приставлений до губів палець, як на плакаті «Не болтай!*» [Гримич 2019, с. 65]. Прохорова допомагає Клавці з вибором кавалерів, але не радить рівнятися на неї: «*На мене, дівчинко, не рівняйся. Я в особисто-му житті пройшла і Крим, і Рим, і мідні труби!...*» [Гримич 2019, с. 119].

Клавка опиняється в центрі любовного трикутника: з одного боку – підстаркуватий працівник ЦК, який, може, і є «Великим інквізитором української літератури», а з іншого – молодий письменник, що тісно співпрацює з КДБ. Уперше з Борисом Андрійовичем Баратинським Клавка зустрічається в Прохорової. Там вона зрозуміла, що це ВІН: «*Ні, це не був «полковник Прохорової», це була її, Клавчина, «судьба»: «орел» і «грудь в орденах!*» [Гримич 2019, с. 60]. Клавка зачарована Баратинським: «*І як тільки зазвучав голос Баратинського, світ для Клавки перевернувся з ніг на голову. Ліричний тенор з ненав'язливою оксамитинкою наповнив її по самі вікна, скрутив її гамівною сорочкою і залоскотав під ложечкою. І все це водночас*» [Гримич 2019, с. 85 – 86]. Наповнив силою, обгорнув, як вітер, не випадково ім'я Борис тлумачиться як «північний вітер» [Трійняк 2005, с. 51]. «*А Борис був не сякий-такий. Він був красивий і успішний. І це подвійне чудо. Красень, бойовий офіцер, письменник...*» [Гримич 2019, с. 88]. Але Клавка дізнається, що «*Баратинський – гебешник. І який би щедрий він не був, і якою б чарівною не була його посмішка – це не міняло справи*» [Гримич 2019, с. 94]. «*Тому головою Клавка розуміла: його краще остерігатись*» [Гримич 2019, с. 95].

І Баратинського, і Бакланова Клавка спочатку називає займенником ВІН. М. Крупа зазначає: «Займенник позначає особу у тих фрагментах тексту, у яких зміст передає опис глибоко прихованих, інтимних моментів психічного і духовного життя персонажа. Синтаксичні зв'язки займенника характеризуються співвіднесеністю з дієсловами стану, процесу (наприклад, хотіти, пам'ятати, знати, любити, чути, бачити)» [Крупа 2005, с. 346]. Для Клавки Баратинський (ВІН) – щось недосяжне, той, про кого вона мріяла («*...їй хотілося зустріти сучасного принца: героя війни, «грудь в орденах», бажано льотчика, так, щоб лише при погляді на нього «чолка встала»*» [Гримич 2019, с. 33–34]), Бакланов (ВІН) – теж недосяжне, чоловік, що обіймає високу посаду, представник ЦК, «крупна шишка» («*Невже це і є той «найголовніший титач»... Людина, що тримає пульс усієї української літератури? І невже я зараз у кабінеті цього звіра, здатного одним розчерком пера зруйнувати всі літературні авторитети?*» [Гримич 2019, с. 213]. «*Це було*

слово *мужчини*. ЙОГО слово» [Гримич 2019, с. 216]; «...все «забраковано» зверху – НИМ» [Гримич 2019, с. 221]). Баратинський для Клавки є орлом, мужнім, сильним, не випадково його ім'я по батькові Андрійович (Андрій – «мужній», «хоробрий» [Трійняк 2005, с. 33]). Баратинський-орел високо літає, та, на жаль, є і Бакланов (прізвище походить від назви птаха баклан – «водоплавний птах середньої величини звичайно чорного кольору (з металічним відблиском)» [ВТССУМ 2005, с. 56]), який хоч і малий, та в романі – «птаха ще вищого польоту». Промовистим є також ім'я та по батькові Бакланова – Олександр Сергійович, як у Пушкіна. Тому й зрозуміло, чому трунарем української літератури була людина з таким іменем: натяк на те, що російська література витісняла, знищувала українську («*Це він, – підказував їй Здоровий Глузд. – Бакланов – це ВІН. Трунар української радянської літератури*» [Гримич 2019, с. 238]; «*Це ВІН? Той, що примушує тремтіти українських радянських письменників, той, що робить їхнє життя нестерпним, той, що позбавляє їх сну і самоповаги?*» [Гримич 2019, с. 242]). Доонімне значення імені та імені по батькові розкривається в тексті: Олександр – «мужчина» – захисник людей» [Трійняк 2005, с. 261] (захищає соцреалізм), Сергійович від імені Сергій – «славний», «високоповажний» [Трійняк 2005, с. 335] (за рангом, місцем у суспільстві). Спочатку Бакланов видався Клавці і делікатним, й інтелігентним, і начитаним. Вона навіть думала, як буде називати його після одруження: «*Заміжжя – це коли це й треба називати його на «ти», це й якесь ніжне слово придумати... «Зайчик?», «Котик?» Ні. «Бакланчик»*» [Гримич 2019, с. 269]. Але згодом Клавка буде називати його Аїдом, Великим інквізитором, Трунарем, жовтим сморчком. Клавка ніяк не могла б подумати, що ця людина колись любила її маму.

Фігурують у тексті й криптоніми. Так, Прохорова називає прихильників Клавки першими буквами їхніх імен: «*А* – тобто *Александр Сергійович* (пряма як *Пушкін!*) і «*Б*» – тобто *Борис Андрійович*» [Гримич 2019, с. 118]; «*Але доля вирішила познущатися з тебе: вона тобі послала «А» і «Б» одночасно!*» [Гримич 2019, с. 119]. Криптоніми використовують, коли планують утаємничити, приховати справжні імена. На такі літературно-художні антропоніми ми натрапляли у творах Павла Загребельного (Пе-Пе, Юр-Юр, Яр-Яр («Брухт»)), Юрія Андруховича (Або, КаБо, Ок, ЮА («Тасмания»)), Василя Кожелянка (Ко Ше Лін, У. Чені («Тероріум»)) та ін. У М. Гримич вони функціонують як назви об'єктів у задачі з двома невідомими. І задачку цю має розв'язати Клавка, бо їй обирати супутника життя: «*А*» чи «*Б*».

У романі йдеться про події 1947 року, що відбувалися в Спільці письменників України, про Пленум, відомий в історії розгромом української літератури. М. Гримич вимальовує постації українських класиків, їхню нелегку роботу і вміння виживати в надскладних умовах. Ми звернули увагу, що в романі названі майже всі письменники того часу, комусь приділено більше уваги, комусь менше. Майже всі

письменники в романі мають тричленну форму називання. Тих, із ким Клавка тісно співпрацює, називає на ім'я та ім'я по батькові: Максим Тадейович, Андрій Самійлович, Олександр Євдокимович та ін. Малишко повернув Клавку в секретарське крісло, вона його обожнювала. Баратинський називає його майстром слова: «*Малишко ставить до мови не як до набору слів у правописі чи в словнику, а як до живої матерії, живого організму!.. Малишко – великий експериментатор. Письменники такими і мають бути. Хто, як не вони повинні експериментувати з мовою? І навіть тоді коли якась словесна новинка не приживеться в мові, вона залишиться цінною тим, що стала інструментом у руках майстра...*» [Гримич 2019, с. 282]. Клавка також гарно відгується про Рильського: «*Та й з Максимом Тадейовичем завжди було затишно*» [Гримич 2019, с. 23]. Прохорова називає його слоном, Неля Сіробаба каже, що він старий зубр – велика і сильна постать української літератури. Ми звернули увагу, що доонімне значення імені та імені по батькові Рильського розкривається в тексті. Максим («найбільший» [Трійняк 2005, с. 206]) Тадейович (від Тадей – «божий дар» [Трійняк 2005, с. 372]) обіймав високу посаду, тому був найвеличнішим та найбільшим, але мав дар від Бога: гарно писав. Баратинський про Рильського: «*Знаєте, я люблю Рильського за те, що у нього все правильно, все бездоганно, у відповідності і з законами мови, і з законами естетики – так, як і має бути... В нього все виміряно, виважено, досконало. Він ніколи не пропустить стилістичної неохайності. У нього кожен вірш – як кристале-вий келих...*» [Гримич 2019, с. 282–283]. Натрапляємо на цікаве порівняння Рильського з Дон Кіхотом: «*Худорлявий Максим Тадейович завжди був у парі з Ваганом Маміконяном, як Дон Кіхот зі своїм вірним Санчо Пансою*» [Гримич 2019, с. 59]. Маміконян вів фінансові справи Спільки, був її відповідальним секретарем. «*Ось прийшов Максим Тадейович. Біля нього стоїть його вірний Санчо Панса Ваган Маміконян. Точно про нього кажуть: Ваган Ресторанович. Він, як зазвичай, з пухким портфельчиком, в якому, подекуди, завжди є напоготові пляшка коньяку*» [Гримич 2019, с. 199]. Рильський отримує прізвисько за зовнішнім виглядом, Маміконян – за те, що був вірним другом та професіоналом своєї справи. Корнійчук має прізвисько Головний (як керівник, голова).

Більшість найменувань письменників виконують номінативну функцію. До деяких М. Гримич подає авторську характеристику. Напр.: Авром Вевюрко («*був такий відомий єврейський драматург... До речі, на їдиш це слово, як і в українській, означає вивірку. І сам він по життю був як вивірка. Крутився, як білка в колесі... І, здається, навіть колись друкувався під псевдонімом Белка*» [Гримич 2019, с. 12]). Авторка привертає увагу до зміни прізвищ, коли євреї «маскувалися під українців та росіян: «*Ілля Кацнельсон – Стебун, Гольдфайн – Гордєєв, Блюмкін – Городської*». Клавка розмірковує: «*Письменникам часто хочеться прикрасити літературне ім'я. І не лише єврейським. Серед*

українських – також: Панченко став Панчем, Губенко – Остапом Вишнею, Башмак – Башем, Мойся – Іваном Ле» [Гримич 2019, с. 163 – 163].

Роман «Клавка» не є історичним, тому тут є і вигадані письменники: Прохорова, Глухенький, Сіробаба. Літературно-художній антропонім Іван Порфирівич Глухенький має неабиякий характеристичний потенціал. Прізвисько героя піддається авторській грі («Он Іван Порфирівич, дарма, що Глухенький, усе чує, що відбувається за стінкою у Єлизавети Петрівни» [Гримич 2019, с. 256]; «Тільки цсс! За стіною великі «глухенькі» вуха! – попередила Єлизавета Петрівна» [Гримич 2019, с. 288]). Відчитуємо натяк на те, що герой міг підслуховувати, а може, й доносити. Клавка називає його Змієм Гориничем, коли від нього несе «гарячим духом самогону». Павло Минович Сіробаба «милій-милій Сіробаба» – «чоловік найкращої подруги Єлизавети Петрівни Нелі Гершко», якого Прохорова називає просто Пашею, Пашечком. Такі називання вказують на приятельські стосунки між героями. Дружину Сіробаби називали Сіробабиною. Вона сама жартує над прізвиськом чоловіка, коли Прохорова каже: «Та просто зло бере! Здавалось би, я – баба бабою, ти – баба бабою... – А точніше, Сіробаба – Сіробабою...» [Гримич 2019, с.144]. Прохорова називає її Нелькою, Сіробабкою, вони були парочкою «нерозлийвода», Клавка називає фурією (як і Єлизавету), відьмою (могла вгадувати). Дружину Глухенького називали здрибно-пестливо Олечкою, дружину Малишка – Маечкою. Дружина Сосюра мала прізвисько Мура – скорочення від Марія Сосюра. Лише дружину Рильського називали, як і він сам, Катериною Миколаївною. Знаходимо й інші пестливі форми називання: Андрюша, Гаврюша, Валюшка, Максюша, Ванічка. Вони є запозиченнями з російської

антропонімійної системи, яка суттєво тоді впливала на український антропонікон. Вважалося, що такі називання є міськими і протиставлялися називанням мешканців сіл. У романі знаходимо розмовні варіанти з українськими антропоформантами: Костик, Максимко.

Мала Клавка «названу сім'ю»: Емму Германівну та дядь-Гаврила. Емма Германівна Бруслевська – «сліпа пенсіонерка», «колишня вихованка Інституту благородних дівочих», учителька музики «із бувших». У свої 52 роки, як каже Клавка, вона «справжня руїна», не пестило її життя. Вона має тричленну форму називання, що було характерно для найменування аристократів. Літературно-художній антропонім дядь-Гаврило асоціюється з самим персонажем. Герой – бойовий офіцер, герой війни, але ветеран-інвалід (без ноги). Повне називання *дядя Гаврило* авторка не використовує, а розмовний варіант *дядь*. А оскільки дядь ще й через дефіс, то виходить якась причепа, як протез у персонажа.

Висновки. Отже, М. Гримич уміло добирає найменування для своїх персонажів. Серед усього розмаїття назв героїв роману «Клавка» маємо первинні (авторські неологізми, орієнтовані на загальнонаціональний антропонімійний узус), вторинні (із найменувань реальних людей), терціалні (запозичені з Біблії, фольклору, художніх творів) літературно-художні антропоніми. Авторка вдивляється в етимологію назв, подає авторську характеристику, долучає варіанти, придумані іншими персонажами. Як розмовні, так і офіційні варіанти можуть мати різні конотації та асоціації, характеризувати героя. Усі літературно-художні антропоніми роману працюють на ідею, на сюжет і становлять цілісну систему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії. Ужгород, 2002. 176 с.
2. Боева Е. Функційна епістема заголовчих комплексів у художньому мовленні Ольги Кобилянської. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Збірник наукових праць. Випуск 71. Частина II. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. С. 332–344.
3. Вегеш А. Літературно-художні антропоніми в романах Марини Гримич. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (Збірник наукових праць). Відп. ред. І.В. Сабадош. Випуск 10. Ужгород, 2006. С. 5–9.
4. ВТССУМ. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Гримич Марина. Клавка. Роман. Київ: Нора-Друк, 2019. 336 с.
6. Карпенко Ю.А. Заглавия призведений В.П. Катаева (ономастические наблюдения). *Літературна ономастика*: зб. статей. Одеса: Астропринт, 2008. С. 259–266.
7. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 416 с.
8. Любка Андрій. «Клавка» – історія про травмоване суспільство. Газета «День» 12. липня 2019 р. day.kyiv.ua зверн. 22. 11. 19.
9. Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.
10. Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с.

REFERENCES

1. Belei L. (2002) Nova ukrainska literaturno-khudozhnia antroponimiia: problemy teorii ta istorii [New Ukrainian literary anthroponomy: problems of theory and history]. Uzhhorod. 176 s. [in Ukrainian].
2. Boieva E. (2019) Funktsiina epistema zaholovchykh kompleksiv u khudozhnomu movlenni Olhy

Kobylianskoi [Functional episteme of title complexes in the artistic speech of Olha Kobylyanska.]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna*. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 71. Chastyna II. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. S. 332–344 [in Ukrainian].

3. Vehesh A. (2006) Literaturno-khudozhni antroponimy v romanakh Maryny Hrymych [Proper names of the literary heroes in the novels by Maryna Hrymych]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva* (Zbirnyk naukovykh prats). Vidp. red. I.V. Sabadosh. Vypusk 10. Uzhhorod. S. 5–9 [in Ukrainian].

4. VTSSUM – Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) (2005) [Great explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with additions)]. [Uklad. i holov. red. V.T. Busel]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun». 1728 s. [in Ukrainian].

5. Hrymych Maryna (2019) Klavka. Roman [Klavka. Novel]. Kyiv: Nora-Druk, 2019. 336 s. [in Ukrainian].

6. Karpenko Yu. A. (2008) Zhlavyia pryzyvedeny V.P. Kataeva (onomastycheskye nabliudeniya) [Titles of the writings of V.P. Kataev (onomastic observations)]. *Literaturna onomastyka: zb. statei*. Odesa: Astroprynt. S. 259–266 [in Ukrainian].

7. Krupa M. (2005) Linhvistychnyi analiz khudozhnoho tekstu [Linguistic analysis of literary text]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. 416 s. [in Ukrainian].

8. Liubka Andrii. (2019) «Klavka» – istoriia pro travmovane suspilstvo [«Klavka» – a story about a traumatized society]. *Hazeta «Den»* 12. lypnia 2019 r. day.kyiv.ua zvern. 22. 11. 19 [in Ukrainian].

9. Triiniak I.I. (2005) Slovnyk ukrainskykh imen [Dictionary of Ukrainian names]. Kyiv: Dovira. 509 s. [in Ukrainian].

10. Chuchka P.P. (2011) Slovianski osobovi imena ukraintsviv: istoryko-etymolohichni slovnyk [Slavic personal names of Ukrainians: historical and etymological dictionary]. Uzhhorod: Lira. 432 s. [in Ukrainian].

STYLISTIC SIGNIFICANCE OF THE PROPER NAMES OF THE LITERARY HEROES IN MARYNA HRYMYCH'S NOVEL «KLAVKA»

Abstract. The article is devoted to the study of stylistic possibilities of the proper names of the literary heroes that function in the novel «Klavka» by the famous modern Ukrainian writer Maryna Hrymych. The relevance of our study is due to the fact that the study of the hero's own name requires special attention, and a thorough analysis of the proper names of the literary heroes in the novel «Klavka», written by Maryna Hrymych, opens opportunities for further generalizations in the field of linguistic and stylistic issues.

The aim of our article is to study the stylistic significance of the proper names of the literary heroes in the novel «Klavka» by Maryna Hrymych, our task is to identify all proper names of the literary heroes, to find out their encyclopedic and semantic loading, to determine the role of onyms in the author's creative idea.

A description of the names of the characters is given, their stylistic significance in the plot development is determined. Attention is paid to the role of onyms and the conditions of their appearance; the etymological meaning (internal form) of the proper names of the literary heroes is revealed. It is proved that proper names of the literary heroes in Maryna Hrymych's novel «Klavka» are the most important lexical elements that have various semantic and emotional contents, are accompanied by connotations and various associations, they characterize the character by national and social origin, create a certain emotional tone, indicate the relationship between the characters, reflect the author's attitude to the named character. The proper names of the characters as linguistic units that not only name but also characterize the denotations, together with other units reflect the creative thinking of the writer, the richness of his language, and peculiarities of style.

Among the variety of names of the heroes in the novel «Klavka» we have primary (author's neologisms focused on the national anthroponymic usus), secondary (from the names of real people), tertiary (borrowed from the Bible, folklore, literature) proper names of the literary heroes. All proper names of the literary heroes in the novel work on the idea, on the plot and form a holistic system.

Keywords: appellative, etymology, proper name of the literary hero, nickname, eloquence, colloquial variant, characteristic potential.

© Вегеш А., 2020 р.

Анастасія Вегеш – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; orcid.org/0000-0003-0430-2447

Anastasia Vehesh – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; orcid.org/0000-0003-0430-2447

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ТЕОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ ЯК МАРКЕР НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Випуск 2 (44).

УДК 811.161.2'373.7:398.9

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).84–89

Вільчинська Т. Фразеологічні одиниці української мови з теонімним компонентом як маркер національно-мовної картини світу українців; кількість бібліографічних джерел – 9; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена аналізу фразеологічних одиниць (далі – ФО) української мови з теонімним компонентом. Схиляючись до широкого розуміння фразеології, до відповідних одиниць зараховуємо також паремії – прислів'я та приказки, що є водночас одним із найдавніших жанрів фольклору і послужили матеріалом дослідження. Серед фольклорних збірань, що з'являлися в різні часи, обрали збірку «Українські приказки, прислів'я і таке інше», упорядковану М. Номисом у XIX ст., перевидану 1993 р. Паремії, уміщені в книжці, повною мірою відображають звичаї та вірування українського народу, це при тому, що у свій час цензура найбільше понівечила саме розділ «Віра. Бог...». Метою наукової розвідки було з'ясувати лінгвокультурну природу ФО з теонімним компонентом в українській мові. З огляду на те, що найдавніший та найвагоміший сакральний сегмент української фразеології, як і фольклорної онімії, у радянському мовознавстві розглядався принагідно, актуальність його вивчення сьогодні є беззаперечною, передусім із урахуванням досягнень нових лінгвістичних галузей – етнолінгвістики, прагмалінгвістики, лінгвокультурології та інших. Дослідження показало, що семантичним центром проаналізованих паремій частіше виступає теонім *Бог*, рідше – *Біг*, *Господь*, *Христос*, *Исус*, а також назви, властиві язичницькому світогляду, як-от *боги* чи *господар*. Проаналізовані прислів'я і приказки акумулюють найрізноманітніші відомості про Бога, вони завжди прагматично спрямовані, тобто не лише констатують, а й оцінюють, повчають, застерігають, що по-різному виявляється в обереговій, фатичній та лиходійній функціях фразеологізмів. Проведені спостереження засвідчили, що в українській фразеології повною мірою відображено народні уявлення про Бога, які демонструють еволюцію релігійних поглядів українців. Підтверджено і те, що саме паремії є одним із важливих засобів збереження сакральної інформації. Тому подальше вивчення національно-культурних конотацій фразеологічних одиниць із сакральної сфери в період подолання атеїстичного минулого вважаємо перспективним.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, паремії, теонім, Бог, національно-мовна картина світу.

Фразеологічний пласт чи не найяскравіше демонструє національно-культурні особливості мовної системи, оскільки фразеологія є, за словами В. Жайворонка, тією сферою мовної діяльності, де, з одного боку, у мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з іншого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету [Жайворонко 2007, с. 33]. Відтак у лінгвістичній літературі утвердилася думка про те, що саме у фразеології повною мірою відображаються культурно-національні традиції народу, а фраземи є джерелом не лише мовної, але й культурної інформації.

Постановка проблеми. У сучасній науковій парадигмі актуальним стає розгляд фразеологізмів у контексті нових мовознавчих галузей – етнолінгвістики, психолінгвістики, прагмалінгвістики, соціолінгвістики, когнітивної лінгвістики тощо, які в центр своїх досліджень ставлять людину з усією сукупністю її різноманітних зв'язків із дійсністю. Зазначимо, що саме антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць збуджує зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей народу та дає змогу розглядати їх як творчий продукт їхнього носія, етносоціуму, що породив той чи інший мовний феномен у національній культурі.

Відомо, що фразеологія сучасної української мови є одним із яскравих образних засобів творення

та передачі інформативно-експресивно наповненої думки, оскільки фразеологізми, активно функціонуючи практично у всіх сферах людського буття, є важливим засобом вияву сприйняття світу людиною. З огляду на те, що найдавніший та найвагоміший сакральний сегмент української фразеології, як і фольклорної онімії, у радянському мовознавстві розглядався принагідно, актуальність його вивчення сьогодні є незаперечною.

Аналіз досліджень. Окремі положення про існування особливого мовного світобачення на кшталт того, що мова акумулює в собі духовну енергію народу, були висунуті ще В. фон Гумбольдтом задовго до появи такого поняття, як «картина світу». Сьогодні науковці активно розробляють вчення про мовні і концептуальні, цілісні і фрагментарні, загальномовні й індивідуальні та інші картини світу, водночас дедалі активніше в поле зору дослідників потрапляють національно-мовні картини, що передбачають не якусь особливу картину світу, а лише пояснюють «специфічне забарвлення» цього світу, зумовлене національною вагомістю предметів, явищ, процесів, вибірковим ставленням до них, породженим специфікою діяльності, способу життя й національної культури певного народу (В. Маслова) або, іншими словами, окреслюють за допомогою мовних одиниць сприйману картину світу людиною, людством, етносом [Жайворонко 2007, с. 15].

Особливості української національно-мовної картини світу з'ясували О. Бондаренко, В. Жайворонко, Н. Железняк, В. Кононенко, Ю. Мосенкіс, В. Русанівський, Н. Слухай та ін., проте важливою проблемою залишається її дослідження на фразеологічному рівні мови, що дозволяє змодельювати окремі фрагменти концептуально-мовного універсуму українців, який ще називають «мовно-фразеологічною картиною світу» (термін із праць В. Ужченка). Певні напрацювання у вивченні національно-культурних особливостей фразеологізмів у різних мовах демонструють наукові студії Б. Ажнюка, Л. Даниленко, О. Левченко, А. Смерчко та ін. Водночас актуальним, як зазначала 2017 р. у Тернополі на XVII міжнародній ономастичній конференції Н. Венжинович, залишається встановлення ролі онімів у складі фразеологічних одиниць, оскільки, як відомо, на основі взаємодії фразеологізмів з онімом формується особлива ономастична одиниця, що поєднує у своїй семантиці й виражає в асоціативно-культурному плані ознаки оніма й фразеологізму [Венжинович 2017, с. 63].

Однією з найважливіших причин функціонування ономастичного компонента у складі фразеологізмів дослідниця вважає узагальнене значення імені, а сам ономастичний компонент, услід за іншими науковцями (В. Мокієнком, Н. Пасік), тлумачить як переосмислені власні назви (оніми) – вторинні видові назви, що доповнюють і уточнюють первинну, загальну й служать для розрізнення номенів одного типу [Венжинович 2017, с. 63]. Прикладом таких онімів є антропоніми, топоніми, зооніми, флороніми тощо, що як компоненти фразеологічних одиниць досліджувалися Н. Гончаровою, О. Кононою, Л. Рудницькою, О. Селівановою, В. Ужченком, В. Федонюк та ін.

Зауважимо, що в останні десятиріччя щоразу більше увагу українських науковців привертають мовні дослідження сакральної сфери, у тому числі й на рівні фразеології (Т. Вільчинська, Н. Колесник, М. Скаб, І. Чибор та ін.).

Аналізуючи роль різних мовних засобів у вираженні сакральних образів, лінгвісти дійшли висновку, що фразеологізми, які на тлі інших вербалізаторів демонструють чи не найбільшу консервативність й культуроаккумулятивні властивості, є одним з основних мовних засобів збереження важливої для народу сакральної інформації (як дохристиянської, так і християнської), що має особливо важливе значення в період подолання атеїстичного минулого та зумовлює актуальність запропонованого дослідження. Тому вважаємо, що саме фразеологізми з теонімним компонентом послідовно передають народний менталітет, традиції та вірування народу, а отже, їх можна тлумачити ще як етнофраземи, або етнофразеологізми (термін із праць М. Жуйкової, В. Телії, Л. Савченко). За визначенням Л. Савченко, етнофразеологізмом називається «різновид семантично неподільних стійких сполучень слів, у структурі яких наявний компонент, виражений етнолексемою, або сценарій образу фразеологічної одиниці відображає ак-

ціональні дії, притаманні певному етносу» [Савченко 2014, с. 20].

Матеріалом дослідження послужили прислів'я і приказки – паремії зі збірки, упорядкованої М. Номисом, яка вже протягом тривалого часу залишається однією з фундаментальних праць у скарбниці української культури, де найповніше відображені звичаї і вірування українців. Зауважимо, що специфікою етнолінгвістичних досліджень, на нашу думку, мотивоване широке розуміння фразеології, яке передбачає зарахування паремій – стійких відтворених одиниць реченнєвої структури, зокрема прислів'їв і приказок, до фразеологічних одиниць [Селіванова 2004, с. 242]. При цьому погоджуємося з О. Селівановою щодо «наявності численних і досі нерозв'язаних питань, які стосуються розмежування і кваліфікації стійких словосполук, фразем, прислів'їв, приказок, етикетних сполук, крилатих висловів, складених термінів тощо» [Селіванова 2004, с. 242].

На думку В. Жайворонка, саме народні висловлювання-паремії є найвищим проявом народного духу, глибин народної філософії, етики та естетики. У них, за його словами, «маємо яскраво виражену фреймову (типову) подієву ситуацію, що втілюється в узагальнений цілісний образний зміст усталеного вислову, зорієнтованого на подальше його використання, зокрема як складника інших текстових одиниць» [Жайворонко 2007, с. 19].

Прислів'я і приказки вважаються також одним із найдавніших фольклорних жанрів, що матеріалізує й конденсує в собі народну мудрість. За визначеннями античних учених, паремії – це висловлювання, що мають здебільшого метафоричну форму і містять повчання та настанови, корисні для життя.

Зауважимо, що досить поширені в ономастичній погляді на те, що в складі фразем так званим «безпосереднім» власним назвам притаманна лише апелятивна функція, не завжди підтверджуються при функціональному та когнітивному підходах. Адже онім може перебирати на себе значеннєві потенції, доносячи своєю внутрішньою формою, метафорикою, асоціаціями мовні особливості епохи, культурологічний смисл, який фіксується мовною особистістю у взаємозв'язках із соціумом, культурою, релігією [Суперанская 2002, с. 10]. Тому оніми справедливо вважають «носіями національної універсальності мови» (Д. Бучко), що чітко простежується на прикладі теоніма *Бог* у паремійних одиницях.

Українська національна культура багата на фразеологічні одиниці сакрального змісту, оскільки в них об'єктивується споконвічна ментальна риса українців – віра в Бога. У мовознавстві поширився і спеціальний термін «сакральна фразеологія», під яким зазвичай розуміють сталі мовні вирази, що відбивають народну віру в надзвичайну дівість і силу висловленого слова, здатного позитивно чи негативно впливати на ситуацію та її учасників (М. Жуйкова, М. Толстой). Чим значною мірою пояснюємо аксіологічну забарвленість сакральних фразеологізмів.

Серед фразеологічних одиниць із теонімним компонентом цілком закономірно переважають фразеологізми з власною назвою *Бог*, що підтверджує думку П. Мацьківка про концептосферу БОГ як «багатопланову, поліфункціональну, ієрархічну структуру, одну з найбільш складних інформаційно-комунікативних, архетипно-міфологічних, релігійних систем, яка реалізується на осі координат мова – культура» [Мацьків 2007, с. 19].

Мета статті – з'ясувати феномен фразеологічних одиниць із теонімним компонентом (власною назвою Бога, божества в будь-якій релігії, міфології, пантеоні) як маркера національно-мовної картини світу українців. Основним завданням є встановити їхню лінгвокультурологічну природу в українській етнолінгвотрадиції.

Методи і методика дослідження. Застосування терміна «етнофразеологізм» до вказаних одиниць уможливило використання методу етнолінгвокультурологічного аналізу, запропонованого Л. Савченко, що дає змогу реконструювати етногенез фразеологічних одиниць української мови, пов'язаних зі сферою народної релігійної культури [Савченко 2014, с. 50–51].

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що, попри часткову деактуалізацію складових стійких зворотів, номінація *Бог* не втрачає в них свого значення, тому розглядаємо її як семантичний центр відповідних фразеологізмів із референтом *Бог*.

В українській етнокulturі – це найвища сила, яка створила світ і все в ньому, божество долі, щастя, блага, багатства, уособлення справедливості тощо. За В. Жайворонком, ним може бути Бог-Отець – перша особа Святої Трійці, Творець, Всевишній; Син-Бог – друга особа Святої Трійці, у християнському віровченні – Ісус Христос і Бог-Дух Святий, а також (у випадках написань із малої літери) – різні прабожества, яким поклонялися наші предки [Жайворонко 2006, с. 44].

Цим значною мірою пояснюємо вживання в аналізованих пареміях, крім теоніма *Бог*, й інших назв, зокрема *Ісус*, *Христос*, *Господь*, *Дух Святий*, а також заст. *Біг*, дит. *Бозя*; рідше – *батько*, *батінко* та назв, поширених у дохристиянський період, написаних відповідно з малої літери, як-от *боги* чи *господар*. Пор.: *За потерпіння дасть Бог спасіння* [Українські, 1993, с. 141]*; *Хай вас Господь піддержить на сім світі* [с. 225]; *Я піду Богу молицьця, Христу поклоньця* [с. 53]; *Господи Ісусе, як тобі несуться* [с. 44]; *Біг усе дає, як сам знає* [с. 44]; *Бозя сварьця (гримаєця)* [с. 65]; *По Святім Дусі та все в кожусі* [с. 60]; *Дух Святий при хаті* [с. 375]; *Бог – батько: як буде нас тримати, то й буде годувати* [с. 42]; *Не минай мене, батінку!* [с. 125]; *Який бог зв'язав, то нехай и розв'яже* [с. 249]; *Бог старий господарь, має більше, ніж роздасть* [с. 41] та ін.

Дослідження паремійних одиниць із теонімним компонентом передбачає встановлення їхнього культурологічного потенціалу в національно-мов-

ній картині світу українців. Зазначимо, що теоніми, як і інші власні назви, дають змогу в лаконічній формі передати важливий понятійний та емотивний зміст, здатні викликати низку асоціацій, уявлень, мотивованих ними. Відповідно вся лінгвокультурна інформація, пов'язана з Богом як найвищою сутністю, послідовно об'єктивується у фразеологічних одиницях української мови.

Так, до поширених у досліджуваному матеріалі належать паремії, у яких експлікуються такі сакральні атрибути Бога, як велич, всемогутність, благість, милосердя, доброта і под., напр.: *Усі ми під Богом ходимо* [с. 39]; *Над Богом нема нікого* [с. 39]; *Силою в Бога не взяти* [с. 40]; *Що Бог навіне, того ніхто не мине* [с. 41]; *Як Бог годить, то й мокре горить* [с. 40]; *Бог знайде, хоч и в печі замуруйся* [с. 41] та багато ін.

Нерідко компонентами в подібних фразеологічних одиницях виступають похідні лексеми на зразок *Божий*, *Божя*, *Боже*: *Дождалисьмо наски, а за тим дождемо й Божої ласки* [с. 54]; *Без Божої волі и волос з голови не спаде* [с. 40]; *Як Божя воля, то вирнеш з моря* [с. 40]; *Усе Божеє – тільки гріхи наші* [с. 39].

М. Жуйкова, аналізуючи сакральну фразеологію, зауважує, що вона в народній культурі виконує різноманітні функції, серед яких найчастіше виявляється оберегова, лиходійна (реалізується в таких мікроконтекстах, як прокльони і клятва) та фатична (представлена в етикетних словесних формулах – вітаннях, вибаченнях, поздоровленнях, побажаннях тощо) [Жуйкова 2007, с. 166–167].

Під час дослідження також виявлено подібні паремійні одиниці. Щодо оберегових фразеологізмів, то в них експлікується семантика застереження від чогось небажаного, неприємного, як-от: *Не дай, Боже, нещастя, а розум буде!* [с. 125]; *Не минай мене, Боже!* [с. 125]; *Боронь, Боже, нужди, то й розум загубиш!* [с. 108]; *Не дай, Боже, долю, як хвандолою* [с. 115]; *Не дай, Боже, свині роги, всіх людей поколе* [с. 196]; *Господи помилуй – або дай що!* [с. 44]; *Нехай Бог милує усякої віри!* [с. 375]; *Нехай мене Бог боронить* [с. 44]; *Сохрани мене, Господи, від лихої напасти, від панської користи, від людської ненависти* [с. 44]; *Ховай, Боже!* [с. 248]; *Крий, Боже!* [с. 248]; *Нехай Бог одвертає всякого хрещеного!* [с. 375]; *Нехай Бог милує всякого хрещеного та й попа віженого* [с. 375]; *Иди собі – Дух з нами* [с. 375].

Водночас народ помітно частіше звертається до Бога з проханням про допомогу, прощення, апелює до Божої справедливості і под. Відповідні фразеологізми формують групу одиниць, що виконують фатичну функцію, тобто слугують засобом встановлення та підтримання соціальних контактів між Богом і людиною, передусім із дієсловом *дай*, напр.: *Дай, Боже!* [с. 44]; *Дай, Боже, знати, з ким буду весілля грати* [с. 49]; *Дай, Боже, дітками радуваця* [с. 226]; *Дай, Боже, щоб и моїм дітям так!* [с. 226]; *Дай, Боже, тобі з неба, чого тобі треба!* [с. 226], а також з іншими: *Поможи, Боже!* [с. 41]; *Боже, поможи, отут і положи!* [с. 44]; *Не*

* Далі цитуємо за цим виданням, у дужках зазначаємо сторінку

забудь, Боже! [с. 42]; Господь, злізь та подивися! [с. 127]. Здебільшого в таких фразеологізмах об'єктивуються уявлення про Божу прихильність, доброту, всемогутність і милість: *Як Бог дасть, то й завдасть* [с. 39]; *Хто в Бога просить, тому й Бог дає* [с. 44]; *Бог дасть долю и в чистім полію* [с. 113]; *Господи благослови стару бабу на постолі, а молоду на кожанці* [с. 386]; *Вірному коханню і Бог не противник* [с. 388].

Зазначимо, що, на відміну від інших фразеологічних одиниць, паремії рідше вживаються як привітання чи відповіді на них (*Бог з помочю* [с. 377]) або ж для вираження подяки (*Спасибі Богу до помозу* [с. 225]), натомість частіше в них експлікується побажання: *Нехай ім Бог зростить* [с. 56]; *Хай тобі Бог дає вік – и щасливий и добрий!* [с. 225]; *Хай Бог дає на здоров'я!* [с. 226]; *Боже вас благослови – и батькови, и материни молитви* [с. 226]; *Пошли, Боже, на сім світі панство, на тій світі вічнеє царство* [с. 226]; *Пошли ім, Боже, многа літ!* [с. 225]; *Пошли ім, Боже, чого вони в Бога бажають* [с. 226]; *Поздоров, Боже, вас* [с. 249]. Подекуди подібні побажання адресуються самому Богові: *Дай тобі, Боже, и з роси и з води!* [с. 226].

Частіше в пареміях народ іронізує, як-от: *Промий чоло, чи не дасть Бог чого* [с. 497]; *Єдному Бог дасть с'як, а другому о'вак* [с. 114]; *Обіцяв Бог дати, тіко казав заждати* [с. 45]; *Дай, Боже, наперед лучче* [с. 56] або ж моралізує: *На Бога надійся, а сам не плошай* [с. 41]; *Дасть Бог день – дасть и пожиток* [с. 42]; *Що Бог дасть, то не напасть* [с. 41].

Окремі з розглянутих фразеологічних одиниць можна тлумачити як полісемантичні. Так, фразеологізм *Хай Бог дає на здоров'я!* [с. 226] може виражати не лише побажання, а й уживатися для привітання.

Трапляються серед паремій і прокльони, які, за словами М. Жуйкової, скеровані на другу чи третю особу і виникають у мовленні людини як реакція на певний стимул, отриманий з боку оточення, чим відрізняються від клятьби (божби), спрямованої мовцем на самого себе [Жуйкова 2007, с. 167], напр.: *Щоб тебе Біг покарав!* [с. 191]; *Бодай тя пан Біг мав – в чужій коморі!* [с. 191]; *Дай, Боже, тобі повен живіт здоров'я, – щоб дихать тобі було тяжко!* [с. 192] або з атрибутивом *Божий*: *Побий тебе сила Божя на гладкій дорозі!* [с. 194]; *Хай його гнів Божий поб'є* [с. 194].

Нерідко етнокультурна семантика, пов'язана з Богом, експлікується в антитетичних пареміях. Із розглянутих раніше – це *Не дай Боже* і *Дай Боже*. Щодо інших, то вони представлені паремійними одиницями, у яких об'єктивуються уявлення про великодушного Бога і Того, що карає: *Як би не Бог – хто б нам поміг!* [с. 39] і *Карай, Боже, тім довіку кожного!* [с. 244], а також: *Каравши, Бог та й змилиуєця* [с. 41]; *Бог покорить, Бог і простить* [с. 41]; *Кого Бог любить, того й карає* [с. 40]. У народному світогляді Бог вселяє страх і водночас винагороджує людей, його бояться і йому довіряють, на нього надіються, що теж послідовно відображається в пареміях. Пор.: *Де страх, там и Бог*

[с. 198]; *Що Бог хоче, те й зробить* [с. 141] і *За потерління дасть Бог спасіння* [с. 141] або *Бійся Бога. Бога бійсь, що робиш!* [с. 164] і *Сліпого Бог веде!* [с. 230]; *Швидкий сам добіжить, а смирного Бог донесе* [с. 124]; *На Бога надія* [с. 238] та ін. Подібні паремії яскраво демонструють амбівалентну природу Бога, який, з одного боку, виступає мірилом істинних цінностей на шляху людини, якого слід прославляти, якому треба молитися: *Жить та Бога хвалить* [с. 112] чи *За Богом молитва не пропадає* [с. 44], а з іншого – байдужим до людських страждань: *Бог нерівно ділить* [с. 42]; *Біг гріхом карає* [с. 43]; *На кого Бог, на того й люде* [с. 139].

Як відомо, Божі якості у фразеологізмах можуть реалізуватися через людські (Бог знає, Бог бачить, Бог прощає), що засвідчують такі паремії: *Бог знає, що робить* [с. 40]; *Бог те знає, а не ми грішні* [с. 40]; *А Біг его святий знає, що він думає, гадає* [с. 127]; *Бог все бачить* [с. 41]; *Сам Бог бачить з неба, що на подушине грошей треба* [с. 85]; *Бачить Бог мою кривду* [с. 205]; *Прости, Боже, сей раз та ще десять разів: а там – побачимо* [с. 44].

Часто в пареміях експлікується віра не лише в Бога, а й у людські можливості: *Береженого и Бог береже* [с. 215]; *Богу молись, а до берега гребись* [с. 45]; *На Бога надійся, а сам не плошай* [с. 41]; *Бога взивай, а руки прикладай* [с. 41]; *Богу молись, а сам стережись* [с. 41]; *Роби, небоже, то й Бог допоможе* [с. 42] та ін.

В уявленнях українців Бог насамперед прихильний до бідних, а вони до нього: *И хліба шматка дасть Біг* [с. 106]; *Сам Бог бачить, що нема де взять* [с. 225]; *Побий того, Боже, в кого багацько грошей* [с. 105] або *Що б то й було, як би всі багаті! То б и на Бога забули* [с. 104]. Водночас нерідко в паремійних одиницях об'єктивується інформація і про людську невдячність: *Як лихо, то й до Бога, а як лихо минуло, то й Бога забуло* [с. 137]; або *Як по тривозі, то й по Бозі* [с. 137]; чи *Сам Бог людям не вгодить* [с. 227].

Поширеними в межах паремійних одиниць із теонімами є ті, у яких реалізується семантична опозиція *життя – смерть*, пор.: *Топчу, топчу ряст; Дай, Боже, потоптати и того року діждати* [с. 53] та *Нехай з Богом спочиває* [с. 55] або з атрибутивом *Божий*: *На Божій дорозі* [с. 369]. Частіше подібні фразеологізми конотують біль, страх, відчай, подекуди надію на легку смерть. Пор.: *Віддати Богу душу* [с. 56]; *Як не дасть Бог смерти, то чорти не візьмуть* [с. 211]; *Дай, Боже, вмерти, та не під плотом* [с. 372]; *Дай, Боже, з який час лежати, а не нагло помірати* [с. 372] та *Дай вам, Боже, легко лежати и Христа в очі видати* [с. 55]; *Боже, як прийде час умерти, не допускай довго лежати – кажи прийти смерти* [с. 372]; *Ему б жить та Бога хвалить* [с. 372].

Паремійна фразеологія як продукт народного образного мислення нерідко постає через порівняння, що є яскравою ілюстрацією естетичних і соціальних цінностей, які сповідує етнос, напр.: *Винуватий, як Христос перед Жидами* [с. 205]; *Жила, як у Христа за пазухою* [с. 144]; *Ждала, як Бога* [с. 245].

Привертають увагу і фразеологізми, у яких виразно простежуються художні (образні) переосмислення, як-от у контекстах з назвами на позначення Бога – *батько, батінко: Бог батько, государь дядько* [с. 41] або *Не минай мене, батінку!* [с. 125].

Новітні підходи до вивчення онімів демонструє когнітивна ономастика, що дає змогу теоніми тлумачити як репрезентанти відповідного фрейму. За словами О. Карпенко, такі фрейми складаються з кількох онімічних кіл [Карпенко 2010, с. 57]. Для теонімічного фрейму це насамперед два кола: перше об'єднує назви Бога, що репрезентують віру людини сьогодні, тобто все те, що людина тримає не тільки в ментальному лексиконі, а й у серці (для українців це віра в християнського Бога), друге – найменування богів, що засвідчують віру предків українського народу.

У досліджуваних пареміях теж відображені вірування в християнського Бога, язичницьких богів, а також традиції двоєвір'я. Пор.: *Через слуг до пана, а через Святих до Бога* [с. 44]; *Пошли, Боже, з неба, чого нам треба* [с. 44]; *Бог Тройцю любить, а четверту Богородицю* [с. 224]; *Ніяким богом не допросисся* [с. 231]; *Біг коляду дав* [с. 130]; *Дай, Боже, дощик – цебром, відром, дійницею* [с. 53]; *Ой, місяцю-місяцю! Світиши, та не грієши – даремне в Бога хліб їси* [с. 66].

Одне з теонімічних кіл, на думку О. Карпенко, можуть формувати назви чорта як антипода Бога та найменування інших демонологічних істот. У пареміях також нерідко експлікуються або імплікуються уявлення українців про чорта як споконвічного супротивника Бога, напр.: *На Бога дивиця, а чорта*

бачить [с. 45]; *До Бога важкий шлях, а до пекла прямесенький* [с. 46]; *До Божу дару, з чортівими ногами!* [с. 44]; *Ви хороші, та на чортів гроші, а ми погані, та Богом кохані* [с. 379].

Зазначимо, що всі фразеологічні одиниці характеризуються аксіологічним забарвленням. Здебільшого вони конотують захоплення, радість, тобто є позитивно маркованими: *Будь людям добрим угоден, будеш Богу надобен* [с. 220]; *Бог з помочю* [с. 377], рідше – відчай, розпач, незадоволення, досаду і є негативно забарвленими: *Не pomoже міцний Боже: тільки треба сажень землі, штири дошки, з неба спасення трошки* [с. 369]; *Не Біг панів роде, а лихо їх робе* [с. 91].

Висновки. Загалом проведений аналіз паремійних одиниць із теонімічним компонентом підтвердив їхній статус етнофразем, що є одним із мовних засобів збереження важливої для українського народу сакральної інформації – християнської і дохристиянської. У проаналізованих фразеологізмах повною мірою знайшли відображення основні уявлення про Бога. Теоніми в складі фразеологічних одиниць здебільшого не втрачають свого значення, незважаючи на часткову його деактуалізацію. Розглянуті паремії завжди прагматично спрямовані, тобто не лише констатують, а й оцінюють, повчають, застерігають, що по-різному виявляється в обереговій, фатичній та лиходійній функціях фразеологізмів. Теоніми в них виразно демонструють ту сферу, у якій виявляється духовна культура народу. Тому перспективним вважаємо дальше студіювання як сакральної фразеології, так й інших етнофразем, що репрезентують українську національно-мовну картину світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венжинович Н. Фраземи української мови з ономастичним компонентом у лінгвокультурологічному висвітленні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Сер. Мовознавство*. Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2017. Вип. 1 (27) 2017. С. 63–66.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: нариси. Київ: Довіра, 2007. 703 с.
4. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. Луцьк: Вежа, 2007. 416 с.
5. Карпенко О.Ю. Когнітивна ономастика. Одеса: Фенікс, 2010. 158 с.
6. Мацьків П. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі. Дрогобич: Коло, 2007. 332 с.
7. Савченко Л.В. Етнолінгвістична реконструкція фразеологізмів української мови: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. Київ, 2014. 599 с.
8. Суперанская А.В. Эволюция теории имени собственного в Европе. *Вопросы филологии*. 2002. № 3. С. 5–16.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

REFERENCES

1. Venzhynovych N. (2017) Frazemy ukrainskoi movy z onomastychnym komponentom u lnhvokulturolohichnomu vysvitlenni [Phrases of the Ukrainian language with an onomastic component in linguo-cultural coverage]. *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University. Ser. Linguistics*. Ternopil: Volodymyr Hnatyuk TNPU, 2017. Issue 1 (27). S. 63–66 [in Ukrainian].
2. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainskoi etnokultury: slovnyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference book]. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
3. Zhaivoronok V.V. (2007) Ukrainska etnolinhvistyka: narisy [Ukrainian ethnolinguistics: essays]. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
4. Zhuikova M.V. (2007) Dynamichni protsesy u frazeolohichnii systemi skhidnoslovianskykh mov [Dynamic processes in the phraseological system of East Slavic languages]. Lutsk: Vezha. 416 s. [in Ukrainian].

5. Karpenko O.Yu. (2010) Kohnityvna onomastyka [Cognitive Onomastics]. Odesa: Feniks. 158 s. [in Ukrainian].
6. Matskiv P.V. (2007) Kontseptosfera BOH v ukrainskomu movnomu prostori [The Conceptosphere of GOD in the Ukrainian language space]. Drohobych: Kolo. 332 s. [in Ukrainian].
7. Savchenko L.V. (2014) Etnolinhvistychna rekonstruktsiia frazeolohizmiv ukrainskoi movy: dys. ... d-ra filol. nauk: 10.02.01. [Ethnolinguistic reconstruction of phraseology of the Ukrainian language]: dys. ... dr-a filol. nauk: 10.02.01. Kyiv. 599 s. [in Ukrainian].
8. Superanskaya A.V. (2002) Evolyutsiya teorii imeni sobstvennogo v Evrope [Evolution of the theory of one's own name in Europe]. *Questions of philology*. № 3. S. 5– 16 [in Russian].
9. Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe [Ukrainian proverbs, sayings and so on]. Concluded by M. Nomys. Kyiv: Lybid, 1993. 768 s. [in Ukrainian].

PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE WITH THE THEONYMIC COMPONENT AS A MARKER OF THE NATIONAL WORLD LANGUAGE MODEL OF UKRAINIANS

Abstract. The article presents the analysis of phraseological units of the Ukrainian language with a theonymic component. Taking into consideration a broad understanding of phraseology, the relevant units also include paremias – proverbs and sayings, which are both one of the oldest genres of folklore and have served as research material. Among the folklore collections that appeared at different times, we have chosen the collection “Ukrainian proverbs, sayings, etc.”, edited by M. Nomys in the 19th century, republished in 1993. The idioms contained in the book fully reflect the customs and the beliefs of the Ukrainian people, this despite the fact that at one time censorship most mutilated the section «Faith. God...». The purpose of scientific research was to find out the linguistic and cultural nature of phraseological units with a theonymic component in the Ukrainian language. The oldest and the most important sacred segment of Ukrainian phraseology, as well as folklore onymia, in Soviet linguistics was investigated on occasion, the relevance of its study today is undeniable, especially including the achievements of new linguistic branches - ethnolinguistics, pragmalinguistics and cultural linguistics. The study showed that the semantic center of the analyzed idioms is more often the theonym God, less often - Bih, Lord, Christ, Jesus, as well as names inherent in the pagan worldview, such as gods or master. Analyzed proverbs and sayings accumulate a variety of information about God, they are always pragmatic, that is, not only state, but also evaluate, teach, warn, which is manifested in different ways in the protective, phatic and sinister functions of phraseology. Conducted investigations have shown that Ukrainian phraseology fully reflects popular ideas about God, which demonstrate the evolution of religious views of Ukrainians. It is also confirmed that paremia is one of the important means of preserving sacred information. Therefore, further study of national and cultural connotations of phraseological units from the sacred sphere in the period of overcoming the atheistic past is considered to be promising.

Keywords: phraseology, phraseological unit, paremias, idiom, theonym, God, national-linguistic picture of the world.

© Вільчинська Т., 2020 р.

Тетяна Вільчинська – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства і слов'янських мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна; [https:// orcid.org./ 0000-0003-4881-6132](https://orcid.org/0000-0003-4881-6132)

Tetiana Vilchynska – Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Slavic Languages, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine; [https://orcid.org./ 0000-0003-4881-6132](https://orcid.org/0000-0003-4881-6132)

ДІАЛЕКТНА СПЕЦИФІКА ФРАЗЕМИКИ БОРЖАВСЬКОЇ ГОВІРКИ ЗАКАРПАТТЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(44)

УДК 811. 161.2'282.2(477.87):811'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).90–96

Галас А. Діалектна специфіка фраземіки боржавської говірки Закарпаття; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. У статті розглядаються діалектизми у структурі фраземіки боржавської говірки Закарпаття. Актуалізовано важливість мовознавчого дослідження діалектної специфіки фраземіки як підсистеми загальноукраїнської фраземіки. Схарактеризовано визначальні риси боржавських говірок, які відзначаються лексичною й структурною строкатістю, активним функціонуванням різноманітних шарів лексики з погляду походження, етимологічною різно-рідністю. Проілюстровано мовний колорит боржавської групи говірок, збережений у фраземіці.

Здійснено структурно-семантичний аналіз вилучених із автентичного мовлення фразем, що характеризуються локальною своєрідністю і специфічними діалектними рисами. Матеріалом для статті стала лише незначна частина записаних упродовж тривалого часу фраземних одиниць від корінних мешканців сіл Іршавського району – В. Раковець, Боржавське, Приборжавське, Климовиця, Дунковиця, Вільхівка та ін., респондентів різної вікової категорії, з різним освітнім рівнем.

Для аналізу відібрано репертуар фраземних одиниць, які містять у своєму компонентному складі старовинні лексичні елементи, діалектні слова, рефлексії давніх фонетичних явищ, реліктові граматичні форми. Представлені у статті лексичні архаїчні елементи демонструють потенційно не зрозумілі для сучасного мовця (слухача, читача) лексеми, які потребують етимологічних коментарів.

Ураховано досвід у вивченні фразем закарпатського говору, фіксації цих одиниць у лексикографічних джерелах. Для зіставлення залучено дані лексикографічних праць І. Сабадоша, І. Керчі, М. Грицака.

Під час відбору матеріалу до статті не бралися до уваги прислів'я, приказки, паремії, примовки, порівняльні звороти і под. як такі, що не мають необхідних диференційних ознак фразем.

Розмежовано фраземи, які відомі тільки в говірках або наявні в говірках і літературній мові. Зроблено узагальнення щодо лексичної варіантності компонентного складу, явищ синонімії, антонімії в обстеженому фраземному матеріалі. Уточнено фразеологічне значення й ареал поширення окремих говіркових фразем.

Ключові слова: фразема, діалектна фраземіка, боржавські говірки, Закарпаття, архаїчні мовні риси.

Постановка проблеми. Діалектна фраземіка перебуває в колі постійних наукових зацікавлень, про що переконливо свідчать як численні наукові розвідки, так і здобутки діалектної фразеографії. Це невичерпне джерело для мовознавчих студій, адже у значній за обсягом говірковій фраземіці віддзеркалений цілий світ, у якому народжується і живе людина.

Особливого значення набуває виявлення локальної специфіки фразем, залучення даних інших територіально-мовних підсистем і досягнень для наукового вивчення цих одиниць із метою встановлення достовірної етимології й осягнення непротистих механізмів фразеологізації. Дослідження діалектних відмінностей фразем в окремій говірці чи групі говірок не втрачає своєї актуальності.

Аналіз досліджень. Наукове вивчення фраземіки закарпатських говірок має свої традиції. Як ілюстрації стійкі словосполучення були використані в першому великому словнику на Закарпатті Л. Чопея ("Русько-мадярський словарь", 1881). У 40-роках ХХ ст. серед інтелігенції краю зростає інтерес до збору й систематизації діалектного фразеологічного матеріалу (Г. Стрипський, П. Мігюк-Сніжник, див. публікації у двотижневнику "Літературна неділя", Ужгород, 1941–1944).

У дослідження фразеологічних одиниць та інших ідіоматичних зворотів у закарпатських говірках внесок зробили М.А. Грицак, С.П. Бевзенко,

Й.О. Дзендзелівський, В.В. Німчук, В.І. Добощ, П.М. Лизанець, І.В.Сабадош. У зв'язку з підготовкою великого лексикографічного проекту значну увагу народній фразеології приділяв М.А. Грицак, уважаючи її однією з найважливіших складових частин ілюстративного матеріалу регіонального словника [Грицак 1965, с. 19]. Відстоюючи засади своєї праці, М.А. Грицак указував на те, що диференційний словник не враховує того факту, що в діалектах є багато специфічних фразеологізмів, до складу яких входять тільки загальнонародні слова, але сам фразеологізм при цьому є суто діалектним [Грицак 1964, с. 27]. Через півстоліття виходить друком перший випуск «Матеріалів до словника українських говірок Закарпатської області», у якому помітно представлена зібрана лексикографом діалектна фраземіка [Грицак 2017].

Говіркову фраземіку Карпатського регіону протягом тривалого часу активно опрацьовував В.І. Лавер, який виконав дисертаційне дослідження "Фраземіка українських діалектів Карпатського регіона" [Лавер 1992]. Науковець уперше спробував застосувати в описі діалектної фраземіки лінгвогеографічний метод, підготував "Атлас фраземіки українських діалектів карпатського регіону" (261 карта), картографувавши варіювання фразеологічних одиниць. Результати дослідження вченого засвідчили й специфічні особливості фраземіки говорів Закарпаття [Лавер 1993, с. 205]. В.І. Лавер

виділив кілька типів ареалів фразем: 1) фраземи, що функціонують лише в одній говірці; 2) фраземи, що функціонують лише в ареалі певних говірок Закарпаття; 3) фраземи, у яких опорні слова компонентних варіантів, а також їх морфологічних, синтаксичних, словотворчих, фонетичних варіантів покривають ареали функціонування таких самих лексем та їх форм поза фраземами у відповідних говорах Закарпаття; 4) фраземи, що за більшістю характерних ознак побутують у всіх говорах Закарпаття [Лавер 1993, с. 206].

Про якомога повну фіксацію фразем у говірках мріяв М.А. Грицак, його думки щодо способів представлення фразеологічного матеріалу в регіональному словнику і сьогодні актуальні, бо, на жаль, попри багаторічні зусилля багатьох дослідників, словника фразем у закарпатському говорі поки не створено: для того, щоб сам по собі дуже цікавий і цінний фразеологічний матеріал був максимально доцільно використаний у регіональних словниках, потрібно зібрати по можливості всі фразеологізми, які існують у досліджуваному говорі [Грицак 1965, с. 24].

Дослідники слушно наголошують на тому, що закарпатські говірки (ужанські, марамороські, верховинські, боржавські) з відомих історичних, географічних та інших умов зберегли багато цінних фразем, які мають важливе значення для історичного вивчення не тільки української, але й інших слов'янських мов.

Мета статті – представити специфічні мовні риси фраземіки у боржавській говірці закарпатського говору.

Методи дослідження. У роботі застосовано традиційні для дослідження говіркової фраземіки описовий і порівняльний методи.

Виклад основного матеріалу. Закарпатські говірки, належачи до найдавніших говорів, зберегли значну кількість специфічних реліктових рис найдавніших періодів розвитку української мови. В. Німчук, визнаний дослідник закарпатського говору, доводить, що студії над пам'ятками, у яких зафіксовані особливості мовлення закарпатців у XVI–XVIII ст., переконують, що основні відмінності закарпатського діалекту від інших територіально-мовних систем, напевне, склалися до кінця XVII – початку XVIII ст. [Німчук 2015, с. 34–35].

Боржавські говірки вважаються дуже давніми й унікальними. Неповторності їм надає структурна специфіка – сукупність диференційних фонетичних і граматичних ознак. Наводимо деякі відмітні фонетичні риси боржавських (надборжавсько-латорицьких, березьких) говірок: 1) лабіальний голосний *у* на місці етимологічних *о*, *е* в новозакритих складах: *кун'*, *ну́ж*, *су́л'*, *гну́й*, *ну́ч*, *ту́л'ко*, *ту́тка*, *ду́р*; 2) фонема заднього ряду [ы]: *сын*, *копы́то*, *кыма́к*, *кыну́ти*, *брынді́муха*, *хы́жа*, *по́мый*; 3) звуження *е* в *и*, незалежно від наголосу, перед голосними *і*, *у*, *и* та м'якими приголосними: *дин'*, *смир'т'*, *крийда* (*трі́йда*), *мидві́д'*, *ді́с'ат'*; 4) [и] на початку слова: *игла́*, *и́ншакый*, *има́к* (*има́ка*), *иржа́вий*, *Илі́я*, *ити́*; 5) давня м'якість *р'* у кінці і в середині дея-

ких слів перед приголосним: *лі́нтар'*, *ви́р'х*, *туні́р'*, *монасти́р'*.

Унікальність боржавських говірок визначається також структурно різноманітним, своєрідним пластом фраземіки, у якій закарбувалися найрізноманітніші мовні явища.

Традиційно діалектний фразеологічний матеріал записується за програмами-питальниками, однак у контексті наукового вивчення говіркової фраземіки варто врахувати й погляди вчених із приводу широкого залучення діалектних текстів як джерела мовної інформації стосовно опису говірки з її репертуаром одиниць, їх структурної організації як цілості та функціональних параметрів [Павлюк М., Робчук І. 2003, с. 13]. Саме спонтанне мовлення (дискурс), автентичний діалектний текст уможливує виявити фраземні одиниці значно в повнішому, ніж за програмами-питальниками, обсязі, зафіксувати не тільки типові для говірки, а й рідкоживані, функціонально обмежені, оказіональні одиниці.

В.І. Лаверові вдалося за спеціальною програмою зафіксувати значну кількість фразем, у складі яких наявні архаїчні компоненти, морфологічні, словотворчі та інші варіанти, що поза фраземами майже або зовсім уже не функціонують [Лавер 1993, с. 205]. Як засвідчують наші пошуки з метою виявлення і фіксації фраземних зворотів у мовленні носіїв боржавських говірок, чимало вузьколокальних стійких зворотів залишилося поза описом.

Представлений матеріал репрезентує діалектні особливості фраземіки боржавської говірки. Значною мірою діалектну специфіку досліджуваної фраземіки визначають вузьколокальні лексичні одиниці.

Батичко, а, ч. 'хрещений батько'. Компонент фраземи *мати чорта за батичка* 'про багатого'. Пор.: *бате́чко* (*ба́течко*, *ба́тичко*, *ба́тычко*, *ба́тічко*) [Грицак 2017, с. 126]. Слово *бате́чко* "хрещений батько", як і деякі інші слова, з'явилися на Підкарпатті з приїздом у XIV ст. князя Федора Корятовича зі своїми підлеглими [Німчук 2015, с. 29].

Блавити, лю, иш, *недок.* 'марнувати час' [Грицак 2017, с. 236]. *Дин' зблавити* 'змарнувати час без роботи'. Див.: *блановати* / *блавити час* – 'бездельничать' [Лавер 1992, с. 28]. Пор.: *к'расти до́д' Бога ны (дны)* [Галас 2017, с. 19].

Ббу́ч, а, ч. У «Матеріалах до словника українських говірок Закарпатської області» М. Грицака іменник *бовч* (*бо́вч*, *бовч'*) подано з чотирма значеннями, зокрема: 'глибоке місце в річці; прірва, а іменник' *бовча́* (*боу́ча*, *бо́вча*) – із значенням заглибина в потоці, де більше води" [Грицак 2017, с. 258]. Діалектне *боу́ч* є компонентом фраземи *хот' боу́ч га'ти* 'дуже багато чого-небудь' [p'úk ти'пир' t'úl'ko ў'родило бул' хот' боу́ч га'ти].

Богач, а, ч. 'паляниця з кукурудзяного борошна; корж' [Грицак 2017, с. 260]. Пор.: *бога́ч*, 'ча, *заст.* 'корж з кукурудзяної муки або густого не кислого тіста з пшеничної муки, спечений на плиті' [Сабадош 2008, с. 28]. Лексема вживається у варіантних виразах у формі як однини, так і множини: *з ни́'соленьми бога́чами* / *з ни́'соленьм бога́чом*

‘якось, як-небудь’ [йа ўже дѡбуду до п’індзій и з ни°солеными богачами].

Брѡд, брѡда, ч. ‘брід’. **Стати брѡда** ‘не погоджуватись, чинити опір’. Див.: **стати брѡда** ‘виступити проти’ [Грицак 2017, с. 319]. Пор.: **стати / ставати пол’а** ‘сперечатися, сваритися’ (мараморські говори) [Лавер 1993, с. 205]; **с’тати дупкы** [Сабадош 2008, с. 80].

Веричи (з’веричи), вержу, вержеш, док. **Ме’тати**, мечу, мечеш, *недок.* ‘кинути, скинути’. Дієслівні діалектні форми типу *веричи* зберігають праслов’янські континуанти звукосполучень *кт, тт*: **веричи кѡкѡр’і** / **веричи кѡпытами** ‘померти’ [п’риіде час / ўс’і верже°ме кѡкѡр’і / ніко ни°лиши°ц’а на с’ўї г’ршін’ўї зе°мли]; **з’веричи с плеч** ‘позбутися чого-небудь’; **веричи за п’личі** ‘забути про щось або про когось’; **побиў Б’іх тай пал’иц’ѡў** вер ‘нічого не вдається зробити’; **увери°чи з ѡлд’вы** ‘забути, не зв’язати’; **з’веричи души** / **веричи на з’уба** ‘поїсти, перекусити’; **га’ды с’а вержут’** ‘неакуратно, неохайно’.

В’ід’іти, вижу, видиш, *недок.* ‘бачити’. **Ув’ід’іти**, увижу, видиш, док. **В’ід’іти сѡб’і ши°ри°н’у** / **ши°ри°н’у** ‘усвідомлювати, реально оцінювати свої матеріальні, фінансові можливості’.

Гус’ти, гуду, гудеш, *недок.* ‘грати на музичному інструменті, перев. на скрипці’. Пор.: **гус’ти** т. с., що **гус’ляти** ‘грати на скрипці’ [Сабадош 2008, с. 55; Сабадош 2015, с. 337–338]. Різні дієслівні форми дієслова *гус’ти* зафіксовані у фраземах **ни°згус’ти ни°спле°сти** / **ни°згус’ти ни°скоз’ычити** ‘неможливо, складно знайти спільну мову з кимось’ [ў бр’іг’ад’і з нами быў йи°ден чѡлѡв’ік / из йакым ни°мош было ни°згус’ти ни°спле°сти]. Пор.: **Ни згус’ти ни сплєсти** – ‘про безвольну людину’ (середньозакарп.) [Лавер 1997, с. 32]; **п’їти ў коп’а’ї гудучи** ‘залишитися ні з чим, безрезультатно’. В ужанських і мараморських говірках ця фразема функціонує з іншим значенням. Пор.: **п’їти в коп’а’ї гудучі** ‘померти’ (ужанські говори) [Лавер 1993, с. 205]; **п’їти в коп’а’чул’е гус’л’айучи** – ‘померти’ [Сабадош 2008, с. 149].

Гѡр’і, присл. ‘угору, нагору’. У закарпатському прислівнику *гѡр’і* (*гѡр’і, гѡр’і*) ‘нагорі, угорі, догори, угору’ виступає застигла форма місцевого відмінка [Німчук 1971, с. 272]. Фраземи із прислівником *гѡр’і* становлять численну групу: **йак гѡр’і вода поти°че**; **йак гѡр’і потоком вода поти°че**; **йак с’а гѡр’і вода ўберне**; **йак гѡр’і гѡр’ѡў вода поте°че**; **ко’ли вода гѡр’і берегом п’їде**; **ко’ли Латориц’а гѡр’і берегом п’їде** ‘ніколи’ [Галас 2016, с. 48].

Гат’і, гати, *мн.* ‘штани’. Пор.: **гат’і**, ти, *мн.* 1. *заст.* Підштанники. 2. *заст.* Штани з домотканого полотна. 3. Труси [Сабадош 2008, с. 56]. З компонентом *гат’і* вживані фраземи **накл’асти в гат’і** ‘злякатися’ [накл’аў’ис’ у гат’і / йак ис’ ў’в’ід’їў не°далеко ѡт себе вѡўка]; **гат’і м’ір’ати** ‘змагатися, конкурувати’. Синонімічні варіанти **накл’асти в нага’в’иц’і**; **напудити пач’магы**.

Дых, у, ч. ‘дихання’. Фразема **с’перти дых / дыха’н’а** вживається у двох значеннях: 1. ‘злякатися’ [ко’ли г’римнуло так што ѡн’ зим’л’а затр’ас’лас’а

/ ми°н’і с’перло дых думалам што ўже°м на тѡму с’в’іт’і]. 2. ‘здивуватись, бути враженим’ [ко хѡт’ рас у’чує / йак васил’ко с’п’ўват’ / та нарас му зѡпре дых / такий голо°сок божый дар].

Д’ос (джос), а, ч. Див.: *джос* – ‘трепка, взбучка, таска, нахлобучка, головомойка, накачка’ [Керча 2007, том I, с. 216]. Уживається у структурі фразем з різними фонетичними варіантами у всіх закарпатських говірках: **дати джосу** ‘вилаяти, побити’ [Лавер 1982, с. 111]; **дати джоса** ‘дати на орехи; задати трепку / чесу’ [Керча 2007, том I, с. 216]. Пор.: **да’вати (дати) джосы** – ‘дуже побити когонебудь, дати чосу’ [Сабадош 2008, с. 63], **дуста’вати (дус’тати) джосы** – ‘бути дуже побитим ким-небудь’ [Сабадош 2008, с. 63]. В обстежених говірках фіксуються фраземи **да’вати (дати) д’ос а** (**джоса**) ‘висварити, накричати, побити’ і **д’єс’тавати (д’єс’тати) д’оса** (**джоса**) ‘бути висвареним, покараним’, а також варіанти із синонімічними лексичними компонентами: **дати (давати) море°са / т’ромфа**, **д’єс’тавати (д’єс’тати) море°са / т’ромфа**.

Дѡк’їт’, спол. ‘доки’. Уживається у фраземі **дѡк’їт’ г’їр та кам’ін’а** ‘надовго, назавжди’.

Дуркати, дуркаву (у), дуркаш (єш), *недок.* **Дуркнути**, ну, неш, док. ‘стукати, грюкати’ [Сабадош 2008, с. 81]. **Дуркати себе ў г’руді** ‘доводити свою правоту’.

Дурний грип, дур’ного г’риба ‘отруйний гриб’. **Дур’ний грип** – усякий отруйний гриб [Сабадош 2008, с. 81]. **Дурных с’а г’риб’їў на’їсти** ‘збожеволіти’ [из с’акым живѡтом г’реба дурных с’а г’риб’їў на’їсти].

Дути, ву (у), єш, *недок.* ‘кидати, шпурляти’. **Задуті**, ву (у), єш, док. **дути / задуті у Бога кам’ін’а** ‘грішити, провинитися, порушити узвичаєні норми поведінки’ [та лиш ты д’ўўко у Бога кам’ін’а дула што майєш и’ти за роз’веде°ного].

Дяка, ы, ж. ‘бажання, настрої’. У боржавських, як і в інших закарпатських говірках, фраземи з компонентом *д’ака* поширені: **мати д’аку** ‘мати бажання, хотіти, прагнути’. Пор.: прийшла ми дяка ‘у меня появилось желание’ [Керча 2007, том I, с. 257]. З антонімічним значенням уживаються фраземи **не мати д’акы / ут’нала д’ака** ‘бажання зникло, перехотілось’. С. Бевзенко назвав закарпатські фразеологізми типу *майу* (*маву, мау*) *д’аку* ‘бажаю, хочу’, *не майу* (*маву, мау*) *д’аки* ‘не бажаю, не хочу’ своєрідними за структурою [Бевзенко 1974, с. 17]. **На д’аку**, з дієсл. **зробити, учи°нити** ‘на угоду’. Пор.: **учинити д’аку кому, учинити на д’аку кому** – ‘сповнити бажання чие’ [Лавер 1997, с. 117]; **зробити на в’д’аку** – виконати чие-небудь бажання, прохання [Сабадош 2008, с. 36]. З протилежним значенням уживається **не на в’д’аку** [**зробити, учи°нити**] ‘не на угоду’. Пор.: **не на дяку** ‘неугодний кому’ [Керча 2007, том I, с. 257]. Вузькокальне функціонування має фразема **споўшити д’аку / уд’вести д’аку сѡб’і** ‘отримати задоволення’.

Дѡл’ї, присл. ‘униз’. Уживається у виразі **шанку дѡл’ї** ‘поважати, віддати шану, засвідчити

повагу, вклонитися'. Пор.: *знимати* / *зн'ати шапку* (карп.) / *kálan* (середньозакарп.) / *кресан* 'у (середньозакарп., бойк.) / *клебан* (марамор. середньозакарп.) / *клобук* (лемків.) – 'уважать кого' [Лавер 1992, с. 37].

Єден, єн:ого (єдного), ч.; єн:а (єдна), єн:ої (єдної), ж.; єн:о (єдн:о), єн:ого, с.; єн:і (єдні), єн:ых (єдних) мн. 'один'. Кількісний числівник уживаний у фраземах *бити в йєн:о (йи'н:о) бердо* 'бути одностайними, триматись однієї думки' [кит' 'буде'ме бити ў в йи'н:о бердо / та чо'гос' с'а / дас'т' бох / до'може'ме]; *йєн:ым бердом т'кані перев.* з негативною оцінкою 'про однакових людей'. Пор.: єднім бєрдом біті [Керча 2007, том I, с. 71]; *у йє'н:у габу* 'постійно, безперервно, монотонно'; *у йє'н:у м'іру* [никати, позирати і т.п.] 'непорушно, наполегливо'; *у с'о на йи'н:о копыто / у с'о на йи'н:у м'інту* 'однаковий, подібний, схожий, одноманітний' [на базар'і нич ниє мош най'ти штбс' пугн'оіє бо ў с'о на йи'н:о копыто]; *йи'н:а нога там друга туй / йє'н:а нога (лаба) туй, друга там* 'швидко, миттєво'; *йє'ден чорт / фрац* 'так само, однаково'; *на йєн:ўў 'дз'ам'і* 'разом, спільно, водночас, одним коштом' [до'судилис'ме учи'нити дв'і свал'бы на йє'н:ўў 'дз'ам'і]. Пор.: *на вднуў 'дз'ам'і* – одним коштом (переважно в сполученні зі словом *свальба*) [Сабадош 2008, с. 64]. У значенні займенника вживається у фраземі *ут'ати йє'дну (йє'н:у)* з двома значеннями: 1. 'зіграти на музичному інструменті, зіграти пісно, танець' [ўт'н'ім си йи'дну/ обы нам май 'весело 'было]. 2. 'швидко, сильно ударити когось' [до'йилам кд'рбу/ а ўта 'пудн'ала 'лабу та кой ми ўт'ала йи'дну]. Пор.: дав єдну по пьску 'дал разок по морде' [Керча 2007, том I, с. 267].

Имати, ву (у), єш, недок. Имити, и'му, и'миш, док. 'узяти, вхопити'. Виступає опорним компонентом у фраземах *имати (имити) Бога за ндгы / гдлбву / бдрдду / пазуху / палицу* 'досягти когось особливого, омріяного'; *н'ишто у три персты (персты) й'мити* 'щось не варте уваги, дурниця'; *и'мити й'зык* без додатка і кому. 1. 'замовкнути'. 2. 'примушувати кого-небудь замовкнути, не давати змоги висловлювати свою думку'; *и'мати 'зуси* 'мерзнути, відчувати холод'.

Кал, у, ч. 'болото, бруд' [Сабадош 2008, с. 137]. *Зни'мати шапку у кал* 'принижуватися перед кимось'.

Ко'лач, 'ча, ч. 'виріб із здобного тіста', т. с., що *шўти'мин'і*. Фразема *ко'лач за ко'лач* має значення 'відплата тим самим за щось заподіяне'.

Кдўды, ўў, мн. 'жебри'. *Тр'асти кдўдами* 'жити в скруті, бідувати'.

Пўти у кдўды 'збідніти, жебракувати, бідувати'. Пор.: пуйти у ковы 'пойти по миру' [Керча 2007, том I, с. 417].

Кдўдбс'кый, а, оіє. 'жебрацький'. *Кдўдбш, а, ч.* 'жебрак' < угор. діал. *koldus* т.с. *кдўдбс'к'і би'сагы* 'бідняк, жебрак' [иш'чи ми лиш кдўдбс'к'і би'сагы ниє росказовали / йак 'маву 'жити і кдўму што помагати].

Кдўтя, і, ж. Поза фраземою *бити кдўт'і / кдўт'і бити* із значенням 'ледарювати, байдику-

вати' уже не функціонує у діалектному мовленні, а пряме, первісне лексичне значення компонента *кдўт'а* можна встановити лише шляхом етимологізації [Лавер 1982, с. 121]. У друкованих працях В.Лавера неодноразово наводиться фразема *кдўт'у біти* із вказівкою на поширення в ужанських говірках [Лавер 1993, с. 206]. Тим часом вираз активно вживається й у боржавських говірках.

Куртый, а, оіє 'короткий'. Уживаний у фраземі *курта ноўта* 'коротка бесіда'. Пор.: *курта нўта* – 'конец' (сзакарп.), *коротка нў(о)та* 'краткая бесіда' (середньозакарп., бойк.) [Лавер 1992, с. 19].

Кўн', ко'ня, ч. 'кінь'. Уживається у фраземі *невелікый кўн'* 'небагато, дуже мало' (перев. про грошову вартість чого-небудь).

Ларма, ы, ж. 'шум, крик, гвалт, сварка'. В обстежених говірках лексема функціонує у фраземах *учи'нити ларму* 1. 'зчинити сварку'. 2. 'зробити шкоду'. Пор.: двигати / чинити ларму 'піднімати крик' [Керча 2007, том I, с. 466]; пудн'ати ларму, т. с., що *лармовати*. Рватися куди-небудь з криком, грюкотом [Сабадош 2008, с. 159]. Як синонімічне до *учи'нити ларму* вживається *изн'ати гдўкўт*.

Мачка'лаш, а, ч. 'щось дрібно нарізане, розчавлене'. Рідковживане слово поза контекстом фраземи *дўстати мачка'лаш* 'вислухати критику, зауваження, бути висвареним', т. с. *бути 'мачкалованым, 'упсованым*. Зафіксовані також варіанти: *дўстати 'облиз'н'а / обє'рфрышит'к*.

Ме'тати, 'мечу, 'мечеш, недок. 'кидати, бити'. **Веричи, 'вержу, 'вержеш, док. ме'тати 'рит'ми** 'виявляти невдоволення'; *ме'тати (веричи) сдбдў* 'бути дуже завзятим, усюди встигати'. Пор. синонімічне *бити (наби'вати) сдбдў*.

Мі'нити, мін'у, ниш, недок. 'обіцяти' [Сабадош 2008, с. 173]. У формі доконаного виду дієслово вживається у виразі *нам'інити гдры й 'долы* 'наобіцяти багато' [тоўсто нам треба 'л'уди думати кої 'будеме ўби'рати при'зидента обис'ме с'а ниє ўпчало'вали ўже ниє йи'ден нам'іниў нам 'горы й 'долы а ниє зробиў до 'раду нич].

Мінтя, і, ж. 'розум, кмітливість'. *Мати м'ін'т'у ў гдлб'в'і* 'про тямущого, кмітливого, розумного' [кит' быс' мала м'ін'т'у ў гдлб'в'і та ниє пове'ла бы 'былас' нас 'чере'с й'се дибр'а].

Нав'ішчкы, ок, мн. 'передбачення, передчуття'. *Дав'ати нав'ішчкы* 'відчувати, передбачати, віщувати'.

Нага'в'іц'і, иц', мн. 'штани'. Пор.: *нага'виц'і, иц'* [Сабадош 2008, с. 181]. Див.: *ногавиці* 'суконні штани' [Етимологічний словник української мови, том 4, с. 108]. Давня назва вживана у фраземі *накл'асти в нага'в'іц'і* 'злякатися'.

Нигда, присл. 'ніколи'. Пор.: *н'ігда* [Сабадош 2008, с. 208]. *на с'атый 'нигда / на с'ат'і Петра 'нигда; 'нигда 'шуга / 'шуга 'нигда* 'ніколи'.

Перст, а, ч. 'палець'. Компонент фразем *ус'ати с 'перста* 'вигадати'. Пор.: из пєрста (в) ўціцати [Керча 2007, том II, с. 75]; *а не' / и перстом не кы'нути* 'не зважати, не допомогти, не перейматися'. Див.: *ани перстом не кынє 'палец о палец не ударит'* [Керча 2007, том I, с. 461]; *н'ишто у три*

не^рсты (*персты*) **й^мити** ‘щось не варте уваги, дурниця’.

Пиля, *прим.* ‘біля’. **Вийес’а** **пил’а** **рота** ‘щось не може пригадати’ [вийе ми с’а **п**ил’а **р**ота а не **г**она’м с’а **д**огадати].

Піпа, *ы, ж.* < угор. ріра ‘люлька для паління’. Див.: [Сабадош 2008, с. 231]. **И** **п’ину** **догану** **ни^кдишуйе** ‘не вартий уваги, ні до чого не здатний’. Пор.: не вартый ани піпку багова ‘яйца выеденного / гроша ломаного не стоит’ [Керча 2007, том I, с. 61].

Тайстра, *ы, ж.* ‘торба’. **Ни в м’іх ни в тайстру** ‘мало, незначно, несуттєво, нікуди не годиться’ [т’ул’ко с’те **м**ало баклажан’у нар’вали / ни **й** м’іх ни **й** тайстру]; **голлон’а** **тайстра** 1. ‘про людину, яка багато їсть і постійно голодна’. 2. ‘про ласу, жадібну до чогось людину’. Пор.: **голюдна** **тайстра** (**тайстрин’каш**) – чоловік, який багато їсть і постійно голодний [Сабадош 2008, с. 348]; **и** **й** **м’іху** (**м’іху**) **и** **й** **тайстри** **і** **быти** ‘про людину, яка багато пережила, набула досвіду, бувала в бувальцях’. Див.: бов у міху в тайстрі / трайстрі – ‘об опытном человеке’ [Лавер 1992, с. 43].

Тямка, *ы, ж.* ‘пам’ять, свідомість’. **Мати на т’амці** ‘пам’ятати’. Див.: [Сабадош 2008, с. 168]; **не^н** **за** **нашої** **й** **т’амкы** ‘дуже давно; колись’. [не^н за **нашої** **й** **т’амкы** **л**’уди ходили в посто’лах / ай’бо **на**много **б**ыли май **зд**ор’ов’і / **й**ак мы ти’пир’].

Чекан’ці, *у, мн.* ‘обіцянки, очікування’. **Год’вати** **чекан’ціами^е** **й** **те’рпл’ач’ками^е** ‘не виконувати обіцяного’ [народ **й**’же не^н м’іх **д**але^н те’рп’іти^е / бо **й**ого **д**до’го год’вали^е **й**’ті / **к**от’рі си’д’іли на с’т’ул’ц’ах / **ч**екан’ціами^е **й** те’рпл’ач’ками^е].

Чибр’а, *а, збірн.* ‘посуд’. **Прий’ти** **й** **близати** **чибр’а** ‘запізнитися, прийти після завершення чого-небудь’. Пор.: прийти облизати ч(дж’)йбр’а (сзакарп., гуц.) ‘опоздать’ [Лавер 1992, с. 26].

Чил’ад’, *и, ж.* *збірн.* ‘люди’. **Увирсна** **чил’ад’** 1. ‘старші за віком люди’ [у сис’ час лиш **л**увирсна **ч**ил’ад’ **й**де **й** **ц**ир’к’о’]. 2. ‘поважні люди’ [жи^ени’у с’а сын бага’ч’у’ / на с’вал’бі **б**ыла **с**ама **л**увирсна **ч**ил’ад’]. Пор.: **увирсна** **чил’ад’** ‘про поважних людей’ [Лавер 1993, с. 205].

Шир’на, *ы, (ши’ри’н’а), і, ж.* ‘можливості, становище’. **В’ід’ити** **с’б’і** **ши’ри’ну** / **ши’ри’ну**. Див.: **в’ід’ити**.

В обстеженому матеріалі збережено наслідки архаїчної словозміни: 1. Давні форми родового відмінка іменників жіночого й середнього роду із флексією **-и**: **на’сыпати** **ґрани** **на** **й’азык** ‘змусити мовчати’; **нут’сыпати** **ґрани** 1. ‘посваритися’; 2. ‘підсилувати, розпалювати яку-небудь ситуацію, почуття’; **и** **Бох** **за** **н’ого** **за’быу** **и** **в’істи-д’уху** **ни^е** **ч’ути** ‘безслідно зникнути, пропасти’; **позирати** **ч’ести** ‘виявляти повагу’; **ур’вати** **ч’ести** ‘принизити, не пошанувати кого-небудь’; **до** **вален’ія** **очи** ‘дуже багато роботи’. 2. Давні форми давального й місцевого відмінків іменників чоловічого й жіночого роду із флексією **-и**: **йак** **в’д’л’с’а** **на** **до’лони** **уросте** ‘ніколи’; **трош’ч’ити** **й** **ж’мени** ‘заощаджувати, не витратити гроші’; **ги** **й** **ч’орта** **у** **дв’ір’ци** ‘погано, захарашено’; **и** **на** **о’ни** **не** **зго’рит’**. 3. Давні форми орудного відмін-

ка однини іменників жіночого роду, займенників із флексією **-оу**: **и** **рук’оу** **ни** **мах’нути**; **сто’йти** **над** **ду’ш’оу**; **тр’ас’ти** **б’ід’оу** ‘важко жити, бідувати, терпіти скруту’; **н’ути** (**загнати**) **за** **смир’т’оу** **кого**; **д’б’рый** **бы** **за** **смир’т’оу** ‘про такого, що ходить дуже довго’; **х’от’** **кам’ін’ом** **у** **г’д’л’ову** **х’от’** **г’д’л’ов’оу** **у** **кам’ін’** ‘однаково’; **ме^н’тати** **й** **Бога** **п’алиц’оу**; **по’биу** **Бог** **тай** **п’алиц’оу** **прик’лау** ‘потрапити у складне становище, зазнати біди’; **но’га** **за** **но’г’оу** ‘повільно, не поспішаючи’; **бити** (**на’б’вати**) / **ме^н’тати** **с’б’оу** ‘бути дуже завзятим, усюди встигати’. 4. Давні форми орудного відмінка іменників жіночого роду колишньої основи на **-і** з флексією **-иу**: **за** **смертиу** (**н’ути**, **за’гнати**); **и** **пес** **бы** **з** **мас’тиу** **не** **з’іу** (**йз’іу**) 1. ‘про несмачну або зіпсовану їжу’; 2. ‘говорити незрозуміле; робити щось безглузде’. 5. Давні форми орудного відмінка множини іменників із флексією **-ома**: **Бог** **го** **по’биу** **ици** **й** **ж’ми’н’ома** **доме^н’тау** ‘потрапити у складне становище, зазнати біди’. 6. Давні форми орудного відмінка іменників середнього і чоловічого роду м’якої групи із флексією **-ом**: **кру’тити** **йак** **циган** / **циган’ин** **с’д’нц’ом**; **х’от’** (**ци**) **кам’ін’ом** **у** **г’д’л’ову** **х’от’** (**ци**) **г’д’л’ов’оу** **у** **кам’ін’** ‘і так, і так біда, однаково’; **ме^н’тати** **й** **Бога** **ка’м’ін’ом**; **Бог** **у** **н’ого** **вер** **бігар’ом**; **по’биу** **Бог** (**Б’у**) **та** **й** **ка’м’ін’ом** **прик’лау**. 7. Давні форми давального відмінка множинних іменників із флексією **-ом**: **кур’ом** **на** **с’м’іх** ‘абияк’. 8. Давні форми місцевого відмінка множини іменників із флексією **-ох**: **ход’ити** **по** **л’уд’ох** ‘вештатися; просити допомоги’. 9. Давні форми родового відмінка іменників чоловічого роду колишньої п-основи з флексією **-е**: **уд’д’убати** **с** **каме^н’не^н** ‘будь-якою ціною домогтися чого-небудь’; **тик’ла** **бы** **з** **каме^н’не^н** ‘про горілку’. 10. Нестягнені форми прикметників (дієприкметників, порядкових числівників, займенників) середнього роду в називному і знахідному відмінках із флексією **-оје**: **за’д’іти** **за** **жи^евоје** ‘нагадати про щось болоче, образити, дошкулити’; **бо-ж’оје** **ти’л’а** / **ти’л’а** **ни’бес’ноје** ‘про недосвідчену, несамотійну, невічливу людину’; 2. ‘бовдур’; **на** **бож’оје** [**н’ути**, **дати**] ‘даремно, марно’. 11. Короткі форми прикметників: **годен** **за** **с’а** ‘про такого, що може за себе постояти’; **ни^е** **вал’оу’шен** **и** **пер’стом** **кы’нути** ‘нездара, неук’. 12. Зворотні форми дієслів із часткою **-с’а**, яка може займати як постпозицію, так і препозицію: **дурных** **с’а** **ґрибуу** **на’істи**; **муха** **с’а** **гон’а** **рош’ч’ах’нути** / **муха** **бы** **с’а** **рош’ч’ах’нула** / **так** **ишо** **вош** **рош’ч’ах’не^нс’а** ‘чисто, охайно’; **ли’це** **с’а** **л’упит’** ‘соромитися’; **до’го** **с’а** **те^н’лити** ‘довго збиратися з думками’; **га’ды** **с’а** **вер’жут’** ‘неакуратно, неохайно’.

Висновки. Фраземіка боржавських говірок становить значний пласт функціонально і структурно різноманітних одиниць, які у своєму компонентному складі зберегли чималу кількість старовинних лексичних, фонетичних і граматичних рис. Представлений у статті матеріал засвідчує збережені в обстежених говірках специфічні мовні риси, відсутні в літературній мові або в інших українських говорах. Попри те, що частина обстеженого матері-

алу вже стала предметом мовознавчих праць і представлена у діалектних словниках чи лінгвістичних атласах, актуальним залишається максимальне поповнення банку даних, ретельна фіксація всіх сло-

вотвірних, фонетичних, акцентуаційних варіантів фразем у живому мовленні, аналіз реліктових лексичних і граматичних форм говіркових фразем, лексикографічне опрацювання ареальної фразеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 15–19.
2. Галас А. Прислівникова фраземіка в закарпатських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (зб. наук. праць). Вип. 21. Ужгород, 2016. С. 47–54.
3. Галас А. Фраземи та паремії з компонентами Бог, Божий у закарпатських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (зб. наук. праць). Вип. 22. Ужгород, 2017. С. 19–23.
4. Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б / За ред. П.Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2017. 380 с.
5. Грицак М.А. Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках. *Тези доповідей до XIX наукової конференції*. Серія мовознавча. Ужгород, 1965. С. 19–24.
6. Грицак М.А. Якого типу повинні бути регіональні словники? *Тези доповідей та повідомлення XVIII наукової конференції*. Серія мовознавча (травень 1964 р.). Ужгород, 1964. С. 24–27.
7. Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
8. Лавер В.І. Дериваційна база фразем українських говорів Карпатського регіону. *Acta Hungarica*, 1995. Ужгород: Патент, 1997. С. 32–40.
9. Лавер В.І. Дослідження діалектної фразеології в лінгвогеографічному аспекті. *Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат*: Тематичний збірник. Ужгород, 1982. С. 110–126.
10. Лавер В.І. Фраземіка українських діалектів Карпатського регіону. Автореф. дис. ... докт. фил. наук. Київ, 1992. 50 с.
11. Лавер В.І. Фраземіка говорів Закарпаття у її зв'язках з іншими українськими говорами Карпатського регіону. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). Ужгород, 1993. С. 203–206.
12. Німчук В. Причинки до закарпатського діалектогенезу. *Український глотогенез*. Житомир: Полісся, 2015. С. 19–37.
13. Німчук В.В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках. *Праці XII республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 263–273.
14. Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / передм. П. Гриценка. Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 784+XVI.
15. Русинсько-російський словник: у 2 т. Понад 58000 слів / Склав І. Керча. Ужгород: Поліпрінт, 2007. Т. 1. 608 с.; Т. 2. 608 с.
16. Сабадош І. Закарпатські діалектизми як матеріал для відтворення мовної старовини. *Українська лексика в просторі і часі*. Збірник праць. Ужгород, 2015. С. 311–371.
17. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.

REFERENCES

1. Bevzenko S.P. (1974) Aktualnist vyvchennia ukrainskoi dialektnoi frazeolohii [Relevance of studying Ukrainian dialect phraseology]. *Movoznavstvo*. 1974. № 2. S. 15–19 [in Ukrainian].
2. Halas A. (2016) Pryslivnykova frazemika v zakarpatskykh hovirkakh [Adverbial phrasemics in Transcarpathian dialects]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva* (zb. nauk. prats). Vyp. 21. Uzhhorod. S. 47–54 [in Ukrainian].
3. Halas A. (2017) Frazemy ta paremii z komponentamy Boh, Bozhyi u zakarpatskykh hovirkakh [Phrases and paremias with components God, God in Transcarpathian dialects]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva* (zb. nauk. prats). Vyp. 22. Uzhhorod. S. 19–23 [in Ukrainian].
4. Hrytsak M.A. (2017) Materialy do Slovnika ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti [Materials for the Dictionary of Ukrainian dialects of the Transcarpathian region]. Vyp. 1: A–B / Za red. P.Yu. Hrytsenka. Kyiv: KMM. 380 s. [in Ukrainian].
5. Hrytsak M.A. (1965) Podacha frazeolohichnoho materialu v rehionalnykh slovnnykakh [Submission of phraseological material in regional dictionaries]. *Tezy dopovidei do XIX naukovoї konferentsii. Seriiia movoznavcha*. Uzhhorod. S. 19–24 [in Ukrainian].
6. Hrytsak M.A. (1964) Yakoho typu povyni buty rehionalni slovnnyky? [What type of regional dictionaries should be?]. *Tezy dopovidei ta povidomlennia XVIII naukovoї konferentsii. Seriiia movoznavcha* (traven 1964 r.). Uzhhorod. S. 24–27 [in Ukrainian].
7. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]: V 7 t. Kyiv: Naukova dumka, 1982–2012 [in Ukrainian].

8. Laver V.I. (1997) Deryvatsiina baza frazem ukrainskykh hovoriv Karpatskoho rehionu [Derivation base of phrases of Ukrainian dialects. Carpathian region]. *Acta Hungarica*, 1995. Uzhhorod: Patent. S. 32–40 [in Ukrainian].
9. Laver V.I. (1982) Doslidzhennia dialektnoi frazeolohii v linhvoheohrafichnomu aspekti [Research of dialect phraseology in the linguistic-geographical aspect]. *Doslidzhennia leksyky i frazeolohii hovoriv Ukrainskykh Karpat*: Tematychnyi zbirnyk. Uzhhorod. S. 110–126 [in Ukrainian].
10. Laver V.I. (1992) Frazemyka ukraynskykh dyalektov Karpatskoho rehyona [Phrasemics of Ukrainian dialects of the Carpathian region]. *Avtoref. dys. ... dokt. fyl. nauk*. Kyev. 50 s. [in Ukrainian].
11. Laver V.I. (1993) Frazemika hovoriv Zakarpattia u yii zviazkakh z inshymy ukrainskymy hovoramy Karpatskoho regionu [Phrasemics of Transcarpathian dialects in its connections with other Ukrainian dialects of the Carpathian region]. *Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sohodni*: Materialy naukovy-praktychnoi konferentsii (Uzhhorod, 5–6 travnia 1992 roku). Uzhhorod. S. 203–206 [in Ukrainian].
12. Nimchuk V. (2015) Prychynky do zakarpatskoho dialektohenezu [Reasons for the Transcarpathian dialectogenesis]. *Ukrainskyi hlotohenez.. Zhytomyr : Polissia*. S. 19–37 [in Ukrainian].
13. Nimchuk V.V. (1971) Slovtvir pryslivnykiv imennykovoho (bez prymennykiv) pokhodzhennia v zakarpatskykh hovirkakh [Word formation of adverbs of noun (without prepositions) origin in Transcarpathian dialects]. *Pratsi XII respublikanskoï dialektolohichnoi narady*. Kyiv: Naukova dumka., S. 263–273 [in Ukrainian].
14. Pavliuk M., Robchuk I. (2003) Ukrainski hovory Rumunii. Dialektni teksty [Ukrainian dialects of Romania. Dialect texts] / peredm. P. Hrytsenka. Edmonton – Lviv – Niu-York – Toronto: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NANU. 784+VI [in Ukrainian].
15. Rusynsko-rosiiskyi slovnyk [Ruthenian-Russian dictionary]: u 2 t. Ponad 58000 sliv / Sklav I. Kercha. Uzhhorod: Poliprint, 2007. T. 1. 608 s.; T. 2. 608 s. [in Russian].
16. Sabadosh I. (2015) Zakarpatski dialektyzmy yak material dlia vidtvorennia movnoi starovyny [Transcarpathian dialectisms as a material for the reproduction of linguistic antiquity]. *Ukrainska leksyka v prostori i chasi*. Zbirnyk prats. Uzhhorod. S. 311–371 [in Ukrainian].
17. Sabadosh I.V. (2008) Slovnyk zakarpatskoï hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of the Transcarpathian dialect of the village of Sokyrnytsia, Khust district]. Uzhhorod: Lira. 480 s. [in Ukrainian].

DIALECT PHRASEMIC PECULIARITIES OF THE TRANSCARPATHIAN BORZHAV PATOIS

Abstract. The article considers dialectisms in the structure of the phrasemics of the Borzhav dialect of Transcarpathia. The importance of linguistic research of dialectal specificity of phrasemics as a subsystem of all-Ukrainian phrasemics is actualized. The defining features of Borzhav dialects are characterized, which are marked by lexical and structural diversity, active functioning of various layers of vocabulary in terms of origin, etymological diversity. The presented material convincingly illustrates the linguistic color of the Borzhav group of dialects, preserved in phrasemics.

The structural-semantic analysis of the phrases extracted from the authentic dialectal speech, marked by local originality and specific dialectal features, is carried out. The material for the article was only a small part of the phrasal units recorded for a long time from the speakers of the Borzhav dialect, the inhabitants of the villages of V. Rakovets, Borzhavske, Pryborzhavske, Klymovytsia, Dunkovytsia, Vilkhivka and others, respondents of different ages, with different educational levels.

The repertoire of phrasal units, which contain ancient lexical elements, dialect words, reflexes of ancient phonetic phenomena, relic grammatical forms, is selected for analysis. The lexical archaic elements presented in the article demonstrate potentially incomprehensible for a modern speaker (listener, reader) tokens that need etymological comments.

The experience in studying the phrasemics of the Transcarpathian dialect, fixing these units in lexicographic sources is taken into account. Data from the lexicographical works of I. Sabadosh, I. Kercha, and M. Hrytsak are used for comparison.

Proverbs, sayings, paremias, proverbs, comparative inflections, etc. were not taken into account when selecting the material for the article as not having the necessary set of differential features of phrases.

Distinguished phrases that are known only in dialects or known in dialects and literary language. A generalization is made about the lexical variance of the component composition, the phenomena of synonymy, antonymy in the examined phrasal material. The phraseological meaning and area of distribution of separate spoken phrases are specified.

Keywords: phrasem, dialectal phrasem, Borzhav dialects, Transcarpathia, archaic linguistic features.

© Галас А., 2020 р.

Алла Галас – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-9867-4614>

Alla Halas – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-9867-4614>

THE PECULIARITIES OF PHRASE CONCEPTUALIZATION IN AMERICAN ENGLISH

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Випуск 2 (44).

УДК 811.111(73)81'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).97-101

Гузинець Ю. The peculiarities of phrase conceptualization in American English; кількість бібліографічних джерел – 11; мова англійська.

Abstract. The article deals with basic peculiarities of phrase conceptualization in American English. The topicality of the article is due to the particular importance of the problems related to the correlation of language, thinking, cognition and culture, the solution of which is based on the principles and methods of cognitive and linguocultural analysis and fundamental views of domestic and foreign researchers. Studying phrases from the standpoint of cognitive approach enables establishing the mechanism of correlation of speech and cognition processes, because it is important to find out how in such specific lingual signs, such as phrases, the most varied manifestations of human being are realized. The aim of the study is to identify and analyze the semantic-cognitive features inherent in phraseological units of the American variant of the English language on the basis of knowledge of human and national-specific phenomena of material and spiritual culture, realities and myths of folk life.

The object of the work is the verbalization of value concepts with the help of phraseological units in American English. The subject of the study is the structural-semantic features of phraseological units that verbalize value concepts in the above mentioned variant.

In the article the subject and tasks of cognitive linguistics are outlined. The most important views of domestic and foreign linguists on the nature of the concept are characterized. The subject of special attention was the importance of the phraseological unit as part of the semantic content of the concept, as well as its nominative function. The explication of the national identity of the American nation in the phraseological fund of the English language is considered. It was found that phraseological units comprise verbalized cultural codes that reflect the national linguistic model of the world, demonstrating the peculiarities of the national vision of the surrounding reality. Consideration of the phraseological foundation of the American version of the English language in the linguistic-cultural aspect made it possible to identify and substantiate the basic values of American culture: self-reliance, hard working, optimism, intelligence, privacy and friendship.

Keywords: Cognitive Linguistics, concept, phrase, American English, linguistic culturology.

Problem statement. A peculiar feature of modern linguistics is the study of language in close relation with a person, his or her consciousness, ways of cognizing surrounding reality. Therefore, the forefront in the latest linguistic research has highlighted the study of language, taking into account its speaker – both the individual and the society among which he or she lives.

«One of the tasks of cognitive linguistics is to establish elementary units of linguistic consciousness. These units have different forms of pronunciation depending on the mode of consciousness work» [Караулов 2010, с. 32]. One form of verbalization of such elementary components of linguistic consciousness is embodied in phraseological units.

The phraseological foundation of language is the most important linguistic repository of cultural heritage, passed down from generation to generation, the exponent of information about the system of values and traditions of a particular nation. In this respect, the national identity of phraseological units is not in doubt, because, being highly informative, they emerge «not so much to describe the world, but to interpret, evaluate and express a subjective attitude to it».

Analysis of the previous research. The field of phraseology attracts the attention of linguists and does not lose its relevance. The problems of phraseological nomination were the subject of consideration in the works of S. Aleshkevich, O. Glazunova, D. Zhorzholiani, N. Petrova, Yu. Shuvalova, etc., phraseologi-

cal semantics – in the researches of E. Pozdnyakova, A. Fedorov, N. Venzhynovych etc., phraseography – in the publications of L. Lebedeva, T. Likhovidova. From the standpoint of phraseological stylistics, linguistic units were considered in the writings of S. Bashieva, V. Vinogradov, G. Vinokur, and M. Shansky. Significant contribution to the development of phraseological theory was made by L. Avksentyev, N. Amosova, A. Baranov, M. Hamziuk, S. Denysenko, V. Kononenko, O. Koonin, Yu. Pradid, O. Selivanova, Yu. Solodub, V. Telia, O. Tkachenko, V. Uzhchenko, I. Chernyshova, W. Chafe, A. Cutler, A. Makkai, F. Newmeyer, P. Howarth, M. Everaert, E.-J. Van Der Linden, R. Schreuder, P. Prinz, J. Strassler and others.

A number of fundamental works of foreign scholars (V. Evans, H. Clark, W. Croft, L. Talmy, A. Wierzbicka, J. Dillon) and domestic scholars (M. Poluzhyn, A. Askoldov, V. Karasik, D. Likhachev, Yu. Stepanov) deal with the problem of concept study.

The overall **aim of the article** is to identify and analyze the semantic-cognitive features inherent in phraseological units of the American variant of the English language on the basis of knowledge of human and national-specific phenomena of material and spiritual culture, realities and myths of folk life.

The realization of this aim involves the following **tasks**:

- to systematize the views of domestic and foreign researchers in the field of cognitive science and linguocultural studies, to evaluate them in terms of the

possibility of applying key concepts of the thesis to the scholarly interpretation;

- to determine the theoretical foundations of linguistic cognitive modelling of concepts objectified by phraseological units;
- to find out features of verbalization of concepts by means of the American English phraseological system;
- to establish cognitive and linguocultural features of the phrase composition in American English.

When performing the tasks set in the work at different stages of the study, the following **methods** of linguistic analysis were used: Conceptual analysis was used to identify the structure of concepts. Important is the method of semantic-cognitive analysis, which involves the implementation of a special stage of description - cognitive interpretation, that allowed to model the content of concepts as global mental entities in their national specificity, as well as determine their place in the national conceptual sphere. Componental analysis was used to refine the semantics of the phrases.

Material description. The problem of a human being and a language has lately come in the spotlight since a full-fledged study of any given language is impossible if it is analysed within linguistic borders. Any language should be surveyed through its native speakers and the society they form because their usage of this language makes people distinguished and highlights peculiar features of the language itself. Studying the nature of linguistic units is a cognitive activity, serving as a means of expressing thoughts. A cognitive activity comprises informative, denotative and referential linguistic activities. Thus, a language is more than names of some objects and notions, it is a special mindset, the representation of human experience gathered throughout the years, and it cannot function without social interference.

A German philosopher and linguist W. von Humboldt (1767–1835) was the first to analyse such key notions as language, thinking and reality. In L. Weisgerber's opinion, language cannot express the objective reality, it reveals only a person's subjective take on it. That is why cognition is determined by a certain language. «Language is a key to the world» [Вайсгербер 2004, с. 12]. In this case, the scholar assimilated language and cognition (thoughts), and studied them without reference to the world (objective reality).

The term «cognitive science» initially meant the process of acquiring information, its proceeding, preserving and further using. As a result, this scientific branch was concerned with the formation and replenishment of knowledge held within a human brain. The emergence of cognitive linguistics dates back to the first half of the 70^s of the 20th century and is associated with the names of J. Lakoff and H. Thompson.

Cognitive Linguistics is a new approach to the study of language which views linguistic knowledge as a part of general cognition and thinking; linguistic behavior is not separated from other general cognitive abilities which enable mental processes of reasoning, memory, attention or learning, but understood as an integral part of it.

According to M. Poluzhyn «Cognitive linguistics focuses on various cognitive processes that occur during the interaction of speech and knowledge in the mental schemes of a person» [Полюжин 1999, с. 4].

Developing as part of the information approach, cognitive linguistics (and cognitive phraseology as its component) is confronted with the fact that the information used in decoding texts is not reduced only to the knowledge of language, but includes the knowledge about the world as a whole, about social and cultural context, i.e. mental foundations of understanding and producing speech. The interests of cognitive linguistics include the structures of the linguistic representation of knowledge and the procedures for their processing.

In this area, language is considered as data medium of cognitive processes, as a general cognitive mechanism, a cognitive tool – a system of signs that play a role in the representation (coding) and in the transformation of information. Jerry Fodor showed that the mental processes of a person, including the mental foundations of understanding and producing speech, are carried out through mental representation, considered as intermediaries. In this regard, V.V. Petrov writes: «<...> in the course of theoretical and practical activities, people do not deal directly with the world, but with representations of the world, cognitive maps and models» [Петров 1990, с. 27].

In describing the meaning of phraseological units from the point of view of the cognitive approach, the anthropocentric approach has become relevant, revealing and explaining what a person knows when he/she believes in having command of the meaning of a word, what processes and their products are associated with the formation and functioning of meanings and about which forms of representation of meaning in the consciousness of an individual can be discussed.

The development of humanitarian knowledge put forward a dilemma to work out a new term which would adequately indicate the content of the linguistic sign, which would remove the functional limitations of traditional sense and meaning, and which would organically merge logical-psychological and linguistic categories.

Any science possesses the concepts that, on the one hand, do not have a clear, precise and universally accepted definition, on the other – the term is “approximately” clear to all professionals in this field of research.

Representatives of the linguistic-cognitive direction (O. Kubryakova, Z. Popova, Io. Sternin, A. Babushkin, M. Dorofeeva, O. Selivanova, L. Lysyenko, etc.) consider concept as a mental unit of operational consciousness, as a global mental unit representing the object of the real or ideal world and is verbally stored in the memory of native speakers.

According to O. Kubryakova, a concept is an operative semantic unit of memory, mental lexicon, conceptual system and language of the brain (*lingua mentalis*), the whole model of the world reflected in the human psyche [see Полюжин 2015]. M. Poluzhyn notes, that «although concept is primarily a mental unit and an element of consciousness that mediates between the real world and language, it also covers cultural in-

formation in which it is filtered, processed and systematized. Therefore, concepts form a kind of cultural layer that functions between a person and his or her environment» [Кубрякова 2002, с. 215].

Each concept as an idea of a fragment of the world in the form of an image, idea, symbol is formed by nationwide signs, which are complemented by the achievements of individual experience and personal apprehension. It follows that concept is a national image, idea, symbol, which can be supplemented by individual signs.

Language is realized by verbalizing the manifestation of the ethnic model of the world, it accumulates its essential features, preserves them and transmits them from generation to generation, but is not fixing everything that is present in the ethnic worldview. The national specificity of a language can manifest itself at different levels, but it is most clearly represented in phraseology, and not only in phraseological units alone, but throughout the phraseological system.

The proof of this is a word or phrase that not only names objects or phenomena as fragments of the outside world, but also processes the passage of a specific name through the human consciousness by displaying specific features inherent in a particular social consciousness in accordance with the level of culture of the people. Words or phrases of different languages, denoting the same notion, may differ in semantic unity and encompass different spheres of the surrounding world. It is extremely difficult to find words, and even harder to find phrases in different languages that express the same notion and do not differ in emotionally expressive, stylistic or any other type of information.

It is the phraseological expressions that are of the greatest interest in this regard, since they directly reflect the linguistic reality and have a symbolic basis. The study of phraseology in the linguocultural aspect reveals specific features of the nation's mentality, which are conditioned by peculiarities of worldview, system of moral requirements, norms, values and principles of education.

The process of understanding and analyzing phraseological units as linguistic signs of national culture is a way to cognize the mentality of the people. In addition, the study of concepts on the basis of phraseological units is one of the ways to describe the mental activity of a person and helps to understand the deep-seated features of the thinking, peculiar to a certain nation [Серебренников 1988; Телия 1996].

Phraseological units are formed on the basis of metaphorical, metonymic and symbolic transfers that represent a wide range of meanings that characterize different aspects of the peoples' long-term experience in the context of the changing picture of the world. They systematize knowledge about the world through the means of phraseology, which we call phraseological world model.

The issue of the origin of phraseological units is one of the important and frequently discussed questions in the field of phraseology in general and, of course, in the field of English phraseology, in particular. Linguists note that many phraseological units came to England

from the United States. Such phraseological units relate to intralinguistic borrowing. Some of these phraseological units have been so assimilated that English dictionaries do not indicate their American origin. Such «Americanisms» include, for example, the following verbal phraseological units: 'to have an ax to grind', 'to cut no ice', 'to do one's level best'.

In old days, English phraseological units, as a rule, came from the British version of the English language. French was also a popular source of idioms. However, American English is currently in this position. New idioms usually arise in the USA, and then become popular in the so-called «world English».

The cultural information of phrases in this work is understood as creating a map of the American linguistic model of the world. In the linguistic model of the world of Americans, as in the model of the world of any other nation, there is a certain set of linguistic features. An American historian D.K. Stevenson identifies the following typological features of the American ethos: willingness to take risks and go to the unknown; sense of independence; optimism; patriotism; business efficiency; willingness to experiment, the ability to find innovative solutions to problems; friendliness and ease of communication [Стивенсон 1993]. In addition, Americans have a sense of freedom, which is simply necessary for them.

The conceptual analysis of idioms enabled distinguishing several semantic fields, where the mentality of the American people is most noticeable. Thus, the core values of linguoculture of the United States of America are reflected in these dominant features of the national character of the Americans, represented in the idioms: *self-reliance, hard work, optimism, friendship/support, intelligence, privacy*.

Restraint, caution, practicality and self-esteem are the main features of the American national character, which is very clearly expressed in American phraseology in particular. There is a widespread belief that it was the unbridled energy of the pioneers of the West that made it possible in a fairly short period of time to master the vast territory of free lands and form an archetype of American national character.

Such qualities as endurance, persistence turned out to be vital traits for the pioneers of the West, and these traits are mentioned by numerous researchers to describe the character of Modern American. For example, when identifying the most typical features of the American way of life, self-reliance is usually put in the third place, thereby emphasizing the importance of this concept for Americans: *at all costs* – regardless of the difficulty or cost; *at any rate* – anyway; *paddle one's own canoe* – to do something by oneself.

Self-reliance implies a cheerful outlook, optimism, faith in the future, in success, which is why even the most serious crisis is not perceived as the "end of the world", but as the next life stage that must be overcome with dignity, as it will have a happy ending. The idiom fund illustrates the presence of numerous units representing this concept: *all better now* – improved; *all right* – well, good or okay, but not excellent; *all to the good* – for the best; for one's benefit; *all's well that ends well* – a prov-

erb meaning that an event which has a good ending is good even if some things went wrong along the way; *every cloud has a silver lining* – a proverb meaning that there is something good in every bad thing.

The psychological characteristics of Americans are their efficiency and practicality. Labor is always organized, the American worker does everything clearly, he knows his job from the inside, in detail. An American can benefit from everything: from things, from his own labor and even from those around him. The concept hard work is represented in the following idioms: *burn the candle at both ends* – to work very hard and stay up very late at night; *burn the midnight oil* – to stay up working, especially studying late at night; *bring home the bacon* – to earn a salary, *all-out effort* – a very good and thorough effort; *as busy as a bee, as busy as Grand Central Station* – very busy; *get down to work* – to begin to negotiate or conduct business, *hit the books* – to begin studying.

Laziness and irresponsibility are reflected in the national conceptsphere as one of the main vices: *all talk and no action* – talking about doing something, but never actually doing it; *asleep at the switch* – not attending to one's job; failing to do one's duty at the proper time.

Americans highly value the inviolability of a person, personal time, personal space of the individual. The position of the concept of privacy in the national conceptual sphere is confirmed by the material of the phraseological foundation: *all in the family* – restricted to one's own family, as with private or embarrassing information; *behind the scenes* – privately; out of public view.

A gross violation of privacy is considered to be issues related to finances, intimate and personal relationships, politics, bad habits, health, religion, ethnicity and are negatively perceived by the American people: *air someone's dirty linen in public* – to discuss private or embarrassing matters in public, especially when quarrelling; *dish the dirt* – to gossip about someone or something.

An important concept in the American model of the world is intelligence. American people tend to ridicule stupidity and highly value a person's intellectual abilities: *A little knowledge is a dangerous thing* – a proverb meaning that incomplete knowledge can embarrass or harm someone or something; *as smart as a fox* – smart and clever; *as mad as a hatter* – crazy; *fool around with someone or something* – to waste time with someone or something.

Friendship also plays an important role in the life of Americans. They are always ready to support and help in difficult times: *a friend in need is a friend indeed* – a proverb meaning that a true friend is a person who will help you when you really need something; *be friends with someone* – to be a friend of someone; *all wool and a yard wide* – genuinely warm-hearted and friendly; *bear someone or something up* – to support someone or something).

Conclusions. The model of the world of any society necessarily comprises an element of self-identification, which is particularly evident in the opposition of members of that society to others outside the group. The current American nation is in its own ways unique, because it was not based on ethnicity, but on the basis of territorial unity and unity of beliefs. The American society was formed as the unity of people of different races and nationalities from many countries of the world, which is reflected in the language on the whole and phraseology in particular as the most emotional and expressive part of the language. The analysis of the reflection of the national identity of the American nation in the phraseological fund of American English enabled distinguishing such features of the national character, reflected in phraseology: self-reliance, hard work, optimism, intelligence, privacy and friendship. The prospects for further research are seen in further in the in-depth study of the phraseological model of the world, formed by the long existence and development of the American ethnos, on the empirical material of a wider scope.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. Москва: Эдиториал УРСС, 2004. 232 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. Москва: Издательство ЛКИ, 2010. 264 с.
3. Кубрякова Е.С. О современном понимании термина «концепт» в лингвистике и лингвокультурологии. *Реальность, язык и сознание: междунар. межвуз. сб. науч. тр.* Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002. Вып. 2. С. 5–15.
4. Петров В.В. Идеи современной феноменологии и герменевтики в лингвистическом представлении знаний. *Вопросы языкознания.* 1990. № 6. С. 104–110.
5. Полужин М.М. Когнітивна парадигма лінгвістичних досліджень. *Проблеми романо-германської філології: зб. наук. праць.* Ужгород: Ужгород, 1999. С. 4–22.
6. Полужин М.М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* 2015. № 4. С. 212–222.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва: АСТ: Восток – Запад, 2007. 314 с.
8. Серебrenников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / отв. ред. В.М. Солнцев. Москва: Наука, 1988. 244 с.
9. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. Москва: Языки славянских культур, 2007. 248 с.
10. Стивенсон К.Дуглас. Америка: народ и страна. Москва: Изд-во «ППП», 1993. 192 с.
11. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва, 1986. 141 с.

REFERENCES

1. Weisgerber Yo.L. (2004) *Rodnoy yazyk i formirovanie dukha* [Native language and formation of spirit]. Moskva: Editorial URSS. 232 s. [in Russian].
2. Karaulov Y.N. (2010) *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost* [Russian language and linguistic identity] Izd. 7-e. Moskva: Nauka. 264 s. [in Russian].
3. Kubryakova E.S. (2003) O sovremennom ponimanii termina «concept» v lingvistike i kulturologii [On the modern understanding of the term «concept» in linguistics and cultural linguistics]. *Realnost, yazyk i soznanie: Mezhdunarodn. Mezhvyz. Sbornik*. Vyp. 2. Tambov: Izdatelstvo TGU imeni G.R. Derzhavina. S. 5–15 [in Russian].
4. Petrov V.V. (1990) Idei sovremennoy fenomenologii i germeneytiki v lingvisticheskom predstavlenii znaniy [The ideas of modern phenomenology and hermeneutics in the linguistic representation of knowledge]. *Voprosy yazykoznaniiya*. № 6. S. 104–110 [in Russian].
5. Polyuzhyn M.M. (1999) Kohnityvna paradyhma linhvistychnykh doslidzhen [Cognitive paradigm of linguistic research]. *Problemy romano-hermanskoj filologii: zb. nauk. prats*. Uzhhorod: Uzhhorod. S. 4–22 [in Ukrainian].
6. Poluzhyn M.M. (2015) Poniattia, kontsept ta yoho struktura [Notion, concept and its structure]. *Scientific Bulletin of Lesia Ukrainka East European National University*. № 4. S. 212–222 [in Ukrainian].
7. Popova Z.D., Sternin Io.A. (2007) Kognitivnaya lingvistika [Cognitive linguistics]. Moskva: «Vostok – Zapad». 314 s. [in Russian].
8. Serebrennikov B.A. (1988) Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i myshleniye [The role of the human factor in language: Language and thinking] / otv. red. V.M. Solntsev. Moskva: Nauka. 244 s. [in Russian].
9. Stepanov Yu.S. (2007) Kontsepty. Tonkaya plenka tsivilizatsii [Concepts. Thin film of civilization]. Moskva: Yazyki slavyanskikh kultur. 248 s. [in Russian].
10. Stivenson K. Duglas (1993). Amerika: narod i strana [America: people and country]. Moskva: Izd-vo «PPP». 192 s. [in Russian].
11. Teliya V.N. (1996) Konnotativnyiy aspekt semantiki nominativnykh yedinit [The connotative aspect of the semantics of nominative units]. Moskva. 141 s. [in Russian].

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ФРАЗЕМ В АМЕРИКАНСЬКОМУ ВАРІАНТІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті розглядаються особливості концептуалізації фразем в американському варіанті англійської мови. Актуальність праці зумовлена особливою важливістю проблем, пов'язаних із співвідношенням мови, мислення, пізнання та культури, розв'язання яких ґрунтується на принципах та методах когнітивного та лінгвокультурного аналізу та фундаментальних поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників. Вивчення фразем із позицій когнітивного підходу уможливило встановлення механізмів співвідношення мовленнєвих та пізнавальних процесів, оскільки важливо з'ясувати, як у таких специфічних мовних знаках, як фраземи, відтворюються найрізноманітніші вияви людського буття. Метою дослідження є виявлення та аналіз семантико-пізнавальних особливостей, притаманних фразеологічним одиницям американського варіанта англійської мови на основі знання національно-специфічних явищ матеріальної та духовної культури, реалій і міфів народного життя.

Об'єктом роботи є ціннісні концепти, реалізовані за допомогою фразеологічних одиниць в американському варіанті англійської мови. Предметом дослідження є структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць, які вербалізують ціннісні поняття в американському варіанті англійської мови.

У статті окреслено тему та завдання когнітивної лінгвістики. Охарактеризовано найважливіші погляди вітчизняних та зарубіжних лінгвістів щодо природи концепту. Основна увага зосереджена на вивченні значення фразеологічної одиниці як частини змістового обсягу концепту, а також його номінативної функції. Розглядаються також вияви національної ідентичності американської нації, маніфестовані у фразеологічному фонді англійської мови. Було, зокрема, встановлено, що фразеологічні одиниці містять вербалізовані культурні коди, які відображають національну мовну картину світу, демонструючи особливості національного бачення навколишньої дійсності. Розгляд фразеологічної основи американського варіанта англійської мови в мовно-культурному аспекті дав змогу виявити та обґрунтувати такі основні цінності американської культури, як самовідданість, працьовитість, оптимізм, інтелектуальність, приватність та дружба.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, фразема, американський варіант англійської мови, лінгвокультурологія.

© Гузинець Ю., 2020 р.

Юлія Гузинець – магістрантка факультету міжнародних економічних відносин напрямку «Філологія. Прикладна лінгвістика», Ужгородський національний університет, Ужгород, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7480>

Yulia Huzynets – master of the Faculty of International Economic Relations, speciality «Philology. Applied Linguistics», Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7480>

МОВНО-ВИРАЖАЛЬНІ ЗАСОБИ «ЕНЕЇДИ» І.П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ФІКСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СТІЙКИХ ОБРАЗНИХ УЯВЛЕНЬ У ФРАЗЕО- ТА СЛОВОТВОРЕННІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(44)

УДК811.161.2*373.611

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).102–111

Гуцуляк Т. Мовно-виражальні засоби «Енеїди» І.П. Котляревського в контексті фіксування та збереження стійких образних уявлень у фразео- та словотворенні; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. Визначальною ознакою мови «Енеїди» І.П. Котляревського є образність, яка реалізована низкою типових для її оприявлення засобів, зокрема використанням стійких порівнянь, семантичних і морфологічних образних дериватів та ін. Когнітивним підґрунтям усіх цих мовних одиниць слугують компаративні відношення. Усталеність асоціативно-образного сприйняття певних елементів дійсності знайшла відображення в закріпленні компаративних зв'язків як основи у формуванні образних мотиваційних відношень, що лягли в основу фразеотворення та появи морфологічних дериватів з образним змістом. Відповідно стійкі порівняння та образні деривати є вагомим джерелом мовного фіксування та збереження притаманних для кожного народу асоціативно-образних уявлень.

У запропонованій розвідці масмо на меті з'ясувати стійкі порівняння, засвідчені в «Енеїді» І.П. Котляревського, з образними морфологічними дериватами української мови; розкрити специфіку мотивувальних ознак стосовно спільного об'єкта порівняння; відобразити роль «Енеїди» подекуди як єдиного джерела фіксування й подальшого поширення традиційних сталих компаративних висловів, а в окремих випадках й образних дериватів.

Зафіксовані й збережені в «Енеїді» І.П. Котляревського стійкі, типові для української мови порівняльні звороти відображають традиційність та закріпленість асоціативно-образних відношень між різними поняттєвими сферами. Це дає підставити виокремити спільні мотивувальні ознаки, реалізовані в утворенні різних мовних одиниць – фразеологізмів та образних дериватів – дієслів, прикметників, прислівників. До того ж стійкі порівняльні звороти з ключовими образами – *йорж, сова, віл, рій* засвідчують можливість доповнення й уточнення низки образних мотивувальних ознак щодо спільного об'єкта порівняння та особливості їх реалізації в процесі виникнення сталих висловів. Проведений аналіз окреслює перспективу подальших досліджень такого типу з метою визначення специфіки образних мотиваційних відношень, встановлення обсягу мотивувальних ознак та їх особливого вияву в певних сферах деривації.

Ключові слова: компаративні відношення, образність, образна мотивація, образні деривати, стійкі порівняння, мова «Енеїди» І.П. Котляревського.

Постановка проблеми та аналіз досліджень. «Енеїда» І.П. Котляревського завдяки вдало підібраним формі й жанрові від кінця XVIII ст. мала вагомий вплив на подальший розвиток української мови й українського письменства. Завдяки творчості І.П. Котляревського «вперше в друковану літературу й літературну мову входять народність, фольклор, причому входять міцно, входять назавжди», і цій події Ю. Шевельов надавав колосальної ваги й масштабу [Шевельов 1998, с. 8]. Безперечною особливістю «Енеїди» є її «національний характер», який, за словами С. Смаль-Стоцького, проявлявся в тому, що у творі «всюди бачимо український народ ... з усіма его верствами, з добрими і лихими сторонами. ... Немає в „Енеїді” й одного такого місця, де ми хоть на хвилику могли-б призабути, що все, люди, обставини, ціле жите там українське» [Смаль-Стоцький 1898, с. 94]. Утверджувальним елементом культурної й навіть ширше національної єдності українців І.П. Котляревський обрав мову – виразну, колоритну, гнучку й надзвичайно щедру на різноманітні засоби вияву світогляду та багатого внутрішнього світу українців. Щодо цього М. Зеров писав: «Котляревський знав ціну своїм скарбам і любив їх показувати» [Зеров 1960]. І «...зачарований тими скарбами, які йому (І.П. Котляревсько-

му) відкрилися, немов забуває про рух сюжету і починає ніби навмисне, свідомо демонструвати ці скарби, знайдені ним.... Поет милується красою і гнучкістю живої мови, бавиться нею і пишається» [Шевельов 1998, с. 19].

Однією із визначальних ознак мови «Енеїди» є образність, реалізована низкою типових для її оприявлення засобів, – це нагромадження, за спостереженням Ю. Шевельова, конкретно-образних емоційно забарвлених синонімів, які «не просто називають річ або дію, вони часто ніби показують її» [Шевельов 1998, с. 22–23]; уживання народної фразеології; фразеологічно усталених порівнянь; явищ навмисної деформації слів (*з'язикаєш, зживотаєш, занутрить* та ін.), семантичних та морфологічних образних дериватів. Утім до найвиразніших образних засобів, часто використаних І.П. Котляревським у тексті твору, належать **стійкі порівняння**. Сучасні лінгвісти (праці М.Ф. Аленченка, Н.Ф. Венжинович, І.І. Гуріна, А.О. Івченка, Л.О. Лебедевої, О.П. Левченко, В.М. Мокієнка, Т.Г. Нікітіної, В.М. Огольцева, О.С. Юрченка та ін.) вважають такі мовні одиниці органічною, хоча й специфічною, частиною спільної фразеологічної системи національної мови. Їх виокремлення пов'язане з формуванням у слов'янських і

неслов'янських мовах окремої галузі – компаративної фразеології. «Енеїда» І.П. Котляревського в цьому аспекті є справжньою скарбницею стійких образних порівнянь, які, за словами М. Зерова, «прекрасно віддають народню психологію» [Зеров 1960], і, на думку Ю. Шевельова, за своїм «наочно-матеріальним складом» є спорідненими з порівняннями, притаманними для приказково-прислівного фольклору [Шевельов 1998, с. 31]. Традиційність і звичність конкретно-образного підґрунтя таких одиниць сприяли тому, що «і через два століття, – як вважає С.Я. Єрмоленко, – не порушилася основа сприймання порівнянь як звичних асоціацій, власне своїх образів, що пов'язані з українською побутовою культурою, влучним народним словом» [Єрмоленко 2000, с. 15].

Поява й часте використання стійких порівнянь у народнорозмовному мовленні і як стилістичною засобу в інших сферах побутування української мови засвідчує реалізацію універсальної властивості когнітивно-мовної діяльності людини, а саме асоціативно-образного способу пізнання та сприйняття нею навколишнього світу й свого місця в ньому. Результати сучасних лінгвокогнітивних та психолінгвістичних досліджень дозволяють стверджувати, що образно-метафоричний спосіб світосприйняття «варто визнати первинною когнітивною функцією, яка невіддільна від так званої раціональної думки і процесу формування понять» [Haskell 1987]. У працях М.Ф. Алефіренко, К.І. Мізіна стійкі порівняння описано як «основну операцію аксіологічного пізнання» [Мізіна 2013, с. 59], як «оперативні змістові одиниці пам'яті, ментального лексикону, одиниці концептуальної системи мови й мозку, а також образно-оцінної картини світу, відображеної в людській психіці» [Алефіренко 2011, с. 79].

Вербальне втілення образного світосприйняття дає підстави сучасним дослідникам виокремлювати **поняття мовної образності** (О.О. Тараненко) й тлумачити образність як лексико-семантичну категорію (праці науковців Томської лінгвістичної школи – О.Й. Блінової, О.В. Ільїних, О.А. Юріної та ін.). Образність, за словами О.Й. Блінової, – це властивість таких мовних одиниць, що наділені двоплановою семантикою та метафоричним способом її вираження [Словарь образных единиц... 2014, с. 7]. Мовними репрезентантами образності можуть бути як розгорнуті вислови – фразеологізми, стійкі порівняння, так і окремі лексичні одиниці, які набули переносного значення внаслідок семантичної чи морфологічної деривації. Когнітивним підґрунтям усіх цих мовних засобів слугують компаративні відношення. У стійких порівняннях вони мають експліцитне вираження за допомогою порівняльного слова **як** (чи інших відповідників), а в морфологічних і семантичних дериватах цей вияв є імпліцитним.

До того ж усталеність асоціативно-образного сприйняття певних елементів дійсності знайшла відображення в закріпленні компаративних зв'язків як основи у формуванні образних мотиваційних відношень, що лягли в основу фразеотворення та появи морфологічних дериватів з образним компо-

нентом змісту – дієслів, прикметників, іменників, прислівників. Часто твірною базою таких похідних є іменники як клас предметної лексики, що позначає типові, загальновідомі предмети, істоти, явища, з якими у свідомості мовців відбувається асоціативно-образне зближення обраних для вторинного номінування (а частіше характеризування) елементів дійсності [Детально див. Гуцуляк 2018]. Ті ж такі іменники в складі стійких порівнянь займають позицію об'єкта компаративних відношень.

Концептуальною основою обох названих дериваційних процесів є закріплені, усталені в національному світосприйнятті образи-еталони чи образи-стереотипи. Відповідно стійкі порівняння та образні деривати є вагомим і важливим джерелом мовного фіксування та збереження притаманних для кожного народу асоціативно-образних уявлень. Запас образів кожної мови, за словами О.К. Ніколаєвої, формувався завдяки багатолітньому досвіду народу, їх відбір здійснювався впродовж тривалого часу й закріплювався в мові із покоління в покоління, розкриваючи багато сторін історичного розвитку народу, його побуту, культури, духу й способу мислення [Ніколаєва 2016, с. 152].

У цьому аспекті важливо простежити образне підґрунтя як мотивувальну ознаку (чи перелік таких ознак стосовно певного образу) виникнення стійких порівнянь і творення образних лексем, зокрема морфологічних дериватів. У перспективі це могло б сприяти укладанню реєстру таких мотивувальних ознак й опису динаміки образного потенціалу іменників (іменинкових основ) у процесах деривації – словотворення та фразеотворення. Тому в пропонуваній розвідці **маємо на меті** зіставити стійкі порівняння, засвідчені в «Енеїді» І.П. Котляревського, з образними морфологічними дериватами української мови та розкрити специфіку мотивувальних ознак стосовно спільного об'єкта порівняння; відобразити роль тексту «Енеїди» подекуди як єдиного джерела фіксування й подальшого поширення традиційних сталих компаративних висловів, а в окремих випадках й образних дериватів.

Методи дослідження. Формування корпусу аналізованих одиниць – стійких порівнянь й образних дериватів – було здійснено методом лінгвістичного опису та спостереження на основі прийомів лексикографічного й текстового відбору мовного матеріалу. Для встановлення та інтерпретації образних мотиваційних відношень використано когнітивно-ономасіологічний підхід, мотиваційний та компонентний аналіз, а також лінгвокультурний аспект зовнішньої інтерпретації мовних явищ.

Виклад основного матеріалу. Стійкі порівняння, засвідчені в тексті твору, є важливим підґрунтям для утвердження та підкріплення усталеності певних асоціативно-образних відношень у світосприйнятті українців. Це увиразнює й показує закономірність реалізації образних уявлень як мотивувальних ознак у ході образної морфологічної деривації. До того ж когнітивно-мовні процеси творення сталих висловів та похідних одиниць з образним змістом засвідчують використання при-

таманних мотивувальних ознак лише для певного типу деривації.

І. Фіксування спільних мотивувальних ознак у фразеотворенні та словотворенні.

Надоїсти (набриднути), як чумакам дощ восени. Чумацький дощ

В «Енеїді» І.П. Котляревського простежуємо використання та збереження стійкого порівняння *надоїсти (набриднути), як чумакам дощ восени*, не зафіксованого у фразеологічних словниках української мови: *І світа тільки що дождались, То посідали на човни. Еней же їхав щось несміло, Бо море дуже надоїло, Як чумакам дощ восени* [Енеїда, с. 67]. Утім зміст такого вислову має тісні семантичні зв'язки з іншою сталою одиницею *чумацький дощ* 'дрібний дощ, який іде декілька днів' [ДіалОд, с. 76], засвідченою в «Словнику діалектизмів українських говірок Одеської області»: *Чумацький дощч іде кілька суток; Зарадив чумацький дощч* [СУГОдеш, с. 213]. Матеріали цієї праці подають і вказівку на образну мотивувальну ознаку метонімічного типу, що лягла в основу творення прикметника *чумацький*, – 'коли йшов такий дощ, чумаки не могли їхати, звідси і назва його'. Вислів *чумацький дощ* відображає суміжний зв'язок між уявленнями про 'дрібний дощ, який іде декілька днів' як причину того, що чумаки не могли в таку погоду вирушати в дорогу й, мабуть, те, що такий дощ їм дуже набридав. Зв'язок стійкого порівняння з образним прикметником засвідчує усталеність і традиційність описаних асоціативно-образних зв'язків. У наш час їх важко пояснити без додаткових культурно-історичних коментарів. Тому дуже важливо, що мова «Енеїди» може слугувати вагомим джерелом у вираженні такої інформації.

Обдуться як барило. Барил(ь)куватий

Мотиваційною базою стійкого порівняння *обдуться як барило*, засвідченого текстом «Енеїди», слугує зоровий образ *барила* 'невеликої посудини для рідини (найчастіше з дерева) з двома днищами й опуклими стінками, стягнутими обручами' [СУМ, I, 106] і зіставлення його з повною, розпухлою людиною: *Енея заболіли ноги, Не чув ні рук, ні голови; Напали з хмелю перелоги, Опухли очі, як в сови, І весь обдуться, як барило, Було на світі все неміло, Мислите по землі писав* [Енеїда, с. 52]. Саме цей контекст у «Словнику української мови» в 11-ти томах відображає потенційну можливість іменника *барило* набувати додаткового змісту в складі порівняльного звороту [СУМ, I, с. 106].

ФСУМ не подає такого компаративного сполучення, хоча простежуємо його використання в ілюстрації із твору С.С. Гулака-Артемовського до вислову *в супоні скрутило (кого)* 'хто-небудь смертельно захворів': *Лежить Грицько, обдуться, як барило... От і догрався! Сюди, туди, верть-круть, А тут Грицько в супоні і скрутило!* [ФСУМ, II, с. 821]. Дещо пізніше, після виходу «Енеїди», стійке порівняння *обдуться як барило*

було закріплене в збірнику прислів'їв і приказок, упорядкованому М. Номисом (1864 р.), з вказівкою про поширення вислову на Звенигородщині та в Прилуках [Номис, с. 384]. У сучасній фразеографії образний вислів *обдуться як барило* 'розпух, розгостів' фіксує «Словник стійких народних порівнянь» (1992 р.) [ССНП, с. 13], указуючи, що територією вживання цієї одиниці є Харківщина, а також Полтавщина, звідки родом І.П. Котляревський. Укладачі матеріалів «Фразеологія перекладів М. Лукаша» (2002 р.) О.І. Скопненко і Т.В. Цимбалюк подають варіант стійкого порівняння – *як барило* 'про щонебудь дуже велике': *Ця брехлива бабера мала пузо, як барило, що в собі вмістило б сміло ваші всі оті папери, графський весь, як є, архів* (Лопе де Вега) [ФПЛукаша, с. 14]. Варто зазначити, що загалом зв'язок між «Енеїдою» І.П. Котляревського та перекладами М. Лукаша у вживанні образних висловів є доволі помітним. М. Лукаш народився в Крелевці Сумської області, яка межує з Полтавською та Чернігівською, а потім тривалий час жив у Києві. Можливо, названі чинники, а також неперевершене знання М. Лукашем української та інших мов, сприяли тому, що він майстерно використовував елементи народнорозмовного мовлення у своїх перекладах.

У процесах образної деривації основа іменника *барило* послужила твірною базою для ад'єктива *барилкуватий* 'розм. Схожий на барило; опуклий, круглий, товстий': *Постать свекра з'явилася, несподівана, барилкувата. Мовчки стояв, дивився* (К. Гордієнко) [СУМ, I, с. 106]. Словотворчий процес засвідчує реалізацію тієї-таки образної мотивувальної ознаки метафоричного типу – 'подібність зовнішнього вигляду'. Закріплення цієї лексеми відображають також матеріали «Великого тлумачного словника сучасної української мови» та «Словника української мови» у 20-ти томах. «Словарь...» за ред. Б. Грінченка фіксує фонетичний варіант *барилькуватий* 'о человеке: толстый, пузатый' з посиланням на матеріали Є. Желехівського і С. Недільського [СлГр, I, с. 30]. СУМ-20 подає ще й дериват *барилоподібний* 'подібний до барила формою, виглядом, обрисами і т. ін.': *Товстун мав короткий, барилоподібний стан* (із журн.).

Корпус української мови ГРАК відображає активне використання образного деривата *барилкуватий* з покликаннями на твори сучасних українських письменників (В. Дрозда, В. Шевчука та ін.) та на українські переклади зарубіжної художньої літератури [Корпу-ГРАК].

Надуться як індик. Индикитися. Индиком

Асоціативно-образні зв'язки між поведінкою людини та *індиком* відображає стійке порівняння *надуться як индик*: *Чого ти сильно зажурився І так надуться, як индик? Зовсім охляв і занудився, Мов по болотаві кулик?* [Енеїда, с. 66]. Такий вислів зі значенням 'сильно, дуже', 'про набундючену, пихату людину' отримав широке закріплення в лексикографічних працях різних часових проміжків, зокрема й у ФСУМ, й у „Словнику стійких народних порівнянь”.

Використання іменникової основи *індик* у процесах образної деривації засвідчує дієслово *індичитися* 'розм. Надиматися, як індик; бундючитися', яке реалізує метафоричну мотивувальну ознаку 'бути схожим на індіка за норомом і зовнішнім виглядом': [Мелашка:] *О, Катре!.. Здорова, Катре!* [Катря:] *Хоч і прощайте.* [Мелашка:] *досі індичишся?* (М. Кропивницький) [СУМ, IV, с. 27]; *Після почутого хлопець почав індичитися, наче усе це його не стосувалося і він хотів би щонайшвидше звідси піти* (В. Підмогильний) [СУМ-20]. У діалектному мовленні фіксуємо образне дієслово *заіндичитися* 'набундючитися, набурмоситися, зробити невдоволене обличчя' [СЛГ, с. 98].

У тексті «Енеїди» І.П. Котляревський подає й адвербіалізований прислівник *індиком*, не закріплений лексикографічними джерелами: *Індиком ходить там гішпанець, Кротом же лазить португалець, Звіркує шведин вовком там...* [Енеїда, с. 116]. Поширення цього адвербіатива в українській мові зі значенням 'набундючено, пихато' відображають контексти корпусу ГРАК: *Самоцвіта розпирала тиха, ходив пару днів індиком і все спостерігав, яке враження робить на публіку його новий костюм* (У. Самчук); *Мій кумедний батько, як і раніше, виступає індиком, так ніби медалі й хрести можуть приховати, що він не що інше, як старший з лакеїв...* (переклад з твору А. Конан Дояля) [Корпу-ГРАК].

Надутися мов лопух. Злопушіти.

Лопухуватий

Творення стійкого порівняння та похідних слів на основі асоціативно-образних уявлень про *лопух* відображає вербалізацію зорового образу листя рослини, яке надувається на вогні й набуває опуклої форми. Фіксування сталого народного вислову *надутися мов лопух* не отримало широкого закріплення в лексикографічних джерелах, утім стійкість названих асоціативних зв'язків підтверджують матеріали «Словника стійких народних порівнянь»: *дується (надувся) як лопух на огні* 'про набундючену, пихату людину' [ССНП, с. 85]. Використання І.П. Котляревським такого образного вислову в тексті «Енеїди»: *На голову взяв капелюх; Набув на ноги кинді нові І рукавиці взяв шапові, Надувсь, мов на огні лопух* [Енеїда, с. 124], – засвідчує давню традицію його вживання в українській мові.

У закарпатських говірках спостережено використання деривата – дієслова *злопушіти*, образне значення якого відображає реалізацію спільної з порівняльним зворотом мотивувальної ознаки: *злопушіти* (← *лопух*) 'укритися пузирями (про будь-яку неживу поверхню)'. *Пубілила шкіну, а вна злопушіла* [СЗакГ, с. 127]. До того ж важливим є те, що закріплення такого образу в процесі морфологічної деривації пов'язане з позначенням об'єктів іншої предметно-поняттєвої сфери. У народному порівнянні – це людина, а в діалектному словотворенні – це предметна сфера.

У сучасній українській мові процеси образної деривації відображають реалізацію ще однієї, іншої

мотивувальної ознаки стосовно образних уявлень про *лопух*, а саме зовнішню подібність з великим та широким листям рослини. Унаслідок цього простежуємо творення прикметника *лопухуватий* 'великий і широкий, як листя лопуха': *Ганну зустрів лютим гавкотом рябий, кудлатий, приземкуватий собака з довгими, лопухуватими вухами* (В. Козаченко) [СУМ, IV, с. 547–548]; *...вгорі приладнано було велику голову з плескатим тім'ям, здоровеними лопухуватими вухами* (Б. Антоненко-Давидович) [СУМ-20]. Деякі інші синтагматичні відношення деривата *лопухуватий* відображають матеріали «Словаря...» за ред. Б. Грінченка: 'імеючий некоторое сходство с репейником, широколистый'. *Гречка сей рік удалася лопухувата* [СлГр, II, с. 377].

У буковинських говірках простежуємо вживання прикметника *лапухуватий* 'мовчазний, млявий'. *Він такий лапухуватий, що з ним дуже скушно* [СБукГ, с. 253]. Його творення можна пов'язати із закріпленням у цих говірках і загалом в українській мові переносного значення іменника *лапух* '2. перен., знев. Нерозторопна людина' [СБукГ, с. 253], порівняймо: *лопух* '2. перен., фам. Про некмітливую людину' [СУМ, V, с. 547].

Розприндитися як павич. Ходити

павичем

У тексті «Енеїди» простежуємо вживання мало відомого та не закріпленого в лексикографічних працях образного вислову *розприндитися як павич* у значенні 'поводитися гордовито, зарозуміло, мати пихатий, розсерджений вигляд': *Ласощохлисти походжали, Всі фертики і паничі, На пальцях ногтики кусали, Розприндивись, як павичі; Все очі вгору піднімали, По світу нашому вздыхали, Що рано їх побрала смерть* [Енеїда, с. 99]. Утім усталеність асоціативно-образних зв'язків між поведінкою людини та образом *павича* підтверджують інші сталі вислови, до яких входить образний дериват – адвербіатив *павичем*. Стійке порівняння *ходити павичем* 'триматися поважно, гордовито, зарозуміло, зверхньо' [ФСУМ, II, с. 931], використане І.П. Котляревським, надалі отримало закріплення у ФСУМ з посиланням на контекст з «Енеїди»: *Дочка була зальотна птиця І ззаду, спереду, кругом; Червона, свіжа, як кислиця, І все ходила павичом* [Енеїда, с. 118].

Зафіксовано цей образний вислів і в «Практичному словнику синонімів» С. Караванського як відповідник до лексеми *хизуватися*: *козиритися, форесити, фасонити(ся), держати фасон, ходити павичем (козирем, тузом)* [ССинКар, с. 462]. Використовує його у своїх перекладах і М. Лукаш, що засвідчує словник вживаних ним фразеологізмів: *як павич* 'гордо, поважно': *Походжає [Аякс], як той павич, ото йде-йде і раптом – тиць! Щось там бурмоче...* (В. Шекспір) [ФПЛукаша, с. 311].

Збереження та відтворення сталих одиниць *розприндитися як павич, ходити павичем* є важливим фактом з огляду на те, що «Словник стійких народних порівнянь» містить лише вислів *гарний як павич*, семантичне наповнення якого реалізує

іншу мотивувальну ознаку – ‘про вродливого гарно вбраного чоловіка’ [ССНП, с. 108].

У матеріалах 11-титомного СУМ простежуємо фіксування порівняльних зв'язків тільки для лексеми **пава** – **як пави** ‘у яскравому, барвистому або багатому вбранні’ та **У порівн.: Глянула наша Одарка Степанівна. Голову отак підвела і по-під самісінькою аркою павою попливла-попливла* (С. Журахович) [СУМ, VI, с. 7]. Аналогічні образні уявлення відтворює стійке порівняння **походжає (ходить) як пави** ‘гордовито, чинно виступає, ходить’ [ССНП, с. 108]. Проте в «Словнику української мови» (2012 р.), що вийшов під керівництвом В.В. Німчука, у словниковій статті до лексеми **павич** простежуємо певні зміни й доповнення, зокрема виокремлено відтінок значення, що засвідчує адвербіалізацію цього іменника: ‘*присл. Павичем ходити* (плавно, величаво)’ [СУМ-2012, с. 709].

Отже, зафіксовані й збережені в «Енеїді» І.П. Котляревського стійкі, типові для української мови порівняльні звороти відображають давність, традиційність та усталеність асоціативно-образних відношень між різними поняттєвими сферами. Це дає підстави виокремити спільні мотивувальні ознаки, що знайшли реалізацію в утворенні різних мовних одиниць – фразеологізмів та образних дериватів (дієслів, прикметників, прислівників). Джерелами асоціативних зіставлень здебільшого слугують зорові образи, пов'язані зі сферами традиційних предметів вжитку (*барило*), світу тварин і рослин (*індик, павич, лопух*).

II. Фіксування різнопланових мотивувальних ознак у фразеотворенні та словотворенні стосовно спільного об'єкта порівняння.

До беззаперечних заслуг автора «Енеїди» належить відтворення та збереження в тексті поеми таких сталих порівнянь, що засвідчують особливі мотивувальні ознаки щодо спільного об'єкта порівняння, не відображені в процесах деривації інших сталих висловів або ж похідних слів з образним змістом. Важливо, що саме завдяки стійким порівнянням, ужитим в «Енеїді», збережено такі асоціативно-образні зв'язки, які в сучасній мові фіксуємо вже не часто.

Надутися як **йорж**. **Йоржистий**. **Йоржиком**

Поява сталого вислову **надутися як йорж** відображає реалізацію мотивувальної ознаки, що сформувалася на основі зорового образу риби **йорж**, яка має велику голову, коротке тіло з товстим черевом і плавці з великою кількістю колючих променів. У тексті «Енеїди» таке образне порівняння вжито зі значенням ‘мати набундючений, пихатий вигляд’: *Уже, либонь, були п'яньки, Понадувались, мов йоржі* [Енеїда, с. 56]; *Латин як цар в своїм параді Ішов в кругу своїх вельмож, Которі всі були в параді, Надувшись всякий з них, як йорж* [Енеїда, с. 124]. В українській лексикографії закріплення асоціативних зв'язків з образом **йоржа** відображає „Словник стійких народних порівнянь”

[ССНП, с. 62]. Важливо, що саме контекстом із твору І.П. Котляревського в СУМ проілюстровано синтагматичні властивості цієї лексеми бути об'єктом компаративних відношень [СУМ, IV, с. 62].

Реалізацію схожої метафоричної мотивувальної ознаки відтворює дериват **найоржистися** ‘надто вихвалитися, назадаватися, накомизитися’, наведений лише в «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924–1932) як відповідник до рос. *нахорохориться*.

Творення образних дериватів – прикметника **йоржистий**, дієслова **йоржити** та прислівника **йоржиком** від основ *йорж*, *йоржик* відображає реалізацію метафоричної мотивувальної ознаки «подібність зовнішнього вигляду до колючого спинного плавця риби йорж»: **йоржистий** ‘розм. Який стирчить догори (про волосся)’. *Михайло змочував йоржисте чорне волосся, що вже встигло відрости після госпітальної стрижки* (Ю. Збанацький) [СУМ, IV, с. 62]; **йоржити** ‘підіймати догори (про волосся)’. *...тут його рука знаходила вистрижену потилицю; у розпачі він силкувався щось йоржити, але пуття з цього не було ніякого* (М. Володін) [Корпус–ГРАК]; **йоржиком** ‘у знач. присл. Коротко, так, що стирчить (про волосся)’. *Кирпатий, блакитноокий, підстрижений йоржиком і вже напівсивий, він здавався Климові дедалі більше схожим на клоуна* [СУМ, IV, с. 62]; *Хлопець був підстрижений йоржиком* [СМО, с. 218].

Влетіти в хату, як із вирію **сова**. **Совиний**

Заслуговує на увагу вжите І.П. Котляревським порівняння з ключовим образом **сови** стосовно Венери, яка прийшла до Нептуна на поклон, щоб той не потопив троянців, – **влетіла в хату, як із вирію сова**: *Прийхала, заgrimотіла, Кабиляча мов голова; К Нептуну в хату і влетіла Тоб, як із вирію сова ... Як нав'їжена, прискакала, Нептуна в губи цілувала...* [Енеїда, с. 68]. Можна припустити, що зміст цього вислову пов'язаний із поняттям ‘несподівано, неочікувано, може, й загрозово’. Таке пояснення впливає із лексичного тла або додаткової культурної інформації про **сову**. В Україні майже всі ці птахи є осілими, за винятком окремих видів. Проте потрібно взяти до уваги й те, що «...споконвіку сову вважають провісником біди, небезпеки, наприклад у творі Б. Харчука «Волинь»: *„Не на добре сова кричить, – видно, біду накликає”*. ... про диявольську природу сови свідчить приповідка: *„Сова не родить сокола, а такого ж чорта, як сама”*» [Жайворонок 2006, с. 559]. Образ **сови** як зловісного птаха збережено у фольклорі та в літературі. За спостереженнями С.С. Гайдук, в історичних козацьких піснях крик сови та пугача віщує вселенську тугу за втраченим і безнадію. У творах Т. Шевченка, на думку дослідниці, сова є символом згорьованої жінки, яка страждає від втрати дітей (поема «Відьма»); скорботної вдови (у поемі «Сон»); а в поемах «Чернець» і «Сотник» сова (пугач) постають як символ посланника загробного світу [Гайдук 2012, с. 72–73].

Можливо, схожі мотиви передає й порівняння **влетіти як із вирію сова**, тобто з'явитися так неочікувано й загрозово, як посланець темних сил потойбіччя. До того ж І.П. Котляревський додає: «*Приїхала, загримотіла, Кобиляча мов голова*». Кобиляча голова в українських народних казках та віруваннях – це фантастичне страховисько, символ життя і смерті, нагадування про померлих. У збірнику М. Номиса закріплено прислів'я *стукотить, грукотить... «А що там?» – «Кобиляча голова лізе!»* [Номис, с. 231].

Окрім такого давнього й мало збереженого вислову з ключовим образом **сови**, мотиваційні ознаки виникнення якого не отримали підтримки в словотворчих процесах, І.П. Котляревський використовує в «Енеїді» й типове стійке народне порівняння **очі як в сови**: *Енея заболіли ноги, Не чув ні рук, ні голови; Напали з хмелю перелоги, Опухли очі, як в сови...* [Енеїда, с. 52], закріплене в українській мові зі значенням 'дуже великі, широко відкриті очі' [ФСУМ, II, с. 841].

У словотворчих процесах використання метафоричної мотивувальної ознаки, що фіксує зовнішню подібність із **совою**, відображає відсутність прикметник **совиний** 'такий, як у сови, властивий сові, який нагадує чим-небудь сову': *Спить мій колега мало, а обличчя, проте, ніби запухле, щось є совине в ньому, в його круглих, дитинно ясных очах* (О. Гончар); *Іноді стара графиня садовила Лукію перед собою на стілець і довго вдвлялася своїми круглими, совиними очима в личко дівчини* (О. Донченко) [СУМ, IX, с. 434–435].

Реве як **віл**. Волячий. Воловий

В українській мові асоціативні зв'язки з образом **вола** є традиційними й закріплені в сталих висловах та образних дериватах. Загалом простежуємо використання кількох мотивувальних ознак, розподілених між різними дериваційними процесами. У фразеотворенні, як правило, відображено уявлення про цю тварину як надзвичайно витривалу й сильну, що засвідчує сталий вислів **здоровий як віл** 'уживається для підсилення ознаки; дуже': – *Ви брешете, негіднику. Припадку у вас не було. Ви здорові, як віл* (О. Довженко) [ФСУМ, I, с. 129].

Унаслідок словотворчих процесів на базі іменникової основи **віл** сформувалися прикметникові образні деривати, для яких мотивувальними ознаками слугували такі: 'подібність до норову тварини, її впертості, терплячості'; 'подібність до фізичних можливостей, здатності виконувати важку тривалу роботу; мати такі ж фізичні сили, як віл'; 'зовнішня подібність до випуклих очей й товстої, кремезної шиї': **воляча впертість, терпіння** 'про дуже сильний вияв'; **воляче здоров'я** 'дуже міцне, сильне'; **воляча сила** 'дуже велика'; **волячі очі** 'великі опуклі'; **воляча шия** 'коротка мускуляста'; **воляча (волова) ноша, робота** 'дуже важка, непосильна' [Детально див.: СУМ, I, с. 736; СУМ-20]. «Етимологічний словник української мови» фіксує ще й деривати **волистий** 'подібний до вола' (з посиланням на працю Д. Яворницького: **волиста корова** 'у которой

полная шея с толстым подшейником, как у вола'; та **воловитий** 'вайлуватий, повільний' (з посиланням на працю Є. Желехівського та С. Недільського) [ЕСУМ, I, с. 399].

В «Енеїді» І.П. Котляревського простежуємо використання порівняльного звороту **реве як віл**, творення якого відображає ще одну метафоричну мотивувальну ознаку, сформовану на базі звукового образу, – 'подібність сильного звукового вияву': *Волсент утратив воів пару, Кленеть невидимую кару I в ярості, як віл, реве: «За кров Сульмонову і Тага Умреши, проклята упиряга, За ними слід пошлю тебе»* [Енеїда, с. 180]. Такі ж образні особливості фіксує народне порівняння **говорить як віл реве** 'дуже голосно говорить' [ССНП, с. 24].

М. Лукаш у перекладі твору М. де Сервантеса подає відсутній прислівник **волом** у складі фразеологічного вислову **ревіти волом** 'дуже сильно, голосно плакати': *Одне слово, і ранок уже надоспів, а рицар наш з бентеги та відчаю волом ревів, не сподіваючись, що день принесе мукам його якусь пільгу...* (М. де Сервантес) [ФПЛукаша, с. 46].

Гудіти, як проти сонця **рій**. Роїтися. Роєм

Реалізацію нетипової для фразеотворення та словотворення мотивувальної ознаки засвідчує стійке порівняння **гудіти, як проти сонця рій**, яке в «Енеїді» відображає звукові асоціації з образом **рою бджіл**, а саме з його безперервним одноманітним гулом: *Кричали, спорили і рвались, I всяк хотів, його щоб віз. Як гуца в сирівці іграє, Шиплять, як кваснуть, буряки, Як против сонця рій гуляє, Гули сі так небораки, Харона, плачучи, прохали, ...Щоб взяв з собою на каюк* [Енеїда, с. 87].

З таким значенням використовує цей сталий вислів і М. Лукаш: **гудіти, немов рій бджіл** 'видавати одноманітні й протяжні звуки': *Усе навколо було заповнене місячинами, що гули, немов рій бджіл* (Е. Пелин) [ФПЛукаша, с. 363].

У процесі образної деривації зреалізовано іншу мотивувальну ознаку – 'про велику кількість чогось'. З таким значенням фіксуємо прислівники **роєм, роями**: 'у вигляді рою, у великій кількості': *Спекли коровай. Дівчата обсіли роєм стола, виспівують та вбирають різку* (У. Самчук). *Старців – на кожному кроці: і сліпих, і так покалічених, ... а таких, що нічого не продають і не купують, – роями ходять по базару, все може бути!* (М. Вінграновський) [СМО, с. 431; с. 434]. З тим-таки значенням в українській мові закріпився фразеологізм **роєм роїтися** 'рухатися великою масою' [ФСУМ, II, с. 761].

У словнику М.В. Закревського «Старосветский бандуриста. Кн. 3. Словарь малороссийских идиомовъ» (1860–1861) засвідчено дієслова **роїтися** з поясненням щодо творення від іменника **рой (рій)** (пчелиный) зі значенням 'роїться, мечтати, думати, вообразити'; та **зароїтися** 'начать думать, помышлять': *У мене в голові зароїлося* [СМІЗакр, с. 506]. З таким значенням дієслово **роїтися** закріпилося й у сучасній українській мові [СУМ, VIII, с. 873–874].

Отже, зафіксовані й збережені в «Енеїді» І.П. Котляревського стійкі порівняльні звороти з ключовими образами – *йорж, сова, віл, рій* засвідчують можливості доповнення й уточнення низки образних мотивувальних ознак щодо спільного об'єкта порівняння та розкривають особливості їх реалізації в ході виникнення стійких сполук. Проведений аналіз окреслює перспективу подальших досліджень такого типу з метою визначення специфіки образних мотиваційних відношень, встановлення обсягу мотивувальних ознак та їх особливого вияву в певних сферах деривації.

Висновки. Бурлескно-травестійна поема «Енеїда» від кінця XVIII ст. завдяки майстерності І.П. Котляревського у використанні лексико-семантичних та образно-фразеологічних засобів української мови стала неперевершеним джерелом і своєрідним словником питомих засобів народнорозмовного мовлення, що увібрали найвиразніші риси національного світосприйняття. Уживання та водночас і збереження в тексті твору стійких порівнянь часто сприяло їх подальшому лексикографічному

закріпленню. Утім для окремих сталих висловів «Енеїда» й досі залишається чи не єдиним джерелом фіксування.

Окрім того, стійкі порівняння, відображаючи давні традиційні асоціативно-образні уявлення про елемент дійсності, виявляють тісні зв'язки з образними дериватами – іменниками, прикметниками, дієсловами й прислівниками. Об'єднувальною ланкою між ними виступають образні мотиваційні відношення, що мають свою специфіку в кожному типі деривації. Ґрунтовне дослідження таких відношень сприятиме укладанню реєстру мотивувальних ознак стосовно спільного об'єкта порівняння. Зіставлення стійких висловів та образних дериватів дало змогу простежити багатоаспектність асоціативно-образних відношень стосовно ключового образу й встановити реалізацію схожих та відмінних мотивувальних ознак. У цьому аспекті мова «Енеїди» І.П. Котляревського є вагомим, а подекуди чи не єдиним джерелом для пояснення певних асоціативно-образних відношень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Фразеологическая семантика в свете лингвокогнитивистики. *Мова у дзеркалі особистості. Філологічні дослідження, присвячені 80-річчю професора, академіка НАПН України Кононенка Віталія Івановича*. Івано-Франківськ: «Місто НВ», 2013. С. 77–94.
2. Гайдук С.С. «Дивися, як я полечу, бо я сова»: до символіки образу сови в поезії Тараса Шевченка. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Вип. 16. С. 70–73.
3. Гуцуляк Т.Є. Образна мотивація: проблеми й аспекти дослідження. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2018. № 1. С. 54–65.
4. Єрмоленко С.Я. «Енеїда» І.П. Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови. *Культура слова*. Київ, 2000. Вип. 53–54. С. 15–32.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Вид-во «Довіра», 2006. 703 с.
6. Зеров М. Нове українське письменство: Історичний нарис. Мюнхен: Ін-т літ., 1960. Вип. 1. 306 с. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/history/Zerov>.
7. Мізін К.І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології. Кременчук: «ПП Щербатих», 2011. 448 с.
8. Николаева Е.К. Пищевые образы в устойчивых сравнениях. *Устойчивые сравнения в системе фразеологии* / Ответ. ред. В.М. Мокиенко. Санкт-Петербург–Грайфсвальд, 2016. С. 152–158.
9. Словарь образных единиц сибирского говора / под ред. О.И. Блиновой. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2014. 220 с.
10. Смаль-Стоцький С. Котляревський і його «Енеїда» [Відчит проф. д-ра Стефана Смаль-Стоцького на науковій академії дня 1-ого листопада 1898]. Т. 4. Ч. II. С. 87–100. URL: <http://chtyvo.org.ua/authors/>.
11. Шевельов Ю. Традиції і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського / Упоряд. Л.О. Тарновської. Чернівці: Рута, 1998. 80 с.
12. Haskell R.E. Giambattista Vico and the Discovery of Metaphoric Cognition. *Cognition and symbolic structures: The Psychology of Metaphoric Transformation* / edit by R.E. Haskell. Norwood, N. J.: Ablex, 1987. P. 67–82.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- ДіалОд. – Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958. 78 с.
- Енеїда – Котляревський І.П. Енеїда. Поема. Наталка Полтавка. П'єса. Москаль-чарівник. П'єса. Київ: Дніпро, 1987. 366 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1: А–Г. 631 с.
- Корпус–ГРАК – Генеральний регіонально анований корпус української мови. URL: <http://www.parasolcorpus.org/>.
- Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

- СБукГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- СЗакГ – Сабадош І.В. Словник Закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
- СЛГ – Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок / Упорядкування і підготовка до друку Є.Д. Турчин. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
- СлГр – Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. Київ: Наукова думка, 1996–1997.
- СМІЗакр – Закревський М.В. Старосветский бандуриста: в 3 кн. Москва: Унив. тип., 1860–1861. Кн. 3. Словарь малороссійскихъ идиомовъ. С. 245–628.
- СМО – Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови / Н. Глібчук, У. Добосевич. Львів: Априорі, 2016. 640 с.
- ССинКар – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 3-тє вид., опрацьоване і доповнене. Львів: БАК, 2008. 512 с.
- ССНП – Словник стійких народних порівнянь / О.С. Юрченко, А.О. Івченко. Харків: Основа, 1993. 176 с.
- СУГОдещ – Словник українських говорів Одещини / За редакцією О.І. Бондаря. Одеса: Одеський нац. університет ім. І.І. Мечникова. 2010. 223 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СУМ-2012 – Словник української мови / Кер. В.В. Німчук / Відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2012. 1320 с.
- СУМ-20 – Тлумачний словник української мови: в 20-ти томах (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=461&page=20>.
- ФПЛукаша – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2002. 735 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2-х книгах / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1999, 984 с.

REFERENCES

1. Alefirenko N.F. (2013) Frazеologicheskaya semantika v svete lingvokognitivistiki [Phraseological semantics in the light of linguocognitivism]. *Mova u dzerkali osobystosti. Filolohichni doslidzhennia, prysviacheni 80-richchiu profesora, akademika NAPN Ukrainy Kononenka Vitaliia Ivanovycha*. Ivano-Frankivsk: «Misto NV». S. 77–94 [in Ukrainian].
2. Haiduk S.S. (2011) «Dyvysia, yak ya polechu, bo ya sova»: do symboliky obrazu sovy v poezii Tarasa Shevchenka [«Look, how I fly because I'm an owl»: to the symbolism of the image of an owl in the poetry of Taras Shevchenko]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 16. S. 70–73 [in Ukrainian].
3. Hutsuliak T.Ye. (2018) Obrazna motyvatsiia: problemy i aspekty doslidzhennia [Figurative motivation: problems and aspects of research]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Filolohichni nauky*. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet. № 1. S. 54–65 [in Ukrainian].
4. Yermolenko S.Ya. (2000) «Eneida» I.P. Kotliarevskoho i normatyvna osnova suchasnoi literaturnoi movy [«Aeneid» by I. P. Kotliarevsky and normative basis of modern literary language] // *Kultura slova*. Kyiv. Vyp. 53–54. S. 15–32 [in Ukrainian].
5. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainskoi etnokultury [The anthology of signs of Ukrainian ethnoculture]: Slovyk-dovidnyk. Kyiv: Vyd-vo «Dovira», 2006. 703 s. [in Ukrainian].
6. Zerov M. (1960) Nove ukrainske pysmenstvo: Istorychnyi narys. [New Ukrainian Literature: historical essay] Miunkhen: In-t lit. Vyp. 1. 306 s. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/history/Zerov> [in Ukrainian].
7. Mizin K.I. (2011) Liudyna v dzerkali komparatyvnoi frazeologii [Human in the mirror of comparative phraseology]. Kremenchuk: «PP Shcherbatiykh». 448 s. [in Ukrainian].
7. Nikolaeva E.K. (2016) Pischevyie obrazyy v ustoychivyykh sravneniyah [Food images in sustainable comparisons] // *Ustoychivyye sravneniya v sisteme frazeologii* / Otvet. red. V.M. Mokienko. Sankt-Peterburg–Hraifsvald. S. 152–158 [in Russian].
8. Slovar obraznykh edinits sibirskogo govora [Dictionary of figurative units of Siberian dialect] (2014) / pod red. O.I. Blinovoy. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta. 220 s. [in Russian].
9. Smal-Stotskyi C. (1898) Kotliarevskiy i yeho «Eneida» [Kotliarevsky and his «Aeneid»] [Vidchyt prof. D-r Stefana Smal-Stotskoho na naukovi akademii dnia 1-oho padolysta 1898]. T. 4. Ch. II. S. 87–100. URL: <http://chtyvo.org.ua/authors/>. [in Ukrainian].
10. Shevelov Yu. (1998) Tradytzii i novatorstvo v leksytsii i stylistytsii I. P. Kotliarevskoho [Traditions and innovations in lexis and styles by I. P. Kotliarevskho] / Uporiad. L.O. Tarnovskoi. Chernivtsi: Ruta. 80 s. [in Ukrainian].
9. Haskell R.E. (1987) Giambattista Vico and the Discovery of Metaphoric Cognition. Cognition and symbolic structures: The Psychology of Metaphoric Transformation / edit by R.E. Haskell. Norwood, N.J.: Ablex. P. 67–82 [in English].

SPYSOK UMOVNYKH SKOROCHEN

DialOd – Moskalenko A.A. (1958) Slovnyk dialektyzmv ukrainskykh hovirok Odeskoi oblasti [Dictionary of dialectisms of Ukrainian dialects of Odessa region]. Odesa. 78 s. [in Ukrainian].

Eneida – Kotliarevskyi I.P. (1987) Eneida. Poema. Natalka Poltavka. Piesa. Moskal-charivnyk. Piesa [Aeneid. Poem. Natalka Poltavka. Play. Moskal-charivnyk. Play]. Kyiv: Dnipro. 366 s. [in Ukrainian].

ESUM – Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. [Etymological dictionary of the Ukrainian language] / redkol.: O.S. Melnychuk (holov. red.) [ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 2003. T. 1: A–H. 631 s. [in Ukrainian].

Korpus–HRAK – Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy [General regionally annotated corpus of the Ukrainian language]. URL: <http://www.parasolcorpus.org> [in Ukrainian].

Nomys – Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe (1993) [Ukrainian proverbs, sayings and so on]. Uklav M. Nomys / Uporiad., prymit. ta vstupna st. M.M. Paziaka. Kyiv: Lybid. 768 s. [in Ukrainian].

SBukH – Slovnyk bukovynskykh hovirok (2005) [Dictionary of Bukovinian dialects] / Za zah. red. N. V. Huivaniuk. Chernivtsi: Ruta. 688 s. [in Ukrainian].

SZakH – Sabadosh I.V. (2008) Slovnyk Zakarpatskoi hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of the Transcarpathian dialect of the village of Sokyrnytsia, Khust district]. Uzhhorod: Lira. 480 s. [in Ukrainian].

SLH – Pyrtei P.S. (2004) Korotky slovnyk lemkyvskykh hovirok [A short dictionary of Lemko dialects] / uporiadkuvannya i pidhotovka do druku Ye.D. Turchyn. Ivano-Frankivsk: Siversiia MV. 364 s. [in Ukrainian].

SIHr – Slovar ukrainskoi movy (1996–1997) [Dictionary of the Ukrainian language]: u 4-kh tomakh / uporiadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].

SMIZakr – Zakrevskyi M.V. (1860–1861) Starosvetskyi bandurysta [Old-world bandura player]: v 3 kn. Moskva: Unyv. typ.. Kn. 3. Slovar malorossiyskykh idiomov. S. 245–628 [in Russia].

SMO – Slovnyk mizhchastynomovnykh omonimiv suchasnoi ukrainskoi movy (2016) [Dictionary of interlanguage homonyms of the modern Ukrainian language] / N. Hlibchuk, U. Dobozevych. Lviv: Apriori. 640 s. [in Ukrainian].

SSynKar – Karavanskyi S. (2008) Praktychnyi slovnyk sinonimiv ukrainskoi movy [Practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language]. 3-tie vyd., opratsovane i dopovnene. Lviv: BaK. 512 s. [in Ukrainian].

SSNP – Slovnyk stiikykh narodnykh porivnian (1993) [Dictionary of stable folk comparisons] / O.S. Yurchenko, A.O. Ivchenko. Kharkiv: Osnova. 176 s. [in Ukrainian].

SUHOdeshch – Slovnyk ukrainskykh hovoriv Odeschyny (2010) [Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region] / Za redaktsiieiu O.I. Bondaria. Odesa: Odeskyi nats. universytet im. I.I. Mechnykova. 223 s. [in Ukrainian].

SUM – Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11-ty tomakh. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].

SUM-2012 – Slovnyk ukrainskoi movy (2012) [Dictionary of the Ukrainian language] / Ker. V.V. Nimchuk / Vidp. red. V.V. Zhaivoronok. Kyiv: VTs «Prosvita». 1320 s. [in Ukrainian].

SUM-20 – Slovnyk ukrainskoi movy: v 20-ty tomakh [Dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes]: (elektronna versiia Ukrainskoho movno-informatsiinoho fondu NAN Ukrainy). URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=461&page=20>. [in Ukrainian].

FPLukasha – Frazеологія перекладів Миколи Лукаша: Slovnyk-dovidnyk (2002) [Phraseology of Mykola Lukash's translations: Dictionary-reference book] / Uklady O.I. Skopnenko, T.V. Tsymbaliuk. Kyiv: Dovira. 735 s. [in Ukrainian].

FSUM – Frazеологічні slovnyk ukrainskoi movy (1999) [Phraseological Dictionary of the Ukrainian language]: V 2-kh knyhakh / Uklad.: V.M. Bilonozhenko ta in. Kyiv: Naukova dumka. 984 s. [in Ukrainian].

**EXPRESSIVE MEANS OF «AENEID» BY I.P. KOTLIAREVSKY
IN THE CONTEXT OF FIXING AND PRESERVING SAT FIGURATIVE CONCEPTIONS
IN PHRASE- AND WORD-FORMATION**

Abstract. The defining feature of «Aeneid»'s by I.P. Kotliarevsky language is figurativeness, which is realized by a number of means typical for its manifestation, in particular, by the use of stable comparisons, semantic and morphological figurative derivatives, and so on. The cognitive basis of all these language units is comparative relations. The stability of the associative-figurative perception of certain elements of reality is reflected in the consolidation of comparative connections as a basis in the formation of figurative motivational relations, which formed the basis of phrase formation and the emergence of morphological derivatives with figurative content. Accordingly, stable comparisons and figurative derivatives are an important source of linguistic fixation and preservation of associative and figurative representations inherent in each nation. In the presented research, we aim to compare the stable comparisons witnessed in «Aeneid»'s by I.P. Kotliarevsky with the figurative morphological derivatives of the Ukrainian language; to reveal the specifics of motivating features in relation to the common object of comparison; to reflect the role expressive means of the «Aeneid» in some places as the only source of fixation and further dissemination of traditional permanent comparative expressions, and in some cases also figurative derivatives.

The stable and typical for the Ukrainian language comparative inversions recorded and preserved in «Aeneid»'s by I.P. Kotliarevsky reflect the traditionality and consolidation of associative-figurative relations between different conceptual spheres. This makes it possible to distinguish common motivational features realized in the formation of different language units - phraseology and figurative derivatives – verbs, adjectives, adverbs. In addition, stable comparative inversions with key images, – *yorzh*, *sova*, *vil*, *rii* indicate the possibility of supplementing and clarifying a number of figurative motivating

features of the common object of comparison and the peculiarities of their implementation in the course of the emergence of stable expressions. The conducted analysis outlines the perspective for further research of this type in order to determine the specifics of figurative motivational relationships, to establish the scope of motivational features and their special manifestation in certain areas of derivation.

Keywords: comparative relations, figurativeness, figurative motivation, figurative derivatives, stable comparisons, the language of «Aeneid»'s by I.P. Kotliarevsky.

© Гуцуляк Т., 2020 р.

Тетяна Гуцуляк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>

Tetiana Hutsuliak – Candidate of Philology, Associate Professor of the Modern Ukrainian Language Department, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>

«МОЇЕ PIVA», АБО ПРО СЕМАНТИКУ ПИВА В ЧЕСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(44)

УДК 811.162.3'373.7'42

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).112–117

Даниленко Л. «Моє piva», або про семантику пива в чеській лінгвокультурі; кількість бібліографічних джерел – 38; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена семантиці чеського слова 'pivo' в аспекті лінгвокультурологічних проблем сучасної лінгвістики. Мета нашої праці – дослідити культурну семантику лексеми 'pivo' в чеській мові, при формуванні якої взаємодіяли два різні семіотичні коди – мова і культура. Завдання дослідження передбачало аналіз первісного значення інваріанта pivo в чеській мові, вивчення семантики лексичних дериватів і фразеологічних одиниць, асоціативних зв'язків слова 'pivo', способів вторинної номінації, виявлення етнокультурної атрибуції лексики і фразеології чеської мови із залученням паралелей з інших слов'янських мов. З такого погляду чеська лексика і фразеологія з компонентом 'pivo' ще не були предметом окремої студії. Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження становили праці провідних вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Джерелами мовного матеріалу слугували етимологічні, тлумачні, діалектні, фразеологічні словники чеської, української, російської мов, етнографічні праці чеських учених, художні твори Я. Гашека, К. Чапека та інших авторів, Чеський національний корпус. У сукупності лінгвістичних, історичних, етнографічних даних показано, з одного боку, як актуалізуються денотативні і конотативні компоненти значення інваріанта 'pivo' в лексиці і фразеології чеської мови, з іншого боку, як народна культура, зокрема побут, звичаї, фольклор, впливали на формування і розвиток мовних одиниць досліджуваної семантики та виступали засобом збереження і трансляції народної культури. Аналіз матеріалу показав, що побутова традиція використання пива, відома чеському етносу ще з язичницьких часів, спричинила виникнення лексики культурної семантики, самотутніх фразеологічних образів. Унаслідок проведеного дослідження ми доходимо висновку, що в чеській лінгвокультурі пиво – це суспільно-історичний феномен, завдяки якому сформувалися численні словесні образи національної мовної картини світу. Це поняття викристалізувалося в ідею піднесеного, урочистого, зручного, простого, комфортного, емоційно приємного, безтурботного приватного чи суспільного життя.

Ключові слова: чеська мова, східнослов'янські мови, лексика, фразеологія, культурна семантика слова пиво, лінгвокультурний феномен.

Постановка проблеми. В останні десятиліття ХХ ст. мовознавці констатували нову реальність: наука вийшла за межі вже освоєних ідей структуралізму, спостерігалася прагнення мобілізувати всі активні сили, щоб «пробити кам'яну стіну бездушною, одноманітною, заклопоною, обмеженою і самозакоханою таксономічною описовості, яка задавила лінгвістику останніх десятиліть, <...> під бойовими лозунгами структуралізму перетворила науку про мову в канцелярію від лінгвістики» [Звегинцев 1976, с. 28–29]. Аби оживити лінгвістику, надати їй нового творчого імпульсу, учені почали активно розбудовувати антропологічну парадигму: досліджувати мову на тлі культури – етнічних, суспільно-історичних, соціальних, географічних та інших чинників, що структурують життя людини. Гуманістичний характер сучасної лінгвістики забезпечив не лише актуальність студій, але і її велику притягальну силу. Так виникло багато «суміжних» наук – психолінгвістика, соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, прагмалінгвістика та інші. Лінгвокультурологія не легко завойовували свій дослідницький простір. Точилися дискусії про розмежування «сфер впливу» лінгвокраїнознавства, етнолінгвістики, лінгвокультурології [докладніше див. Даниленко 2009]. Однак таке явище виявилось тимчасовою тактичною, а не стратегічною проблемою. У цьому переконують вітчизняні й зарубіжні дослідження в галузі лінгвокультурології.

Аналіз досліджень. Семантика мови завжди залишатиметься ключовим об'єктом лінгвістики, але її поєднання з культурологічними характеристиками розкриває якісно новий зміст мови як складової частини духовного й матеріального світу людини, її індивідуальної ментальної діяльності та колективної свідомості. Незважаючи на відносну новизну терміна «лінгвокультурологія», проблема взаємозв'язку та взаємодії мови й культури не є новою для лінгвістики. Її опрацювання започаткували ще в ХІХ ст. В. фон Гумбольдт і О.О. Потебня. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. цей аспект у своїх працях досліджували М.Ф. Алефіренко, Н.Д. Арутюнова, Є. Бартмінський, Н.Ф. Венжинович, В.В. Жайворонок, М.В. Жуйкова, С.С. Єрмоленко, В.І. Кононенко, В.В. Красних, В.А. Маслова, В.М. Мокієнко, Л.І. Степанова, В.М. Телія, М.І. Толстой, С.М. Толстая, В.Д. Ужченко та багато інших учених. Зауважимо, що окремий напрям акцентує увагу на виявленні культурних смислів мовних одиниць як кодів етнічної культури [Ковшова 2015; Федосов 2017]. У такому концептуальному вимірі присвячено нашу розвідку. Її мета – дослідити семантику поняття *пиво* в чеській мові, детерміновану культурними чинниками, і тим самим виявити його етнічні особливості або універсальні риси. Для реалізації поставленої мети визначено такі завдання: проаналізувати первісне значення інваріанта *пиво* в чеській мові, вивчити семантику лексичних дериватів і фразеологічних одиниць,

асоціативні зв'язки, способи вторинної номінації, виявити етнокультурну атрибуцію лексики і фразеології чеської мови із залученням паралелей з інших слов'янських мов. З такого погляду чеська лексика і фразеологія з компонентом *pivo* ще не були предметом окремої студії.

Методи та методика дослідження. Методологічну основу праці становлять теоретико-узагальнювальні положення, сформульовані в лінгвокультурологічних дослідженнях М.І. Толстого, В.М. Мокієнка, В.М. Телії, С. Бартмінського, В.В. Жайворонка та ін. Використано описовий і зіставно-типологічний методи із застосуванням прийомів спостереження, інтерпретації, порівняння й узагальнення.

Виклад основного матеріалу. В одній сатиричній пісеньці знаменитих чеських акторів Й. Восковця та Я. Веріха (J. Voskovec, J. Werich) ідеться про омріяний рай на землі: «Bzučej tam čmeláci a sučeť sučáci/ a kos tam krásně zpívá./ neznaj tam brambory a z másla maj hory/ a pod nima **může piva...**». Довгі голосні у словах *může* і **pivo** – не ознака кодифікованого чеського правопису (нормативними є форми *može* і **pivo**) і навіть не вплив законів ритмомелодики. Це знаки культурної конотації, які символізують емоційне ставлення чехів до пива: якщо пива є море, життя прекрасне! Метафора *mоре пива* є вдалою також із погляду ставлення чехів до моря, якого в них немає і про яке вони завжди мріяли. Слова, сказані свого часу К. Чапеком, суголосні з переконаннями всіх його співгромадян: «Nic není krásnějšího než moře a cesta po moři» [Čapek 1993, s. 173] (Немає нічого кращого, ніж море і подорож морем).

Але повернімося до пива. Пиво – особлива реальія, суспільно-історичний феномен, який упродовж століть через органи чуття, уявлення, порівняння виформовувався у словесний образ національної мовної картини світу.

Слово *pivo* належить до найдавнішого чеського лексику. Словники зазначають його праслов'янське походження: **pivo* утворено від дієслова *pít*, первісно «те, що слугувало для пиття (так само як *krmivo*, *topivo* тощо)» [Machek 1957, s. 369; Holub, Lye 1968, s. 374; Rejzek 2001, s. 469].

Обрядове вживання пива було відоме ще в язичницькі часи [Frolec 1989, s. 54]. Пиво пили «за новий рік»: за урожайність полів і добрий приплід худоби, за успішну риболовлю тощо. У західнослов'янських племен міфічним богом родючості, достатку й гостинності був бог Радегаст (Radegast). Його ім'я, композит двох основ, *radъ* (радісний, охочий) та *gostъ* (*гість*), може вказувати на функцію опікуна гостями. За переказами, Радегаст був великим любителем доброї їжі та питва (це міфічний родич Діоніса у греків, Бахуса – у римлян). Нині Radegast – чеська пивна торговельна марка, що належить міжнародній пивній корпорації.

З писемних пам'яток відомо, що вже на початку XIV ст. пиво було улюбленим напоєм чехів. Старочеська хроніка т. зв. Даліміла містить згадку про бочку з пивом (*škop piva*): «Nerad by jí škopa piva rozvrátil». Те саме фіксує одна з найдавніших

чеських приповідок *Kde škop, tu pivo, kde zvoní, tu kostel* [Flajšhans 2013, s. 162]. У середні віки навчилися використовувати для пивоваріння хміль. Ян Гус у «Knížkách o svatokupectví» розрізняв у стародавній Чехії «pivo staré, mladé, husté i tenké» – залежно від того, з чого воно варилося і як довго залишалося в бочках для настоювання [Němec 1980, s. 106]. Старе пиво, тобто добре витримане, відзначалося найкращою якістю й міцністю, звідси його метафорична назва *ležák* (від дієслова *ležet* ‘лежати, зберігатися’). Уже в кінці XV ст. пиво стало напоєм широких суспільних верств. Цей продукт заслужив у чехів особливої образної номінації: *zelené zlato* (прикметно, що для культурно значущих реалій колороніми часто слугують засобами фразеологізації, пор. укр. *біле золото* ‘бавовна’, *чорне золото* ‘нафта, кам'яне вугілля’). Впадає в око, що пиво чехи образно називають хлібом, точніше, рідким хлібом, – *tekutý chléb* [SČFI/ VN, s. 111]. Асоціація пива з хлібом ілюструє той факт, що в мовній свідомості чехів пиво – це не просто напій, а харчовий продукт, котрий забезпечує здорове існування організму людини, пор.: «...nejdokonaleji zajišťuje životní koloběh tekutý chléb – tedy pivo» [Kapek 1976, s. 8] (Життєдіяльність людини найкраще забезпечує рідкий хліб, тобто пиво). Цю ідею передає семантика давньої приказки, відомої в чеській мові з XVI ст., *nerád pije piva než jí je* ‘він не любить пити пиво, він його їсть’ [Flajšhans 2013, s. 163].

Пиво набуло надзвичайного поширення в чеському побуті. «Kromě piva neumíme pořádné nápoje udělat», – констатував герой повісті М. Капека «S Elvírou v lázních» [Kapek 1976, s. 25]. Чехи добре розуміються на якісному пиві. Міцне, добре пиво – це *pivo jako malvaz* [SČFI/ P, s. 197] (*malvaz* – спочатку назва міцного солодкого грецького вина), для пива поганої якості (неміцного, ненасиченого) існує фразеологічна характеристика *pivo jako břečka* [SČFI/ P, s. 54], ‘пиво як помій’ (слово *břečka* первісно означало ‘березовий сік’). Фразеологізм *pivní skaut* [SČFI/ VN, s. 305] метафорично позначає великого любителя пива. Очевидно, про такого йдеться в діалозі молодої пари під час романтичної прогулянки: «Miláčku, mám pocit, jako bychom tu měli potkat Pána Boha, – svěřovala se mi Elvíra. Co bys mu řekl? – Pozval bych ho na pivo...» [Kapek 1976, s. 79] (Любий, у мене таке відчуття, нібито ми зустрінемо тут Господа Бога, – поділилася зі мною своїми емоціями Ельвіра. Що б ти йому сказав? – Я покликав би його на пиво...). Навіть для позначення фразеологічними засобами поняття ‘спрага’ теж існує пивний образ: *vypít pivní matku* [SČFI/ VS/1, s. 417].

Порівняно з українською мовою, чеське слово *pivo* виявляє досить високу фразеологічну продуктивність. Вторинні образні номінації є результатом асоціативних або причинно-наслідкових зв'язків між реалією та суб'єктом, пор.: *pivní tvář* ‘червоне від пива обличчя’, *mozol na břiše/ pivní mozol, mít pivní/plzeňský sval* ‘мати дуже великий живіт від пива’, *pivní srdce* ‘хворе серце від зловживання пивом’. Крім названих, національно-культурну семантику реалізують ще такі усталені вислови: *metr*

piva ‘велика кількість півлітрових склянок пива’, *pivní anekdota*, *pivní humor* ‘непристойний гумор’, *pivní politikaření*, *pivní řeči* ‘пуста балаканина, базікання’, *pivní vlastenectví* ‘квасний патріотизм’, *pivní hrdinství* ‘пуста геройство’, *muset někomu chodit (ještě) pro pivo* ‘бути дуже молодим і недосвідченим’ (укр. *пішки під стил ходити*), *prodávat pivo přes ulici* ‘продавати пиво «на виніс»’. Для жартівливої характеристики молоді невірнівної людини використовують прислів’я *Pivo mladé čep vyráží; Malé pivo se hrne jako velká voda*. Як об’єкт авторських оказіональних порівнянь пиво інспірувало письменницьку творчість, напр.: *slézáte se sem jako švábi k pivu* [Čapek 1994, s. 70].

Людей невисокого зросту чехи називають *malé pivo*, причому не лише чоловіків, але й жінок, напр.: *Kuchařka Marie Jalonová, postavou malé pivo, navíc dost při těle, se na komisaře zvědavě podívala, jako by byla celá šf’astná, že ho má před sebou z masa a kostí; Takové malé pivo nikdy nebude dobrým brankářem* [ČNK, syn v8]. Звичайно, така асоціація могла виникнути лише в середовищі, де ця реальність стала невід’ємним атрибутом щоденного побуту.

Відвідування корчми, шинку (чеською *hosпода*) і вживання пива стало в Чехії практично щоденною традицією, відтак і предметом народних пісень, котрі в різних редакціях поширювалися чеськими містами й селами. 1909 року відомий етнограф Ченек Зібрт видав збірку під назвою «*Pivo v písniích lidových a znárodnělých*», що містила 678 пісенних текстів про пиво, пивоворіння й веселі застілля, як-от: «*Pivíčko, pivo, pivo červený, bez tebe, pivíčko, veseloučko není. Smelíčku, chmeli, chmeli zelený, bet tebe, chmelíčku, pivíčko není; Ale pime, bratři, jak se sluší a patří, Pime ho, pime ho, až do rána bílého. Kde je mládek, tam je stárek. Tam je taky pivovárek, Kde se pivo vaří, tam se dobře daří*» [Zíbrt 1909, s. 90; s. 13]; *Nos proražen i také čelo – trp to pro pivo, milé tělo* [Flajšhans 2013, s. 162].

Для того, аби зрозуміти роль пива як етнокультурної константи, потрібно також згадати, що цей напій належить до чеської традиційної кухні: *pivní (pivná, pivová) polévka* ‘суп на пиві’, *buřty na pivu* ‘сардельки на пиві’, *pivní sýr* ‘пивний сир’ (виробляється з коров’ячого молока, але особливим способом упродовж семи місяців, є солоний на смак та сервірується з пивом). Проте найчастіше в різних дискурсивних контекстах – літературних, публіцистичних або побутових – пиво згадується в поєднанні з іншим національним кулінарним продуктом – ‘кнедликами’. Слово *knedlík* є безеквівалентним відносно української літературної мови. У «Чесько-українському словнику» воно тлумачиться так: «‘кнедлики’ – варене борошняне тісто круглої форми» [ЧУС 1988, с. 242]. Щоправда, деякі українські діалекти, маючи в минулому спільний культурно-побутовий досвід, до цих пір зберігають вжитку слово *knedlík*. Так, воно відоме гуцульським говіркам: *книдлі (книлі, кнедлі)* ‘вид галушок з домашніми сирію і вареною картоплі’ [Гуцульські говірки 1997, с. 97], лемківським говіркам: ‘кнедль – галушка з тертої картоплі і борошна’ [Пиртей 2001,

с. 164]. Цікаво, що слово *knedlík*, називаючи національну чеську страву, у чеській мові є запозиченням з німецької мови *der Knödel*. Проти нього ще у XV ст. рішуче виступав Ян Гус, оскільки тогочасна чеська мова мала своє слово *šiška* [Němec 1980, s. 112], поширене головним чином у моравських діалектах. Однак кнедлики вистояли на всій території Богемії та ще й став складником традиційної чеської їжі *verřo knedlo zelo* ‘смажена свинина з кнедликами і капустою» [SČFI/ VN, s. 369], пор.: «*Každý den verřová pečeně se zelím a pivem. <...>. Panebože, je tolik dobrých a krásných věcí na světě, co si teď honem přát?*» [Čapek 1959, s. 19] – (Щодня смажена свинина з кнедликами, капустою й пивом. <...> Святий Боже, стільки гарних і приємних речей на світі, чого ще бажати?). Доповнити символічне значення пива, закріплене в мовній свідомості носіїв чеської мови, допоможе яскравий приклад з роману Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка», саме того роману, який літературні критики вважають виразником чеського національного духу: «*Šunku jsem dal do slanýho láku a takovej pěkněj pečeněj kousek z láku s bramborovejma knedlíkama, posypanejma škvarkama, se zelím, to je pošušňáníčko. Potom se pije pivíčko. Člověk je takovej spokojeněj*» [Hašek 1951, s. 166]. Переклад цього уривка подаємо за С. Масляком: «А шинку я маринував у розсолі. Хочеш вір, хочеш ні, а коли б тобі подали кусень такої печені з маринаду, та ще з картопляними кнелями, посипаними шкварками, та ще й з капустою, то б і язика проковтнув. А як після цього пивце п’ється, тряця його матері!» [Гашек 1990, с. 390]. *Pivíčko, pivečko, pivko* – такими демінутивними засобами демонструє чеський словотвір позитивну емоційну оцінку цього напою. Крім того, ціла низка регіональних назв пива образно виражає наївну мовну свідомість чеського етносу: у Брно та в південній Моравії його називають *bahno, bahínko, čechr, škopek, škopíček, tykadlo, takadýlko, desatero* (можна витлумачувати і за ознакою міцності, і як покликання на десять Божих заповідей), *bír/ bírek* – новітні англізовані варіанти. Унаслідок культурних впливів лексема *pivo* виявила високий ступінь семантизації в ономастиці, пор. прізвища *Pivo, Pivko, Pivák, Piváček, Pivčík, Pivčíková, Pivcová, Pivka, Pivkač, Pivinský, Pivný, Pivoluštek, Pivokonský, Pivonoška, Pivoda, Pivodová*, а ще може бути *Chmel, Chmelar, Chmelarský* і под.; географічні назви *Pivkovice, Pivonice, Pivín* та ін.

З плином часу пиво набуло статусу складової частини чеської народної культури. “Найнародніша” опера Б. Сметани «Продана наречена» («*Prodaná nevěsta*»), лібретто до якої написав К. Сабіна, розгортає свій сюжет у корчмі підписанням “угоди” про продаж молоді Марженки. Хор співає: «*To pivečko věru je nebeský dar, vše psoty a trampoty vede na zmar a sílí a dává kuráže. Bez piva by člověk smutný byl by zde host*» [Sabina, Smetana 1932, s. 16].

Пиво було неодмінним атрибутом багатьох релігійних і світських свят (весіль, народин, хрестин тощо). На Різдво серед простого люду існував звичай колядувати. На гроші, які наколядували колядники, спільно купували пиво, яке дістало назву ‘*pivo*

kolední'. Народні гуляння супроводжувалися розпиванням пива, усіякими пустощами й бешкетами, проти яких священники вели проповіді в костелах («Ale toto vykoledujíc, aniž se potom zžerú, zrubají po ulicích» [Zíbrt 1889, s. 266]). Подібні розваги набрали таких значних масштабів, що на початку XVI ст. сейм «колядне пиво» заборонив: «Tomu artykul sněmovní vuměňuje přísné pokutu» [Zíbrt, там само]. Варто зауважити, що на позначення процесу розпивання пива під час колективної гулянки в давньочеській мові існувало дієслово *kvasiti, okvasiti (svadbu, svátky)*, споріднене зі словом *kvas*, але не в сучасному, а застарілому значенні 'hostina, hodokvas' – 'бенкет'. Відповідно слово *kvasiti* означало 'hodovati' – 'бенкетувати', пор. *Nejednou spolu (král s arcibiskupem) kvasili* [SSJČ 1971, s. 1047]. Для порівняння додамо, що в сучасній українській мові слово *квасити* 'випивати' марковано як сленгове, пор. *Вони сиділи в компанії і квасили* [СУМ 2016, с. 13].

Семантика лексеми *пиво* виявляє певні культурні нашарування також в українській та російській мовах. Так, у російській народній фразеології значення 'влаштовувати весілля' образно передавалося виразом *чинити кашу, заваривать пиво* [Подюков 1990, с. 54]. Зв'язок каші з весільними звичаями, її символічне значення очевидні. Наприклад, обряд обсіпання молодих зерном – відгомін праслов'янського символічного значення зерна і виробу з нього – каші. Кашею називався також і спеціальний танець на весіллі. Чеській народній фразеології відомий усталений вираз *ta tu nebude kaši vařit* у значенні 'вона не буде його дружиною' [Zaorálek 1963, s. 156]. А от мотиваційна основа з компонентом *пиво* у весільній фразеологічній семантиці залишається непрозорою. На нашу думку, український фразеологізм *наварити каші/пива* первісно означав 'влаштовувати сімейне торжество (весілля, хрестини)', а його сучасне значення 'затіяти складну справу, що може дати неприємні наслідки', 'потрапити в халепу' [ФСУМ 1993, с. 299–300] є результатом семантичного розвитку первісного значення. Дослідник української фразеології В.Д. Ужченко хоча і згадував, що кашею раніше називалися різні події в житті (хрестини, весілля), походження фразеологізмів *наварити каші/пива* пов'язував з парубочою грою-розвагою, яка так і називалася 'кашу варити'. Гра полягала в тому, що двоє хлопців стають на коліна й лікті (утворюють коня), один з верхніх лягає на коня, а другий, захопивши попід крижі, піднімає лежачого догори ногами. Останній, у свою чергу, охоплює руками того, хто підіймає, і теж за поперек. Звичайно, при цьому падали, робили 'малу купу'. *Каші наварити* означало те саме, що 'наробити колотнечі', як і *пива наварити* означає 'наколобродити, набешкетувати'. «Великі зібрання людей, – підсумовує В.Д. Ужченко, – завжди супроводжувалися сум'яттям, безпорядком» [Ужченко 1988, с. 117]. На нашу думку, вірогіднішою є інша версія походження фразеологізмів *наварити каші/пива*. Вона пов'язується з народним весільним звичаєм, опис якого знаходимо у французького інженера Гійома Боплана. Перебуваючи в Україні в

середині XVII ст., він залишив унікальні свідчення про побут і культуру українців у праці «Опис України...». Так, зокрема, Боплан писав, що українцям «з нагоди весіль, а також хрестин їхніх дітей місцевий пан дозволяє варити пиво. Завдяки цьому привілею його можна пити набагато дешевше і в більшій кількості, бо слід зауважити, що в інший час броварні належать панам, і всі піддані мусять купувати пиво там» [Боплан 1990, с. 79], тобто лише в двірській корчмі, нерідко у визначеній задалегідь кількості і за цінами, встановленими двором. Отже, у зв'язку з монополією панського двору на алкогольну продукцію селяни мали право *варити пиво* лише на сімейні свята, яким, зокрема, і було весілля.

Ще один аргумент на користь первісного значення виразу *варити пиво* 'влаштовувати сімейне торжество (весілля, хрестини)' знаходимо в українській народній пісні «Просо» (зауважимо, королем у пісні називають хазяїна дому): «*Нема короля вдома/ Поїхав по дрова,/ Пиво варити,/ Сина женити,/ Дочку віддавати,/ Нас на весілля звати!*» [Воропай 1958, с. 331].

Типологія пивних свят і мовних одиниць, які їх називали, очевидно, потребує окремого дослідження на загальноєвропейському тлі. Наразі можна висловити гіпотезу, що пиво як недорогий алкогольний напій супроводжувало всі свята простого люду. Воно, так би мовити, було народніше, ніж вино, яке могли собі дозволити лише багаті верстви населення. Не випадково в одній із найдавніших чеських приповідок, зафіксованих у творах Т. Штітного в XIV ст., пиво протиставлялося вину за ознакою «велике – мале»: *Sahaje vina rozleješ pivo* 'в гонитві за великим втрапиш і те, що маєш' [Flajšhans 2013, s. 163], пор. укр. *Не женись за великим, бо й мале загубиш*. Вино було благородним напоєм, з яким поклонялися міфічним богам і який, за церковними канонами, ще й нині символізує кров Ісуса Христа.

У російських діалектах фіксується усталений вислів *пивной праздник* 'сільське (не церковне) свято, приурочене до днів відомих святих Іоанна Богослова, Петра і Павла та ін., коли у складчину варили пиво' [СРНГ 1992, с. 18]. Як зазначають автори історико-етимологічного словника російської фразеології О.К. Бірих, В.М. Мокієнко, Л.І. Степанова, звичай варити пиво у складчину називався *братчина*. Згадки про нього містяться в літописах з XII ст. Вірогідно, братчини були реліктами давніх магічних аграрних обрядів. Солод і вівсяне борошно збирали у складчину, а пиво варили всією сільською громадою та розпивали разом на свята. Про того, хто не брав участі в цій спільній справі, з ким не можна було домовитися, говорили *з ним пива не зварии/ не наварии* [БМС 2005, с. 533; ФСУМ 1993, с. 325].

Висновки. Підсумовуючи нашу розвідку, можемо говорити про те, що згаданий вислів із чеської народної пісні *Kde se pivo vaří, tam se dobře daří* в узагальненій формі виражає концептуальний простір *pivo* в чеській лінгвокультурі. У мовній картині чехів *pivo* – це культурний символ гордості, це бренд, що має незмірну моральну ціну, як та леп-

та вдовиці: «Pravda, své hodnoty si tvoříme sami a nemusíme dát na to, co se líbí nebo nelíbí cizincům; kdyby celý svět nestál o naše pivo, vyrijeme si je sami» [Čapek 1991, s. 56] (Так, ми свої цінності створюємо самі і не маємо зважати на те, що подобається чи не подобається іноземцям; коли б увесь світ не хотів наше пиво, ми вип'ємо його самі). У чеській лінгвокультурі поняття *pivo* стало одним із культурних кодів, воно викристалізувалося в ідею веселого, не-

вибагливого, простого, але комфортного, емоційно приємного, безтурботного приватного чи суспільного життя. Якщо Ви гостюєте в Чехії, господарі Вас неодмінно запросять «на пиво». Давнє прислів'я *Svůj svého poznal i na pivo rozval* [Čelakovský 1949, s. 50] і нині не втратило своєї життєвої сили. *Ať slouží ke zdraví!* – побажаємо з нагоди ювілею відомому славістові, передусім богемістові, професору В.М. Мокієнкові.

ЛІТЕРАТУРА

1. БМС – Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. Москва: Астрель: АСТ: Люкс, 2005. 926 с.
2. Боплан Гійом-Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від Кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями: Пер. з франц. Київ: Наукова думка, 1990. 252 с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу. Мюнхен: Українське вид-во, 1958. Т. 1. 449 с.
4. Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка: Пер. з чеської С. Масляк. Київ: Дніпро, 1990. 717 с.
5. Гуцульські говірки: короткий словник / Уклад.: Г. Гузар та ін.; відп. ред. Я. Закревська. Львів: [б.в.], 1997. 230 с.
6. Даниленко Л.І. Лінгвістика ХХ – початку ХХІ ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення. *Мовознавство*. 2009. № 5. С. 3–11.
7. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. Москва: Изд-во Московского университета, 1976. 307 с.
8. Ковшова М.Л. Семантика головного убора в культуре и языке. *Костюмный код культуры*. Москва: Гнозис, 2015. 368 с.
9. Пиртей П.С. Словник лемківської говірки. Legnica-Wrocław: [б.в.], 2001. 461 с.
10. Подюков И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры. Пермь: ПГПИ, 1990. 127 с.
11. СРНГ – Словарь русских народных говоров, Санкт-Петербург: Наука, 1992. Выпуск 27. 400 с.
12. СУМ – Словник української мови: у 20 т. Київ: Наукова думка, 2016. Т. 7. 990 с.
13. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. Київ: Рад. шк. 1988. 279 с.
14. Федосов О. Ананасы в шампанском (о культурной семантике еды). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Выпуск 62. 2017. № 2. С. 371–386.
15. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1–2. 980 с.
16. ЧУС – Чесько-український словник. Київ: Наукова думка, 1988. Т. 1. 481 с.
17. Čapek K. *Devatero pohádek, dvě navíc*. Praha: SNDK, 1959. 219 s.
18. Čapek K. *Od člověka k člověku II*. Spisy. Sv. 15. Praha: Československý spisovatel, 1991. 672 s.
19. Čapek K. *Korespondence I*. Spisy. Sv. 22. Praha: Československý spisovatel, 1993. 552 s.
20. Čapek K. *Matka*. Praha: Československý spisovatel, 1994. 86 s.
21. Čelakovský F. L. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / Do tisku připr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. Karel Dvořák*. 3. vyd. Praha: Vyšehrad, 1949. 922 s.
22. ČNK – Český národní korpus, syn v8. URL: <http://ucnk.ff.cuni.cz> (дата звернення 14.06.2020).
23. Flajšhans V. *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská / vybral a uspořádal Václav Flajšhans; [editoři Valerij Mokienko, Ludmila Stěpanova]*: 2. sv.; 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. 896 s.
24. Frolec V. a kol. *Vánoce v české kultuře*. Praha: Vyšehrad, 1989. 439 s.
25. Hašek J. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války. Díl II*. Praha: Práce, 1951. 188 s.
26. Holub J., Lyr S. *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Vyd. 2. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1968. 527 s.
27. Kapek M. *S Elvírou v lázních*. Praha: Práce, 1976. 236 s.
28. Machek V. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957. 627 s.
29. Němec I. a kol. *Dědictví řeči*. Praha: Panorama, 1986. 468 s.
30. Rejzek J. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2001. 752 s.
31. Sabina K., Smetana B. *Prodaná nevěsta. Komická zpěvohra o třech jednáních*. V Praze: Fr. A. Urbánek a synové, 1932, 47 s.
32. SČFI/ P – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání/ Autor. kol. František Čermák et al. Praha: Academia, 1983. 492 s.
33. SČFI/ VN – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné/ Autor. kol. Vlasta Červená et al. Praha: Academia, 1988. 511 s.

34. SČFI/ VS1 – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné / Autor. kol. František Čermák et al. Praha: Academia, 1994. Část 1. 757 s.
35. SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého / Zprac. lexikograf. kol. ústavu pro jazyk český ČSAV pod ved. Boh. Havránka et al. D. II. Praha: Academia, 1971. 1191 s.
36. Zorálek J. Lidová rčení. Praha: ČSAV, 1963. 779 s.
37. Zíbrt Č. Pivo v písních lidových a znárodnělých. Praha: Ot. Zachar, 1909. 401 s.
38. Zíbrt Č. Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk: Příspěvek ke kulturním dějinám českým. Praha: Jos.R. Vilímek, 1889. 293 s.

REFERENCES

1. BMS – Birikh A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. (2005) Russkaya frazeologiya. Istoriko-etimologicheskii slovar [Russian phraseology. Historical and etymological dictionary]. Moskva: Astrel: AST: Liusk. 926 s. [in Russian].
2. Boplan Gijom-Levasser de (1990) Opys Ukrainy, kilkochoh provincii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid Kordoniv Moskovii do hranyc Trancilvanii, razom z ichnimy zvychaiamy: Per. z franc. [Description of Ukraine, several provinces of the Kingdom of Poland, stretching from the borders of Muscovy to the borders of Transylvania, together with their customs: Translated from French]. Kyiv: Naukova dumka. 252 s. [in Ukrainian].
3. Voropai O. (1958) Zvychai nashoho narodu [Customs of our people]. Miunchen: Ukrainske vydavnytstvo. T. 1. 449 s. [in Ukrainian].
4. Hashek Ya. (1990) Pryhody bravoho voiaka Shveika: Per. z ches. S. Masliaka [The Adventures of the Good Soldier Schweik: Translated from the Czech by S. Maslyak]. Kyiv: Dnipro. 717 s. [in Ukrainian].
5. Huculski hovirky: korotkyi slovnyk / Uklad. H.Huzar ta in.; vidp. red. Ya. Zakrevska (1997) [Hutsul dialects: a short dictionary / Compiled by: G. Husar and others; editor-in-chief Ya. Zakrevska]. Lviv: [b.v.]. 230 s. [in Ukrainian].
6. Danylenko L.I. (2009) Linhvistyka XX – pochatku XXI st. u poshukakh cilisnoi teorii vziaimozviazku movy, kultury i myslennia [Linguistics of the 20th – early 21st century in search of a holistic theory of the relationship between language, culture and thinking]. *Movoznavstvo*. № 5. S. 3–11 [in Ukrainian].
7. Zvegincev V.A. (1976) Predlozhenie i yego otnoshenie k yazyku i rechi [The proposal and its relation to language and speech]. Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta. 307 s. [in Russian].
8. Kovshova M.L. (2015) Semantika golovnogo ubora v kulture i yazyke. Kostiumnyi kod kultury [Semantics of headgear in culture and language. The costume code of culture]. Moskva: Gnozis. 368 s. [in Russian].
9. Pyrtei P.S. Slovnyk lemkiivskoi hovirky (2001) [Dictionary of the Lemko dialect]. Legnica-Wrocław: [b.v.]. 461 s. [in Ukrainian].
10. Podiukov I. (1990) Narodnaya frazeologiya v zerkale narodnoy kulturyi [Folk phraseology in the mirror of folk culture]. Perm: PGPI. 127 s. [in Russian].
11. SRNG – Slovar russkikh narodnykh govorov (1992) [Dictionary of Russian folk dialects]. Cankt-Peterburg: Nauka. Vyp. 27. 400 s. [in Russian].
12. SUM – Slovnyk ukrainskoi movy (2016) [Dictionary of the Ukrainian language]: V 20 t. Kyiv: Naukova dumka. T. 7. 990 s. [in Ukrainian].
13. Uzhchenko V.D. (1988) Narodzhennia i zhyttia frazeolohizmu [Birth and life of phraseology]. Kyiv: Rad. shkola. 279 s. [in Ukrainian].
14. Fedosov O. (2017) Ananasy v shampanskom (o kulturnoy semantike edy) [Pineapples in champagne (on the cultural semantics of food)]. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vyp. 2. № 2. S. 371–386 [in Russian].
15. FSUM – Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy / Uklad. Bilozhenko V.M. ta in. (1993) [Phraseological dictionary of Ukrainian / Comp. Bilozhenko V.M. and etc.] Kyiv: Naukova dumka. Kn. 1–2. 980 s. [in Ukrainian].
16. CHUS – Chesko-ukrainskyi slovnyk / Uklad. Andersh J. ta in. (1988) [Czech-Ukrainian dictionary / Comp. Andersh J. and etc.]. Kyiv: Naukova dumka. T. 1. 481 s. [in Ukrainian and Czech].
17. Čapek K. (1959) Devatero pohádek, dvě navíc. Praha: SNDK. 219 s. [in Czech].
18. Čapek K. (1991) Od člověka k člověku II. Spisy, sv. 15. Praha: Československý spisovatel. 672 s. [in Czech].
19. Čapek K. (1993) Korespondence I. Spisy, sv. 22. Praha: Československý spisovatel. 552 s. [in Czech].
20. Čapek K. (1994) Matka. Praha: Československý spisovatel. 86 s. [in Czech].
21. Čelakovský F.L. (1949) Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / Do tisku připr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. Karel Dvořák. 3. vyd. Praha: Vyšehrad. 922 s. [in Czech].
22. ČNK – Český národní korpus, syn v8. URL: <http://ucnk.ff.cuni.cz> (data zvernennia 14.06.2020). [in Czech].
23. Flajšhans V. (2013) Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská / vybral a uspořádal Václav Flajšhans; [editoři Valerij Mokienko, Ludmila Stěpanova]: 2. sv.; 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 896 s. [in Czech].
24. Frolec V. a kol. (1989) Vánoce v české kultuře. Praha: Vyšehrad. 439 s. [in Czech].

25. Hašek J. (1951) Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války. Díl II. Praha: Práce. 188 s. [in Czech].
26. Holub J., Lyer S. (1968) Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 527 s. [in Czech].
27. Kapek M. (1976) S Elvírou v lázních.- Praha: Práce. 236 s. [in Czech].
28. Machek V. (1957) Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. 627 s. [in Czech].
29. Němec I. a kol. (1986) Dědictví řeči. Praha: Panorama. 468 s. [in Czech].
30. Rejzek J. (2001) Český etymologický slovník. Praha: Leda. 752 s. [in Czech].
31. Sabina K., Smetana B. (1932) Prodaná nevěsta. Komická zpěvohra o třech jednáních. V Praze: Fr. A. Urbánek a synové. 47 s. [in Czech].
32. SČFI/ P (1983) Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání / Autor. kol. František Čermák ... et al. Praha: Academia. 492 s. [in Czech].
33. SČFI/ VN (1988) Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné / Autor. kol. Vlasta Červená et al. Praha: Academia. 511 s. [in Czech].
34. SČFI/ VS1 (1994) Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné / Autor. kol. František Čermák et al. Praha: Academia. Část 1. 757 s. [in Czech].
35. SSSJČ (1971) Slovník spisovného jazyka českého / Zprac. lexikograf. kol. ústavu pro jazyk český ČSAV pod ved. Boh. Havránka et.al. D. II. Praha: Academia. 1191 s. [in Czech].
36. Zaorálek J. (1963) Lidová rčení. Praha: ČSAV. 779 s. [in Czech].
37. Zíbrt Č. (1909) Pivo v písních lidových a znárodnělých. Praha: Ot. Zachar. 401 s. [in Czech].
38. Zíbrt Č. (1889) Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk: Příspěvek ke kulturním dějinám českým. Praha: Jos.R. Vilímek. 293 s. [in Czech].

«A SEA OF BEER», OR ABOUT THE SEMANTICS OF BEER IN CZECH CULTURAL LINGUISTICS

Abstract. The article is dedicated to the semantics of the Czech word beer in the aspect of linguistic and cultural problems of modern linguistics. The purpose of our work is to study the cultural semantics of the lexical item *'pivo'* in Czech language, in the formation of which two different semiotic codes interacted - language and culture. The task of the research was to analyze the initial meaning of the invariant 'pivo' in Czech language, to study the semantics of lexical derivatives and phraseological units, associative connections of the word 'pivo', methods of secondary nomination, to identify ethnocultural attribution of vocabulary and phraseology of Czech language. From this point of view, Czech vocabulary and phraseology with the component 'pivo' have not yet been the subject of a separate study. The theoretical and methodological basis of the study were the works of leading local and foreign linguists. Sources of language material were etymological, interpretational, dialectal, phraseological dictionaries of Czech, Ukrainian, Russian languages, ethnographic works of Czech scholars, fiction by J. Hašek, K. Čapek and other authors, the Czech National Corpus. From a comprehensive perspective of linguistic, historical, ethnographic data the author shows, on the one hand, how the denotative and connotative components of the beer invariant meaning are actualized in the vocabulary and phraseology of Czech language, and on the other hand, how folk culture, particularly everyday life, customs, folklore, influenced the formation and development of linguistic units of the semantics studied, and acted as a means of preserving and translating the folk life culture. Analysis of the material showed that the everyday tradition of usage of beer, known to the Czech ethnic group since pagan times, led to the emergence of vocabulary of cultural semantics, original phraseological images. As a result of the study, we conclude that in the Czech linguistic culture, beer is a socio-historical phenomenon thanks to which numerous verbal images of the national linguistic picture of the world were formed. This concept has distilled into the idea of festive, solemn, comfortable, simple, comfortable, emotionally pleasant, carefree private or social life.

Keywords: Czech language, East Slavic languages, vocabulary, phraseology, cultural semantics of the word beer, linguistic and cultural phenomenon.

© Даниленко Л., 2020 р.

Людмила Даниленко – доктор філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-1812-973X>

Ludmyla Danylenko – Doctor of Philology, Associate Professor of the Slavic Philology Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-1812-973X>

УСТАЛЕНІ ОДИНИЦІ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(44)

УДК 811.161.2'373.7:398.8(477)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).119-127

Данилюк Н. Усталені одиниці в текстах українських народних пісень; кількість бібліографічних джерел – 28; мова українська.

Анотація. У статті йдеться про найбільш характерні для народної поезії стійкі за формою і змістом образні засоби – фразеологізми, семантико-синтаксичні паралелізми, усталені формули-кліше. З'ясовано, що вчені до сталих фольклорних одиниць відносять різні складники: традиційні епітети, порівняння, метафори, паралелізми, повтори, фразеологізми, усталені словесні комплекси, блоки, *loci communes* тощо. Ці засоби в структурі фольклорного тексту аналізували такі лінгвофольклористи, як А.П. Євгенєва, Є.Б. Артеменко, І.Й. Оссовецький, О.Т. Хроленко, С.Я. Єрмоленко, Т.П. Беценко й ін. Усім конструкціям властива постійність, повторюваність, деякі специфічні способи грама-тичного оформлення, що дає підстави окремим дослідникам розглядати їх у складі фразеологізмів. Виникнення сталих виразів науковці пов'язують зі специфікою творення текстів народної поезії та усною формою їх функціонування.

Для уснопісенних творів характерні власне народні фразеологізми, які розуміємо в широкому плані (фразеологічні одиниці та паремії), що також мають постійний склад, неодноразово повторені та відтворені в пісенних творах, у багатьох випадках – національно-культурно марковані. Типова ознака поетичного тексту – використання семантико-синтаксичних паралелізмів, які асоціативно поєднують життя і почуття людини та стан природи, дії тварин, птахів, рослин тощо. Усталені формули-кліше – це постійні за мовним вираженням, відтворювані з незначними видозмінами словесні комплекси, вжиті для опису типових пісенних ситуацій. Зокрема, це традиційні зображення бою як оранки й засівання поля, як бенкету з пивом або вином, загибелі як одруження тощо. Вони є вузлами емоційно-образного змісту, тісно пов'язані з мелодикою тексту, особливостями його запам'ятовування та усного передавання.

Підтримуємо думку вчених про національну специфіку стійких образних одиниць, їх зв'язок із ментальністю етносу, мовною картиною світу.

Ключові слова: текст української народної пісні, усталений вислів, стійкий образний засіб, фразеологізм, семантико-синтаксичний паралелізм, усталена формула-кліше.

Постановка проблеми. Слово народної пісні репрезентує свої образні можливості в численних виразових засобах, що формують систему фольклорного гіпертексту, інформаційно-сміслове навантаження якої переважає зміст окремих одиниць. Мовностилістичні виразові засоби вчені здебільшого позначають терміном «тропи», у який вкладають неоднаковий зміст. Більшість дослідників вважають, що в основі тропів лежить «ментальний і мовний механізм, який полягає в уподібненні одного елемента універсуму іншому через перенесення найменування або трансформацію значення» [Никитина 1996, с. 138]. За такого підходу до тропів відносять насамперед метафору, метонімію, синекдоху та інші одиниці, що виникають на основі переносного значення. Однак С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько та інші науковці, думку яких підтримуємо, розуміють тропи в широкому сенсі, охоплюючи цим терміном вислови, що з'являються внаслідок уподібнення одного явища іншому (*порівняння*), перенесення найменування (*метафора*, *метонімія*, *синекдоху*, *персоніфікація*, *алегорія*), видозміни значення (*іронія*, *гіпербола*, *мейозис*, *літота*, *оксиморон*) або видозміни форми (*перифраза*), виділення певної ознаки (*епітет*) тощо [Єрмоленко 2001, с. 186; Мацько 2005, с. 320]. Уважаємо, що до образотворчих одиниць (тропів) потрібно віднести також ті, які постали внаслідок використання зі стилістичною метою усталених форм із постійним значенням (*фразеологізми*, *паремії*, *крилаті висло-*

ви, *типові формули*, так звані *loci communes* і под.). Зазначимо, що постійність, традиційність, стереотипність виразових засобів усної словесності дали підстави С.Я. Єрмоленко в монографії «Фольклор і літературна мова» розглядати їх в розділі «Поетична фразеологія в українській народній пісні» [Єрмоленко 1987, с. 77–95]. Такий підхід може мати місце, однак вважаємо, що варто розмежовувати власне фразеологічні одиниці, які виникли на основі своєрідного перенесення значення (метафоричного, метонімічного або функціонального), а також ті, що утворені внаслідок фольклорної фразеологізації постійно вживаних структур (епітетні вислови, порівняння, семантико-синтаксичні паралелізми тощо). Треба сказати, що походження виразових засобів науковці пов'язують із асиметричністю форми та змісту мовних знаків, із пошуком нових засобів образної передачі змісту, оскільки «для поетичного мислення у вузькому розумінні троп є завжди стрибок від образу до значення» [Потебня 1985, с. 187]. Хоч образотворчі одиниці завжди були в центрі уваги вчених, однак потребує сучасного переосмислення їх класифікація, уточнення термінів, з'ясування специфіки використання постійних засобів в усній словесності, що й зумовлює актуальність обраної теми. **Мета** нашої статті – простежити структурно-семантичні та функціональні особливості усталених образотворчих засобів у текстах українських народних пісень; **завдання** – розглянути різні підходи до розуміння постійних засобів у народнопоетичних текстах,

проаналізувати найбільш типові виразові одиниці за формою і змістом з урахуванням фольклорної міфопоетики та семіотики.

Методи та методика дослідження. У статті використано *описовий метод*, який уможливив синхронний аналіз одиниць та їх систематизацію. *Метод компонентного аналізу* семантичної структури слова дав змогу виокремити елементи денотативно-сигніфікативного й конотативно-символічного значень. *Метод контекстного аналізу* сприяв виявленню змістово-естетичних функцій виразових одиниць у народнописаних текстах. *Метод лексичної сполучуваності* застосовано для розгляду народнопоетичних формул. Ілюстративний матеріал, джерелами якого стали опубліковані фольклорні тексти, а також записи з архіву авторки, було дібрано *методом суцільної вибірки*.

Аналіз досліджень. Учені визнають, що одна з важливих ознак усної словесності – стійкі вислови різних рівнів. Однак у науковій літературі їх неоднаково трактують і відносять до них різні складники (традиційні епітети, порівняння, метафори, паралелізми, повтори, фразеологізми, усталені словесні комплекси, блоки, *loci communes* тощо). Виникнення сталих одиниць дослідники пов'язували зі специфікою творення тексту народної поезії та усною формою побутування. Скажімо, І.Я. Франко зауважував, що творець «черпає з тієї одвічної скарбниці зміст і форму своєї пісні, [...] складає її з готових частин матеріалів на готовій канві» [Франко 1955, с. 57]. О.О. Потєбня писав про «формальність» народної поезії (у сенсі «формульність»), яка полягає у відносній нерухомості образу та мінливості його значення, що в кожному творі знову оживає [Потєбня 1985, с. 273]. Ф.М. Колесса пов'язував усталені вирази із традицією канону, визнаючи, однак, важливу роль індивідуального виконавця: «Співець не знає готових пісень, тільки їх теми, типові частини, розпоряджається великим засобом епічних висловів, епітетів, порівнянь, постійних формул для зображення подій, осіб й усе те складається на багатство даного епічного стилю, що являється витвором цілих генерацій народних співців» [Колесса 1938, с. 32–33]. Класифікаційними одиницями для простеження «подібностей і різниць» (за Ф.М. Колессою) або «стабільності та змінності» (за А.Б. Лордом) є «сталі фрази», «формули», «мотиви» (у Колесси) і «формули», «теми» (у Лорда). А.Б. Лорд зауважував, що саме формули усної словесності – це основа її граматики: «Розглядаючи моделі та системи усного оповідного вірша [...], ми спостерігаємо «граматику» цієї поезії, яка накладається на граматику народної мови [...] Словосполученнями і реченнями для цієї граматики є формули...» [Лорд 1994, с. 44]. Підтримуючи М. Перрі, учений пояснював, що формула – це «група слів, яка регулярно трапляється в одних і тих самих метричних умовах і служить для вираження того чи того основного змісту» [Лорд 1994, с. 14]. Унаслідок порівняльно-історичного вивчення усних текстів різних індоєвропейських мов учені виявили, зокрема, спільні формули на позначення понять «сонячне коло», «дерево роду», «вода»,

«хліб», «нев'януча слава» тощо. У фольклористиці та поезиці формулу здебільшого розглядали як елемент, за словами Б.М. Путилова, «поетики тотожності», як стилістичний стереотип-кліше, використаний для поетичного зображення подій (Ф.Й. Буслаєв, О.М. Веселовський, Б.М. Путилов та ін.) [Путилов 1997, с. 50]. Формули в структурі народнопоетичного тексту аналізували також лінгвофольклористи – А.П. Євгенєва, Є.Б. Артеменко, І.Й. Оссовецький, О.Т. Хроленко, С.Я. Єрмоленко та ін. Зокрема, Є.Б. Артеменко звернула увагу на слова-образи у складі синтаксичного та психологічного паралелізму, розглянула мовну природу композиційних блоків в усній поезії [Артеменко 1988]. Зазначимо, що термін «формула» вчені розуміють у широкому і вузькому значенні. За вузьким, *епічна формула* – це усталена сполука невеликого обсягу (епітет, порівняння, метафора, фразеологізм тощо) (Р. Якобсон [Jakobson 1960], Р. Джонз [Jones 1972] та ін.). Широке тлумачення представлено у працях зарубіжних науковців – М. Перрі [Parry 1930], А. Лорда [Лорд 1994] та вітчизняних – Ф.М. Колесси, Ю.М. Лотмана, З.М. Петеньової, Т.А. Івахненко, Т.П. Беценко й ін. Зокрема З.М. Петеньова описала в українських та російських народнопоетичних текстах сталі ситуації: загальні місця, формули-зачини, формули-кінцівки, формули-приспиви, формули-розгорнені тропи, сконструйовані з дрібніших формульних одиниць – формул-мікроситуацій, формул-фразеологізмів, формул-простих тропів тощо [Петенева 1985, с. 15, 17], Т.А. Івахненко – словесні формули та композиційні схеми в білоруських календарно-обрядових піснях [Івахненко 2004]. Ю.М. Лотман зауважував, що фольклорний текст завжди побудований за певними правилами: «Правила відбору лексики, правила побудови метафор, ритуалістика оповіді суворо визначені й наперед відомі слухачеві можливі сюжетних поєднань, *loci communes* – цілі шматки застиглого тексту – утворюють цілком своєрідну художню систему» [Лотман 1970, с. 350]. Т.П. Беценко, вивчаючи мову українських народних дум, докладно розглянула синонімічну варіативність термінів «формула», «кліше», «стереотип», «штамп» і под., запропонувала новий термін «текстово-образна універсалія», яким позначила «часто повторювану структурно-змістову словесну єдність різної довжини, що функціонує у тексті як композиційна і стилістична одиниця і виступає певним еталоном для позначення відповідних реалій дійсності, ставлення до них мовця (мовного колективу як етноспільноти)» [Беценко 2008, с. 29]. Таким чином, підходи науковців до постійних одиниць у фольклорних текстах різні, що потребує їхнього глибокого опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо основні різновиди сталих висловів у народнопоетичних текстах: фразеологізми, паралелізми, формули-кліше. *Фразеологічну одиницю* (далі – ФО) або *фразеологізм* у сучасній українській мові зазвичай учені визначають так: «Фразеологізмом називається семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), не створюєть-

ся в процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значеннєвих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням» [Сучасна українська літературна мова 1997, с. 226]. Типологічні ознаки ФО: 1) семантична цілісність; 2) відтворюваність; 3) компонентний склад.

Існує кілька підходів до розуміння механізму творення ФО, а отже, і до складу фразеологічної системи мови. На думку укладачів академічного словника, фразеологізмом варто вважати «мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення...» [Фразеологічний словник української мови 1993, с. 4]. Тому до реєстру праці не ввійшли сталі словосполучення, прислів'я, приказки, крилаті вислови, усталені порівняння, перифрастичні вислови, тавтологічні сполуки тощо, які (разом із скоромовками, загадками, замовляннями і под.) вважають предметом вивчення окремої галузі – пареміології (її виділяють у межах фразеології або ж розглядають як сферу фольклористики). На думку О.О. Селіванової, з якою ми погоджуємося, таке розмежування неправомірне, оскільки «всі ці мовні феномени об'єднані ознаками відтворюваності, стійкості, культурної маркованості, а також високим рівнем кумулятивності та трансляторності» [Селіванова 2006, с. 641]. Особливо це важливо при аналізі народнопоетичних одиниць, яким властиве, крім того, взаємопроникнення різних засобів.

Із погляду семіотики фразеологізми – це знаки вторинної номінації, які базуються на переосмисленні одиниць мови (словосполучень, висловлень реченнєвої природи, надфразних єдностей, текстів) у процесі постійного вживання. Ця концепція базується на вченні О.О. Потєбні, за яким внутрішня форма стійкого звороту пов'язана зі значенням і будовою вільного словосполучення, що втілює нове значення в усталеній зовнішній формі [Потєбня 1985, с. 118–119]. Учений розглядав ФО як «уламки» більших тестів (пісень, казок, байок), скорочених до невеликих сталих висловів.

За ступенем семантичної цілісності, відповідно до класифікації В.В. Виноградова [Виноградов 1977], виділяють фразеологічні зрощення, у яких значення ФО не впливає зі значення компонентів (напр.: *бити байдики* – ‘ледарювати’, *пекти раків* – ‘червоніти’); фразеологічні єдності, для яких властивий мотиваційний зв'язок компонентів (*кров з молоком* – ‘гарний’, ‘здоровий’) і фразеологічні сполучення, один зі складників яких має вільне, а другий – зв'язане значення (*сон бере, жаль бере, думка бере* та ін.). Зауважимо, що в текстах народних пісень найбільш поширені ФО другого, третього і четвертого різновидів, а у фольклорній прозі, наприклад, функціонують усі групи. До фразеологізмів відносимо також прислів'я і приказки. У пісенних текстах ужито переважно приказки (або усічені прислів'я), як-от: *Весна днем красна, а на хліб пісна* – у веснянці: *Ой весна, весна – днем красна, Що ж ти, весно, принесла?* [33, с. 51]. Виявлено та-

кож чимало мовних етикетних формул привітання, побажання, прощання тощо:

За основним змістом виокремлюємо ФО, які позначають: 1) усталені дії, серед них обрядові (*зв'язати руки, рушники подавати, дорогу чути* і под.): *Ой не хочу я заплафоньки брати, тільки хочу я до шлюбойку стати* [ПЧ, 3, с. 178]; *А кінь ірже, води не п'є, Доріженьку чує* [ІМ, с. 51]; 2) типові ознаки людей (*брови на шнурочку*): *А у дівчини убогої брови на шнурочку* [МГ, с. 45]; 3) ознаки предметів і явищ довкілля (*близький (далекий) світ, темна хата*): *Яка твоя хаточка темна та невидная, Що ні дверичок, ні оконечка, ні праведного сонечка* (голосіння. – Н. Д.); 4) ознаки абстрактних понять (*лиха доля, вірне слово*): *Ой ні до кого та промовити Вірного словечка* [ПРЖ, с. 36]; 4) ознаки за часом, місцем, способом дії тощо (*рано-пораненьку, рано-вранці, ще й кури не піли, як капусту сікти*): *Ой в неділю рано-пораненьку брала дівчина льон* [ПЧ, 5, с. 290]; *Хазяїський син обідає, Ще й кури не піли* [НЗП, с. 14]; (ворогів) *як капусточку сікти* [ІП, с. 190]; 5) спонтанні емоції (*ой Боже, мій Боже! матінко рідна!*): *Ой Боже, мій Боже, яка я нещасна!* [Л]. За нашими спостереженнями, серед пісенних фразеологізмів переважають одиниці з дієслівним компонентом, оскільки народнопоетичні тексти спрямовані не на статистику, а на дію та зміни в довкіллі й житті людей, напр.: *Ой чи то ж ти, моя доню, в недузї лежала?* [ПРЖ, с. 53]; *Хотять тебе люди взяти, А я рада віддати* [ЛЮ, с. 34]; *Люди їдуть по сіно, Тебе лихо носило* [ДЯ, с. 76]; *Побила шевця лиха година* [ДЯ, с. 87].

Зафіксовано нагромадження фразеологізмів та їх варіантів в одному тексті для передачі емоційного стану людини, напр.: *Ой боже мій милостивий, Чом ти такий неправдивий? Або ж мене скарай, Або пари шукай, Або мені вмерти, Або пару знайти* [ІПК, с. 99]; *Та журба мене суше, Журба мене круше, А я тії журбі та й не піддаюся* [ДЯ, с. 69]. Інколи семантика і компонентний склад виразу обіграні завдяки повторенню, своєрідному нанизуванню і використанню інших сталих одиниць, як це відбувається в такому контексті з фразеологізмом *стежка терном заросла* – ‘про задавнену подію або неможливість зробити щось’; *Ой давно-давно я у батька була: Вже ж тая стежечка терном заросла. Заросла стежечка ще й терниною, Як була я в батька ще дитиною. А тепер підросла, від батька пішла, Вже ж моя стежечка терном заросла. Ой терном заросла, пилом припала, Червона калина понависала* [33, с. 195].

За типом модальності у складі ФО виділяємо стверджувально-розповідні, питальні та оклично-спонукальні висловлення. Фразеологія усної словесності спирається на етнолінгвістичний контекст народної творчості загалом, без знання якого її семантика не буде зрозумілою, напр.: *Що звеліла мені мати білі рушнички дати, Ой а ще звеліла мені мати та на рушничку стати* [МГ, с. 53] – ‘погодитися на одруження’, ‘взяти шлюб’. Отже, ФО в народнопісенних текстах різноманітні за формою і змістом, емоційно забарвлені, тісно пов'язані з етнокультурними кодами.

Мові народної пісні властивий *паралелізм* у широкому значенні як «готовжене чи подібне розташування подібних членів речення в двох чи більше сусідніх реченнях, у межах віршованої строфи...», які утворюють поетичну фігуру» [Ганич, Олійник 1985, с. 178]. У фольклорі виділяють такі різновиди паралелізмів: композиційний, словесно-образний, синтаксичний, ритмічний, лексичний, морфологічний і звуковий [Калашников 1988, с. 307]. Однак найпоширенішим і найвиразнішим вважають *семантико-синтаксичний* (інші назви – психолого-синтаксичний, психологічний, художній) *паралелізм*, який вивчали О.О. Потебня, О.М. Веселовський, П.Г. Богатирьов, Є.Б. Артеменко, С.Я. Єрмоленко та ін. Термін «семантико-синтаксичний паралелізм» вважаємо найбільш вдалим для структур, в яких особливу вагу має співвідносна синтаксична будова й ключові слова-символи, що простежуємо, як правило, у двочленній організації цілої пісні або її фрагмента: *Ой вишенько, черешенько, Чом ягід не родиш? Ой дівчино молоденька, Чом гулять не ходиш? [ПВ, с. 126]; Стоїть явір над водою, На воду схилився, На козака – негодонька, Козак зажурився! [ЗХ, с. 42].*

Основою синтаксичного паралелізму, на думку О.М. Веселовського, став анімістичний спосіб відображення дійсності творцями фольклору, тому в поетичній фігурі паралелізму міститься «картинка природи, поряд з нею така ж із людського життя; вони слідує одна за одною при різниці об'єктивного змісту. Між ними відбуваються співзвучності, які з'ясовують, що у них спільного» [Веселовський 2004, с. 133]. На засадах паралелізму розгортаються цілі усталені блоки із загальним значенням, напр. 'небажання жити з нелюбом': *Ой краще буду в морі потопати. Ой та не хочу за милу стати. Ой краще буду жовтий пісок їсти, Не хочу з нелюбом на посаді сісти. Ой краще буду в сирі(й) землі гнити, Не хочу з нелюбом на сім світі жити [ЛУ, с. 54].* У подібних контекстах використано однотипні за синтаксичною будовою і співвідносні за значенням паралельні речення, синонімічні словосполучення, що називають дії, котрим надано перевагу порівняно з одруженням із нелюбом, анафоричні вислови *ой краще буду– (ой та) не хочу*. Народна стилістика пропонує кілька варіантів конструкцій із подібним значенням: *Краще мені, моя мати, Важкий камінь зняти, Як із тим нелюбом На розмові стати [ДЧ, с. 102–103].* Отож, семантико-синтаксичний паралелізм – важливий стилістичний засіб у народнопісенній поезії.

Усталені формули-кліше (loci communes) займають помітне місце у фольклорному тексті. Ф.М. Колесса такими називав поетичні звороти на позначення різних ситуацій (прощання, чекання), почуттів (любви, туги), формули запитання, відповіді, загадки, прокльони, так звану трихотомію (трикратне повторення дії) тощо. До них М.Н. Москаленко додав спільні місяця, у яких описано перетворення людини у тварин, *світлове дерево, золоторогого тура, терем (церкву)* – образ космосу, зображено картини небезпечних явищ природи, співзвучних із тривожними подіями у житті лю-

дей («ріки мутно течуть», «хмари ховають сонце» тощо), наведено фрагмент язичницької молитви і под. [Москаленко 1988, с. 32–42]. Наведемо приклад контексту, у якому осмислено церкву як тричотирирівний космічний простір: *Церков складають із трома дверми, Із трома дверми, с чотирма вікнами... В одно віконце вой місяць світи, В друге віконце зірничка сяє, В третє віконце зоря зоряє, Іа в четвєрте віконце сонце сіяє [ММ, с. 40].* У язичницьких молитвах люди зверталися до небесних сил – *сонця, місяця, зорі* з проханнями допомоги у складних життєвих ситуаціях: *А ти, сонейко, яснейко світиши, Яснейко світиши, Далеко видиши, Ци-сь не видало мого синойка, Мого синойка, ей Іванойка?... А ти, місячку, високо світиши... (далі – повторення трохи видозмінених чотирьох наведених рядків. – Н. Д.) А ти, зорничко, яснейко світиши... (так само повторення. – Н. Д.) [ММ, с. 35].*

С.Й. Грица, авторка теорії пісенної/фольклорної парадигми як сукупності варіантів одного пісенного зразка, утворених унаслідок його трансформацій у просторово-часовому русі, уважала, що подібні формули тісно пов'язані з народною метрикою та музикою [Грица 1979, с. 77]. Дослідниця показала, як виконавець дум Г. Ткаченко, орієнтуючись на фіксовані зразки епічних творів, удавався до сталих формул, допускаючи незначні зміни сюжетного плану та знімаючи смислові недоречності, що виникли внаслідок затемнення змісту деяких висловів у процесі тривалого функціонування текстів.

Як уже було сказано, поки що не вироблено єдиного підходу до кваліфікації формул-кліше. Зокрема, Є.Б. Артеменко й О.Т. Хроленко використовували термін «блок», вкладаючи в нього лінгвістичний зміст: «Блок у нашому розумінні – це закінчений у смислового і граматичного відношення фрагмент пісенного тексту, за обсягом рівний предикативній одиниці (простому або складному реченню), який утворює один або більше віршів (одну чи більше музичних фраз), має усталені лексико-граматичні ознаки (мовну скріпу) і трапляється не менше, ніж у трьох різних піснях» [Артеменко 1988, с. 40]. З нашого погляду, назва *формула-кліше* має загальніший зміст, тому їй варто надавати перевагу в дослідженнях стійких одиниць. Ми докладніше розглянули це питання в окремій статті та в монографії [Данилюк 2009; Данилюк 2010].

Усній поезії властиві традиційні описи *бою – як засівання поля, битви – як бенкету з пивом або вином*, напр.: *Що там доброго в Уграх слішати? Добре слішано, бо юж поорано, Юж поорано, золотом засіяно, Павяним пірцем заволочено, Золотим мечом загорожено [ЯГ, 2, с. 72]; Чорна роля заорана І кулями засіяна, Білим тілом зволожена І кровію сполочена [ММ, с. 154].* Дослідники вважають, що в умовах трудового життя символічний образ *війна – сіяння, воювати – списом орати поле, стрілами засівати* поступово перетворився на образ хліборобської праці, напр.: *Що в полі, полі, близько дорозі, Ой там Іван орлами оре. Орлами оре, стрілкою сіє, Стрілкою сіє, лучком волочить... [НП, с. 47]; Орел поле ізорав Да й ячменю насіяв, Крилечками*

золочив, Дрібен дощик примочив, – Це ж парубкам на коровай [МВ, с. 91]. Однак відгомін давніх часів спостерігаємо, зокрема, в описах сохи орача-богатиря з використанням образних епітетів: *В чистім полі ратаї твоє, Ратаї твоє всьо молодіє, Волики твоє всьо половиє, яремця твоє всьо буковіє, Ой сохи твоє да й золотіє, Сошнички твоє всьо мідяніє, Подвої твоє всьо дротяніє, Полиці твоє всьо срібняніє, Поводки твоє всьо шовковіє!* [ОД, с. 82–83]. Крім того, в українських піснях мовна картина сіяння може також передавати сильні почуття людини, як-от: *Ой горе ж мені, горе! Нещасная доля! Виорала вдовонька мислоньками поле, Чорними оченками заволочила, Дрібними слезами все поле змочила* [ММ, с. 114]. Мовний образ бенкет – битва зі сталими одиницями наварити пива, наточити вина, поширений в текстах періоду Козаччини, як-от: *Браття козаки – запорозці! Добре знайте, барзо гадайте, Из ляхами пиво варити затирайте; Лядській солод, козацька вода, Лядські дрова, козацька труда* [АА, 1, с. 187]; *Ой наточив Іван Богун невірам вина, – Та було ж їх сорок тисяч, а тепер нема* [З, с. 38]; *Дітки ж мої, січові козаченьки, Гей, ви сідлайте ж коні вороненькі, Та й до хана ми поїдемо в гості ...Та наробимо ж ми великого дива, Та наваримо кривавого пива* [З, с. 38].

Варто сказати, що Б.М. Путилов, М.М. Плісецький, М.Н. Москаленко та інші дослідники розглядали подібні місця як алегорично-символічні формули. Зауважимо, що М.Н. Москаленко надавав перевагу терміну «смысл-кlišе» і, спираючись на працю М.М. Сулими, навів низку вживаних науковцями найменувань: «загальні місця», клішовані формули і мотиви, або, точніше, смислові фольклорні кліше, «смысл-кlišе», якщо скористатися з аналогії віршознавчому терміну «ритм-кlišе» [Сулима 1985]. Крім того, важливо звернути увагу, що в результаті зіставно-історичного аналізу давніх текстів учений трактував ці смысл-кlišе як своєрідний універсальний «спільний знаменник» для східнослов'янського обрядового та давньоруського «Слова о полку Ігоревім» [Москаленко 1988, с. 32]. М.М. Плісецький також виявив подібні формули в колядках і в «Слові о полку Ігоревім» та воїнських повістях давньоруського періоду, що, на його думку, засвідчує тематичну і стилістичну близькість цих творів [Плісецький 1958]. Наведемо приклад поширеного фольклорного кліше – загадки, яку загадує хлопець дівчині або русалка молодим людям: *Ой що росте без кореня, А що біжить без повода, А що цвіте да без цвіту? – Камінь росте без кореня, Вода біжить без повода, Папороть цвіте без цвіту* [ЗЗ, с. 73]. Вона має багато варіантних форм, як-от: *А що грає – голос має? А що плаче – сліз не має? А що біжить без пригону? А що світить в ясну пору? А що в'ється круг деревця? А що горить без полум'я, А що росте без кореня? ... Скрипка грає – голос має, Вода біжить без пригону, Місяць світить в ясну пору, А хміль в'ється круг деревця, Сонце горить без полум'я, Камінь росте без кореня* [Там само, с. 74]. Серед них – давні космогонічні загадки, наявні в обрядових піснях багатьох

слов'янських народів, на зразок білоруської: *Ой што гарець без польм'я, Ой што расте без кореня, Ой што бяжиць без повада? ... Сонца гарець без польм'я, Камень расте без кореня, В'яда бяжиць без повада* [З, с. 39]. Тут використано назви-символи світотворення: сонца, камень, в'яда.

Алегорично-символічного значення набувають також картини-формули, за допомогою яких зображено певні межові події та стани: загибель козака, чумака чи бурлаки описано як одруження або спорудження хати: *Да й не каже, сівий конь, што я вбітий лежу, Да й скажи, сівий конь, што жонатий ходжу, Оженіла мене куля бистренькая, А звенчала мене шабля остренькая. Да й дала мне все й дубовую труну, Гей, дубовая труна – то ж жона моя родна* [ФК, с. 280]. Подібні формули за функцією можна віднести до евфемізмів, що в пом'якшеній формі передають табуйоване поняття (*смерть, загибель*): *Да не кажи, Ворон-коню, що я утопився, Уз'яв собі жінку панночку – В чистім полі земляночку* [Б, с. 259]. *А вже твій син оженився, Та взяв собі паняночку – В чистім полі земляночку!* [Там само, с. 57].

Перелік кількох десятків фольклорних мотивів та смисл-кlišе, спільних для низки жанрів усної словесності східних слов'ян (припускаємо, що слов'ян загалом. – Н. Д.) – колядок, билин, замовлянь, загадок, переказів, казок, голосінь дав підстави М.Н. Москаленкові зробити важливе припущення, що це не лише стійкі мовні кліше, а щось більше ніж стилістичний засіб: «Можливо, є підстави припускати існування цілісної художньої системи (або навіть цілісного єдиного типу художньої і світоглядної свідомості)... Якщо так, то численні фольклорні смисл-кlišе являють собою, сказати б, універсальний «алфавіт світу», за допомогою якого можливе зведення всього розмаїття відкладеної у слові реальності до спільного знаменника єдиного і гармонійно організованого космосу» [Москаленко 1988, с. 42–43]. Звичайно, таке припущення потребує докладних студій на широкому слов'янському та загалом індоєвропейському матеріалі. Таким чином, стали формули займають важливе місце у структурі пісенного тексту і пов'язані з міфологічним мисленням носіїв фольклору.

Висновки. Отже, найбільш характерні для народної поезії стійкі образні засоби за формою і змістом – це фразеологізми, семантико-синтаксичні паралелізми, усталені формули-кlišе. Усім їм властива постійність, повторюваність, деякі специфічні способи граматичного оформлення, що дає підстави окремим ученим відносити їх до фразеологізмів. Для уснопісенних текстів характерні власне народні фразеологізми, які розуміємо в широкому плані (фразеологічні одиниці та паремії), що також мають постійний склад, неодноразово повторені та відтворені у пісенних творах, у багатьох випадках – національно-культурна маркованість. Типова ознака поетичного тексту – використання семантико-синтаксичних паралелізмів, які асоціативно поєднують життя і почуття людини та стан природи, дії тварин, птахів, рослин тощо. Саме з цієї фігури беруть початки такі народнопое-

тичні засоби виразності, як порівняння, метафори, символи і под. Усталені формули-кліше – це постійні за мовним вираженням, відтворювані з незначними видозмінами словесні комплекси, вжиті для опису типових пісенних ситуацій. Зокрема, це традиційні зображення бою як оранки й засівання поля, як бенкету з пивом або вином, загибелі як одруження тощо. Вони є вузлами емоційно-образного змісту, тісно пов'язані з мелодикою тексту, особливостями його запам'ятовування та усного

передавання. Підтримуємо думку вчених про національну специфіку стійких образних одиниць, їх зв'язок із ментальністю етносу, мовною картиною світу: «Для людини, добре обізнаної з культурно-національним контекстом й уснопоетичними традиціями рідного народу, це не просто сполучення загальноживаних слів, – а експресивно-стилістичні вузли психологічного та асоціативного змісту, емоційно-оцінної та образної наснаги» [Чабаненко 1984, с. 46].

ЛІТЕРАТУРА

1. Артеменко Е.Б. Принципы народно-песенного текстообразования. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1988. 178 с.
2. Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. Историческая поэтика / ред., вступ. ст. и примеч. В.М. Жирмунский; 2-е изд., испр. Москва: УРСС, 2004. С. 125–199.
3. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Избранные труды: Лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1977. С. 140–161.
4. Грица С.Й. Мелос української народної епіки. Київ: Наукова думка, 1979. 245 с.
5. Данилюк Н. Народнопоетичне слово у складі типових синтаксичних конструкцій *Волинь-Житомирщина*: історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир, 2009. № 19. С. 229–237.
6. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / ред. С.Я. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. 224 с.
7. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова: монографія. Київ: Наукова думка, 1987. 245 с.
8. Івахненка Т.А. Славесныя формулы і кампазіцыйная схемы календарна-абрадавых песенных тэкстау. *Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. Серыя 4. 2004. № 2. С. 3–8.
9. Калашникова Е.А. Параллелизм как составляющее формульности эпического текста. *Язык русского фольклора*: межвуз. сб. / отв. ред. З.К. Тарланов. Петрозаводск: Изд-во Петрозавод. ун-та, 1988. С. 71–82.
10. Колесса Ф. Українська усна словесність. Львів: Накладня фонду «Учітеся, брати мої», 1938. 644 с.
11. Лорд А.Б. Сказитель / пер. с англ. Ю.А. Клейнера, Г.А. Левинтона; отв. ред. Б. Н. Путилов. Москва: Восточ. лит., 1994. 369 с.
12. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Москва: Изд-во «Искусство», 1970. 364 с.
13. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / ред. Л.І. Мацько; 2-е вид., виправ. Київ: Вища школа, 2005. 462 с.
14. Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу. *Золотослов*. Поетичний космос Давньої Русі / упоряд., передм., перекл. М. Москаленко. Київ: Дніпро, 1988. С. 6–46.
15. Никитина С.Е., Васильева Н.В. Экспериментальный системный толковый словарь стилистических терминов. Москва: Иняз РАН, 1996. 172 с.
16. Петенева З.М. Язык и стиль русских былин. Львов: Изд-во при Львовском госуниверситете изд-во объединения «Вища школа», 1985. 209 с.
17. Плисецкий М.М. О стилях героического эпоса различных эпох. Поэтика как средство исторического приобщения эпических произведений. *Основные проблемы эпоса восточных славян*: сб. ст. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 344 с.
18. Потебня О. Естетика і поетика слова. *Олександр Потебня*: збірник / пер. з рос., упоряд., авт.вст. ст., приміт. І.В. Іваньо, А.І. Колодна. Київ: Мистецтво, 1985. 302 с.
19. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство. Типология и этническая специфика. Москва: Восточная литература, 1997. 295 с.
20. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
21. Сулима М.М. Українське віршування кінця XVI–початку XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 146 с.
22. Сучасна українська літературна мова / Грищенко А.П. та ін.; ред. А.П. Грищенко: підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.; 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Вища школа, 1997. 494 с.
23. Фразеологічний словник української мови / ред. кол. Паламарчук Л.С. (голова) та ін.: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1. 528 с.
24. Франко І.Я. Як виникають народні пісні. Вибрані статті про народну творчість / упоряд. О. Дей. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. С. 150–191 с.
25. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. Київ: Вища школа, 1984. 167 с.
26. Jakobson Roman. Linguistics and Poetics. *Style in Language*. New York – London, 1960. P. 350–377.
27. Jones R. Language and Prosody of Russian Folk Epic. Paris, 1972. 121 p.
28. Parry M. Studies in the epic technique of oral verse-making. Harvard Studies in Classical Philology, Vol. 41. Homer and Homeric Style. Oxford, 1930. P. 73–143.

REFERENCES

1. Artemenko E.B. (1988) Principy narodno-pesennogo tekstoobrazovaniya [The principles of the folksongs' formations of the text]. Voronezh: Izd-vo Voronezh. un-ta. 178 . [in Russian].
2. Veselovskiy A.N. (2004) Psihologicheskii paralelizm i ego formy v otrazheniyakh poeticheskogo stilya [The psychological paralelizm and his forms in the representations of the poetic style]. Istoricheskaja pojetika / red.V.M. Zhirmunskiy. Moskva: URSS. S. 125–199 [in Russian].
3. Vinogradov V.V. (1977) Ob osnovnykh tipakh frazeologicheskikh edinit v russkom yazyike [About main types of the phraseological units in the Russian language]. Izbrannye trudy: Leksikologiya i leksikografiya. Moskva: Nauka. S. 140–161 [in Russian].
4. Hrytsa S. Y. (1979) Melos ukraïnskoi narodnoi epiky [The melos of the Ukrainian folk epics]. Kyiv: Naukova dumka. 245 s. [in Ukrainian].
5. Danyliuk N. (2009) Narodno-poetychne slovo u skladi tipovykh syntaksychnykh konstruksii [The folksongs word in the structure of the typical syntax constructions]. *Volyn-Zhytomyrshchyna: istoriko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. Zhytomyr, № 19. S. 229–237 [in Ukrainian].
6. Yermolenko S.Ya., Bybyk S.P., Todor O.H. (2001) Ukraïnska mova. Korotkyi tлумachnyi slovnyk linhvistychnykh terminiv [Ukrainian language. The short dictionary of the linguistics terms] / red. S.Ya. Yermolenko. Kyiv: Lybid. 224 s. [in Ukrainian].
7. Yermolenko S.Ya. (1987) Folklor i literaturna mova [The folklor and literature language]. Kyiv: Naukova dumka. 245 s. [in Ukrainian].
8. Ivahnenka T.A. (2004) Slavesnyiia formuly i kampazitsynaya shemy kalendara-abradavykh pesennykh tekstau [The words formulas and the compositionals outlines of epy of the calendar-ritual texts]. *Vestnik Belaruskaga dzerzhaunaga universitata*. Seryya 4. № 2. S. 3–8 [in Belorussian].
9. Kalashnikov E.A. (1988) Parallelizm kak sostavlyajushhee formulnosti epicheskogo teksta [The parallelism as a constituent of the formality of the epic text]. *Yazyk russkogo folkloru: mezhvuz. sb.* Petrozavodsk: Izd-vo Petrozavod. un-ta. S. 71–82 [in Russian].
10. Kolessa F. (1938) Ukraïnska usna slovesnist [Ukrainian oral literature]. Lviv: Nakladnia fondu «Uchitiesia, braty moi». 644 s. [in Ukrainian].
11. Lord A.B. (1994) Skazitel [The singer of tiles] / per. s angl. Moskva: Vostochn. lit. 369 s. [in Russian].
12. Lotman Yu.M. (1970) Struktura hudozhestvennogo teksta [The structure of the literary text]. Moskva: Izd-vo «Iskusstvo». 364 s. [in Russian].
13. Matsko L.I., Sydorenko O.M., Matsko O.M. (2005) Stylistyka ukraïnskoi movy [Stylistics of Ukrainian language] / red. L.I. Matsko. Kyiv: Vyshcha shkola. 462 s. [in Ukrainian].
14. Moskalenko M. (1988) Folklornyi alfavit davnoruskoho kosmosu [The folklor alphabet of the old Russian cosmos]. Zolotoslov. Poetychnyi kosmos Davnoi Rusi / uporiad., peredm., perekl. M. Moskalenko. Kyiv: Dnipro. S. 6–46. [in Ukrainian].
15. Nikitina S.E. (1996) Vasilyeva N.V. Eksperimentalnyi sistemnyi tolkovyi slovar stilisticheskikh terminov [The experimental system explanatory dictionary of the stylistic terms]. Moskva: Inyaz RAN. 172 s. [in Russian].
16. Peteneva Z.M. (1985) Yazyk i stil russkikh bylin [The language and the style of the Russian epics]. Lvov: Vishha shkola. 209 s. [in Russian].
17. Pliseckiy M.M. (1958) O stilyakh geroicheskogo eposa razlichnykh epokh. Poetika kak sredstvo istoricheskogo priourcheniya epicheskikh proizvedeniy [About the styles of the heroic epic of the different times. The poetics like a means of the history attachment of the epic writtings]. *Osnovnye problemy eposa vostochnykh slavyan*: sb. st. Moskva: Izd-vo AN SSSR. 344 s. [in Russian].
18. Potebnia O. (1985) Estetyka i poetyka slova [The aesthetics and poetics of a word]. Oleksandr Potebnia: zbirnyk / per. z ros., uporiad. I.V. Ivano, A.I. Kolodna. Kyiv: Mystetstvo. 302 s. [in Ukrainian].
19. Putilov B.N. (1997) Epicheskoe skazitelstvo. Tipologiya i etnicheskaya spetsifika [The epic singers of tiles. The typological and ethnical specific]. Moskva: Vostochnaya literatura. 295 s. [in Russian].
20. Selivanova O. (2006) Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopedia [The modern linguistics: terminological encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K. 716 s. [in Ukrainian].
21. Sulyma M.M. (1985) Ukraïnske virshuvannia kintsia XVI – pochatku XVII st. [The Ukrainian written poetry of the end of the 16th – the beginning of the 17th centuries]. Kyiv: Naukova dumka. 146 s. [in Ukrainian].
22. Suchasna ukraïnska literaturna mova [The modern Ukrainian language] (1997) / Hryshchenko A.P. ta in.; red. A.P. Hryshchenko: pidruch. dlia stud. filol. spets. vyshch. navch. zakl.; 2-e vyd., pererob. i dop. Kyiv: Vyshcha shkola. 494 s. [in Ukrainian].
23. Franko I.Ya. (1955.) Yak vynykaiut narodni pisni [How the folk songs come into being].// Franko I.Ya. Vybrani statti pro narodnu tvorchnist / uporiad. O.I. Dei. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. S. 150–191 s. [in Ukrainian].
24. Frazeolohichniy slovnyk ukraïnskoi movy [Phraseological dictionary of Ukrainian language] (1993): u 2 kn. Kyiv: Naukova dumka. Kn. 1. 528 s. [in Ukrainian].
25. Chabanenko V.A. (1984) Osnovy movnoi ekspresii [The basises of the language expression]. Kyiv: Vyshcha shkola, 167 s. [in Ukrainian].
26. Jakobson Roman (1960) Linguistics and Poetics. *Style in Language*. New York- London. P. 350–377 [in English].

27. Jones R. (1972) *Language and Prosody of Russian Folk Epic*. Paris. 121 p. [in English].
 28. Parry M. (1930) *Studies in the epic technique of oral verse-making*. *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 41. Homen and Homeric Style. Oxford. P. 73–143 [in English].

ДЖЕРЕЛА

- АА, 1 – Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: в 3 т. Москва: Современный писатель, 1995. Т. 1. 1995. 416 с.
 Б – Бандурка: Українські сороміцькі пісні / упоряд. М. Сулима. Київ: Дніпро, 2001. 280 с.
 ДЧ – Народні пісні з голосу Дніпрової Чайки та в її записках / упоряд., авт. вст. ст. та приміт. О.І. Дей та В.Г. Зінчук. Київ: Муз. Україна, 1974. 215 с.
 ДЯ – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / упоряд., авт. вст. ст., приміт. та комент. М.М. Олійник-Шубравська. Київ: Музична Україна, 1990. 453 с.
 З – Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / упоряд., авт. передм. та перекл. М. Москаленко. Київ: Дніпро, 1988. 294 с.
 ЗЗ – Закувала зозуленька: антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скороговки. Упоряд., авт. передм. та приміт. Н.С. Шумада. Київ: Дніпро, 1987. 392 с.
 ЗХ – Українські народні пісні в записках Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд., авт. комент. О.І. Дей. Київ: Наукова думка, 1974. 783 с.
 ІМ – Народні пісні в записках Івана Манжури / упоряд., авт. вст. ст. та приміт. Л.С. Каширіна. Київ: Дніпро, 1974. 351 с.
 ІП – Історичні пісні / упоряд. І.П. Березовський, М.С. Родіна, В.Г. Хоменко; упоряд. нот. матер. А.І. Гуменюк; ред. М.Т. Рильський, К.Г. Гуслистий. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 1068 с.
 Л – Записи автора 1998–2002 рр. від Т.М. Данилюк, 1932 р. н., жительки м. Луцька Волинської обл. (архів авторки).
 ЛУ – Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 9. Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. 431 с.
 МВ – Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / упоряд., авт. передм. і приміт. О.І. Дей. Київ: Наукова думка, 1983. 528 с.
 МГ – Народні пісні в записках Миколи Гоголя / упоряд., післямова і приміт. О.І. Дея. Київ: Муз. Україна, 1985. 202 с.
 ММ – Українські народні пісні, видані М. Максимовичем (Фотокопія з вид. 1827 р.) / підгот. вид. П.М. Попова. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 343 с.
 НЗП – Наймитські та заробітчанські пісні / авт. передм. С.Й. Грица; редкол. О.І. Дей та ін. Київ: Наукова думка, 1975. 575 с.
 НП – Народні перлини / упоряд., авт. вст. ст. М. Стельмах. Київ: Дніпро, 1975. 391 с.
 ОД – Дей О. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року / упоряд., авт. передм. і приміт. О.І. Дей. Київ: Наукова думка, 1965. 804 с.
 ПВ – Пісні з Волині / упоряд., авт. приміт. та вст. ст. О.Ф. Ошуркевича. Київ: Муз. Україна, 1970. 333 с.
 ПК – Пісні кохання / упоряд., авт. вст. ст. та приміт. О.І. Дей. Київ: Дніпро, 1986. 366 с.
 ПРЖ – Пісні родинного життя / упоряд., авт. вст. ст. та приміт. Г.В. Довженок. Київ: Дніпро, 1988. 359 с.
 ПЧ – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Материалы и исследование, собранные П.П. Чубинским. Санкт-Петербург: [б. и.], 1872 – 1878, Т. 3. 523 с.; Т. 5. 1209 с.; у тексті арабськими цифрами позначено том і сторінку.
 ФК – Музичний фольклор з Полісся у записках Ф. Колесси та К. Мошинського. Київ: Музична Україна, 1995. 432 с.
 ЯГ – Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким. Москва: Изд-во Импер. общ-ва истории и древностей российских, 1878. Ч. 2. 841 с.

REFERENCES

- АА, 1 – Afanasyev A.N. (1995) *Poetycheskie vozzreniya slavian na pryrodu* [Poetic view of the slaves on a nature]: v 3 t. Moskva: Sovremennyy pysatel. T. 1. 1995. 416 s. [in Russian].
 Б – Bandurka: Ukrainski soromitski pisni [Bandurka: Ukrainian shameful songs] (2001) / uporiad. M. Sulyma. Kyiv: Dnipro. 280 s. [in Ukrainian].
 ДЧ – Narodni pisni z holosu Dniprovoy Chaiky ta v yii zapysakh [Folk songs from the voice of Dniprova Chaika and in his fixation] (1974) / uporiad. O.I. Dei ta V.H. Zinchuk. Kyiv: Muz. Ukraina. 215 s. [in Ukrainian].
 З – Zolotoslov. Poetychnyi kosmos Davnoi Rusi [Zolotoslov. Poetic kosmos of Antion Rus'] (1988) / uporiad. M. Moskalenko. Kyiv: Dnipro. 294 s. [in Ukrainian].
 ЗЗ – Zakuvala zozulenka: antolohiia ukrayinskoj narodnoi tvorchosti. Pisni, pryslivia, zahadky, skoromovky (1987) [Zakuvala zozulenka: anthology of the Ukrainian folklore. Songs, proverbs, riddles, skewers] / uporiad. N.S. Shumada. Kyiv: Dnipro. 392 s. [in Ukrainian].
 ЗХ – Ukrainski narodni pisni v zapysakh Zoriana Dolenhy-Khodakovskoho (z Halychyny, Volyni, Podillia, Prydniprianshchyny i Polissia) [Ukrainian folk songs in the fixation of Zorian Dolenha-Khodakovsky (from Galicia,

- Volyn, Podillia, Dnieper region and Polissya)] (1974) / uporiad. O.I. Dei. Kyiv: Naukova dumka. 783 s. [in Ukrainian].
- III – Istorychni pisni [Historical Songs] (1961) / uporiad. I. P. Berezovskiy, M.S. Rodina, V.H. Khomenko. Kyiv: Vyd-vo AN URSS. 1068 s. [in Ukrainian].
- II – Zapysy avtora 1998–2002 rr. vid T.M. Danyliuk [Authors fixations of the 1998–2002 years from T.M. Danyliuk], 1932 r. n., zhytelky m. Lutska Volynskoi obl. (arkhiv avtoroky).
- IV – Lesia Ukrainka (1977). Zibrannia tvoriv [Lesia Ukrainka. Collection of works]: in 12 vol. Kyiv: Naukova dumka. T. 9. The fixations of the folklor. Songs from a voice of Lesia Ukrainka. 431s. [in Ukrainian].
- V – Folklorni zapysy Marka Vovchka ta Opanasa Markovycha [Folklor fixations of Marko Vovchok and Opanas Markovych](1983) / uporiad. O.I. Dei. Kyiv: Naukova dumka. 528 s. [in Ukrainian].
- VI – Narodni pisni v zapysakh Mykoly Hoholia [Folk songs in the Mykola Hohol fixation](1985) / uporiad. O.I. Dei. Kyiv: Muz. Ukraina. 202 s. [in Ukrainian].
- VII – Ukrainski narodni pisni, vydani M. Maksymovychem (Fotokopiia z vyd. 1827 r.) [Ukrainian folk songs in the edition of M. Maksymovych (Fotocopy from the ed. of the 1827)] (1962) / pidhot. vyd. P.M. Popova. Kyiv: Vyd-vo AN URSS. 343 s. [in Ukrainian].
- VIII – Naimytski ta zarobitchanski pisni (1975) [Mercenary and labor songs] / redkol. O.I. Dei ta in. Kyiv: Naukova dumka. 575 s. [in Ukrainian].
- IX – Narodni perlyny [Folk pearls] (1975) / uporiad. M. Stelmakh. Kyiv: Dnipro. 391 s. [in Ukrainian].
- X – Dei O. Koliadky ta shchedrivky. Zymova obriadova poeziia trudovoho roku [Dei O. Koliadkas and shchedrivkas. Winter ritual poetry of the working year] (1965) / uporiad. O.I. Dei. Kyiv: Naukova dumka. 804 s. [in Ukrainian].
- XI – Pisni z Volyni [Songs from Volyn] (1970) / uporiad. O.F. Oshurkevych. Kyiv: Muz. Ukraina. 333 s. [in Ukrainian].
- XII – Pisni kokhannia [Songs of love] (1986) / uporiad. O.I. Dei. Kyiv: Dnipro. 366 s. [in Ukrainian].
- XIII – Pisni rodynnoho zhyttia [Songs of the family life] (1988.) / uporiad. H.V. Dovzhenok. Kyiv: Dnipro, 359 s. [in Ukrainian].
- XIV – Trudy etnograficheskoi-statisticheskoi ekspeditsii v Zapadno-Russkii kraii: Materialy i issledovaniia, sobrannye P.P. Chubinskim (1872–1878) [The works of the ethnographic and statistic expedition to the South-Russian region: the materials and research of P.P. Chubinski (1872–1878)]. Sankt-Peterburg. T. 3. 523 s.; T. 5. 1209 s. [in Ukrainian].
- XV – Muzychnyi folklor z Polissia u zapysakh F. Kolessy ta K. Moshynskoho [Musical folklor from Polissya in the fixations of F. Kolessa and K. Moshynski] (1995). Kyiv: Muzychna Ukraina. 432 s. [in Ukrainian].
- XVI – Narodnye pesni Galitckoi i Ugorskoii Rusi, sobrannye Ya.F. Holovatskim [Folk songs of Galicia and Hungary Rus in the collection of Ya.F. Holovatsky] (1878). Moskva: Izd-vo Imper. obshch-va istorii i drevnostei rossiiskikh. Ch. 2. 841 s. [in Ukrainian].

THE SET EXPRESSIONS IN THE TEXTS OF THE FOLK UKRAINIAN SONG

Abstract. The article is devoted to the most typical figurative means of the folk poetry – idioms/phrasological units, semantic syntactic parallelisms, and set formulae-clichés. It has been found out that scholars refer different means to the set folklore units: traditional epithets, comparisons, metaphors, parallelisms, repetitions, idioms, set verbal complexes, blocks, loci communes and others. These means in the structure of a folklore text were analyzed by such linguofolklorists as A. Yevgenieva, Y. Artemenko, I. Ossovetsky, O. Khrolenko, S. Yermolenko, T. Betsenko and others. All these means are characterized by consistency, repetition, and some specific grammatical forms. These characteristics enable some scholars to define them as idioms/phrasological units. Researchers connect the appearance of set expressions with specificity of the creation of the folk poetry texts and the oral form of their functioning.

Oral folk poetry texts are characterized by the original folk phrasological units which we understand in the expanded sense (phrasological units and proverbs). They have a stable componential structure, are repeated multiple times, reflected in songs, and, in many cases, are culturally marked. A typical feature of a poetry text is the usage of semantic syntactic parallelisms which associatively combine a life and feelings of a person and a state of nature, actions of animals, birds, plants etc. Set formulae-clichés are verbal complexes that have a set language representation, are reused with minor deviations and are applied to describe typical song situations. Usually, these are traditional descriptions of a battle as ploughing and sowing of a field, as a fest with beer or wine, death as marriage etc. They are the nodes of emotional figurative meaning, are closely connected with the melody of a text, and become peculiar features of its memorization and oral transmission.

We support the idea of other scholars about the national specificity of the set figurative units, their connection with the mentality of an ethnic community and a linguistic world view.

Keywords: a text of a folk Ukrainian song, a set expression, set figurative means, a phrasological unit, semantic syntactic parallelisms, and set formulae-clichés.

© Данилюк Н., 2020 р.

Ніна Данилюк – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7373-2902>

Nina Danylyuk – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Lesya Ukrainka Eastern European National University; Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7373-2902>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В УКРАЇНСЬКИХ ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКИХ ГОВІРКАХ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (44)
УДК 811.161.2'282.2

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44)128–135

Делюсто М. Фразеологізми в українських південнобессарабських говірках: стан і перспективи дослідження; кількість бібліографічних джерел – 24; мова українська.

Анотація. У статті з'ясовано стан і перспективи дослідження фразеологічних одиниць в українських південнобессарабських говірках – новожитніх діалектних мікросистемах, що понад двісті років функціонують на півдні Одещини в тісних міжмовних та міждіалектних контактах з румунськими, російськими, болгарськими, гагаузькими та іншими говірками. Зокрема, автор констатує, що у наявних розвідках про різні мовні рівні цих українських говірок, фразеологічний рівень, особливо евристичний щодо діалектної мови, описано принагідно, подано окремі слова, що відповідають фраземі, окремі усталені звороти, насамперед специфічні, викликані міжмовною взаємодією, фрагментарно збережені архаїчні явища, або ті, що пов'язані з певним видом діяльності. Тому вивчення фразем в латеральному полілінгвальному південнобессарабському ареалі становить одне з першочергових завдань діалектологів.

У статті доведено, що важливим джерелом, яке сприяє глибшому пізнанню та усвідомленню строкатої національно-мовної та національно-культурної специфіки південнобессарабського краю, відбитої в діалектних фразеологічних одиницях, є зібрані й упорядковані хрестоматії діалектних текстів, записаних від представників цих говірок. Вивчення фразеологічних одиниць на підставі свідчень діалектних текстів порушує питання типології цих одиниць у них. Ураховуючи наявні класифікації, автор пропонує розрізняти фраземи й за маркуванням генетичної основи говірок (південно-східної генези, південно-західної, північної); ознакою відтворюваності / оказіональності – здатності бути створеними діалектоносієм у момент мовлення.

З-поміж фразем різних тематичних груп лексики відзначено такі, що демонструють спільність з іншими діалектами української мови (*знай'шоўс'а син, знайш'лос'а дит'а* 'народився син (дитя)'), специфічні, що постали внаслідок міжмовної взаємодії (*чис'тити 'баги* 'обрізати кущі винограду', *прашу'вати гар'ман* 'сапати город', *не'ма д'килу* 'нема розуму'), а також генетичні маркери, зокрема буковинсько-подільської генези (*п'іти до 'баби Ан'іки / Ан'ік'іі* 'померти') тощо.

Ключові слова: українська південнобессарабська говірка, фразеологізм, діалектний текст, запозичення, генеза.

Постановка проблеми. Українські південнобессарабські говірки побутують у полімовному й полідіалектному ареалі межиріччя Дністра і Дунаю (південь Одеської обл.), їх досліджували А.М. Муқан, В.П. Дроздовський, Т.П. Заворотна, П.Ю. Гриценко, А.О. Колесников, О.О. Мірошниченко, О.А. Даки та ін. Сучасні описові та лінгвогеографічні дослідження цих говірок засвідчують їхній поділ за часом формування на давніші (основні) і новіші, а за характером діалектогенезу – на моногенні (та з ознаками моногенності) і полігенні та мішані (тло, на якому розгортається мозаїка моногенних говірок) [Колесников 2015]. Будучи новожитніми, функціонуючи у складній мовній ситуації, демонструючи поєднання двох різноспрямованих процесів: збереження материнських рис і набуття нових в умовах міждіалектної і міжмовної взаємодії [Колесников 2015, с. 446], ці говірки залишаються надзвичайно цікавим та цінним об'єктом спостережень не лише для діалектологів, а й для істориків мови та соціолінгвістів.

З-поміж розвідок про різні мовні рівні цих новожитніх українських говірок зовсім не охопленим на сьогодні є фразеологічний рівень, який натомість уважають особливо евристичним щодо діалектної мови. Він реалізується переважно в усній формі мовлення, яка становить невичерпне джерело для постановки стійких словосполучень, «саме в ній най-

краще простежуються виникнення фразеологізмів, шляхи їхнього творення, видозміни структури, функціонування» [Бевзенко 1980, с. 195]. Крім того, не втрачає актуальності вивчення фразеології таких латеральних слов'янських ареалів як Південна Бессарабія, що характеризується «схрещенням різних діалектних стихій» [Вархол, Івченко 1990, с. 5].

Аналіз досліджень. Наявні студії, безпосереднім об'єктом яких стала лексика південнобессарабських говірок, фіксують сталі вирази принагідно, у них подано окремі слова, що відповідають фраземі, окремі усталені звороти, насамперед специфічні, викликані міжмовною взаємодією, фрагментарно збережені архаїчні явища [Дроздовський 1962, додатки; Заворотна 1967], або ті, що пов'язані з певним видом діяльності [Москаленко 1958; Гриценко 1984; Словник українських говірок 2011]. Так, у додатках до дисертації В.П. Дроздовського знаходимо: *ко'та пус'кати*, 'прийом, з допомогою якого допитували учасників Татарбунарського повстання' (*нашому 'Ван'і ко'та пус'кали / шоб не' моу'чаў / за ру'башку // по'том 'били по ко'тов'і / кот шк'р'абаў сильно // (Бр.); не 'бачити с'в'іжой' со'ломи*, 'бути не обізнаним з сільською побутою' (*цей 'д'ат'ко ма'бут'ше ни 'бачиў с'в'іжой' со'ломи (Тат.); сто'йати у план*, 'хата з дверима на південь, причілкою до вулиці' (*хата бу'вайе сто'йит' у план / це ко'ли дверима на 'п'іуден' / при'ч'ілкою до 'улиц'і*

// (Пр.Тат); *на св'іт благослов'атице'а* 'розвиднятися' (Пр.Тат); *ходу (дати)*, 'швидко втекти, побігти' (*а йа кон'і покинуж та ходу / тай ут'ік* // (КБ); *стату дубала* 'стати на руки вверх ногами' (Пр.Тат, Лим., Тр., Рб.) *сам ста'іе дубала Вас'ко Корн'ійу* // (Пр.Тат) [Дроздовський 1962, додатки], пор. [Москаленко 1958, с. 32] тощо.

У монографії П. Ю. Гриценка «Модельовання системи діалектної лексики» (К., 1984) зафіксовано деякі ідіоматичні вислови ТГЛ землеробства і тваринництва, притаманні місцевим говіркам. Автор зазначає, що «найчастіше причинами їх є семантична надлишковість, повторення у синтагмах частини смислу, що призводить до семантичної компресії, опускання у синтагмі окремих лексем, заміни окремих компонентів синтагми семантично об'ємнішою спорідненою лексемою або близькою синтагмою» [Гриченко 1984, с. 63].

У «Словнику українських говірок Одещини» за ред. О.І. Бондаря зафіксовано близько 40 ідіоматичних висловів, більшість яких належать до ТГЛ рибальства, як-от: *забиват'* 'баки' 'збивати з пантелику' (Вм.) [Словник українських говірок 2011, с. 16], *сид'іти на бабайках* 'гребти бабайками (веслами – М.Д.) під час рибальства' (Вл., Тат.) [Словник українських говірок 2011, с. 14], *с'ійати по верс'і* 'сіяти по ріллі перед боронуванням' (НЦ) [Словник українських говірок 2011, с. 37], *йти на брин'дуси'і* 'прогулюватися' (Тат.) [Словник українських говірок 2011, с. 27], *потрусит'* *в'інт'іри* 'вибрати з них (ятерів – М.Д.) рибу' (Вл.) [Словник українських говірок 2011, с. 41], *прит'агнут'* *гика* 'притягнути хвіст паруса, прикріпленого до жердини, якою напинають парус' (Вл.) [Словник українських говірок 2011, с. 51], *і на казан немає* 'невелика кількість виловленої риби' (Вл.); *кинут'* *на казан* 'дати трохи риби на юшку' (Вл.) [Словник українських говірок 2011, с. 90] *облизат'* *мако'зона* 'зовсім не зловити риби' (Вл.) [Словник українських говірок 2011, с. 123] тощо.

Дослідник морфології українських південно-бессарабських говірок, А. О. Колесников, вказував на фразеологізацію в аналізованих говірках окремих граматичних явищ, що «полягає у закріпленні звичайно архаїчних рис і таких, що зникають, за певними фразеологізованими конструкціями», напр., у деяких говірках північнобессарабської генези закріплення частки *най* лише за стійкими вигуківими сполуками *най бог милуй, най гос'под'* *милуйе, най бог прос'тит* і под., за уживання в іншому синтаксичному оточенні лише *хай/нехай (хай спит)* [Колесников 2015, с. 136].

Уважаємо, що глибшому пізнанню та усвідомленню строкатої національно-мовної та національно-культурної специфіки південнобессарабського краю, відбитої у фразеологічних одиницях, сприяють зібрані й упорядковані хрестоматії діалектних текстів, записаних від представників різних мов та діалектів [Делюсто 2016; Колесник, Георгієва 2016]. Адже «автентичний діалектний текст завжди відтворює значний шар позамовної – культурної інформації, яка пов'язана з життям мікросоціуму в

окреслений час», різноманітні свідчення про фрагменти культури діалектоносіїв є розрізненими, неповними, часто не відтворюють цілісної картини традиційної культури, проте пізнавальне значення таких свідчень залишається великим, «і насамперед тому, що такі оповіді часто репрезентують не лише більші фрагменти, а й евристично цінні деталі» [Гриченко 2003, с. XIII].

Незважаючи на те, що тексти зв'язного мовлення як джерело інформації про говірки завжди посідали важливе місце в наукових і навчально-методичних розвідках з діалектології, пор.: Бевзенко С. П. «Практичні заняття з української діалектології» (Одеса, 1970), загальноукраїнська збірка текстів (К., 1977), тексти говірок Чорнобильської зони (К., 1996), Сватівщини (Луганськ, 1998), Старобільщини (Луганськ, 2000), тексти говірок південно-західного наріччя української мови (Львів, 2000), північно-східної Слобожанщини (Львів, 2002), Закарпаття (Ужгород, 2004), Буковини (Чернівці, 2006), Підляшшя (Луцьк, 2007), Бориспільщини (К., 2008), Південної Київщини (Черкаси, 2008), Волинського Полісся (Луцьк, 2010), Західної Полтавщини (Черкаси, 2012), Східної Слобожанщини (Луганськ, 2011, 2013), українських говірок Румунії (Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003) та Східної Словаччини (Нью-Йорк – Прага – Київ, 1998), однієї говірки с. Машеве (К., 2003) тощо, донині реального евристичного потенціалу діалектного тексту як специфічного джерела мовної, навчальної, культурної, історичної інформації не вичерпано, оскільки його використання здебільшого має все ще принагідний, нерегулярний характер.

Мета статті, завдання. Мета статті – висвітлити стан і перспективи дослідження фразеологічної системи українських південнобессарабських говірок.

Завдання статті – узагальнити наявну інформацію про фразеологічний рівень українських південнобессарабських говірок, описати фразеологічні одиниці, зафіксовані в лексикографічних джерелах та автентичних діалектних текстах, записаних від носіїв досліджуваних новожитніх говірок, більшість з яких з кінця XVIII ст. переселилися на ці землі з різних куточків України, зокрема з Таврії, Полтавщини, Поділля, Хотинщини, Дніпропетровщини, Чернігівщини, Криму, Запорозької Січі тощо, визначити їхню специфіку щодо інших українських говірок.

Методи та методика дослідження. У дослідженні використано описовий та зіставний методи. Матеріалом для аналізу стали насамперед транскрибовані аналоги фонозаписів, зроблених упродовж 2006–2019 рр. у польових експедиціях у населені пункти регіону, де компактно проживають українці.

Виклад основного матеріалу. Вивчення фразеологічних одиниць на підставі свідчень діалектних текстів закономірно вимагає розгляду питання статусу та типології фразеологічних одиниць у діалектному мовленні. На думку С.П. Бевзенка, «в українській діалектній мові наявні всі типи фразеологічних одиниць, що властиві літературній мові»,

а) обрядової дії, що символізувала завершення частування на весіллі, **р'ізати коровай** (коли начи^ннають / **р'ізат** коровай / *значит* старості беруть нож і *говор'ат* / ой / *ножик не р'іже* / *немає точила* // і / *л'уди / йак і приглаголи* і на свад'бу несут' / *точила / хто шо* // і *сокиру несут* дл'а того *шоб точили / ножика і пилку несут* // *нос'ат* до тих п'ір *точила* / *поки мама не перев'яже старост'іу* // **коровай не дор'ізайут** до к'райу де *то ну на пал'ца два остайеца* а низ *коровайа* / *йакій не р'іжеца* а // і *коли п'ікс'а коровай* / *вип'ікав'а* / *то у т'істо* / в *самий коровай* / *шче т'іл'ки зроблений* / *не випечений* / *встав'айуца* *коп'ійки* // *цей коровай* коли *вже начи'нають* **р'ізат** / *верхн'у частину зр'ізайут* / *поливайут* / *медом і розда'йут* / *л'уд'ам* // *низ коровайа* / *в нас кажут* п'ідошва / *то в'ід'айут* / *музикантам за те* / *шо вони добре з'райт'і* і *за те* / *шоб п'ідошви одставали* / *до такої ст'ен'і* шоб *вони могли грат*' (Біл.), пор. [Царьова 2015, с. 217; Ужченко 2013, с. 280], б) частування батьків молодого родичами молоді, **мити ноги** (*бат'ка с'адовл'ат* за *с'т'іл і т'е* // *ноги мийут* // *а тоді посл'і того* // *помили ноги і с'адовл'ат* за *с'т'іл* // *а його ухажує вже н'е'в'істка* // *котора не'в'істка прийшла* // і / *вже вхажує бат'ка* // *шо бат'ко* / *вже же'н'іх і н'е'в'еста* // і *уже це вони значит* / *посл'едн'у од'али* // *дочку чи сина зам'іж* / і *вони йім це* / **ноги мийут** // і *вони* / *вони с'ід'ат* за *сто'лом* / *а т'і йіх ухажу'ют* // (Шв.), пор. [Царьова 2015, с. 199; Ужченко 2013, с. 52] тощо.

З-поміж ФО ТГЛ поховання людини в діалектних текстах досліджуваних говірок знаходимо, напр., на позначення проводів небіжчика у потойбічний світ: **стелити до'рогу** (*ну йак простити'є с'а с'покойни'ком* // *йш'че с'церкви* до *цвинтар'а* в нас **стел'ат** до'рогу // *не'ре'д* *домовиноу* *ставл'ат* да там *кала'ча* і на *кала'чу* / **стел'ат** до'рогу там *прости'лайут* // *це може* бут' *полот'енце* / *обр'ез* на *сп'ідниці* / *на фар'тук* / *ну к'ороче* *прости'л'айе'ца* // (Див.); **п'е'чатати домо'вину** (*ну це* / *до того* / *йак опу'стити'є* в *могили* **п'е'чатайут** *домо'вину* // *це такий от ри'ту'ал* // *бе'ре'ца* / *зе'мл'а* / *з могили* / *бат'ушка там тоже* над *нейу* *прово'дит* обр'ад *ше* в *церкві* / і / *цейу* *зе'мле'цу* / *йакос* / *воно там* *сипле'ца* / *навхрест* // (Див.) тощо.

Однією з характерних рис українців регіону, відтворюваних у діалектних текстах і на фразеологічному рівні, є високий ступінь релігійності, набожності, пор.: *ну / не'плохо по'ка* *ше жити* // **слава тоб'і Боже!** // **благодар'у Богов'і!** // *шо Бог дер'жит* нас // *нада* **Богу** *мо'литис'а* / **бо без** **Бога ми не до'рога** // *так как по'прос'у* *йа* **Бога** / *і Бог ме'н'і* // *ну йак* // (Шв.); **на** **кого Бог** / **на** **того й** / *л'уди* (Тат.); **в'ід мене** **мало** / **в'ід Бога** **б'іл'ше** (Біл.) тощо.

З-поміж фразем ТГЛ землеробства та тваринництва наявні як такі, що демонструють певну спільність з іншими діалектами української мови, напр., **плужанити куку'рузу** 'обробляти кукурудзу спеціальним плугом' (*йа* *ж* *йіх о'це* / *е* / *во'ди'у* / *во'ди'у* *та* **плужанити там куку'рузу** *і* *о'це* / *аж*

на Трудов'ске // (Шв.); **бити ко'миш** 'косити очерет' (*на'били* *ко'мишу* *ст'іл'ки* / *шо* *фате* *хату* *ук'рит* // (Тат.), **ду'шит** **ви'но** 'вичавлювати виноград для виготовлення вина' (Мат., Саф., Яр., Пл.), **покласти п'ід сапу картопл'у** (Ск.) 'посадити картоплю за допомогою сапи' [Гриценко 1984, с. 63], **валит' у бабу** (Зб.) 'косити на існуючий покіс', **валит' на ст'іну** (Ол., Шв.) 'косити на некошене' [Гриценко 1984, с. 66], **забрати в себе** 'робити собі подібного', 'уподібнювати' (Зб.) [Гриценко 1984, с. 111], **к'орова нали'вайє** 'з'являється молоко перед отеленням' (Лс.) [Гриценко 1984, с. 148], так і ті, що вирізняє значна кількість одиниць із запозиченням, напр., **чистити ба'ги, працювати гар'ман, іти клако'ю**.

Аналіз діалектних текстів, записаних від носіїв українських південнобессарабських говірок, дозволив виділити серед зафіксованих фразем й такі, що виникли в результаті міжмовної взаємодії. За структурою ці запозичення становлять цілий вислів або утворені за допомогою запозичених лексем як компонента усталеного звороту.

Зауважимо, що специфіка інтерференції українських південнобессарабських говірок, на думку П.Ю. Гриценка, полягає в полінаправленості і тривалості контактів. Ці говірки майже двісті років тісно взаємодіють із румунськими, болгарськими, гагаузькими говірками, зазнали впливу німецьких говірок (до 1940 р.), говірок буджацьких татар (до 1812 р.). Така мовна ситуація зумовила стан, коли «взаємовпливи контактуючих мов на лексико-семантичному рівні настільки відчутні, що інколи джерело постання окремих елементів визначається з певною долею ймовірності» [Гриценко 1984, с. 151].

Дослідники українських говірок ареалу суголосні й у тому, що найлегше ідентифікувати інтерфемери, що з'явилися внаслідок романського впливу, значно складніше – болгарські запозичення, що зумовлено насамперед належністю багатьох лексем, що побутують у болгарських говірках, до лексичної системи румунської та гагаузької мов [Гриценко 1984, с. 152–153], хоча в діалектних текстах говірок з полімовністю носіїв, зокрема українсько-болгарською, спорадично трапляються конструкції, що безсумнівно постали внаслідок саме українсько-болгарської інтерференції, на зразок *не'ма а'килу*, тобто 'нема розуму' (Кал.) [Колесников 2015, с. 27], пор. *н'ама а'къл в гла'вата*; *без а'къл* 'нема розуму' [Колесник 2014, с. 7],

Маємо й випадки, «коли визначити шлях спільних лексико-семантичних утворень майже неможливо, оскільки спільні елементи можуть бути наслідком як взаємодії мов, так і незалежного розвитку говорів різних мов [Гриценко 1984, с. 154].

Частіше за інші компонентом фразем виступають запозичені румунізми, поширені також у болгарських і російських говірках. Це пов'язано з тим, що історія формування південнобессарабського регіону позначена тривалим пануванням на його теренах Румунії, зокрема 1856, 1857–1878 рр., 1918–1940 рр., 1941–1944 рр., і політикою насильницької румунізації, що передбачала обов'язкове вивчення і використання румунської та заборону рідних мов.

Старше покоління діалектоносіїв добре знає румунські числівники та досі вживає їх, навіть у фразеологізмах, пор.: *a d'îucina була та'ка / uan'm'i'lonm'i* (дослівно – сім на вісім), 'ні те, ні се' // *не / не дуже во'на була // та йак п'ишла пошл'алас'а // та й не дуже во'на прийжд'жала с'уди / а не дуже во'на призна'валас'а* // (Шв.).

Румунське *tăgar* 'осел, ішак', 'дурень, чурбан' поширене в українських говірках *ма'гар* 'тс' [Словник українських говірок 2011, с. 122; Етимологічний словник 1989, т. 3, с. 351–352], а також в болгарських *ма'гар'а*, *ма'гаре*, *ма'гари*, *м'гари* 'тс' [Колесник 2018, с. 251] та російських *ма'гар* 'тс' (Возн., Введ, Рус.Ів., Мур., СтН, НН), *ма'гар* 'низькоросла кобила' (СтН, НН), де має також похідні *мага'р'уга* 'вперта людина' (Возн., Введ, Мур., СтН, НН), 'великий незграбний чоловік' (Рус.Ів.), *мага'р'онок* 'ослятко', *мага'р'ица* 'ослиця', *мага'р'ит*, *ма'гарн'ич'ат* 'багато і важко працювати' (Возн., Введ., СтН, НН) [Словарь русских говоров 2000, т. 1, с. 293–294], у болгарських говірках – *мага'риш*, *магар'тиш* 'впертість, неподобство', *мага'р'ица* 'ослиця', *ма'гаришки* 'ослячий, ослиний', пор. *най-ч'есту* 'викът за прос ч'ул'ак – с о'фчи а'кул, с кра'вишки акъл, ма'гаришки, пил'ешки [Колесник 2018, с. 251]. В.П. Дроздовський фіксував фразему *йак'шо ма'гаром уро'ди'с'а / кон'а з н'ого не з'робиш* // (Пр.Тат), що містить запозичену лексему *ма'гар* [Дроздовський 1962, додатки].

Румунське *sara'tură* 'ропа', 'розсіл' відоме в українських південнобессарабських говірках як *сала'мур*, *сал'амур*, *сала'мура* та має похідні – *сала'мурити* 'кидати м'ясо в ропу', *саламу'р'іка* 'приготовлена дрібна риба для їжі, підсмажена й підсолена' (Вл.) [Словник українських говірок 2011, с. 176]; у російських – *сала'мур* 'тс' (Усп., СтН., Возн.) [Словарь русских говоров 2001, т. 2, с. 152], зафіксовано з семантикою 'брехати' *чо ж ти ме'н'і сала'муриш* (Вл.).

Румунське *slasă* 'робота гуртом, допомога', 'трудова повинність' у діалектних текстах досліджуваних говірок функціонує як *к'лака* 'особливий вид спільної праці, дружньої, сімейної допомоги, за яку не платили, а тільки годували' 'толока' (Тат., Пр.Тат, Яр., Пл., Мол., Лим., НЦ) [Словник українських говірок 2011, с. 98, 99; Етимологічний словник 1985, т. 2, с. 453], пор., у російських говірках – *к'лака*, *к'лока* 'тс' (Возн., Введ., Серг.) [Словарь русских говоров 2000, т. 1, с. 260]; може виступати компонентом ФО *іти на к'лаку*, *йти к'лакою* 'іти на гуртову допомогу': *к'лака / йти на займи / с'од'н'і до мене пращу'вати / а 'пот'ім до тебе* // (Мол.), пор. [Дроздовський 1962; Колесников 2016, к. 92].

Чимало в українських південнобессарабських говірках лексичних запозичень із тюркських мов (турецька, татарська), які виступають компонентами фразем. Напр., *bağ* 'виноградник, сад' [Етимологічний словник 1982, т. 1, с. 108], поширене в українських південнобессарабських говірках (Дес., Мат., Бр., НЦ, Тат., Див., Шв., Вм.) [Москаленко 1958, с. 14; Словник українських говірок 2011, с. 15], утворює словосполучення з прикметниками

(*ен'тес'ка ба'га*), похідні *бажн'а* 'бригада', див. [Заворотна 1967, с. 107] є компонентом усталеного вислову, пор.: *ну най'є ірше о'тут дове'лос'а ме'н'і / е / на багах ро'бит' / скаже'нину са'пат' дев'ят' год // шо ти думайиш га? // дев'ят' год скаже'нину са'пат' // і о'це / ве'сною чистит' баги* 'обрізати кущі винограду' / *л'ітом са'пат' / а 'ос'ін'ію р'ізат' вино'град* // (Шв.).

Тюркське *harman* 'молотьба, тік' [Етимологічний словник 1982, т. 1, с. 474] відоме в українських говірках ареалу як *гар'ман* 'город, присадибна ділянка, де вирощують овочі та фрукти' (Бр., Мих., Тат., Лим., НЦ, Кс., Саф., Мат., Пл., Ол., Км.), 'присадибна ділянка разом із подвір'ям' (Туз., Пш.), 'огорожа для вилуви риби' (Лим., Пр.БД), 'місце в полі, де просушують і очищають зерно, тік' (Шв., Труд., Дес., Кіл., Пк., Нер.) [Словник українських говірок 2011, с. 49], функціонує в похідних *гарману'вати* з метафоричним значенням 'толочити', пор.: *ко'рова в'іди'залас' і чисто бур'аки згарманувала* (Шв.) і *гар'ман'ений* 'битий', пор.: *хай но 'мама п'риіде / ото будеш гар'ман'ана* (Шв.), див. [Заворотна 1967, с. 99]. Лексема *гар'ман* закріплена як компонент ФО *ро'бити на гар'ман'і* 'працювати на городі', *пращу'вати гар'ман / на гар'ман'і* 'сапати город' (Мат., Бр., Саф., Дес., Шв., Труд.).

Тюркське *kyrd* 'отара овець більше 30 голів' [Колесник 2005–2006], пор., молдавське *kyrd* 'отара овець' [Етимологічний словник 1985, т. 2, с. 435] в українських південнобессарабських говірках (Бр., Кс., Мат., Пш., Сф., НЦ, Тат., Шв. тощо) [Москаленко 1958, с. 40; Словник українських говірок 2011, с. 96] частіше має значення 'велика отара овець', може виступати компонентом ФО, пор.: *це д'і'чата за м'ною ходили йак кир'дом* 'ходити табуном' // *да / бо хто ме'не / йих троне / йа ш'ас йак у'нал'у // а йа й'есл'і би' / то вже вс'о / мертвий вдар* // (Шв.).

Унаслідок впливу російської літературної мови та сусідніх російських говірок у мовленні носіїв українських південнобессарабських говірок вживаються ідіоматичні вислови, інтегральні з російською мовою, напр.: *'мама п'ишла у кол'госп / бат'ко шос' бо'йавс'а кол'госпу / йакто кажут' / чорт ладана* // (Пб.); запозичені з російської мови, напр.: *а 'Ган:а ка'зала / Шибалка / шо в'ін гул'айе / да // йа же й'йі вигна'є с'тр'еском / о'це бачу в'она оп'ят' в'лазит' // т'іки з двору в'ийшо' / у'же / у'же во'на тут* // (Шв.); *ну і шесте'ро вну'чат майу // веле'чен'с'к'і д'і'чата // хай во'ни соб'і йдуть сво'їм пун'ом // у'чиц':а / а нам стари'кам дожи'ват' і все* // (Шв.).

Лінгвісти зауважують, що вплив на українські говірки німецької мови, порівняно з впливом інших мов (особливо російської та румунської) був незначним, а його фрагментарні результати сьогодні простежуються лише на лексичному рівні в говірках окремих сіл, передусім колишніх німецьких колоній та говірках, контактних з ними. Так, О.О. Мірошниченко зафіксувала в лексиці південнобессарабських говірок германізми із сільськогосподарською семантикою, напр.: *шона* 'сарай з трьох стін із дахом для сіна', *pen'tux* 'мішок, в якому да-

вали коням корм; сітка для вилову риби', *бе^нд'уз^х* 'віз для перевезення снопів', *лойтири* 'частина воза' тощо [Мірошниченко 2013, с. 169–170]. А.О. Колесников відзначив активне збереження в українських південнобессарабських говірках лексеми німецького походження *штрудл'і* [Колесников 2016, к. 98]. Дослідники німецьких говірок, що контактували з українськими південнобессарабськими говірками [Schmidt 2008], фіксують вплив на них українських говірок на лексичному і фразеологічному рівнях, натомість наслідки впливу німецьких говірок на українські ще потребують докладного вивчення.

Усвідомлюючи, що у зв'язку з властивістю фразеологізмів мігрувати, їхні ареали відчутно ширші за ареали інших мовних рівнів, зокрема й лексичного, внаслідок чого ареал стрижневого слова може вказувати нерідко тільки на місце виникнення фразеологізму, а не на ареал його теперішнього функціонування [Бевзенко 1980, с. 197], зауважимо, що фраземи в досліджуваних говірках є маркерами їхньої генези. Це підтверджено, зокрема, під час вивчення морфології цих говірок А.О. Колесниковим, за спостереженнями якого, кореляція структурних особливостей говірок з їхньою генезою, співвідношення з материнськими говірками за межами ареалу уможливили виділення на тлі домінатних в ареалі мішаних говірок шести діалектних типів моногенних говірок: з основою північ-

нобессарабською (буковинсько-подільською), закарпатською, західнополіською, східнополіською, середньонадніпрянською, слобожанською [Колесников 2015]. На підставі аналізу діалектних текстів говірок із південно-західною основою дослідникові вдалося зафіксувати й окремі ареально релевантні фразеологічні риси діалектних мікросистем. Напр., для деяких говірок північнобессарабського (буковинсько-подільського) діалектного типу (Ну., Пк., Вс.) відзначено як їхній генетичний маркер, адже він не зафіксований у говірках іншої генези, доволі часто вживаний ідіоматичний вислів *н'іти до баби А'н'іки / А'н'ік'ііі* у значенні 'померти', натомість у говірках мішаного типу в цьому значенні функціонує лексема *вит'агнутис'а* (Тат.)

Висновки. Отже, фраземи українських південнобессарабських говірок активно виявляють себе в діалектних текстах, вивчення яких, поряд із аналізом попередніх описових і лінгвогеографічних досліджень різних рівнів їхньої структури (лексики і граматики), дає уявлення про високий ступінь їх лінгвістичної евристичності, зокрема щодо уточнення генези і динаміки цих говірок, характеру мовних контактів, але наявної інформації все ж недостатньо, тому фразеологічний рівень потребує в аналізованих говірках більш докладного цілеспрямованого вивчення за допомогою не лише діалектної текстології, а й спеціально укладеної програми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. 246 с.
2. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины / Ред. А.И. Киссе, А.А. Пригарин, В.Н. Станко. Одесса: PostScriptum – СМІЛ, 2014. 744 с.
3. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво, 1990. 160 с.
4. Ващенко І.А. Фразеологічні одиниці в структурі діалектних словників південно-східних говорів України. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 118. С. 130–133.
5. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наукова думка, 1984. 228 с.
6. Гриценко П.Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії. *Українські говори Румунії*. Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. I–XVI.
7. Делюсто М. Українська наддунайська говірка: збірник діалектних текстів. Ізмаїл: СМІЛ, 2016. 196 с.
8. Демченко Н., Оловаренко О. Семантичні особливості фразеологічних одиниць на позначення радості в говірках Слобожанщини. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. 2019. Вип. 48. С. 107–110.
9. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... кандидата філол. наук : 661 / Київський держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 1962. 473 с.
10. Етимологічний словник української мови у 7 т. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
11. Заворотна Т.П. Лексика українських наддунайських говірок: дис. ... кандидата філол. наук: 661 / Ужгородський держ. ун-т. Ужгород, 1967. 333 с.
12. Колесник В.О., Георгієва С.І. Болгарські говірки Півдня України. Хрестоматія. Тексти. Ізмаїл: ІР-БІС, 2016. 216 с.
13. Колесник В.О. Говор'ят на българите в с. Городне (Чийшия). Бесарабия. Речник. Одеса: Астропринт, 2018. 545 с.
14. Колесник В.О. До питання про запозичення з турецької мови в болгарських переселенських говірках Півдня України. *Одеська болгаристика*. 2014. Вип. 11–12. С. 4–12.
15. Колесник В.А. Словник лексичних балканізмів у болгарських переселенських говірках. *Одеська болгаристика*. 2005–2006. Вип. 3–4. С. 103–133.
16. Колесников А.О. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Ізмаїл: ІРБІС, 2016. 168 с.
17. Колесников А.О. Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Інститут укр. мови НАНУ. Київ, 2015. 493 с.

18. Мірошниченко О.О. Германізми в лексиці українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. *Філологічна освіта у поліетнічному просторі: регіональний досвід*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМІЛ», 2013. С. 168–171.
19. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з'їзду славістів. Одеса: Вид-во Одеського пед. ун-ту, 1958. 78 с.
20. Словарь русских говоров Одесщины: в 2-х т. Одесса: Астропринт, 2000–2001.
21. Словник українських говорів Одещини / гол. редактор О.І. Бондар. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2011. 223 с.
22. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доповн. й переробл. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.
23. Царьова І.В. Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнословобожанських говірок: монографія. Дніпропетровськ: Вид. «Інновація», 2015. 258 с.
24. Schmidt U. Bessarabian. *Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa, 2008. 420 S.

REFERENCES

1. Bevzenko S.P. (1980) *Ukrainska dialektolohiia [Ukrainian dialectology]*. Kyiv: Vyshcha shkola. 246 s. [in Ukrainian].
2. Budzhak: istoriko-etnograficheskie ocherki narodov yugo-zapadnykh rayonov Odesshiny (2014) [Budzhak: historic and ethnographic sketches of nations of the southwestern regions of Odessa] / Red. A.I. Kisse, A.A. Prigarin, V.N. Stanko. Odessa: PostScriptum – SMIL. 744 s. [in Russian].
3. Varkhol N., Ivchenko A. (1990) *Frazeolohichniy slovnyk lemkyvskykh hovirok Skhidnoi Slovachchyny [Phraseological dictionary of Lemky dialects in the East Slovakia]*. Bratislava: Slovatske pedahohichne vydavnytstvo. 160 s. [in Ukrainian].
4. Vashchenko I.A. (2007) *Frazeolohichni odyntsi v strukturi dialektnykh slovnykiv pivdenno-skhidnykh hovoriv Ukraïny [Phraseological units in the structure of dialectal dictionaries of the Ukrainian Southeastern dialects]*. *Kultura narodov Prychernomoria*. № 118. S. 130–133 [in Ukrainian].
5. Hrytsenko P.Yu. (1984) *Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky [Modelling of dialectal vocabulary system]*. Kyiv: Naukova dumka. 228 s. [in Ukrainian].
6. Hrytsenko P.Yu. (2003) *Teksty yak dzherelo doslidzhennia ukraïnskykh hovirok Rumunii [Texts as a source of investigation of the Ukrainian dialects in Romania]*. *Ukrainski hovory Rumunii*. Edmonton – Lviv – New-York – Toronto: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NANU. S. I–XVI [in Ukrainian].
7. Deliuosto M. (2016) *Ukrainska naddunaiska hovirka: zbirnyk dialektnykh tekstiv [The Ukrainian Higher Danube dialect: collection of dialectal texts]*. Izmail: SMYL. 196 s. [in Ukrainian].
8. Demchenko N., Olovarenko O. (2019) *Semantychni osoblyvosti frazeolohichnykh odyntsi na poznachennia radosti v hovirkakh Slobozhanshchyny [Semantic peculiarities of phraseological units to denote joy in the dialects of Slobozhanshchyna]*. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka : Filolohichni nauky*. Vyp. 48. S. 107–110 [in Ukrainian].
9. Drozdovskyi V.P. (1962) *Ukrainski hovirky Bessarabskoho Prymor'ia [The Ukrainian dialects of the Bessarabia Seaside]: dys. ... kandydata filol. nauk: 661 / Kyivskiy derzh. un-t im. T.H. Shevchenka*. Kyiv. 473 s. [in Ukrainian].
10. *Etymolohichniy slovnyk ukraïnskoi movy u 7 t. [The etymological dictionary of the Ukrainian language in 7 t.]*. Kyiv: Naukova dumka, 1982–2012 [in Ukrainian].
11. Zavorotna T.P. (1967) *Leksyka ukraïnskykh naddunaiskykh hovirok [The Ukrainian Higher Danube dialects vocabulary]: dys. ... kandydata filol. nauk: 661 / Uzhhorodskiy derzh. un-t. Uzhhorod*. 333 s. [in Ukrainian].
12. Kolesnyk V.O., Heorhiieva S.I. (2016) *Bolharski hovirky Pivdnia Ukraïny [Bulgarian transmigratory dialects of the Southern Ukraine]*. *Khrestomatiiia. Teksty*. Izmail: IRBIS. 216 s. [in Ukrainian].
13. Kolesnyk V.O. (2018) *Hovoyrt na bylharyte v s. Horodne (Chyishyia). Besarabyia. Rechnyk [The dialect of Bulgarians spoken in the village Horodne (Chyishyia). Bessarabiya. Dictionary]*. Odessa: Astroprint, 545 s. [in Bulgarian].
14. Kolesnyk V.O. (2014) *Do pytannia pro zapozychennia z turetskoi movy v bolharskykh pereselenskykh hovirkakh Pivdnia Ukraïny [To the issue of borrowings from Turkish in Bulgarian transmigratory dialects of the Southern Ukraine]*. *Odeska bolharystyka*. Vyp. 11–12. S. 4–12 [in Ukrainian].
15. Kolesnyk V.A. (2005–2006) *Slovnyk leksychnykh balkanizmiv u bolharskykh pereselenskykh hovirkakh [The dictionary of lexical balkanisms in Bulgarian transmigratory dialects]*. *Odeska bolharystyka*. Vyp. 3–4. S. 103–133 [in Ukrainian].
16. Kolesnykov A.O. (2016) *Atlas ukraïnskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [Atlas of the Ukrainian dialects spread between the Danube and the Dniester rivers]*. Izmail: IRBIS. 168 s. [in Ukrainian].
17. Kolesnykov A.O. (2015) *Morfolohiia ukraïnskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [The morphology of Ukrainian dialects spread between the Dniester and the Danube rivers]: dys. ... d-ra filol. nauk : 10.02.01 / Instytut ukr. movy NANU*. Kyiv. 493 s. [in Ukrainian].
18. Miroshnychenko O.O. (2013) *Hermanizmy v leksytsi ukraïnskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [Germanisms in vocabulary of the Ukrainian dialects spread between the Danube and the Dniester rivers]*.

Filologichna osvita u polietnichnomu prostori: rehionalnyi dosvid. Izmail: RVV IDHU; «SMYL». S. 168–171 [in Ukrainian].

19. Moskalenko A.A. (1958) Slovnyk dialektizmiv ukrainskykh hovirok Odeskoj oblasti [Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region]. Do IV Mizhnarodnoho zizdu slavistiv. Odesa: Vyd-vo Odeskoho ped. un-tu. 78 s. [in Ukrainian].

20. Slovar russkikh govorov Odesshyny [Dictionary of Russian dialects of Odessa region]: v 2-h t. Odesa: Astroprint, 2000–2001 [in Russian].

21. Slovnyk ukrainskykh hovoriv Odeshchyny [Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region] / hol. redaktor O.I. Bondar. Odesa: ONU imeni I.I. Mechnykova, 2011. 223 s. [in Ukrainian].

22. Uzhchenko V., Uzhchenko D. (2013) Frazеологічні словник skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu [Phraseological dictionary of Eastern Slobozhanshchyna and steppe dialects of Donbass]. Vyd. 6-e, dopovn. u pererobl. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2013. 552 s. [in Ukrainian].

23. Tsarova I.V. Etnokulturna semantyka v obriadovii frazeologii skhidnoslobozhanskykh hovirok [Ethnic and cultural semantics in ritual phraseology of Eastern Slobozhanshchyna dialects]: monohrafiia. Dnipropetrovsk: Vyd. «Innovatsiia», 2015. 258 s. [in Ukrainian].

24. Schmidt U. (2008) Bessarabian. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa. 420 s. [in German].

Позначення населених пунктів

Білгород-Дністровський р-н: Вм. – Великомар’янівка; НЦ – Нова Царичанка; Пк.2 – Петрівка; Пр.БД – Приморське; Рус.Ів. – Руська Іванівка; Ск. – Старокозаче;

Татарбунарський р-н: Біл. – Білолісся; Див. – Дивізія; Лим. – Лиман; Нер. – Нерушай; Пр.Тат. – Приморське; Рб. – Рибальське; Тат. – м. Татарбунари; Тр. – Трапівка; Туз. – Тузли;

Саратський р-н: Введ. – Введенка; Зб. – Забари; КБ – Крива Балка; Мих. – Михайлівка; Мол. – Молдове; Пл. – Плахтіївка; Серг. – Сергіївка; Усп. – Успенівка; Яр. – Ярославка;

Арцизький р-н: Возн. – Вознесенка Перша; Км. – Кам’янське;

Тарутинський р-н: Вс. – Височанське; Ну. – Новоукраїнка; Ол. – Олександрівка; Пк. – Петрівка;

Кілійський р-н: Вл. – м. Вилкове; Дес. – Десантне; Кіл. – м. Кілія; Лс. – Ліски; Труд. – Трудове; Шв. – Шевченкове;

Ізмаїльський р-н: Бр. – Броска; Кал. – Каланчак; Кс. – Кислиця; Мат. – Матроска; Мур. – Муравлівка; НН – Нова Некрасівка; Пш. – Першотравневе; Саф. – Саф’яни; СтН. – Стара Некрасівка.

PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE UKRAINIAN SOUTHERN Bessarabia DIALECTS: STATE AND PROSPECTS OF THE INVESTIGATION

Abstract. The article deals with the state and prospects of investigation of phraseological units in the Ukrainian Southern Bessarabia dialects – resettlement heterogeneous dialectal microsystems, which have been actively interacted with Russian, Romanian, Bulgarian, Gagauz and other dialects in the Southern Odesa region during two hundred years. In particular, the author establishes, that in the existing studies devoted to different language levels of these dialects, phraseological branch, which shows especial heuristic potential in dialectal speech, is not represented enough. The scientists described phraseological units in these works on occasion, they highlighted some words, corresponded to phraseological unit, definite expressions, first of all specific, which have been appeared as a result of language interaction, in fragments saved archaic phenomena or expressions belonging to a certain kind of activity. That’s why the studying of phraseological units in lateral multilingual Southern Bessarabia space is an actual task for dialectologists.

It is considered that dialectal texts collections, recorded from the bearers of these dialects, are important tools for deep knowledge and understanding of mosaic national-linguistic and national-cultural peculiarities of Southern Bessarabia region, which are also reflected in phraseology. The investigation of phraseological units on the bases of dialectal texts raises the issue of their typology. Taking into account the existing classifications, the author proposes to distinguish also expressions, which are the markers of dialectal origin (the southeastern origin, the southwestern, the northern); reproduced / appeared on occasion in dialectal speech of bearers.

As a result of linguistic investigation of dialectal materials among observed phraseological units of different lexical groups it was found common word combinations with other Ukrainian dialects, such as (*знайшоус’а син, знайшлос’а дит’а* ‘the son (baby) was born’), and peculiar ones, that have been existed because of the language interaction (*чистити багу* ‘to cut a plant of grape’, *прашувати гарман* ‘to pull out the weeds in vegetable garden’, *нема акилу* ‘absent minded’), and also the markers of dialectal origin, for example, of South-Western Bukovina-Podillya origin (*н’іти до баби Ан’іку / Ан’ік’ііі* ‘to die’) etc.

Keywords: the Ukrainian Southern Bessarabia dialect, phraseological unit, dialectal text, borrowing, origin.

© Делюсто М., 2020 р.

Марина Делюсто – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Ізмаїл, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

Maryna Delyusto – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language and Literature Department, Izmail State University of Humanities, Izmail, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

EFFICIENCY OF NATIVE LANGUAGE EDUCATION IN THE TRANSCARPATHIA BASED ON A REPEATED QUESTIONNAIRE SURVEY (2008–2018)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(44)

УДК 81'27 (477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).136–140

Дудич-Лакатош К. Efficiency of Native Language Education in the Transcarpathia Based on a Repeated Questionnaire Survey (2008–2018); кількість бібліографічних джерел – 20; мова англійська.

Abstract. During our research, we wish to find out whether the native language education reform of 2005 brought any positive changes in teaching the common language norm in the Hungarian schools in Transcarpathia. The research conducted last year (20 schools, 280 students) proved that additional native language education has a spectacular result: young people have a far more positive, objective attitude towards non-common language versions. By all means it is also worth to know whether any such changes can be discovered concerning the use of language phenomena observed with the help of the three task types. Based on an earlier survey it was proven that changes can actually be observed concerning the opinion about language dialects since the Hungarian language curriculum of 2005 became effective. This change is clearly positive. Students showed benevolence concerning language dialects, dialect speakers in far larger proportion than earlier. And it is not only present in the field of numbers. Their explained opinion also shows a more objective, rational view. Whether we look at the approach to, perspectives of the concept of language dialects, or the reasoning of their answers based on emotional attitude (e.g. Would you feel sorry if dialects died out?). It is clearly an efficient change compared to the earlier data that while in the course of the previous survey the situation of the minorities, borrowed elements were not mentioned concerning the local language variants (or if they were, then in a negative context). These changes are clearly due to the additive attitude and the secondary school textbooks prepared in this view.

Such clear changes cannot be observed concerning tasks about common language norm awareness. Small differences can be seen concerning a few phenomena in the percentage of standard answers: in the case of using *-nák*, the future tense of the predicate *kell*. Studying the adverb of place suffix *-nál/-nél* used instead of *-hoz/-hez/-höz* and *-től/-től* in a comparative function only shows an increase in percentage in the case of sentence correction tasks. This indicates that in the past 10 years representatives of the studies age group became somewhat more aware.

The changed attitude that can be found in the Hungarian language curriculum in Transcarpathia and in the Hungarian language textbooks is by no means favorable for this positive change.

Keywords: language attitude, native language variant, Transcarpathian school students, stereotypes.

Setting up the research problem. As the material for our dissertation prepared between 2007 and 2008 we conducted surveys among ethnic Hungarian students in Transcarpathia concerning their language awareness, with special regard to their language dialect attitude. In our present research, we wish to find out whether the native language teaching reform of 2005 in ethnic Hungarian schools in Transcarpathia brought any positive changes in the field of teaching and the teaching efficiency of common language norm.

A study conducted on a representative sample in the past year (20 schools, 280 students) proved that additive native language education has a spectacular result: young people related to non-common language variants much more positively, objectively. It is definitely worth knowing whether any such changes can be found in the area of using the language phenomena we studied with the help of three task types (sentence correction, sentence selection, sentence completion).

With the support of the Domus motherland senior tender we conducted a repeated survey in the ethnic Hungarian schools of Transcarpathia. Since full sample survey was not a goal in this tender, we selected a representative sample that included 20 educational institutions. In the course of the repeated survey, a total of 280 youth answered the questions.

The methods of the study. Defining the concept of norm has been a problematic issue of language studies

for a long time. Scientists agree that we cannot speak about one norm concerning a specific language, since «*as many language dialects there are in our language, so many norms are there*» [Bencédy 1994, p. 17], crossing, overlapping, weaving into each other. Several authors mentioned that language norm has several components: example, knowledge, lore, judgement influenced by external societal effects. The sum total of the above shapes the norm awareness, language appreciation of a speaking community. Zoltán Gombocz explained this in 1931 as follows: «*The language expression identical to the customs of a language community is right, the one contrary to such customs is wrong*» [Gombocz 1931, p. 11]. In the course of native language classes in schools the teachers intend to have the students learn, practice, understand common language norms, that is, the rules of the standard. In this environment this is *what is right*. In the last part of our questionnaire studying the language awareness of ethnic Hungarian students in Transcarpathia we intended to find out what is identical to the language use customs of the studied group, that is, what they consider right. What kind of known examples, what level of common language norm awareness the numbers present in a formal situation (school class, filling out a questionnaire concerning matters of language use), in writing. What are the non-common language variants young people rather accept, produce or choose, and what independent variables these decisions show a correlation to.

In our questionnaire we asked the students about language variables that are widespread in Transcarpathia (in the North-Eastern language dialect region). There are variables in the questionnaire that can be observed in the entire Hungarian language region, so they are priority phenomena of language arts, native language teaching in schools (*suksük, szukszük, -bV* in an inessivus function, the hypercorrect use of the above, the location of the *-e* interrogative word in the word order, the use of *-nák*). We inquired about a couple contact phenomena among the sentence correction tasks as well; we were interested in how young people are aware of the non-Hungarian standard nature of these phenomena.

Main research material. The so-called *suksük* use, *suzkszük* use, *csukcsük* use is maybe the most stigmatized phenomenon of the language arts literature in Hungary and Transcarpathia [Balogh 1991; Grétsy – Kovalovszky 1980, p. 616–618; Horváth 1991]. This is the phenomenon when instead of the S/3 and/or P/1, 2, 3 person standard form of verbs ending in *-t* or *-sz* in the indicative tense, in transitive conjugation the imperative is used (e.g. *Holnap megkössük az egyezséget*). Several studies proved that despite the social stigma these phenomena are widespread in the language use in both Hungary and in Hungarian communities outside the borders [Balogh 1997, p. 35–47; Imre 1963; Kassai 1998, p. 23–25; and studies presenting the results of the National Socio-Linguistic Study, the Budapest Socio-Linguistic Interview and the RSS research]. It was also proved that the opinion about using *suksük* and *suzkszük*, and therefore the frequency of use is not the same: the non-standard nature of the latter phenomenon is less known.

We inquired about the *suzkszük*-form with the following sentences:

102. *Miklós félt, hogy elszalassza az utolsó lehetőséget.* (MJ)

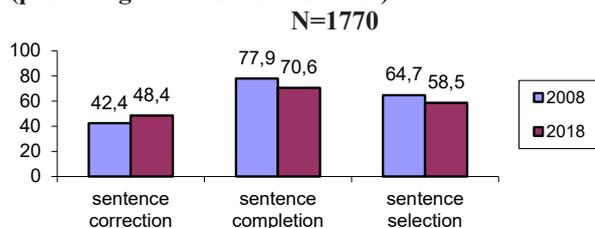
202. *A tanár soha nem hala.....el a számonkérést (elhalaszt).* (MK)

303. a) *A tanulók nehezen választják ki a megfelelőt.*

b) *A tanulók nehezen választák ki a megfelelőt.* (MV)

We study and present the received data from the perspective of the percentage (proportion) of answers conforming to the codified common language norm our submitters gave in 2008 and 2018, respectively (indicating this with the expression “standard answers”).

Fig. 1. Indicative form of verbs ending in -sz (percentage of standard answers)

$\chi^2=33,112, df=3, p<0,000$ (MJ)

$\chi^2=25,478, df=3, p<0,000$ (MK)

$\chi^2=16,495, df=2, p<0,000$ (MV)

From the numerical data it turns out that compared to the situation 10 years ago no significant changes occurred, except in the case of sentence correction tasks. The task types influenced the answers in this case as well: common language answers were evoked by the question requiring sentence completion in the largest proportion.

Language arts also study the issue of *-nVk* suffix addition in subjective *ik*-less conjugation in conditional tense, S/1 person, considering it wrong, a grave fault, and its use is also strongly stigmatized in Hungary [Grétsy–Kovalovszky 1980, p. 626; G. Varga 1990, p. 179]. According to the data received in the course of the Budapest Socio-Linguistic Interview this phenomenon correlates with the occupation of the submitters and the task types [Borbély 2007, p. 53–58]. In her study Anna Borbély also calls the attention to that «*the negative opinion of society concerning the non-standard (nák) is much greater than it would be justified based on its incidence*» [Borbély 2007, p. 57].

Looking at the diagram it is clear that the non-standard nature of this phenomenon among students in Transcarpathia is less known than the ones mentioned above.

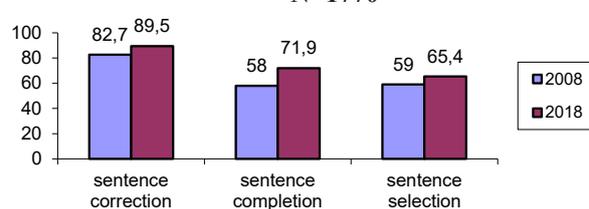
105. *Nagyon szívesen úsznák a Tiszában.* (MJ)

205. *Ha tehetném, egész éjszaka olvas.....* (olvas) (MK)

305. a) *Jó lenne, ha újra kézilabdázhatnák.*

b) *Jó lenne, ha újra kézilabdázhatnék.* (MV)

Fig. 2. Use of -nák (percentage of standard answers)

$\chi^2=53,338, df=3, p<0,000$ (MJ)

$\chi^2=28,594, df=3, p<0,000$ (MK)

$\chi^2=3,796, df=2, p=0,15$ not significant (MV)

There is a significant difference in the case of using *-nák*: in 2018 the questioned youth gave common language solutions on the filled in worksheets in larger proportion.

Looking at the results according to task type a change can be observed here also, compared to the previous situation: in this case, normative solutions were received in the case of sentence correction tasks in the largest proportion.

According to the norms of the Hungarian common language the *-e* interrogative word always connects to the predicate. According to the Manual of Language Arts detracting from this norm is a mistake [Grétsy – Kovalovszky 1980, p. 458]. We can get information about the spread of and opinion about this phenomenon from several socio-linguistic surveys [Beregzászi – Márku 2003, p. 179–207; Kassai 1994, p. 125–130; Kassai 1994a, p. 42–48; Kassai 2004, p. 72–7].

We studied the use of the place of the *-einterrogative* word in the word order by students in Transcarpathia using sentence correction and sentence selection tasks.

106. *Azt szeretném kérdezni, nem-e látta Annát.* (MJ)

306. a) *Nem-e akarsz velünk jönni?*

b) *Nem akarsz-e velünk jönni?* (MV)

The students gave common language answers in somewhat larger proportion than 10 years before: 45,1% in the case of sentence correction tasks, 78,4% in the case of sentence selection tasks. In the case of this variable the common language norm is again present in a smaller proportion among the solutions of the sentence correction task.

The future tense nonstandard form of the predicate *kell* (need), *kellesz* is a frequent phenomenon of the language use of ethnic Hungarians in Transcarpathia [Beregszászi – Márku 2003, p. 183]. According to István Kótyuk its spread was facilitated by the influence of the Russian and the Ukrainian language [Kótyuk 1995, p. 53].

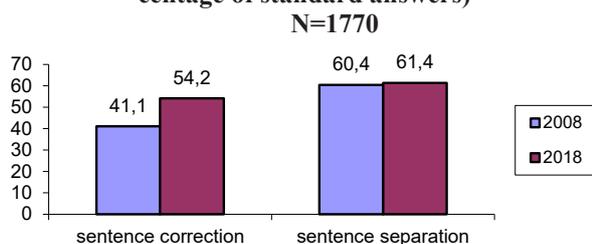
We studied its use based on two tasks. We indicated the pronounced form of the conjugated variant in the sentences, since the students probably have not seen the expression *kellesz* written, and it might confuse them when giving answers.

109. *Holnap el kell lesz (kellesz) mennem orvoshoz.* (MJ)

309. a) *El kell lesz (kellesz) mennem a könyvtárba.* b) *El kell majd mennem a könyvtárba.* (MV)

A difference can be seen in the case of this variable: several students corrected the sentence using the standard form or selected the standard form in the case of both task types. The difference between the proportion of answers is significant: if they see the common language and the non-common language variant written (Sentence selection task) their decision is more confident than in the case when only one form is before them.

Fig. 3. Future tense of the predicate *kell* (percentage of standard answers)

$\chi^2=81,252$, $df=3$, $p<0,000$ (MJ)

$\chi^2=0,29$, $df=2$, $p=0,865$ (MV)

Another characteristic of the language use of ethnic Hungarians in Transcarpathia (with a dialect background) is the adverb of place suffix *-nál/-nél* used in the place of *-hoz/-hez/-höz*. A larger proportion of common language answers were received in 2008 than in 2018 in the case of this variable. Here, observing the situation according to task types no such quantitative difference can be seen as in the case of the former phenomena.

110. *Nyáron sokszor utaztam nagymamámna.* (MJ)

310. a) *Holnap mindenképpel megyek hozzátok;*

b) *Holnap mindenképpel megyek nálatok.* (MV)

The use of the *-tól/-től* suffix is also frequent in the language use of ethnic Hungarians in Transcarpathia to express comparison. We can find examples of the synonymy of *-nál/-nél* and *-tól/-től* already in the late ancient Hungarian era linguistic sources [Korompay 1992, p. 401–408]. According to the Manual of Language Arts using *-tól/-től* is to be avoided in a comparative adverb function [Grétsy – Kovalovszky 1980, p.250]. However, Endre Rácz writes the following: «We can consider it a positive language dialect influence in the grammatical system of the common language that for example the *-tól/-től* suffix of the so-called comparative adverb is used ever more often, at the expense of the *-nál/-nél* suffix. (...) Its reemergence and becoming almost a part of common language is a welcome development also because the suffix *-nál/-nél* – in several other meanings as well – is far too frequent in our speech and writing» [Rácz 1987, p. 3]. Studying the language use of ethnic Hungarians outside the borders several authors are of the opinion that the wider spread of the phenomenon is the consequence of foreign language influences besides the language use more characteristic of the language dialect [Beregszászi – Márku 2003, p. 184].

111. *A mi településünk sokkal nagyobb a szomszédfalutól.* (MJ)

208. *A bátyám ötévvel idősebb Laci.....* (Laci). (MK)

311. a) *Évá jobban szeretem Maritól.*

b) *Évát jobban szeretem Marinál.* (MV)

In the case of this phenomenon significant differences can only be seen compared to the earlier data in the case of the sentence correction task type.

The results of the analysis. Based on an earlier survey it was proven that changes can actually be observed concerning the opinion about language dialects since the Hungarian language curriculum of 2005 became effective. This change is clearly positive. Students showed benevolence concerning language dialects, dialect speakers in far larger proportion than earlier. And it is not only present in the field of numbers. Their explained opinion also shows a more objective, rational view. Whether we look at the approach to, perspectives of the concept of language dialects, or the reasoning of their answers based on emotional attitude (e.g. Would you feel sorry if dialects died out?). It is clearly an efficient change compared to the earlier data that while in the course of the previous survey the situation of the minorities, borrowed elements were not mentioned concerning the local language variants (or if they were, then in a negative context). These changes are clearly due to the additive attitude and the secondary school textbooks prepared in this view.

Conclusions. Such clear changes cannot be observed concerning tasks about common language norm awareness. Small differences can be seen concerning a few phenomena in the percentage of standard answers: in the case of using *-nák*, the future tense of the predicate *kell*. Studying the adverb of place suffix *-nál/-nél* used instead of *-hoz/-hez/-höz* and *-tól/-től* in a comparative function only shows an increase in percentage in the case of sentence correction tasks. This indicates that

in the past 10 years representatives of the studies age group became somewhat more aware.

The changed attitude that can be found in the

Hungarian language curriculum in Transcarpathia and in the Hungarian language textbooks is by no means favorable for this positive change.

LITERATURE

1. Balogh L. A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma. In Kemény Gábor szerk. *Normatudat – nyelvi norma*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992. O. 23–30.
2. Balogh L. A suksükölés. *Kárpáti Igaz Szó*. 1991. november 12. O. 3.
3. Balogh L. A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *Magyar Nyelv* 93. 1997. O. 354–360.
4. Bencédy J.A beszélt nyelv és norma. In Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994. O. 17–21.
5. Beregszászi A., Márku A.A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról. In Csernicskó István szerk., *A mi szavunk járása*. Ungvár: PoliPrint, 2003. O. 179–207.
6. Borbély A. Társadalmi variabilitás és/vagy stílus-variabilitás: a (nVk)₂ nyelvi változó a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatában. In Gutmann Miklós–Molnár Zoltán szerk. *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2007. O. 53–58.
7. Csernicskó I. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 324 o.
8. G. Varga Gy. Presztízsváltozat, stigmatizált változat. In Balogh Lajos–Kontra Miklós szerk. *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 3. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990. O. 78–182.
9. Gombocz Z. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27, 1931. O. 1–11.
10. Grétsy L., Kovalovszky M. szerk. *Nyelvművelő kézikönyv I*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. 537 o.
11. Horváth K. Szemben beszélünk, mint Magyarországon? *Kárpáti Igaz Szó* 1991. november 13. O. 8.
12. Imre S. Hol beszélnek legszebben magyarul? *Magyar Nyelvőr* 87, 1963. O. 279–283.
13. Kassai I. Az -e kérdőszó vándorlásai. In Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994. O. 125–130.
14. Kassai I. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. *Magyar Nyelv* 90, 1994a. O. 42–48.
15. Kassai I. Csoda-e, ha suksükölünk? In Sándor Klára szerk. *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó, 1998. O. 23–25.
16. Kassai I. Az -e kérdőszó és az i kötőszó együttes előfordulásának szórendi megoldásai. In P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit szerk. *Nyelvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Budapest: Tinta Kiadó, 2004. O. 72–76.
17. Korompay K. A névszóragok szinonimikája. In Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1* Budapest. 1992. O. 401–408.
18. Kótyuk I. *Anyanyelvünk peremén*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 1995.
19. Rác E. A mai magyar nyelv változásai. *Magyar Nyelv* 83, 1987. O. 1–7.
20. Váradi T., Kontra M. A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. In Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994. O. 115–124.

REFERENCES

1. Balogh L. (1992) Regional language variants and language norm [A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma]. In Kemény Gábor szerk. *Normatudat – nyelvi norma*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. O. 23–30 [in Hungarian].
2. Balogh L. (1991) The use of the suffixes “-suk” and “-sük” [A suksükölés]. *Kárpáti Igaz Szó*. november 12. O. 3 [in Hungarian].
3. Balogh L. (1997) Hungarian language dialects and the use of the suffixes “-suk” and “-sük” [A magyar nyelvjárások és a suksükölés]. *Magyar Nyelv* 93. O. 354–360 [in Hungarian].
4. Bencédy J. (1994) The spoken language and the norm [A beszélt nyelv és norma]. In Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. O. 17–21 [in Hungarian].
5. Beregszászi A., Márku A. (2003) On the language use of Hungarian secondary school students in Sub-Carpathia [A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról]. In Csernicskó István szerk., *A mi szavunk járása*. Ungvár: PoliPrint. O. 179–207 [in Hungarian].
6. Borbély A. (2007) Social variability and/or style variability [Társadalmi variabilitás és/vagy stílus-variabilitás: a (nVk)₂ nyelvi változó a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatában]. In Gutmann Miklós–Molnár Zoltán szerk. *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. O. 53–58 [in Hungarian].
7. Csernicskó I. (1998) Hungarian language in Ukraine (Transcarpathia) [*A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*]. Budapest: Osiris Kiadó. 324 o. [in Hungarian].
8. G. Varga Gy. (1990) Prestige variant, stigmatized variant. [Presztízsváltozat, stigmatizált változat]. In Balogh Lajos–Kontra Miklós szerk. *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 3. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. O. 178–182 [in Hungarian].

9. Gombocz Z. (1931) Language correctness and language studies [Nyelvhelyesség és nyelvtudomány]. *Magyar Nyelv* 27. O. –11 [in Hungarian].
10. Grétsy L., Kovalovszky M. szerk. (1980) Manual of language arts [*Nyelvművelő kézikönyv I*]. Budapest: Akadémiai Kiadó. 537 o. [in Hungarian].
11. Horváth K. (1991) Do we speak nicer than the ones in Hungary? [Szebben beszélünk, mint Magyarországon?] *Kárpáti Igaz Szó* november 13. O. 8 [in Hungarian].
12. Imre S. (1963) Where is the Hungarian language spoken the most beautiful way? [Hol beszélnek legszebben magyarul?] *Magyar Nyelvőr* 87. O. 279–283 [in Hungarian].
13. Kassai I. (1994) Migrations of the interrogative word -e [Az -e kérdőszó vándorlásai]. In Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. O. 125–130 [in Hungarian].
14. Kassai I. (1994a) On the relationship between language norm and language use concerning the place(s) of the interrogative word -e in the sentence [Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán]. *Magyar Nyelv* 90. O. 42–48 [in Hungarian].
15. Kassai I. (1998) Is it surprising that we use the suffixes “-suk”, “-sük?” [Csoda-e, ha suksükölünk?] In Sándor Klára szerk. *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. O. 23–25 [in Hungarian].
16. Kassai I. (2004) Word order solutions for the joint occurrence of the interrogative word -e and the conjunction is [Az -e kérdőszó és az is kötőszó együttes előfordulásának szörendi megoldásai]. In P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit szerk. *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Budapest: Tinta Kiadó. O. 72–76 [in Hungarian].
17. Korompay K. (1992) Synonymity of nominal suffixes [A névszóragok szinonimikája]. In Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1* Budapest. O. 401–408 [in Hungarian].
18. Kótyuk I. (1995) On the peripheries of our native language [*Anyanyelvünk peremén*]. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó. 210 o. [in Hungarian].
19. Rácz E. (1987) Changes in the current Hungarian language [A mai magyar nyelv változásai]. *Magyar Nyelv* 83, O. 1–7 [in Hungarian].
20. Váradi T., Kontra M. (1994) On the social distribution of the stigmatized Hungarian indicative mode [A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról]. In Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, O. 115–124 [in Hungarian].

ДІЄВІСТЬ ВИКЛАДАННЯ РІДНОЇ МОВИ НА ЗАКАРПАТТІ НА ОСНОВІ ВІДПОВІДЕЙ, ОТРИМАНИХ ВІД РЕСПОНДЕНТІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ПОВТОРНОГО АНКЕТУВАННЯ (2008-2018)

Анотація. У ході дослідження ми намагалися з’ясувати, чи принесла освітня реформа 2005 року, спрямована на викладання рідної мови, позитивний вплив на викладання загальнонародної мови в школах Закарпаття з угорською мовою навчання. Проведені в попередні роки дослідження (20 шкіл, 280 учнів) довели, що використання зіставного методу під час викладання рідної мови приносить наочні результати: молодь більш позитивно, об’єктивніше ставиться до варіантів нелітературної мови. Досліджуючи це питання, також варто звернути увагу на те, чи настали подібні зміни у сфері використання мовних явищ, вивчення яких базувалося на застосуванні трьох типів завдань. Проведене раніше дослідження показало, що зміни у сприйнятті діалектів відзначалися з моменту запровадження 2005 року навчального плану з угорської мови й ці зміни однозначно слід розцінювати як позитивні. У відсотковому співвідношенні переважна частина учнів виявляють більшу толерантність у ставленні до діалектів та їх носіїв, ніж раніше. І це виявляється не лише в кількісному еквіваленті. Висловлені респондентами думки свідчать про більш об’єктивну та раціональну світоглядну позицію, аналіз яких може базуватися як на підході та аспектах тлумачення терміна *діалект*, так і *тону отриманих відповідей, наданих в емоційному пориві (наприклад: Чи не шкодували б, якби діалекти вимерли?)*.

У сфері завдань, що оцінюють знання з норм загальнонародної мови, такі зміни виявилися слабше. Незначні зміни помічені у співвідношенні стандартних відповідей, що вказують на те чи інше мовне явище, тобто зміни виявилися у використанні суфіксів *-nák* у випадку вживання присудка *kell* у майбутньому часі. Використання суфікса *-nál/-nél*, що виконує функцію обставини місця та заміною суфікс *-hoz/-hez/-höz* у порівняльно-функціональному аспекті, використання суфікса *-tól/-től* вказує на пропорційне збільшення лише у випадку, коли суфікс використовується з метою корекції речення. А це вказує на те, що представники досліджуваної вікової категорії за останні 10 років стали більш свідомими. Цим позитивним зрушенням аж ніяк не сприяє той змінений підхід, який маємо в нинішньому навчальному плані та підручниках з угорської мови.

Ключові слова: мовний аттитюд, варіант рідної мови, школярі Закарпаття, стереотипи, навчальний план.

© Дудич-Лакатош К., 2020 р.

Катерина Дудич-Лакатош – PhD, доцент кафедри філології, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, Берегово, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-1354-4421>

Kateryna Dudych-Lakatos – PhD, Associate Professor of the Philology Department, Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education, Berehovo, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-1354-4421>

ШЕВЧЕНКОВСКОЕ СЛОВО В БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ В КОНТЕКСТЕ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОГО ЭПТОНИМИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК [811.161.3:811.161.2]:373.7:821.161.82-84

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).141–150

Дядечко Л. Шевченковское слово в белорусском языке в контексте восточнославянского эптонимического взаимодействия; кількість бібліографічних джерел – 31; мова російська.

Аннотация. В статье изучается функционирование шевченковских текстов в белорусской лингвокультуре в контексте взаимовлияния восточнославянских языков в сфере эпонимов – крылатых выражений в узком смысле.

Актуальность исследования обусловлена общим интересом к проблемам лингвокультурологии и лингвоперсоналогии, активным развитием славянской эпиграфии и социальным заказом (насущными вопросами самоидентификации восточнославянских народов). Цель исследования – установление форм и степени закрепления шевченковских выражений в белорусском языке на фоне взаимного отражения единиц восточнославянского происхождения в эпонимических словарях. Главные задачи – выявить белорусские тексты, в которых используются шевченковские выражения с характеризующими целями; определить основные типы этих выражений; доказать закрепление их части на правах фразеологизмов.

Перекрестный анализ словарей показал, что в белорусской и украинской лексикографии в силу объективных и субъективных причин среди единиц иноязычного происхождения массово отражены только эпонимы русскоязычных авторов. В белорусской эпиграфии не зафиксирован ни один оборот украинского происхождения, однако, например, выражения из сочинений Шевченко более или менее часто встречаются: 1) в текстах белорусских писателей (прежде всего переводчиков стихов из «Кобзаря»), 2) в текстах массовой коммуникации (в публицистике об украинских событиях или напоминающих таковые; в социальных сетях, отражающих живую белорусскую речь). В белорусских текстах шевченковские обороты используются как цитаты, реминисценции, аллюзии и эпонимы. В роли эпонимов, развивших собственные структурно-семантические признаки, в белорусском языке выступают два восходящих к Шевченко выражения *на Україні мілай* и *памянуць нязлым ціхім словам*. Соответствующие эквиваленты функционируют тоже как эпонимы в украинском и русском языках.

Проведенное исследование показывает необходимость дальнейших поисков эптологических фактов восточнославянского взаимовлияния для воссоздания его полной картины.

Ключевые слова: крылатые слова, цитаты, аллюзии, эпонимы, Шевченко, белорусский язык, восточнославянское языковое взаимодействие, лексикография.

Постановка проблемы. В условиях глобализации информационной сферы, где доминирующую роль играет английский язык, лингвисты, решая традиционную проблему взаимодействия языков, делают закономерный крен в сторону изучения его влияния на другие языки. Однако появление на сломе тысячелетий нескольких самостоятельных славянских государств на карте Европы и рост национального самосознания, проявляющегося в интересе к истории и языку своего народа, требуют анализа контактов и между родственными языками (включая восточнославянские), особенно на лексико-фразеологическом уровне как наиболее для всех наглядном.

Становление эптологии (теории крылатых слов и / или выражений в их строго лингвистическом толковании, или эпонимов [Дядечко 2002, с. 139–141]) позволяет по-новому посмотреть на вопросы языкового влияния в области расширения номинативного фонда языка-реципиента, когда на первый план выдвигается роль конкретного индивида – выдающегося представителя народа, носителя языка-донора. Предположить такое влияние Тараса Шевченко на белорусскую фразеологию позволяет ряд обстоятельств: 1) давние тесные белорусско-украинские языковые связи [Аниченко 1969, с. 4–5]; 2) пропагандирование смелых стихов Шевченко сначала русскими революционерами-де-

*Пльвучы ўдаль, твая песня,
Гасьцінцам ня вузкім,
Знайшла водгалас пачэсьне
Ў сэрцы беларускім.*

Янка Купала. Памяці Шаўчэнка

мократами, затем всячески поддержанное в советский период; 3) введение в школьную программу по литературе стихов из «Кобзаря» и заучивание наизусть знаменитого лирического монолога «Заповіт», причем на языке оригинала – и не только в школах Украины, но и в школах других союзных республик; 4) внимание к творчеству украинского поэта в системе школьного образования в Республике Беларусь [Спіс твораў... 2019]; факультативное изучение украинского языка [Учебная программа «Украинский язык»... 2018], что, безусловно, невозможно без опоры на шевченковские тексты; неподдельный интерес к жизни и деятельности Кобзаря белорусских учащихся (см. [Філіповіч 2009]).

В связи со сказанным выявить и осмыслить факты влияния Шевченкова слова на белорусский язык представляется не только насущной, но и реализуемой задачей.

Анализ исследований. Среди новейших публикаций о взаимовлиянии восточнославянских языков, если не принимать во внимание социо-

лингвистические работы, выделяется едва ли не единственная статья, в которой представлен материал всех трех генетически родственных языков и проведен глубокий системный анализ русских и украинских заимствований в белорусском языке [Гапоненко 2018] (ср. более раннее исследование [Зинкевич 2013]).

Однако ни в этой научной сфере, ни в смежной, изучающей восточнославянские языки в сопоставительном аспекте области за столетний период практически не задействованы такие эмоционально-экспрессивные единицы, как скрытые цитаты, крылатые выражения и под., за исключением работ о своеобразии функционирования библеизмов, обычно рассматриваемых в составе идиоматики [Венжинович 2011; Иванов, Кравцова 2019], и публикации об эпитонимах как факторе национальной консолидации [Diadachko 2010]. Между тем именно эти культурогенные феномены, восходящие к текстам – воплощению духовной культуры – и являющиеся частью прагматикона языковой личности [Караулов 2010, с. 100], в эпоху культуроцентризма в теоретической лингвистике привлекают пристальное внимание ученых.

Усиленное внимание к данным единицам характерно и для прикладного направления восточнославянского языкознания: в последние 20 лет активизировалась работа по созданию словарей цитат, интертекстем (см. дефиницию в: [Сидоренко 1999, с. 11]), крылатых слов, а также словарей, в которых эти образования представлены в разных комбинациях. В последнее время вышли эпитонимические словари белорусского [Венідзіктаў і др. 2004; Крылатыя выразы... 2006] и русского [Берков и др. 2008–2009] языков; переиздан со значительными изменениями украинский справочник [Коваль, Коптілов 2011].

В авторской восточнославянской лексикографии сформировался новый жанр – словарное описание цитат и подобных единиц одного писателя. В русистике была выпущена начатая «Словарем крылатых выражений Пушкина» [Мокиенко, Сидоренко 1999] серия (см.: [Мокиенко и др. 2009; Мокиенко, Сидоренко 2013; Кольцова, Чуриков 2012] и др.); в украинистике в этом жанре сделаны справочники по оборотам из сочинений Шевченко [Каляка 1999; Щербина 2001]; в белорусистике – афористический словарь по поэме Якуба Коласа «Новая земля» [Иваноў 2004].

Был создан и переводной авторский словарь [Дядечко и др. 2012], где охарактеризованы эпитонимы, восходящие к сочинениям Н.В. Гоголя – наиболее цитируемого в русской и украинской лингвокультурах прозаика. Сопоставление авторского и общих словарей выявило существенные расхождения в количественном составе гоголизмов, бытующих в живой русской и украинской речи. Так, в словаре [Берков и др. 2008–2009, т. 2, с. 704] их 86, тогда как в русско-украинской части переводного авторского словаря, в которой подробно описывался русский речевой материал, зафиксировано 250 гоголевских эпитонимов; в словаре [Коваль, Коп-

тілов 2011, с. 696] – 17, а в украинско-русской части переводного словаря, согласно нашим подсчетам, 105 гоголизмов, активно функционирующих в украинском языке. По сути, в этом авторском словаре был впервые поставлен и решен, правда только лексикографическими средствами, вопрос о реальном вкладе писателя, пишущего на одном языке, в лексико-фразеологический корпус другого языка и вместе с тем были наглядно продемонстрированы лакуны, которые имеются в общих словарях крылатых слов и выражений, в освещении полного собрания эпитонимов, восходящих к сочинениям даже много читаемого носителями русского и украинского языков и детально изучаемого в школе классика.

Актуальность исследования обусловлена:

1) необходимостью углубления научных представлений о процессах влияния и взаимовлияния языков путем привлечения материала, свидетельствующего об индивидуальной роли в этих процессах выдающихся личностей; 2) развитием лингвокультурологии, обращающейся к проблемам формирования лингвокогнитивной базы и, в частности, пополнения прагматикона языковой личности за счет прецедентных текстов разного типа; 3) активизацией эпитографической деятельности в славистике; 4) потребностями лингвистической шевченкианы, призванной предоставить и оценить факты закрепления слов и выражений с печатью шевченковского авторства в украинском языке и – при наличии – в других языках; 5) социальным заказом, связанным с остро поставленными в настоящее время проблемами национально-языковой самоидентификации восточнославянских народов.

Цель статьи – установление форм и степени закрепления шевченковских речеобразований в белорусском языке на фоне взаимовлияния восточнославянских языков в эпитонимической сфере. Для достижения этой цели решаются следующие **задачи**: 1) изучается взаимное отражение в эпитонимических словарях выражений выдающихся деятелей – представителей белорусского, русского и украинского народов; 2) очерчивается круг текстов, характеризующихся потенциальной возможностью апеллирования к сочинениям Шевченко; 3) определяются основные типы шевченковских выражений вне их исконной сферы бытования и способы их включения носителями белорусского языка в свою речь; 4) доказывается вхождение эпитонимов из стихотворения «Заповіт» в белорусский фразеологический фонд.

Методы и методики исследования. Анализ речевого материала осуществлялся описательным методом с учетом сопоставительных методик. Для аргументации разновидностей шевченковских прецедентных выражений привлекался прием подсчетов; для демонстрации эпитонимичности части этих оборотов и особенностей их функционирования в речевой коммуникации использовался метод двойной аппликации, внедренный в [Дядечко 2002, с. 146].

Изложение основного материала. Свидетельства влияния одного восточнославянского языка на другой на эпитографическом уровне обна-

руживаются уже в наиболее ранних в восточнославянской эпиграфии изданиях – первых словарях крылатых слов и выражений русского языка. Так, в сборник, который вышел еще в XIX веке, включена лаконичная надгробная речь казака в переводе на русский *Он мертв, т. е. не дышит... Молчит!.. т. е. не слышит!.. Ей, ей, увы! Он умер! Аминь!* из «Енеїди» Котляревского [Редников 1883, с. 180]. Во втором эпиграфическом издании, опубликованном в первой трети XX века, представлен отрывок из поэмы Шевченко «Кавказ», причем и в украинском, и в русском вариантах: *Мовчать, бо благоденствують* и *Молчала, ибо благоденствовала* [Займовский 1930, с. 214–215].

В самом крупном современном собрании эпонимов русского языка описан другой шевченковский оборот *незлым, тихим словом (вспоминать / вспомнить кого, что)* [Берков и др. 2008–2009, т. 2, с. 53]. В этом словаре обнаруживаются и другие выражения украинского происхождения: *тени забытых предков* (название повести М.М. Коцюбинского) [там же, с. 442], квалифицируемое как устаревшее *чувство семьи единой* (русский перевод названия стихотворения П. Тычины «Чуття єдиної родини») [там же, с. 569] и выступающее в двух огласовках *Дывлюсь я на небо [та й думку гадаю]* – *Гляжу я на небо [и думку гадаю]* (зачин песни на слова М.Н. Петренко, ставшей народной) [там же, т. 1, с. 338].

Однако изучение бытования только шевченкизмов в русскоязычном общении показывает, что количество эпонимов украинского происхождения может быть увеличено в словарях в несколько раз. По крайней мере еще двадцать оборотов, восходящих к сочинениям Кобзаря, обрели эпонимичность в русском языке, имея нерегиональный характер и употребляясь в русскоязычных текстах и за пределами Украины, в т. ч. первый из названных шевченкизмов, который, однако, сейчас функционирует в иных вариантах: «...президентские замыслы исправно исполняются, рейтинги неколебимы в пределах статпогрешности, и “*все молчит, бо благоденствует*”» (Эксперт, 20.12.2004); «...такая вот пауза, когда «в России *все молчит, ибо благоденствует*» – она ужасна» (Таймер, 09.04.2011) [Дядечко 2020].

Что касается эпонимов белорусского происхождения в «Большом словаре...», то к ним лишь условно можно отнести выражение *У войны – не женское лицо* [Берков и др. 2008–2009, т. 2, с. 472] – название документальной книги лауреата Нобелевской премии С.А. Алексиевич – белорусской писательницы, пишущей по-русски, которая родилась в украинском Станиславе. Предваряя дальнейшее изложение, скажем, что эта крылатая фраза в переводе зарегистрирована и в белорусском (см. *У вайны – не жаночы твар* в [Крылатыя выразы... 2006, с. 149]), и в украинском словарях (см. *У війни – не жіноче обличчя* в [Дядечко 2003, с. 94]) и что в украинском языке она, как и в русском, единственная из причастных к белорусской культуре эпонимов.

Начало белорусской и украинской эпиграфий, которое было положено лишь в 60-е годы XX века, принципиально отличалось подходом составителей к заимствованиям. В первом белорусском сборнике, как подчеркнуто подзаголовком «З беларускіх літаратурных крыніц», не ставилась задача отразить какие бы то ни было иноязычные выражения [Янкоўскі 1960]. Составители первого украинского эпонимического словаря [Коваль, Коптілов 1964], наоборот, их включили и, кроме того, подошли к их обработке творчески – с учетом степени освоенности единиц. Они в первом разделе книги разместили все крылатые выражения, которые используются исключительно по-украински: и исконные, и заимствованные. Во второй раздел вошли «такі цитати з творів російської літератури, які або широко вживаються мовою оригіналу, або мають по кілька українських варіантів (найчастіше це прозові переклади російських віршованих рядків)» [там же, с. 4], в третий – заимствованные обороты, которые в украинской речи функционируют обычно без перевода, а в письменных текстах сохраняют свой исходный латинский графический облик (в эту часть включено и словосочетание *boa constrictor*, эпонимизированное на украинской почве благодаря названию одноименной повести И. Франко [там же, с. 602]). Крылатые выражения, извлеченные из русских текстов, таким образом, представлены в первом (в количестве 94 единиц) и во втором (58 единиц) разделах. (Впрочем в двух последующих изданиях авторы отказались от деления словаря на части, вынеся в вокабулу украинские варианты заимствованных эпонимов.)

В белорусистике лексикографы обратились к пришедшим из других лингвокультур крылатым выражениям совсем недавно, спустя более полстолетия после выхода первого эпиграфического сборника Ф.М. Янковского. Понятно, почему выбор ученых пал прежде всего на процесс заимствования, который носил в белорусском языке массивный характер: на крылатые выражения из европейских и американских [Венідзіктаў і др. 2004] и из русскоязычных источников [Крылатыя выразы... 2006]. В предисловии ко второй книге отмечается, что в ней описывается более 300 единиц [там же, с. 3]. Поиски эпонимов белорусского языка, которые восходят к украинским текстам, как видим, не предпринимались.

Непосредственным стимулом к началу таких поисков послужил масштабный лексикографический проект «Шевченкове слово в мовах світу», осуществляемый преподавателями Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, которые к настоящему моменту уже подготовили к печати справочник шевченковских цитат и их производных в 30 языках¹. В ходе реализации проекта было выяснено, что наиболее часто, если не считать литературоведческих работ, в которых анализируется словесно-художественное мастерство украинского писателя, цитаты, аллюзии и под. из творчества Шевченко встречаются в текстах тех, кто переводил его сочинения, а в современной пу-

блицистике – обычно как отклик на те или иные события, происходящие в общественно-политической жизни Украины.

Среди классиков белорусской литературы выделяется первый переводчик произведений Шевченко на белорусский язык Янка Купала, испытавший очевидное и разностороннее влияние со стороны украинского поэта [Калинчук 2013, с. 655], о чем свидетельствуют названия самых ранних сборников «Жалійка» и «Гусяляр», в которых слышна переключка с главной книжкой Кобзаря. Янка Купала не только много переводил Шевченко, но и посвятил ему свои стихи, в которых апелляция к тексту «Кобзаря» имеет четкие лексико-фразеологические очертания.

Богата аллюзиями на Шевченко поэма Янки Купалы «Тарасова доля» (1939). В ее первой части такие ключевые понятия, как *Днепр* и *степь*, находятся в неразрывном единстве – это явная отсылка к начальной строфе знаменитого стихотворения «Заповіт» (1845): «Ходзіць гоман па Ёўкраіне / У святочных шатах... / Гаманіць Дняпро са *стэпам* / Аб вялікім святу». То же, кстати сказать, наблюдаем и в стихотворении «Памяці Т. Шаўчэнкі (25 лютага 1909 г.)»: «Праслаўнаму бацьку ўкраінскай свабоды / Паклон б'е разбуджана ўся старана, / Талкуюць аб гэтым *Дняпровыя воды*, / І думае думу *стэпоў* цішына».

Другое выражение из поэмы «Тарасова доля», которое тоже следует трактовать как аллюзию на поэтическое завещание украинского поэта, – это известный всем восточнославянским языкам фразеологизм, сохраняющий правила поведения по отношению к умершим: белорус. *успамінаць (памінаць) добрым словам*, рус. *вспоминать (помянуть) добрым словом*, укр. *пом'янути (помянути) добрим словом*. В своем гимне-завещании Шевченко обновил идиому: *пом'янути незлим тихим словом*. В таком виде выражение вошло уже как шевченковское в речевой обиход всех трех языков (см. подробнее далее), а Янка Купала возвращает почитателей таланта Кобзаря к народным истокам, но связь между производящей и производной единицами, безусловно, сохраняется в сознании читателей: «*Добрым словам памінае / Вялікага сына / Украіна маладая, / Вольная Ёўкраіна*».

Наконец, в поэме «Тарасова доля» находим еще одну аллюзию – на этот раз на стихотворение «До Основ'яненка» (1839), когда белорусский поэт прибегает к персонифицированному сравнению Украины с сиротой: «*Украіна пад панамі, / Пад жандарам-царам / Сиротою стогне, гіне / Ёў жудкіх думках, марах*».

Для Шевченко это образ знаковый, он встречается и в мистерии «Великий льох» («Стоїть в селі Суботові...», 1845): «Отак-то, Богдане! Занапастив еси вбогу *Сироту Україну!*». Однако в данном случае ассоциация поэмы Янки Купалы именно с посланием, в котором Шевченко пишет об Украине: «*Обідрана, сиротою / Понад Дніпром плаче; / Тяжко-важко сиротині, / А ніхто не бачить...*», – несомненна. Она основана на сходстве конструкций и на том, что в обоих текстах существительным управ-

ляет глагол одного лексико-семантического класса, объединяющего обозначения внешнего проявления эмоционально-оценочного отношения.

В начале стихотворения автобиографического характера «Каменка» (1946) другого белорусского классика А.А. Кулешова, который перевел около 60 сочинений Шевченко, обнаруживаются сразу несколько отсылок к «Кобзарю»: «Жыў дзед мой, ходзяць чуткі, / Каля *дняпроўскай плыні*, / У Каменцы бялюткай, / *На мілай Украіне*. / Любіў ён *вішань лісце*, / *І стэп любіў, і хвалі...*». Здесь видим и образ вишневого сада, с подачи Шевченко ставший символом Украины (см. «Садок вишневый коло хати...» из цикла «В казематі», 1847), и картину бушующего Днепра, отсылающую к двум произведениям: к отрывку «Реве та стогне Дніпр широкий...» из баллады «Причинна» (1837) и, конечно, к «Заповіту», из которого к тому же еще заимствована целиком строка, но не с инверсивным, как в оригинале, а прямым порядком слов.

Точно воспроизводится структура этого шевченковского оборота в посвященном Шевченко стихотворении «На гары Чарнечай» (1960) еще одного белорусского поэта и переводчика А.С. Велюгина: «*І панёс Дняпро нястомны – / без кают, без класаў – / трох сыноў Дзвіны і Нёмна / на паклон Тарасу. <...> Колькі песень вечарамі / на Ёўкраіне мілай! / У дарозе за плячамі / мы адчулі крылы*». В этом же произведении находим и другую строку из завещания Кобзаря: «Гэтак лёгка, гэтак светла! / Гляньце за Дняпро вы – / ... *У сям'і вялікай, новай / ёсць вяршынь вяршыня*».

Белорусский прозаик В.С. Короткевич, который учился в киевском университете, носящем имя Шевченко, написал эссе о великом украинце, вынес в название строку «*І будуць людзі на зямлі*» (1964) из стихотворения «*І Архімед, і Галілей...*» (1860). В конце эссеист цитирует его концовку и повторяет пророческую фразу, включая ее в ткань своего повествования с небольшими изменениями: «*Людзі будуць, урэшце, на ўсёй зямлі. І ў немінурым чаканні гэтага мы павінны вечна дзякаваць светачам, і сярод іх Кабзару, за тое, што ён вучыць таму, што не падмане і не састарэе: любові да чалавека, вучыць адзіна вартаму ў свеце – мужнасці*».

Этот прием – сначала цитирование отрывка из стихотворения на языке оригинала, а затем включение в свою речь шевченковского оборота в белорусском переводе – используется Короткевичем несколько раз, например: «Паэт задыхаўся: «*І день іде, і ніч іде. / І голову схапівши в руки, / Дивуешся, чому не йде / Апостол правды і науки!*». Ставячы перад сабою гэта пытанне, ён не ведаў, што *апостал праўды і навукі* даўно ўжо з'явіўся ў свет, ударыў грамавержца, прыкутым Праметэем пакутаваў у пустынях і цяпер памірае ад пакут, нявія даў яму лёс, ад няздзейсненых жаданняў, ад няволі. Не ведаў, што апосталам гэтым быў ён сам».

Интересен отрывок, который содержит сразу два шевченкизма (второй – из поэмы «Княжна», 1860): «*Маліцеся лёсу, паэты, каб ён даў вам у сэрцы вашага народа хоць сотую долю таго месца, якое*

займає ў сэрцы звычайнага ўкраінскага селяніна Тарас... Старыя, амаль непісьменныя дзяды чыталі некаторыя яго творы на памяць. І калі над белымі букетамі цвітучых садоў басілі хрушчы – гэта было як Тарасаў «Садок вишневий». І, напэўна, мала хто ў такіх празрыстых вечары не ўспамянаў аб ім.

Хрушчы басілі над вішнямі, як тысячы тысяч сімпатычных бамбавозаў. І гаспадар мой, філосаф ад прыроды, з двухкласнай асветай, ідучы са мною ў Тарашчу і ўзыходзячы на гару, кожны раз спыняўся, аглядаў беленькія ў зялёным хаткі і з чуллывай усмешкай дэкламаваў: *Неначе писанка, село*.

Данный отрывок примечателен также тем, что констатирует народный характер шевченковской поэзии, а в начале эссе писатель показал, что и для белорусов она своя: «У тую ноч над Дняпром раўла страшэнная навальніца. <...> Мой бацька, які ўвогуле не вельмі любіў вершы, падышоў да акна <...> і, глядзячы некуды ў змрок, ціха сказаў: / *Реве та стогне Дніпр широкий, / Сердитий вітер завива...*».

Эти мощные, как слова национального гимна, строки находим в белорусском переводе в одном из посвященных Шевченко стихотворений поэта Г.И. Бородулина «Паклон ад зор» (сб. «Абсяг», 1978): «Праходзілі, як сны, / Прароки. / Ды жыў наказ, / Што даў Тарас. / *Стагнаў і роў / Дняпро шырокі, / Спатолюў смагу / Зорных трас*».

Бородулин перевел несколько сочинений Шевченко, включая «Заповіт», к которому аллюзивно обращается и в этом стихотворении: «Непадуладны / Волі нечай, / Народ не церпіць / *Кайданоў*», – и в стихотворении «Ля помніка Т.Г. Шаўчэнку ў Ашхабадзе» из того же сборника: «Удзячна помніць / Аб гордым сыне / *Сябрына ў вольным застоллі!*».

Шевченковские цитаты, особенно общественно-политического звучания, не редкость и в белорусском интернет-пространстве: это и призывы из поэмы «Кавказ» (1845), обращенный к находящемуся в заключении главе правозащитного центра «Вясна» Алесю Беляцкому: «Шаноўны Алесь! Вы пераможаце. Шаўчэнка казаў: *Барыцеса – набораецце!*» (Дзедзіч, 15.10.2012); и выражение надежды на справедливое обустройство жизни из поэмы «Юродивый» (1857), реминисцентно повторенное в журналистском эссе: «У цэнтральнай частцы Вашынгтону <...> стаіць помнік Тарасу Шаўчэнку, на якім я прачытаў словы ўкраінскага песьняра: «...*коли / ми діждемося Вашынгтона / з новим і праведним законом? / А діждемося-таки колись!*». <...> Што да мяне, дык прачытваю я ў словах Тараса Шаўчэнкі пра сваё, пра Беларусь. «*Калі МЫ дажджэмася Вашынгтона?*»» (Наша ніва, 07.06.1998).

Среди разнообразных способов включения цитат и их производных в речь наиболее лингвистически значимы, как подчеркивалось, те случаи, когда оборот начинает употребляться наравне с идиомами, а это значит, что у устойчивого сочетания слов, оторвавшегося от текста-источника, формируется собственная форма и содержание и, следовательно, развивается способность именовать объекты и ситуации. Уверенно можно утверждать, что два выражения из бытующих в белорусском ре-

чевом обиходе стали поистине крылатыми, превратились в эпонимы.

Первый эпоним *на Ўкраіне мілай* – принадлежность прежде всего художественной речи. К приведенным примерам можно добавить еще название одного из эссе в сборнике воспоминаний В.А. Кулешовой «Лясному рэчу праўду раскажу» (1989) «*На мілай Украіне*», отсылающего не только к «Заповіту», но и к стихотворению ее отца, народного поэта Белоруссии, который подал шевченковскую строчку именно в таком виде. Важно, однако, то, что этот оборот встречается и в непридуманной, живой речи, отражением которой служат тексты социальных сетей, см., например, комментарий к информации «СМИ узнали о решении Украины вступить в Таможенный союз» (news.tut.by, 07.12.2013): «...*на Ўкраіне мілай* раскол па поўнай». Или впечатления ученика от конкурса «Великий Кобзарь Украины», в которых пишущий аллюзивно использует строку Шевченко: «Я ўважлива слухаў біяграфію паэта. Як моцна ён любіў сваю *мілую Украіну*, свой народ, сваю мову!».

Этот оборот уже давно выступает в качестве эпонима и в украинском языке, и в русском языках. В украинском он закрепился не позднее 1930-х годов, когда была написана пьеса И. Чабаненко, которая так и называлась «На Україні милій», так же назван раздел в книге П. Загребельного «Думки нарозхрист» (1974–2003), а в наши дни – концерты, выставки и под. Ср. также запись в блоге: «Правий сектор готовий відстояти Євромайдан і своє право *на Україні Милій*» (obozrevatel.com, 13.12.2013). В украинистике выражение *на Україні милій* лексикографировано впервые в [Щербина 2001, с. 230], в русистике – в [Дядечко 2020]. Во всех трех языках оно означает ‘на Украине, дорогой сердцу говорящего’, но с разными оттенками: для украинца – ‘в родной отчизне’, для белоруса или русского (если они не граждане Украины) – ‘в местах Украины, где говорящий родился, или жил, или бывал и которые полюбил’.

Второй эпоним *памянуць нязлым ціхім словам* получил широчайшее хождение в белорусском языке в разных его стилях, в интернет-коммуникации. Так же, как и в других восточнославянских языках, он развил вариантность: глагольный компонент заменяется на *успомніць, згадаць* и под. (укр. *пом’янути* – на *вспом’янути, згадати* и др.; рус. *помянуть* – на *вспомнить, вспоминать* и пр.), прилагательное *нязлым* – на *добрым* (аналогично в украинском и русском языках). Симптоматично, что, начиная с первого издания, составители словаря украинских крылатых выражений вынесли в вокабулу только управляемую часть словосочетания [Коваль, Коптілов 1964, с. 306–307]. Действительно, в роли главного слова в данном эпонимическом обороте может выступать целый ряд глаголов памяти, используемых для именования процесса говорения, и глаголов других лексико-семантических групп в том же значении; см., например, заметку на сайте Львовского национального университета о том, что на торжественном вечере в январе 2010 года «незлым тихим словом *вшанували*» поэта В. Симоненко,

или информацию об открытии Шевченковского вечера, в которой говорится, что посол Украины в Белоруссии «*благославлю* мерапрыемства нязлым ціхім словам» (Наша ніва, 19.03.2000). В украинском и русском языках, кроме того, распространен вариант, в котором управляемая часть стоит во множественном числе, как в данных, наилучшим образом манифестирующих народность шевченковского эпонима образцах дилетантской поэзии, в обилии заполняющей интернет-пространство: «Читаємо твої вірші. / Вони для серця, для душі. / І згадаєм тебе, між нами, / «Незлыми, тихими словами...» (Френсис. Тарасу, 2004); «Мы на картошке про тебя / *Незлыми тихими словами вспоминали*. / И благодарны всем богам, / Что встречу нам с тобой они послали» (Л. Ковалева. Посвящается Бариновой... (2012).

В восточнославянской лексикографии до настоящего времени толкование анализируемого шевченкизма было дано только в словаре русского языка: 'формула благодарного, спокойно-почтительного воспоминания о ком-, чём-л.; часто употр. иронически' [Берков и др. 2008–2009, т. 2, с. 53] (см. примеры там же, а также в [Дядечко 2020]). Такое значение изначально присуще обороту и в двух других восточнославянских языках; ср. в белорусских текстах: «1-га снежня кожнага года Навум, Валянцін Тарас, Саша Дракахруст, Федзя Яфімаў і я ішлі на Маскоўскія могілкі да знаёмай магілы, каб яшчэ раз *памянуць «нязлым ціхім словам»* гэтага выдатнага чалавека і літаратара <Р. С. Бярозкіна>» (В. Кіслік. Пра чырвонаармейца Навума Кісліка... (2013); «...той, які і з'яўляецца журналістам, шчыра апісвае рэаліі культурнага жыцця невялічкага паселішча. <...> Не п'яе дыфірамбаў, але «*нязлым ціхім словам*» *згадае* пра мясцовую культуру, якая «энтузіястамі накіроўваецца, энергіяй энтузіястаў дыхае, ідзе да людзей з дабром»...» (газ. «Культура», Минск, 2019, № 11); в украинских текстах: «... згадаемо добрим словом наших незабутніх і будемо сподіватися, що й нас, можливо, дехто *спом'яне незлим, тихим словом*...» (О. Бердник. Питьма вогнища не розпалює... (1993); «Не забуваймо їх, поки вони ще живі, й *пом'янемо незлим, тихим словом* тих, хто вже спочиває з Господом. З Днем батька!» (В. Лабунський. Мій батько, 2016). Шевченковское выражение может использоваться, как и в русском языке, в ироническом контексте: «Лавіруючы паміж міністрамі замежных спраў (якіх з 1990 года змянілася 7 чалавек) <...> *узгадваючы добрым ціхім словам* старшыняў Белтэлерадыёкампаніі (7 чалавек), пералічваючы прэм'ер-міністраў (7 чалавек), мы спрабавалі знайсці ў высокіх кабінетах доўгажыхароў» (Тут і цяпер, 22.11.2012); «Минув День журналіста. Що зазвичай роблять люди у такі дні? Вони *незлим тихим словом поминають* забутих героїв. От і <...> я вшановую пам'ять забутих монстрів тележурналістики, а саме – колись впливових, а зараз припалих пилотом забуття телеведучих» (Детектор медіа, 6.11.2006).

Как представляется, такие иронические употребления должны быть объединены со случаями, где эксплицирована сема 'ругать кого-, что-либо',

как в белорусском тексте: «Выпраўляйцеся зараз жа. Жанчыны такіх не любяць». – «...Могуць і такіх любіць. Не хвалойся дужа. Давай лепш зоймемся тым, чым трэба». – «Чаго? – яе вочы акругліліся. – Чым зоймемся? Ты часам на каменяломнях сваіх не перагрэўся?» – «Я пра сцэнар, калі што. А ты?» – «Цьху, растуды тваю матніхай, – *нязлым ціхім словам выбухнула* Рыбанька і сумелася» (С. Балахонаў. Інфанта і аднарог, 2015); в русском: «О, сколько раз в течение девяти часов своей автобусной эпопеи *помянула я «незлым тихим словом»* сеньора, пожалевшего для меня несколько тысяч боливар на самолет» (С. Максимова. Хождение за три солнца, 2003); в украинском: «Ось тільки кому з можновладців прийшла в голову «геніальна» ідея спустити при цьому в Полтву міський колектор – про те історія замовчує, але вже не одне покоління городян знеособлено *поминають його незлим, тихим словом*» (inbus.ua/uk/blog, 15.07.2020). В таком случае семантическая структура шевченкизма сложнее, он развил второе значение 'вспоминать неодобрительно, с презрением о ком-, чем-либо; ругать кого-, что-либо'.

Выводы. В силу объективных и субъективных факторов изучение взаимовлияния восточнославянских языков в эпонимической сфере, осуществляющееся практически только в лексикографии, является в целом недостаточным, а в белорусской словарной практике – и односторонним, ведущимся только по линии заимствования из русского языка. Однако украинский материал, как показывает функционирование в современной белорусской речи выражений, которые восходят к творчеству Шевченко, должен привлекаться, если ставится задача максимально полного собрания белорусских эпонимов.

Апелляция к шевченковским текстам в белорусской речи осуществляется в двух сферах: в художественной литературе (прежде всего в сочинениях писателей, которые переводили стихи из «Кобзаря») и в массово-коммуникативных текстах (в публицистических текстах, обычно передающих повышенный общественно-политический накал, и – что крайне важно – в социальных сетях, отражающих повседневную речь современных носителей белорусского языка).

Такая апелляция имеет разные формы – это и прямая цитация, и скрытая (реминисцентная) цитация, и аллюзивное обращение, и фразеологическое заимствование. Последнее важно не только для лингвокультуры в целом, но и для формирования эпонимического корпуса белорусского языка в частности.

В живой белорусской речи активно функционируют два шевченкизма на *Україне мілай* и *пам'януць нязлым ціхім словам*, являющиеся эпонимами (в соответствующих эквивалентах) и в двух других восточнославянских языках.

Дальнейшие разыскания должны воссоздать полную картину результатов взаимодействия восточнославянских лингвокультур на персональном уровне, а предложенный путь поисков может быть применен и для восполнения эпонимических лакун в других языках.

ПРИМЕЧАНИЕ

¹ В данной статье частично используется тот иллюстративный материал, который был собран автором этих строк для белорусской части указанного справочника.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аниченко В.В. Белорусско-украинские письменно-языковые связи: автореф. на соискание ученой степени д-ра филол. наук: спец. 10.00.00 – филология (белорусский язык). Минск, 1969. 39 с.
2. Берков В.П., Мокиенко В.М., Шулежкова С.Г. Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка в 2-х т. Магнитогорск: МаГУ; Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, 2008–2009. Т. 1. 658 с.; Т. 2. 737 с.
3. Венжинович Н.Ф. Утілення евангельської мудрості у фразеологічних виразах української та російської мов. *Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. 2011. Вип. 25. С. 40–44.
4. Венідзіктаў С.В., Даніленка І.Л., Іванова С.Ф., Іваноў Я.Я. Крылатыя выразы ў беларускай мове. Ч. 1. 3 іншамойных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст. Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2004. 136 с.
5. Гапоненко И. Влияние восточнославянских языков на белорусский язык начала XX в. *Белару-сазнаўчыя даследаванні*. 2018. № 12. С. 191–213.
6. Дядечко Л.П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность. Киев: ИПЦ «Київський університет», 2002. 294 с.
7. Дядечко Л.П. Новое в русской и украинской речи: Крылатые слова – крилаті слова (материалы для словаря). Киев: Вид. дім «Комп'ютерпрес», 2003. Ч. 4. 212 с.
8. Дядечко Л.П. Крылатые выражения Тараса Шевченко в русском языке. URL: <http://uapryal.com.ua/9-marta-den-rozhdeniya-tarasa-grigorevicha-shevchenko-l-p-dyadechko-krylyatyie-vyirazheniya-tarasa-shevchenko-v-russkom-yazyke/> [2020]
9. Дядечко Л.П., Петренко О.В., Прадид Ю.Ф. 250 крылатых слов и выражений Н.В. Гоголя: русско-украинский и украинско-русский толковый словарь. Симферополь: ФЛП Лемешко К.А., 2012. [Книга-«перевертыш».] 584 + 236 с.
10. Займовский С.Г. Крылатые слова: Справочник цитаты и афоризма. Москва; Ленинград: Госиздат, 1930. 493 с.
11. Зинкевич А. Языковые контакты в Славии – XXI век. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. 2013. Vol. 1. P. 129–149.
12. Іваноў Я.Я. Афарыстыка мовы мастацкага твора (паэма Якуба Коласа «Новая зямля»): лексікаграфічны аспект. Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. 84 с.
13. Иванов Е.Е., Кравцова Д.С. О лексикографическом описании крылатых афоризмов из библейских источников в современном белорусском языке (с эквивалентами библейских афоризмов в русском языке). *Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева*. 2019. № 3 (103). С. 54–63.
14. Калинин Л. Купала Янка. *Шевченківська енциклопедія: в 6 т.* Т. 3. Київ: Інститут літератури ім.Т.Г. Шевченка, 2013. 888 с.
15. Каляка М.М. Великі слова – велика сила. Херсон: Айлант, 1999. 138 с.
16. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. Москва: Издательство ЛКИ, 2010. 264 с.
17. Коваль А.П., Коптілов В.В. 1000 крилатих виразів української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1964. 671 с.
18. Коваль А., Коптілов В. Крилаті вислови в українській літературній мові. 3-тє вид. Київ: Ярославів Вал, 2011. 701 с.
19. Кольцова Л.М., Чуриков С.А. Крылатое слово А.В. Кольцова. Опыт словаря. Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 2012. 183 с.
20. Крылатыя выразы ў беларускай мове: тлумачальны слоўнік [у 5 ч.]. Ч. 2: 3 рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст. / С.В. Венідзіктаў, І.Л. Даніленка, Я.Я. Іваноў [і інш.]. Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. 208 с.
21. Мокиенко В.М., Семенец О.П., Сидоренко К.П. Большой словарь крылатых выражений Александра Грибоедова («Горе от ума»). Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2009. 800 с.
22. Мокиенко В.М., Сидоренко К.П. Словарь крылатых выражений Пушкина. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета: Фолио-пресс, 1999. 748 с.
23. Мокиенко В.М., Сидоренко К.П. Басни Ивана Андреевича Крылова: Цитаты, литературные образы, крылатые выражения: словарь-справочник. Санкт-Петербург: Свое издательство, 2013. 681 с.
24. Редников И.И. Сборник замечательных изречений, цитат, поговорок и т. п. различных времен и народов с историческим и сравнительным объяснением. Вятка: Тип. Кукина, 1883. 229 с.
25. Сидоренко К.П. Интертекстовые связи пушкинского слова. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1999. 253 с.

26. Спіс твораў для дадатковага чытання па вучэбным прадмеце «Беларуская літаратура» ў 5–11 класах (2019 р.) URL: <https://adu.by/ru/homepage/obrazovatelnyj-protses-2019-2020-uchebnyj-god/obshchee-srednee-obrazovanie/202-uchebnye-predmety-v-xi-klassy/1270-belaruskaya-litaratura.html>
27. Учебная программа факультативных занятий «Украинский язык» для V–IX классов учреждений общего среднего образования с белорусским и русским языками обучения и воспитания / Сост. Н.А. Вологовская. Минск, 2018. URL: <https://adu.by/ru/homepage/obrazovatelnyj-protses-2019-2020-uchebnyj-god/obshchee-srednee-obrazovanie/202-uchebnye-predmety-v-xi-klassy/1273-yazyk-i-literatura-natsionalnogo-menshinstva.html>
28. Філіповіч С.Т. Матэрыялы школьнага конкурсу чытальнікаў «Вялікі Кабзар Украіны». Мінск, 2009. URL: <https://vuchoba.org/syarednyaya-agulenaadukacijnaya-shkola-213g-minska-materiyali.html>
29. Щербина В. Євангеліє українців, або Крилаті вислови «Кобзаря». Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. 496 с.
30. Янкоўскі Ф. Крылатыя словы і афарызмы: 3 беларускіх літаратурных крыніц. Мінск: АН БССР, 1960. 135 с.
31. Diadechko L.P. Winged words as a nation consolidating factor. *Phraseologie global – areal – regional: Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008*. Tübingen: Narr Verlag, 2010. P. 137–142.

REFERENCES

1. Anichenko V.V. (1969) Belorussko-ukrainskie pismenno-yazykovye svyazi [Belarusian-Ukrainian written and language relations]. Past-doctoral author's abstract: Minsk. 39 s. [in Russian].
2. Berkov V.P., Mokenko V.M., Shulezhkova S.G. (2008–2009) Bolshoy slovar krylatykh slov i vyrazheniy russkogo yazyka v 2-h t. [The big dictionary of winged words and phrases of the Russian language in 2 vol.]. Magnitogorsk: MaGU; Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität. T. 1. 658 s.; T. 2. 737 s. [in Russian].
3. Venzhynovych N.F. (2011) Utilennia yevanhelskoi mudrosti u frazeolohichnykh vyrazakh ukrainskoi ta rosiiskoi mov [Inculcating gospel wisdom in Ukrainian and Russian phraseological units]. *Nauk. visn. Uzhhorod. un-tu. Seriya «Filolohiia. Sotsialni komunikatsii»*. Vyp. 25. S. 40–44 [in Ukrainian].
4. Venidziktaw S. V., Danilenka I. L., Ivanova S. F., Ivanow Ja. Ja. (2004) Krylatyya vyrazy w belaruskaj move. Ch. 1. Z inshamownyh (ewrapeyskikh i amerykanskih) krynic XII–XX stst. [Winged words in Belarusian language. P. 1. From foreign language (European and American) sources of the 12th–20th centuries]. Magilyow: MDU imja A. A. Kulyashova. 136 s. [in Belarusian].
5. Gaponenko I. (2018) Vliyanie vostochnoslavjanskikh yazykov na belorusskiy yazyk nachala XX v. [The influence of east Slavonic languages on the Belarusian language at the beginning of the 20th century]. *Belarusaznawchyya dasledavanni*. № 12. S. 191–213 [in Russian].
6. Dyadechko L.P. (2002) Krylatye slova kak obyekt lingvisticheskogo opisaniya: istoriya i sovremennost [Winged words as an object of linguistic description: history and modernity]. Kiev: IPC «Kyivskiy universytet». 294 s. [in Russian].
7. Dyadechko L.P. (2003) Novoe v russkoy i ukrainskoy rechi: Krylatye slova – krylati slova (materialy dlya slovarya) [New in Russian and Ukrainian speech: Winged words (materials for the dictionary)]. Kiev: Vid. dim «Komp'juterpres». Ch. 4. 212 s. [in Russian and Ukrainian].
8. Dyadechko L.P. (2020) Krylatye vyrazheniya Tarasa Shevchenko v russkom jazyke [Winged words of Taras Shevchenko in Russian]. URL: <http://uapryal.com.ua/9-marta-den-rozhdeniya-tarasa-grigorevicha-shevchenko-l-p-dyadechko-krylatyie-vyrazheniya-tarasa-shevchenko-v-russkom-yazyike/> [in Russian].
9. Dyadechko L.P., Petrenko O.V., Pradid Yu.F. (2012) 250 krylatykh slov i vyrazheniy N.V. Gogolya: rusko-ukrainskiy i ukrainsko-russkiy tolkovyy slovar [250 winged words and phrases of N. V. Gogol: Russian-Ukrainian and Ukrainian-Russian explanatory dictionary]. [Kniga-«perevertys»]. Simferopol': FLP Lemeshko K. A. 584 + 236 s. [in Russian and Ukrainian].
10. Zaymovskiy S.G. (1930) Krylatye slova: Spravochnik citaty i aforizma [Winged Words: A Handbook of Quotes and Aphorisms]. Moskva; Leningrad: Gosizdat. 493 s. [in Russian].
11. Zinkevich A. (2013) Yazykovyye kontakty v Slavii – XXI vek [Language contacts in Slavia – 21st century]. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. Vol. 1. P. 129–149 [in Russian].
12. Ivanow Ya.Ya. (2004) Afarystyka movy mastackaga tvora (payema Yakuba Kolasa «Novaya zyamlya»): leksikagrafichny aspekt [Aphorisms of the language of a work of art (poem by Yakub Kolas «New land»): lexicographic aspect]. Magilyow: MDU imya A.A. Kulyashova. 84 s. [in Belarusian].
13. Ivanov E.E., Kravtsova D.S. (2019) O leksikograficheskom opisani krylatykh aforizmov iz bibleyskikh istochnikov v sovremennom belorusskom yazyke (s ekvivalentami bibleyskikh aforizmov v russkom yazyke) [Lexicographic description of winged aphorisms from Bible in the modern Belarusian language (with equivalents of biblical aphorisms in Russian language)]. *Vestnik Chuvashskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. I. Ya. Yakovleva*. № 3 (103). S. 54–63 [in Russian].
14. Kalynchuk L. (2013) Kupala Yanka. *Shevchenkivska entsyklopediia: v 6 t. T. 3*. Kyiv: Instytut literatury im. T.H. Shevchenka. 888 s. [in Ukrainian].
15. Kaliaka M.M. (1999) Velyki slova – velyka syla [Great words have great power]. Kherson: Ailant. 138 s. [in Ukrainian].

16. Karaulov Yu.N. (2010) Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost [Russian language and linguistic personality]. Izd. 7-e. Moskva: Izdatelstvo LKI. 264 s. [in Russian].
17. Koval A.P., Koptilov V.V. (1964) 1000 krylatkh vyraziv ukrainskoi literaturnoi movy [1000 winged phrases of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Naukova dumka. 671 s. [in Ukrainian].
18. Koval A., Koptilov V. (2011) Krylati vyslovy v ukrainskii literaturnii movi [Winged phrases in the Ukrainian literary language]. 3-tie vyd. Kyiv: Yaroslaviv Val. 701 s. [in Ukrainian].
19. Koltsova L.M., Churikov S.A. (2012) Krylatoe slovo A.V. Koltsova. Opyit slovarya [The winged word of A.V. Koltsov. Dictionary experience]. Voronezh: IPTs Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. 183 s. [in Russian].
20. Krylatyia vyrazyi w belaruskay move: tлумachalny slownik [u 5 ch.]. Ch. 2: Z ruskamownykh litaraturnykh i falklornykh krynic XII–XX stst. [Winged phrases in the Belarusian language: explanatory dictionary [in 5 p.]. P. 2: From Russian-language literary and folklore sources of the 12th–20th centuries] / S.V. Venidziktaw, I.L. Danilenka, Ya. Ya. Ivanow [i insh.]. Magilyow: MDU imya A.A. Kulyashova, 2006. 208 s. [in Belarusian].
21. Mokienko V.M., Semenets O.P., Sidorenko K.P. (2009) Bolshoy slovar krylatykh vyrazheniy Aleksandra Griboedova («Gore ot uma») [A large dictionary of winged phrases by Alexander Griboyedov («Woe from Wit»)]. Moskva: OLMA Media Grupp. 800 s. [in Russian].
22. Mokienko V.M., Sidorenko K.P. (1999) Slovar krylatykh vyrazheniy Pushkina [Dictionary of Pushkin's winged words]. Sankt Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta: Folio-press. 748 s. [in Russian].
23. Mokienko V.M., Sidorenko K.P. (2013) Basni Ivana Andreevicha Krylova: Tsitaty, literaturnye obrazy, krylatye vyrazheniya: slovar-spravochnik [Fables of Ivan Andreevich Krylov: Quotes, literary images, winged words: references]. Sankt-Peterburg: Svoe izdatelstvo. 681 s. [in Russian].
24. Rednikov I.I. (1883) Sbornik zamechatelnykh izrecheniy, tsitat, pogovorok i t. p. razlichnykh vremen i narodov s istoricheskim i sravnitelnyim obyasnieniem [A collection of wonderful sayings, quotes, catchphrases, etc. of various times and peoples with a historical and comparative explanation]. Vyatka: Tip. Kukina. 229 s. [in Russian].
25. Sidorenko K.P. (1999) Intertekstovye svyazi pushkinskogo slova [Intertextual links of Pushkin's word]. Sankt-Peterburg: Izd-vo RGPU im. A. I. Gertsena. 253 s. [in Russian].
26. Spis tvoraw dlya dadatkovaga chytannya pa vuchyebnym pradmece «Belaruskaja litaratura» w 5–11 klasah. (2019) [List of works for additional reading on the subject «Belarusian Literature» in grades 5–11] URL: <https://adu.by/ru/homepage/obrazovatelnyj-protses-2019-2020-uchebnyj-god/obshchee-srednee-obrazovanie/202-uchebnye-predmety-v-xi-klassy/1270-belaruskaya-litaratura.html> [in Belarusian].
27. Uchebnaya programma fakultativnykh zanyatiy «Ukrainskiy yazyk» dlya V–IX klassov uchrezhdeniy obshchego srednego obrazovaniya s belarusskim i russkim yazykami obucheniya i vospitaniya [The curriculum of optional lessons «Ukrainian language» for V–IX grades of institutions of general secondary education with Belarusian and Russian languages of instruction and education] / Sost. N.A. Volotovskaya. Minsk, 2018. URL: <https://adu.by/ru/homepage/obrazovatelnyj-protses-2019-2020-uchebnyj-god/obshchee-srednee-obrazovanie/202-uchebnye-predmety-v-xi-klassy/1273-yazyk-i-literatura-natsionalnogo-menshinstva.html> [in Russian].
28. Filipovich S.T. (2009) Matyeriialy shkolnaga konkursu chytalnikaw «Vyaliki Kabzar Ukrainy». [Materials of the school competition of readers «Great Kobzar of Ukraine»]. Minsk. URL: <https://vuchoba.org/syarednyaya-agulenaadukacijnaya-shkola-213g-minska-materiyali.html> [in Belarusian].
29. Shcherbyna V. (2001) Yevanheliie ukraintsiv, abo Krylati vyslovy «Kobzaria» [The Gospel of Ukrainians, or Winged words from «Kobzar»]. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy. 496 s. [in Ukrainian].
30. Yankowski F. (1960) Krylatyia slovy i afaryzmy: Z belaruskikh litaraturnykh krynic [Winged words and aphorisms: From Belarusian literary sources]. Minsk: AN BSSR. 135 s. [in Belarusian].
31. Diadechko L.P. (2010) Winged words as a nation consolidating factor. *Phraseologie global – areal – regional: Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008*. Tübingen: Narr Verlag. P. 137–142 [in English].

SHEVCHENKO'S WORD IN THE BELARUSIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF EAST SLAVIC EPTONYMIC INTERACTION

Abstract. The article examines functioning of Shevchenko's texts in Belarusian linguoculture in the context of mutual influence of East Slavic languages in the area of winged words.

Actuality of the study is due to general interest in problems of cultural linguistics, linguistic personalology and development of Slavic eptography. *The purpose* of the study is to establish forms and degree of consolidation of Shevchenko's expressions in Belarusian language on background of mutual reflection in East Slavic eptonymic dictionaries of expressions of prominent figures – representatives of Belarusian, Russian and Ukrainian nations. *The main tasks* are to identify texts that use Shevchenko's expressions for characterizing purposes, to define the main types of these expressions, to prove consolidation of their part as phraseological units in Belarusian language.

Cross-analysis of dictionaries showed that in Belarusian and Ukrainian lexicography among units of foreign origin only winged words of Russian-speaking authors are massively reflected. In Belarusian eptography any turn of Ukrainian origin is not recorded, however, for example, phrases from the works of Shevchenko are found: 1) in the texts of Belarusian writers (primarily translators of poems from Kobzar), 2) in the texts of mass communication (in journalistic articles about events related to Ukraine or reminiscent of them, reflecting everyday speech of modern native speakers of Belarusian language). In Belarusian texts Shevchenko's turns are used as quotations, reminiscences, allusions and eponyms (winged words in narrow sense). In role of eponyms, which developed variability of structure and assigned its own meaning to it, in Belarusian language there are

two Shevchenko's expressions *на Україне мілай* and *пам'януць нязлым ціхім словам*. Corresponding equivalents function in Ukrainian and Russian languages also as eponyms.

The research carried out demonstrates necessity of further searches for eptological facts of mutual influence of East Slavic languages in order to recreate the general picture of such mutual influence.

Keywords: winged words, quotations, allusions, eponyms, Shevchenko, Belarusian language, lexicography, mutual influence of East Slavic languages.

ШЕВЧЕНКІВСЬКЕ СЛОВО В БІЛОРУСЬКІЙ МОВІ В КОНТЕКСТІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЕПТОНІМІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті вивчається функціонування шевченківських текстів у білоруській лінгвокультурі в контексті взаємовпливу східнослов'янських мов на ептоніми – крилаті звороти у вузькому значенні.

Актуальність дослідження зумовлена загальною зацікавленістю проблемами лінгвокультурології й лінгвоперсоналогії, активним розвитком слов'янської ептографії й соціальним замовленням (актуальними питаннями самоідентифікації східнослов'янських народів). Мета статті – встановити форми і ступінь закріплення шевченківських зворотів у білоруській мові на тлі взаємного відображення у східнослов'янських ептонімічних словниках висловів видатних діячів – представників білоруського, російського й українського народів. Головні завдання – виявити тексти, в яких використовуються шевченківські висловлювання в характеризувальній функції; визначити їх основні типи; довести закріплення певних зворотів на правах фразеологізмів у білоруській мові.

Перехресний аналіз словників показав, що в білоруській та українській лексикографії через об'єктивні й суб'єктивні причини серед одиниць іншомовного походження масово відбиті тільки ептоніми російськомовних авторів. У білоруській ептографії не зафіксований жоден зворот українського походження, проте, наприклад, фрази з творів Шевченка трапляються: 1) у текстах білоруських письменників (передусім перекладачів віршів з «Кобзаря»), 2) у текстах масової комунікації (у публіцистиці про події, пов'язані з Україною, або схожі на них, і в соціальних мережах, що відбивають живе мовлення сучасних носіїв білоруської мови). У білоруських текстах шевченківські звороти використовуються як цитати, ремінісценції, алюзії й ептоніми. У ролі ептонімів у білоруській мові виступають два звороти, що походять із «Заповіту» Шевченка: *на Україне мілай* і *пам'януць нязлым ціхім словам*. Відповідні еквіваленти функціонують в українській і російській мовах теж як ептоніми.

Проведене дослідження демонструє необхідність подальших пошуків ептологічних фактів східнослов'янського взаємовпливу для відтворення його повної картини.

Ключові слова: крилаті слова, цитати, алюзії, ептоніми, Шевченко, білоруська мова, східнослов'янська мовна взаємодія, лексикографія.

© Дядечко Л.П., 2020 р.

Людмила П. Дядечко – доктор філологічних наук, професор кафедри російської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7638-7163>

Ludmyla P. Diadchko – Doctor of Philology, Professor of the Russian Language Department at the Institute of Philology, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7638-7163>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ-ІНТЕРТЕКСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ПОЕТИЧНОГО ІДІОСТИЛЮ (на матеріалі поезії Бориса Влаха)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (44)
УДК 821.161.1-1:81'373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).151–156

Зайченко Н., Паламарчук О. Фразеологізми-інтертекстеми в контексті поетичного ідіостилю (на матеріалі поезії Бориса Влаха); кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена розгляду актуальних питань функціонування фразеологічних одиниць (ФО) у постмодерністському поетичному дискурсі. Мета роботи – з'ясувати місце і роль фразеологізмів-інтертекстем у формуванні індивідуально-авторського стилю сучасного російського поета Бориса Влаха. З 773 віршів збірника «Праздник ожидания праздника» методом суцільної вибірки виділено більш 250 вживань ФО; визначено особливості взаємодії трансформованих ФО з іншими вербальними одиницями в рамках окремого вірша; визначено специфіку реалізації їх інтертекстуального потенціалу в макротексті. Основний лінгвістичний метод дослідження – описовий, використовувалися прийоми компонентного, контекстуального і дискурсного аналізу. Констатується важлива роль у персональному дискурсі Б. Влаха фразеологічного компонента як одного з конститuentів концептуально-смислового і образно-виражального простору на рівні поетичного мікро- і макротексту. Ідіостиль поета, перебуваючи у загальному руслі постмодерністського поетичного дискурсу, вирізняється самобутністю, особливою креативністю у трансформації узуальних ФО, а також ідіоматики сучасного російського мовлення. Встановлено, що образно-змістовою домінантою виступає концепт ЖИТТЯ у протиставленні його антиподу СМЕРТЬ. У їх об'єктивації значне місце відведене фразеологізмам-інтертекстемам, їх парадигматико-синтагматичній взаємодії з іншими вербальними і невербальними засобами відповідно до інтенціонального задуму поета. Результати дослідження емпіричного матеріалу є підтвердженням правомірності інтерпретації ФО як інтертекстем у системі матеріальних знаків інтертекстуальності і її мовленнєвої реалізації. Перспективи дослідження пов'язуються із з'ясуванням вивченням особливостей використання фразеологізмів-інтертекстем в образній об'єктивації окремих концептів на матеріалі українського і російського поетичного мовлення.

Ключові слова: інтертекстуальність, фразеологізми-інтертекстеми, постмодерністський поетичний дискурс, ідіостиль, концептуальна домінанта, семантичний і образно-виражальний простір тексту.

Постановка проблеми. Функціонування фразеологічних одиниць (далі – ФО) в поетичному мовленні є предметом сталого інтересу вітчизняних і зарубіжних, зокрема російських, мовознавців. Нові підходи до висвітлення цього питання з'явилися з утвердженням у лінгвістичній парадигмі поняття «інтертекстуальність». На зламі ХХ і ХХІ століть воно стало провідною ознакою постмодерністського дискурсу, розширивши також дослідницькі горизонти традиційної проблеми «побутування» ФО в художньому мовленні. Прикметною особливістю останнього часу стала активізація дискурсного підходу до їх розгляду, детермінованого, з одного боку, еволюцією поглядів науковців на статус фразеологізмів як матеріальних знаків інтертекстуальності, а з іншого – динамічними процесами в поетичному мовленні – виникненні нових дискурсів, жанрів, комунікативних просторів [Доброва 2018, с. 5].

Аналіз останніх досліджень. У численних працях українських і російських мовознавців останніх двох десятиліть (дисертаціях, монографіях, аналітичних статтях) висвітлюється широке коло питань, з якого виокремимо два аспекти, дотичні до тематики статті: 1. Статусний характер ФО у системі мовних репрезентантів інтертекстуальності, зокрема, співвідношенні щодо них понять «інтертекстуальність» і «прецедентність», у різний спосіб трактованих у спеціальній літературі (М. Алефіренко, Н. Горова, Д. Гудков і В. Красних,

І. Іванова, М. Кільдяшев, К. Ковальова, В. Макаров, А. Мелерович, В. Мокієнко та ін.). 2. Функціонування фразеологізмів у текстовій площині постмодерністської поезії «на всьому її просторі – від елітарної літератури до масової» [Ковалев 2010, с. 7] з мережевою поезією та її жанрами включно (Ю. Бартош, Г. Берестнева і Ю. Вертелов, М. Доброва, О. Маленко, Ю. Маркітантов, О. Мурашова, Є. Редкіна, К. Станіславська, Н. Тропіна, М. Фокіна, С. Чемеркін, В. Чернявська, О. Шумейко та ін.). Предметом наукових розвідок слугують як структурно-семантичні, класифікаційні аспекти трансформованих (ненормативних, оказіональних – в іншій термінології), так і функціональні особливості текстової реалізації ФО в системі зображально-виражальних засобів; тексто- та смислопороджувальна роль ФО у втіленні ідейно-художнього задуму автора. Звертає на себе увагу, що в полі зору українських і російських дослідників «паперової» літератури перебувають переважно титульні поети, значно рідше – автори «нехрестоматійного цензу» [Маленко 2010, с. 413] – поети маловідомі або відомі в певних колах, як от і російський поет Борис Влаха, чия творчість слугує об'єктом нашої розвідки.

Актуальність теми зумовлюється, таким чином, текстоцентричною спрямованістю сучасних мовознавчих досліджень фразеології і необхідністю глибшого осмислення реалізації інтертекстуального потенціалу ФО в контексті персонального

дискурсу поетів постмодерністського спрямування, в тому числі і тих, чия творчість не була дотепер предметом спеціального розгляду.

Мета розвідки – з'ясувати місце і роль фразеологізмів-інтертекстем у формуванні індивідуально-авторського стилю російського поета Бориса Влакка в загальному контексті постмодерністського поетичного дискурсу. Досягнення мети забезпечується виконанням таких **завдань**: 1. Виокремити корпус ФО-інтертекстем, ужитих в його поетичній збірці «Праздник ожидания праздника [Влакко 2018]. 2. Здійснити аналіз репрезентативних для його індивідуально-авторської манери особливості взаємодії ФО-інтертекстем з іншими одиницями контексту в межах окремого твору. 3. З'ясувати специфіку реалізації інтертертекстуальних потенцій ФО в організації концептуально-семантичного простору поетичного макротексту.

Методи і методики дослідження. Основним лінгвістичним методом є аналітично-описовий з використанням прийомів компонентного, контекстуального і дискурсного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Зрослий інтерес лінгвістів до питань практичної реалізації функціональних властивостей фразеологізмів у поетичному мовленні відбувається на тлі перманентної дискусії щодо статусу ФО у системі матеріальних знаків інтертекстуальності і прецедентності, а відтак, визнання/невизнання їх у функціональному плані як інтертекстем. Аналіз існуючих протилежних щодо цього точок зору представлений у низці праць відомих науковців (М. Алексеєнко, М. Алефіренко, М. Гаспаров, Ю. Караулов, О. Кубрякова, В. Мокієнко, О. Селіванова, Ю. Степанов, В. Телія, А. Чепасова та ін.), а також представників молодшої генерації (М. Добрава, К. Зінурова, К. Кузьміна, В. Халєєва, І. Чумак-Жунь та ін.). Тому обмежимося тут лише стислим викладом засадничих положень, на яких ґрунтується подальший аналіз фактичного матеріалу.

В інтерпретації ФО ми поділяємо думку В.М. Телії про фразеологізми як «мовні експоненти культурних знаків, що вміщують у собі всі типи інформації, представлені, проте, у фразеологізмі у вигляді «згортки» (свёртки – в автора), готової до вживання як текст у тексті» [Телія 1996, с. 8] (тут і далі – переклад Н.З., О.П.). Таке розуміння ФО дозволяє кваліфікувати їх як інтертекстеми – «особливі одиниці мови, поряд із інтертекстемами-пареміями, які в різний спосіб виявляють у мовленні свої інтертекстуальні властивості, зумовлені їхньою належністю до різних мовних рівнів» [Мокієнко 2003, с. 15]. Важливо також наголосити, що «фразеологізм – безконтекстна, безособова цитата, яка належить не комусь конкретно, а мові; за допомогою фразеологізму до тексту вводиться *безособовий носій мови, людина загалом, чіє безособове висловлювання привласнює мовець тексту і з яким у даному рядку він ідентифікує себе*» [Золян 2013, с. 213] (виділення наше – Н.З., О.П.). Наведена думка набуває особливого значення в контексті дискусії щодо відсутності авторства, анонімності

ФО подібно до інших «легітимних» прецедентних феноменів. З цього погляду, поет – «мовець тексту», привласнюючи ФО – «безособове висловлювання», вступає з ним у діалогічні відношення, виявляючи при цьому особливості індивідуально-авторської манери осмислення закладеної у фразеологізмі інформації. Зазначимо також, що поняття «індивідуально-авторський стиль» та «ідіостиль»; «поетичне мовлення» і «поетичний дискурс» вживаються далі як синоніми. «Кожен дискурс, – за влучним висловом Ю. Степанова, – це один з можливих світів. У світі бідь-якого (постмодерністський не є винятком – Н.З., О.П.) дискурсу діють свої правила синонімічних заміни, свої правила істинності, свій етикет. Це – можливий (альтернативний) світ, це – один із можливих світів» [Степанов 1995, с. 43]. Одним із можливих світів є, безперечно, поетичне мовлення, яке, «з точки зору його функціонування як матеріалу для побудови поетичного тексту однаково, що поетичний дискурс, який, своєю чергою, може розглядатися також як текст, якщо він актуалізується в *деякій* певній статичній побудові» [Трофимова 2015, с. 158]. Зайве доводити, що в таких текстах на всіх його рівнях віддзеркалюється персональний дискурс автора. А відтак, правомірною, на нашу думку, є й інша інтерпретація співвідношення понять «дискурс» і «текст». Здійснюючи лінгвопоетичний аналіз текстової площини віршованих творів на рівні мікро- і макротексту, ми маємо можливість скласти обґрунтоване уявлення про характерні риси ідіостилу поета, передусім, на лексико-фразеологічному рівні. Таке уточнення видається слушним з огляду на відсутність, наскільки нам відомо, будь-яких публікацій щодо індивідуально-авторського стилю Б. Влакка. Доречно навести в цьому контексті анотацію до його поетичної збірки: «У книзі здійснено спробу представити в достатньому обсязі творчість московського поета Бориса Влакка за останні 20 років. Радість і смуток, зустрічі й розлуки, життя і смерть – все, чим сповнене життя кожної людини, осмислене автором із властивою йому доброю самоіронією і вірою в прекрасне». Варто додати до цієї стислої, але досить промовистої характеристики поета, що він народився 1958 року в Житомирі, де провів дитинство. 2001 року став лауреатом премії «Золоте теля», заснованої 1997 р. Веде поетичну рубрику на сайті ironicpoetry.ru/authors/vlahko-boris.

Відомо, що найважливішою ознакою ідіостилу будь-якого автора є особливості його слововжитку, які розкриваються на лексико-фразеологічному рівні поезії. Наш інтерес до поезії Б. Влакка визначається, передусім, вагомих прошарком фразеологізмів у словесній площині його віршів. У 773 віршах виявлено більше 260 випадків уживання 205 фразеологізмів. Абсолютна більшість цих одиниць належить до фразеологічного фонду літературної російської мови, зафіксованого, зокрема, ФСРЯ і входить до колективного тезаурусу носіїв російської мови. Лише близько одного відсотка авторського тезаурусу складають фразеологізми жаргонного і арготичного характеру, що є виразною прикметою сучасного розмовного мовлення. Аналіз

і опис фразеологічного компонента поетичної збірки, як і різноманітність прийомів інтертекстуального включення ФО та їх трансформації, потребує спеціального висвітлення; у нашій розвідці ці питання розглядаються на конкретному ілюстративному матеріалі.

Найбільш особистісним компонентом індивідуальної манери автора є, на думку фахівців, «образна система, безпосередньо пов'язана з естетико-філософською концепцією автора» [Тураєва 1986, с. 44]. «Тема і образ, – зауважує російська дослідниця, – в їх перетині – відбивають особливості сфери, з якої поет запозичує теми для порівняння й образи для їх поширення і які, входячи до загальної системи твору, пов'язані зі світосприйняттям автора» [Тураєва 1986, с. 46]. Аналіз під цим кутом зору поверхневої і глибинної структур тексту дозволяє стверджувати, що, по-перше, глобальною сферою таких запозичень до поезії є саме життя в його багатогранному вимірі, спроектоване на життя самого автора (як це зазначено в анотації до збірки), і, по-друге, цей же феномен є художнім концептом поетичного макротексту. Як концептуальна сутність ЖИТТЯ виступає невід'ємним складником мегаконцепту ЛЮДИНА в нерозривному зв'язку з універсальними категоріями ПРОСТІР та ЧАС [Приходько 2013, с. 184], що зумовлює різноманітні прояви життя в його фізичній і когнітивно-духовній сутності. Цей базовий художній концепт вербалізований у текстовій площині поетичної збірки російською лексемою *жизнь*, яка слугує і словом-лейтмотивом, і словом-образом, і словом-ключем [Фонякова 1985, с. 143]. Це впливає, зокрема, з авторської презентації книги: «Книжка эта, как и самая моя жизнь, – взбалашанная и непричесанная. Стихи в ней перемешаны как Бог на душу положит» [Влахко 2018, с. 4]. Не можна не помітити також відчутного перегуку назв обох збірок Б. Влакко: «Стихи праздных лет» (2001) та «Праздник ожидания праздника...» (2018), що викликають у читача певне (ширше чи вужче) коло асоціацій. Асоціативно-семантична мережа формується взаємодією узуальних і переносних значень лексем *праздник – праздный, праздный – разный*, що наближаються за семантичними або формальними ознаками. Додамо до цього традиційну поетичну формулу, «концептуальну метафору *праздник жизни*» [Павлович 2007, с. 420]. Пор. її вживання у відомих контекстах О. Пушкіна, М. Лермонтова та афоризмом з роману Ільфа і Петрова «Дванадцять стільців»: «мы чужие на этом празднике жизни». Певно, не є випадковим й інтертекстуальний перегук з назвою книги оповідань Фазіля Іскандера «Праздник ожидания праздника».

Розглядаючи далі особливості формування індивідуально-авторських образів, опорним компонентом яких є фразеологізми, варто наголосити на двох інтерпретативних моментах щодо цього. Йдеться, з одного боку, про трактування образу як явища конкретного тексту, про, так би мовити, ситуативну образність, а з іншого, – про пояснення значення образу на основі певного смислового інваріанта, що формує парадигму образів. Такими

метафоричними моделями, поряд із зазначеними вище «життя → свято», є «життя → рух (движение)» [Павлович 2007, с. 339]. Серед смислових інваріантів антиподу життя – смерть Н.Павлович зазначає такі: «смерть → животное, смерть → конь. Конь смерти. Кони гибели» [Павлович 2007, с. 432].

У межах статті немає можливості висвітлити результати повного аналізу художньо-образного втілення в поетичному дискурсі Б. Влакко обох членів універсальної опозиції, тому обмежимося фрагментарним розглядом авторського осмислення поняття «смерть» як невідворотності, як неминучості завершення земного буття. Досить показовим, на наш погляд, є, по-перше, експліцитне винесення слова «смерть» на початок збірки і, по-друге, вибір з великої кількості узуальних ФО зі значенням 'померти' виразів *склеить лапы, отбросит коньки*, які, безвідносно до джерела їх походження, кваліфікуються як арготизми [Грачев, Мокиєнко 2000, с. 95]. Проаналізуємо два контексти з цими ФО-інтертекстемами, з'ясувавши деякі особливості реалізації їх інтертекстуального потенціалу.

(1) *Вокруг удивляются часто, / зачем я живу, на руках неся неснимаемо лапы / и вечно шагая в коньках. // Друзья, мне легка моя ноша, / и, сколь не плодятся годам, / коньков ни за что не отброшу и склеятся лапам не дам* (Немного о себе, с. 12)

(2) *...Отговорила роцца золотая. / Но – не Влакко. От водочки с пивком / его нельзя отговорить, болтая / берёзовым весёлым языком. // Вот, ежели, солидны и бокасты передо мной разлягутся моржи / и примутся друг дружке клеить лапы / «Моментом», намекая «всё, вяжи», / я б, может, и слегка..., но далеко не ... / Лишь только если разом три коня возникнут вдруг – и сходу двинут кони / ко мне – есть шанс отговорить меня... (Неесенинское, или Дивертисмент про меня, осень, водочку, пиво и смерть, с. 214).*

Відразу зазначимо, що семантичний простір вірша організується в парадигматиці наскрізною семою 'рух', яка в різний спосіб імплікована в семантичній структурі лексем і фразеологізмів. Характерною особливістю інтертекстуальної взаємодії аналізованих субстандартних ідіом вірша «Немного про себя» (1) є їхня подвійна актуалізація, а також утворення нових смислів компонентів ФО. У текстовій площині вірша відбувається накладання кодифікованого значення фразеологізмів 'померти' з семантикою компонентів вільного словосполучення: дієслів руху *нести, шагать* і субстантивів – назв засобів пересування (руху). Те, що оточення сприймає як дивацтво, в авторській інтерпретації набуває символічного характеру: ласти на руках і ковзани на ногах – це своєрідна пересторога самому собі, постійне нагадування – рух, навіть з перешкодами, це – життя, відсутність руху, зупинка – смерть. Безумовно, таке трактування не позбавлене суб'єктивності, адже смисли, висловлені автором і декодовані читачами, не є тотожними.

Привертає також увагу вислів *мне легка эта ноша* в другій строфі, що асоціативно пов'язується з метафоричною моделлю *жизнь → ноша* та по-

етичними формулами *бремя жизни, ноша бытия* [Павлович 2007, с. 414]. Позначені авторською індивідуалізацією також прийоми трансформації ФО. Результатом структурно-граматичної (парадигмальної і функціональної) модифікації узуального фразеологізму *склеить ласты – склеиться ластам (не дам)* є формування нових логічних зв'язків, зміна модального і прагматичного забарвлення всього тексту. Поет, відкидаючи всупереч здоровому глузду аксіому про тлінність життя, смертність людини, підсилює свою думку загальною заперечною спрямованістю текстової організації: частка і префікс *не, не-*; подвійне заперечення *ни за что не*. Разом із Я-суб'єктом у другій строфі вірша на противагу ВОНИ-суб'єкту (люди) вказані засоби додають експресії створеному Влахом ситуативного образу в межах парадигми життя → рух.

Одним із важливих конститuentів художнього концепту *життя* є семантична домінанта 'спосіб життя' в його просторово-часовому вимірі – «*по дороге от роддома к кладбищу*» (Про меня, с. 253) – і в проекції на поняття «смерть». Покажемо щодо цього є вірш «Неесенинское, или Дивертисмент про меня, осень, водочку, пиво и смерть (2)». Як бачимо, вже в заголовку визначено лейтмотив 'смерть'; тематичні доміанти вірша – сам поет як предмет зображення і саморефлексії; символічна пора життя – осінь; згубні для життя звички – *водочка, пиво*. У цей ланцюжок вписується музичний термін *дивертисмент* (1. концерт з окремих музичних, танцювальних і декламаційних номерів. 2. частина драматичного спектаклю (іноді оперного або балетного), що складається зі співу, танців, комічних сценок, пародій й інших номерів розважального характеру) [ЛІЕ 2007, с. 278]. Винесене на першу позицію заголовка слово *Неесенинское* є вербальним сигналом діалогічності поезії Б. Влакка з російським поетом-класиком. Власне кажучи, відчуття діалогічних зв'язків із класичною поезією (вітчизняною і світовою) є характерною рисою поетів постмодерністського спрямування, яка, щоправда, в різний спосіб реалізується в межах їхнього персонального дискурсу [Ковалев 2010; Маленко 2010]. Оскільки висвітлення цих безперечно цікавих питань не входить до кола завдань нашої розвідки, обмежимося двома зауваженнями: 1. Борис Влакко, як це витікає з аналізу його поезії, комфортно почувається у «світі текстів» класичної російської поезії – від Олександра Пушкіна до Йосипа Бродського. 2. Аналізований вірш Б. Влакка і відому поезію С. Єсеніна «Отговорила роцца золотая...» можна розглядати як дві лінгвопоетичні моделі постмодерністського і класичного поетичних текстів.

Повертаючись до аналізованого вірша, зазначимо, що його образна структура формується на основі перехрещення предметної і смислової ліній, конкретного і художнього простору вірша. Об'ємний семантико-асоціативний комплекс створюється текстовою взаємодією на поверхневому і глибинному рівнях такими одиницями: *отговорила, отговорить, моржи, клеить ласты, «всё, вяжи», три коня, двинуть кони*. Наскрізна для по-

етичного макротексту фразеологічна домінанта *ласты склеить* імплікована у контекст предметної ситуації «латати клеєм «Момент» зняряддя для плавання» – *клеить ласты*. Фразеологічне значення 'померти' розгортається далі «залапкованим» висловом – реакцією автора «*всё, вяжи*» як натяк на смерть. Імперативна форма російського дієслова *вязать (вяжи)*, щоправда, викликає у читача різноспрямовані асоціації через багатозначність цієї лексеми. Порівняймо: 1. *Вязать – связать* 'соединять' – ласты ('руки'); склеить ('связать') → давній звичай зв'язувати небіжчикові руки. 2. Зав'язувать – зав'язать *разг.* Изменить прежний (обычно пагубный) образ жизни, отказавшись от спиртных напитков, наркотиков...; покончить [БТС, с. 315].

Тематична домінанта 'смерть', винесена в заголовок вірша, знаходить своє фразеологічне вираження в жаргонному виразі *двинуть кони* 'померти', синонімічним до вже згадуваних ФО *коньки отбросить*, а також словосполученням *три коня*. У слов'янській мовній свідомості кінь – це символ як життя, так і смерті: *смерть-конь, конь смерти* [Павлович 2007, с.432].

Вербальним сигналом інтертекстуального перегуку текстів є багатозначне дієслово *отговорить (отговорила)*, вжите в єсенінському тексті – джерелі прецедентного феномена «Отговорила роцца золотая...» й у вірші Б.Влакка. Наведемо словникові значення: 1. Отговорить... Убедить не делать чего-л. 2. Кончить говорить. *Мать отговорила, я встал и ушел (*Отговорила роцца золотая берёзовым весёлым языком* (Есенин) [БТС, с. 742]. Досить промовистою є ілюстрація цього словникового значення рядком російського поета, що набули (і сам поет, і його текст) статусу прецедентних феноменів. У художньо-образному просторі вірша «Неесенинское...», на відміну від оригінальної поезії, реалізовано обидва значення дієслова. Прийом мовної гри, використаний автором усвідомлено, цілеспрямовано – не заради каламбуру, а задля підвищення експресивного заряду віршованого твору, інтенційним засобом якого є, певно, неготовність автора вилучити з тріади *життя – спосіб життя – смерть* її серединний компонент. Насамкінець наголосимо: у своєму дискурсі Борис Влакко зі властивим йому граничним самовираженням репрезентує світ таким, яким він його бачить, своєрідно об'єктивуючи його лексико-фразеологічними засобами російської мови.

Висновки. Результати проведеного аналізу дозволяють зробити такі попередні висновки. В ідіостилі Бориса Влакка віддзеркалюються основні особливості постмодерністського поетичного мовлення. Характерною рисою індивідуально-авторської манери поета є вагомий фразеологічний компонент у текстовому просторі поетичної збірки, сформований відповідно до естетично-художньої концепції автора, зумовленої його світоглядними і морально-етичними настановами. Трансформація нормативних і субстандартних ФО в поетичних текстах вирізняється креативністю, специфічно-авторськими механізмами творення ситуативної

образності, ядром яких слугують фразеологізми-інтертексти у взаємодії та перетині їх парадигматичних і синтагматичних характеристик з іншими вербальними засобами.

На прикладі лінгвопоетичного аналізу окремих віршів продемонстровані можливості ФО-інтертекстем в образному втіленні базових художніх концептів поетичного дискурсу Б. Влакха життя – смерть та їх включеності до загальної парадигматики образів.

Отримані в процесі аналізу результати доповнюють емпіричну базу для теоретичного осмислення й обґрунтування інтертекстуального статусу фразеологізмів поряд з іншими розрядами інтертекстем і в певному сенсі верифікують теоретичні постулати.

Перспективи дослідження пов'язуються із зіставним вивченням особливостей використання фразеологізмів-інтертекстем в образній об'єктивізації окремих концептів на матеріалі українського і російського поетичного мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. БТС – Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург: Норинт, 2001. 1536 с.
2. Влакхо Борис. Праздник ожидания праздника. Москва: Новый хронограф, 2018. 552 с. Режим доступу: ru-ru. facebook.com/boris.vlahko
3. Грачев М.А., Мокиенко В.М. Историко-этимологический словарь воровского жаргона. Санкт-Петербург: Фолио-пресс, 2000. 256 с.
4. Золян С.Т. Семантическая структура поэтического текста. Москва: Книжный дом ЛИБРО-КОМ, 2013. 228 с.
5. Ковалёв П.А. Поэтический дискурс русского постмодернизма. Автореф. дисс...докт. филол. наук. Орёл, 2010. 43 с. Режим доступу: <https://www.disscat.com/content/poeticheskii-diskurs-russkogo-postmodernizma>
6. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ: Академія, 2007. Т.1
7. Маленко О. Лінгвоестетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодернізму). Монографія. Харків: ХІФТ, 2010. 488 с.
8. Мокиенко В.М. Интертексты и текст в славянских языках /Интертекст в художественном и публицистическом дискурсе. Магнитогорск, 2003. С. 4–27. Режим доступу: library.ru >item
9. Павлович Н. Словарь поэтических образов. На материале русской художественной литературы XVIII-XX веков. В 2 т. Т. 1. Москва: Эдиториал УРСС, 2007. Режим доступу: pseudology.org/literature/SlovarPoetobrazov
10. Приходько А.Н. Концепты и концептосистемы. Монография. Днепропетровск, 2013. 307с. Режим доступу: eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/1/Prykhodko_Concept_and_concept_systems.pdf
11. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности (Язык и наука конца XX века): Сб. статей. Москва: РГГУ, 1995.432 с. Режим доступу: abuss.narod.ru/Biblio/Stepanov
12. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты. Москва: Языки русской культуры, 1996. 288 с.
13. Трофимова Ю.М. Лингвистика поэтического текста. Монография. Саранск: Изд-во Мордовского ун-та, 2015. 172 с. Режим доступу: fld.mrsu.ru/wp-content/uploads/2010/02/monografiya_Trofimova/pdf
14. Тураева З.Я. Лингвистика текста: Текст, структура, семантика. Москва, 1986.
15. Фоянкова О.И. Ключевые слова в художественном тексте /Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity: A33, 1985.
16. ФСРЯ: Фразеологический словарь русского языка /под ред. А.И. Молоткова. Москва: Русский язык, 1986.
17. Dobrová M. Ruské frazeologizmy v internet-diskursu: funkční aspekt. Dis.práce. Olomouc, 2018. Режим доступу: Theses.cz/id/mwdq3r/Dobrova_Disertace

REFERENCES

1. BTS (2001) – Bolshoy tolkovyyi slovar russkogo yazyika [Great Dictionary of Russian language] Sankt-Peterburg: Norint. 1536 s. [in Russian].
2. Vlahko B. (2018) Prazdnik ozhidaniya prazdnika [Holiday of Waiting for the Holiday]. Moskva: Novyyi hronograf. 552 s. access mode: ru-ru. facebook, com/boris.vlakhk [in Russian].
3. Grachev M.A., Mokienko V.M. (2000) Istoriko-etimologicheskii slovar vorovskogo zhargona [Historical-ethnological dictionary of the Vorov jargon]. Sankt-Peterburg: Folio-press. 256 s. [in Russian].
4. Zolyan S.T. (2013) Semanticheskaya struktura poeticheskogo teksta [Semantic structure of the poetic text]. Moskva: Knizhnyiy dom LIBRO-KOM. 228 s. [in Russian].
5. Kovalyov P.A. (2010) Poeticheskii diskurs russkogo postmodernizma [Poetic discourse of Russian postmodernism]. DSc. the author's abstract: 10.02.02. Oryol. 43 s. Access mode: <https://www.disscat.com/content/poeticheskii-diskurs-russkogo-postmodernizma> [in Russian]
6. Literaturoznavcha entsyklopediia: u 2 t. / avt.-uklad. Yu.I. Kovaliv. (2007) [Literary encyclopedia]. Kyiv: Akademiia. T. 1 [in Ukrainian]
7. Malenko O. (2010) Linhvostetychna interpretatsiia buttia v ukrainskii poetychnii movotvorchosti (vid folkloru do postmodernizmu). Monohrafiia [Linguistic-aesthetic interpretation of life in Ukrainian poetic language

creation (from folklore to postmodernism). Monography]. Kharkiv: KhIFT. 488 s. [in Ukrainian]

8. Mokienko V.M. (2003) Intertekstemy i tekst v slavyanskikh yazykakh /Intertekst v hudozhestvennom i publicisticheskom diskurse [Intermediates and text in Slavic languages / Interact in domestic and public discourse]. Magnitogorsk. S. 4–27. access mode: library.ru >item [in Russian].

9. Pavlovich N. (2007) Slovar poeticheskikh obrazov. Na materiale russkoy hudozhestvennoy literatury XVIII – XX vekov [Dictionary of poetic images. On the material of the Russian art literature of the 18th – 20th century]. V 2 t. T. 1. Moskva: Editorial URSS. access mode: pseudology.org/literature/Slovar Poetobrazov [In Russian]

10. Prihodko A.N. (2013) Koncepty i konceptosistemy. Monografiya [Concepts and concept systems. Monography]. Dnepropetrovsk. 307 s. access mode: eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/1/Prykhodko_Concept_and_concept_systems.pdf [in Russian].

11. Stepanov Ya.S. (1995) Alternativniy mir, Diskurs, Fakt i princip Prichinnosti. [Alternative World, Discourse, Facts and Principles of Causality]. Yazyk i nauka konca XX veka: Sb. statey. Moskva: RGGU. 432 s. access mode: abuss.narod.ru/Biblio/Stepanov [In Russian].

12. Teliya V.N. (1996) Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvisticheskii aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguistic aspects]. Moskva: Yazyki russkoy kulturyi. 288 s. [in Russian].

13. Trofimova Yu.M. (2015) Lingvistika poeticheskogo teksta. Monografiya [Linguistics of a poetic text. Monography]. Saransk: Izd-vo Mordovskogo un-ta. 172 s. access mode: fld.mrsu.ru/wp-content/uploads/2010/02/monografiya_Trofimova/pdf [in Russian].

14. Turaeva Z.Ya. (1986) Lingvistika teksta: Tekst, struktura, semantika. [Linguistics of the text: Text, structure, semantics]. Moskva [in Russian].

15. Fonyakova O.I. (1985) Klyuchevyie slova v hudozhestvennom tekste [Keywords in fiction]. Sbornik prací filozofické fakulty Brněnské univerzity: A33 [in Russian].

16. FSRYa (1986) – Frazeologicheskii slovar russkogo yazyka /pod red. A.I. Molotkova [Phraseological Dictionary of the Russian Language]. Moskva: russkiy yazyk [in Russian].

17. Dobrová M. (2018) Ruské frazeologizmy v internet-diskursu: funkční aspekt. Dis.práce. Olomouc. access mode: Theses.cz/id/mwdq 3r /Dobrova_Disertace [in Czech].

PHRASEOLOGISMS-INTERTEXTS IN THE CONTEXT OF POETIC IDIOSTYLE (BASED ON THE POETRY OF BORYS VLAKHKO)

Abstract. The article deals with current issues of the functioning of phraseological units in postmodern poetic discourse. The purpose of the work is to clarify the place and role of phraseological units-intertexts in the formation of the individual author's style of the modern Russian poet Borys Vlahko. Of the 773 poems in the collection «Holiday of Waiting for the Holiday», more than 250 phraseological units were selected by the continuous sampling method and the features of the interaction of transformed phraseological units with other verbal units in a separate poem were analyzed. Further, there were revealed the specifics of the implementation of their intertextual potential in macrotext. The main linguistic research method is descriptive, using the techniques of component, contextual and discursive analysis. There was underlined the important role in the personal discourse of B. Vlahko of the phraseological component as one of the constituents of the conceptual-semantic and figurative-expressive space at the level of poetic micro- and macrotext. The poet's idiosyle, being in the general line of postmodern poetic discourse, is distinguished by originality, special creativity in the transformation of the common phraseological units, as well as the idioms of modern Russian speech. It has been established that the concept of LIFE is the figuratively-meaningful dominant, in contrast to its antipode, DEATH. In their objectification, a significant place is given to idioms-intertexts in their paradigmatic-syntagmatic interaction with other verbal and non-verbal means in accordance with the intentional intent of the poet. The study results of empirical material confirm the legitimacy of the interpretation of phraseological units as intertexts in the system of material signs of intertextuality and their speech implementation. The research perspectives are to be associated with a comparative study of the features of using phraseological units-intertexts in the figurative objectification of individual concepts based on the material of Ukrainian and Russian poetic speech.

Keywords: intertextuality, idioms-intertexts, postmodern poetic discourse, idiosyle, conceptual dominant, semantic and figurative-expressive text space

© Зайченко Н., Паламарчук О., 2020 р.

Неоніла Зайченко – кандидат філологічних наук, професор, професор кафедри іноземних мов Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-7315-8587>

Neonila Zaichenko – PhD, Professor of the Department of Foreign Languages, National Academy of Arts and Architecture, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-7315-8587>

Ольга Паламарчук – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5703-5496>

Olha Palamarchuk – PhD, professor, Head of the Department of Slavic Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5703-5496>

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ТВОРІ ЮРІЯ КОСАЧА «ЕНЕЙ ТА ЖИТТЯ ІНШИХ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 821.161.2-31Кос7Еней.051

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).157-160

Звягіна Г. Функціонування фразеологічних одиниць у творі Юрія Косача «Еней та життя інших»; кількість бібліографічних джерел – 8; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена опрацюванню фразеологічних одиниць повісті Юрія Косача «Еней та життя інших». Завдяки використанню різноманітних методів досягається поставлена мета: дослідити особливості функціонування фразеологічних одиниць, наявних у творі. Обравши за основу структурну класифікацію фразеологізмів, констатуємо наявність у творах таких мовних одиниць, як приказки, крилаті слова, максими, літературні цитати, ремінісценції та ідіоми. При цьому з огляду на біографію автора та оригінальний індивідуальний стиль не випадковим є переважання серед конструкцій ремінісценцій та літературних цитат. Серед приказок, використаних у повісті, переважають індивідуально-авторські. Крилаті слова демонструють хорошу обізнаність автора як з класичною зарубіжною літературою, так і з мистецтвом. Максима як афоризм з елементом повчання, вживана у письменника рідко, так само нечасто вживані і стійкі ідіоми. Джерелом походження літературних цитат є Біблія та художні твори українських і зарубіжних авторів. Вони образно передають інформацію про навколишній світ і одночасно транслують стереотипні уявлення. Оскільки саме контекстна реалізація є однією з провідних умов повноцінного функціонування ремінісценцій, то автор використовує їх якнайширше. Юрій Косач у повісті використовує ремінісценції на твори Шевченка, Котляревського, Гоголя, німецькі казки, твори Шекспіра, мандрівні образи Дон Кіхота та донни Анни, передньоазійську міфологію. Найуживанішими видами трансформації фразеологізмів у повісті «Еней і життя інших» є пояснення, ситуативне обігрування та створення авторських одиниць. У поясненні виразно звучить голос автора, окрім того воно допомагає характеризувати персонажів. Загалом для повісті характерне вживання авторських фразеологічних одиниць. Більшість з таких утворень доречні і зрозумілі тільки у певному контексті. Фразеологічні одиниці повісті «Еней та життя інших» потребують уважного прочитання, звернення до довідкових джерел для кращого розуміння.

Ключові слова: фразеологічна картина світу, етнокультурний контекст, структурна класифікація, трансформація.

Постановка проблеми. Основним завданням лінгвокультурології є експлікування культурної значимості мовної одиниці шляхом співвіднесення символів із прототипними сценаріями та кодами культури. Фразеологізми ця наука розглядає як складові елементи фразеологічної картини світу. Вивчення фразеології неможливе без звернення до широкого етнокультурного контексту.

Аналіз досліджень. Особливості формування фразеологічного значення, семантичну парадигматику та терміносистему фразем, варіативність, синонімію, антонімію, багатозначність фразеологічних одиниць експліковано в наукових роботах Л. Авксентьева, М. Алефіренка, А. Альохіної, В. Архангельського, Н. Бабич, А. Бабкіна, І. Білодіда, В. Білоноженко М. Богдана, Л. Булаховського, В. Виноградова, С. Ганжі, І. Гнатюк Л. Добржанської, В. Жукова, Ж. Краснобаєвої-Чорної, В. Мокієнка, Л. Скрипник, Н. Сологуб, Г. Удовиченка, В. Ужченка, В. Чабаненка та ін.

Цікавими з погляду інтерпретації творчості Юрія Косача є розвідки, написані ще за його життя, Г. Костюка, Ю. Шевельова, У. Самчука, В. Державіна, Д. Донцова, Б. Бойчука, О. Тарнавського. Особливості індивідуального стилю письменника, проблематика та образи його творів проаналізовано Л. Бурачинською, М. Гнатишаком, М. Голубцем, С. Гординським, О. Дніпровським, Л. Нигрицьким, Б. Черногорою. Важливими для розуміння творчості письменника є розвідки М. Стеха. Традиція косачезнавства побудована на основі літературно-критичних праць В. Агєєвої [Агєєва 2003], С. Андрусів,

І. Василюшин, М. Васьківа, Р. Горака, О. Дмитрука, Ю. Мариненко, Н. Мафтин, С. Павличко, Р. Радішевського, А. Ращенко, С. Романова, С. Семенко, Г. Семенюк, І. Сквирської, О. Шалагінової та ін.

Дослідницький інтерес до фразеологічного масиву художніх текстів свідчить, що фразеологія як матеріал для вдосконалення культури береже кращі зразки індивідуально-авторської письменницької майстерності, тож не випадково *предметом* нашого дослідження обрано повість «Еней і життя інших» Ю. Косача. Твір цікавий як з точки зору відображення філософських та ідейних шукань доби, так і, безумовно, здатний зацікавити лінгвіста. Оригінальність авторського стилю досягається завдяки багатьом чинникам. **Метою** цієї роботи є дослідження особливостей функціонування фразеологічних одиниць, наявних у творі.

Завдання, поставлені нами у статті, безперечно, відповідають меті й мають таке спрямування:

- розгляд фразеологічних одиниць твору «Еней та життя інших», групування їх;
- дослідження авторського використання та трансформації розглянутих груп;
- визначення мети введення фразеологізмів у текст;
- вплив фразеологічних одиниць (далі – ФО) на формування оригінального індивідуально-авторського стилю.

Відповідно до завдань були обрані **методи й методика дослідження**. Методика, використана в роботі, має загальнономовне та лінгвокультурологічне спрямування. Тому серед *методів* були обрані

як загальні (спостереження та індукція, завдяки якій переходимо від конкретних спостережень до загального умовиводу), так і спеціальні (описовий, порівняльний, елементи контекстуального, семантико-стилістичного та дискурсивного аналізу, що дозволяє проаналізувати екстралінгвальні фактори, що впливали на формування тексту).

Виклад основного матеріалу. Використовуємо у своєму дослідженні таке визначення: *фразеологізм* називається семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), не створюється у процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значеннєвих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням [Грищенко 2002, с. 203].

Уважаємо, що одна з найважливіших значеннєвих ознак фразеологізмів полягає в тому, що всі вони становлять специфічні вторинні номінації, сформовані внаслідок переосмислення первинних значень компонентів, що належать до їх складу [Грищенко 2002, с. 204].

Використовуючи *структурну* класифікацію фразеологічних одиниць, виділяємо у розглянутому творі за ознаками відтворюваності та усталеного компонентного складу такі мовні одиниці, як приказки, крилаті слова, максими, літературні цитати, ремінісценції та ідіоми. При цьому, згідно з нашими спостереженнями, найбільш уживаними є ремінісценції та літературні цитати.

Така структура обрана автором не випадково, адже, за спостереженнями літературознавців, погляд Косача на Україну – водночас і зсередини – й ніби збоку. ... Він не знаходить такої України, як він уявляв і бажав, а іншої він не знає або радше не може зрозуміти як цілості. ... І він починає шукати Україну не в Україні, а в Європі [Агеєва 2003, с. 8]. Тож недарма і героями його творів стають тільки емігранти: автор намагається «уявити» і створити кілька варіантів пошуку національної ідентичності в особливих умовах відірваності від Батьківщини. Таким чином, національна ідентичність для героїв повісті стає однією з центральних засад повноцінного існування, формується в ситуації розщепленої свідомості [Дмитрук 2009, с. 44, с. 47].

Серед приказок, використаних у повісті, наявні як ті, що вжиті з метою повчання і фіксуються словниками, так і трансформовані й індивідуально-авторські. Цікавим є те, що Ю. Косач не вживає у творі прислів'їв, які довші за складом і є завершеним висловом. Очевидно, що письменник тяжіє у своїй творчості до думки короткої, що примушує замислитись як героїв, так і читача, можливо, додумати завершення.

Наприклад, у творі натрапляємо: «А втім, це, мабуть, *Сізіфів труд*» (309); «Але це було й на руку — вона ждала Фреда» [Косач 2003, с. 255]; «І коли я відходив, безшелесно, *мов тать*, що вкрився в чуже дозвілля» [Косач 2003, с. 266].

Крилаті слова як образні вислови, засвоєні з фольклорних, літературних, наукових або інших

джерел, поширені менше, ніж натяжки, ремінісценції, і мають різноманітні джерела походження, з переважанням зарубіжних, причому нерідко ними оперує один герой, що говорить про його глибоку освіченість. Усі головні герої твору вирізняються хорошою класичною освітою, що дозволяє їм переходити в обговоренні швидко від теми до теми. Серед прикладів крилатих слів у повісті використано: «Нещодавно казали нам, що вас взагалі немає. Але *mors ultima linea rerum...*» [Косач 2003, с. 341], (з Горация, «смерть – остання риса усіх речей»); «Я сміявся, пирскнувши, до сліз, *сміхом паяца, зрештою*» [Косач 2003, с. 274] (опера «Паяци» Руджерро Леонкавалло).

Максима як афоризм, у якому в короткій формі виражено певне моральне правило, наближена до крилатих слів, проте містить повчальний, певною мірою моралізаторський елемент, і саме тому вживана у творі рідко: «*De mortuis aut bene aut nihil...*» [Косач 2003, с. 328] (з Хілона – спартанського політика та поета; про мертвих або добре або нічого).

Літературні цитати, використані у повісті, мають абсолютно різний характер, як і крилаті слова: від Біблії до художніх творів українських та зарубіжних авторів. Уведення до тексту великої кількості літературних цитат та культурем (які не розглядалися у цій статті) ще раз свідчить про те, що фразеологізми як особливі мовні знаки виконують культурну функцію, образно передають інформацію про навколишній світ і одночасно транслюють стереотипні уявлення. Саме тому фразеологічні одиниці набирають форми загальновідомих літературних цитат таких авторів як Альфред Мюссе: «— *Non, quand même ... une fleur d'espérance. Sur mon chemin pourrait encore germer...* — тихо посміхнувся Ірин. «Альфред-де Мюссе, га?» [Косач 2003, с. 335]; цитата відомого романтика виглядає на перший погляд несподіваною від полум'яного революціонера Ірина, проте цілком вписується в його суперечливий образ. Гоголівські «Вечори на хуторі поблизу Диканьки»: «не *чуден Днепр при тихій погоді*» стали контрастом до подій «грози в горобину ніч», що «страшлася над нами Anno Domini 1917-го...» [Косач 2003, с. 270].

Відгомін у тексті мотивів та образів іншого твору, що має назву *ремінісценція*, є найбільш уживаною формою фразеологічних одиниць у творі Юрія Косача, оскільки контекстна реалізація є однією з провідних умов їх повноцінного функціонування. І знову в автора використано натяжки на твори Шевченка, Котляревського, Гоголя, що несуть виразний відбиток туги за Україною, свідчать про відірваність від її ґрунту: «Ганна Олексіївна розсіяно кидала: «Не вьсьо лі равно, Галочка», — і спроквола, немов вростаючи ще міцним сопраном у мелодію *наталкополтавської мелодрами*, переходила на розледарюючу, хвилясто-сонну мову *Терпелишиного стилю...*» [Косач 2003, с. 259]; інші джерела – німецькі казки, твори Шекспіра, мандрівні образи Дон Кіхота та донни Анни, передньоазійська міфологія: «І може, може це – мій невеличкий, мій нікчемний *тріюмф Калібана*» [Косач 2003, с. 255], завдяки цій ремінісценції головний герой, Еней, натякає на багаторазово

використаний образ антагоніста мудреця Просперо – Калібана з шекспірівської «Бурі», інтерпретований по-різному: від символу соціальної нерівності до перемоги людини над силами природи. У Косача цей натяк означає «піти наперекір долі», організовуючи несподівану зустріч Ірина та Галочки, що не сподівалися більше зустрітись.

Не оминає своєю увагою автор і *ідіоми* – неповторні вислови іншої мови, проте вживає їх рідко, надаючи перевагу не таким стандартним цитатам. Зразок ідіоми з використанням постійних епітетів: «*Я стала україною зовсім не тому, що побачила соняшники й вишневі садки, доторкнулась до зримого – до ясних зір, тихих вод – ви ж пам'ятаєте це?*» [Косач 2003, с. 263].

Ознаки семантичної цілісності й відтворюваності в мовленні не виключають вживання фразеологізмів у кількох модифікаціях, що виявляються у змінності лексичного наповнення або внутрішньої синтаксичної організації відповідних усталених одиниць [Грищенко 2002, с. 207].

Найуживанішими видами зміни фразеологізмів у повісті «Еней і життя інших» є *пояснення, ситуативне обігрування та створення авторських одиниць*. Завдяки поясненню літературної цитати, до речі, герой (або автор) помиляється в походженні, Косач має можливість пояснити, як він розуміє її та створити нову класифікацію людей, маючи це за критерій: «*Я віддавна переконався, за Шекспіром, що наше маленьке життя становить лиш сон. Мені сьогодні, як і вчора й постійно, видавалось зовсім певним, що граней між сном і життям немає, а єсть тільки категорії людей, що живуть у різних стадіях цього «життясну»*» [Косач 2003, с. 279] (насправда автор – Педро Кальдерон де ла Барка).

Безумовно, індивідуальний стиль автора збагачують ФО, які захоплюють читача грою з ними і до того ж мають конкретну мету вживання, наприклад, характеризують героя: благородний девіз «*Semper fidelis*» (завжди вірний) характеризує стосунки Енея та Галочки, проте головний герой зауважує, що тільки з його боку совість «*плелася за нею, по-псячому покірна, вірна*» [Косач 2003, с. 264]. «*Я мислю, отже – існую*» – стверджував Декарт, проте в діалозі між Енеєм та професором Кравчуком, який схильний до беззмислового філософствування та самозакоханості, цей вислів перекохується, істотно змінюючи свій сенс, натякаючи на безглуздість існування: «*– Cogito – ergo sum, – озався я, підвівся й крізь тафлю віконної шибки вдарила мене салатно-синя влада ночі. – Sum – ergo cogito, – поправив мене професор Кравчук, – ви відчуваєте, що така формула нам куди ближча, ніж декартівська*» [Косач 2003, с. 305].

Юрій Косач у розглянутому творі створив низку фразеологічних одиниць, деякі з них, на зразок «на розкладеному атомі», характерні також для інших письменників об'єднання МУР, так вони називають свою добу: «*Словом, на руїнах однієї цивілізаційної ери, на розкладеному атомі (це є тільки завершення однієї технічної доби), ми ще будемо ілюзійні чертоги, тишимось дурничками, щоб хоч не плакати*» [Косач 2003, с. 282]; інші стосуються переважно по-

дій твору: «*– Галочко, вирішив я, усе ж: ви ламали кордони. Пригадайте комплекс Енгерслебена*» [Косач 2003, с. 332]. Автором цей термін повторюється як символ переборення стереотипів, і зрозумілим стає уважному читачу, який пам'ятає вчинок Галочки, що мала викрасти коди у німецького полковника Енгерслебена за дорученням Ірини за будь-яку ціну, навіть запропонувавши тому інтимні стосунки. Ситуація ускладнювалася тим, що між героями на той момент також існували любовні стосунки. Енея ця ситуація глибоко вразила, він не може забути її, тож і вживає цей фразеологізм як символ.

Серед авторських новотворів є й такі, що нагадують за структурою традиційні: «*Маленька хотіла погодувати мене скорпіонами*» [Косач 2003, с. 264] (тут – надурити з метою продемонструвати неприязнь, тому й отруйні скорпіони).

Цікаво, що героїня твору сама дає визначення поняттю «фразеологія», проте зовсім в іншому значенні «беззмислова риторика»: «*Ти забуваєш, що крім нас є ще революція... – Галочка зітхнула. – Це все фразеологія, Ірине*» [Косач 2003, с. 320].

Отже, фразеологічна картина світу тісно пов'язана з культурними характеристиками життя народів, які вивчає етнокulturологія.

Фраземи як одиниці семантично цілісні та синтаксично неподільні, маючи певний номінативно-виражальний потенціал, найповніше реалізуються в процесі комунікації, збагачуючи та певною мірою формуючи індивідуальний стиль кожного письменника. Вивчення фразеологічної системи української мови на рівні творів художньої літератури дає змогу осмислити глибинні взаємозв'язки їхньої семантики і прагматики.

На прикладі твору «Еней і життя інших» Юрія Косача бачимо використання ФО різноманітних за структурою, з переважанням ремінісценцій та літературних цитат, але вжитих зі своєю метою: характеристика героїв або їх учинків завдяки певним стереотипним поглядам, що виникають при прочитанні стійких висловів або ж навпаки – розривання шаблонного уявлення читача. Фразеологізми активно вжито в діалогах, де вони примушують не тільки героїв, але й читача замислитись над прочитаним.

Модифіковані авторські фразеологічні одиниці контекстно зумовлені або пов'язані з актуальними для автора соціальними або історичними подіями. Подібну мету має й пояснення або обігрування автором фразеологізмів.

Висновки. Очевидно, що висока освіченість автора з виразним класичним спрямуванням впливає на добір відтворюваних одиниць, проте в багатьох випадках навіть стандартних одиниць недостатньо і виникає необхідність знаходження нових або зміни наявних. Цікавим є діапазон походження фразеологізмів: від грецьких міфів до передньоазійських релігійних течій, від цитат з Біблії до давньогрецьких та римських авторів, від української до світової класики. Поєднання такої широкій палітри голосів потребує від автора важкої роботи, а від читача уважного, можливо, неодноразового прочитання. Завдяки цьому стиль твору

«Еней та життя інших» та взагалі творів Юрія Косача стає цікавим та оригінальним і, безумовно, перспективним видається продовжувати його подальше дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. Між екзотизмом і традицією. Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Упор. В. Агеєва. Київ, 2003. С. 7–15.
2. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ: Наукова думка, 1989. 156 с.
3. Дмитрук О. Тотожність мистецтва і життя в повісті Юрія Косача «Еней та життя інших». *Слово і Час*. 2009. № 9. С. 42–48.
4. Косач Ю. Еней та життя інших. Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Упор. В. Агеєва. Київ, 2003. С. 255–349.
5. Краснобаєва-Чорна Ж. Терміносистема фразеології: структура та складники термінологічної мікросистеми «Фразеокласифікація». *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2013. Вип. 26. С. 156–162.
6. Сучасна українська літературна мова: підручник / За ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища школа, 2002. 439 с.
7. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. Луганськ: Вид-во ЛНПУ імені Тараса Шевченка «Альма-матер», 2005. 400 с.
8. Шерех Ю. Прощання з учора. Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Упор. В. Агеєва. Київ, 2003. С. 209–255.

REFERENCES

1. Aheyeva V. (2003) Mizh ekzotyzmom i tradyciyeyu [Between exoticism and tradition]. Kyiv. S. 7–15 [in Ukrainian].
2. Bilonozhenko V.M., Hnatyuk I.S. (1989) Funkcionuvannya ta leksykohrafichna rozrobka ukrayinskykh frazeolohizmiv [Functioning and lexicographic development of Ukrainian phraseology]. Kyiv: Naukova dumka. 156 s. [in Ukrainian].
3. Dmytruk O. (2009) Totozhnist mystecztva i zhyttia v povisti Yuriya Kosacha «Eney ta zhyttia inshykh» [The identity of art and life in Yuri Kosach's story «Aeneas and the lives of others»]. *Slovo i chas*. № 9. S. 42–48 [in Ukrainian].
4. Kosach Yu. (2003) Eney ta zhyttia inshykh [Aeneas and the lives of others]. Kyiv. S. 255–349 [in Ukrainian].
5. Krasnobayeva-Chorna Zh. (2013) Terminosystema frazeolohii: struktura ta skladnyky terminolohichnoi mikrosystemy «Frazеoklasyfikaciia» [Terminology of phraseology: structure and components of terminological microsystem «Phraseological classification»]. *Lingvistychni studyi*. Vyp. 26. S. 156–162 [in Ukrainian].
6. Suchasna ukrayinska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language] (2002). Kyiv: Vyshha shkola. 439 s. [in Ukrainian].
7. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (2005) Frazеolohiia suchasnoi ukraïnskoi movy [Phraseology of the modern Ukrainian language]. Luhansk: Vyd-vo LNPU imeni Tarasa Shevchenka «Alma-mater». 400 s. [in Ukrainian].
8. Sherex Yu. (2003) Proshhannia z uchora [Farewell from yesterday]. Kyiv. S. 209–255 [in Ukrainian].

FUNCTIONING OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE WORK OF YURIY KOSACH «AENEAS AND THE LIVES OF OTHERS»

Abstract. The article is devoted to the study of phraseological units of Yuri Kosach's story «Aeneas and the lives of others». We aim to discuss exploration of the phraseological units present in the work and the peculiarities of their use by the author. It is achieved through the use of various methods. We choose the structural classification of phraseology as a basis. We note the presence in the works such language units as proverbs, maxims, literary quotations, reminiscences and idioms. It is not accidental that the constructions of reminiscences and literary quotations predominate bearing in mind the author's biography and original individual style. Therefore, individual and authorial proverbs predominate among the used in the story. The idioms demonstrate the author's good knowledge of both classical foreign literature and art. Makishima as an aphorism with an element of teaching rarely used by the writer. Literary quotations have a source of origin from the Bible to works of Ukrainian and foreign authors. They vividly convey information about the world around them and stereotypes at the same time. The author uses reminiscences as widely as possible considering of their contextual implementation. Yuri Kosach in the story uses reminiscences of the works of Shevchenko, Kotlyarevsky, Gogol, German fairy tales, works by Shakespeare, wandering images of Don Quixote and Donna Anna, pre-Asian mythology. The most common types of transformation of phraseology in the story «Aeneas and the lives of others» are explanation, situational play and creation of author's units. The author's voice is clearly heard in the explanation, in addition, it helps to describe the characters. In general, the story is characterized by the use of author's phraseological units. Most of these formations are relevant and understandable only in a certain context. Phraseological units of the story «Aeneas and the lives of others» need careful reading.

Keywords: phraseological world model, ethnocultural context, structural classification, transformation.

© Звягіна Г., 2020 р.

Ганна Звягіна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології та українознавства Запорізького державного медичного університету, Запоріжжя, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-9778-6833>

Hanna Zviaghina – Candidate of Philology, Associate Professor of the Culture Study Department, Zaporizhzhia State Medical University, Zaporizhzhia, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-9778-6833>

ІДЕОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ СОМАТИЧНИХ ФРАЗЕМ В ІДІОСТИЛІ А.П. СВИДНИЦЬКОГО

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(44)

УДК 811.161.2'373.7:821.161.2Свидницький

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).161–167

Коваленко Б. Идеографічна класифікація соматичних фразем в ідіостилі А.П. Свидницького; кількість бібліографічних джерел – 10; мова українська.

Анотація. У статті на матеріалі творів А.П. Свидницького розглянуто фраземи із соматичним компонентом на позначення процесів мовленнєвої та розумової діяльності, а також фізичного та психологічного стану людини.

Мова творів А.П. Свидницького насичена фразеологізмами (приказками, прислів'ями).

Визначено, що фразеологічний фонд творів А.П. Свидницького багатий і різноманітний, а основна функція вжитих фразеологічних одиниць із компонентом-соматизмом – це уточнення, деталізація зображуваних ознак.

У мові творів письменника такі абстрактні поняття, як горе, смуток, печаль ілюструються фраземами, образним центром яких є компоненти-соматизми *сльози та очі*, а ступені експресії чи гіперболізації вербалізуються дієсловами *залитися, облитися, заплити*. Найбільшу фразеотвірну властивість має компонент-соматизм *голова*, який образно номінує здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність; у семантичних структурах інших фразем образним ядром є асоціативні синоніми *мозок, розум, ум*. Різні вияви шкали емоції страху представлені фраземами, образний центр яких формують компоненти *дух, душа, волосся, шкура, отже*, образно закріплені словесні характеристики фізичного стану людини ґрунтуються і на абстрактній лексиці, і на соматизмах, які здатні якнайточніше передати фізичні відчуття людини.

Широке використання сталих сполук є свідченням високої художньої майстерності автора, досконалого знання ним літературної та народнорозмовної української мови, розуміння важливості фіксації мовного рівня сприйняття світу, генетично закодованого у свідомості або підсвідомості українського етносу.

Ключові слова: соматизм, фразеологізм, мовленнєва діяльність, розумова діяльність, фізичний стан, психологічний стан, А.П. Свидницький.

Постановка проблеми. В історії науки соматизми часто були предметом вивчення дослідників різних галузей знань: культурології, філософії, антропології, етнографії, мовознавства та ін. Загальновідомо, що назви частин тіла належать до архаїчної лексики, до основного лексичного фонду, який відображає не лише давнє уявлення мовців про самих себе, але й про навколишній світ. Людина є центром всесвіту, тому всі мовні спільноти використовують людське тіло та його частини для опису й виміру інших речей та явищ у навколишньому світі [Allan 2001, с. 289].

В останні роки активізувалася увага до теми людського чинника в мові, лінгвістика звертається до людини, суб'єкта письменномовленнєвої діяльності. Усе популярнішими стають дослідження антропоцентричного характеру. Як зазначає О.С. Кубрякова, антропоцентризм – це «один із головних параметрів сучасної лінгвістики» поряд з такими установчо-пізнавальними принципами, як експансіонізм, функціоналізм (або неофункціоналізм) і експланаторність [Кубрякова 1994, с. 5]. Саме тому соматична лексика посідає особливе місце як об'єкт вивчення.

Аналіз досліджень. До наукового обігу термін «соматичний» одним із перших ввів Ф. Вакк, досліджуючи фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла [Вакк 1964]. На його думку, соматичні фразеологізми – це такі одиниці, що містять у своєму складі назви частин тіла людини чи тварини (голова, очі, хвіст) [Вакк 1964, с. 6]. Починаючи з другої половини XIX ст., соматизми

не перестають бути предметом наукових праць, які можна умовно поділити на групи.

По-перше, виокремлюємо роботи, спрямовані на вивчення соматичної лексики та фразеології однієї мови: О.О. Селіванова, Н.Р. Яніцька, О.В. Омеляненко (українська), Р.М. Вайнтрауб (російська), Е.М. Мордкович (білоруська), Т.В. Тоненчук (англійська), Ф.О. Вакк (естонська), О.Л. Толстова (іспанська), Н.А. Дубровська (німецька), А.М. Кочеваткін (ерзянська мова), М.Т. Іпакова (марійська). Друга група робіт присвячена порівнянню семантичних та структурних особливостей фразеологізмів із соматичним компонентом у сучасних мовах: Е.Т. Берта (українська, угорська), І. Патен (українська, польська, англійська), І.В. Сівков (українська, російська, англійська, арабська, іврит), Н.Я. Стрілець (французька, іспанська, італійська), М.А. Аверіна та К.І. Болдирева (російська, англійська), Р.Ю. Мугу, Надь Ласло (німецька, російська). На матеріалі українського говіркового мовлення соматичну лексику й фразеологію досліджують Н.Д. Коваленко, С.Є. Панцьо, Л.В. Вакарюк, Н.М. Дяченко. Порівняно невелику кількість робіт присвячено вивченню фразеологізмів із компонентом-соматизмом на матеріалі художніх текстів (З.В. Шостюк, Т.В. Доброштан). Отже, проблема формування й функціонування фразеологізмів із соматичним компонентом уже привертала увагу лінгвістів, проте на матеріалі ідіостилі окремих письменників досліджена ще недостатньо.

Через дискусійність у підходах до класифікації органів людського тіла й досі немає єдиного

погляду на лексико-семантичну організацію соматичної лексики.

А.М. Кочеваткін залежно від характеру об'єкта номінації запропонував розподіл соматизмів на шість груп: I. Сомонімічна лексика (нога, рука, голова, тулуб). II. Остеонімічна лексика (зуб, кістка, щелепа). III. Спланхнонімічна лексика (серце, печінка, нирки). IV. Ангіонімічна лексика (кров, вени). V. Сенсонімічна лексика (око, вухо, ніс, язик). VI. Лексика, що позначає хвороби, недуги і прояви людського організму (бородавка, сеча, гній) [Кочеваткін 2001, с. 7–63]. І.М. Приходько вважає, що до цієї лексики варто включити й таку підгрупу, як найменування м'язових тканин, які також належать до соматичної термінології, і об'єднати їх терміном міологічні номени [Приходько 2016, с. 206–207]. А.О. Кармишков розрізняє соматизми за фактом функційної обов'язковості та виокремлює лексичні (*голова, рука*), слова на позначення серцево-судинної й інших систем (*кров, шкіра, кістка*) та інші одиниці, які не можна зараховувати до соматизмів (*ніт, сльоза*) через відсутність функційної обов'язковості [цит. за: Старых 2011, с. 83], однак О.В. Трофімова лексему *сльоза* вважає соматизмом [Трофімова 2014, с. 144].

Деякі дослідники до соматизмів відносять назви нервової й серцево-судинної системи людини, речовини людського організму, рослинність на тілі людини, розумово-психічне й духовне життя людини, антропоніми [Луговая 2007, с. 110].

У своїй розвідці ми розглядаємо соматизми в широкому розумінні, відносячи до них назви зовнішніх частин тіла (*голова, язик, щока, живіт, спина, горло, шия, долоня, горб, шкіра* тощо), внутрішніх (*серце, судина, бронхи, легені, шлунок, нирки, м'яз, нерв* тощо), інші (*ніт, сльоза, дух, душа* тощо).

Мета статті, завдання. Метою нашої статті є дослідження фразеологізмів із соматичним компонентом на позначення процесів мовленнєвої та розумової діяльності, а також фізичного та психологічного стану людини в ідіостилі А.П. Свидницького. Завдання – виявити корпус соматичних фразеологізмів, здійснити їх ідеографічну класифікацію, визначити стрижневі слова-соматизми у цих фраземах.

Методи та методика дослідження. У процесі аналізу використано метод суцільного вибирання, описовий метод, метод компонентного аналізу, метод фразеологічної ідентифікації, а також застосовано функціонально-домінантний підхід, який виражається в структурно-стильовому аналізі тексту, тобто у виявленні особливих концептів-домінант, притаманних ідіостилу автора і різноманітних мовних засобів їх репрезентації.

Виклад основного матеріалу. Українська лінгвостилістика і досі має низку постатей, творча спадщина яких залишається маловивченою. Серед них й ім'я Анатолія Свидницького – представника шістдесятників XIX ст., автора етнографічних нарисів та оповідань, роману «Люборацькі». З-поміж виразних мовностилістичних засобів усєї творчої палітри письменника, що визначають його ідіостиль, особливо вирізняються фразеологічні одини-

ці, різні зі структурного погляду: словосполучення, речення, прислів'я та приказки.

За спостереженнями українських мовознавців, найвиразнішою прикметою авторського стилю А. Свидницького є саме майстерне користування фразеологічним багатством народного мовлення. У фразеологічних словниках української мови серед ілюстративного матеріалу є покликання на твори цього автора з Поділля, але, наприклад, у найавторитетнішому зібранні сучасної фразеології – академічному словнику зафіксовано лише 20 покликань на роман «Люборацькі», хоча, за нашими спостереженнями, фразеовживань у творі понад пів тисячі. Інші твори письменника, на жаль, до уваги не брали.

Об'єктивно-повістевий виклад, який запровадив письменник, позначився на доборі мовних засобів. Прагнучи до об'єктивного висвітлення життя, автор вдається до детальних описів побуту, одягу, їжі, народних звичаїв і обрядів і т. ін., які часом нагадують записи спеціаліста-етнографа. Продовжуючи традиції своїх попередників, а особливо Т.Г. Шевченка, А.П. Свидницький вагомим компонентом своєї оповіді робить фольклоризм у широкому розумінні – як спеціальну і важливу стильову категорію. Вона виявляється не лише у введенні до тексту народних пісень, приказок, прислів'їв, власне фразеологізмів, елементів народної образності тощо, а й у глибокому проникненні письменника в таємниці народного світосприймання, мислення, наслідком чого є органічність, природність самого способу відтворення думок і почуттів простих людей. А.П. Свидницький навіть епіграфом до своїх творів добирав сталі сполуки, наприклад, до роману «Люборацькі» він подав вислів «*Людей слухай, а свій розум май*», а до своїх російськомовних оповідань та нарисів «Попался впросак» і «За год до холери» приказки: «*Дере коза лозу, а вовк козу, вовка мужик, мужика пан, пана юриста, а юристу чортів триста*» і «*Подоля, Подоля! Гірка твоя доля ... Хороший край, та лиха година*». Деякі оповідання автор називав пареміями, наприклад: «*Проти сили не попреши: з чим родився, з тим і вмреш*» або «*Хоч з мосту та в воду*».

Усі твори письменника, навіть ті, які написані російською мовою, наповнені фразеологізмами і пареміями. З метою колоритнішого зображення умов, у яких живуть персонажі твору, автор використовує різноманітні фразеологічні словосполучення то фольклорного («*Пройшла еси вогонь, і мідні труби, і пляшки, й келішки; всюди їздила, то піди ще й пішки*»; «*А паню видно по носі, що рилась в горосі... рила моркву з петрушкою і вдавилась галушкою*»), то книжного, церковнослов'янського («*Блажен тільки той, кого обряцет удача*»; «*В день радості взриваєте і восплачете...*») походження. Часто як прийом мовної характеристики вжито польські й російські вислови, звороти, окремі слова. Зауважимо, що народнорозмовна мова і фольклор були основою художньої мови й інших письменників – як попередників, так і сучасників А.П. Свидницького. Відмінності полягають, на думку О.Г. Муромцевої, в характері використання, ступеня органічності цих

джерел, а також ступеня достовірності їх як засобу змалювання соціальних типів і картин соціальної дійсності [Муромцева 2008, с. 52].

Фразеологізми та паремії в творах письменника – це ті центри, на які спирається або від яких відштовхується авторська розповідь або мовлення персонажів, вони завжди вжиті в певних ситуаціях, з певними інтенціями та емотивною модальністю, а також виступають незаперечними істинами або формулами-кодами: «Хіба він [Бог] знає, куди до раю навпростець?»; «Кому що, а курці просо!»; «Не вернеться, що минулось»; «Над сиротою Бог з калитою»; «Не відхрестися, ні відмолишся»; «Поминай же як звали»; «Рада б мама за пана, так пан не бере».

Фраземи, які ми фіксуємо у творах А.П. Свидницького, – це не лише яскравий засіб образності, емоційності, експресивності та виразності, а й правдиве свідчення особливостей національної культури українського народу, його світобачення, розуміння законів навколишнього світу, усвідомлення свого місця у всесвіті. Цінним, на нашу думку, є те, що в палітрі художнього мовлення письменника є сталі сполуки, які лише частково відомі в інших місцевостях України, а, можливо, належать до вузьколокальних, наприклад: *жупчики ловити, козубом стати, розв'язати губу, заганяти в шуршу, щоб губа не вакувала* та ін.

Письменник не тільки використовував народну мудрість, а й за її зразком створював свої афоризми, наприклад: *Вірив у пана, як турчин у місяць; Не знав більше світа, що у вікні; Пройшла еси вогонь, і мідні труби, і пляшки, й келішки; Лиха доля лиху дорогу показала*.

Значна кількість фразеологізмів, ужитих у творах письменника, містить у своєму складі соматичні компоненти. Ми проаналізували мову творів А.П. Свидницького та виявили такі фразеосемантичні поля (ФСП): 'розумова діяльність людини', 'мовленнєва діяльність людини', 'фізичний стан людини', 'психічний стан людини'.

1. ФСП Розумова діяльність людини.

Фразеосемантичне поле 'розумова діяльність людини' поділяємо на фразеосемантичні групи (ФСГ): 'мати розум', 'не мати розуму', 'процеси пам'яті'.

ФСГ 'мати розум': 'бути розумним, кмітливим, розважливим' і т. ін.: *голова на в'язах – «Дасть же Бог таку голову на в'язи!»* (Люборацькі, с. 31)*, *дав Бог розум добрий кому – «Добра дитина! та коли б її дав Бог розум добрий»* (Люборацькі, с. 79), *з головою – «Не тільки в церкві та в своїй господі, – і в громаді о. Гервасій був чоловік з головою!»* (Люборацькі, с. 31), *в голові мати – «Вчися, сину, бо тільки й твого, що в голові матимеш»* (Люборацькі, с. 84), *сто голів мати – «Ляхи – народ облесний, знають, з якого боку підійти, і так примаслється, що й сто голів май, – не вгадаеш, що в йому кишить»* (Люборацькі, с. 79), *на мозок*

не бракує кому – «Тиждень чи дві неділі на новім господарстві була з Марусі жінка, як бог повелів: і порадитись було з ким, бо на мозок її не бракувало; і приголубить, поцілуват' було кого, бо гарна була, як весна красна, хоч вже трохи й матірна собі» (Недоколісана, с. 389), *мати розум (добрий розум) – «Та поїдеш ти і верхом, пішки коло палички, як стара матиме розум та нічого не пришло; або й пришло, як до других сиріт присилають, підводу з торбинкою на плечах, щоб дорогою не боявсь»* (Люборацькі, с. 131), *«На те вчиться, – озветься панотець, – щоб мала добрий розум; а Печержинська не що-небудь такого, щоб не вміла на дорогу навести»* (Люборацькі, с. 79).

ФСГ 'не мати розуму': 'бути дурним, нерозумним, нетямущим, некмітливим': *дурна голова – «Та дурна твоя голова жіноча, – сказав панотець, – хіба як з богом не говорив, то вже й віри йому не йняти?»* (Люборацькі, с. 83), *порожня голова в кого – «Вчися, сину, бо тільки й твого, що в голові матимеш. А з порожньою головою куди тобі?»* (Люборацькі, с. 84), *розуму не мати – «Чого ти людей розгониш? чому розуму не маєш? – почала мати»* (Люборацькі, с. 97), *не сповна розуму – «Да вона, – кажуть було, втікаючи настрімголів, – мабуть, не сповна розуму або осою загодована, що така безпардонна, – чи свій, чи чужий, так і тягне через лоб, не зважає ні на що»* (Недоколісана, с. 386), *ума не мати – «Піди ти до біса із своїм паном! Що він, чи тепер здурів, чи зроду ума не має»* (Недоколісана, с. 395).

ФСГ 'процеси пам'яті':

а) 'перестати думати про кого-, що-небудь, забути когось, щось': *викинути з голови – «Та ти думаєш, паламарем зле бути? Викинь собі з голови!»* (Люборацькі, с. 113);

б) 'весь час думати, не забувати про кого-, що-небудь': *з голови не сходить – «З цього часу Антосьові й з голови не сходила дівчина: чи спить він, чи лежить – все перед очима»* (Люборацькі, с. 168);

в) 'пригадати когось': *стати перед очима кому, в кого – «І наче тому півсуток, так все воскресло і стало перед очима»* (Люборацькі, с. 168), *«То вже був забув її, а це разом воскресло прошле, і дівчина, як намальована, стала перед очима – і не вступається: чи чита Антосьо, чи пише – вона тут та й тут»* (Люборацькі, с. 163);

г) 'зрозуміти, усвідомити': *дошолопатися у розумі – «Не зразу опам'ятався хлопець, а таки дошолопавсь у розумі, що його ведмедем назвали; то й постановив собі конче вивчитись всяких танців і всього, що треба, щоб не бути ведмедем»* (Люборацькі, с. 163);

д) 'неможливо збагнути, неможливо усвідомити': *і в голові не зміститься – «Не могло цим і в голову зміститись, як Антосьо через похвальний лист на гроші розживеться; а він потяг просто до Кромбера»* (Люборацькі, с. 132).

Отже, цілком очікуваною є найбільша фразеотвірна роль у досліджуваному семантичному полі компонента-соматизма *голова*, який образно номінує здатність людини мислити, відображати і піз-

* Тут і далі цитуємо за: Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси / Передм. П.П. Хропка. Київ: Наукова думка, 1985. 570 с.

навати об'єктивну дійсність. У семантичних структурах інших фразем образним ядром є асоціативні синоніми *мозок, розум, ум*.

2. ФСП Мовленнєва діяльність людини.

Фразеосемантичне поле 'мовленнєва діяльність людини' характеризується активністю вживання, численністю варіантів, переважанням структур речення й складається з 2 ФСГ 'говорити' та 'мовчати'.

ФСГ 'мовчати': 'мовчати, мовчки, ні слова не кажучи; не подаючи голосу': *наче (як) води в рот набрати* – «Справді, розібрали Масю, а вона насилу з татом привіталась, на сестрів і не зглянула, і стала під грубою та й ні пари з губи, **наче води в рот набрала**» (Люборацькі, с. 77), «А паня як води в рот набрала» (Недоколисана, с. 391), *губи не роззявити* – «Напалась мати на його; лаяла-лаяла, а він і **губи не роззявив**» (Люборацькі, с. 130), *ні пари з губи* – «... стала під грубою та й **ні пари з губи**, *наче води в рот набрала*» (Люборацькі, с. 77), *наче смолою губи заліпити* – «**Наче йому смолою губи заліпив**, так Антосьо змовчав» (Люборацькі, с. 123).

ФСГ 'говорити': 'почати говорити, говорити, багато говорити, огризатися, відлаюватися, розмовляти, спілкуватися, щоб швидше збіг час': *розв'язати губу* – «дав же! – озвалась Маса. – Не мав що, та кацапа! Хоч би попович, та свій, а то рижий та поганий. Я б лучше втопилась, а за його не пішла. – Ти вже й **розв'язала губу**, – заговорила мати» (Люборацькі, с. 144), *розпустити губу* – «Коли це до шлюбу підуть, а вже добре підгуляли; настала пора, що можна було ще лучше почванитися. Той молодик уже і **розпустив губу**» (Відьми..., с. 433), *щоб губа не вакувала* – «Пани вчотирьох тим часом зайшли в сад, посідали під липою, – може, чай пити збиралися або що, а **щоб губа не вакувала**, почали кпити один з другого ті два молодших зяті, що в тебе жінка така! а в тебе така! тебе за ніс водить! а тебе за чуба смиче!..» (Недоколисана, с. 395), *рот роззявити* – «Не смій і **рот роззявити**: так зразу і зацабанить або ще й поб'є добре, аби лиш подужала» (Люборацькі, с. 92), *язиком молоти* – «Пашов! – озвався той і каже: – **Язиком мели**, що хоч, а рукам волі не давай!» (Люборацькі, с. 151), «А которий так не слуге, не щиро праве, а тільки **язиком меле**, тому язик висітима аж до пояса, та такий чорний!» (Люборацькі, с. 57).

Основні соматизми цього семантичного поля *язик, губа, рот*, тобто органи, які беруть найактивнішу участь у мовленнєвій діяльності людини, активно побутують у фразеологічному значенні і забезпечують не тільки образно-асоціативну вербалізацію емоцій персонажів, а й ціннісні орієнтири в мовленнєвій поведінці представників етносу.

3. ФСП Фізичний стан людини.

Фразеосемантичне поле 'фізичний стан людини' складається з ФСГ, що виражають різні аспекти розуміння людьми своєї внутрішньої природи: 'бути голодним', 'втрачати або набирати вагу', 'вмерти'.

ФСГ 'бути голодним':

а) 'бути голодним': *живіт запався кому, в*

кого – «–Та хоч і в хліві богу помолиться, аби щиро, – озвався панотець. – А приклад добрий матиме: там все пани, та й пани, та панії; навчиться всього модяного. За віру ж нічого боятися: не зломе, бо не тямить по-латинськи. Та найлучче, що приїхалась, бо мені аж **живіт запався**» (Люборацькі, с. 74);

б) 'бути дуже голодним': *кишки сваряться в кого* – «–Дай-но чого перекусити, а то **аж кишки сваряться**, – додав далі» (Люборацькі, с. 58);

в) 'нічого не їсти, не пити': *і ріски в губі не мати* – «Так колисали паню скільки день, що вона **й ріски в губах не мала**, і все сміялись, а вона все вередувала» (Недоколисана, с. 392).

Центром фразем цієї групи є соматизми на позначення частин травного тракту людини або беруть безпосередню участь у процесі харчування: *живіт, кишка, губа*.

ФСГ 'втрачати або набирати вагу':

а) 'бути худим': *якби не шкура, то й кістки розсипались би* – «Люборацька за п'ять літ з гождою молодіці, повновидої, рум'яної – такою шкорбою стала, що **якби не шкура, то й кістки розсипались би**» (Люборацькі, с. 103);

б) 'бути товстим': *в шкуру не зміщатися* – «То такі у вас мізерні? де то я мізерна, коли у свою **шкуру не зміщаюся**» (Люборацькі, с. 85);

У цих фраземах спостерігаємо активне вживання назв окремих частин тіла людини, які найбільше характеризують худизну або повноту: *кістки, шкура*.

ФСГ 'втомитися':

а) 'дуже втомитися, задихатися': *язик висолопити* – «А браття лиш **язики повисолоплювало та й дихає**» (Відьми..., с. 428);

б) 'впріти від виконання якоїсь роботи': *чуби милом стали* – «Сміються хлопці, регочуться і все вповивають – муцуються, **аж чуби милом стали**, а пані дригає, та й годі» (Недоколисана, с. 390).

ФСГ 'вмерти':

а) 'померти своєю смертю': *Богу душу віддати* – «Небагато вона принесла йому, та недовго й заважала: на четвертім році по весіллі й **богу душу віддала**, зоставивши тих два сини, що й росли урвителями при батькові» (Люборацькі, с. 181), *духу пуститися* – «–І сорому тобі нема, – озвалась мати, – тато от-от **духу пуститься**, а тобі гульки в голові!.. – і заплакала» (Люборацькі, с. 87), «*Може, в цю пору хто блудив у полі і **духу вже пускається**; та що кому до того?*» (Недоколисана, с. 387), *душа вискочила кому* – «Ох лишко! так і мій! як ударить, то сама чую, що **чуточку гірше, то й душа вискочить!**» (Люборацькі, с. 187), *очі заплющити* – «Але думає собі: **Треба ж таки його з лісу колись вивести, бо не сьогодні-завтра очі заплющю, тоді що? З торбами піде, чи що? А села ж як?**» (Проти сили..., с. 383);

б) 'померти насильницькою смертю': *кістками лягти* – «**Лягло кістками** стільки люду щирого, щиро обороняючи благочестіє, і так щиро віруючи в діла і безділля, з-предку-віку християнством захищені!» (Відьми..., с. 414).

До складу цієї ФСГ входять лексеми сакраль-

ної сфери *Бог, душа, дух* – символи початку і кінця земного шляху людини, її духовного життя та ін.

4. ФСП Психічний стан людини.

Фразеосемантичне поле 'психічний стан людини', за нашими спостереженнями, складається з найуживаніших ФСГ, що через певні відтінки метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення передають найрізноманітніші душевні переживання людей: 'відчувати страх'; 'плакати', 'сміятися' та ін.

ФСГ 'відчувати страх':

а) 'боятися, дуже страшно, моторошно': *аж волосся їжитья* – «Було виїде подивитись, і аж тремтить, аж йому волосся їжитья; та лучче з другого посміятись, аніж самому сміховищем бути» (Люборацькі, с. 49), «І аж серце хлопцеві завмирало, аж волосся їжилось, аж мало не крикне неборак, як хто схибнеться, а ті скачуть, як дикі кози, і гадки собі не мають» (Люборацькі, с. 149), «Латинським учителем був вже немолодий чоловік, Заторський звався; ходив з бакенами і сік, доки й теплий, його духу боялись ученики» (Люборацькі, с. 117), *волос в'яне* – «І часами, мовляв я, то се, то те, і зілля дасть, а часом – то зовсім друге діло: так прираїть, що аж волос в'яне слухати» (Відьми..., с. 447);

б) 'злякатися, раптово відчувати сильний переляк, стає страшно': *душа в п'яти посунулася* – «А дякові і душа в п'яти посунулася. Е! якби ти, попе, – думає собі, – знав, що тут заюється!...» (Відьми..., с. 438), «Вчора в гостині був, грали, сидів допізна там, а то ще й дома довго не міг заснути; то подумав, що заснав, і в душі йому похолонуло: «Ото, – думає собі, – наробив!» – і хапаючись, невмиваний, одягнувся, забрав записки та й шурнув до класу, навіть не покуривши» (Люборацькі, с. 172), *мороз подирає по шкірі* – «І за плечі немовби й справді що лапає рукою мохнатою і мороз подирає по шкірі» (Відьми..., с. 413).

Різні вияви шкали емоції страху представлені фраземами, образний центр яких формують компоненти *дух, душа, волосся, шкіра*. Отже, образно закріплені словесні характеристики фізичного стану людини ґрунтуються і на абстрактній лексиці, і на соматизмах, які здатні якнайточніше передати фізичні відчуття людини.

ФСГ 'сміятися': 'реготати, дуже сміятися': *зуби скалити (шкірити)* – «Ишь, баба! – каже Тимоха, – *зубы скалит!* – і додав: – У тебе, ведь, бачка, девки то єсть?» (Люборацькі, с. 135), «–Ти думаєш, ми не бачили, як то ти *шкірив зуби*, як нас переписували?» (Люборацькі, с. 64). Невелика кількість одиниць цієї групи та наповненість наступної ФСГ 'плакати' підтверджує висновок дослідників-фразеологів, що типологічною рисою фраземних систем є переважання фразем для лінгвалізації трагічних подій, негативних рис характеру, гострих переживань людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: автореф. дисс. ... к. филол. н. Таллинн, 1964. 29 с.
2. Кочеваткин А.М. Соматическая лексика эрзянского языка: учебное пособие. Саранск, 2001. 208 с.

ФСГ 'плакати': 'дуже плакати, ридати': *очі слізьми запливають* – «–Дайте лишень нової втну: про степи, про Запорожжя... про ті діти, що як квіти цвіли-процвітали; про ту волю, що на полі сонце забувала, ой то росла-розросталась – неба досягала; про той місяць срібно-злотий, як в Дніпрі купався; про козака-чорнобровця, як вірне кохався; як дівочі карі очі слізьми запливали, як козака край байрака в степу поховали» (Відьми..., с. 413), *заливатись (обливатись) слізьми* – «Орися щось хотіла відказать, та залилась слізьми, що й голос завмер...» (Люборацькі, с. 145), «Довго ніхто не міг допитатись, чого це так; а далі Мася і призналась одній товаришці і облилась слізьми» (Люборацькі, с. 79), *сльози градом* – «Градом сльози котились Масі з очей і річками по грудях текли, аж ставочок став на помості, що і в дві ложки не забрати» (Люборацькі, с. 75). У мові творів письменника такі абстрактні поняття, як горе, смуток, печаль ілюструються фраземами, образним центром яких є компоненти-соматизми *сльози* та *очі*, а ступені експресії чи гіперболізації вербалізуються дієсловами *залитися, облитися, заплити*.

Висновки. Отже, фразеологічні одиниці із соматичним компонентом широко представлені в ідіостилі А.П. Свидницького. Фразеологічний фонд творів письменника багатий і різноманітний, а основна функція фразеологічних одиниць із компонентом-соматизмом, ужитих у його творах – це уточнення, деталізація зображуваних ознак. Широке використання сталих сполук є свідченням високої художньої майстерності автора, досконалого знання ним літературної та народнорозмовної української мови. З'ясовано, що стрижневим компонентом фразем у фразеосемантичному полі 'розумова діяльність' є слова *голова та розум (ум)*, ядром фразем поля 'мовленнєва діяльність' – соматизми *язик, губа, рот*, тобто органи, які беруть найактивнішу участь у мовленні. Фразеосемантичне поле 'фізичний стан людини' складається з ФСГ, що виражають різні аспекти розуміння людьми своєї внутрішньої природи й там переважають такі соматизми: *живіт, кишка, губа* ('бути голодним', 'втрачати або набирати вагу'), *кістки, шкіра* ('втрачати або набирати вагу'). У складі ФСГ 'вмерти' переважають компоненти, куди входять лексеми певної понятійної сфери: *Бог, душа, дух* тощо. Фразеосемантичне поле 'психічний стан людини', як свідчать спостереження, складається з найуживаніших ФСГ, що через певні відтінки метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення передають найрізноманітніші душевні переживання людей, а стрижневими компонентами тут виступають лексеми *дух, душа, волосся, шкіра (емоція страху), очі, сльози (печаль, горе, смуток), зуби (емоція задоволення, радості)*.

3. Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус. *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. Москва, 1994. Т. 53. № 2. С. 3–15.
4. Луговая Н.В. Национально-культурные особенности фразеологических единиц сферы психоэмоционального состояния человека: дисс. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2007. 179 с.
5. Муромцева О.Г. Мова роману «Люборацькі» Анатолія Свидницького. *З історії української літературної мови. Вибрані праці*. Харків, 2008. С. 47–65.
6. Приходько І.М. Соматична лексика: межі поняття та спроба класифікації. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 1. С. 203–212.
7. Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси / Передм. П.П.Хропка. Київ, 1985. 570 с.
8. Старых О.В. Соматизмы как особый класс слов в лексической системе церковнославянского языка. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия III. Филология*. 2011. Вып. 2 (24). Москва. С. 80–85.
9. Трофімова О.В. Фразеологія негативних емоцій в англійській та українській мовах: [монографія] (Лінгвокогнітивні та лінгвокультурологічні дослідження). Т. 1. Донецьк, 2014. 248 с.
10. Allan K. *Natural language semantics*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001. 525 p.

REFERENCES

1. Vakkh F. (1964) O somaticheskoy frazeologii v sovremennom estonskom literaturnom yazyike [On somatic phraseology in modern Estonian literary language Somatic vocabulary of the Erzian language]: avto-ref. diss. ... k. filol. n. Tallinn. 29 s. [in Russian].
2. Kochevatkin A.M. (2001) Somaticheskaya leksika estonskogo yazyika [Somatic vocabulary of the Erzian language]: uchebnoe posobie. Saransk. 208 s. [in Russian].
3. Kubryakova E.S. (1994) Paradigmyi nauchnogo znaniya v lingvistike i ee sovremennyiy status [Paradigms of scientific knowledge in the linguistic and its modern status]. *Izvestiya Akademii nauk SSSR. Seriya literatury i yazyika*. Moskva. T. 53. № 2. S. 3–15 [in Russian].
4. Lugovaya N.V. (2007) Nacionalno-kulturnye osobennosti frazeologicheskikh edinitz sfery psihoemotsionalnogo sostoyaniya cheloveka [National and cultural features of phraseological units in the sphere of the psychoemotional state of a person]: diss. ... kand. filol. nauk. Krasnodar. 179 s. [in Russian].
5. Muromtseva O.G. (2008) Mova romanu «Liuboracki» Anatolia Svydnytskogo [Language of the novel «Liuboratski» by Anatoliy Svydnytskyi]. *Z istorii ukrainskoi literaturnoi movy. Vybrani pratsi*. Harkiv. S. 47–65 [in Ukrainian].
6. Pryhodko I.M. (2016) Somatychna leksyka: mezhi poniattia ta sproba klasyfikatsii [Somatic vocabulary: the limits of the concept and the attempt to classify]. *Visnyk Zaporizkogo natsionalnogo universytetu*. № 1. Zaporizhzhia. S. 203–212 [in Ukrainian].
7. Svydnytskyi A.P. (1985) Roman. Opovidannia. Narisy [Novel. Stories. Essays] / Peredm. P.P. Hropka. Kyiv. 570 s. [in Ukrainian].
8. Starykh O.V. (2011) Somatizmyi kak osobyiy klass slov v leksicheskoy sisteme tserkovnoslavyanskogo yazyika [Somatizms as a special class of words in the lexical system of the Church Slavonic language]. *Vestnik Pravoslavnogo Syato-Tihonovskogo humanitarnogo universiteta. Seriya III. Filologiya*. Vyp. 2 (24). Moskva. S. 80–85 [in Russian].
9. Trofimova O.V. (2014) Frazeolohiia nehatyvnykh emotsiy v anhliiskiy ta ukrainskiy movakh [Phraseology of negative emotions in English and Ukrainian languages]: [monohrafiya] (Linhvokohnityvni ta linhvokulturolohichni doslidzhennia). T. 1. Donetsk. 248 s. [in Ukrainian].
10. Allan K. (2001) *Natural language semantics*. Oxford: Blackwell Publishers. 525 p. [in English].

IDIOPHRAPHIC CLASSIFICATION OF SOMATIC PHRASEMES IN INDIVIDUAL STYLE OF A. SVYDNYTSKYI

Abstract. Some aspects of somatic vocabulary and phraseology on the material of a separate language found their theoretical justification in the works of O. Selivanova, N. Yanitska, R. Vaintraub, T. Tonenchuk, F. Vakk, A. Kochevatkin. Some of the works (E. Berta, N. Strilets, I. Sivkov, R. Muhu) are devoted to the comparison of semantic and structural features of phraseological units with the somatic component in modern languages. On the material of Ukrainian dialectal speech somatic vocabulary and phraseology are studied by N. Kovalenko, S. Pantso, L. Vakariuk, N. Diachenko. A relatively small number of works is devoted to the study of phraseological units with a somatism component on the material of literary texts (Z. Shostiuk, T. Dobroshtan).

The purpose of our article is to study phraseological units with a somatic component to denote the processes of speech and mental activity, as well as the physical and psychological state of a person in the individual style of A. Svydnytskyi. The task is to identify the body of somatic phraseological units, to classify somatic phraseological units to denote the processes of speech and mental activity, as well as the physical and psychological state of person, to identify the core words-somatizms.

The language of the works of A. Svydnytskyi is full of phraseological units (proverbs, sayings), which in the works of the writer play role of the centers on which the author's story is based, they are always suitable for the

occasion and in a proper place, the language of the characters is generously saturated with them, they also act as reference points, indisputable truths.

As research has proved, the phraseological fund of the works of A. Svydnytskyi is rich and diverse, and the main function of phraseological units with component-somatism, used in his works is to clarify, detail the depicted features. Extensive use of fixed compounds is evidence of the author's high artistic skills, his perfect knowledge of the literary and vernacular Ukrainian language.

Keywords: somatism, phraseological unit, speech activity, mental activity, physical condition, psychological state, A. Svydnytskyi.

© Коваленко Б., 2020 р.

Борис Коваленко – кандидат філологічних наук, декан факультету української філології та журналістики, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-3764-856X>

Borys Kovalenko – Candidate of Philology, Dean of the Faculty of Ukrainian Philology and Journalism, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Ivan Ohiienko Kamianets-Podilskyi National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine <https://orcid.org/0000-0002-3764-856X>

НОМІНАЦІЇ ПРОЦЕСІВ ПРИГАДУВАННЯ ЗАСОБАМИ ГОВІРКОВОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2'282

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).168–174

Коваленко Н. Номінації процесів пригадування засобами говіркової фразеології; кількість бібліографічних джерел – 26; мова українська.

Анотація. Актуальність обраної теми дослідження, зокрема необхідність аналізу семантичних рядів на позначення процесів пригадування, передусім пов'язана з потребою вивчення можливостей номінації пам'яті людини та пов'язаних із цим емоцій, актуалізованих у складі фразеологічних одиниць сучасного українського говіркового мовлення.

У статті за допомогою семантичного та психолінгвістичного аналізів схарактеризовано можливості фразеологізмів у реалізації розуміння носіїв говірок процесів пам'яті людини, їх реальності та образності; зокрема визначено основи образності та метафоричності значень фразеологізмів на позначення процесів пригадування 'пригадати', 'незмога пригадати', 'раптово пригадати', а також 'пам'ятати', їх територіальне поширення. Матеріалом слугували фразеологічні словники українських говірок та опубліковані тексти зв'язного діалектного мовлення з різних територій України, а також записи автора з території подільських і суміжних говірок.

В аналізованих висловах смисловий центр – у сприйманні процесу довготривалого пригадування як монотонних, повторюваних і тривалих дій фізичної роботи: *перебирати, довбати, гребати*. Спостережено лексикографічне і психолінгвістичне відображення розуміння людини того, що для пригадування потрібно докласти чималих зусиль, напружити мозкову діяльність та ін. Вербальна комунікація підтверджує уявлення мовців про місце зберігання здобутої інформації (давно чи недавно) у голові, тому і наративи, і лексикографічні праці фіксують фразеологізми з образним конкретизатором *голова*. Частовживаними компонентами семантичних рядів аналізованих фразеологізмів є іменники *розум, мисль, тямка*, дієслова *крутиться, вертиться, колотиться* (на позначення незмоги пригадати), *стукнуло, прийшло, дійшло* (на позначення раптового пригадування).

Ключові слова: діалект, говір, фразема, процеси пам'яті, пригадати, пам'ятати.

Постановка проблеми. В українській діалектології кінця ХХ – початку ХХІ ст. спостерігаємо посилену увагу до записування та аналізу фразем народного мовлення як цінного й інформативного джерела для мовознавства, а також етнолінгвістики, фольклористики, психолінгвістики, культурології та ін. Усе ж фіксація та опис семантики, структури, діалектологічності фразеологізмів з усіх ареалів української мови залишається важливим і невідкладним завданням лінгвістів з огляду на існування великої кількості мовних та позамовних факторів, здатних впливати на фразеосистему етносу.

Саме у фразеології відображається буття людини через призму національного складу мислення, а тому, аналізуючи фразеологізми з погляду їх внутрішніх форм, можна визначити особливості відображення в ідіоматиці етнокультурних пріоритетів, звичаїв, прихованих психологічних, моральних установок культурної спільноти. На культурологічному значенні фразем наголошує Р. Васько: «Розумові операції завжди об'єктивуються в мові, яка має свої ресурси для їхньої експлікації, пропускаючи все це крізь призму своєї культури» [Васько 2016, с. 28].

Записи наративів живого діалектного мовлення, їх аналіз і зіставлення дозволяють простежити та інтерпретувати локальні контексти вживання народних фразеологізмів. Саме тексти спонтанного мовлення дають дослідникові достовірний та інформативний матеріал, що може підтвердити творення семантики і динаміку конотації як загальномовних, так і територіальних фразеологізмів.

Аналіз досліджень. Розуміння плинності та циклічності життя, тлумачення процесів пам'яті людини і його реалізація засобами мови завжди цікавили вчених різних наукових напрямів. Зауважимо, що найменш дослідженим залишається вербальне вираження на лексичному та фразеологічному рівнях системи номінацій семантичного поля «Пам'ять» на матеріалі не тільки лексикографічних праць, а й на основі великих наративів живого територіального мовлення – достовірних, інформаційно достатніх, різножанрових. Особливо важливим у таких дослідженнях є використання психолінгвістичного інструментарію.

У діалектній фразеології характеристики розумових здібностей, мовленнєвих та мисленнєвих процесів описані на рівні систем говірок як у діахронії, так і в синхронії (Н. Романюк, В. Ужченко, Д. Ужченко, Г. Добролюбова, А. Івченко, М. Олійник, Г. Ступінська та ін).

Сучасна українська фразеографія говірок представлена окремими словниками та опублікованими фрагментами словників діалектної фразеології таких говірок: східноподільських (М. Доленко), західноподільських і південноволинських (Н. Коваленко), волинських (Н. Кірілкова), лемківських (Н. Вархол, А. Івченко, Я. Битківська, Г. Ступінська), центральнотрипільських (О. Юрченко, Л. Ройзензон, С.І. Ройзензон, А. Івченко), східнослобожанських і степових говірок Донбасу (В. Ужченко та Д. Ужченко), нижньонадніпрянських (В. Чабаненко), західнополіських (Г. Арку-

шин, З. Мацюк, П. Грищенко), середньополіських (Г. Добролюжа). Словники мають різні завдання та принципи укладання, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології, яка на тлі інших мовних одиниць здатна передавати саме національні специфічні уявлення про навколишній світ, а найбільше – про життя людини, зокрема її розумові здібності.

Н. Руснак у монографії «Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок» аналізує виявлені парентези – додаткові зауваження мовців, вербалізовані дієсловами зі значенням ментальної дії «поновлювати щось у пам'яті». Дослідниця визначила, що інтенсивність інтелектуальної діяльності носіїв говірки у момент комунікації виявляється у дієсловах, наприклад, у буковинських говірках: *памій'ятайу*, *паміє'ятайу*, *припомінайу*, *згадуйу*, *дужу помн'у* [Руснак 2009, с. 115–116].

Актуальність обраної теми статті, зокрема необхідність аналізу семантичних рядів на позначення процесів пригадування, передусім пов'язана з потребою вивчення можливостей номінації пам'яті людини та пов'язаних із цим емоцій, актуалізованих у складі фразеологічних одиниць сучасного українського говіркового мовлення.

Мета статті, завдання. Мета статті – за допомогою семантичного та психолінгвістичного аналізу виявити й схарактеризувати можливості фразеологізмів у реалізації розуміння носіїв говірок процесів пам'яті людини, їх реальності та образності. Завдання – визначити основи образності та метафоричності значень фразеологізмів на позначення процесів пригадування 'пригадати', 'незмога пригадати', 'раптово пригадати', а також 'пам'ятати', їх територіальне поширення. Матеріалом дослідження слугували фразеологічні словники українських говірок та опубліковані тексти зв'язного діалектного мовлення з різних територій України, а також записи автора з території подільських і суміжних говірок.

Методи та методика дослідження. Методика дослідження мовних даних, здійснених на матеріалі діалектної фразеології, є системою дослідницьких етапів, спрямованих на виявлення смислових можливостей фразем, особливостей поєднання компонентів у творенні образності, рис діалектологічності та ін.

Метод суцільної вибірки лінгвістичних фактів уможливив урахування не тільки лексикографічних даних, а й матеріал, який знаходимо в ілюстраціях до словникових статей. На особливу увагу заслуговують великі тексти-розповіді від носіїв говірок – цінний і достовірний матеріал для вияву народних образних вторинних номінацій, їх трансформацій, семантичних різновидів, діалектних рис.

Виклад основного матеріалу. У психології розрізняють такі головні процеси пам'яті: запам'ятовування, збереження, відтворення та забування. Збереження – процес пам'яті, який забезпечує тривале утримання інформації в головному мозку людини [Степанов 2006, с. 139], а відтворення

– процес пам'яті, внаслідок якого актуалізується раніше закріплений зміст (образів, думок, уявлень, почуттів) переведенням його з довгочасної пам'яті в оперативну [Степанов 2006, с. 61].

Фразеологічні словники українських говірок фіксують одиниці, які номінують різні за тривалістю та ступенем процесу пригадування: 'згадувати (пригадувати)', 'згадати (пригадати)', 'довго згадувати', 'раптово згадати'.

Загальновідомо, що за допомогою мислення уможливилося розуміння внутрішніх зв'язків і відношень між предметами та явищами, людиною і предметами та ін. В уявленні українців механізм пригадування – складний процес, що відбувається в голові, а тому сталі мовні вислови образно номінують та характеризують дії, пов'язані із пригадуванням, запам'ятовуванням та ін.

Загальну номінацію дії 'згадувати (пригадувати)' як довготривалого процесу передають сталі вислови: в середньонадніпрянських говірках – *довбать з-під нігтя пригадувати* (напр., пісню чи казку) [Чабаненко 2001, с. 3]; середньополіських – *перебирати в пам'яті* 'згадувати' [ФСГЖ 2010, с. 130]; *гребання в минулому* – 'згадування, намагання пригадати; спогади про минулі події' (гребання – порпання); *гребати 1. Розгрібати, розривати (перев. землю). 2. Згадувати минуле; намагатися пригадати* [ЛПЖ 2009, с. 206].

Отже, в аналізованих висловах смисловий центр – у сприйманні процесу довготривалого пригадування як монотонних, повторюваних і тривалих дій фізичної роботи: *перебирати, довбати, гребати*. У цих прикладах спостерігаємо лексикографічне і психолінгвістичне відображення розуміння людини того, що для пригадування потрібно докласти чималих зусиль, напружити мозкову діяльність та ін.

У дискурсивному мовленні носіїв говірок незмога щось пригадати реалізується у висловах із компонентами-соматизмами *голова, язык*, наприклад: у подільських говірках – *в голові перемкнуло* кому 1. 'важко пригадати'. 2. 'пригадати' [Коваленко 2019, с. 9], *крутиться в голові, ламати голову* [Коваленко 2019, с. 83], *вертиться на язиці* в кого [Коваленко 2019, с. 397], *крутиться на язиці/язику, колотиться на язиці* що, хто [Коваленко 2019, с. 398]; буковинських – *крутиться (крутиси, крутися) на язиці (їезиці)*. 1. Про сильне бажання сказати щось, спитати про кого-, що-небудь. 2. Про намагання пригадати щось добре відоме, але забуте в момент мовлення [ФПЧ 2017, с. 120]. У сучасних говірках центральної Слобожанщини розуміння і вербалізація процесу пригадування реалізовано через фразему у голові роїться 1. Стан запаморочення, непритомності. *У голові шос'ройці': а щ – с'ічас, думайу, упаду*; 2. Згадується, пригадується, проясняється [Сагаровський 2015, с. 52]. Таким чином, образність виразу побудована на перенесенні уявлення рухів, метушні бджіл на вербальне вираження процесу пригадування.

У тексті з подільської говірки натрапляємо на вислів *на язиці ся мачає, що передає значення 'зараз*

важко пригадати', але є ймовірність, що мовець пізніше в комунікації пригадає: *В'ін парт'ізан буў г'лаўніи / ко'мандуваў / 'зара с'кажу то'б'і 'точно / 'точнои ф'ам'іл'іи не' с'кажу бо за'була / хот' на й'азиц'і мин'і с'а ма'чайе / не' 'годна ўс'помнити / таї та'ке бу'ло / воїна / воїна / воїна воїноў бу'ла / таї так 'само 'голод буў / 'падали т'і 'л'уди йак 'мухи* [Коваленко 2020, I, с. 300]. Схожу мовну формулу знаходимо і в гуцульських говірках, але тут *коло рота <мині> сі плетé* 'не можу згадати' [ГСЛ 2013, с. 532].

У волинській говірці незмога щось чи когось пригадати реалізується фразевою *не довести толку*: *йїдут' до в'ін'чан'а // ну 'зараз загс / і по'їхали // а ўже на'зад / то йа ма'бут' ўже не' дове'ду толку* [Коваленко 2015, с. 124].

У лемківських, середньонадніпряньських і східнословобожанських говірках значення 'важко пригадати' зафіксовано у фраземах з опорними компонентами *мисль, ум*, наприклад: *не йде на мисль (до голови)* [Ступінська 2000, с. 154; Ступінська 2013, с. 109]; *не йде на ум* [Чабаненко 2001, с. 88]; *не йде на ум* [Ужченко 2013, с. 498]. Образністю вирізняється компаративна фразема з лемківських говірок *забыти ся як слотів псиско на гати* 'не можна згадати що-небудь' [Ступінська 2013, с. 89].

Отже, за потреби щось пригадати людина докладає зусиль, щоб подолати певні внутрішні труднощі, тому напруження волі та мислення передано дієсловами *крутиться, вертиться, колотиться*, наприклад: у говірках центральної Слобожанщини – *крутиться на умі* 1. Нечітко, невиразно пригадуватися, уявлятися. *От крутиц':а на ум'і, шо дес' бачила, а не усомн'у*; 2. Постійно згадуватися, надокучати, турбувати, непокоїти. *Крутиц':а на ум'і, шо треба ўже йїхат', а ни хоч'иц':а* [Сагаровський 2015, с. 192].

Такі ж компоненти-дієслова у складі сталих висловів спостерігаємо і в живому діалектному мовленні: волинська говірка – *дуже 'було т'ашко / о // де'кретн'і не' 'були та'к'і де'кретн'і йак 'зарас / 'було т'риц'ат' ш'іст' дн'іў де'крету до 'род'іў і 'п'іс'л'а 'род'іў / а 'пот'ім то 'бабушка / то 'н'ан'ка / то ўс'о т'раба 'було / ну йак то ска'зати // 'пот'ім наро'диўс'а 'другі'ї 'син / о // 'пот'ім пост'ройіли 'хату // ну йа не' знайу / ў' мене' ў 'голов'і 'пунтайе'ц'а* [ВГХ 2019, с. 286]. Переосмислення внутрішньої форми фраземи, але збереження образної основи компонента *крутиться*, актуалізує раніше закріплений зміст образу: *крутиці, як корова на мотузку* 'не змогли пригадати' [Коваленко 2019, с. 73].

У сучасних діалектних текстах виявляємо фраземи в різних контекстуальних ситуаціях із відтінками смислового та емотивного плану вираження. Мовна вправність інформанта може виявлятися у вживанні спочатку частини фраземи, цілої фраземи, а потім її пояснення, демонструючи таким чином інструмент та перебіг думки, наприклад: *от вертица ж / де вун похорон'ан / вертица ж у голов'і / не 'можу ўздумат' / чи у Лит'в'і чи / ў' Нал'чик / а / 'го-род' Нал'чик / ў' 'город' і ў 'тум по'хорон'ани* [УГЧЗ 1996, с. 216–217].

Відображення етнокультурних пріоритетів у розумінні мисленнєвих здібностей людини може ґрунтуватися на семантиці компонента *приходить*, наприклад: *так'йе шче зил':а / ну / йа знайу? / йак'раз на 'памит' не 'приде в тої час* [Аркушин 2007, с. 272]; у лемківських говірках фразема *не йде до голови* вживається зі значенням 'хто-небудь не засвоює, не сприймає, не запам'ятовує що-небудь' [Ступінська 2013, с. 109].

Активізація попередньої інформації, завершений процес пригадування у мовленні може реалізуватися як лексемами (*пригадати, згадати, надумати*), так і фраземами, які вирізняються емоційно-експресивним забарвленням, наприклад, у подільських говірках – *спрїтися з бувал'ициною 'пригадати'* [Коваленко 2019, с. 46].

Підтвердженням думки М. Алефіренка, що «з одного боку, лексична і граматична семантика компонентів ніби розчиняється у значенні фразеологічного цілого, а з другого – вона бере участь у вираженні значення цього цілого» [Алефіренко 2000, с. 709], є широке побутування в діалектному мовленні образного конкретизатора *прийшло* у складі фразем семантичного ряду 'пригадати' (як і ряду 'важко пригадати'): у подільських говірках – *до голови дійшло (дойшло)* кому 1. 'порозумнішати'. 2. 'пригадати' 3. 'зрозуміти' [Коваленко 2019, с. 81]; *прийшло на думку* 'пригадати' [Коваленко 2019, с. 113], *прийшла згадка до голови* 'пригадати' [Коваленко 2019, с. 134]; буковинських – *прийти / приходити (спасти (впасту)) на думку (гадку) (до голови)* кому 'подумати, згадати щось, догадатися' [ФПЧ 2017, с. 179].

Інтенсивність пригадування в лемківських говірках закована в компоненті-дієслові *перелетіло: перелетіло през голову* 'хто-небудь щось пригадав' [Ступінська 2013, с. 63], у говірках центральної Слобожанщини – *ударять у голову*. 1. Відчувати напад головного болю. 2. Спадати на думку, пригадуватися. *Удар'а у голову, шо треба було б не пускати* [Сагаровський 2015, с. 53].

Отже, мовці намагаються віднайти аналогію між абстрактною інтелектуальною сферою і фізичною, що візуалізує образи.

Мислетворчу діяльність людини, пов'язану з процесом пригадування, образно переосмислено у фраземі *надумати давне* 'пригадати' [Коваленко 2019, с. 100].

Так само смисловим опертям відтінку означення дії 'раптово' є дієслова на позначення одномоментної, сторонньої, незалежної від людини дії – *вдарило, стукнуло, мелькнуло* та ін.: у середньонадніпряньських говірках – *в (у) голові мелькнуло 'раптово пригадалося'* [Чабаненко 2001, с. 16]; подільських – *вдарило в пам'ять* кому [Коваленко 2019, с. 252], *стукнуло в голову* кому 1) 'пригадати'; 2) 'здогадатися', *стукнуло по голові* кому [Коваленко 2019, с. 88]; у лемківських говірках фразеологізми *просвітив ся розум кому, прийшло на мисль* теж репрезентують значення 'раптово згадати' [Ступінська 2000, с. 154], *приходити на мисел'* [Турчин 2011, с. 177].

Прикметно, що мовна свідомість людини акцентує увагу на зв'язку процесів пам'яті із соматизмом *голова*, а тому обов'язковим компонентом аналізованих фразеологізмів цього семантичного ряду є лексеми *голова, розум, мисль*.

Потреба в пригадуванні виникає тоді, коли в певний момент не вдається пригадати те, що слід. У текстах зв'язного мовлення носіїв говірок виразніше виявляється психологічно реальне значення фразеологізмів, зокрема простежуємо додаткові зауваження мовця (*зараз*) до ментальної дії 'раптово згадати', наприклад, у говірках Чорнобильської зони: *У нас но^апр і^ум'єр / то^ке м'єн і^і зарез но^а голо-ву на^б'ігло / н'є да^і Боже / загор'їце по^жар / то^у н'у і^і од і^н чолов'їк / ро^уно^адушн'їм / от то^акого д'їт'ат'ї^ї / ото^ак'ї^ї ўже хлопч'їкї й муш'чин'ї / н'є буд'є ро^уно^адушн'їм* [ГЧЗ 1996, с. 54-55]. У діалектному мовленні українців Румунії теж фіксуємо фразему з образним конкретизатором *голова*: *не гбдн-м казатї туї нїсто, не гбдн-м, забувїју. Тогдї гбдн-м так маї, а такє мї прїїде тогдї ў гблї, што н'їгда-м н'ї не^м чула так* [Павлюк, Робчук 2003, с. 265].

Результат певних зусиль у подоланні труднощів і перешкод, пов'язаних із неможливістю згадати, напруженням, активізацією роботи мозку реалізуються у сталих народних висловах із основним компонентом *пам'ять* на позначення завершення процесу складного пригадування: у подільських говірках – *дійти до пам'яті* (*д'їїти до пам'їат'ї*) 1. 'пригадати'. 2. 'порозумнішати' [Коваленко 2019, с. 253]; *прийти на пам'ять / памнять* кому [Коваленко 2019, с. 253], *пришло до памняті* кому 'пригадати' / ~ *памняти* (*приїш'ло до памн'ати*) [Коваленко 2019, с. 253]. Зауважимо, що у словнику, який презентує говірки південно-західного наріччя, зафіксовано вираз *наскочити на пам'ять* зі значенням 'прийти на думку', хоч у тексті може вживатися і на позначення 'пригадати' [ЛЛПЖ 2012, с. 521].

Цікавою є образна основа фразеологізму *перемітувати в голові*, зафіксованого в говірках центральної Бойківщини [Матіїв 2013, с. 339] і поданого укладачем із семантикою 'відтворити в пам'яті, свідомості події, обставини, образи'. Зауважимо, що в говірках лексема *перемітувати* вживається зі значенням 'переміщати вантаж з одного місця на інше; вантажити з одного транспортного засобу на інший'. Отже, мотиваційною базою стало слово є осмислення образу, чітке розуміння носіїв говірок механізму пригадування через аналіз, порівняння та узагальнення.

Засобами фразеології можна вербалізувати мисленнєвий процес 'недоречно згадати про щось давно забуте' – *вігребти, як умєрлого з гробу* [ГСЛ 2013, с. 125], що побутує в гуцульських говірках; *згадала баба, їак д'ївоїку була* – у західнополіських [Мацюк 2006, с. 10].

Прикметно, що українці для вираження бажання, зусилля пригадати що-небудь уживають сталий вислів *дай, Боже, пам'ять* (*памнять, памнець*), наприклад, у буковинських говірках: *Ой, коли то було, дай, Боже, памнець* [ФПЧ 2017, с. 72]; по-

рівняймо, у Словарі Б. Грінченка – *Дай, Боже на пам'ять* [Грінченко 1907, I, с. 353] – у західноволинських говірках.

Постать діалектоносія-інформатора, його мовленнєва вправність і бажання повідомити раніше отриману інформацію, та й взагалі намір продовжувати спілкування, може реалізовуватися у так званих конструкціях покликання. У різних говірках української мови спостерігаємо діалектні відмінності на рівні фонетики, наприклад: у центральноподільських – *ше їа памїа'тайїу / во'на то гор'биста та п'лошча / с'тали ўже за'сел'увати / ўже ра'н'їш'ї п'лошч'ї зан'їмали / їа памїа'тайїу шо рос'казували / шо ў 'двац'їт' дїу'їятому 'роц'ї / шо 'дали п'раво пере'сел'уватис'а ў 'д'ругих м'їс'ц'ах* [ВГХ 2019, с. 218]; у гуцульських – *з'разу їа помн'а'тайїу робили ў понїд'їлок 'тойє вис'їл'а* [ГУМ 1977, с. 216]; *та вучїв'їсту ху'дїли // шо їа памн'їтайїу ху'дїли* [ГУМ 1977, с. 219]; українських говірок Підляшшя – *бра'ти / то так'їїї накла'дал'ї постолї / і та'ко зашн'уровл'увал'ї / о ту 'тойє памен'тайїу* [Аркушин 2007, с. 212].

Уживання лексеми *тямити* в значенні 'пам'ятати' зафіксовано академічним словником сучасної літературної мови [СУМ, 10, с. 346] і підтверджено текстами говіркового мовлення з південно-західного наріччя та українських говірок Румунії: *а ўбутий та / 'абої ў хода'ки / ко'лис' иче т'амл'їу / їак то / або ў чере'вїках ўбутий б'їу* [ГУМ 1977, с. 241]. Окрім того, зв'язні тексти цих говірок уможливають психолінгвістичний аналіз вживання фраземи: *Но та так, як м'їн'ї рос'казуваў муї прад'їдо, та ї ја так дєр'жу соб'ї на т'їму, бо колї при'казуєш як'омус' молод'бму, та вин маї дб'бре т'ому је, як колї ўже је старїї* [Павлюк, Робчук 2003, с. 161]. За матеріалами фразеологічного словника, у говірках Поділля *мати на тямї* вживають зі значенням 'пам'ятати' [Коваленко 2019, с. 64], у текстах із цього ареалу 'не пам'ятати' – *не мати тямї*: *че^мкаї / це Ії'ван м'її с'т'риц'їт' / с'о'мого а їа с'т'риц'їт' д'ї'ї'їа'того // че^мкаї че^мкаї бо їа ўже т'а'ми не^м 'майїу / 'сорок д'ругїї р'їк буў та'кїї 'тоже^м т'руднїї* [Коваленко 2020, I, с. 261].

Вербальна комунікація підтверджує уявлення мовців про місце зберігання здобутої інформації (давно чи недавно) у голові, тому і наративи, і лексикографічні праці фіксують фразеологізми як влучні вислови: у подільських говірках – *тримати в голові* [Коваленко 2019, с. 88]; у говірках Волинського Полісся – *Ото моя була перша пісня. І не списував мені ніхто сама всі куплети тримала в своїй голові* [Аркушин 2010, с. 125]; *ї от колиш'їу // нап'аде нуд'нота і о'так скла'даїу / оден куп'л'єт зло'жу / в'думц'ї і своїїї в'тїво дур'нїєї голов'ї трї'майїу* [Аркушин 2010, с. 123].

Спостережено, що мовець може керуватися власними враженнями і відчуттями й опиратися не на уявне загальноприйняте «місце зберігання пам'яті» – голова, а на образ серця: у середньополіських говірках – *покласти до серця* пам'ятати [Добролюба 2010, с. 159], подільських – *тримати в серці* [Коваленко 2019, с. 322].

Висновки. Отже, свідомість людини фіксується, відображається та актуалізується у мовленні. Загальнолюдська здатність здійснювати процеси розумової діяльності – запам'ятовування, пригадування та ін. – має свою специфіку вербального вираження у різних говорах української мови як на рівні лексики, так і на рівні фразеології. Високий ступінь експресивності твориться завдяки конотативній модальності, що породжена внутрішньою формою фраземи.

Мовна свідомість людини акцентує увагу на зв'язку процесів пам'яті з соматизмами *голова*,

язик, рот, а тому частовживаними компонентами семантичних рядів аналізованих фразеологізмів є іменники *розум, мисль, тямка*, дієслова *крутиться, вертиться, колотиться* (на позначення незмоги пригадати), *стукнуло, прийшло, дійшло* (на позначення раптового пригадування).

Визначено особливості вживання та просторове поширення фразем на позначення понять 'пригадати' та 'пам'ятати', підтверджено здатність сталих висловів однакової структури виявляти фонетичні, акцентуаційні, морфологічні та синтаксичні територіальні особливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М.Ф. Фразеологізм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 708–710.
2. Аркушин Г.Л. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). Луцьк, 2010. 542 с.
3. Аркушин Г.Л. Голоси з Підляшшя. Тексти. Луцьк, 2007. 533 с.
4. Васько Р.В. Семантична модуляція соматизмів *سأر / head / голова* у фразеотрансформах арабської, англійської, української та російської мов. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія філологія. Т. 19. № 1. 2016. С. 26–36.
5. ВГХ – Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів / упоряд.: Коваленко Н.Д., Коваленко Б.О. Кам'янець-Подільський, 2019. 344 с.
6. Говори української мови (Збірник текстів) / укл.: С.Ф. Довгопол, А.М. Залеський, Н.П. Прилипка; відп. ред. Т.В. Назарова. Київ, 1977. 590 с.
7. ГСЛ – Гуцульські світи. Лексикон / Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш. Львів, 2013. 668 с.
8. ГЧЗ – Говірки Чорнобильської зони. Тексти / упор. Гриценко П.Ю. та ін. Київ: Довіра. 1996. 358 с.
9. Добролюба Г.М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир: Видавництво «Волинь», 2010. 404 с.
10. Коваленко Н.Д. Етнолінгвістика. Традиційні народні обряди. Кам'янець-Подільський, 2015. 240 с.
11. Коваленко Н.Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський, 2019. 412 с.
12. ЛЛПЖ – Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. Львів, 2009. 672 с.
13. Матіїв М.Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ–Сімферополь, 2013. 602 с.
14. Мацюк З.С. Из народу не викинеш: Діалектний словник фразеологізмів. Луцьк, 2006. 136 с.
15. Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2003. 800 с.
16. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О.М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
17. Руснак Н. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок: монографія. Чернівці, 2009. 448 с.
18. Сагаровський А.А. Матеріали до фразеологічного словника центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків, 2015. 228 с.
19. Словарь української мови / укл. Борис Грінченко. Київ, 1907–1909.
20. Словник української мови: В 11 т. Київ, 1970–1980. Т. I–XI.
21. Ступінська Г.Ф. Фразеологія лемківського говору української мови: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Тернопіль, 2000. 198 с.
22. Ступінська Г.Ф., Битківська Я.В. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. 464 с.
23. Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів: Українська академія друкарства, 2001. 384 с.
24. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу: 6-е вид. Луганськ, 2013. 552 с.
25. ФПЧ – Фразеологізми та паремії Чернівецьщини: матеріали до словника / Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці, 2017. 352 с.
26. Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с.

REFERENCES

1. Alefirenko M.F. (2000) Frazeolohizm [Phraseologism]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv. S. 708–710 [in Ukrainian].
2. Arkushyn H.L. (2010) Holosy z Volynskoho Polissia [Voices from Volyn Polissya] (Teksty). Lutsk. 542 s. [in Ukrainian].
3. Arkushyn H.L. (2007) Holosy z Pidliashshia [Voices from Pidliashshya]. Teksty. Lutsk. 533 s. [in Ukrainian].
4. Vasko R.V. (2016) Semantychna moduliatsiia somatyzmiv *سأر / head / holova* u frazeotransformakh

arabskoi, anhliiskoi, ukrainskoi ta rosiiskoi mov [Semantic modulation of somatisms سَأر / head / head in phrase transformations of Arabic, English, Ukrainian and Russian languages]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. Serii filolohiia*. T. 19. № 1. S. 26–36 [in Ukrainian].

5. VHKh – Volynski hovirky Khmelnychchyny (2019) [Volyn dialects of Khmelnytsky region]. *Zbirnyk dialektnykh tekstiv / uporiad.*: Kovalenko N.D., Kovalenko B.O. Kamianets-Podilskyi. 344 s. [in Ukrainian].

6. Hovory ukrainskoi movy (1977) [Patoises of the Ukrainian language] (Zbirnyk tekstiv)/ukl.: S.F. Dovhopol, A.M. Zaleskyi, N.P. Prylypko; vidp. red. T.V. Nazarova. Kyiv. 590 s. [in Ukrainian].

7. HSL – Hutsulski svity. Leksykon (2013) [Hutsul worlds. Lexicon] / N. Khobzei, T. Yastremska, O. Simovych, H. Dydyk-Meush. Lviv. 668 s. [in Ukrainian].

8. HChZ – Hovirky Chornobylskoi zony (1996) [Dialects of the Chernobyl zone]. *Teksty / upor.* Hrytsenko P.Iu. ta in. Kyiv: Dovira. 358 s. [in Ukrainian].

9. Dobrolozha H.M. (2010) *Frazeolohichniy slovnyk hovirok Zhytomyrshchyny* [Phraseological dictionary of dialects of Zhytomyr region]. Zhytomyr: Vydavnytstvo «Volyn». 404 s. [in Ukrainian].

10. Kovalenko N.D. (2015) *Etnolinhvistyka. Tradytsiini narodni obriady* [Ethnolinguistics. Traditional folk rites]. Kamianets-Podilskyi. 240 s. [in Ukrainian].

11. Kovalenko N.D. (2019) *Frazeolohichniy slovnyk podilskykh i sumizhnykh hovirok* [Phraseological dictionary of Podillia and related dialects]. Kamianets-Podilskyi. 412 s. [in Ukrainian].

12. LLPZh – Leksykon Ivivskiy: povazhno i na zhart (2009) [Lviv lexicon: seriously and jokingly] / N. Khobzei, O. Simovych, T. Yastremska, H. Dydyk-Meush. Lviv. 672 s. [in Ukrainian].

13. Matiiv M.D. (2013) *Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny* [Dictionary of dialects of the central Boykivshchyna]. Kyiv–Simferopol. 602 s. [in Ukrainian].

14. Matsiuk Z.S. (2006) *Iz narodu ne vykynesh: Dialektniy slovnyk frazeolohizmiv* [You can't throw it out of the people: Dialect dictionary of phraseological units]. Lutsk. 136 s. [in Ukrainian].

15. Pavliuk M., Robchuk I. (2003) *Ukrainski hovory Rumunii* [Ukrainian patoises of Romania]. Edmonton; Lviv; Niu-York; Toronto. 800 s. [in Ukrainian].

16. *Psykhologichna entsyklopediia* (2006) [Psychological encyclopedia] / avt.-uporiad. O.M. Stepanov. Kyiv: Akademydav. 424 s. [in Ukrainian].

17. Rusnak N. *Linhvokohnityvni ta prahmatychni vymiry dialektnykh tekstiv bukovynskykh hovirok* (2009) [Linguocognitive and pragmatic dimensions of dialect texts of Bukovinian dialects]: monohrafiia. Chernivtsi. 448 s. [in Ukrainian].

18. Saharovskiy A.A. (2015) *Materialy do frazeolohichnoho slovnyka tsentralnoi Slobozhanshchyny* (Kharkivshchyny) [Materials for the phraseological dictionary of the central Slobozhanshchyna (Kharkiv region)]. Kharkiv. 228 s. [in Ukrainian].

19. *Slovar ukrainskoi movy (1907–1909)* [Dictionary of the Ukrainian language] / ukl. Borys Hrinchenko. Kyiv [in Ukrainian].

20. *Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980)* [Dictionary of the Ukrainian language]: V 11 t. Kyiv. T. I–XI [in Ukrainian].

21. Stupinska H.F. (2000) *Frazeolohiia lemkiivskoho hovoruk ukrainskoi movy* [Phraseology of the Lemko patoises of the Ukrainian language]: dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 – ukrainska mova. Ternopil. 198 s. [in Ukrainian].

22. Stupinska H.F., Bytkivska Ya.V. (2013) *Frazeolohichniy slovnyk lemkiivskykh hovirok* [Phraseological dictionary of Lemko dialects]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. 464 s. [in Ukrainian].

23. Turchyn Ye. *Slovnyk sela Tylych na Lemkiivshchyni* (2001) [Dictionary of the village of Tylych in the Lemkiiv region]. Lviv: Ukrainska akademiia drukarstva. 384 s. [in Ukrainian].

24. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (2013) *Frazeolohichniy slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu* [Phraseological dictionary of East Slobozhan and steppe dialects of Donbass]: 6-e vyd. Luhansk. 552 c. [in Ukrainian].

25. FPCh – Frazeolohizmy ta paremiy Chernivechchyny: materialy do slovnyka (2017) [Phraseologisms and paremiias of Chernivtsi region: materials for the dictionary] / H. Kuz, N. Rusnak, M. Skab, L. Tomusiak. Chernivtsi. 352 s. [in Ukrainian].

26. Chabanenko V.A. (2001) *Frazeolohichniy slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddnippianshchyny* [Phraseological dictionary of dialects of the Lower Dnieper region]. Zaporizhzhia. 201 s. [in Ukrainian].

NOMINATIONS OF RECOLLECTION PROCESSES BY MEANS OF DIALECT PHRASEOLOGY

Abstract. In Ukrainian dialectology of the late 20th – early 21st centuries an increased attention to recording and analyzing of phrases of folk speech as a valuable and informative source for linguistics and other related fields is observed. Nevertheless, recording and describing the semantics, structure, dialectology of phraseological units from all areas of the Ukrainian language remains an important and urgent task of linguists given the existence of a large number of linguistic and extralinguistic factors that can affect the phraseology of the ethnos. It is in phraseology that human existence is reflected through the prism of the national structure of thinking, and therefore analyzing phraseology in terms of their internal forms, we can define features of reflection in the idiomatics of ethnocultural priorities, customs, hidden psychological and moral attitudes of the cultural community.

The purpose of the article is to identify and characterize the possibilities of phraseological units in realization of understanding of dialect speakers of the processes of human memory, their reality and metaphoricity; task – is to determine the basics of imagery and metaphoricity of meanings of phraseological units to denote the processes of recollection.

The common to all mankind ability to carry out the processes of mental activity – memorization, recollection, etc. - has its own specifics of verbal expression in different dialects of the Ukrainian language both at the level of vocabulary and at the level of phraseology. It is determined that when in the need to recall something, a person makes an effort to overcome certain internal difficulties, so the tension of will and thinking are conveyed by the verbs *rotates*, *swings*, *beats*. It is noteworthy that the human language consciousness focuses on the connection of memory processes with somatism *head*, and therefore a mandatory component of the analyzed phraseological units of this semantic series are the lexemes *head*, *mind*, *thought*. Speakers try to find an analogy between the abstract intellectual and physical spheres, which visualize images.

In modern dialect texts we find phraseological units in different contextual situations with shades of semantic and emotional plan of expression.

Keywords: phraseological unit, dialectal speech, dialect, processes of memory, to recall, to remember.

© Коваленко Н., 2020 р.

Наталія Коваленко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-7810-1982>

Natalia Kovalenko – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-7810-1982>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ІДІОМАТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811. 111' 373.7

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).175-179

Ковалюк Ю. Методологічні підвалини лінгвістичного аналізу ідіоматичного простору; кількість бібліографічних джерел – 24; мова українська.

Анотація. Ідіоматичний простір соціальної інтеракції є вираженням системи взаємозалежних соціальних актів, де дії окремого індивіда перебувають у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з діяльністю іншого суб'єкта. У статті з'ясовано питання методологічного аналізу ідіоматичного простору соціальної інтеракції в сучасній англійській мові, запропоновано покрокову модель усебічного вивчення ідіоматичного простору з такими параметрами: *дискурсивний*: принцип мовленнєворозумових дій суб'єктів соціальної інтеракції, пов'язаних із осмисленням, пізнанням і представленням світу одного суб'єкта (адресанта) та осмисленням мовної картини світу іншим суб'єктом (адресатом); *варіантологічний*: принцип представлення ідіоматичного простору у вигляді опозиції цілого (глобальної англійської мови – Global English) і конкретного (національних варіантів англійської мови – national varieties of English); *лінгвокогнітивний*: принцип представлення інформації у вигляді ментальних просторів як ділянок концептуального простору; *прагматичний*: принцип вираження змін на рівні модальності висловлювання залежно від того, кому призначена інформація, що передається, та якими цілями керуються суб'єкти соціальної інтеракції; *лінгвокультурний*: принцип вираження взаємозв'язку між лінгвістичною формою висловлення суб'єктів соціальної інтеракції і відповідними культурними концептами. Поняття “ідіоматичний простір” визначено як дискурсивно та географічно опосередковане середовище репрезентації ментальних просторів як ділянок концептуального простору, за якими закріплені певні види інформації, сконструйованої на основі узагальнених мовних, прагматичних і культурних стратегій. Праця відкриває перспективи щодо дослідження видових концептів ідіоматичного простору соціальної інтеракції, таких як EXCHANGE (ОБМІН), COMPETITION (ЗМАГАННЯ), CONFLICT (КОНФЛІКТ), COOPERATION (СПІВПРАЦЯ) і ACCOMMODATION (ПРИМИРЕННЯ) в британському, американському, австралійському та канадському національних варіантах сучасної англійської мови.

Ключові слова: ідіома, ідіоматика, ідіоматичний простір, соціальна інтеракція, концептуальний простір.

Постановка проблеми. Нині поряд із власне лінгвістичним й емпіричним підходами у вітчизняних і зарубіжних наукових пошуках в царину фразеології активно впроваджуються досягнення таких дисциплін, як лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика та теорія дискурсу. У випадку фразеології англійської мови сюди також слід додати корпусну лінгвістику, граматику конструкцій і лінгвістичну варіантологію. При цьому дискурсивна інформація дедалі частіше стає корпусно-зорієнтованою. Пріоритетними напрямками ідіоматичних досліджень виступають формульна природа мови, психолінгвістична реальність холістично засвоєних багатослівних мовних виразів (*англ.* multi-word expressions) і роль ідіом у вивченні другої мови, яка вивчається як ментальний феномен, а методологія та інструментарій здійснення лінгвістичних пошуків набувають між- та мультидисциплінарного характеру. В дослідженнях такого штибу релевантним стає принцип експланаторності, який виводить лінгвістів на рубежі психолінгвістики, етнолінгвістики, культурології, соціології та інших сфер наукової діяльності, безпосередньо пов'язаних із мовознавством.

Ідіоматичний простір соціальної інтеракції, що перебуває у фокусі нашої уваги в цьому дослідженні, з одного боку, є вираженням системи взаємозалежних соціальних актів, де дії окремого індивіда перебувають у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з діяльністю іншого суб'єкта. З такого погляду ідіоматичний простір соціальної інтеракції – цілком зрозуміле поняття, яке підлягає

аналізу з використанням інструментарію традиційної лінгвістики. З іншого боку, соціальна інтеракція – є нестабільним конструктом, якому властиві полісуб'єктність та динаміка. Саме тому вважаємо, що ідіоматичний простір соціальної інтеракції потребує такого підходу до свого опису, який би дав змогу вивчити його прояви на різних рівнях соціальної взаємодії в статичній та в динамічній.

Аналіз досліджень. У сучасній науці декларується потреба в холістичному підході до вивчення ідіоматики та її основних одиниць (Wray 2012; Wood 2015; Siyanova-Chanturia 2015 та ін.). Наше розуміння холістичного підходу до тлумачення ідіоматичного простору соціальної інтеракції ґрунтується на синтезі акумульованого знання в різних галузях науки з метою опису мовного матеріалу з позицій принципу мультидисциплінарності.

Поняття простору є одним із перспективних у мовознавстві, оскільки дозволяє згрупувати елементи одного рівня, системи або аспекту. Ця спрямованість зумовлюється необхідністю пояснення особливостей організації та функціонування мовно-мисленнєвого інформаційного простору, що слугує підґрунтям його цілісності та взаєморозуміння мовців [Ніконова 2012, с. 120]. Процес комунікації водночас визначається як багаторівневий комплекс трансформацій, у результаті яких вихідна інформація проходить через низку змін – заломлень [Гуревич 2011, с. 9]. У когнітології простір є універсальною категорією, яка об'єднує мовні одиниці, уявлення, знання про світ і людину, що уможливує

опис й аналіз їх мовної реалізації та репрезентації [Щукіна 2005, с. 5] та дає змогу розглядати його як методологічну основу інтерпретації дискурсу як цілісного структурно-смислового простору. Водночас поняття “ідіоматичного простору” залишається недостатньо дослідженим у сучасній англістиці, потребує уточнення та обґрунтування методологічної основи для його опису, де простір здебільшого описано в термінах антропоцентричних (Фещенко 2007) і локативних (Андрєєва 2007) концептів.

Мета статті – з’ясування методологічних підвалин і принципів у дослідженні ідіоматичного простору соціальної інтеракції в англійській мові та уточнення його робочої дефініції.

Матеріалом дослідження слугують близько 3500 англійських ідіом, виокремлених із 50 лексикографічних джерел: 27 фразеологічних і ідіоматичних двомовних словників і 23 тлумачних, енциклопедичних і етимологічних одномовних словників.

Методи та методика дослідження. У праці застосовано окремі елементи дефініційного, концептуального та лінгвокультурного аналізу, методу фразеологічної ідентифікації.

Виклад основного матеріалу. Припустимо, що ідіоматичний простір пов’язаний із когнітивним простором. Тоді інформація, яку він уміщає, структурується у вигляді п’яти параметрів (дискурсивного, варіантологічного, лінгвокогнітивного, прагматичного та лінгвокультурного), що водночас поглинають вхідну інформацію та перетворюють вихідну інформацію. Ці параметри, на нашу думку, відповідають також п’яти методологічним принципам, необхідним для всебічного вивчення ідіоматичного простору соціальної інтеракції:

1. *Дискурсивний параметр:* принцип мовленнєворозумових дій суб’єктів соціальної інтеракції, пов’язаних із осмисленням, пізнанням і представленням світу одного суб’єкта (адресанта) та осмисленням мовної картини світу іншим суб’єктом (адресатом). Сам термін “ідіоматизований простір соціальної інтеракції” є на перший погляд суперечливим, оскільки, як зазначає, Р. Водак, «соціологічні, лінгвістичні та когнітивні категорії неможливо зіставити безпосередньо, оскільки вони залежать від “різних горизонтів”» [Водак 2006, с. 123]. На думку Р. Водак, теорією-посередником, здатною поєднати соціологічні, лінгвістичні та когнітивні категорії, може бути соціокогнітивна теорія дискурсу [Водак 2006, с. 24]. Т.А. ван Дейк, зокрема, запропонував соціокогнітивну модель, відповідно до якої породження стереотипів і упереджень відбувається внаслідок поєднання цілого комплексу когнітивних процесів, найважливішим із яких є збереження досвіду індивіда як ситуативної моделі в короткостроковій і довгостроковій пам’яті [van Dijk 1984]. Окрім того, в іншій праці цього автора дискурс трактується як текст у контексті, або подія з позиції дії [van Dijk 1977], що свідчить про культурно-ситуативне розуміння дискурсу.

Варіантологічний параметр: принцип представлення ідіоматичного простору у вигляді опозиції цілого (глобальної англійської мови – Global English)

і конкретного (національних варіантів англійської мови – national varieties of English). Відповідно до концепції Б. Качру, *англомовний простір* можна представити у вигляді трьох концентричних кіл, де *центральне внутрішнє коло* (The Inner Circle) містить національні варіанти англійської мови (National varieties), наприклад, у Великобританії, США, Канаді, Австралії тощо. Друге, *зовнішнє коло* (the Outer Circle) охоплює інституційні варіанти англійської мови (institutionalized varieties) у країнах, історично пов’язаних із Британською колоніальною імперією, наприклад, в Індії, Пакистані, Нігерії, Сінгапурі тощо, де національно-державним спільнотам унаслідок політико-економічних чинників необхідна інституційна і об’єднувальна функція англійської мови в державній і суспільній структурах. У *третьому колі, що розширюється* (the Expanding Circle), представлені практичні варіанти (performance varieties), наприклад, у Данії, Індонезії, Китаї, Малайзії, Росії, Японії тощо, де англійська мова, попри неофіційний статус, виконує освітні та культурно-політичні функції [Kachru 1986]. У нашому дослідженні ми беремо до уваги ідіоматичні одиниці британського, американського, австралійського та канадського національних варіантів.

Лінгвокогнітивний параметр: принцип представлення інформації у формі ментальних просторів як ділянок концептуального простору, утворених на основі порівняння, ідентичності, аналогії, метафоричного та метонімічного переосмислення тощо. Теорія концептуальної інтеграції сьогодні є однією з найбільш перспективних концепцій, покликаних продемонструвати те, як люди осмислюють, конструюють та розуміють навколишню дійсність, урахувавши водночас концептуальну інтеграцію як мовного, так і позамовного походження. Концептуальна мережа інтеграції (conceptual integration network) – це набір ментальних просторів, який зазвичай складається з двох чи більше вхідних просторів (input spaces), структурованих за допомогою інформації з різних когнітивних сфер, загального простору (generic space) і вихідного або змішаного простору (blended space). Структура загального простору містить елементи, властиві для всіх вхідних ментальних просторів, у той час як структура вихідного простору успадковує елементи, характерні для всіх ментальних просторів, унаслідок чого утворюється нова, «емерджентна» структура (в термінах Ж. Фоконье та М. Тернера).

Прагматичний параметр: принцип вираження змін на рівні модальності висловлювання залежно від того, кому призначена інформація, що передається, та якими цілями керуються суб’єкти соціальної інтеракції. Як зазначає І. Кечкеш, «ідіоматика реально відображає соціальний вимір мови, на противагу структурному, оскільки більшість ідіоматичних висловів уже є готовими одиницями на позначення соціальних функцій» [Kecskes 2013, с. 105]. Цим твердженням автор чітко вказує на те, що ідіоматика є невід’ємною частиною прагматичної компетенції, часто виражає культурні цінності, соціальні очікування та позицію мовця. Ф. Коулмас

стверджував, що «успішне координування соціальної взаємодії багатьох в чому залежить від стандартизованих способів організації міжособистісних взаємодій» [Coulmas 1981, с. 1]. П. Говарт наголосив, що «лінгвістична компетенція носіїв мови включає значний і важливий фразеологічний компонент» [Howarth 1998, с. 82]. Це все вказує на тісний взаємозв'язок між ідіоматикою та соціальною інтеракцією і може допомогти витлумачити поняття «соціальної (міжкультурної) інтеракції», оскільки ідіоматика є результатом конвенціоналізації та стандартизації, що підтримується регулярним використанням певних лексичних одиниць для реалізації конкретних цілей у мовному колективі.

Лінгвокультурний параметр: принцип вираження взаємозв'язку між лінгвістичною формою висловлення суб'єктів соціальної інтеракції і відповідними культурними концептами. За твердженням Н.Ф. Венжинович, одним із основних завдань лінгвістики нині є розкриття особливостей менталітету народу через мову, виявлення цілих комплексів культурних традицій, закріплених у мові, тому закономірною є зміна фразеологічної проблематики в бік людини як носія певної культури, що дає змогу відповісти на запитання, які образи виникли у її свідомості в процесі створення фразеологічних одиниць [Венжинович 2018, с. 169]. Стосовно ідіоматичного простору такими концептами визначено EXCHANGE (ОБМІН) (всього 1604 ідіоми), COMPETITION (ЗМАГАННЯ) (всього 628 ідіом), CONFLICT (КОНФЛІКТ) (всього 636 ідіом), COOPERATION (СПІВПРАЦЯ) (всього 316 ідіом) і ACCOMMODATION (ПРИМИРЕННЯ) (всього 128 ідіом). Типовими ідіомами, відібраними для репрезентації цих концептів, є такі:

- *rub shoulders with someone* «spend time with someone important or famous [mainly British, informal]» [OIDE] (укр. проводити час із відомими або впливовими людьми) (обмін);

- *shoot the messenger* «blame a person who has told them bad news or information instead of blaming the person who is responsible for the situation» [CCID] (укр. вбити посланця, (який приніс погану звістку) (конфлікт);

- *not rest on your laurels* «continue working hard to make sure that they continue to be successful rather than relying on the success they have already had» [CCID] (укр. не поживати на лаврах, продовжувати працювати над собою) (конкуренція);

- *a gentleman's agreement* «an informal agreement that is not written down but in which people trust one another to do what they have promised» [ODEI] (укр. джентельменська угода; прийнята в міжнародній практиці назва договору, укладеного в усній формі, що не позбавляє юридичного значення обов'язки, які накладаються на його учасників) (співпраця);

- *give and take* «the way in which two people or groups in a relationship accept that they cannot have everything that they want and that they must sometimes give the other person or group what they want» [LID] (укр. підхід, заснований на пошуку

компромісних рішень або взаємних поступках) (примирення), відповідно.

Методологічним підґрунтям, за нашим переконанням, яке дасть змогу всебічно описати багатоаспектні та водночас суперечливі моменти ідіоматичного простору соціальної інтеракції, обрано теорію концептуальної інтеграції [Fauconnier & Turner 1998; Fauconnier & Turner 2002] та теорію сучасного англійського простору [Kachru 1986]. Таке методологічне поєднання обґрунтовано тим, що обидві теорії містять просторовий компонент у своєму інструментарію, а категорія простору, разом із абстрактними відношеннями, матерією, розумом, волею і чуттєвими та моральними силами [Кобозєва 2000, с. 123], є релевантною в лінгвістиці.

На основі таких міркувань сформовано нашу робочу дефініцію поняття «ідіоматичний простір». Відповідно, ми вважаємо, що ідіоматичний простір – це дискурсивно та географічно опосередковане середовище репрезентації ментальних просторів як ділянок концептуального простору, за якими закріплені певні види інформації, сконструйованої на основі узагальнених мовних, прагматичних і культурних стратегій. По-перше, ідіоматичний простір вважаємо *дискурсивно опосередкованим середовищем* з огляду на те, що відповідно до теорії, що базується на вживанні (Вубеє 2010), значення ідіом визначається змістом, який у них вкладають компетентні користувачі мови. По-друге, ідіоматичний простір – це *географічно та варіантологічно опосередковане середовище*, оскільки до уваги беруться як загальний англійськомовний простір, так і його окремі складники – національні варіанти: британський, американський, австралійський і канадський. По-третє, *дискурсивне вживання ідіом відкриває можливість для ідентифікування ментальних просторів*, які, у свою чергу, частково базуються на (концептуальних) метафорах або метоніміях як елементах концептуального простору. По-четверте, тлумачення ідіоматично вербалізованих ментальних просторів потребує відповідної *лінгвістичної, прагматичної та культурної компетенції* для максимально точного декодування концептуального змісту ідіоматизованих ментальних просторів.

Висновки. Дослідження ідіоматичного простору соціальної інтеракції повинно базуватися на п'яти методологічних принципах: дискурсивному, варіантологічному, лінгвокогнітивному, прагматичному та лінгвокультурному. Ідіоматичний простір – це дискурсивно та географічно опосередковане середовище репрезентації ментальних просторів як ділянок концептуального простору, за якими закріплені певні види інформації, сконструйованої на основі узагальнених мовних, прагматичних і культурних стратегій. Перспективами цього дослідження вважаємо опис концептів EXCHANGE (ОБМІН), COMPETITION (ЗМАГАННЯ), CONFLICT (КОНФЛІКТ), COOPERATION (СПІВПРАЦЯ) і ACCOMMODATION (ПРИМИРЕННЯ) ідіоматичного простору соціальної інтеракції в британському, американському, австралійському та канадському національних варіантах англійської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева І.О. Лінгвокогнітивні параметри концептуалізації простору засобами англійської фразеології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2007. 20 с.
2. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: спец. 10.02.01 – українська мова: дис. ... докт. філол. наук. Київ, 2018. 503 с.
3. Водак Р. Взаимосвязь «дискурс – общество»: когнитивный подход к критическому дискурсу-анализу. Современная политическая лингвистика / под ред. Э. Будаева, А.П. Чудинова. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2006. С 123–136.
4. Гуревич Л.С. Когнитивное пространство метакоммуникации: основы прагматического изучения: дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 – теория языка. Москва: ФГБОУ ВПО «Военный университет», 2011. 400 с.
5. Кобозева И.М. Грамматика описания пространства. Логический анализ языка. Языки пространств. Языки русской культуры. Москва, 2000. С .152–163.
6. Ніконова В.Г. Концепт – концептуальний простір – картина світу: досвід поетико-когнітивного аналізу художнього тексту. *Вісник КНЛУ. Серія: Філологія*. Т. 15. № 2. 2012. С. 117–123.
7. Фещенко Ю.І. Ідіоматичний простір «homo socialis» у сучасній англійській мові: лінгвокогнітивний та комунікативно-функціональний аспекти: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови. Київ, 2007. 20 с.
8. Щукина Д.А. Пространство как лингвокогнитивная категория (на материале произведений М.А. Булгакова разных жанров): автореф. дисс. на соискание степени докт. филол. наук: 10.02.01 – русский язык. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2004. 35 с.
9. Bybee J. *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press. 2010. 252 p.
10. *Collins Cobuild Idioms Dictionary*. Glasgow: Harper Collins, 2006. 490 p.
11. Coulmas F. (ed.). *Conversational Routine: Explorations in standardized communication situations and prepatterned speech*. The Hague: Mouton. 331 p.
12. Dijk T.A. *Van Prejudice in Discourse: An analysis of ethnic prejudice in cognition and conversation*. Amsterdam / Philadelphia, 1984. 180 p.
13. Dijk T.A. *Van Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Addison-Wesley Longman Limited, 1977. 261 p.
14. Fauconnier G., Turner M. *Conceptual Integration Networks*. *The Cognitive Linguistics Reader*. Ed. by V. Evans, Benjamin K. Bergen, J. Zinken. London: Equinox, 2007. P. 360–420.
15. Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2003. 464 p.
16. Howarth P.A. *Phraseology in English academic writing: Some implications for language learning and dictionary making*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 1996. 230 p.
17. Kachru Braj B. *The Alchemy of English: The Spread, Functions, and Models of Non-native Englishes*. Chicago: University of Illinois Press, 1986. 200 p.
18. Keeskes I. *Intercultural Pragmatics*. New York: Oxford University Press, 2013. 288 p.
19. *Longman Idioms Dictionary*. London: Longman, 1998. 416 p.
20. *Oxford Dictionary of English Idioms / Ed. by A.P. Cowie, R. Mackin, I.R. McCaig*. Oxford: Oxford University Press, 1993. 685 p. [ODEI]
21. *Oxford Idioms Dictionary for Learners of English*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 470 p. [OIDLE]
22. Siyanova-Chanturia A. On the 'holistic' nature of formulaic language. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 2015. Vol. 11. No. 2. P. 285–301.
23. Wood D. *Fundamentals of formulaic language: An introduction*. London: Bloomsbury Academic, 2015. 192 p.
24. Wray A. *Formulaic language: pushing the boundaries* London: Oxford University Press, 2008. 305 p.

REFERENCES

1. Andreyeva I.O. (2007) *Linhvokohnityvni parametry kontseptualizatsii prostoru zasobamy anhliyskoi frazeolohii* [Linguistic and cognitive parameters of space conceptualization in the English phraseology]: PhD author's abstract: 10.02.04. Odessa. 20 s. [in Ukrainian].
2. Feshchenko Yu.V. (2007) *Idiomatychnyy prostir «homo socialis» u suchasniy anhliyskiy movi: linhvokohnityvnyy ta komunikatyvno-funktsionalnyy aspekty* [Idiomatic space «homo socialis» in contemporary English: linguo-cognitive and communicative-functional aspects]: PhD author's abstract: 10.02.04. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
3. Gurevich L.S. (2011) *Kognitivnoe prostranstvo metakommunikatsii: osnovyi pragmasemanticheskogo izucheniya* [The Cognitive Space of Metacommunication: Fundamentals of Pragma-semantic Analysis]. *The Dissertation for a Doctoral Degree in Philology, speciality 10.02.19 – Linguistic Theory*. Moskva. 400 s. [in Russian].
4. Kobozeva I.M. (2000) *Grammatika opisaniya prostranstva. Logicheskii analiz yazyika. Yazyki prostranstv. Yazyki russkoy kulturyi* [Grammar of Describing Space. Logical Analysis of Language. Languages of Spaces. Languages of the Russian Culture]. Moskva. S. 152–163 [in Russian].
5. Nikonova V.H. (2012) *Koncept – konceptualnyi prostir – kartyna svitu: dosvid poetyko-kohnityvnoho analizu hudozhnoho tekstu* [Concept – conceptual space – worldview]: Evidence from poetic and cognitive analysis of literary text. *Herald of Kyiv National Linguistic University*. S. 117–123 [in Ukrainian].

6. Shchukina D.A. (2004) Prostranstvo kak lingvokognitivnaya kategoriya=a (na materyale proizvedeniy M.A. Bulgakova raznykh zhanrov) [Space as a linguocognitive category (evidence from various genre works by M.A. Bulgakov)]. DSc the author's abstract: 10.02.01. Saint Petersburg. 35 s. [in Russian].
7. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainstoi literaturnoi movy: kohnityvnyi ta linhvokulturolohichnyi aspekty [Phrases of the Ukrainian Literary Language: Cognitive and Linguistic Culturological Aspects]. The Dissertation for a Doctoral Degree in Philology, speciality 10.02.01 – the Ukrainian Language. Kyiv. 503 s. [in Ukrainian].
8. Vodak R. (2006) Vzaimosvyaz «diskurs – obshchestvo»: kognitivnyi podhod k kriticheskomu diskurs-analizu [«Discourse – Society» Relationship: A Cognitive Approach to Critical Discourse Analysis]. Modern Political Linguistics. Yekaterinburg. S. 123–136 [in Russian].
9. Bybee J. (2010) Language, usage and cognition. Cambridge: Cambridge University Press. 252 p. [in English].
10. Collins Cobuild Idioms Dictionary (2006) Glasgow: Harper Collins. 490 p. [in English].
11. Coulmas F. (ed.) (1981) Conversational Routine: Explorations in standardized communication situations and prepatterned speech. The Hague: Mouton. 331 p. [in English].
12. Dijk T.A. (1984) Van Prejudice in Discourse: An analysis of ethnic prejudice in cognition and conversation. Amsterdam / Philadelphia. 180 p. [in English].
13. Dijk T.A. (1977) Van Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London: Addison-Wesley Longman Limited. 261 p. [in English].
14. Fauconnier G., Turner M. (2007) Conceptual Integration Networks. The Cognitive Linguistics Reader. Ed. by V. Evans, Benjamin K. Bergen, J. Zinken. London: Equinox. P. 360–420 [in English].
15. Fauconnier G., Turner M. (2003) The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York: Basic Books. 464 p. [in English].
16. Howarth P.A. (1996) Phraseology in English academic writing: Some implications for language learning and dictionary making. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 230 p. [in English].
17. Kachru Braj B. (1986) The Alchemy of English: The Spread, Functions, and Models of Non-native Englishes. Chicago: University of Illinois Press. 200 p. [in English].
18. Keszkes I. (2013) Intercultural Pragmatics. New York: Oxford University Press. 288 p. [in English].
19. Longman Idioms Dictionary (1998). London: Longman. 416 p. [in English].
20. Oxford Dictionary of English Idioms (1993) / Ed. by A.P. Cowie, R. Mackin, I.R. McCaig. Oxford: Oxford University Press. 685 p. [ODEI] [in English].
21. Oxford Idioms Dictionary for Learners of English O. (2006) Oxford: Oxford University Press. 470 p. [OIDLE] [in English].
22. Siyanova-Chanturia A. (2015) On the 'holistic' nature of formulaic language. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*. Vol. 11. No. 2. P. 285–301 [in English].
23. Wood D. (2015) Fundamentals of formulaic language: An introduction. London: Bloomsbury Academic. 192 p. [in English].
24. Wray A. (2008) Formulaic language: pushing the boundaries London: Oxford University Press. 305 p. [in English].

METHODOLOGICAL ISSUES IN THE LINGUISTIC ANALYSIS OF IDIOMATIC SPACE

Abstract. The idiomatic space of social interaction is the manifestation of a system of interdependent social acts, where the actions of an individual are in direct cause effect relationship with the activities of others. The paper is devoted to the methodological analysis of the idiomatic space of social interaction in modern English. A step-by-step algorithm of a rigorous study of idiomatic space is proposed. This includes the following parameters: discursive: the principle of verbal and cogitative actions of social interaction subjects related to understanding, cognition and representation of the worldview of one person (addressee) and comprehension of the linguistic worldview by another person (addressee); variantological: the principle of idiomatic space representation in the form of a whole (Global English) and part (national varieties of English) opposition; cognitive linguistic: the principle of presenting information in the form of mental spaces as parts of the conceptual space; pragmatic: the principle of expressing changes at the level of modality of an expression depending on the addressee and the intentions of the persons involved in social interaction; cultural linguistic: the principle of expressing the relationship between the linguistic form of an expression of the subjects of social interaction and the relevant cultural concepts. We define idiomatic space as a discursive and geographically mediated environment for the representation of mental spaces as areas of conceptual space, which are fixed types of information constructed on the basis of generalized linguistic, pragmatic and cultural strategies. The paper opens prospects on the study of specific concepts of the idiomatic space of social interaction, such as EXCHANGE, COMPETITION, CONFLICT, COOPERATION and ACCOMMODATION in British English, American English, Australian English, and Canadian English.

Keywords: idioms, study of idioms, idiomatic space, social interaction, conceptual space.

© Ковалюк Ю., 2020 р.

Юрій Ковалюк – кандидат філологічних наук, докторант кафедри англійської мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-9379-2187>

Yuriy Kovalyuk – Candidate of Philology, postdoctoral student at the English Language Department, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-9379-2187>

ПАРАДИГМОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЗАВДАННЯ, ПРОБЛЕМИ, МІЖРІВНЕВІ ЗВ'ЯЗКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2'282.36

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).180-189

Колесников А. Парадигмологія української мови: завдання, проблеми, міжрівневі зв'язки; кількість бібліографічних джерел – 23; мова українська.

Анотація. У статті розглянуто завдання і проблеми парадигмології як розділу морфології, що досліджує морфологічні парадигми, з урахуванням зв'язків цього рівня мовної структури з іншими. Автор на прикладі фактів літературної та діалектної форм української мови (українських південнобессарабських говірок) демонструє доцільність вивчення морфологічних парадигм на засадах мультидисциплінарності, комплексного застосування таких прийомів, як збір і аналіз матеріалу за питальником та діалектна текстографія. При цьому необхідний семіотичний підхід до морфологічної парадигми як білатеральної структури, увага до диспропорцій між системою значень і форм у ній. Важливими процедурами є її обов'язкова фіксація форм парадигми у діалектних текстах досліджуваних ідіомів (адже моделювання, припущення певної форми за її відсутності в діалектних текстах на підставі лише мовного чуття лінгвіста може спотворювати інформацію про говірку, робити її недостовірною; автор також пропонує термін «лакунарна парадигма» замість традиційних «неповна», «дефектна»), перехресний аналіз від форм до значень і від значень до форм, моделювання і зіставлення моделей різних форм мови та ідіомів (у досліджених говірках виявлено факти невідповідності між моделями морфологічних парадигм літературного стандарту і говірки, зокрема наявності форм парадигми в діалекті за повноти її у наддіалектній моделі, напр., парадигматика незмінюваних іменників, та лакунарності форм парадигми в діалекті за повноти її в літературному стандарті, напр., парадигматика числівників), урахування міжрівневих зв'язків парадигмології, залежності прояву явищ морфологічної парадигматики від синтагматики і комунікативної ситуації. Стосовно останнього, в досліджених говірках виявлено факти лексикалізації (напр., прояв наслідків II палаталізації: на *руц'і* і на *рук'і*), фразеологізації (реалізація репрезентантів частки *хай / най*), синтагматичної та комунікативної зумовленості морфологічних явищ (напр., поведінка Кл. в., деяких числівникових (*йїден* і *один*) та дієслівних (*чули* і *ви чули*) словоформ).

Ключові слова: парадигма, граматики, морфологія, діалект, дефектність, неповнота, лакунарність парадигм.

Постановка проблеми. Широкий погляд на морфологію (як науку, що включає в себе морфемологію, словотвір, а також вчення про формотворення і словозміну), прагнення до вдосконалення лінгвістичної термінології, зокрема у зв'язку із встановленням співвідносності між об'єктами вивчення розділів мовознавства (рівнями мовної структури), одиницями відповідних рівнів і назвами цих наук, спричиняє дедалі ширше використання терміна *парадигмологія* на позначення розділу мовознавства (а саме – граматики), одним з основних результатів якого є вироблення вчення про частини мови [Плунгян 2003]. Традиційно він називався морфологія (у вузькому розумінні) із об'єктом – словом як граматичною одиницею. Натомість слово, хоч і є основною одиницею мови загалом, є предметом дослідження саме лексикології, а вчення про частини мови постає в результаті аналізу словоформ (саме словоформа є чітким, спостережуваним предметом парадигмології) і зведення їх у парадигми (морфологічні парадигми).

Відповідно до того, що *парадигмологія* – це розділ морфології, в якому вивчається словозміна (а також формотворення – *А.К.*) в парадигматичному і синтагматичному аспектах [Сучасна українська мова 2013, с. 222], основне завдання парадигмології – опис частин мови та інших лексико-граматичних класів у відзначених аспектах, але насамперед – у парадигматичному.

Аналіз досліджень. Більшість поставлених у

статті питань лінгвісти почали розглядати в межах теорії морфології із застосуванням структурного, функційного, когнітивного підходів (праці А.А. Залізняка, І.А. Мельчука, М.В. Перцова, О.В. Бондарка, О.С. Кубрякової, П. Метьюза, Дж. Байбі, С. Андерсона, В.О. Плунгяна та ін.). В україністиці ці проблеми також ставали об'єктом уваги як граматицистів-теоретиків [Вихованець 1988; Вихованець, Городенська 2004; Загнітко 1993; Сучасна українська мова 2013; Граматичний словник 2011], так і фахівців з комп'ютерної лінгвістики [Дарчук 2008], діалектології [Гриценко 2013], зокрема й автора [Колесников 2000; 2015а; 2015б].

Мета статті, завдання. Метою статті є уточнення об'єкта, основних завдань і проблем парадигмології, зокрема тих, що пов'язані із зв'язками цього розділу морфології з іншими рівнями мовної структури.

Методи та методика дослідження. Методами дослідження є описовий, зіставний, функційний. Застосовано також прийом моделювання. Автор доводить доцільність семіотичного підходу до мовних явищ, а також мультидисциплінарності, комплексного застосування таких прийомів, як збір і аналіз матеріалу за питальником та діалектна текстографія.

Виклад основного матеріалу. Розуміючи морфологічну парадигму як множину словоформ з однаковим лексичним (= із спільною основою) і різними граматичними значеннями (= з різними флек-

сіями), яку представляють графічно як таблицю з кількома входами: рядки і колонки цієї таблиці містять назви грамем, а в її клітинках фігурують флексії (або словоформи), що виражають відповідні комбінації грамем [Плунгян 2003, с. 116], В.О. Плунгян визначає *основні завдання парадигмології* чи «*теорії парадигм*» (морфологічних – А.К.). Він уважає, що до таких завдань (розв'язаних на сьогодні з різною повнотою) можна віднести: 1) Виявлення «*класів еквівалентності*» у межах усіх парадигм певної мови, тобто парадигм, які мають однакову структуру (однаковий набір клітинок з однаковими назвами) і однакове формальне наповнення. 2) Опис і класифікація так званих «*дефектів парадигм*» – «аномальних» порожніх клітинок у складі парадигми. Відсутність форм у дефектних парадигмах трактується саме як аномальне явище, а не як свідчення належності цієї лексеми до іншого граматичного розряду (граматичний розряд закріплює лише гіпотетичні очікування щодо набору словоформ певної лексеми; реальна картина обов'язково має бути доповнена інформацією про дефекти парадигми). Типологія таких дефектів (а їхня поява у багатьох відношеннях не випадкова) – особлива галузь досліджень, поки також майже не розпрацьована. 3) Опис *закономірностей*, що пов'язують різні словоформи в парадигмі, а також опис *еволюції* і діахронічної перебудови *парадигм*: які форми в парадигмі є вихідними; чи існують «більш важливі» і «менш важливі» форми; чому виникають і зникають нерегулярні форми, збільшується чи зменшується кількість словозмінних типів і їхня продуктивність тощо [Плунгян 2003, с. 118–120].

Прокоментуємо і доповнимо ці завдання, зокрема щодо стану їх розв'язання в україністиці. У вирішенні першого з них (виявлення *класів еквівалентності*) сучасне мовознавство має певні успіхи, але переважно на плані дослідження формальної сторони структури парадигм – в описі так званих *словозмінних класів / типів* – типів відмінювання і дієвідмінювання флексивних мов. Така *типологія морфологічних парадигм* має різні рівні узагальнення і різний ступінь урахування формальних показників граматичних форм у парадигмі (флексій, наголосу, морфологічних явищ). Наприклад, найвищий рівень узагальнення становить характеристика словозміни іменних частин мови як відміни, а дієслів – як дієвідміни; нижче знаходиться поділ іменників за словозмінними ознаками на 4 типи відміни та групи за твердістю / м'якістю основ; менше абстрагування – у поділі іменників на 8 типів відміни (до 4-ох відмін додаються незмінювані, множинні, субстантиви ад'єктивної відміни та різновідмінювані) і найконкретнішим, таким, що відповідає об'єктивній дійсності, є виділення 689 типів парадигм іменників (лише загальних назв нескладеної, переважно простої словотвірної структури!) у граматичному словнику української мови [Грамматичний словник 2011]. У відзначеному словнику, зокрема його електронній версії (<http://www.mova.info/grmasl.aspx>), подано відомості про тип парадигми кожного відмінюваного / дієвідмінюва-

ного слова реєстру словника та зразок словозміни за цим типом парадигми. У його реєстрі містяться близько 140 000 слів. Для відмінюваних / дієвідмінюваних слів встановлено 1088 типів парадигм (які узагальнюють усі парадигми словозміни в українській мові): 689 – для іменників, 280 – для дієслів, 25 – для прикметників, 39 – для числівників та 55 – для займенників. Тип парадигми описує буквено-цифровий код; коди типів парадигм та їхні зразки вміщені у таблицях окремо для кожної частини мови (туди включено й унікальні парадигми); окремі характеристики типів парадигм: флексійні набори, схеми наголошування та зміни в основах слів – також зібрані у таблицях; реєстрові слова та зразки парадигм подані в орфографічному записі. Але сказати, що навіть у цьому словнику, за його численних переваг, розв'язані усі питання відбиття формального боку морфологічних парадигм сучасної української мови – не можна.

Щодо стану дослідження семантичної сторони структури парадигм та її співвідношення з формальною, досягнень у лінгвістики порівняно менше. Структурна еквівалентність парадигм описується за допомогою понять *парадигматична схема* та *граматичний розряд* (множина слів з однаковою парадигматичною схемою). Наприклад, до різних граматичних розрядів в українській мові належать перехідні та неперехідні дієслова (другі не мають форм пасивного стану чи, за іншою концепцією, знаходяться поза становим протиставленням), дієслова доконаного і недоконаного виду (перші не мають форм теперішнього часу), якісні, з одного боку, та відносні (і присвійні), з іншого боку, прикметники (останні, на відміну від якісних, не мають форм ступенів порівняння) тощо.

Стосовно опису і класифікації так званих «*дефектів парадигм*», а ми вважаємо, що це завдання теорії парадигм слід розширити до *опису і класифікації неповних парадигм як білатеральних структур*, тут і досі більше запитань, ніж відповідей: наявні чи відсутні корелятивні форми числа (і які саме?) у слів типу *нудьга, казна, тріска* (риба), *молоко, вершки, дітлахи, оченята, зубенята* тощо?; чи є обмеження для форми 1 ос. одн. теп. часу дієслова *дудіти* – *дуджу* (як *сиджу, гляджу*)?; наскільки нормативні (з огляду на мовну практику) форми 3 ос. множ. майб. часу атематичних дієслів типу *відповідять, розповідять*, чи коректніше виражати це значення за допомогою «сурогатних форм» на зразок *відповідатимуть, будуть відповідати*, а також наскільки нормативні в цих дієслів форми наказ. способу 2 ос. одн. (*відповіж*), 1 ос. множ. (*відповіжмо*), 2 ос. множ. (*відповіжете*)?; чи є Кл.в. у назв неістот (*столе, парто, але, тім'я*)? та ін. Щоб відповісти на питання щодо конкретних форм та парадигм (а ці питання неоднаково вирішуються навіть у сучасних лексикографічних системах, пор. <http://corp.ulif.org.ua/dictua/> та <http://www.mova.info/grmasl.aspx>), слід визначитися з низкою теоретичних понять і проблем парадигмології, обґрунтувати підходи до їх розв'язання. Але і тут постає безліч питань, що поки також не мають однозначних

відповідей, систематизованих і мотивованих пояснень: чому ту або ту форму / форми чи цілі підпарадигми у складі парадигм можна вважати ненормативними, забороненими?; такі форми дійсно відсутні чи трапляються спорадично (вони лакунарні чи небажані), чи їх можна змоделювати?; чи має відсутність форми дефектної парадигми обов'язково сприйматися як аномальне явище?; які критерії аномальності дефектних парадигм?; чим спричинена така відсутність / небажаність / ненормативність форм (формальними обмеженнями, чи семантичною структурою парадигми, взаємодією граматичних категорій між собою і з лексико-граматичними розрядами)?; неповнота парадигм стосується їхньої семантичної структури чи лише формальної?; які бувають типи диспропорцій між планом значення і планом вираження у структурі парадигм?; неповнота парадигм, їхня некомплектність, дефектність, лакунарність є ідентичними чи відмінними поняттями, тоді у чому різниця між ними?; яке наповнення і співвідношення понять «нульова морфема» / формант, «нульова форма», «нульова парадигма» і чи є в них сенс? тощо. На нашу думку, вірогідні відповіді на поставлені питання забезпечить саме пошук закономірностей співвідношення плану значень і плану форм у структурі парадигм граматичних категорій, частин мови та конкретних слів як прояв семіотичного підходу до мови.

До опису дефектів парадигм дотична і дескрипція інших особливостей їхньої структури, що відчувуються як у певному сенсі аномальні відхилення від еталона. Важливу роль серед них відіграє системна або оказіональна, нерегулярна омонімія граем у парадигмі (коли збігаються клітинки), часто описувана за допомогою поняття синкретизму. Наприклад, такий синкретизм / омонімію морфологічних форм спостережено у парадигмі іменників III відміни типу *ніч*, *ніч*, у якій збігаються форми Р.в. одн., Д.в. одн., М.в. одн. (стосовно лише синтетичного показника), Н.в. множ., Зн.в. множ., Кл.в. множ.

Проблемним у плані дефектності парадигм, на думку В.О. Плуґяна, є і питання так званих «неповних» граем. Неповним він називає відмінок, морфологічні показники якого є лише у дуже невеликій кількості словоформ; в інших випадках показники відповідної семантичної ролі збігаються з показником якогось іншого відмінка. Прикладом неповного відмінка є російський локатив (або «другий місцевий» відмінок), що виділяється в формах однини у невеликій групі лексем традиційних II (пор. *в саду* vs. *о саде*) і III відміни (пор. *в крові* vs. *о крові*); в інших випадках вираження просторової локалізації збігається з вираженням усіх інших функцій, кодіваних місцевим відмінком російської мови [Плуґян 2003, с. 118–120].

В українській мові місцевий відмінок також представлений різними формами (і граемами?), як відзначено у граматичному словнику української мови [Грамматичний словник 2011, с. 590], – «двома відмінками М1 та М2» відповідно до наборів флексій, що спостерігаються з групою прийменників *в/у*,

на, при, по (не в просторовому значенні) (*на столі*, *на столові*; *на браті* на *братові*; *у вікні*) і окремо з прийменником *по* в просторовому значенні (*по столу*, *по столі*; *по брату*; *по вікну*), необхідність розрізнення яких виникла при визначенні флексійного набору майже виключно іменників чоловічого та середнього роду (для іменників жіночого роду ці відмінності є винятком).

Але, на нашу думку, питання дефектності та неповноти парадигм ширше. Воно охоплює і випадки, коли є декілька граматичних форм для виразу одного граматичного значення (із зазначенням – а воно потребує зазначення – у семантичній чи формальній частині таблиці характеру їхньої варіативності / паралелізму – вільне, аломорфічне чи інше варіювання), або існує декілька граматичних значень у межах традиційно виділюваної однієї граеми (місцевих відмінків в українській мові два чи лише один?). Тут постають і питання деталізації у таблицях парадигм системи граматичних значень за ступенем абстракції (М.в. / просторовий і непросторовий М.в.; Р.в. / об'єктний і атрибутивний Р.в. тощо), а також питання ступеня і характеру нормативності (сильна, слабка норма тощо) граматичних форм (скажімо, чи однаково властиві у різних формах чи стилях української мови морфологічні відмінкові форми на *-ові* назвам істот та осіб типу *братові*, *батькові*, *котові*, з одного боку, та неістот типу *стілцеви*, *домові*, з іншого?), зокрема стосовно нефлексивних показників. Щодо останнього у граматичному словнику української мови [Грамматичний словник 2011, с. 590] зазначено, що наголошування форм кличного відмінка однини залишається в україністиці проблемним питанням, тому в словнику подається «один з можливих варіантів» наголошування таких словоформ. Стосовно таких випадків на тлі наявності варіантів форм чи значень, їхньої надлишковості, відсутність, нереалізованість якоїсь із співвідносних форм / значень може сприйматися як дефектність чи неповнота мовної реалізації парадигми або відбиття парадигми в науковому описі.

Окремим різновидом із спектру питань про дефектність і неповноту парадигм є інтерпретація парадигмологією випадків функціонування залишків архаїчних граматичних форм, значень і граем. Скажімо, чи є повноцінною граемогою часу сучасної української літературної мови давноминулий час?; який статус у парадигмології сучасної української мови (літературної, діалектної, загальнонародної) мають рудименти двоїни? тощо. У плані вирішення питання про парадигматичний статус залишків двоїни, дуже позитивною, на нашу думку, і необхідною, зокрема для української ортології, інновацією стало введення укладачами граматичного словника української мови до складу відмінкової парадигми іменників додаткової граеми числа – так званого *обмеженого числа* (limited number) у форматі підпарадигми з трьома відмінками – Н.в., Р.в. та Зн.в. [Грамматичний словник 2011]. Форми обмеженого числа фіксуються в числівниково-іменникових комплексах і формально відрізняються від

інших словоформ у лексем з рухомим наголосом: *авторі – два автори; села – два села; крашанкі – дві крашанки, крашанок – п'ять крашанок*. У таких числівниково-іменникових комплексах нестандартною є не лише морфологічна парадигматика, а й синтагматика – вживання означень до іменників. У Н.в. та Зн.в. означення (прикметник, займенник) мають форми Р.в. або Н.в. множ.; у Р.в. – Р.в. множ. Особливістю відзначається і форма присудка з числівниково-іменниковими комплексами в реченні в ролі підмета – це може бути форма 3 ос. одн. чи множ.: *На столі стояло (стояли) дві великі (великих) чашки/п'ять великих чашок* (пор. *На столі стояли тільки великі чайні чашки, кавових чашок не було*). Зн.в. ілюструє контекст типу *на два (дві) ... менше (більше і под.): У школі стало на два вчителі більше* [Грамматичний словник 2011, с. 590].

Парадигмологія як розділ морфології є важливим розділом мовознавства й у світлі актуальних проблем *комп'ютерної лінгвістики* (машинного перекладу, створення програм синтезування мовлення тощо). Тут так само використовують термін *парадигматичний клас*, під яким розуміють «...множину слів з однаковим характером відношень між основою вихідної форми й основами інших словоформ парадигми, а також з однаковим набором кінцевих афіксів» [Дарчук 2008, с. 61]. Парадигматичні класи працюють як різні моделі формотворення. За ними стоять певні набори реальних фонемних і морфолого-синтаксичних змін, які відбуваються у процесі формотворення. При визначенні парадигматичного класу працюють дві диференційні ознаки: флективний набір; графемні зміни (релевантні для опрацювання писемної форми мови – А.К.), які відбуваються у процесі словозміни. «Кожному слову, що має словозміну, приписується парадигматичний клас, для якого здійснюється розгортання парадигми за спеціальними машинними правилами, які зв'язують інформацію двох таблиць (таблиці основ з номером парадигматичного класу і таблиці змінної частини словоформ, що відповідають номеру парадигматичного класу) і приписують відповідну граматичну інформацію. Зворотна процедура, коли за словоформою треба вивести вихідну форму, передбачає інші машинні правила: текстова словоформа, синтезована із двох таблиць, одержує за відповідним кодом вихідну форму» [Дарчук 2008, с. 61]. Автоматичний словник, побудований таким чином, створюється раз і назавжди, його можна лише поповнювати новими словами, і цей процес полегшується автоматизованою процедурою присвоєння коду парадигматичного класу, за якою шляхом добору однієї-двох форм з наявних автоматично вписує у словник номер парадигматичного класу [Дарчук 2008, с. 62].

Використання парадигми як моделі наразі успішно застосовано українськими лінгвістами у практиці розробки лінгвістичних програм (у 1997 році створена система орфографічного контролю українських текстів РУТА, що нині разом із системою українсько-російського та російсько-українського машинного перекладу ПЛАЙ входить до

складу українського офісу операційної системи WINDOWS), лексикографічних он-лайн проєктів (зокрема, «Словники України» Українського мовно-інформаційного фонду (<http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>), «Електронного граматичного словника української літературної мови» (<http://www.mova.info/grmasl.aspx>)).

Чимало завдань і проблемних питань парадигмології актуалізуються чи знаходять розв'язання під час вивчення *діалектів*. Саме в руслі діалектологічних досліджень вирішуються питання про динаміку парадигм у часі, зокрема про причини виникнення і зникнення нерегулярних форм у парадигмах, збільшення чи зменшення кількості словозмінних типів і їхньої продуктивності. Спостереження над сучасним станом діалектів дозволяють зафіксувати динамічні тенденції морфологічної парадигматики різних діалектів. Зокрема, такі тенденції виявлено щодо українських південнобессарабських говірок – особливого типу новожитніх степових говірок, перехідних від південно-східних до південно-західних переважно на південно-східній діалектній основі, що функціонують у полілінгвальному інтерферентному середовищі. Наприклад, для цих говірок ще з середини ХХ ст. відзначені тенденції до поступової редуції ІV відміни (під впливом аналогії насамперед до ІІ відміни), послаблення функцій Кл. в. (уживання форм Кл. в. лише за значної відстані між мовцями, не використання двох форм цього відмінка у близькому контексті).

Стосовно динаміки ІV відміни досліджуваних говірок було відзначено, що ця відміна «... включає незначне число іменників сер. р., переважно тих, що є назвами малих віком тварин *те^л'а, ло^ш'а, кур^ч'а, в'імн'а, п'лемн'а*», система флексій яких «... виявляє виразний нахил до втрати і вирівнюється, насамперед в однині, до закінчень іменників сер. р. ІІ відміни типу *се^л'о, пле^ч'е, в'ік^н'о*» [Дроздовський 1962, с. 141]; форми деяких відмінків одн. майже повністю чи в деяких випадках частково витіснені формами, властивими ІІ відміні (*ло^ш'ом, тил^л'ом, котин^н'ом, соба^ч'ом; поро^с'ам'і – поро^с'ов'і – поро^с'у; імен'і – імн'а (мн'а); те^л'ати – ни п'ідход' до тил^л'а*) [Логвин 1965, с. 38; Муқан 1969, с. 195].

Цікаві спостереження щодо Кл. в., загалом підтверджені для більшості говірок і на сучасному етапі розвитку [Колесников 2015а], знаходимо у працях В.П. Дроздовського, який констатував, що дедалі частіше в південнобессарабських говірках функцію Кл. в. приймає на себе форма Н. в. одн. і «лише в середовищі людей старшого покоління та рідше середнього, а також при звертанні старших до молодших частенько ще подібуються кличні форми» в іменників чол. та жін. р. [Дроздовський 1962, с. 142] таких, як *сват, брат, кум, д'ат'ко, тато, с'ваха, т'ітка, т'от'а, ж'інка, Л'іда, Іван, Пауло, син* і под. [Дроздовський 1961, с. 138–139]; «коли ж до когось звертаються на відстані, буквально кличуть, підкликають до себе, клична форма вживається частіше...» [Дроздовський 1962, с. 143]. Ця риса була оцінена як найтипівіша і найчислен-

ніша загальноговіркова особливість, співвідносна з рисами багатьох говорів української мови [Дроздовський 1961]. До того ж «при звертанні до співрозмовника по імені та по батькові клична форма майже зовсім відсутня», а «при поєднанні під час звертання загальної родової назви і власної видової назви (д'ад'ко Та'рас) кличну форму може приймати лише перше слово; друге ж завжди зберігає в даному словосполученні форму Н. в.», напр.: д'ад'ку Ан'тон, д'ад'ко Пау'ло [Дроздовський 1962, с. 143].

Загострюються в діалектологічних студіях також питання про наявність / відсутність тих чи тих форм у системі. Під час дослідження говірки, а саме говірка як основна і мінімальна одиниця діалектного членування «принципово рівнозначна мові» піддається безпосередньому спостереженню та опису, відкидаємо широко використовувану для літературної мови тактику моделювання, припущення форм, оскільки в діалектології (на відміну від літературного стандарту) дослідник не може брати на себе функцію нормувальника, покладаючись на власне мовне чуття, – носіями норми є лише діалектоносії. Тому для того, аби зафіксувати форму (чи її відсутність), внести (чи не вносити) її до складу парадигми, маємо отримати несуперечливу інформацію про неї (для фактів наявності форм – почути її) від мовців. Саме аналіз діалектної морфології змусив нас активно використовувати у сфері граматики (в лексикології і перекладознавстві закріпленій в іншому значенні) термін *лакуна*, *лакунарна* (замість *відсутня*) форма, *лакунарна* (замість *неповна*) парадигма.

Прийом моделювання разом із зіставним методом дозволив зіставити щодо прояву мовної (не лише парадигматичної) лакунарності наддіалектну інваріантну модель-матрицю – НІММ (в основі якої – модель літературного стандарту) і досліджуваній діалект, конкретну говірку.

Модель співвідношення *неповнота* в НІММ – *повнота* в українських південнобессарабських говірках була спостережена і раніше [Делюсто 2010; Дроздовський 1961; Муқан 1960]. В.П. Дроздовський, А.М. Муқан зауважували як «цікаві» «характерні особливості» південнобессарабських українських говірок «послідовне відмінювання іменників сер. р. іншомовного походження» типу *к'іно*, *рад'іо* (-іво), *к'іло*, *де'но* [Дроздовський 1962, с. 146], а також окремих іменників на -і, -е, що іноді змінюють свою будову і відмінюються як іменники чол. чи жін. р.: *так'с'ій*, *так'с'іа*, *со'ша* (*шоце*), та аббревіатур (*с'іл'но*, *заў'луба*) [Муқан 1960, с. 165]. А «набування форм мн. іменниками...», що в літературній мові таких форм не мають» (*с'іно*, *О'деса* (*А'дес*), *Ду'най*, *Дон'бас*, *Не'ру'шай* і под.) [Дроздовський 1961, с. 144], які уживаються поряд з нормативними, названо ще й серед перших «найголовніших особливостей» у морфології [Дроздовський 1962]. Пізніше на підставі аналізу діалектних текстів говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. було уточнено, що незмінювані субстантиви на -о (*рад'іво*) можуть відмінюватися за зразком II відміни сер. р. на -о, виявляючи лакунарність Д.в. та

Ор.в. одн. і непрямих відмінків множ.; однинні у моделі необчислювані іменники можуть функціонувати у формах множ. (*транспор'ти*, *х'ім'ій* тощо) [Делюсто 2010].

З іншого боку, було зафіксовано й приклади реалізації моделі співвідношення *наявність явища* в НІММ – *лакунарність* в українських південнобессарабських говірках, що стосується словозміни, формотворення та вияву частиномовних класів. Так, А.М. Муқан відзначала: «Заслугує на увагу відсутність протиставного сполучника *але*, в значенні якого виступає *а*» (*знайе / а не' с'каже*) «або запозичений з російської мови сполучник *но*, що вимовляється частіше як *но'*, *ну'* і навіть *ну*» (*ста'рпий / ну шче к'репкий*); «не вживається в обстежуваних говірках прийменник *біля*» [Муқан 1960, с. 199]. В.П. Дроздовський зауважував також фактично лакунарність (нереалізованість) специфічних форм IV відміни, вияву Кл. в., форм майб. ч. складного типу *й'істимеш*, *й'тимеш* [Дроздовський 1962, с. 141, 142, 207], дієприкметникових і, особливо, дієприслівникових зворотів та їх морфологічних репрезентантів, форм на -но, -то у складі безособових речень [Дроздовський 1961, с. 140, 146] тощо.

На базі діалектних текстів підтверджено і уточнено раніше зауважені у зв'язку з лакунарністю явища, напр., жіночі прізвища на -о (*Кова'ленко*) та на приголосний (*Слободен'ук*) можуть функціонувати тільки у формі Н.в.; синтетичні форми найвищого ступеня, що є результатом додавання до простої форми компаратива префікса *най-* (*най'старший*), у діалектних текстах трапляються значно рідше (в окремих ідіолектах відсутні), ніж аналітичні, представлені сполукою слова *самий* і форми звичайного ступеня прикметника (*самий крайн'ій*); використовується й особливий різновид аналітичного суперлатива, що є поєднанням синтетичного компаратива зі словом *самий*, напр.: *сама круп'н'іша*, *сама б'ідн'іша*; числівникові займенники *с'т'іл'ки* (*с'т'і'ки*, *с'т'іко*), *с'к'іки* (*с'к'іл'ки*, *с'к'іко*), що в літературній мові відмінюються як числівники (*два*, *три*, *чотири*), у діалектних текстах не змінюються, наближаючись до прислівникових. На основі діалектних текстів підтверджено низку спостережень В. П. Дроздовського, зокрема щодо активних дієприкметників і дієприслівників, а також дієслів майб. ч. недок. в., які в окремих текстах характеризують виключно аналітичні форми, що складаються з дієслова *бути* та основного дієслова у формі інфінітива (*ше буду рос'казуват'*; *л'уди будуть см'іят'а*), а синтетичних форм типу *сміятимуться* немає [Делюсто 2010]. Але найбільший дисонанс між моделлю літературної мови і реалізацією в діалектних текстах виявлено щодо форм словозміни числівників: у літературній мові – 10 типів парадигм, а в діалектному мовленні – вони майже незмінювані [Делюсто 2010, с. 202].

Вивчаючи граматику (насамперед морфологію) українських південнобессарабських говірок і на основі свідчень переважно цього рівня здійснивши їхню класифікацію і картографування, ми не могли не зауважити явищ *лексикалізації* і *фразео-*

логізації граматичних рис, що є специфічними проявами міжрівневої взаємодії.

Безумовно, поділ мовних одиниць за структурними рівнями не означає якоїсь прірви між ними. Аксиоматичним для мовознавства є твердження, що межі між мовними рівнями умовні, нестійкі і їхні одиниці активно взаємодіють. Лексика взаємодіє з граматику (морфологією і синтаксисом), оскільки саме у межах слова і речення реалізуються морфологічні ознаки. Фразеологічний же рівень визначається як проміжний між лексичним і синтаксичним, оскільки за формою фразеологічна одиниця завжди подібна до синтаксичної, а за значенням часто уподібнюється до лексичної, тому вже в межах визначення рівня закладена взаємодія лексики і граматики.

Лексикалізацію граматичних форм / явищ – прив'язку словозмінних типів до окремих лексем в діалектних ідіомах, закріплення граматичного явища за окремою лексемою, кількома лексемами, а не поширення її, скажімо, на весь модельований в НІММ парадигматичний тип констатуємо, напр., тоді, коли у говірці можуть не вживатися форми іменників І відміни на *-iv*, (*бaбiв, губiв*), але є *хaтiв*, або можуть не використовуватися форми на *-ей* (*губей, рукей*) натомість *зубей* – факт мови у цій говірці. Таке розуміння лексикалізації співвідносне із визначенням цього терміна у II значенні в енциклопедії «Українська мова»: «Обмеження в реалізації тих чи інших фонетичних, морфонологічних і морфологічних явищ певними словами (навіть окремим словом) без регулярного їх поширення на решту (більшість) однотипних у відповідному плані слів» [Українська мова 2007, с. 309].

Явище лексикалізації граматичних і фонетичних явищ відзначалося не лише дослідниками українських південнобессарабських говірок, і до того ж як явище системне [Дроздовський 1962; Муқан 1960], а й іншими лінгвістами, особливо тими, хто вивчав новожитні ареали. Так, укладачі «Атласу української мови» (АУМ), зокрема під час опрацювання матеріалу для III тому, не могли не зважити на це явище. Тому у вступі до III тому АУМ відзначено, що «своєрідність протікання мовних процесів у новостворених говорах ... виявилась у лексикалізованому характері багатьох фонетичних і граматичних явищ (нерідко кожне слово – репрезентант фонетичного чи морфологічного рівня має індивідуальний ареал поширення)» [Атлас української мови 2001, с. 9], що саме лексикалізація відразу ж позначилась на картах атласу, послабивши порівняно з двома першими томами атласу їхню інформативність, водночас до деяких карт розширився обсяг інформації, яку містять коментарі [Атлас української мови 2001, с. 9].

Яскравим прикладом важливості врахування лексикалізації граматичних і фонетичних рис задля вірогідного відбиття результатами досліджень мовних рис відзначених новожитних говірок є відмінності між інтерпретацією наслідків II палаталізації в описових працях середини ХХ ст. і АУМ.

В.П. Дроздовський і А.М. Муқан писали, що для більшості говірок ареалу властива втрата наслід-

ків II палаталізації, але це явище має лексикалізований характер. Це загалом істинно і для сьогоденного стану цих говірок. Так, усунення наслідків другої палаталізації в іменників I і II відміни було відзначене дослідниками як панівне (*Ол'г'і, о'чите'л'к'і, на н'і'чурк'і, на ру'к'і, Бала'них'і, у Тага'прог'і, у Я'лалух'і*) [Муқан 1969, с. 194], особливо стосовно чергування *к // ц' у I відміні*. Зіставлення щодо вияву цього явища в I (*на но'г'і, на р'ічк'і, у ст'р'іх'і, у Баи'тано'ж'і*) і II відміні чол. р. (*на 'бериг'і*), сер. р. (*на мо'ло'к'і*) уповажнювало дослідників на висновок, що іменники жін. р. це явище витримують майже послідовно, іменники ж чол. і сер. р. – факультативно [Дроздовський 1961, с. 148].

Ця фонетико-морфологічна риса була інтерпретована як стійка і надзвичайно поширена і в центральних південнобессарабських говірках, і в говірках усієї Ізмаїльщини, а також Одеських приміських районів «в мові всіх поколінь і особливо часто – в мові молодшого і середнього покоління» «не традиційна говіркова особливість», а, найвірогідніше, набута українцями досліджуваних говірок після їх населення на південнобессарабських землях, адже вони були переважно представниками тих українських говірок, «де чергування *г', к', х' // з', ц', с' е* і було нормою» [Дроздовський 1961, с. 148; Дроздовський 1962, с. 147–148], як порівняно нове явище в діалектній мові ареалу [Муқан 1960, с. 79]. Окрім мовлення старожилів, чергування були зауважені в поетичному фольклорі [Дроздовський 1961, с. 148; Муқан 1969, с. 194]. Діалектологи пояснюють усунення другої палаталізації в говорах української мови, зокрема південнобессарабському, тенденцією до уодноманітнення, вирівнювання звукового складу відмінюваних форм у межах основи, впливом російської та певною мірою й молдавської мов [Дзендзелевський 1952, с. 8; Дроздовський 1961, с. 148; Матвіяс 1964, с. 76; Муқан 1969, с. 194]. Цій тенденції і тепер властива значна варіантність і лексикалізація, напр., з-поміж форм Д.в., М.в. одн. іменників I відміни у говірці с. Скриванівка Тарутинського р-ну Одеської обл. зафіксовано: *на ру'ц'і і на ру'к'і, на до'роз'і і на до'рог'і*, але *дaти 'Вал'к'і, на 'ж'інк'і, у ст'р'іх'і* тощо. За лексикалізації помічено й лексико-граматичні закономірності – форми без чергувань у назвах сіл переважають в усіх говірках (*у Ми'хайл'івк'і / у Ми'хайловк'і, Гван'івк'і / Гвановк'і, у Мо'лог'і*). Найпомітніша в діалектному мовленні відсутність чергувань в I відміні, бо в II, окрім зауваженої факультативності цієї риси, одним із засобів уникнення чергувань у Д.в., М.в. є активізація форм з альтернативними флексіями *-у, -ов'і (-ови)* (не *на 'бериг'і а на бере'гу, на 'берегов'і*) [Колесников 2015б, с. 191–192].

Водночас АУМ подає інформацію по-іншому, зокрема карта № 50 «Вирівнювання основ на [г], [к] в іменниковій парадигмі (*дорога, ялинка*)» створює враження, наче наслідки II палаталізації в ареалі поширені. Це сталося тому, що наявність її перевірялася без урахування властивості говіркам лексикалізації. Знаючи про неї, треба було б суттєво розши-

рити перелік лексем для перевірки цього явища, як було зроблено пізніше [Колесников 2015а; 2015б; 2016], а одну із словоформ (*на ялинці*), за допомогою яких була зібрана інформація, варто було б замінити, оскільки ялинка – не поширена рослина у посушливому степовому ареалі побутування південнобессарабських, як і багатьох інших степових говірок, тому лексема на її позначення і не могла дати достовірних результатів перевірки прояву наслідків П палаталізації, натомість на відповіді респондентів міг вплинути літературний стандарт через мовний досвід діалектоносіїв, набутий під час навчання у школі, а також через радіо, інші ЗМІ.

Індивідуальна граматична / парадигматична поведінка лексем у діалектах, словозмінна нестійкість окремих лексико-граматичних розрядів, зокрема ономастикону (навіть добре відомих у говірках топонімів), числівників (неповнота реалізації словозмінних парадигм, лакунарність у відмінюванні), текстових трансформ і неоформ – явища, добре відомі і зрозумілі діалектологам [Гриценко 2013]. Недостатнє урахування лексикалізації П.Ю. Гриценко вважає однією з причин неповноти і несистемності граматичних описів у діалектології: у них зазвичай не враховано індивідуальну та нерегулярну словозмінну поведінку багатьох слів, що змушує говорити про необхідність аналізу максимально повного корпусу лексики [Гриценко 2013, с. 10]. Та й загалом, наразі усвідомлення того, що лексичний чинник відіграє суттєву роль у побудові синтаксичних конструкцій, у конфігурації граматичних категорій і їхній мовленнєвій реалізації знаходить дедалі більше відображення в різних типах граматичних описів [Гуреев 2009, с. 230].

Вивчаючи південнобессарабські українські говірки ми зауважили, що мало не кожна морфологічна риса в них потребує перевірки на лексикалізацію – не можна автоматично переносити, те чи інше закінчення, формант загалом, на весь парадигматичний тип за зразком НІММ. Це зумовило особливості питальника, куди ми заклали максимальну кількість лексем – репрезентантів певного морфологічного явища, та інтерпретації матеріалу, отриманої за його допомогою та шляхом спостереження над мовленням діалектоносіїв, над діалектними текстами.

Закономірно, що в умовах варіантності, що властива новожитим говіркам, активних динамічних процесів, стимульованих полігенністю говірок та інтерферентними умовами розвитку ідіомів, те чи інше діалектне морфологічне явище (морфема, формант) може виступати не лише не в кожному слові з переліку слів зіставлюваної моделі (НІММ), де це явище знаходить свій вияв, напр., в словах певного парадигматичного типу, а й не в будь-якому контексті і не в будь-якій функції та комунікативній ситуації. Усі ці явища можна схарактеризувати як контекстуальну, синтагматичну та комунікативну зумовленість прояву морфологічних рис, але вони не однакові.

Помічене нами в говірках явище закріплення звичайно архаїчних (для говірок) рис, генетичних маркерів, що поступово зникають у говірках, за пев-

ними фразеологізованими конструкціями отримало у нашому дослідженні назву *фразеологізація* граматичних явищ. Термін «фразеологізація граматичного явища» утворений за моделлю лексикалізація у П значенні, але явище це, порівняно з лексикалізацією, не є таким поширеним в ареалі. Нами зафіксовано один чіткий приклад власне фразеологізації, коли маркер діалектної генези говірок буковинсько-подільського (північнобессарабського) діалектного типу – частка *най*, фіксована в середині ХХ ст. ще у вільному вжитку, зараз активно використовується мовцями деяких із цих говірок (с. Петрівка Тарутинського р-ну Одеської обл. с. Височанське Тарутинського р-ну Одеської обл.) лише у складі стійкої вигуквої конструкції типу *най бог милуй, най гощ'под' милуйе, най бог прос'тит*, за переважно-го уживання в усіх інших контекстах інтегральної для ареалу форми *хай, нехай* (*хай / нехай спит, хай робл'а на с'воюу голову*). Функційна диференціація варіантів простежується й у випадку усичення стійкої синтагматичної структури (*такий голод бууш'о най бог...*).

Синтагматична зумовленість морфологічних форм знаходить прояв і в інших спостережених фактах. Зокрема, у *функційній зумовленості* форм, залежності прояву граматичних явищ від *комунікативної* ситуації тощо, докладніше див. [Колесников 2015б]. Усі факти такого плану засвідчують динамічні явища і те, що їхня трансформація (*май на мей, чулишти на ви чули*, Кл. в. на Н.в., *йї'ден на о'дин, най на хай, на руц'і на на рук'і* тощо) в українських південнобессарабських говірках не завершена. Водночас, часто такі явища викликають конфлікт свідчень діалектних текстів (фіксоване невимуслене мовлення діалектоносія) і програми і вони пов'язані з таким конфліктом. Їх об'єднує те, що ці риси не знаходяться на поверхні морфологічної системи – їх треба вишукувати, залучаючи міжрівневі зв'язки мовної структури. Ці риси південнобессарабських говірок не вдалося би описати, якби вони не були закладені у програму, реалізуючи ті аспекти настанови на повноту опису, що стосуються ще й згаданої вже необхідності виходу за межі ізольованої словоформи, урахування при морфологічному описі синтагматичних зв'язків, посилення уваги до синтагматики морфологічних форм під час прогнозування і здійснення польового обстеження діалектів [Гриценко 2013, с. 29–31].

Висновки. Отже, на нашу думку, парадигмологія на сучасному етапі розвитку граматики задля розв'язання визначених завдань потребує інтеграції знань з теоретичної граматики, комп'ютерної, комунікативної лінгвістики, діалектології, соціолінгвістики та інших лінгвістичних дисциплін, а також семіотики. Об'єктом її вивчення має бути визнана система парадигм конкретних ідіомів як білатеральних структур (з урахуванням взаємозв'язку системи форм і значень), у яких має бути зіставлений весь репертуар не лише словоформ, але й граматичних значень, а одним з основних прийомів дослідження парадигм має стати функційний аналіз від форм до значень і від значень до форм. Під час опису кон-

кретних комунікативних систем для внесення певної форми в парадигму обов'язковою є її фіксація в текстах; для модельованих (та оказіональних) форм має бути зазначений характер модельованості. Також мають бути враховані міжрівневі зв'язки з лексикологією, фразеологією, залежність прояву явищ парадигмології від синтагматики і комунікативної ситуації, градуальність мовної структури і граматики зокрема, а також факти синтагматичної парадигматики.

ю, фразеологією, залежність прояву явищ парадигмології від синтагматики і комунікативної ситуації, градуальність мовної структури і граматики зокрема, а також факти синтагматичної парадигматики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови: в 3 т. Т. 3. Київ: Наукова думка, 2001. 266 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна грамика української мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 255 с.
4. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140000 тис. слів / Відп. ред. Н.Ф. Клименко. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
5. Грищенко П.Е. Грамматический портрет диалекта. *Исследования по славянской диалектологии*. 2013. Вып. 16. С. 9–36.
6. Гуреев В.А. Изменение канона грамматического описания. *Горизонты современной лингвистики. Традиции и новаторство*: Сб. в честь Е.С. Кубряковой. Москва, 2009. С. 225–231.
7. Дарчук Н.П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання текстів). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 351 с.
8. Делюсто М.С. Грамика говірки у світлі тексту : дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2010. 235 с.
9. Дзендзелевский И.А. Украинские говоры нижнего Поднестровья: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)». Одесса, 1952. 15 с.
10. Дроздовський В.П. Південнобессарабські українські говірки. *Праці Х республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 132–155.
11. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... кандидата філол. наук: 661 / Київський держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 1962. 473 с.
12. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). Київ: Інститут системних досліджень освіти, 1993. 343 с.
13. Колесников А.О. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю. Ізмаїл: ІРБІС, 2016. 168 с.
14. Колесников А.О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл: «СМІЛ», 2015а. 676 с.
15. Колесников А.О. Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Інститут укр. мови НАНУ. Київ, 2015б. 493 с.
16. Колесников А.О. Синтагматична парадигма категорії числа морфологічно недостатніх іменників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Одеса, 2000. 18 с.
17. Логвин В.П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини. *Територіальні діалекти і власні назви*. Київ, 1965. С. 33–43.
18. Матвіяс І.Г. Називний, родовий, давальний і місцевий відмінки однини іменників. *Українська діалектологія і ономастика*. Київ, 1964. С. 64–79.
19. Муқан А.М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови. *Українська діалектна морфологія*. Київ, 1969. С. 191–199.
20. Муқан А.М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. ... кандидата філол. наук: 661 / Глухівський держ. пед. ін-т. Глухів, 1960. 291 с.
21. Плуґян В.А. Общая морфология: Введение в проблематику: Учебное пособие. Изд. 2-е, исправленное. Москва: Едиториал УРСС, 2003. 384 с.
22. Сучасна українська мова. Морфологія: підручник / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. 524 с.
23. Українська мова. Енциклопедія. 3-є вид. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. 856 с.

REFERENCES

1. Atlas ukrainsoi movy: v 3 t. (2001) [Atlas of the Ukrainian Language in 3 t.] T. 3. Kyiv: Naukova dumka. 266 s. [in Ukrainian].
2. Vykhovanets I.R., Horodenska K.H. (2004) Teoretychna morfolohiia ukrainsoi movy: Akademichna hramatyka ukrainsoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language. Academic grammar of the Ukrainian language]. Kyiv: Univ. vyd-vo «Pulsary». 400 s. [in Ukrainian].
3. Vykhovanets I.R. (1988) Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Parts of speech in semantical and grammatical aspects]. Kyiv: Naukova dumka. 255 s. [in Ukrainian].
4. Hramatychnyi slovnyk ukrainsoi literaturnoi movy (2011) [The grammar dictionary of the Ukrainian literary language]. Slovozmyna: Blyzko 140 000 tys. sliv / Vidp. red. N.F. Klymenko. Kyiv: Vydavnychiy Dim Dmytra Buraho. 760 s. [in Ukrainian].

5. Gricenko P.E. (2013) Grammaticheskiy portret dialekta [The grammar profile of a dialect]. *Issledovaniya po slavyanskoj dialektologii*. Vyp. 16. S. 9–36 [in Russian].
6. Gureev V.A. (2009) Izmenenie kanona grammaticheskogo opisanija [Modification of grammatical description canon]. *Gorizonty sovremennoj lingvistiki. Tradicii i novatorstvo: Sb. v chest E.S. Kubryakovoy*. Moskva. S. 225–231 [in Russian].
7. Darchuk N.P. (2008) Kompyuterna linhvistyka (avtomatychne opratsiuvannia tekstiv) [Computational linguistics (automatic processing of the texts)]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet». 351 s. [in Ukrainian].
8. Deliusto M.S. (2010) Hramatyka hovirky u svitli tekstu [Grammar of a dialect on the basis of the dialectal text]: dys. ... kandydata filol. nauk: 10.02.01 / Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. Kyiv. 235 s. [in Ukrainian].
9. Dzendzelevskiy I.A. (1952) Ukrainskie govory nizhnego Podnestrovyia [The Ukrainian dialects of the Lower Dniester]: PhD the author's abstract: 661. Odessa. 15 s. [in Russian].
10. Drozdovskiy V.P. (1961) Pivdenobessarabski ukraïnski hovirky [The Ukrainian Southern-Bessarabia dialects]. *Pratsi X respublikanskoï dialektolohichnoi narady*. Kyiv. S. 132–155 [in Ukrainian].
11. Drozdovskiy V.P. (1962) Ukraïnski hovirky Bessarabskoho Prymorïa [The Ukrainian dialects of the Bessarabia Seaside]: dys. ... kandydata filol. nauk: 661 / Kyivskyi derzh. un-t im. T.H. Shevchenka. Kyiv. 473 s. [in Ukrainian].
12. Zahnitko A.P. (1993) Systema i struktura morfolohichnykh katehorii suchasnoi ukraïnskoï movy (problemy teorii) [The system and structure of morphological categories in modern Ukrainian language (theoretical problems)]. Kyiv: Instytut systemnykh doslidzhen osvity. 343 s. [in Ukrainian].
13. Kolesnykov A.O. (2016) Atlas ukraïnskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [Atlas of the Ukrainian dialects spread between the Danube and the Dniester rivers]. Izmail: IRBIS. 168 s. [in Ukrainian].
14. Kolesnykov A.O. (2015a) Morfolohiia ukraïnskykh pivdenobesarabskykh hovirok: heneza i dynamika [The morphology of Ukrainian South-Bessarabia dialects: origin and dynamics]. Izmail: «SMYL». 676 s. [in Ukrainian].
15. Kolesnykov A.O. (2015b) Morfolohiia ukraïnskykh hovirok mezhyrichchia Dnistra i Dunaiu [The morphology of Ukrainian dialects spread between the Dniester and the Danube rivers]: dys. ... d-ra filol. nauk: 10.02.01 / Instytut ukr. movy NANU. Kyiv. 493 s. [in Ukrainian].
16. Kolesnykov A.O. (2000) Syntahmatychna paradyhmatyka katehorii chysla morfolohichno nedostatnykh imennykiv [Syntagmatic paradigmatics of a category of number of morphologically defective nouns]: PhD the author's abstract: 10.02.01. Odesa. 18 s. [in Ukrainian].
17. Lohvyn V.P. (1965) Morfolohichna systema hovirok nyzhnoi pravoberezhnoi Naddnistrianshchyny [The morphological system of the Ukrainian dialects of the Lower Right-bank Dniester]. *Terytorialni dialekty i vlasni nazvy*. Kyiv. S. 33–43 [in Ukrainian].
18. Matviias I.H. (1964) Nazyvnyi, rodovyi, davalnyi i mistsevyi vidminky odnyiny imennykiv [Nominative, genitive, dative and prepositional cases of singular nouns]. *Ukraïnska dialektolohiia i onomastyka*. Kyiv. S. 64–79 [in Ukrainian].
19. Mukan A.M. (1969) Variantnist form u deiakykh novostvorenykh hovorakh ukraïnskoï movy [Variance of forms in some new-lived dialects of the Ukrainian language]. *Ukraïnska dialektna morfolohiia*. Kyiv. S. 191–199 [in Ukrainian].
20. Mukan A.M. (1960) Ukraïnski naddunaïski hovirky. Fonetyko-hramatychni osoblyvosti [The Ukrainian Higher Danube dialects. Phonetic and grammatical peculiarities]: dys. ... kandydata filol. nauk : 661 / Hlukhivskyi derzh. ped. in-t. Hlukhiv. 291 s. [in Ukrainian].
21. Plungyan V.A. (2003) Obshchaya morfolohiia: Vvedenie v problematiku [General Morphology: introduction to problems]: Uchebnoe posobie. Izd. 2-e, ispravlennoe. Moskva: Editorial URSS. 384 s. [in Russian].
22. Suchasna ukraïnska mova (2013) [The Modern Ukrainian Language]. Morfolohiia: pidruchnyk / Za red. A.K. Moisienka. Kyiv: Znannia. 524 s. [in Ukrainian].
23. Ukraïnska mova. Entsyklopediia (2007) [The Ukrainian Language. Encyclopedia]. 3-ye vyd. Kyiv: Vyd-vo «Ukr. entsykl.» im. M.P. Bazhana. 856 s. [in Ukrainian].

PARADIGMOLOGY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: TASKS, PROBLEMS, INTERLEVEL RELATIONS

Abstract. The article deals with the tasks and problems of the paradigmology as a branch of morphology, which investigates morphological paradigms due to relations of this linguistic level with other ones. On the example of information of literary and dialectal forms of the Ukrainian language (e.g. the Ukrainian Southern Bessarabia dialects) the author highlights desirability of morphological paradigms studying on the principles of multidisciplinary approach, complex application of such tools as collection and analyzing the material with the help of questionnaire and dialectal textography. It is considered that in this case we need to use semiotic approach to the morphological paradigm as bilateral structure, pay attention to imbalance between the system of meanings and forms in it. The compulsory fixation of paradigm forms in the dialectal texts of research idioms is very important (because the modelling, the suggestion about a certain form in the case of its absence in the dialectal texts basing only on the language sense of linguist can misrepresent the data about dialect, make it unreliable; the author also proposes term «lacuna paradigm» instead of traditional «defective paradigm», «incomplete paradigm»). Scientists should take into account cross analysis from the forms to the meanings and from the meanings to the forms, modelling and contrasting

the patterns of different language forms and idioms (the author establishes the facts of discrepancy between the morphological paradigms' patterns in the literary standard and in the patois in investigated dialects, in particular, the presence of paradigm form in the dialect in the case of its incompleteness in the literary model, for example, the declension of unchangeable nouns, and lacuna paradigm forms in the dialect in the case of its completeness in the literary standard, for example, the declension of numerals), paradigmology's relations with other levels, dependence of morphological paradigmatic phenomena's realization from syntagmatic functioning and communicative situation. With regard to the latter, the author identifies in investigated dialects facts of lexicalization (in particular, consequence of the second palatalization: *на руц'і* and *на рук'і*), phraseologization (the presence of particular variants *хай / най*), syntagmatic and communicative causation of morphological phenomena (for example, the functioning of vocative, some numeral (*йі'ден* and *о'дин*) and verb (*чули* and *ви чули*) forms).

Keywords: paradigm, grammar, morphology, dialect, defectiveness, incompleteness, lacuna paradigms.

© Колесников А., 2020 р.

Андрій Колесников – доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Ізмаїл, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-8365-7598>

Andriy Kolesnykov – Doctor of Philology, Head of the Ukrainian Language and Literature Department, Izmil State University of Humanities, Izmil, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-8365-7598>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕГАТИВНИХ РИС ЛЮДИНИ В ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 81'282'373.72

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).190-196

Колесник Л. Фразеологізми на позначення негативних рис людини в покутсько-буковинських говірках; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. Дослідження з фразеології завжди зберігають свою актуальність, адже у фразеологізмах сконденсовано не лише номінативний потенціал діалектного слова, а й образне мислення діалектоносіїв, їхні світоглядні уявлення, народний гумор та іронічне ставлення до суспільних недоліків та особистих вад. Однак діалектні фразеологізми на позначення негативних рис характеру людини в покутсько-буковинських говірках досі ще не були об'єктом докладного опису, що визначає актуальність запропонованого дослідження.

Мета статті – проаналізувати фраземи, які негативно характеризують особу як об'єкт номінації в покутсько-буковинських говірках.

Досягнення цієї мети передбачало встановлення основних типів таких фразеологізмів; з'ясування кореляції їхньої семантики і форми та ролі діалектної лексики у формуванні їхнього негативного оцінного значення.

Для реалізації поставлених завдань застосовано комплексний підхід, що полягав у використанні не лише словникових матеріалів, а й діалектних текстів, вільних спонтанних висловлювань, у яких найкраще розкрито семантику фразем, іноді – історію їх постановки в говірці.

Буковинська фразеологія різноманітна за формами представлення: фразеологізми, сталі народні порівняння, паремії, які можуть зазнавати структурного варіювання та фонетичних змін.

У статті проаналізовано оцінну фразеологічну номінацію нерозумної та скупкої людини в покутсько-буковинських говірках. На широкому емпіричному матеріалі (дані словника та записи автора зі 102 говірок окресленого ареалу) описано типи таких номінативних одиниць, зокрема зосереджено увагу на моделях, що утворюють значення 'прикидатися дурним', проаналізовано евфемізми на позначення нерозумної людини.

Діалектні фраземи корелюють із літературними формами, їх вживають для підсилення емоційності, вираження позитивної чи більшою мірою негативної оцінки. Важливе значення у формуванні оцінної семантики, розуміння сенсу та стилістичних відтінків висловлювання має знання діалектної лексики та оперування нею. Низка надійних відповідників до проаналізованих мовних одиниць зближує буковинську фразеологію як із суміжними й віддаленими діалектами, так і з українською літературною мовою.

Ключові слова: діалект, говірка, фразеологізм, характерологічна лексика, негативна оцінка, покутсько-буковинські говірки.

Постановка проблеми. Дослідження фразеології – це та ланка в діалектології, яка ніколи не втрачає своєї актуальності, адже у фразеологізмах сконденсовано не лише номінативний потенціал діалектного слова, а й образне мислення діалектоносіїв, їхні світоглядні уявлення, народний гумор та іронічне ставлення до суспільних недоліків, особистих вад. Водночас складність досліджень полягає в тому, що зібрати такий діалектний матеріал важко. Адже не завжди можливо задати всі можливі параметри в питальнику, не кожен навіть «ідеальний» інформант оперує великою кількістю фразеологізмів; їхня частка в діалектних тестах також не є дуже високою. Однак саме в текстах, зокрема, у вільному спонтанному висловлюванні, найкраще розкривається їхня семантика. Тому дослідникам часто доводиться поєднувати різні методи записування матеріалу, що закономірно потребує тривалого часу.

Діалектні фразеологізми як оцінні засоби негативних рис вдачі людини в покутсько-буковинських говірках ще не були предметом докладного вивчення й опису, що зумовлює актуальність запропонованої статті.

Аналіз досліджень. Фраземіку української літературної мови в контексті когнітології та лінгво-

культурології дослідила Н.Ф. Венжинович. Окрему увагу в монографії присвячено вираженню у таких формах в українській літературній мові позитивної та негативної характеристики вчинків людини, її зовнішнього вигляду, фізичного та емоційного стану, її почуттів, переживань [Венжинович 2018].

Попри складність вивчення діалектних фразеологізмів, в українській діалектології є низка надійних джерел таких мовних говіркових одиниць із різних регіонів України: Східної Слобожанщини¹, Середнього Полісся [ФСГЖ], Західного Полісся й західної частини Волині та суміжних територій [НВЗП; СФЗП], Південної Волині [МФС], Поділля [МСПП], Лемківщини¹. У теоретичному аспекті досліджено східноукраїнську фразеологію [Ужченко 2003], фраземіку західноподільських [Коваленко 2011], гуцульських [Олійник 2002] та лемківських говірок [Ступінська 2000].

Довший час зразки буковинської фразеології можна було віднайти в окремих словникових статтях Словника буковинських говірок [СБГ] і наукових працях Н.Д. Бабич [Бабич 1972; 1994], М.В. Скаб [Скаб 2011]. На сучасному етапі фраземне багатство буковинських говірок узагальнено у виданні «Фразеологізми та паремії Чернівеччини» (2017) [ФПЧ].

Зацікавлення фразеологізмами, що характеризують риси людини, постало з індивідуального дослідження оцінної діалектної лексики покутсько-буковинських говірок [Колеснік 2016] та із спостережень над теоретичними питаннями діалектного варіювання, що стосується не лише лексем, а й номінативних засобів, які корелюють зі словом: номінативних словосполучень, фразем, пропозитивних номенів, адже «розширення поняття номінації відбувається як через ширше розуміння її змістовного аспекту, так і через ширше розуміння засобів номінації в їх формально-структурному аспекті» [Гак 1999, с. 313].

Мета статті – проаналізувати фраземи, які негативно характеризують особу як об'єкт номінації в покутсько-буковинських говірках.

Досягнення цієї мети передбачало розв'язання таких **завдань**: 1) сформулювати корпус фразеологізмів із негативно-оцінною семантикою з покутсько-буковинських говірок; 2) установити основні типи таких фразеологізмів; 3) простежити кореляцію їхньої семантики і форми; 4) з'ясувати роль діалектної лексики у формуванні негативного оцінного значення фразеологізму.

Для розв'язання цих завдань використано загальнонаукові **методи** аналізу, синтезу та порівняння. Матеріалом дослідження стали власні записи автора, зібрані упродовж 2009–2017 рр. із 102 н. пп. Північної Буковини та Покуття (у тексті – ЗА), та записи вчителя української мови та літератури О.В. Піцик із рідної говірки с. Южинець Кіцманського району Чернівецької області (в тексті – ГЮ). Корпус аналізованих фразеологізмів також сформовано методом суцільної вибірки із матеріалів «Фразеологізми та паремії Чернівецьчини» та статей Н.Д. Бабич.

Виклад основного матеріалу. Характеристика людини – один із основних аспектів, де проявляється оцінна номінація, оскільки «оцінка представляє людину як мету, на яку спрямований світ» [Шаховський 1998, с. 62]. Вона може бути виражена різними номінативними засобами, більшість із яких є експресивно-оцінними, адже «експресивність – складна, узагальнена, мовна, семантична категорія ... вона може втілюватися в одиницях різних рівнів, хоч їх значущість далеко не однакова» [Бойко 2005, с. 76].

Фразеологізми, які характеризують людину за зовнішністю й рисами вдачі, становлять значну частку всього мовного багатства покутсько-буковинських говірок. За широкого підходу до розуміння фразеологізмів укладачі матеріалів залучили до них паремії і стали народні порівняння. Як зазначив В.М. Мокиєнко, «включення їх в одну з найдинамічніших структурно-семантичних частин загальної фразеологічної системи виправдане вже самою природою порівняння. Воно – не просто спосіб найменування довкілля, а й досить яскравий засіб його оцінки. Порівняння експресивне, воно наочно, образно характеризує людину, явища природи, побутові ситуації. Саме образність і яскравість зумовлюють перевагу економного й точного порівняння над довгим і неконкретним описом»

[Мокиєнко 2016, с. 37]. У статті зосередимо увагу на фраземах, що номінують нерозумну й скупку людину.

Узагальнене значення 'погана вдача' втілене у фраземах: *вродися (вродиси, вродиса) та вдайся (вдайси, вдайся)* [ФПЧ, с. 281], *дріт пряде*, хто (переважно про люту жінку, дівчину) [ФПЧ, с. 84], *(їх) чорт обминає* [ФПЧ, с. 84], *злости повні кости* [ФПЧ, с. 294], *має жуки (шпака, мухи) в голові* 'мати поганий характер, бути диваком; про невірноважену людину' [ФПЧ, с. 130], порівняннями *як (ек) (ніби, мов) циркулянка (циркулярка)* 'про жінку, яка має поганий характер, любить сварити свого чоловіка' [ФПЧ, с. 267] (*циркулярка* – розм. 'циркулярна пилка' [СУМ 11, 218]^{III}), *скажений (лютий), як (ек) (ніби, мов) оса (шершень) [у спасівку]* (часто про жінку, дівчину) [ФПЧ, с. 253].

Натомість у мовній картині світу буковинців побутує уявлення, що *доброму всюди (скрізь) добре* [ФПЧ, с. 288], *доброму всюди панить* [ФПЧ, с. 288], *добрю людину бджола не кусає* [ФПЧ, с. 288], адже добра людина *не (ни) зобидить мухи (мурашки)* [ФПЧ, с. 149], *її хоч до рани прикладай* [ФПЧ, с. 221]. Властивість людини йти на компроміси задля загального добра втілено у висловлюваннях *хоч (хоть) свічки ліпи* [ФПЧ, с. 222], *хоч (хоть) хліб (пиріг) [із него] міси* [ФПЧ, с. 222], *овеча натура* 'про безхарактерну людину' [ФПЧ, с. 165], сталому порівнянню *як (ек) (ніби, мов) віск* 'м'який характер' [ФПЧ, с. 235]. Однак діалектоносії зазначають, що *иче тої с'а не ўро'диў / а'би ўс'ім дого'диў* (ГЮ). На думку мовців, деякі фраземи, вжиті з відповідною інтонацією, набувають протилежного значення, пор.: *та'кий 'добрий / хоч до 'рани прикла'даї* 'дуже добрий', ірон. 'дуже поганий' (ГЮ).

Фраземи, які вплетено в контекст ширшого висловлювання, мають потенційно більшу експресивність, оскільки стають способом творення різних стилістичних прийомів: від наївного жарту до їдкового сарказму.

Широкий діапазон таких мовних одиниць представлено у відображенні полярних рис 'розумний' / 'дурний'. Хоча їх більшою мірою використовують для позначення негативних рис, вихідною точкою є позитивна характеристика. Розумну людину описують висловлюваннями, у яких носієм оцінної семантики є дієслівний компонент: *не (ни) в тім 'я (потилицю) битий* 'розумний, тямущий, кмітливий' [ФПЧ, с. 148], *в голову не (за)битий* 'розумний, розвинений' [ФПЧ, с. 49], *не пальцем роблений* 'спритний, розумний' [ФПЧ, с. 152], *не ликом шитий* 'тямущий, розумний, кмітливий' [ФПЧ, с. 150], *має голову на плечах* 'розумний, винахідливий' [ФПЧ, с. 129], *має капамінте* 'розумний, має розум в голові' [ФПЧ, с. 131] або антоніми (розумний (мудрий) / дурний, хитрий) протиставлені в одному образному висловлюванні: *краще (ліпше, легше) з розумним загубити, чим (як, ек, ніж) з дурним (з)найти* [ФПЧ, с. 300; ГЮ] (пор. зах. пол. з розумним легше згубити, як з дурним знайти [СФЗП, с. 160]), *два хитрих мудрого не переважають (переважають)* [ФПЧ, с. 285],

розумний послухає й дурного, а дурний – нікого [ФПЧ, с. 324], де дурень байдикує, там мудрий газдує [ФПЧ, с. 286], де дурний забіжить (забіжить), там розумний поволи зайде [ФПЧ, с. 286].

Однак надмірне хизування розумом розцінюють негативно: як зверхність, зарозумілість тощо, пор. висловлювання *всі розуми поїсти*, ірон. ‘про зверхню людину, яка думає, що все знає’ [ФПЧ, с. 62, с. 175], пор., *поїй ус і рузуми* ‘зарозумілий чоловік’ (ЗА), *багато розуму з’їв* ‘тс.’ (ЗА) (пор., зах. пол. *такий розумний, що аж дурний* [СФЗП, с. 160]).

Іронічними є й такі фразеологізми, у яких лексема *розумний* позначає нерозумну людину: *розумний як (єк) Беркові штани* ‘дурень’ [ФПЧ, с. 233], *розумний (вчений) як (єк) (ніби, мов) довбня (дривітня, пень)* ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 240], *розумний (учений) як (єк) (ніби, мов) Соломонів патинок (патичок)* ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 261] (*патінок* ‘тапок’ [СБГ, с. 261]), *розуму за чотирьох (штирьох)* дурних ‘про нерозумного’ [ФПЧ, с. 193], *розуму, як штири носили, а двоє топтали* ‘тс.’ [ФПЧ, с. 193].

Комплекс фразеологізмів на позначення нерозумної людини кількісно є одним із найбільших. Такі висловлювання мають різноманітні стилістичні відтінки: пом’якшеної негативної оцінки, жарту, насмішки, іронії, глузування й зневаги, напр., зменшено-пестливі суфікси її дещо пом’якшують у висловлюванні *раденький, що дуренький* [ФПЧ, с. 188], надають йому жартівливого відтінку; *н’ї бе / н’ї ме / н’ї кукур’їку* ‘дурний, тупий’ (ГЮ), ірон. *дур’ому не сумно (скушино) і самому* ‘про не зовсім адекватних людей’ (ГЮ), ірон. *дай, Боже, й курці розум!* ‘про нерозумну жінку’ [ФПЧ, с. 284], згуб. *дурний (нерозумний) аж світиться (світиси, світиса)* ‘дуже дурний’ [ФПЧ, с. 33], *дурний родийс’а / дурний і умре* (ГЮ).

Віднаходимо лише одну позитивну оцінку із компонентом дурний: *дурний (лютий, урваний) до роботи* ‘енергійний, дуже працьовитий’ [ФПЧ, с. 84] (пор., зах. пол. дурний до роботи ‘про працьовиту людину’ [СФЗП, с. 387]). Серед таких фразем поширена значна кількість евфемізмів: *слабій на голову* (ЗА) (однак зафіксовано й *дурний на голову* ‘дивакуватий, нерозумний’ [ФПЧ, с. 84]), *неповна розуму* ‘розумово обмежений, ненормальний і т.ін.; дурнуватий’ [ФПЧ, с. 154], *інвалід (каліка) на голову* ‘нерозумний, душевнохворий’ [ФПЧ, с. 105], пор. також паремії: *нема розуму – щитай каліка* [ФПЧ, с. 312], *не (ни) той каліка, що без руки, а той, що без голови* [ФПЧ, с. 315]), *на голову шкандибас* ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 138], *не всі дома* ‘про дурного, недоумкуватого’ [ФПЧ, с. 147], *нема ус’їх дома* ‘тс.’ (ЗА) (пор., середн. пол. *не всі вдома і на ніч не сходяться* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 231], низку евфемізмів із початком *нема всіх дома...* в сх. слоб. говірках [МЕФС, с. 98–100]), *нема (нима) (не вистачає, бракує) клепки [в голові]* ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 150; ЗА] (пор. зах. пол. *йак нема кланк’ї, то й не ўстāv’їш* ‘дурний’ [НВЗП, с. 56] і ще 11 фразем із опорним словом *клепка*, докладно див. [СФЗП, с. 214], середн. пол. *без десяти (сьомої) клепки в голові* ‘дурний’ [ФСГЖ, с. 228], *дев’яносто девять, а однієї не хватає* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 229], *клепки порозсихалися* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 230],

клепок не хватає ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 230], *не всі клепки в голові* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 231], *вискочили клепки* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 228], сх. слоб. *клепка випала; клепка не варить; клепку з голови загубити* ‘тс.’ [МЕФС, 97–98]), *хл’бує (бракує) третій дошки* ‘тс.’ (ЗА), *не (ни) має смальцю в голові* ‘тс.’ [ФПЧ, с. 152] (пор., півд. вол. *не мати лбоу в голові*, зневажл. ‘бути дурним’ [МФС, с. 60]), *не має дзуд’їу ў голов’ї* ‘тс.’ (ЗА), *не має добитку* ‘тс.’ (ЗА), *має мінти в голові* ‘про дивну людину’ [ФПЧ, с. 131], пор. *мінтити* ‘втрачати розум’ [СБГ, с. 291] (*мінта* – знев., перен. ‘клепка’ [СБГ, с. 291]), *сім до дев’ять не вистачає* ‘про дивака’ [ФПЧ, с. 199], *мішком прибитий (шарнений) [по голові]* ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 134] (пор., півд. вол. *мішкóm [з-за угла] пришиблений*, грубо. ‘тс.’ [МФС, с. 85], середн. пол. *з-за угла мішком прибитий* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 230]), сх. слоб. *пильним (пустим) мішком прибитий (пришкварнутий) з-за вугла* ‘тс.’ [МЕФС, с. 100, с. 102]), *прибитий кагло*, згуб. ‘дурнуватий’ [ФПЧ, с. 180; СБГ, с. 181] (тут *кагла* ‘чад’ [СБГ, с. 181]), *с:унуўси з соломи* (ЗА) (пор., поділ. *зсунувся з клепки, як пес з соломи* ‘зійшов з розуму’ [МСПП, с. 72]), *дурний піп хрестив* ‘дуже дурний’ [ФПЧ, с. 84], *туман вісімнадцятий (вісімнацітий)* ‘про нерозумну людину’ [ФПЧ, с. 212], *туман туманом* ‘тс.’ [ФПЧ, с. 212]. Подібні відповідники з інших говірок свідчать про загальнодіалектну тенденційність цього явища [Леснова 2004, с. 47; МЕФС, с. 86].

Гіперболізована негативна характеристика виявлена в різноманітних за формою й наповненням порівняннях: *тупий, як (єк) (ніби, мов) [сибірський (сибірський)] валянок (валінок)* ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 212] (пор., поділ. *дурний (тупий) як (сібірський) валянок* ‘дуже дурний’ [МСПП, с. 22], зах. пол. *дурний, як валянок битий* [СФЗП, с. 63]), *як (єк) (ніби, мов) чобіт* ‘тс.’ [ФПЧ, с. 267; ЗА] (пор., зах. пол. *дурний, як дірваний (порваний) чобіт* [СФЗП, с. 497–498]), *тупий як (єк) (ніби, мов) пробка (пропка)* ‘тс.’ [ФПЧ, с. 213, с. 257], *дур’ний йак пен* [ЗА; ФПЧ, с. 254], *тупий як (ніби, мов) клевец* ‘дуже тупий’ [ФПЧ, с. 245] (*клевец* ‘молоток’ [СБГ, с. 208]), *як (єк) (ніби, мов) слуп (стовп)* [ФПЧ, с. 260; ЗА]. Компонентами таких порівнянь можуть бути слова, які втрачають або вже втратили первісне значення, їх вживають лише як оцінні: *як (єк) (ніби, мов) той флютор* ‘дурень’ [ФПЧ, с. 263] (*флютор* заст., рідк., знев. ‘дурень’ [СБГ, с. 595]), *як (єк) (ніби, мов) штурба* ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 268] (лексема *штурба* не зафіксована в СБГ).

У пареміях виражена негативна оцінка особи, її дій, учинків: *дай дурневі (дурньови) макогона, то він і вікна поб’є* [ФПЧ, с. 285], *дай дурному ніж, він си заріже* [ФПЧ, с. 285], *дурний і в Києві розуму не купить* [ФПЧ, с. 290], *дурному водно весело* [ФПЧ, с. 290], *дурному не скушино й самому* [ФПЧ, с. 290], *дурному море по коліна* [ФПЧ, с. 290].

Негативна характеристика нерозумної людини в покуцьсько-буковинських говірках широко представлена у фраземах, оформлених за зразком: *грати кого, що* ‘удавати із себе дурня’: *грати варіята (дурня)* [ФПЧ, с. 69] (*варія’т* 1. ‘божевільний, скажений’, 2. ‘нестриманий, запальний’ [СБГ,

с. 47], пор., *робити / зробити з тата варіята* ‘вводити в оману когось’ [ФПЧ, с. 190; СБГ, с. 47]), *грати Галі (Дьордія)* [ФПЧ, с. 69], *грати маренича* [ФПЧ, с. 69], *грати кіна* [ФПЧ, с. 69], *грати грека* [ФПЧ, с. 69], *грати окуня* [ФПЧ, с. 70]; **робити з кого, чого** ‘тс.’: *робити / зробити з себе Гакмана (Юзя)* (Гакман – єврейське прізвище) [ФПЧ, с. 190]; **(робитися) ким, чим** ‘тс.’: *робитися (робитиси) Іваном (Дьордієм, Нуфрієм)* [ФПЧ, с. 192]; **крутити кого** ‘тс.’: *крутити юра* [ФПЧ, с. 120]; **клеїти кого [із себе]** ‘тс.’: *клеїти (корчити, включати) [із себе] дурня (дурника)* [ФПЧ, с. 114]; **рубати кого** ‘тс.’: *рубати лебедя* [ФПЧ, с. 194]; **притворятися ким, чим** ‘тс.’: *жарт. притворитися шлангом* [ФПЧ, с. 182].

Нерозумну людину називають також сталі висловлювання парної структури: *ан’і туд’а не попустиши / ан’і туд’а ни’н’іди* ‘нерозумний, нездатний до роботи’ (ЗА), *н’і шиши / н’і пороти* ‘тс.’ (ЗА).

Чималою в покутсько-буковинських говірках є група фразеологізмів на позначення надмірно ошадливої, скупі людини. Скупі людину називають фразеологізмами, в основі яких оцінний прикметник *скупий* або синоніми до нього: *скупий два рази платит* [ФПЧ, с. 326], *скупий більше платит, [а лінивий більше робит]* [ФПЧ, с. 326], *захланному і в пеклі мало* [ФПЧ, с. 293]. Гіперболізована негативна характеристика втілена в пареміях: *за копійку пожене козу до Бояня (Боян)* [ФПЧ, с. 292], *такий скупий, що не дав би каменя голову потовчи* [ФПЧ, с. 329], (пор. півд. вол. [і] *крішки [хліба] не випросиши* у кого, ірон. ‘тс.’ [МФС, с. 19–20]), *зімою (взимку) снігу не дасть* [МЕФС, с. 88]), згруб. *за копійку у церкві пердне* [ФПЧ, с. 292; ЗА] (пор., середн. пол. *за копійку у церкві пердне* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 328], *за копійку з дзвіниці на борону сицбне, а за дві в церкві пердне* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 328], сх. слоб. *за копійку з церкви плигне [в колодязь]* ‘тс.’ [МЕФС, с. 88]), *за копійку їдависи* (ЗА) (пор., середн. пол. *за копійку вдавиться* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 328]), *за рубл’а вас облупит* (ЗА), *з рідного тата здепре* (ЗА) (пор., середн. пол. *за гроші батька рідного продасть* ‘тс.’ [ФСГЖ, с. 328], зах. пол. *скупий, що за борг з батька рідного сорочку зніме* [СФЗП, с. 437]), згруб. *скупий до срачки* (ЗА).

Опосередковано скупі людину характеризують фраземи із значенням ‘дати дуже мало, пожаліти’, напр., *дала, як Іц:иха соли* ‘дуже мало’ (Іцко – єврейське ім’я) (ГЮ). Історію виникнення цього локального фразеологізму розповідають діалектоносії с. Южинець: *була багачка дуже скуп’а і хот’ до неї ч’о’го би пришоу’ во’на н’іколи н’іч’о не дала і так н’ішоу’ погов’ір по сел’і як’шо хтос скуп’ий і шос ни хоч’е дати’ кажут ади така скуп’а дала як Ітчиха соли / як даст то’ дуже мало / як Ітчиха соли* (ГЮ).

Надмірна ошадливість оцінена позитивно лише у висловлюванні: *хто скуп, той не глуп* [ФПЧ, с. 337] (пор. зах. пол. *хто скупий, той не дурний; скуп – для себе не глуп* [СФЗП, с. 421]).

Для діалектних фразеологізмів, як і для всіх діалектних явищ загалом, одним із важливих показ-

ників є прив’язка до конкретного локусу. Звичайно, не завжди її можна встановити точно: існує ймовірність, що така номінація поширена ще в якихось н. пп., але не зафіксована в словниках. Однак серед досліджуваних мовних одиниць є низка назв, у яких ознака місця сконденсована в самому висловлюванні і є визначальним чинником його фразеологізації: *[вже й] кури кельменецкі знают* (кого) ‘хтось дуже відомий’ [ФПЧ, с. 50] (*Кельменці* – районний центр Чернівецької області), *мудрий, як вижницький рабін*, ірон. ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 136, с. 235], (*Вижниця* – районний центр у Чернівецькій області), *йти (іхати) як (єк) (ніби, мов) Марія з Онута* ‘повільно, довго’ [ФПЧ, с. 248] (*Онута* – село в Заставнівському районі Чернівецької області), *чуньківська порода* ‘про людину невисокого росту’ [ФПЧ, с. 77] (*Чуньків* – село в Заставнівському районі Чернівецької області), *глухан вартиківський* ‘про туговухого’ [ФПЧ, с. 65] (*Вартиківці* – село в Кельменецькому районі Чернівецької області). Мотивація таких фразем не завжди зрозуміла пересічним мовцям, проте її ще знають діалектоносії-мешканці відповідних міст та сіл. Ось як пояснюють виникнення сталого порівняння *як Луи Селмерга* ‘брехливий’ та сталого висловлювання *йти льодом поміжи сапал’ники* ‘говорити відверту неправду’ в говірці с. Южинець Кіцманського району Чернівецької області: *у нас буу’ та’кий чолов’як / та це Луи ка’зау’ шо як і’х тато як в’ін п’ішоу’ на ребу’ узім’ і / як во’ни і’мили’ реби з’нен’ом і п’іш’ли льодом поміжи сапал’ники / як при’несли ту’ рибу’ дудому то з голо’ве зробели не знай’к’іл’ко тарел’і’у студ’ін’чу / а ф’іст в’іддали до Вар’варе до Мар’ці’ В’ізн’укової ну та’к’и’ї’ дужі буу’ брехун та льодом поміжи сапал’ники це до с’о’годн’і у сел’і так кажут / но ішоу’ льодом поміжи сапал’ники тобто брешеш / брешіши брешіши но і’мама звар’ила к’іл’ко то студ’ін’чу сери’дину’ тому’ то звар’или а то то то / ну і ба’гато як’муха у’них / л’італа / мама у’з’ела та’ і’ї’ї’ з’ел’онкоу’ намастила їди до Мар’її’ Лев’онової це не’наша’ муха / та’кий буу’ брехун і’ус’і хто та’ко кажут брешеш як Луи Селмерга // а в’ін буу’ Нико’лаї і’м’їа й’о’го’ було Нико’лаї і’й’о’му ка’зали Нико’луша а’ у’же п’іш’ло Луи / а п’р’ізвичче’ було Селмерга (ГЮ).*

Висновки. Буковинська фразеологія різноманітна за формами представлення: фразеологізми, сталі народні порівняння, паремії, які зазнають структурного варіювання та фонетичних змін. Такі діалектні назви корелюють із літературними формами, їх уживають для підсилення емоційності, вираження позитивної чи (частіше) негативної характеристики. У буковинській фразеології втілена самотніть цього краю, водночас простежено тенденції, властиві для характерологічної номінації загалом: поширення типових моделей для вираження окремих сем; низка надійних відповідників зближає її як із суміжними й віддаленими діалектами, так і з українською літературною мовою. Однак для формування оцінної семантики фразеологізму, розуміння його значення та стилістичних відтінків важливе значення має знання й оперування діалектною лексикою, а також розуміння особливостей

граматичних діалектних явищ.

ПРИМІТКИ

¹ Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: 4-е вид. Луганськ: Альма-матер. 2002. 263 с.

² Ступінська Г.Ф., Битківська Я.В. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2013. 464 с.

³ Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка. 1970–1980.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н.Д. Соотношение общенародного и узколокального в фразеологии украинского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. Одесса, 1972. 20 с.

2. Бабич Н.Д. Український менталітет і буковинська фразеологія. *Українська мова на Буковині: матеріали всеукр. наук. конф., присвяченої 160-річчю від дня народження Юрія Федьковича* (м. Чернівці, 13–15 жовтня 1994 р.). Чернівці, 1994. С. 95–97.

3. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2005. 552 с.

4. Венжинович Н.Ф. Устойчивые сравнения как средство объективации ценностей в системе фразеологии украинского языка: лингвокультурологический аспект. *Устойчивые сравнения в системе фразеологии: коллективная монография* / отв. ред. В.М. Мокиенко. Санкт-Петербург–Грайфсвальд. 2016. С. 59–62.

5. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород. 2018. 462 с.

6. Гак В.Г. Человек в языке. *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*: зб. науч. тр. / Отв. ред. чл.-кор. РАН Н.Д. Арутюнова, к.ф.н. И.Б. Левонтина. Москва, 1999. С. 73–80.

7. Коваленко Н.Д. Фраземи на позначення розумової діяльності людини у західноподільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський, 2000. Вип. 4. С. 20–29.

8. Коваленко Н.Д. Фраземіка говірок Західного Поділля: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2011. 176 с.

9. Коваленко Н.Д. Фразеосемантичне поле «Психічний стан людини» у західноподільських говірках. *Система і структура східнослов'янських мов: До 70-річчя з дня народження доктора філологічних наук, професора М.М. Пилинського*: зб. наук. пр. / Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. Київ, 2002. С. 177–182.

10. Колеснік Л.Я. Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання / автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. Київ. 2016. 23 с.

11. Леснова В.В. Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках: монографія. Луганськ: Альма-матер. 2004. 194 с.

12. МЕФС – Мілева І. Матеріали до евфемістичного фразеологічного словника східнословобожанських і східностепових говірок. Луганськ: Альма-матер. 2010. 112 с.

13. Мокиенко В.М. Устойчивые сравнения в системе фразеологии. *Устойчивые сравнения в системе фразеологии: коллективная монография* / отв. ред. В.М. Мокиенко. Санкт-Петербург–Грайфсвальд. 2016. С. 37–49.

14. МСПП – Коваленко Н.Д. Слова з языка як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський. 2011. 144 с.

15. МФС – Кірілкова Н. Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок. Острог–Рівне. 2001. 128 с.

16. НВЗП – Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін–Луцьк. 2003. 178 с.

17. Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок / автореф. дис. ... канд. філол. 10.02.01. Львів. 2002. 20 с.

18. СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.

19. Скаб М. Фразеологія у «Словнику буковинських говірок». *Діалектна мова: сучасний стан і перспектива дослідження*: програма, матеріали та тези доп. всеукр. наук. читань, присвячених пам'яті діалектолога Валентини Прокопенко (м. Чернівці, червень 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 48–53.

20. Ступінська Г.Ф. Фразеологія лемківського говору української мови / автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. Івано-Франківськ. 2000. 20 с.

21. СФЗП – Мацюк З. Говорити як медок варити: слов. фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк: Вежа-Друк. 2020. 688 с.

22. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. Луганськ: Альма-матер. 2003. 362 с.

23. ФПЧ – Словник фразеологізмів та паремій Чернівеччини: матеріали до словника фразеологізмів та паремій Чернівеччини / уклад. Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці: ЧНУ імені Юрія Федьковича, 2017. 352 с.

24. ФСГЖ – Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир. 2010. 404 с.

25. Шаховский В.И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации. *Филологичес-*

REFERENCES

1. Babich N.D. (1972) Sootnoshenie obschenarodnogo i uzkolokalnogo v frazeologii ukrainskogo yazyka [The correlation of the national and narrow local in the phraseology of the Ukrainian language]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Odessa. 20 s. [in Russian].
2. Babych N.D. (1994) Ukrainskyi mentalitet i bukovynska frazeolohiia. Ukrainska mova na Bukovyni [Ukrainian mentality and phraseology of Bukovyna. *Ukrainian language in the Bukovyna*]: materialy vseukr. nauk. konf., prysviachenoï 160-richchiu vid dnia narodzhennia Jurija Fedkovycha (m. Chernivci, 13–15 zhovtnia 1994 r.). Chernivci. S. 95–97 [in Ukrainian].
3. Boiko N.I. (2005) Ukrainska ekspresyivna leksyka: semantychnyi, leksykohrafichnyi i funkcionalnyi aspekty [Ukrainian expressive vocabulary: semantic, lexicographic and functional aspects]: monohrafiia. Nizhyn. 552 s. [in Ukrainian].
4. Venzhinovich N.F. (2016) Ustoychivyye sravneniya kak sredstvo obyektivatsii tsennostey v sisteme frazeologii ukrainskogo yazyka: lingvokulturologicheskyy aspekt. *Ustoychivyye sravneniya v sisteme frazeologii* [Sustainable comparisons as a means of objectification of values in the phraseological system of the Ukrainian language: linguocultural aspect. Stable comparisons in the phraseology system]: kollektivnaya monografiya / otv. red. V.M. Mokienko. Sankt-Peterburg–Greifswald. S. 59–62 [in Russian].
5. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainskoï literaturnoi movy v konteksti kohnitologii ta linhvokulturolohii [Phrases of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and linguoculturology]: monohrafiia. Uzhhorod. 462 s. [in Ukrainian].
6. Gak V.G. (1999) Chelovek v yazyike. Logicheskyy analiz yazyika. Obraz cheloveka v kulture i yazyike [The person in the language. The logical analysis of language. The image of person in culture and language]: zb. nauch. tr. Moskva. S. 73–80 [in Russian].
7. Kovalenko N.D. (2000) Frazemy na poznachennia rozumovji diialnosti ludyny u zakhidnopodilskykh hovirkakh [The phraseology to denote of human mental activity in Western Podillya dialects]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Filolohichni nauky*. Kamianets-Podilskyyi. Vyp. 4. S. 20–29 [in Ukrainian].
8. Kovalenko N.D. (2011) Frazemika hovirok Zakhidnoho Podillia [The Phraseology of Western Podillya dialects]. Kamianets-Podilskyyi: PP Buinytskyi O.A., 2011. 176 s. [in Ukrainian].
9. Kovalenko N.D. (2002) Frazeosemantychnye pole «Psykhichni stan ludyny» u zakhidnopodilskykh hovirkakh. [The phraseosemantic field «The mental state of human» in the Western Podillya dialects]. *The system and structure of East Slavic languages: To the 70-th anniversary of the birth of Doctor of Philology, Professor M.M. Pylinsky*: zb. nauk. pr. / Redkol.: V.I. Honcharov (vidp. red.) ta in. Kyiv. S. 177–182 [in Ukrainian].
10. Koliesnik L.Ya. (2016) Nominatsiia liudyny v pokutsko-bukovynskykh hovirkakh: heneza ta prostoroze variuvannia [Nomination of human in the Pokuttia-Bukovyna dialects: genesis and spatial variation]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Kyiv. 23 s. [in Ukrainian].
11. Liesnova V.V. (2004) Nominatsiia rys liudyny v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [Nomination of human in the East Slobozhansk dialects]: monohrafiia. Luhansk: Alma-mater. 2004. 194 s. [in Ukrainian].
12. MEFS – Milieva I. (2010) Materialy do evfemistychnoho frazeolohichnoho slovnyka skhidnoslobozhanskykh i skhidnostepovykh hovirok. [Materials for the euphemistic phraseological dictionary of the East Slobozhans and East Steppe dialects]. Luhansk: Alma-mater. 112 s. [in Ukrainian].
13. Mokienko V.M. (2016) Ustoychivyye sravneniya v sisteme frazeologii. [Stable comparisons in the phraseology system. Stable comparisons in the phraseology system]: kollektivnaya monografiya / otv. red. V.M. Mokienko. Sankt-Peterburg–Grayfsvald. S. 37–49 [in Russian].
14. MSPP – Kovalenko N.D. (2011) Slova z yazyka yak bdzholy z vulyka. Materialy do slovnyka narodnykh porivnian podilskykh i volynskykh hovirok Khmelnychchyny [Words out of Mouth as Bees out of Beehive: Materials to the Dictionary of Folk Comparisons of Podilsky and Volyn Dialects in Khmelnytsky Region]: navchalnyi posibnyk. Kamianets-Podilskyyi. 144 s. [in Ukrainian].
15. MFS – Kirilkova N. (2001) Materialy do frazeolohichnoho slovnyka pivdenovolynskykh hovirok. [Materials for the phraseological dictionary of South Volyn dialects]. Ostroh–Rivne. 128 s. [in Ukrainian].
16. NVZP – Arkushyn H. (2003) Skazav, yak dva zviazav. Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni. [Said How the Two Connected. Folk Expressions and Riddles from the Western Polesie and the Western Part of Volyn]. Liublin–Lutsk. 178 s. [in Ukrainian].
17. Oliinyk M.Ya. (2002). Frazelohiia hutsulskykh hovirok [Phraseology of Hutsul dialects]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Lviv. 20 s. [in Ukrainian].
18. SBH – Slovnyk bukovynskykh hovirok [Dictionary of the Bukovyna dialects] / za red. N.V. Huivaniuk. Chernivtsi: Ruta. 2005. 688 s. [in Ukrainian].
19. Skab M. (2011). Frazelohiia u «Slovnyku bukovynskykh hovirok» [Phraseology in the «Dictionary of Bukovyna dialects»]. *Dialektna mova: suchasnyi stan i perspektyva doslidzhennia*: prohrama, materialy ta tezy dop. vseukr. nauk. chytnan, prysviachenykh pamyati dialektoloha Valentyny Prokopenko (m. Chernivtsi, cherven 2011 r.). Chernivtsi, S. 48–53 [in Ukrainian].

20. Stupinska H.F. (2000). Frazeolohiia lemktivskoho hovoru ukrainskoi movy. [Phraseology of the Lemko dialect of the Ukrainian language]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Ivano-Frankivsk. 20 s. [in Ukrainian].
21. SFZP – Matsiuk Z. Hovoryty yak medok varyty: slov. frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia ta sumizhnykh terytorii [Saying aptly: a dictionary of Western Polissia phraseological units]. Lutsk: Vezha-Druk. 2020. 688 s. [in Ukrainian].
22. Uzhchenko V.D. (2003). Skhidnoukrainska frazeolohiia. [East Ukrainian phraseology]: monohrafiia. Luhansk: Alma-mater. 362 s. [in Ukrainian].
23. FPCh – Slovnyk frazeolohizmiv ta paremii Chernivechchyny: materialy do slovnyka frazeolohizmiv ta paremii Chernivechchyny (2017) [Dictionary of phraseology and paremias of Chernivtsi region: materials for the dictionary of phraseology and paremias of Chernivtsi region] / uklad. H. Kuz, N. Rusnak, M. Skab, L. Tomusiak. Chernivtsi: ChNU imeni Yurii Fedkovycha. 352 s. [in Ukrainian].
24. FSHZh – Dobrolozha H. (2010) Frazeolohichni slovnyk hovirok Zhytomyrshchyny [Dictionary of Dialects of Zhytomyrshchyna]. Zhytomyr. 404 s. [in Ukrainian].
25. Shahovskiy V.I. (1998) Yazykovaya lichnost v emotsionalnoy kommunikativnoy situatsii [The lingual personality in an emotional communicative situation]. *Filologicheskie nauki*. № 2. S. 59–65 [in Russian].

PHRASE DENOTING NEGATIVE HUMAN FEATURES IN THE POKUTTIA AND BUKOVYNA PATOISES

Abstract. Research on phraseology always retains its relevance, because phraseology condenses not only the nominative potential of the dialect word, but also the figurative thinking of dialect speakers, their worldviews, folk humor and ironic attitude to social and personal faults. But dialectal phraseology for the negative characteristic of human in the Pokuttia-Bukovyna dialects have not yet been the subject of a detailed description, this fact determines the relevance of this article.

The analyze phrases for negatively characterize a person as an object of appellation in the Pokuttia-Bukovyna dialects is a purpose of the article.

The estblishing the main types of such phraseologisms, elucidation of the correlation of their semantics, form and the role of dialect words for the formation of negative evaluative meaning of phraseology were conducted for achieving this goal.

Comprehensive approach was used to implement the tasks. It was consisted not only in the use of vocabulary materials, but also in the use of dialectal texts, «free» expressions, whiche the best reveal the semantics of phrases, and sometimes the history of their appearance in speech.

Bukovinian phraseology is diverse in terms of forms of representation: phraseology, stste folk comparisons, paremias, which are turning undergo structural variation and phonetic changes.

The evalutive phraseological nomination of a foolish and stingy persone in the Pokuttia-Bukovyna dialects was analyzed in the article. The types of such phraseologies, in particular, models that form the meaning of 'pretending to be stupid' and euphemisms for a foolish person were described on the extensive empirical material (materials of dictionary and author's records from 102 dialects of the outlined area).

Dialect phrases are correlating with literary forms, they are used to enhance emotionality, to express a positive or more negative characteristic. The understand using of dialect vocabulary are important for the formation of the evaluative semantics of phraseology, understanding of its meaning and stylistic nuances. Bukovynian phraseology is closered to both adjacent and distant dialects and to the Ukrainian literary language by a number of reliable equivalents to the analyzed phraseological units bring.

Keywords: dialect, phraseology, characterological vocabulary, negative evaluation, Pokuttia-Bukovyna dialects.

© Колеснік Л., 2020 р.

Людмила Колеснік – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України, Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-3321-2942>

Ludmyla Koliesnik – PhD in Philology, Junior Researcher of the Dialectology Department, Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-3321-2942>

МОТИВАЦІЙНА МАТРИЦЯ ДІЄСЛІВНОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ САКРАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2'373.7:2–23 / .29 (045)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).197–201

Кочерга Г. Мотиваційна матриця дієслівності фразеологічних одиниць сакральних текстів; кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано мотиваційний механізм вторинної номінації дериваційних процесів, що виявляються у структурно-семантичних відношеннях між твірними та похідними мовними одиницями, співвідношення ономазіологічних структур фразеологічних одиниць і складників етносвідомості у проекції на національно-мовну картину світу.

Мета статті – характеризувати сакральні фразеологічні одиниці як маркери колективного позасвідомого, заіндексовані кодами релігійного, культурного досвіду народу, що маніфестують психоментальні особливості етносу, структуру етносвідомості й опосередковують творення стійких зворотів разом із сакральною мовою та когнітивно-дискурсивною, синергетичною й функційно-семіотичною науковими парадигмами. Концептуальні модифікації фразеологічних одиниць у номінаційних процесах абсолютизують з'ясування того факту, що при творенні номінативних одиниць зі статусом фраземи використовуються мотиваційні механізми, що на вербальному рівні виявляються у структурно-семантичних зв'язках, а на когнітивному є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості і зумовлює принципово новий погляд на диференціацію мотиваційних функцій [Селіванова 2000]. Мотиваційні механізми модифікують мовний сегмент у структурно-семантичних зв'язках, заіндексовані кодами зі структурою свідомості: мисленням, психічними функціями, інтеріоризацією дійсності та відчуттям світу, а також механізмом відображення референтів у ментальності та позначення їх у мовній системі. Номінативні процеси у фразеосистемі визначають механізм взаємодії дійсності, мислення та мови, притаманний певному етносу, що імплементаються методом дослідження мотивації вторинних найменувань різного номінативного статусу як фразеологічних одиниць, так і стійких сполук. Це когнітивно-ономазіологічний аналіз, який встановлює зв'язок ономазіологічної структури фразеологічної одиниці зі структурою концепту, звідки обирається мотиватор, та семантикою дериватів. Когнітивно-ономазіологічний аналіз здійснюється у два етапи і є двовекторним за напрямками дослідження: від слова до думки та від думки до слова. Першим етапом є концептуальний аналіз, що дає змогу встановити структуру ментально-психонетичного комплексу (О.О. Селіванова) як концепту, його внутрішні та зовнішні зв'язки в концептосистемі. Концептуальний аналіз досліджує можливості та закономірності селекції мотиваторів ономазіологічних структур фразеологічних одиниць у сакральній літературі, що і окреслює **актуальність** дослідження.

Ключові слова: мотиваційний механізм, мовний знак, когнітивно-ономазіологічний аналіз, фразеологічна одиниця, ономазіологічна структура, сакральний фразеологізм.

Постановка проблеми. Дослідження стійких словосполук релігійного характеру має давню історію. Духовність – душа народу, його образ, у них акумульовано характер та ідеали, збережені і примножені впродовж історичного розвитку народної культури, звичаїв, традицій. Шлях до пізнання світогляду українського народу лежить через реконструкцію його духовних цінностей, особливостей його менталітету, релігії, етносвідомості, що закладено минулим і є пріоритетом сьогодення у дослідженнях В. Мокієнка, В. Маслової, М. Алефіренка, О. Левченко, В. Ковалю, В. Ужченка та ін. Ученими обґрунтовується статус та з'ясовується функційна природа біблійних стійких сполук, що є складниками концептуальної системи, позначення та зміст яких відомі представникам певної етнокультурної спільноти, а також приналежність до певної релігії та формування нового напрямку кінця ХХ ст. – теoантропокосмізму [Маслова 2015, с.183].

Аналіз досліджень. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження послужив доробок фразеологічного семіозису О. Потєбні, О. Кубрякової, Л. Виготського, В. фон Гумбольдта, І. Чернишова, Д. Добровольського, Ю. Аваліані, В. Архангельського,

Т. Черданцевої, Г. Брекля, Н. Слюсарєва, А. Жукова, В. Телії, М. Янценєцької, Ш. Баллі, О. Куїніна, М. Бахтіна, В. Ужченко, Ф. Бусласєва, Л. Сахарного, І. Торопцева, І. Вихованця, О. Таранєнка, М. Алефіренка, М. Ягича, Г. Марчанда, А. Баранова, О. Селіванової та ін. Коли дефініція фраземи та її значення подаються через зв'язок з омонімом, то така концепція залишається домінуючою в українській фразеології [Селіванова 2004, с. 14]: «Фразема – це аналітичний за структурою, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який утворюється внаслідок інтеграційної дифузії лексичних і граматичних значень свого вільносинтаксичного генотипу, зумовленої процесами вторинного семіозису» [Алефіренко 1987, с. 4], така концепція визначення дефініції фраземи та її значення, що подається через зв'язок із омонімом, залишається домінуючою в українській фразеології [Селіванова 2004, с. 14]. О. Селіванова зауважувала, що «домінування синтаксичного чинника у фразеотворенні пояснюється насамперед розробкою поняття внутрішньої форми щодо вияву комбінаторної мотивованості зворотів та реконструкції етимона їхнього змісту. Пріоритет обґрунтування внутрішньої фор-

ми фразеологічних найменувань належить О. Потебні, який вважав, що внутрішня форма стійкого звороту пов'язана зі значенням і структурою вільного словосполучення як бази фразеотворення з огляду на той спосіб вираження ідеї, що зумовила втілення нового значення саме в такій, а не в іншій зовнішній формі» [Селіванова 2004, с. 15]. У лінгвістичній концепції О. Потебні дієслівність у фразеологічному та паремійному фондах виступає як найвища, найбільш абстрактна, найбільш гнучка, конструктивна і вічно прогресуюча категорія людської мови. «Дієслово створює речення», – писав дослідник [Потебня 1958, с. 60]. Спираючись на погляди В. фон Гумбольдта і Г. Штейнтала, О. Потебня створив своєрідну філософсько-лінгвістичну теорію дієслівності, яка стала важливою частиною його вчення про історичний розвиток основних категорій мови і мислення. Процес виникнення і формування дієслова, що відображав важливий етап в інтелектуальному розвитку людини, відбувався одночасно з переходом від давньої іменної структури речення до дієслівної. Означаючи дію, процес, дієслово виділяється із синкретизму первісного слова вже після іменника і прикметника і, пройшовши через стадію дієприкметника й інфінітива, – цих, як вважав дослідник, проміжних ланок між іменем і дієсловом, – виробляє в собі категорії особи, виду, часу, способу, стану. Дієслово починає витісняти імена з основних граматичних позицій, підкоряючи собі інші категорії, втягуючи їх у свою сферу і цим сприяючи зростанню кількості дієслівних типів речення за рахунок номінативних, іменних. Дія, процес, енергія, втілені у дієслові, поступово руйнують сферу субстанціональності імені, дедалі звужуючи її кордони. Мова набуває більшої конденсованості. Граматичний вплив дієслова поширюється на ті групи слів, які колись були пов'язані з іменником – антитезою дієслова [Білодід 1976, с. 21].

Учення О. Потебні, яке стверджувало пріоритет дієслівності в граматичній категорії частин мови, у вітчизняному мовознавстві було сприйняте Д. Овсянником-Куликовським і О. Пешковським, певною мірою справивши величезний вплив не тільки на минулу, а й на сучасну граматичну традицію, на стилістичні оцінки і методи синтаксичного й лексико-граматичного аналізу [Виноградов 1947, с. 424].

Дієслівність як морфологічну категорію О. Потебня визначав так: «Дієслово зображає ознаку в час її виникнення від діючої особи» [Потебня 1958, с. 91]. Момент виникнення ознаки може бути одночасний і неодночасний з моментом мовлення; час уявляється тривалим або миттєвим; саме виникнення ознаки є фактом, спонуканням, бажанням чи умовою. Формальних ознак у дієслові безліч, але постійним і незмінним, як вказували В. фон Гумбольдт і Г. Штейнталь, є те, що у ньому ознака уявляється «енергетичним виявленням сили, яка безпосередньо впливає з діючої особи» [Humboldt 1876, S. 256, 259; Steintal 1860, s. 278].

Мета статті – схарактеризувати сакральні фразеологічні одиниці як маркери колективного позасвідомого, заіндексовані кодами релігійно-

го, культурного досвіду народу, що маніфестують психоментальні особливості етносу, структуру етносвідомості й опосередковують творення стійких зворотів разом із сакральною мовою та когнітивно-дискурсивною, синергетичною й функційно-семіотичною науковими парадигмами.

До аналізу фактичного матеріалу застосовано **методологічний апарат** когнітивної лінгвістики, словотворчого, компонентного аналізу, для визначення дефініцій фразем, уживаних у сакральних текстах, використано контекстуально-інтерпретаційний метод.

Виклад основного матеріалу. Фразеологічна номінація біблійного походження отримала новий дослідницький вектор – аналіз та моделювання психоментального підґрунтя вибору тієї чи тієї зовнішньої форми з огляду на культуру народу, структуру етносвідомості та їхню еволюцію [Селіванова 2000; 2004], за таким механізмом ми й будемо розглядати похідні слова зі статусом фраземи услід за методикою О. Селіванової.

Виразною рисою аналізованих фразеологічних одиниць є наявність у їх складі слів церковного походження, опосередкованих дієслівністю, власних культурі православ'я. Фразеологічні одиниці використовують знакову репрезентацію механізму асоціативно-термінальної мотивації, оскільки за своєю когнітивною природою стійкі словосполучки, що є твірними основами дериватів або композитів, представляють неістинні необ'єктивні знання одним чи двома складниками: **Не осаждайте да не осаждени вадеге имь; Имь же во садъмь садите садитесьа вам и въ ню же мѣрж мѣрите възмѣритсяа вамъ; Чьто же видиши сжъчьцъ иже ксть въ очеси брата твоюго а върьвьна кже ксть въ очеси твоюмь** (Євѣліє ѿ Матѣя. Глава 3. Зачало к̃). Не судить – і судимі не будете якщо не хочеш, щоб тебе засуджували, не засуджуй і сам інших, не висловлюйся різко і категорично про чийсь недоліки, провини, слабкості [Дубровина 2010, с. 410], засуджувати людину за її вчинки, поведінку не має права ніхто, суддею може бути тільки Бог, це Його перевага. Судити людину – це виконувати функцію Бога, такими вчинками, помислами ми оскверняємо Всевишнього. Потрібно розуміти, що всі ми від Бога і під Богом ходимо, які ми є, такими нас створив Господь; чомусь у чужому оці легко побачити смітинку, а в своєму оці колоди не помітити [Багнюк 2008, с. 41].

У поняття про дієслівність неодмінно входить відношення до особи, незалежно від того, відома вона, дійсна чи фіктивна. У фразеологічних одиницях, фіксованих сакральними текстами: **Итакъ отдавайте кесарево кесарю, а Божие Богу** (Євангеліє от Матѣя, гл. 19, с. 48); **трудно богатому войти въ Царство Небесное: удобнѣе верблюду пройти сквозь игольное ушко, нежели богатому войти въ Царство Небесное** (Євангеліє от Матѣя, гл. 19, с. 41); **ни помятайте висерьъ вашихъ прѣдъ свиними да не поператъ ихъ ногами своими** (Євѣліє ѿ Матѣя. Глава 3. Зачало к̃); **ни помятайте висерьъ вашихъ прѣдъ**

свиними • да не попержтть ихъ ногами своими (Євѣлїе ѿ Матѣеа. Глава 3. Зачало к.). Не кидайте перли свиням, не говоріть марно, не доводьте щось тому, хто не може збагнути, не здатний або не хоче зрозуміти того, що йому кажуть [Словник 2003, с. 386]. Свині затопчуть перли ногами, а пси, поглумившись над святим, обернуться і розірвуть вас. А перли для тих, хто відрізняє їх від простого каміння. Побачити ж, що перли – не каміння, може тільки той, у кого душа – не камінна [Багнюк 2008, с. 341–342]. Мотиватором дієслівності у фразеологічних сполуках є граматично залежний компонент фразеоструктури (дієслово + іменник), що переносить на мотивоване семантику звороту в цілому, оскільки цей компонент має більші розпізнавальні характеристики: **Любите враги ваша, бл҃гословите клеветцыа вы, добро творите ненавидящымъ васъ, и молитесь за творящихъ вамъ напасть (ѿ Матѣеа ст҃аг҃а. Євѣлїе чтенїе. Глава 5. Ст҃ихъ мв.).** Благословляйте ворогів, недругів, ненависників своїх: закарбовано у Святому Письмі. Полюбити ненависника і благословляти того, хто проклинає тебе, та молитись за того, хто кривдить і паплюжить твою гідність – це мати найвищі моральні якості Людини, а це є «жертвовність – ознака Вищості, дана не кожному – Вибраному», це значить дотримуватися десяти заповідей Господніх. Немає більшої любові, як любити один одного в світі, що ненавидить нас. А любов буде берегти і рятувати світ, сповнений злоби до кожного, хто має любов і не має ненависті [Багнюк 2008, с. 373]. **Просите и дасть са вамъ: ищѣте и веращете, тлѣщѣте и штьвьрьзеть са вамъ. всакъ бо просан приметъ • и ища и шврѣтаетъ • и тлѣкжщюоуоуоу штьвьрьзеть са. (Євѣлїе ѿ Матѣеа. Глава 3. Зачало к.).** Філософія дієслівного сакрального у контексті духовного і морального складає тріаду морального богослов'я – як по-Божому жити, має ще багато загадкового від антропоморфізму і до сучасного теоантропоцентризму. Фразеологічність семантики слів розглядається як здатність похідного слова виражати дещо більше, ніж те, що містить сукупність значень його складників. Така фразеологічність впливає з дистрибутивних особливостей слова, що є мотиватором, у фразеологізмі: **На Бога оуповахъ, не оубоюса, что сотворитъ мнѣ человекъ (Євѣлїе ѿ Матѣеа. Глава 3.).** Фразеологічні сполуки, фіксовані у сакральних текстах, підґрунтям яких є співвідношення ономазіологічних структур стій-

ких словосполук і складників етносвідомості у проєкції на культуру народу, його традиції, звичаї, обряди, вірування, презентують концептуальний, культурний, генетичний код етносу з його ціннісними пріоритетами, архетипами позасвідомого та його морально-духовні стереотипи. Відіменниковими фразеологічно мотивованими можна вважати також дієслова, мотиваторами яких є субстантивні компоненти зворотів, що не вживаються окремо і не мають вільної дистрибуції: **на ладан днхати «тяжко занедужати»** [ФСУМ, кн. 1, с. 240]; **підкүрити ладаном** «надмірно вихвалити, підлещуватися» [ФСУМ, кн. 2, с. 634]; і **ладаном не викүрити** «ніяк не вигнати» [ФСУМ, кн. 1, с. 92]; **кадити фіміам** «дуже вихвалити кого-небудь» [ФСУМ, кн. 1, с. 360]; **роздүвати кадило** «створювати навколо себе галас, розмови, балачки» [ФСУМ, кн. 2, с. 748]; **вода не освятиться** «ніщо не обійдеться без когонебудь» [ФСУМ, кн. 1, с. 141]; **повий тебе хрест та святая сила**, уживається як клятва, заприсягання у правдивості слів [ФСУМ, кн. 2, с. 935]; **з хреста знятий** «дуже блідий, з хворобливим виглядом» [ФСУМ, кн. 1, с. 343]; **вводити в хрест, держати до хреста дитинцү, класти на себе хрест, мов з хреста знятий, на хресті заприсягтися, хрест святый, присягатися хрестом, важкий хрест нести, нести свій хрест** [СУМ, XI, Т.11], такі фразеологічні модифікації мотивуються граматично дієслівним стрижневим компонентом цілого крилатого вислову. Значення мотиватора є метафорично мотивованим, але в свідомості мовців ці дієслівні компоненти зафіксовані в складі фразеологічних зворотів, що уможливорює компресію, універбацію складових мотиваційного механізму.

Висновки. Окреслені проблеми і завдання є значущими в історичній дериватології стійких словосполук і слугують перспективою у дослідженні номінативного потенціалу мови, тенденції мотиваційних процесів, закономірностей мовної еволюції та визначення шляхів інтеріоризації дійсності в історії становлення української літературної мови. Історія дієслівності фразеологічного сегменту сакральних текстів, незважаючи на її актуальність, досі залишається недостатньо вивченою. Перспективу подальших студій убачаємо передовсім у всебічному дослідженні фразеосистеми сакральних текстів як культурного коду українського етносу в проєкції на колективне позасвідоме в пропозиційно-диктунній мотивації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Селіванова О.О. Когнітивна концепція словотворчої мотивації. URL: <https://refdb.ru/look/2531739.html>.
2. Маслова В.А. Природа в мифологической картине мира восточных славян: основные метафоры. *Славянская мифология и этнолингвистика* / отв. ред. Коваль В.И. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2015. 310 с.
3. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти): монографія. Київ – Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
4. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків, 1987. 167 с.
5. Потєбня А. Из записок по русской грамматике. Т. 1– 2. Москва, 1958.
6. Білодід О. І. Дієслово у граматичному вченні О.О. Потєбні. *Мовознавство*. 1976. № 3. С. 1.
7. Виноградов В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва – Ленинград, 1947. 474 с.
8. Селіванова Е.А. Когнитивная ономазиология (монография). Киев: Изд-во украинского филологического центра, 2000. 248 с.

9. Humboldt W. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Berlin, 1876. S 256, 259.
10. Steintal H. Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues. Berlin, 1860. 278 s.

REFERENCES

1. Selivanova O.O. Kohnityvna kontsepsiia slovtvorchoi motyvatsii [The cognitive concept of word formation motivation]. URL: <https://refdb.ru/look/2531739.html> [in Ukrainian].
2. Maslova V.A. (2015) Priroda v mifologicheskoy kartine mira vostochnykh slovyan: osnovnye metafory [Nature in the mythological picture of the world of Eastern Slovenians: basic metaphors]. *Slavyanskaya mifologiya i etnolingvistika* / otv. red. Koval V.I. Gomel: GGU im. F. Skoriny. 310 s. [in Russian].
3. Selivanova O.O. (2004) Narysy z ukrainskoi frazeolohii (psykhokohnityvnyi ta etnokulturnyi aspekty): monohrafiia. [Essays on Ukrainian phraseology (psychocognitive and ethnocultural aspects)]: monograph. Kyiv–Cherkasy: Brama. 276 s. [in Ukrainian].
4. Alefirenko M.F. (1987) Teoretychni pytannia frazeolohii [Theoretical questions of phraseology]. Kharkiv. 167 s. [in Ukrainian].
5. Potebnya A. (1958) Iz zapisok po russkoy grammatike [From the notes on the Russian grammar]. T 1–2. Moskva [in Russian].
6. Bilodid O.I. (1976) Diieslovo u hramatychnomu vchenni O.O. Potebni [Verb in the grammatical doctrine of O.O. Potebnia]. *Movoznavstvo*. №3. S. 21 [in Ukrainian].
7. Vinogradov V. (1947) Russkiy yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove [The Russian language. Grammar doctrine of the word]. Moskva – Leningrad. 474 s. [in Russian].
8. Selivanova E.A. (2000) Kognitivnaya onomasiologiya (monografiya) [Cognitive onomasiology]: monograph. Kyiv: Izd-vo ukrainskogo fitosociologicheskogo centra. 248 s. [in Russian].
9. Humboldt W. (1876) Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Berlin. S. 256, 259 [in German].
10. Steintal H. (1860) Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues. Berlin. 278 s [in German].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багнюк Анатолій. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник. Тернопіль: Новий колір, 2008. 826 с.
2. Дубровина К.Н. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов. Москва: Флинта, Наука, 2010. 808 с.
3. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с. (Словники України).
4. Фразеологічний словник української мови / АН України, Ін-т укр. мови; [уклад.: В.М. Білоноженко та ін., редкол.: Л.С. Паламарчук (голова) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1993.

REFERENCES

1. Bahniuk Anatolii. (2008) Symvoly ukrainstva. Khudozhno-informatsiyni dovidnyk [The symbols of Ukrainianness. Art information guide] / Anatolii Bahniuk. Ternopil: Novyi kolor. 826 s. [in Ukrainian].
2. Dubrovina K.N. (2010) Enciklopedicheskiy slovar bibleyskikh frazeologizmov [Encyclopedic Dictionary of Biblical Phraseologisms] / K.N. Dubrovina. Moskva: Flinta, Nauka. 808 s. [in Russian].
3. Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy (2003) [Phraseology dictionary of the Ukrainian language] / Uklad. V.M. Bilonozhenko ta in. Kyiv: Naukova dumka. 1104 s. (Slovnyky Ukrainy) [in Ukrainian].
4. Frazeolohichniy slovnyk ukrainskoi movy (1993) [Phraseological dictionary of the Ukrainian language] / AN Ukrainy, In-t ukr. movy; [uklad.: V.M. Bilonozhenko ta in., redkol.: L.S. Palamarchuk (holova) ta in.]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

THE MOTIVATIONAL MATRIX OF VERBALIZATION IN PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE SACRED TEXTS

Abstract. The article analyzes the motivational mechanism of the secondary nomination of derivational processes manifested in structural-semantic relations between creative and derived language units, the ratio of onomasiological structures of phraseological units and components of ethnic consciousness in the projection on the national-linguistic picture of the world.

The purpose of the article is to characterize the sacred phraseological units as the markers of the collective subconscious, indexed by the codes of religious and cultural experience of the people; which manifest the psychomental features of the ethnos, the structure of ethnic consciousness and mediate the creation of stable inversions together with the sacred language and the cognitive-discursive, synergetic and functional-semiotic scientific paradigms. The conceptual modifications of phraseological units in nomination processes absolutize the elucidation of the fact that when creating nominative units with the status of a phrase, the motivational mechanisms are used, which are verbally manifested in the structural-semantic connections, and on the cognitive level are a way of linguistic representation of the conceptual relations of the synergetic system of the ethnic consciousness, and determines a fundamentally new view on the differentiation of the motivational functions [Selivanova]. The motivational mechanisms modify the language segment in structural-semantic connections, indexed by codes with the structure

of consciousness: thinking, mental functions, internalization of reality and perception of the world, as well as the mechanism of reflection of referents in mentality and their designation in the language system. The nominative processes in the phraseosystem determine the mechanism of interaction of reality, thinking and language, inherent in a particular ethnic group, implemented by studying the mechanism of motivation of secondary names of different nominative status both phraseological units and stable compounds is cognitive-onomasiological analysis which connects the onomasiological structure of the phraseological unit with the structure of the concept from which the motivator is chosen, and the semantics of derivatives. The cognitive-onomasiological analysis is carried out in two stages and is two-vector in the areas of research: from word to thought and from thought to word. The first stage is the conceptual analysis, which allows to establish the structure of the mental-psychonetic complex (O.O. Selivanova) as a concept, its internal and external connections in the conceptual system. The conceptual analysis explores the possibilities and patterns of selection of motivators of the onomasiological structures of the phraseological units in the sacred literature, which outlines the **relevance** of the study.

Keywords: a motivational mechanism, a language sign, a cognitive-onomasiological analysis, a phraseological unit, an onomasiological structure, a sacred phraseology.

© Кочерга Г., 2020 р.

Галина Кочерга – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-1000-3427>

Halyna Kocherha – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics Department, Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-1000-3427>

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ *ВОГНЮ* В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2"373.7:81'27

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).202–207

Кравець Л. Концептуалізація *вогню* в українських фразеологізмах; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. Аналіз фразеологізмів у зв'язку з психоментальними механізмами дає змогу простежити зародження змісту, перетворення його та фіксацію в мовній формі, виявити етноспецифіку мовомислення та константи лінгвокультури певного народу. Для аналізу обрано фразеологізми, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*. Когнітивна структура *вогонь* сформувалась на основі архетипу й характеризується складністю, багатозначністю й амбівалентністю. Різномасштабні властивості *вогню* актуалізовані в численних фразеологізмах, що мають неоднакове емоційно-оцінне забарвлення. Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей концептуалізації *вогню* в українських фразеологізмах. Для досягнення поставленої мети було створено модель концептосфери *вогонь*, зафіксовано фразеологізми української мови, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*; визначено й охарактеризовано асоціативні й психолінгвістичні засади творення фразеологізмів, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*. Структуру концептосфери *вогонь* визначили особливості *вогню* та результати його пізнання людиною. Модель концептосфери ґрунтується на загальних уявленнях про природне явище і не відображає повною мірою вузькоспеціальні знання. Зафіксовані фразеологізми за типом фразеотворення неоднорідні. Серед них наявні метонімічні, метафоричні та порівняльні конструкції.

Більшість фразеологізмів, пов'язаних із концептосферою *вогонь*, виникла внаслідок переінтерпретації психоемоційних і фізичних станів людини та інтенсивності певних дій на основі аналогізації з вогнем у різних його виявах. Значна частина з них заснована на актуалізації небезпечних для людини властивостей *вогню*, що зумовлює семантику стійких словосполучень. Меншу групу становлять фразеологізми, в яких акцентована колірна семантика. Окрему групу з незначною кількістю одиниць утворюють фразеологізми з семантикою світла. Усі виявлені фразеологізми мають різні інтегральні значення та неоднакове емоційно-оцінне забарвлення. Значення мовних зворотів конкретизує контекст, а атрибутивні, об'єктні й обставинні поширювачі увиразнюють та поглиблюють його, водночас конотативні компоненти зберігають актуальність.

Ключові слова: фразеологізм, концептосфера, метафора, вогонь, концептуалізація, семантика.

Постановка проблеми. Фразеологізми як мовно-естетичні знаки акумулюють, зберігають і ретранслюють етнокультурну пам'ять, у якій відбиті емпіричний досвід, моральні цінності, соціально-психологічні настанови і стереотипи мислення їхнього творця. У своїй сукупності вони засвідчують культурну самобутність народу, унікальність його мовомислення. Лінгвосеміотична специфіка фразеологізмів дає підстави виокремлювати їх як автономний рівень мови [Телия 1996, с. 9], як своєрідну підмову, як дискурсивний варіант мови [Селіванова 2004, с. 11, 12], як особливий лінгвокультурний пласт [Венжинович 2018, с. 128] тощо. Українська лінгвістика має значні за обсягом і важливістю здобутки у вивченні фразеології, про що свідчать праці описового та історичного характеру. Новітні напрямки дослідження, зумовлені розвитком когнітивістики, лінгвокультурології, концептології та інших сучасних галузей науки, спрямовані на виявлення іманентних зв'язків між фраземами й мовомисленням етносу. Н. Венжинович наголошує, що «створення фразеологічної одиниці – усвідомлена вторинна мовна концептуалізація дійсності, у якій найвиразніше виявляється інтелектуальний потенціал її носіїв» [Венжинович 2018, с. 182]. Аналіз фразеологізмів у зв'язку з психоментальними механізмами дає змогу простежити зародження змісту, перетворення його та фіксацію в мовній формі, виявити етноспецифіку мовомислення та константи лінгвокультури певного народу.

Аналіз досліджень. Теоретичні засади вивчення фразеології в українській лінгвістиці закладені в працях Л. Булаховського, Л. Скрипник, Ф. Медведєва, Г. Удовиченка, В. Ужченка, В. Жайворонка, В. Калашника, М. Демського, Ю. Прадіда та ін.]. Проблеми східнослов'янської фразеології розкриті в доробках В. Мокієнка, В. Архангельського, В. Телії, О. Кубрякової, М. Алефіренка В. Маслової та ін. Традиційне вивчення фразеології з акцентом на семантико-синтаксичному аспекті спрямовує на звужене трактування фразеологізму: «нарізнооформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів» [ЕУМ 2000, с. 708]. Сучасні дослідження фразеологізмів ґрунтуються на інтегративному підході, який поєднує засади когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, а також суміжних мовознавчих галузей. Імплементція психоконітивних та етнолінгвістичних методів у царину пізнання фразеології дала змогу О. Селівановій довести, що фразеологічний фонд мови «репрезентує внутрішній рефлексивний досвід народу, його ціннісні орієнтації, колективне позасвідоме» [Селіванова 2004, с. 220]. Застосування методів семантико-когнітивного аналізу в поєднанні з лінгвокультурологічним забезпечило переконливість висновку Н. Венжинович про те, що фразеоло-

логізми мають позначення «культурно зумовлених традицій, сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та ін. особливостей ментальності народу» [Венжинович 2018, с. 386]. Новітні лінгвістичні студії у галузі фразеології є істотним доповненням традиційного вивчення фразеологічних одиниць.

Мета статті – виявити закономірності концептуалізації *вогню* в українських фразеологізмах.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- створити модель концептосфери *вогонь*;
- зафіксувати фразеологізми української мови, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*;
- визначити й охарактеризувати асоціативні й психолінгвістичні засади творення фразеологізмів, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*.

Об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження зумовили вибір загальнонаукових та вузькоспеціальних **методів дослідження**: *моделювання концептосфери* (для формалізованого та спрощеного представлення когнітивної структури *вогонь*), *компонентно-варіативний аналіз* (для семного структурування фразеологізмів та їх компонентів), *лінгвокультурологічний* (для з'ясування змісту й виявлення конотацій фразеологізмів). Для формування корпусу фразеологізмів використано *методику суцільного відбору матеріалу*.

Виклад основного матеріалу. Когнітивна структура *вогонь* сформувалась на основі архетипу й характеризується складністю, багатозначністю й амбівалентністю. Вогонь як одна із головних стихій [поряд із водою, землею і повітрям] має широке міфологічне, релігійне, філософське, наукове та мистецьке висвітлення. Ще в античній філософії цю стихію вважали основою виникнення світу. Геракліт, наприклад, називав світ «вічним живим вогнем» та стверджував, що всім керує вогонь [Досократики 1999, с. 156]. У Біблії вогонь пов'язаний з Богом, зокрема, Святий Дух сходить на апостолів у вигляді вогню. Роль і значення вогню в житті людини неможливо переоцінити. Як природне явище вогонь володіє життєдайним і нищівним потенціалом. Він гріє і спалює, освітлює і обпікає, захищає і знищує. Вважається, що вогонь відіграв ключову роль у розвитку цивілізації, ставши не тільки засобом захисту, джерелом тепла й енергії, а й одним із головних чинників консолідації первісних людей, перетворення їх у суспільство.

Знання про це явище й розуміння його концентрує когнітивна структура, сутність якої не вичерпують лексичні значення відповідного слова. За Словником української мови слово *вогонь* має 7 значень, перше й найзагальніше з них: «Розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я» [СУМ 1970, с. 715]. Інші прями й переносні значення співвідносні з тією чи тією сферою конкретного слововживання. Численні додаткові значення зумовлені різноаспектними властивостями вогню й засновані на асоціаціях людини. Зокрема, вогонь пов'язують із духовною енергією, очищенням, перетворенням, внутрішньою силою

людини, коханням і водночас із руйнуванням, нищенням, ненавистю, пеклом.

Особливості вогню та результати його пізнання людиною визначили структуру концептосфери *вогонь*. У її ядрі виокремлюємо складники: *характерні ознаки вогню* (*світло* (світло, вогник, промінь, блиск), *тепло, полум'я, дим*), *фази горіння* (загорятися, займатися, горіти, палати, догоряти, жевріти, тліти, гаснути), *інтенсивність горіння* (іскра, спалах, пожежа, жар), *форми підтримання горіння* (вогнище, смолоскип, свіча), *продукти згорання* (попіл, вугілля, кіптява, сажа), *дії вогню* (гріти, пекти, освітлювати, обпалювати, спалювати) та ін. *Світло, полум'я, дим, іскра, свіча* та ін. є самостійними концептами, які сутнісно пов'язані з концептом *вогонь*, оскільки в сукупності характеризують процес горіння, та входять до згаданої концептосфери. Таке моделювання концептосфери *вогонь* ґрунтується на загальних уявленнях про природне явище і не відображає повною мірою вузькоспеціальні знання.

Фразеологізми, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*, виникли переважно внаслідок переінтерпретації дій, станів, почуттів, відчуттів людини на основі аналогізації з вогнем у різних його виявах. Ці фразеологізми мають різні інтегральні значення та неоднакове емоційно-оцінне забарвлення.

Неоднорідні фразеологізми і за типом фразеотворення. Серед них виокремлюємо метонімічні (*підкладати вогню, вогнем і мечем*), метафоричні (*палити душу, кинути жарину в серце, займатися полум'ям*) та порівняльні (*як вогнем пекти, як вогонь на суху соломку накинутися*). Чітку диференціацію цих типів ускладнює частотне поєднання метонімії з метафорою, зумовлене здатністю загального метонімічного значення до метафоризації, а також метафори з порівнянням. О. Селіванова, аналізуючи значення моторно-кінетичних зворотів, зазначає, що «фразеологізація подібних сполук відбувається ще в первинних значеннях, здебільшого відсутніх у словниках, але наявних в ілюстративному матеріалі; подані ж тлумачення вже вторинні, метафоризовані» [Селіванова 2004, с. 36]. Окреслені закономірності простежуємо і в фразеологізмах, пов'язаних із концептосферою *вогонь*.

Метафора – це мовно-мисленнєве явище, що виявляється у вживанні мовного знака однієї концептосфери на позначення складника іншої на основі асоціацій за подібністю чи контрастністю. У випадку фразеологізмів означеної групи фіксуємо метафоризацію вільного словосполучення: значення його складників взаємодіють, змінюються і перетворюються у фразеологічно цілісне значення. Це значення не є семантичною сумарністю, характеризується образністю й експресивністю. Лексеми із семантикою вогню, що входять до складу фразеологізмів, мають метафоричне або метонімічне значення, засноване на актуалізації однієї з властивостей вогню. Здебільшого в стійких словосполученнях актуалізовані небезпечні для людини властивості вогню, наприклад, викликати фізичний біль, спри-

чиняти великі руйнування, знищувати щось тощо. Спостерігаємо їх, наприклад, у зворотах із семантикою застереження: *гра з вогнем* – дуже небезпечні, необережні дії, вчинки без урахування можливих наслідків [ФСУМ 1993, с. 194], *гратися з вогнем* – поводитися необережно, здійснювати що-небудь небезпечно, не думаючи про наслідки [ФСУМ 1993, с. 196], *боятися (стерегтися) як вогню* – дуже сильно [ФСУМ 1993, с. 140]. Простежуємо актуалізацію цих властивостей також у зворотах із семантикою констатації тяжких обставин: *між двох вогнів* – у такому скрутному становищі, коли небезпека загрожує з обох боків [ФСУМ 1993, с. 140], *горить земля під ногами (у кого)* – для кого-небудь становище стає критичним, безвихідним [ФСУМ 1993, с. 332], *з вогню (рідко із жару) та в полум'я* – з однієї неприємності в іншу, ще гіршу [ФСУМ 1993, с. 140]. Лексеми *вогонь* та *горить* у наведених фразеологізмах реалізують переносне значення небезпеки, складних обставин.

В окремих фразеологізмах акцентована руйнівна сила вогню з усталеною характеристикою жорстокої, безжалісної акції, що є проєкцією рис людини на стихію: *вогнем і мечем* – з великою жорстокістю, нещадно [ФСУМ 1993, с. 140], *палити вогнем* – безжалісно знищувати кого-, що-небудь [ФСУМ 1993, с. 604]. У формуванні метафоричного значення наведених фразеологізмів бере участь метонімічне вживання лексем із семантикою вогню.

До регулярних когнітивних процесів належить аналогізація психоемоційного стану людини з вогнем [Селіванова 2004, с. 117]. Сформовані за цією моделлю фразеологізми мають широкий діапазон емоційно-оцінних значень, у яких актуалізовані різні властивості природної стихії: продуктивні і деструктивні. Конотації часто пов'язані із семою інтенсивності, характерною для дієслівних лексем із семантикою вогню. Як семантична категорія інтенсивність конгруентна експресивності, емотивності, оцінності, образності та зумовлює їх появу вже в мінімальному контексті (М. Лойко, С. Родіонова, У. Рис).

Аналогізацію стану нервового збудження, хвилювання, а також кохання з процесом горіння простежуємо у фразеологізмах з компонентом *серце* або *душа*: *горить (палає, пламеніє, палахтить) серце (душа) / запалало (запламеніло) серце; запалала (запламеніла) душа* – (1) хто-небудь перебуває в стані сильного збудження, хвилювання і т. ін., (2) у кого-небудь виникло якесь сильне почуття [ФСУМ 1993, с. 792], *палити душу* – дуже хвилюватися, непокоїти [ФСУМ 1993, с. 604]. Співвіднесення певних відчуттів із тим чи тим органом тіла наявне в багатьох мовах, етноспецифіка виявляється в закономірностях асоціювання відчуттів й органів. В українській лінгвокультурі *серце* і *душа* – це осередки почуттів, емоцій, моральності і духовності [Жайворонок 2006, с. 209, 536]. Метафоризовані дієслова на позначення процесу горіння в поєднанні з цими лексемами визначають семантику фразеологізмів, а також актуалізацію семантичного компонента інтенсивності та супутньої йому

експресивності. Так, сполучення згаданих соматизмів із дієсловами на позначення повільного горіння формують інтегральне значення страждання: *серце (душа) тліє* – хто-небудь зазнає моральних страждань, тяжко переживає [ФСУМ 1993, с. 795]. Збайдужіння, зменшення сили почуттів передають фразеологізми з дієсловами, які позначають утрату тепла, завершення горіння: *серце перегоріло* – (2) хто-небудь заспокоївся, забув про колишні образи, переживання [ФСУМ 1993, с. 796], *серце прохолло* – у кого-небудь зменшилася сила вияву якихось почуттів [ФСУМ 1993, с. 796].

Психоемоційний стан людини експонують також фразеологізми із компонентом *око (очі)* та метафорично переінтерпретованими лексемами із семантикою *вогню*, в яких актуалізована властивість випромінювати світло: *очі загорілися* – (1) чий-небудь погляд, вигляд раптово став виражати якесь почуття (радість, схвилюваність, збудження і т. ін.); (2) кому-небудь дуже хочеться, враз захотілося чогось [ФСУМ 1993, с. 598 – 599], *очі запалали* – чий-небудь погляд, вигляд виражає якесь почуття (гнів, обурення, рішучість і т. ін.) [ФСУМ 1993, с. 599], *очі метаять іскри* – хтось дивиться гнівно, люто, сердито і т. ін. [ФСУМ 1993, с. 599], *очі горять (палають)* – (2) чий-небудь вигляд виражає якесь почуття (збудження, гнів, радість і т. ін.) [ФСУМ 1993, с. 598], *світити очима* – (2) виявляти поглядом якесь почуття [ФСУМ 1993, с. 786]. Специфіку цих фразеологізмів визначає соматизм *око (очі)*, зокрема властивість органа зору виражати почуття, а не локалізувати їх. Метафоризація дієслів заснована на аналогізації вогню із психоемоційним станом людини. У сполученні соматизму з метафоризованим дієсловом формується інтегральна семантика вираження почуттів, емоційного стану [Селіванова 2004, с. 65].

Окремі фразеологізми, в яких поєднані лексеми із семантикою *вогню* та *око*, позначають поганий фізичний стан людини: *аж (червоні) вогні в очах (мигтять, блискотять)* – хтось погано себе почуває, відчуває наближення стану запаморочення [ФСУМ 1993, с. 140], *аж іскри з очей сиплються (лятають, скачуть, крешуть) / посипались (полетіли, поскакали, скакнули)* – (3) про запаморочення від болю (внаслідок удару по голові й т. ін.) [ФСУМ 1993, с. 351]. Наведені фразеологізми, на відміну від вищезгаданих, позначають не вираження стану людини, а самопочуття.

Частина фразеологізмів виникла на основі аналогізації психічних відчуттів із тими, що виникають від дії вогню, жару загалом, безвідносно до певного органа. Такі звороти позначають важкий психоемоційний стан, страждання: *палити вогнем* – (3) завдавати морального страждання; дуже мучити [ФСУМ 1993, с. 604], *палитися вогнем* – дуже непокоїтися, страждати від чогось [ФСУМ 1993, с. 604]. Серед окресленої групи частотними є фразеологізми з компаративним елементом: *як вогнем пече* – хтось дуже страждає морально, хтось занепокоєний чимсь [ФСУМ 1993, с. 625], *як у вогні* – нестерпно мучитись фізично чи морально [ФСУМ

1993, с. 140], як *на вогні горіти* – бути дуже збудженим, знервованим [ФСУМ 1993, с. 190], як *вогнем пекти* – дуже сильно [ФСУМ 1993, с. 140], як *(мов, ніби і т. ін.) на жаринах (на жарині)* – (1) неспокоїно, тривожно, нетерпляче [ФСУМ 1993, с. 289].

Раптовість сильного хвилювання передають фразеологізми, в яких компонент із семантикою вогню поєднаний із дієсловами *кидати, обдавати, обсипати, обгортати*: *кидати / кинути то в жар, то в холод* – (1) викликати в кого-небудь сильне хвилювання, збудження [ФСУМ 1993, с. 370] *обдавати жаром (вогнем)* – викликати у кого-небудь стан сильного хвилювання, збентеження, переляку [ФСУМ 1993, с. 564], *обсипало жаром* – (2) хтось раптово відчуває сильне хвилювання, збентеження [ФСУМ 1993, с. 575], як *полум'ям обгорнуло* – хтось відчуває сильне збентеження [ФСУМ 1993, с. 564].

Різні вияви сильного обурення, гніву позначають фразеологізми: *вогнем (полум'ям) дихати* на кого – (1) дуже сердитися, гніватися на кого-небудь, ненавидіти когось, тримати зло на когось на кого-небудь; (2) ставати розгніваним, розлюченим, роздратованим з якогось приводу [ФСУМ 1993, с. 239 – 240], *метати іскри* – сердито, із злістю дивитися [ФСУМ 1993, с. 484], *сипати іскрами (з очей)* – поглядом виявляти гнів [ФСУМ 1993, с. 806], *сипати вогнем* – дуже сердито, гнівно розмовляти [ФСУМ 1993, с. 806], *сипати / сипнути жару за халяви (під хвіст) кому* – дуже дошкуляти кому-небудь чимсь; проучувати кого-небудь за щось [ФСУМ 1993, с. 806]. Окремі одиниці містять конкретизатор надмірності дії частку *аж*: *аж вогню дає* – хто-небудь дуже гнівається з якогось приводу [ФСУМ 1993, с. 219], *аж вогню креше* – дуже сердиться [ФСУМ 1993, с. 396]. Високий ступінь невдоволення передає фразеологізм із часткою *хай*: *хай воно (ясним вогнем / полум'ям) горить / згорить (загориться)* – вираження великого незадоволення, роздратування, досади з приводу кого-, чого-небудь [ФСУМ 1993, с. 189].

Значна кількість фразеологізмів, пов'язаних із концептосферою *вогонь*, має кілька значень, реалізація яких залежить від контексту. Так, у відповідному контексті фразеологізм *аж іскри з очей сиплються* позначає сильний гнів. Проте це стійке словосполучення має й інші значення, а саме (1) дуже сильно, надзвичайно енергійно та (3) відчувати запаморочення від гострого фізичного болю внаслідок удару [ФСУМ 1993, с. 351].

Аналогізація фізичного болю, хворобливого стану, значного підвищення температури тіла з відчуттями, що виникають від дії вогню, також належить до регулярних когнітивних процесів, відбитих у мові. Фразеологізми з такою семантикою часто містять у своєму складі компаративний елемент як або підсилювальний *аж*, а репрезентантами концептосфери *вогонь* у них є лексеми *вогонь / вогні, іскра, жар*: як *вогнем пекти* – дуже сильно (про фізичний стан) [ФСУМ 1993, с. 140], *кидає / кинуло в жар* – (3) у кого-небудь висока температура [ФСУМ 1993, с. 368], *обсипає жаром* – (1) хто-небудь відчуває значне підвищення температури тіла [ФСУМ 1993, с. 575], *палити вогнем* – (2) викликати зна-

чне підвищення температури тіла (про хворобу) [ФСУМ 1993, с. 604].

Численну групу становлять фразеологізми, значення яких сформоване на аналогізації властивості вогню швидко поширюватись за сприятливих умов з інтенсивністю виконання певних дій. Концептосферу *вогонь* у цих фразеологізмах маніфестують лексеми різної частиномовної належності, зокрема *вогонь, горіти, палити*: *аж горить* – виконується дуже інтенсивно [ФСУМ 1993, с. 189], *горить (кипить) у руках (під руками)* – виконується, здійснюється і т. ін. швидко й успішно [ФСУМ 1993, с. 189], як *(мов, ніби і т.ін.) вогонь на суху соломку (кинутися, накинутися)* – дуже швидко, жадібно [ФСУМ 1993, с. 141], як *вогнем палити* – дуже швидко [ФСУМ 1993, с. 604]. Семантичний компонент інтенсивності наявний також у фразеологізмах як *(мов, ніби і т. ін.) вогню вхопити* – (прийти, приїхати) на дуже короткий відривок часу [ФСУМ 1993, с. 166], *хапати з вогню* – дуже швидко, невідкладно робити що-небудь [ФСУМ 1993, с. 920]. Проте його поява зумовлена актуалізацією властивості вогню пекти, обпикати.

Поведінка людини на пожежі стала основою формування фразеологізмів із компаративним елементом: як *(мов, немов і т. ін.) із пожежі (ускочити, влетіти) і т. ін.* – дуже швидко, поспішно (ускочити, влетіти і т. ін.) [ФСУМ 1993, с. 660], як *(мов, ніби і т. ін.) на пожежі (поспішати, бігти, пробігти)* – (1) дуже швидко [ФСУМ 1993, с. 660], *в пожежному порядку* – дуже спішно, терміново [ФСУМ 1993, с. 679].

Відсутність потреби швидко діяти або повільність виконання дій передають фразеологізми, в яких лексеми із семантикою *вогню* вжиті з часткою *не* або зі словами протилежної семантики: *не горить* – у кого-небудь немає потреби, причин поспішати з чимось [ФСУМ 1993, с. 189], *не на пожежі* – нема потреби поспішати [ФСУМ 1993, с. 660], як *мокре горить* – (1) дуже повільно, мляво, не поспішаючи і т. ін. робити що-небудь [ФСУМ 1993, с. 502]

Значення інтенсивності реалізують й окремі одиниці зі словами *іскра, дим*: *аж іскри летять* – дуже енергійно, завзято, запально, докладаючи всіх зусиль [ФСУМ 1993, с. 351], *аж дим іде* – дуже інтенсивно [ФСУМ 1993, с. 238]. Актуалізація семи інтенсивності в них ґрунтується на особливостях появи іскри як малої частини вогню та диму як продукту горіння.

Лексеми *іскра, жар* входять до складу фразеологізмів також у метафоричному значенні, заснованому на актуалізації властивості вогню розгорятися й проектуванні її на концептосферу *людина*. У поєднанні з метафоризованими дієсловами вони реалізують значення 'збуджувати в кому-небудь почуття, бажання', 'посилювати щось': *заронити іскру* – викликати, збудити що-небудь у когось [ФСУМ 1993, с. 316], *піддавати жару у вогонь* – підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання, суперечку [ФСУМ 1993, с. 632], *докидати хмизу в жар* – підсилювати, розпалювати які-небудь почуття, переживання [ФСУМ 1993, с. 258].

Помітну групу утворюють фразеологізми з актуалізованою колірною семантикою, яка імпліцитно присутня в лексемах концептосфери *вогонь*: *вогнем горіти* – бути дуже червоним, гарячим (від приливу крові) [ФСУМ 1993, с. 189], *займатися полум'ям* – дуже червоніти від збудження, ніяковості [ФСУМ 1993, с. 306], *паши́ти вогнем (полум'ям)* – бути дуже розгаряченим, рум'яним внаслідок сильного збудження, хвилювання [ФСУМ 1993, с. 610], *наливатися жаром (вогнем)* – червоніти [ФСУМ 1993, с. 528], *кидає / кинуло в жар* – (1) хто-небудь червоніє від ніяковості [ФСУМ 1993, с. 368]. Наведені фразеологізми позначають фізичний або психоемоційний стан людини через акцентовану супутню ознаку – почервоніння.

Властивість вогню випромінювати світло, освітлювати актуалізована у фразеологізмах: *вдень з вогнем [з свічкою, з свічками] не знайти* – (1) бути добре захищеним, (2) дуже рідкісний [ФСУМ 1993, с. 340], *пошукати такого вдень з вогнем* – немає подібного до кого-небудь, хтось незрівнянний, надзвичайний [ФСУМ 1993, с. 686], *кидати світло на що* – розкривати що-небудь, робити його ясным, зрозумілим [ФСУМ 1993, с. 370].

Висновки. Концептосфера *вогонь* має складну і розгалужену структуру, що зумовлено характерис-

тиками природного явища, його іманентними властивостями, а також роллю і значенням вогню в житті людини. Різномасштабні властивості вогню актуалізовані в численних фразеологізмах, що мають позитивне або негативне емоційно-оцінне забарвлення.

За типом фразеотворення фразеологізми, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*, неоднорідні. Серед них зафіксовано метонімічні, метафоричні та порівняльні конструкції.

Більшість фразеологізмів, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*, виникла внаслідок переінтерпретації психоемоційних і фізичних станів людини та інтенсивності певних дій на основі аналогізації з вогнем у різних його виявах. Значна частина з них заснована на актуалізації небезпечних для людини властивостей вогню, що зумовлює семантику стійких словосполучень. Меншу групу становлять фразеологізми, в яких акцентована колірна семантика. Окрему групу з незначною кількістю одиниць утворюють фразеологізми з семантикою світла. Усі виявлені фразеологізми мають різні інтегральні значення та неоднакове емоційно-оцінне забарвлення. Значення мовних зворотів конкретизує контекст, а атрибутивні, об'єктні й обставинні поширювачі увиразнюють та поглиблюють його, водночас конотативні компоненти зберігають актуальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2018. 503 с.
2. Досократики. Минск: Харвест, 1999. 784 с. – https://geraklit.moy.su/_ld/0/2_Geraklit-Fragme.pdf
3. Енциклопедія «Українська мова». Київ: «Українська енциклопедія», 2000. 752 с.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
5. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психоконгнітивний та етнокультурний аспекти). Київ – Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты. Москва: Школа. Языки русской культуры, 1996. 286 с.
7. Фразеологічний словник української мови у 2 кн. Київ: Наукова думка, 1993. 980 с.

REFERENCES

1. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainiskoi literaturnoi movy: kohnityvnyi ta lnhvokulturolohichnyi aspekty: dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 503 s. [in Ukrainian].
2. Dosokratiki (1999) Minsk: Harvest. 784 s. [in Russian].
3. Encyklopedia «Ukrainska mova» (2000). Kyiv: «Ukrainska encyklopedia». 752 s. [in Ukrainian].
4. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainiskoi etnokultury: Slovyk-dovidnyk. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
5. Selivanova O.O. (2004) Narysy z ukrainskoi frazeolohii (psyhokohnityvnyi ta etnokulturnyi aspekty). Kyiv – Cherkasy: Brama. 276 s. [in Ukrainian].
6. Teliya V.N. (1996) Russkaya frazeolohiya. Semanticheskyy, pragmaticheskyy i lingvisticheskyy aspekty. Moskva: Shkola. Yazyiki russkoy kulturyi. 286 s. [in Russian].
7. Frazeolohichnyi slovyk ukrainskoi movy (1993): U 2 kn. Kyiv: Naukova dumka. 980 s. [in Ukrainian].

CONCEPTUALIZATION OF FIRE IN UKRAINIAN PHRASEOLOGISMS

Abstract. The analysis of phraseological units in connection with mental mechanisms allows us to trace the origin of content, its change and fixation in linguistic form, to reveal the specifics of the worldview and the constants of the linguoculture of a certain people. For the analysis, the phraseological units containing the linguistic signs of the *fire* concept sphere were selected. The cognitive structure of *fire* was formed on the basis of the archetype and is characterized by complexity, polysemy and ambivalence. The multi-aspect properties of *fire* are actualized in numerous phraseological units that have different connotations. The purpose of the research is to identify patterns of conceptualization of *fire* in Ukrainian phraseological units. To achieve this goal, a model of the concept sphere of *fire* was created, phraseological units containing linguistic signs of the

concept sphere of *fire* were recorded; the associative and psycholinguistic foundations of the creation of phraseological units containing the linguistic signs of the *fire* concept sphere are determined and characterized. The structure of the concept sphere of *fire* was determined by the features of fire and the results of its cognition by man. The model of the concept sphere is based on general ideas about a natural phenomenon and does not fully reflect highly specialized knowledge. Fixed phraseological units are heterogeneous. Among them there are metonyms, metaphors and comparative constructions.

Most of the phraseological units arose as a result of reinterpretation of the psychoemotional and physical states of a person and the intensity of certain actions based on analogy with *fire* in its various manifestations. A significant part of them is based on the actualization of the properties of *fire* that are dangerous for humans, which determines the semantics of stable phrases. A smaller group is made up of phraseological units in which color semantics are emphasized. A separate group with a small number of units is formed by phraseological units with the semantics of light. All identified phraseological units have different integral meanings and connotations. The meaning of speech turns concretizes the context, and attributive, objective and adverbial disseminators emphasize and deepen it, while connotations remain relevant.

Keywords: phraseology, conceptsphere, metaphor, fire, conceptualization, semantics.

© Кравець Л., 2020 р.

Лариса Кравець – доктор філологічних наук, професор кафедри філології, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, м. Берегово, Закарпатська обл., Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5486-0642>

Larysa Kravets – Doctor of Philology, Professor, Department of Philology, Ferents Rakotsi II Transcarpathian Hungarian Institute, Berehovo, the Transcarpathian Region, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5486-0642>

СТРУКТУРНІ МОДЕЛІ ФРАЗЕМ ІЗ КОМУНІКАТИВНИМИ ДІЄСЛОВАМИ ЗА СЛОВНИКОМ «ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У ТВОРАХ БОГДАНА ЛЕПКОГО»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2'373.72

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).208–211

Кумейко Т. Структурні моделі фразем із комунікативними дієсловами за словником «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. Фразеологічний склад мови – це культурний код народу. Тому актуальним є дослідження культурного надбання Богдана Лепкого, яке акумулює основні тенденції художнього мислення від неонародництва до модернізму. У статті виокремлено структурні моделі фразем із комунікативними дієсловами у словнику «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого». Проаналізовано дієслівні фраземи зі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» (199 одиниць): комунікативні дієслова становлять 42 одиниці (21%), комунікативні дієслівні фраземи – 59 (30%). Виділено три семантичні підгрупи комунікативних дієслівних фразем: словесну, словесно-несловесну й несловесну. Словесна містить дієслова, які в складі фразеологічних одиниць мають значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою вербальних засобів (20 одиниць); словесно-несловесна підгрупа – дієслова, які в складі фразеологічних одиниць мають значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою вербальних і невербальних засобів (5 одиниць); несловесна – дієслова, які у складі фразеологічних одиниць мають значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою невербальних засобів (17 одиниць). Виділено 17 структурних моделей фразем із комунікативними дієсловами: V + N/NP – 26 одиниць (44%); V + NP – 1 одиниця (1,7%); (Part)V + Adv – 3 одиниці (5%); V + Prep. + N /NP – 9 одиниць (15%); V+Pron. + N – 2 одиниці (3,4%); V+ Prep.+ Pron. – 3 одиниці (5%); Part.+V + N – 2 одиниці (3,4%); V+ Conj.+ (V) + N – 1 одиниця (1,7%); V+N+ Prep. + N – 1 одиниця (1,7%); V+Pron.+ Prep. + N – 2 одиниці (3,4%); V+N/Pron.+Prep.+ NP – 2 одиниці (3,4%); N+Prep.+N+V – 1 одиниця (1,7%); V+ Conj.+ Prep. + N – 2 одиниці (3,4%); V+ Conj.+ Adv+ (V)+ N – 1 одиниця (1,7%); V + N + Conj. + N – 1 одиниця (1,7%); Conj.+ V+ Conj.+Part. +V – 1 одиниця (1,7%); Part.+V+N+ Prep+ Pron. – 1 одиниця (1,7%). Дві моделі є продуктивними у зазначеній групі дієслів. Перша – V + N/ NP – має такі варіанти реалізації: V + N₁; V + N₂/NP; V + N₄/NP; V + N₅ /NP. Друга – V₃ + Prep. + N /NP – реалізується в таких схемах: V + Prep. + N₂; V + Prep.+ N₄/NP; V + Prep. + N₅.

Ключові слова: дієслівні лексеми, фраземи, комунікація, вербальні засоби, невербальні засоби, структурні моделі.

Постановка проблеми. Фразеологізм у творах Богдана Лепкого – численні й різноманітні та виступають важливим засобом матеріалізації національнокультурних особливостей мовної системи. У творенні фразем значну роль відіграють сфери діяльності людини, ключовою з яких є комунікативна. Водночас важливе значення для побудови стійких словосполук має дієслово, що зумовлено його семантичними функціями, морфологічними категоріями та синтаксичним вживанням. Комунікативні дієслівні фраземи широко представлені у словнику «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого», тому аналіз зазначеного корпусу відкриває можливості для побудови відповідної семантико-синтаксичної класифікації.

Аналіз досліджень. Дослідженню фразеологічних одиниць присвятили свої роботи Н.Ф. Венжинович, М.В. Жуйкова, Г.Т. Кузь, В.І. Коненко, О.О. Селіванова та ін. Структурно-семантичні моделі розробляли в наукових працях Л.О. Авксентьев, Т.Г. Грица, А.О. Івченко, Н.Д. Коваленко, О.Л. Плетньова, Р.В. Міняйло, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. Комунікативні фразеологізми Богдана Лепкого не були предметом ґрунтовних досліджень. Лише в окремих розвідках розглядалися деякі дієслівні лексеми зазначеної групи [Бабій 2017, с. 293–295; Кумейко 2017, с. 339–341; Свередан 2000, с. 55].

Мета статті – виокремлення структурних моделей фразем із комунікативними дієсловами у словнику «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого».

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) проаналізувати фраземи зі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»; 2) виокремити комунікативні дієслівні фраземи із зазначеного джерела; 3) вирізнити продуктивні моделі фразем із комунікативними дієсловами;

Методи й методики дослідження. У роботі використано мовний матеріал, отриманий методом суцільного вибирання зі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»; описовий метод, на основі якого проаналізовано комунікативні дієслівні фраземи; дистрибутивний – для встановлення характеристик і функціональних властивостей дієслівних фразем із урахуванням їхнього оточення, а також метод статистичного оброблення інформації.

Виклад основного матеріалу. До групи комунікативних дієслівних фразеологізмів входять лексеми, об'єднані лексико-категоріальною семою 'діяльність людини, пов'язана з процесом передавання й отримання інформації (фактів, ідей, поглядів, емоцій тощо) за допомогою вербальних і невербальних засобів'.

Словник «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» містить 199 дієслівних лексем: комуніка-

тивні дієслова становлять 42 одиниці (21%), комуникативні дієслівні фрази – 59 одиниці (30%).

До групи комуникативних дієслівних фразеологізмів входять три семантичні підгрупи. Словесна підгрупа містить дієслова, які в складі фразеологічних одиниць мають значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою вербальних засобів. До цієї підгрупи ввійшли такі лексеми: *балакати, бити, битися, блиснути, брати, дати, забігати, заспівати, кидати, мастити, молоти, піднімати, піймати, плести, плювати, подякувати, поминати, полетіти, розкривати, ходити* (20 одиниць). Словесно-несловесна підгрупа містить дієслова, які у складі фразеологічних одиниць мають значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою невербальних засобів: *вибухати, вийти, грати, зігнати, нагнати, рвати* (5 одиниць). Несловесна підгрупа містить дієслова, які у складі фразеологічних одиниць мають значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою невербальних засобів: *впиватися, встати, дивитися, кидати, міряти, показати, рвати, ревіти, робити, свердлити, сидіти, скрутитися, сміятися, спирати, стати, читати, чути* (17 одиниць).

Структурні моделі представлені формулами, де N – Noun, NP – Noun Phrase, V – Verb, Adv. – Adverb, Prep. – Preposition, Pron. – Pronoun, Conj. – Conjunction, Part. – Participle. Виокремлено 17 моделей комуникативних дієслівних фразем за словником «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого».

1. V + N/NP: представлена модель є продуктивною й реалізується в таких схемах:

а) **V + N₁:** *ходять слухи*. Напр.: *Ходили тільки слухи, що він у Відні вчився і в царській музиці грав на бомбардоні, а все ж таки чудово на всіх інструментах грає* [Словник 2010, с. 200, далі – СФБЛ];

б) **V + N₂/NP:** *заспівати іншої пісні, нагнати страху, нагнати дрижкаків*. Напр.: *Заспані, потамаи вкриті, гукали щось, чого й, мабуть, самі не розуміли – щоб другим нагнати страху, а собі ще додати ваги* [СФБЛ 2010, с. 111];

в) **V + N₄/NP:** *балакати макарони, дати раду, піднімати вереск, піймати облизня, подати руку, робити поважну міну, розкривати карти, грати кумедію, зігнати злість, рвати волосся, сперло дух*. Напр.: *– Чого ж ви мовчите? Скажете, докторова макарони з вами балакала?* [СФБЛ 2010, с. 12]; *Пішли б ви собі до своїх жінок...А так кумедію з нами грають і годі* [СФБЛ 2010, с. 50]; *Утомлена трудом і прибита горем, упала бідна мати на землю і, нарікаючи на лиху долю, рвала сиве волосся* [СФБЛ 2010, с. 154];

г) **V + N₅ / NP** *кидати словами, мастити язиками, молоти язиком, плести язиком, полетіти птахом, кидати (кинути, обкидати) оком; впиватися очима, встати лівою ногою, дивитися кривим (косим) оком, кидати (кинути, обкидати) оком, свердлити (просверлити) зором*. Напр.: *Відчинені уста дрижали й кидали словами, як громами* [СФБЛ 2010, с. 86].

2. V+ NP: *стати ні в сих (цих) ні в тих= стояти ні в сих ні в тих*. Напр.: *Нараз побачила гостей і стала ні в цих ні в тих* [СФБЛ 2010, с. 189]. Ця модель є непродуктивною.

3. V + Prep. + N/NP: зазначена модель поширена серед представленої групи дієслів й реалізує три схеми з прийменниковими варіантами:

а) **V + Prep. + N₂:** *вийти з рівноваги, дивитися без пам'яті*. Напр.: *Не знаючи, що казати, став та дивився без пам'яті перед себе* [СФБЛ 2010, с. 56];

б) **V + Prep. + N₄/NP:** *брати на жарти плювати в обличчя, подякувати за хліб-сіль, ходити поміж дощ, встати на ліву ногу, сміятися крізь сльози*. Напр.: *Так тоді чи не краще подякувати за хліб-сіль і поспішати туди, де ще не поширилася ворожа отрута* [СФБЛ 2010, с. 56]; *Хоч би і крізь сльози, але смійся* [СФБЛ с.184]; – *Ваша милість, мабуть, нині лівою ногою з ліжка встали, – відповів йому Мручко* [СФБЛ 2010, с. 35]. *А до того я був такий непривітний, нескладний, не знав хилитися, кланятися, ходити поміж дощ, не умів жити* [СФБЛ 2010, с. 200];

в) **V + Prep. + N₅:** *битися з думками*. Напр.: *І всі п'ятеро билися з думками, почувачи велику відповідальність за долю гетьманської доньки* [СФБЛ 2010, с. 12].

4. V+Pron. + N: *дати собі раду, дати їм раду*. Напр.: *По стрілах міркують, що козаків, мабуть, небагато, на рівному полі, може б, в один мент дали їм раду, але тут?* [СФБЛ 2010, с. 54]. Модель непродуктивна.

5. V+ Prep. +Pron.: *вийти з себе, скрутитися у собі, замкнутися в собі*. Напр.: *Він замовк, скрутився сам у собі і сидів без руху і без тями* [СФБЛ 2010, с. 178]. Модель непродуктивна.

6. Part. +V + N: *не дати ради, не поминати лихом*. Напр.: *То мій кінь турецький, породистий, тож не дамо ради* [СФБЛ 2010 с. 54]. Модель непродуктивна.

7. (Part)+ V + Adv.: *забігати вперед, не забігати вперед, дивитися косо*. Напр.: *Тихо!..Не забігайте вперед. Не галасуйте, лиш поспішайте помаленьку. Тим-то й цікаве життя, що не знаємо нашої майбутності* [СФБЛ 2010, с. 70]. Ця модель є непродуктивною.

8. V+ Conj.+ (V) + N: *ревіти, як віл*. Напр.: *Жінка каже, що він реве, як віл, але що жінка знає* [СФБЛ 2010, с. 155]. Модель непродуктивна.

9. V+N+ Prep. + N: *битися кулаками в груди*. Напр.: *Бо такі чула, щоби я з того місця не рушилася, щоб чула! – б'ється кулаками в груди заспана Зоська* [СФБЛ 2010, с. 13]. Модель непродуктивна.

10. V+Pron.+ Prep. + N: *бити себе в груди*. Напр.: *Турецькі гребці-перевізники бігали, кричали, вимахували руками, билися в груди й дерли на голові волосся* [СФБЛ 2010, с. 12]. Модель непродуктивна.

11. V + N/Pron. + Prep.+ NP: *зімряти його від ніг до голови, міряти очима з ніг до голови*. Напр.: *Пригадав собі і перцу розмову з графом, і гордий погляд графині, котра зімряла його від ніг до голови*. [СФБЛ 2010, с. 106]. Модель непродуктивна.

12. N + Prep. + N + V: *дух у грудях спірає*. Напр. *Гориничка бігла, аж їй дух у грудях спірало* [СФБЛ 2010, с. 188]. Модель непродуктивна.

13. V+ Conj.+ Prep. + N: *читати, як із книжки; сидіти, як на вуглях*. Напр.: *А ворожка з зір долю чита, як із книжки* [СФБЛ 2010, с. 204]. Модель непродуктивна.

14. V + Conj. + Adv. + (V)+ N: *вибухати, як улітку громи*. Напр.: *Всім було відомо, що царський гніт вибухав несподівано, як улітку громи, що не було тоді сили, яка могла б його зупинити* [СФБЛ 2010, с. 22]. Модель непродуктивна.

15. V + N + Conj. + N: *блиснути дотепом і гумором*. Напр.: *Зате знав він особисто деяких письменників та розказував нам деякі події з їхнього життя, катехист, і тут умів блиснути своїм дотепом і гумором* [СФБЛ 2010, с. 14]. Модель непродуктивна.

16. Conj. + V + Conj. + Part. +V: *хоч сядь та й плач*. Напр.: *Мов навмисне, щоб я йти не міг. Хоч сядь та й плач* [СФБЛ 2010, с. 176]. Модель непродуктивна.

17. Part. + V + N + Prep. + Pron.: *не чути (не відчувати) землі під собою*. Напр.: *Вона забуває себе, не чує землі під ногами, лиш ціла тоне-потопає у небеснім безмірнім просторі* [СФБЛ 2010, с. 208]. Модель непродуктивна.

Висновки. Словник «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» містить 199 дієслівних лексем: комунікативні дієслова становлять 42 одиниці (21%), комунікативні фраземи – 59 одиниць (30%). Комунікативні дієслівні фразеологічні одиниці включають лексеми, об'єднані лексико-категоріальною семою 'діяльність людини, пов'язана з процесами передавання й отримання інформації (фактів, ідей, поглядів, емоцій тощо) за допомогою вербальних і невербальних засобів'.

До групи комунікативних дієслівних фразеологізмів входять три семантичні підгрупи: словес-

ні, які в складі фразеологічних одиниць мають значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою вербальних засобів (20 одиниць); словесно-несловесні, які у складі фразеологічних одиниць містять значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою вербальних і невербальних засобів (5 одиниць); несловесні, у складі яких значення, пов'язане з передаванням або отриманням інформації за допомогою невербальних засобів (17 одиниць).

Дієслівні комунікативні фраземи зі словника «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого» реалізуються в 17 моделях: V + N/NP – 26 одиниць (44%); V+ NP – 1 одиниця (1,7%); V + Prep. + N /NP – 9 одиниць (15%); V+ Pron. + N – 2 одиниці (3,4%); V+ Prep.+ Pron. – 3 одиниці (5%); Part.+V + N – 2 одиниці (3,4%); (Part) + V + Adv. – 3 одиниці (5%); V+ Conj.+ (V) + N – 1 одиниця (1,7%); V+N+ Prep. + N – 1 одиниця (1,7%); V+Pron.+ Prep. + N – 2 одиниці (3,4%); V+N/Pron.+Prep.+ NP – 2 одиниці (3,4%); N + Prep.+N+V – 1 одиниця (1,7%); V+ Conj.+ Prep. + N – 2 одиниці (3,4%); V+ Conj.+ Adv.+ (V) + N – 1 одиниця (1,7%); V + N + Conj. + N – 1 одиниця (1,7%); Conj.+ V+ Conj.+Part. +V – 1 одиниця (1,7%); Part.+V+N+ Prep.+ Pron. – 1 одиниця (1,7%).

Продуктивними є дві моделі. Перша – V + Prep. + N /NP – реалізується в таких схемах: V + N₁; V + N₂/NP; V + N₄/NP; V + N₅/NP. Залежний компонент, виражений постпозитивним іменником, у конструкціях такого типу фіксується у формі називного (1 одиниця), родового (3 одиниці), знахідного (11 одиниць), орудного (11 одиниць) відмінків. Друга модель – V + Prep. + N /NP – має такі варіанти реалізації: V + Prep. + N₂; V + Prep. + N₄/NP; V + Prep. + N₅. Залежний компонент, виражений приименниково-відмінковою формою іменника, фіксується у формі родового (2 одиниці), знахідного (6 одиниць), орудного (1 одиниця) відмінків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. Харків: Вища школа, 1988. 134 с.
2. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 135 с.
3. Бабій І.М. Фраземіка творів Богдана Лепкого: загальномова та індивідуально-авторська. *Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки*: Матеріали міжнародної наукової конференції до 145-річчя з дня народження Богдана Лепкого. Тернопіль, 2017. С. 290–300.
4. Кумейко Т.А. Комунікативні дієслівні фразеологізми у словнику «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого». *Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки*: Матеріали міжнародної наукової конференції до 145-річчя з дня народження Богдана Лепкого, м. Тернопіль, 2017. С. 337–343.
5. Кумейко Т.А. Синтаксична структура речень з дієсловами інформаційної діяльності: автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2015. 20 с.
6. Свердан Т.П. Спосіб трансформації фразеологізмів (усічення) як стилістичний прийом у трилогії Б. Лепкого «Мазепа». *Культура слова*. 2000. № 55-56. С. 26–30.
7. Фразеологізми у творах Богдана Лепкого: словник / гол.ред. С.С. Панцьо. Тернопіль: Джура, 2010. 224 с.

REFERENCES

1. Avksentiev L.H. (1988) Suchasna ukrainska mova.Frazeolohiia [Modern Ukrainian language. Phraseology]. Kharkiv: Vyshcha shkola. 134 s. [in Ukrainian].
2. Alefirenko M.F. (1987) Teoretychni pytannia frazeolohii [Theoretical questions of phraseology]. Kharkiv: Vyshcha shkola.135 s. [in Ukrainian].
3. Babii I.M. (2017) Frazemika tvoriv Bohdana Lepkoho: zahalnomovna ta indyvidualno-avtorska [Idiomatic

expression of Bohdan Lepky's works: general language and individual-author's]. *Bohdan Lepkyi u polikulturnomu dyskursi Yevropy ta Ameryky: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do 145-richchia z dnia narodzhennia Bohdana Lepkoho*, m. Ternopil. S. 290–300 [in Ukrainian].

4. Kumeiko T.A. (2017) Komunikatyvni diieslivni frazeolohizmy u slovnyku «Frazeolohizmy u tvorakh Bohdana Lepkoho» [Communicative phraseological verbs in dictionary «Phraseological units in works of Bogdan Lepkyi»]. *Bohdan Lepkyi u polikulturnomu dyskursi Yevropy ta Ameryky: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do 145-richchia z dnia narodzhennia Bohdana Lepkoho*. Ternopil. S. 337–343 [in Ukrainian].

5. Kumeiko T.A. (2015) Syntaksychna struktura rechen z diieslovamy informatsiinoï diialnosti [The syntactic structure of sentences with verbs of information activities]: avtoref. dys. ...kand. fylol. nauk: 10.02.01. Zaporizhzhia. 20 s. [in Ukrainian].

6. Sverdan T.P. (2000) Sposib transformatsii frazeolohizmiv (usichennia) yak stylistychnyi pryiom u trylohii B. Lepkoho «Mazepa [The method of transformation of phraseology units (truncation) as a stylistic device in trilogy of B. Lepkoho «Mazepa»]. *Kultura slova*. № 55–56. S. 26–30 [in Ukrainian].

7. Frazeolohizmy u tvorakh Bohdana Lepkoho [Phraseological units in works of Bohdan Lepky]: *Slovnyk / hol. red. Pantso S.Ye.* Ternopil: Dzhura, 2010. 224 s. [in Ukrainian].

STRUCTURAL MODELS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH COMMUNICATIVE VERBS ACCORDING TO THE DICTIONARY «PHRASEOLOGICAL UNITS IN WORKS OF BOHDAN LEPKY»

Abstract. Phraseological composition of language is a cultural code of nation. Different aspects of vital activity are figuratively highlighted in phraseological units. That's why research of the phraseological inheritance of Bohdan Lepky is currently actual. His cultural heritage accumulates basic trends of art thinking from neopopulism to modernism. The article analyzes communicative verbal phraseological units from the dictionary *Phraseological units in works of Bohdan Lepky*. The dictionary «Phraseological units in works of Bohdan Lepky» contains 199 verb lexemes, communicative verbs are 42 units (21%), communicative verb of phraseological units – 59 (30%). It is established minimum structural models with phraseological units. Lexemes of the communicative verbal phraseological units are joined by the lexico-categorical seme human activity associated with the processes of sending and receiving of information (facts, ideas, views, emotions) through verbal and non-verbal ways in accordance with this three semantic groups of communicative verbal phraseological units are distinguished: verbal, non-verbal, verbal-non-verbal.

Being the part of phraseological units, there are verbs of the verbal subgroup by means of which you can transfer and obtain information using verbal means. Being the part of phraseological units, there are also verbs of the non-verbal subgroup with the help of which you can transfer and obtain information using non-verbal means. Being the part of phraseological units, there are verbs of both non-verbal and verbal subgroups by means of which you can transfer and obtain information using both verbal and non-verbal means.

In the article it was identified 21 structural models of phraseological units with communicative verbs, was made their quantitative analysis: V + N/NP – 26 units (44%); V+ NP – 1 unit (1,7%); (Part)V+ Adv. – 3 units (5%); V + Prep. + N/NP – 9 units (15%); V + Pron. + N – 2 units (3,4%); V+ Prep.+ Pron. – 3 units (5%); Part.+V + N – 2 units (3,4%); V+ Conj.+ (V) + N – 1 unit (1,7%); V + N + Prep. + N – 1 unit (1,7%); V + Pron.+ Prep. + N – 2 units (3,4%); V + N/Pron.+Prep.+ NP – 2 units (3,4%); N + Prep. + N + V – 1 units (1,7%); V+ Conj.+ Prep. + N – 2 units (3,4%); V+ Conj.+ Adv. + (V)+ N – 1 unit (1,7%); V + N + Conj. + N – 1 unit (1,7%); Conj.+ V+ Conj.+Part. + V – 1 unit (1,7%); Part.+ V + N + Prep.+ Pron. – 1 unit (1,7%).

Keywords: phraseological units, verbal lexemes, communication, verbal and non-verbal ways, structural model.

© Кумейко Т., 2020 р.

Тетяна Кумейко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри бізнес-лінгвістики ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Київ, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-6688-5532>

Tetiana Kumeiko – PhD in Filology, Associate Professor of the Business Linguistics Department, Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Kyiv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-6688-5532>

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ КРИЗЬ ПРИЗМУ СИНТАКСИЧНОЇ ФУНКЦІЇ: ДО ОКРЕМИХ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ТА ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИХ АСПЕКТІВ АНАЛІЗУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 801.5+811.161.2

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).212–218

Кутня Г. Фразеологізми кризь призму синтаксичної функції: до окремих семантико-синтаксичних та формально-граматичних аспектів аналізу; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено окремим аспектам синтаксису фразеологічних одиниць. Хоча синтаксичні функції останніх у мовознавстві і зазнали аналізу, досі ці питання розглядали переважно в канві структурно-граматичної класифікації фразеологічних одиниць, при цьому залишався поза увагою семантико-синтаксичний аспект та не акцентувалася увага на тому, як саме у формально-структурному аспекті варто оцінювати фразеологічний аналітизм. Оцінка останніх питань і визначає актуальність цього дослідження.

Мета статті – проаналізувати проблемні питання синтаксису фразеологізмів в академічній та шкільній граматиці. Основні завдання полягають у тому, щоби відповідно до традиційної структурно-граматичної класифікації фразеологізмів схарактеризувати їхні формальні синтаксичні функції у зіставленні зі семантико-синтаксичними, опираючись на структурно-семантичну оцінку фразеологічного аналітизму; залучити оцінку фразеологічних одиниць, синтаксичний статус яких може визначитися проблемно, а також проаналізувати фразеологічний аналітизм у проекції на формально-структурну оцінку компонентів речення – простий / складений член.

У результаті аналізу встановлено, що найчастотніша формально-синтаксична роль фразеологізмів – присудок (або головний член односкладного речення), а також такі другорядні ролі, як означення та обставина, корелюють із семантико-синтаксичною функцією – предикатом, первинним чи вторинним відповідно, що цілком умотивоване ядерністю конотативних сем у структурі фразеологізму, останні визначають ознакову скерованість фразеологічної одиниці. Ознаково-предикатний характер фразеологізмів властивий більшості структурно-граматичних типів – дієслівних, субстантивних, ад'єктивних, адвербіальних, інтер'єктивних. Виявлено, що не всі одиниці здатні виконувати окрему синтаксичну функцію: ті, що мають модель двоскладного речення, можуть на формально-синтаксичному рівні зазнавати предикативного членування. Також зроблено обґрунтування не цілком виправданого у граматиці визначення структури підметів, виражених фразеологізмами, як складені, оскільки поняття синтаксичної складеності суперечить фразеологічному аналітизму.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічний аналітизм, члени речення, предикат, простий / складений присудок (підмет), семантико-синтаксичні, формально-граматичні функції.

Постановка проблеми. Синтаксичні функції фразеологізмів, як і інші аспекти аналізу цих одиниць, неодноразово ставали предметом зацікавлення лінгвістів. Закономірно, що неподільна семантика фраземного сполучення слів дала підстави розглядати ідіоматичні одиниці і як цілісні синтаксичні одиниці. Незважаючи на відносну однозначність такого бачення, дослідження синтаксичних функцій фразеологічних одиниць, зокрема в розрізі семантико-синтаксичного бачення, а також в окремих аспектах прикладного формально-граматичного аналізу фразеологізмів ув академічній та шкільній практиці досі залишається в граматиці не чітко окресленим або засвідчує різнобій при виділенні та аналізі компонентів речення та самих речень, пов'язаних із фразеологізмами.

Аналіз досліджень. В українському мовознавстві фразеологічні одиниці зазнали різнобічного і ретельного аналізу. У контексті питань, що порушуємо у статті, варто передусім зазначити вагомий досягнення лінгвістів у систематизації фразеологічних одиниць загалом (М. Алефіренко, Л. Гнатюк, В. Білоноженко, А. Коваль, М. Коломієць, В. Коптілов, Г. Удовиченко та інші). Ретельно проаналізовано граматичні особливості фразеологізмів у працях Л. Авксентьева, М. Алефіренка, Н. Бабич,

Л. Скрипник, Г. Удовиченка тощо. Порушено питання фразеологічної номінації у зіставленні з лексичною (М. Демський, П. Дудик). У цих та інших дослідженнях фразеологічні одиниці схарактеризовано не лише у формально-структурному аспекті, а й залучено семантико-граматичні критерії для зіставлення значень фразеологізмів із морфологічними класами слів та визначенні семантико-синтаксичних функцій (Ю. Божко, В. Розгон, С. Рошко). Як відомо, були спроби розгляду фразеологічного знаку як граматичної аналітичної конструкції і утвердження думки про фразеологізм як об'єкт синтаксису (І. Кучеренко). Останнім часом спостерігається зацікавлення дослідників і проблемами фразеологізації синтаксичних структур (М. Личук, Г. Ситар).

Мета статті – систематизувати синтаксичні функції фразеологізмів, виділивши проблемні питання; проаналізувати фразеологічний аналітизм не лише з формально-граматичного боку, а й з погляду семантико-синтаксичного функціонування.

Методи та методика дослідження. У роботі використано описовий метод, а також структурний з елементами методик компонентного, трансформаційного та дистрибутивного аналізів.

Виклад основного матеріалу. Аналітизм як мовна особливість, незважаючи на окремі розбіж-

ності у кваліфікації, може визначитися як «властивість, відповідна структурно розчленованому вираженню додаткового значення в основних мовних одиницях відносно їх основного значення, а також як сукупність таких одиниць» [Дубова 1999, с. 2]. Філософською основою розвитку аналітизму в сучасному граматичному ладі української, як і інших мов, виступає рівень пізнавальної компетентності мовця, прагнення урізноманітнити реалізацію певної семантики, ступінь індивідуальної когнітивної системи [Загнітко 2011, с. 423]. Для характеристики аналітичної конструкції важливими є інтерпретація її значення в цілому та оцінка її дискретності, розподілу семантичного навантаження складників. Фразеологічні утворення мають спільні та відмінні ознаки з аналітичними одиницями інших мовних рівнів. Як зазначає М. Алефіренко, «фразема – це аналітичний за структурою, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який утворюється внаслідок інтегративної дифузії лексичного і граматичного значень свого вільносинтаксичного генотипу, зумовленої процесами вторинного семіозису» [Алефіренко 1987, с. 4]. Отже, формування фразеологічного знаку можемо зіставляти з утворенням нової лексичної одиниці, а процеси фразеологізації певним чином наслідують лексикалізацію одиниць у широкому розумінні: це не еквівалентні процеси, але зіставляювані. Попри те, що фразеологізми побудовані за певними синтаксичними моделями, їхні елементи не перебувають у звичайних синтагматичних зв'язках, тому в мовознавстві віддавна панує однозначне бачення нечленованості фразеологічних одиниць в синтаксичній площині.

Оскільки фразеологізми функціонують як самостійні одиниці мови, вони, відповідно, здатні цілісним компонентним складом вступати в синтаксичні зв'язки з власне лексичними одиницями мови, функціонально зіставляючись з відповідними лексико-граматичними класами, і брати участь у формуванні структури речення. У синтаксисі на сьогодні вже аксіоматично визначають цілісність синтаксичної одиниці, вираженої фразеологізмом, не залежно від варіантності такої одиниці: фонетичної (*вона дала йому коша / вона дала одкоша*), морфологічної (*постійно ловить гави / постійно ловить гав*), лексичної (*Скільки будеш мені голову клопотати! / Скільки будеш мені голову морочити! / Скільки будеш мені голову крутити!*). Також на цілісність функції не впливає і ступінь граматично-змістової злитості компонентного складу одиниць: таку особливість мають всі семантичні типи фразеологізмів: ідіоми, фразеологічні єдності, фразеологічні вирази, фразеологічні сполучення та фразеологізовані словосполучення [Дудик 2005, с. 175–178].

Синтаксична функція більш-менш однозначно визначається в тих одиницях, що зіставляються з моделями словосполучень. Такі фразеологізми граматично співвідносяться з певними частинами мови. Дослідники відзначають, що таке зіставлення має ті ж критерії поділу за частиномовною належністю, що й у лексичних одиницях – спільність категорійної семантики, парадигматика, синтаксичне функціо-

нування [Білоноженко, Гнатюк 1989, с. 58]. Позаяк морфологічна відповідність фразеологічних сполук засвідчує кореляцію з певними синтаксичними функціями, можемо вважати, що класифікації, спрямовані на виділення семантико-граматичних розрядів фразеологізмів, ураховують і синтаксичні особливості одиниць [Алефіренко 1987, с. 46; Демський 1984, с. 24; Білоноженко, Гнатюк 1989, с. 58; Скрипник 1973, с. 86; Ужченко, Авксентьев 1990, с. 34].

Семантико-граматичне структурування фразеологізмів не цілком зіставляється з кількісно-якісними параметрами частин мови: «Семантико-граматичні розряди на фразеологічному рівні – це сукупність гомогенних фразем, об'єднаних однотипними взаємодіючими смисловими елементами різних структурних рівнів» [Алефіренко 1987, с. 46]. Вже усталено виділяють такі групи фразеологізмів, як: субстантивні, ад'єктивні, дієслівні, адвербіальні, а також інтер'єктивні. Кожна з цих груп наділена характерними особливостями семної репрезентації, категорійної вираженості, парадигматичних можливостей та, звісно, синтаксичних функцій. Треба відзначити, що останні не цілком відповідають назвам семантичних концептів та їхнім функціонально-асоціативним мовним корелятам. Наприклад, якщо йдеться про субстантивні фразеологізми, то такі одиниці, як і фразеологізми назагал, тяжіють до предикатної функції (хоча субстантив зазвичай засвідчує асоціативні кореляти, такі як субстанція, суб'єкт, предмет, іменник, підмет).

Фразеологізми у функції присудка є найчастотнішими. Ця особливість пов'язана з конотативними семами у структурі фразеологічних одиниць. Очевидно, такі компоненти варто вважати у більшості випадків ядерними, вони визначають зорієнтованість фразеологічної одиниці на атрибутивний смисл у широкому розумінні. Ознаковість як основна функціональна особливість фразеологізмів і визначає їхню первинну формально-граматичну функцію – присудковість, реалізуючись у структурно-семантичній категорії предикатності. Предикат як компонент семантичної (глибинної) структури речення, відповідно до теоретичних засад функціонально-категорійної граматики, може презентувати різні функції формальної структури речення: «Глибинні компоненти передають логічну будову думки, яка може виражатися в мові різними засобами, тотожними з семантичного боку, але відмінними з власне-синтаксичного» [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983, с. 125].

Первинний характер таких предикатів, реалізований на формально-граматичному рівні функцією присудка (чи головного члена односкладної структури), стосується передусім дієслівних фразеологізмів, адже «дієслівно-іменні словосполучення найпродуктивніші щодо фразеологізації» [Білоноженко, Гнатюк 1989, с. 64]: *Його робити пилот припада. Флоренції загрожує розруха, а він на карнавалах пропада (Л. Костенко). Зробімо паралель: вам дорогий ваш хист, мені – наука (Л. Українка)*. Це корелює з частиномовним вираженням первинних предикатів, адже більшість таких одиниць і передбачає

дієслівний спосіб вираження. Предикатна функція є найчастотнішою, як попередньо зазначалося, і для субстантивних та ад'єктивних фразем, у такому разі їхня позиція зіставляється з іменною частиною відповідного складеного (чи складного) присудка: *Ви справжнє яблуко розбрату* (В. Собко) [Словник фразеологізмів 2003, с. 784]. *Лаврін стояв ні живий ні мертвий* (І. Нечуй-Левицький). Варто відзначити на прикладі ад'єктивних одиниць, що це можуть бути різноструктурні моделі: як з формальними показниками ад'єктивності (*нечистий на руку*), так і без таких показників (*зірок з неба не хапає*); з опорними компонентами, вираженими прикметниками, іменниками, дієсловами: *Чи ти не при своєму розумі? Він – від горника два вершика*. *Була вона без роду і племені*. *Такий був кволій, що й голосу не відтягне*. *Дівчина – кров з молоком*. Адвербіальні фраземи також не поодинокі наділені формально-граматичною функцією присудка: *А він ні пари з уст*. *Був не в своїй тарілці*. *Риби хоч греблю сати*.

Функції другорядних членів речення означення та обставини не суперечать семантичній універсальності ознаковості, адже в семантичному плані такі компоненти виступають вторинними предикатами. Детермінація означального та обставинного характеру виникає внаслідок різноманітних перетворень вихідних елементарних простих речень і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами. У таких компонентах предикатність ослаблено-характеру, ознаковість визначається як додаткова властивість предметів, осіб, реалій. Обставинна синтаксична функція виступає органічною для адвербіальних фразеологізмів: *Він ці сіло ні впало по тому запропонував мені руку і серце*. *Харлак трудиться до сьомого поту*. *вечори просиджує над замітками* (В. Дрозд). *Мовчки бродить око вдовж і вищур* (І. Франко). *І зовсім інша річ, коли він сам, позичивши в сірка очей, поспішає до тебе на берег* (О. Гончар). *Ми сиділи роззявши ротці* (Ю. Смолич). Такі обставини як ознаки дій, процесів, станів найчастіше стосуються семантики способу, хоча можуть стосуватися й інших семантичних різновидів: *Гостро пахло дощем, хоч, може, він випав за тридев'ять земель* (Л. Дмитерко) (місця). *Живої води їй сьогодні не знайти ні за які скарби світу* (А. Содомора) (умови). *Як собі хочете, а ми купи не будемо* (М. Коцюбинський) (допусту) [Словник фразеологізмів 2003, с. 752]. Часто такі одиниці імплікуються, зазнаючи лексикалізації, унаслідок чого їх оцінюємо як прислівники складеного характеру: *раз у раз, день за днем, віч-на віч, до пня* тощо.

Транспозиція в означальну синтаксему притаманна ад'єктивним та субстантивним фразеологізмам. Такі означення можуть бути узгодженими: *Веселий на вдачу, лежкий на руку, рівно став перед командиром, поблискуючи розумними сірими очима* (М. Стельмах) [Словник фразеологізмів 2003, с. 330]; неузгодженими: *Вони розпалили апетити степових шукачів пригод*; прикладковими (прикладка як вторинний предикат водночас містить і ознаки вторинного суб'єкта): *Він, майстер на всі руки, міг зробити таку річ*.

Вторинна предикація може репрезентувати і транспозицію в модальну сферу. У формально-граматичному аспекті, як відомо, модальні синтаксеми називають вставними компонентами, вони, виступаючи засобами ускладнення речення, не виконують формально жодної синтаксичної функції. Фразеологічні одиниці-модальники переважно містять емоційну оцінку повідомлюваного чи наділені інтимізуючим значенням, активують увагу співрозмовника. У семантико-граматичній класифікації вони відповідають найчастіше інтер'єктивним фразеологізмам, як-от: *чого доброго, як на гріх, як на зло* тощо. Це можуть бути не власне фраземи, а сполуки фразеологізованого характеру: *даруйте на слові, у всякому разі, з одного боку, відверто кажучи, на мій погляд, на нашу думку*.

Субстантивні фразеологізми на формально-граматичному рівні можуть виконувати і роль підмета чи додатка: *Довгий язик – це моя вада*. *Він заплатив сповна за довгого язика*; у такому разі їх зіставляємо із суб'єктивними чи об'єктивними синтаксемами. Таких фразеологізмів, однак, в українській мові порівняно небагато, оскільки лексико-граматичне значення предметності у субстантивних одиницях досить ослаблене. Слушною щодо структурно-семантичного характеру таких фразеологізмів видається думка М. Алефіренка, який зазначає, що категорійне значення фразеологізмів визначається частиномовною властивістю їх граматичного центра за умови, якщо конотативні семи у семантичній структурі сталих сполук не переходять у ранг ядерних смислових елементів і домінуючими залишаються денотативні семи [Алефіренко 1987, с. 46]. Погоджуємося з думкою, що в ролі підмета переважно виступають фразеологічні одиниці з семантикою особи чи явища [Розгон 1999, с. 9]: *Божий чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже...* (П. Куліш) [Словник фразеологізмів 2003, с. 766]. *В ті нуці не заходила ніколи ні одна жива душа* (І. Нечуй-Левицький).

Із погляду формально-структурного бачення фразеологічного аналітизму, як попередньо зазначалося, з певними компонентами речення зіставляються передусім фраземи моделі словосполучення – як підрядного (*лягло на серце*), так і сурядного (*і сміх і гріх*), а також моделі порівняльних та обмежувально-допустових зворотів (*як дві краплі води, хоч мак сій*). Фразеологічні одиниці, побудовані за моделями речення, хоча і рідше, але також здатні функціонувати як окремі члени речення: *Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі – не переносити, та й ліси були густіші, а трави – вуж не пролізе* (О. Довженко). Однак більшість фразеологічних сполук, що відповідають структурам речень, передусім двоскладних, не завжди здатні набувати формально-синтаксичної імпліцитності, незважаючи на високий ступінь конотації структури, хоча при цьому і відбувається абстрагування суб'єктно-предикатної структури фразеологізму: *Пам'ять у нього коротка. І тут знову засвербів язик Мотрі...* (М. Понеділок) [Словник фразеологізмів 2003, с. 786]. *Мене*

всього *пробирали дрижаки*. Фразеологічна одиниця в такому разі у формальному плані може бути розцінена як синтаксично членована: *Заросли шляхи тернами на тую країну, мабуть, я її навіки, навіки покину* (Т. Шевченко). Така експлікація не суперечить, проте, семантичній цілісності фразеологізму, зберігається його предикатна ознаковість і суб'єкт: *Душа болить* (предикат) *мені* (суб'єкт) → *Мені болить, мені боляче* → *Я* (суб'єкт) *страждаю* (предикат). Вихідне речення з фразеологізмом предикативної моделі є проблемним у розрізі формально-синтаксичного компонентного аналізу. Зовнішньо такі структури відповідають двоскладному реченню, а за змістом та в зіставному аспекті зі синонімічними моделями повинні аналізуватися як односкладні безособові речення. Наявність у структурі компонента в давальному відмінку (суб'єктно-адресатної синтаксеми) є додатковим підтвердженням структурної моделі такого типу речень. Фразеологізми моделі двоскладного речення, що здатні самостійно репрезентувати акт предикації, тобто реалізовуватися у мовленні розчленованими висловлюваннями, знаходимо в літературі під назвою «дієслівно-пропозиційні» [Молотков 1977, с. 126] (однак такий термін не закріпився в українському мовознавстві). На те, що фразеологізми предикативної структури можуть характеризуватися з погляду вільних синтагматичних зв'язків, вказують і автори «Української фразеології»: вони зазначають, що фразеологічні моделі двоскладного речення «можуть становити або окреме речення, або виступати складовими частинами складних синтаксичних структур» [Ужченко, Авксентьев 1990, с. 43].

Окремі висловлювання можуть репрезентувати також інтер'єктивні фразеологізми. Вони в синтаксичній площині формують комунікативно цілісні одиниці, які традиційно в академічній граматиці називають нечленованими структурами (словами-реченнями, комунікатами): *Дяка богові! Куди там. Ще й як! Чорта з два! Щоб я провалився! Наше щастя, що добра кроква попалася над нами* (О. Гончар) [Словник фразеологізмів 2003, с. 781]. Такі висловлювання, здебільшого емоційно марковані, позбавлені денотативності, наближаються за прагматикою та соціолінгвістичними особливостями до вторинних модальних одиниць, що функціонують у канві речення як вставні компоненти.

Проблемні питання синтаксису фразеологізмів окреслюються не лише встановленням синтаксичної сутності одиниці, а й характеристикою самого члена речення, який засвідчує фразеологічний аналітизм. На сьогодні такі питання мають прикладний характер у контексті синтаксичного аналізу як в академічній, так і в шкільній граматиці. Граматичний аналітизм у характеристиці членів речення, як відомо, традиційно окреслюється термінами простий / складений головний член речення – підмет чи присудок, а щодо останнього ще й складний (комбінований, гібридний, дуплексивний); непоширений / поширений другорядний член речення (означення, обставина). Прикладне трактування понять аналітизму та синтетизму в

традиційному аналізі одиниць формально-граматичного рівня речення досі, на жаль, залишається в академічному викладі з певними недомовленостями та двозначними поглядами, передусім це стосується головних членів речення, оскільки аналітичні другорядні традиційно не характеризують детально з погляду таких особливостей. Якщо другорядному члену речення і притаманний аналітизм – зазвичай йдеться про граматикалізовані сполуки, які прийнято називати зворотами (дієприкметниковими, дієприслівниковими, порівняльними, субстантивними), то це аналітизм власне синтагматичного характеру, який не спрямований у сферу семантики. У питанні кваліфікації структурних особливостей другорядних членів речення периферійно опиняються аналітичні поєднання не власне граматикалізованого характеру: це одиниці, що побудовані за моделями складених підметів та присудків (*Календар аштеків має вагу близько двадцяти п'яти тонн* (Із преси). *Одного дня сорок дев'яти камері звелено бути готовою до виходу* (І. Багрянний)), а також фразеологічні (у широкому аспекті – від власне фразем до поєднань фразеологізованого характеру) та лексикалізовані словосполучення: *Дід починав ні з сього ні з того кашляти й позіхати* (О. Довженко). Усі синтаксисти визнають такий спосіб вираження другорядних членів, на це вказують і шкільні підручники, однак сама структурно-граматична оцінка таких компонентів залишається поза увагою, хоча могла би також окреслюватися термінами простий / складений, за аналогією до головних членів речення.

Статус складеного підмета чи присудка встановлюється способом його граматичного вираження: це член речення, виражений словосполученням, синтаксична зв'язаність якого зумовлена недостатньою семантикою опорного компонента (в складеному підметі) чи граматичної зв'язки (в складеному присудку). У такому баченні і постає проблема оцінки фразеологічної структури, а саме питання можливості її розгляду в канві граматичного аналітизму. Якщо вважати, що фразеологізми не виступають власне синтаксичними одиницями, зокрема словосполученнями, то їхній синтаксичний статус не мав би відповідати оцінці складеного члена речення. Однак з огляду на те, що такий член речення експліковано виражений, не можна говорити і про просту структуру. У цьому питанні підручкова література, як академічна, так і шкільна, засвідчують одностайну позицію щодо присудків, виражених фразеологізмами: такі визнано простими за структурою [Кулик 1965, с. 37; Шульжук 2004, с. 74; Дудик, Прокопчук 2010, с. 100; Авраменко, Борисюк, Почтаренко 2016, с. 38; Глазова 2016, с. 84]. Однак характеристика інших членів речення з таким способом вираження в оцінках граматистів відрізняється або ж узагалі відсутня.

Варто зауважити, що сучасні теоретичні дослідження типологічних ознак синтетизму / аналітизму допускають ідіоматичність розчленованих конструкцій [Гак 1990, с. 31]. Фразеологічні сполуки можна розглядати в контексті аналітичних поєднань, оскільки вони формують цілісний номінант,

членований на компоненти, які становлять засоби вираження основного та додаткового лексичних значень [Кутня 2016 а, с. 39; Кутня 2016 б, с. 68]. Відтак фразеологізми демонструють умовний аналітизм, що дає підстави вивести їх із площини синтаксичних одиниць, зокрема словосполучень, попри відтворення моделей останніх [Дудик 1998, с. 209; Шульжук 2004, с. 33].

У питанні структурних особливостей підмета, вираженого фразеологічними сполуками, на відміну від присудка, підручкова література не дає послідовної оцінки. Його або не наводять у прикладах [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 108; Шульжук 2004, с. 70], або включають до рубрики складеного [Кулик 1965, с. 35; Пономарів 1994, с. 49; Козачук 1982, с. 38; Авраменко, Борисюк, Почтаренко 2016, с. 35; Глазова 2016, с. 75]. Лише в одному академічному виданні такі цілісні сполуки виправдано, на наш погляд, зараховують до простих підметів [Дудик, Прокопчук 2010, с. 94]: *Пуста голова – баранові рідня (Нар. тв.); День був ясний, сонячний, теплий, починалось бабине літо (І. Ле)*, щоправда, надаючи виняток фразеологічним сполученням зі стрижневим словом у формі інфінітива [Дудик, Прокопчук 2010, с. 98]. На наш розсуд, із погляду формальних структурно-граматичних особливостей вважати такий член складеним не можна, оскільки це суперечить визначенню статусу фразеологічної одиниці стосовно об'єкта синтаксису. Аналітизм підмета полягає в розподілі функціонального навантаження компонентів словосполучення: опорний компонент, який здебільшого зберігає інваріантну форму називного відмінка, наділений функціями семантичного модифікатора, а основне значення зосереджено в залежному компоненті, чого не можна сказати про аналітизм фразеологізму [Кутня 2016 а, с. 39]. Семне навантаження опорного та залежного компонентів фразеологічної одиниці має цілком інший характер, наявність (і домінанта) конотативних сем у структурі фразеологізму нівелює такий функціональний розподіл компонентного наповнення. Аналогічну особливість мають і перифрастичні утворення, які часто за наявністю конотативних сем ставлять в один ряд із метафорами: *Досвітні огні, переможні,*

урочи, прорізали темряву ночі (Леся Українка). Блакитне паливо з вересня знову подорожчає щонайменше на двадцять відсотків (із ЗМІ). Такі утворення також не варто вважати явищем синтаксису, вони стосуються лексики та фразеології [Кутня 2016 а, с. 39]: «Метафори – це явище поезики художнього твору, а перифрази – специфічне явище лексико-фразеологічної системи мови» [Регушевський 1984, с. 41].

Фразеологічний аналітизм у канві формально-синтаксичних показників, на нашу думку, можна було б розглядати крізь призму ускладнення головних членів, яке переважно пов'язане з використанням комунікативно-стилістичних засобів. Фразеологізми хоча часто і зіставляють із лексемами, але це не тотожні одиниці, щонайменше з огляду на експліцитність свого вираження; вони додатково наділені експресивно-емоційними та функціонально-стилістичними конотаціями, що і може окреслюватися терміном «ускладнений член речення». Така особливість укладається в канву ускладнень іншими засобами – синтаксичних повторів та модальних часток (*І от хто-хто, а він, Завірюха, умів говорити (В. Шкляр). Що не народ – одне й те саме горе (Л. Костенко)*), які також експлікують член речення, але не розширюють його до меж синтаксичного аналітизму.

Висновки. Отже, фразеологічні одиниці на семантико-синтаксичному рівні переважно зіставляються з предикатами (первинними в ролі присудка, вторинними в ролі означень, обставин та вставних сполук), що зумовлено домінантністю конотативних (означальних) сем у структурі фразеологізму, хоча можуть функціонувати і як субстанційні синтаксеми (в ролі підметів та додатків).

Фразеологічний аналітизм не еквівалентний зі синтаксичним, тому в канві формально-структурної характеристики членів речення, виражених фразеологізмами, вважаємо недоречною їхню оцінку як складених.

Перспективу дослідження вбачаємо як в розширеному аналізі семантико-синтаксичних функцій фразеологізмів із різними структурно-граматичними моделями, так і в уточненні синтаксичних понять простий / складений щодо тих членів речення, які засвідчують фразеологічний аналітизм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко О., Борисюк Т., Почтаренко О. Українська мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Грамота, 2016. 176 с.
2. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 136 с.
3. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ: Наукова думка, 1989. 154 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наукова думка, 1983. 220 с.
5. Гак В.Г. Аналітизм. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: «Советская энциклопедия», 1990. С. 31.
6. Глазова О.П. Українська мова: Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Харків: Фоліо, 2016. 288 с.
7. Демський М.Г. Граматичні особливості української дієслівної фразеології *Мовознавство*. 1984. № 2. С. 24–31.
8. Дубова О.А. Систематизація типів мовного синтетизму та аналітизму [Електронний ресурс]. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/movoznavstvo/1999/2-1-1.pdf>.

9. Дудик П.С. Словосполучення, сполучення слів і слово. *Система і структура східнослов'янських мов*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. С. 208–213.
10. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови. Київ: ВЦ Академія, 2010. 384 с.
11. Дудик П.С. Фразеологічна стилістика і її одиниці. *Стилістика української мови*. Київ: Академія, 2005. С. 175–179.
12. Загнітко А.П. Філософські основи сучасного лінгвістичного аналітизму. *Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*. Донецьк: БАО, 2011. С. 409–424.
13. Козачук Г.О. Підмети, виражені словосполученням. *УМЛШ*. 1982. № 1. С. 36–39.
14. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. II: Синтаксис. Київ: Радянська школа, 1965. 384 с.
15. Кутня Г. Деякі зауваги про аналітизм підмета з погляду його структурно-семантичної оцінки та формально-граматичної організації. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 63. Львів, 2016. С. 32–42.
16. Кутня Г. До питання аналітизму другорядних членів речення в академічній граматиці. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А.П. Загнітко*. Вінниця: ДонНУ, 2016. Вип. С. 64–69.
17. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград: Наука, 1977. 283 с.
18. Регушевський Є.С. Перифрази в українській мові. *Мовознавство*. 1984. № 4. С. 41–42.
19. Розгон В.В. Синтаксичні функції фразеологічних одиниць у структурі речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Національний педагог. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 1999. 19 с.
20. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. Київ: Вища школа, 1994. 670 с.
21. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 278 с.
22. Словник фразеологізмів української мови / В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Дятчук, Н. Неровня, Г. Федоренко. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с.
23. Сучасна українська мова. Синтаксис / за ред. О.Д. Пономаріва. Київ: Либідь, 1994. 256 с.
24. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. Харків: Основа, 1990. 168 с.
25. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. Київ: ВЦ Академія, 2004. 408 с.

REFERENCES

1. Avramenko O., Borysiuk T., Pochtarenko O. (2016) *Ukrainska mova: pidruchnyk dlia 8 klasu zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [The Ukrainian language: 8th grade textbook for general education schools]. Kyiv: Hramota. 176 s. [in Ukrainian].
2. Alefirenko M.F. (1987) *Teoretychni pytannia frazeolohii* [Theoretical questions of phraseology]. Kharkiv: Vyshcha shkola. 136 s. [in Ukrainian].
3. Bilonozhenko V.M., Hnatiuk I.S. (1989) *Funktsionuvannia ta leksyko-hrafichna rozrobka ukrainskykh frazeolohizmiv* [The function and lexicographic development of Ukrainian phraseological units]. Kyiv: Naukova dumka. 154 s. [in Ukrainian].
4. Vykhovanets I.R., Horodenska K.H., Rusanivskiy V.M. (1983) *Semantyko-syntaktychna struktura rechenia* [Semantic-syntactic structure of the sentence]. Kyiv: Naukova dumka. 220 s. [in Ukrainian].
5. Gak V.G. (1990) *Analitizm* [Analytism]. *Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar*. Moskva: «Sovetskaya enciklopediya». S. 31 [in Russian].
6. Hlazova O.P. (2016) *Ukrainska mova: Pidruchnyk dlia 8 klasu zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [The Ukrainian language: 8th grade textbook for general education schools]. Kharkiv: Folio. 288 s. [in Ukrainian].
7. Demskyi M.H. (1984) *Hramatychni osoblyvosti ukrainskoi diieslivnoi frazeolohii* [Grammatical features of Ukrainian verbal phraseology]. *Movoznavstvo*. № 2. S. 24–31 [in Ukrainian].
8. Dubova O.A. (1999) *Systematyzatsiia typiv movnoho syntetyzmu ta analityzmu* [Systematisation of language synthetism and analytism types]. [Elektronnyi resurs]. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/movoznavtvo/1999/2-1-1.pdf>. [in Ukrainian].
9. Dudyk P.S. (1998) *Slovospoluchennia, spoluchennia sliv i slovo* [Word-combinations, combinations of words and words]. *Systema i struktura skhidnoslovianskykh mov*. Kyiv: NPU im. M.P. Drahomanova. S. 208–213 [in Ukrainian].
10. Dudyk P.S., Prokopchu L.V. (2010) *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: VTs Akademiia. 384 s. [in Ukrainian].
11. Dudyk P.S. (2005) *Frazeolohichna stylystyka i yii odynytsi* [Phraseological stylistics and its units]. *Stylystyka ukrainskoi movy*. Kyiv: Akademiia. S. 175–179 [in Ukrainian].
12. Zahnitko A.P. (2011) *Filosofski osnovy suchasnoho lnhvistychnoho analityzmu* [Philosophical foundations of contemporary linguistic analytism]. *Teoretychna hramatyka suchasnoi ukrainskoi movy. Morfolohiia. Syntaksys*. Donetsk: BAO. S. 409–424 [in Ukrainian].
13. Kozachuk H.O. (1982) *Pidmetry, vyrazheni slovospoluchenniam* [Word-combinations as subjects]. *UMLSh*. №1. S. 36–39 [in Ukrainian].
14. Kulyk B.M. (1965) *Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Ch. II: Syntaksys* [A course of the literary Modern Ukrainian language. Part II: Syntaxys]. Kyiv: Radianska shkola. 384 s. [in Ukrainian].

15. Kutnia H. (2016 a) Deiaki zauvahy pro analityzm pidmeta z pohliadu yoho strukturno-semantychnoi otsinky ta formalno-hramatychnoi orhanizatsii [Research note on analytism of the subject from the point of view of its structural-semantic evaluation and its formal grammatical organization]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria filolohichna*. Vyp. 63. Lviv. S. 32–42 [in Ukrainian].
16. Kutnia H. (2016 b) Do pytannia analityzmu druhoriadnykh chleniv rechennia v akademichnii hramatytsi [Analytism of the secondary part of the sentence in academic grammar]. *Linhvistychni studii: zb. nauk. prats*. Vinnytsia: DonNU. Vyp. 2. S. 64–69 [in Ukrainian].
17. Molotkov A.I. (1977) *Osnovy frazeologii russkogo yazyka* [Introduction to phraseology of the Russian language]. Leningrad: Nauka. 283 s. [in Russian].
18. Rehushevskiy Ye.S. (1984) Peryfrazy v ukrainskii movi [Circumlocutions in the Ukrainian language]. *Movoznavstvo*. № 4. S. 41–42 [in Ukrainian].
19. Rozghon V.V. (1999) Syntaksychni funktsii frazeolohichnykh odynyts u strukturi rechennia [Syntactic functions of phraseological units in the sentence structure]. PhD the author's abstract: 10.02.01. Kyiv. 19 s. [in Ukrainian].
20. Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy: Problemni pytannia [Syntax of the Modern Ukrainian language: Problematic issues] / I.I. Slynko, N.V. Huivaniuk, M.F. Kobylianska. Kyiv: Vyshcha shkola, 1994. 670 s. [in Ukrainian].
21. Skrypnyk L.H. (1973) *Frazeolohiia ukrainskoi movy* [Phraseology of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 278 s. [in Ukrainian].
22. *Slovnnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy* [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. / V. Bilonozhenko, I. Hnatiuk, V. Diatchuk, N. Nerovnia, H. Fedorenko. Kyiv: Naukova dumka, 2003. 788 s. [in Ukrainian].
23. *Suchasna ukrainska mova. Syntaksys* [The Modern Ukrainian language. Syntax] / za red. O.D. Ponomariva. Kyiv: Lybid, 1994. 256 s. [in Ukrainian].
24. Uzhchenko V.D., Avksentiev L.H. (1990) *Ukrainska frazeolohiia* [Ukrainian Phraseology]. Kharkiv: Osnova. 168 s. [in Ukrainian].
25. Shulzhuk K.F. (2004) *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of the Ukrainian Language]. Kyiv: VTs Akademiia. 408 s. [in Ukrainian].

PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE LIGHT OF THE SYNTACTIC FUNCTION: ON CERTAIN SEMANTICO-SYNTACTIC AND FORMAL GRAMMATICAL ASPECTS OF ANALYSIS

Abstract. The article discusses certain aspects of the syntax of phraseological units. Although the syntactic functions of phraseological units, which can perform formal syntactic roles of the primary and secondary parts of the sentence, have been previously analyzed, much of existing research concentrates on the topic in the context of their structural-grammatical classification. The semantico-syntactic aspect of their analysis and the relevance of how the formal structural aspect is defined in phraseological analytism have been largely bypassed in research literature. The evaluation of the aforementioned issues defines the significance of this investigation.

The primary purpose of this article is to analyze complex issues of the syntax of phraseological units in academic and school grammar. The main goals include characterizing their formal syntactic functions in comparison to their semantico-syntactic roles based on the structural-semantic evaluation of phraseological analytism according to the traditional structural-grammatical classification of phraseological units; evaluating phraseological units whose syntactic status can be difficult to determine, and analyzing phraseological analytism from the perspective of the formal structural evaluation of the sentence components (the simple and compound parts of the sentence).

According to the results of the study, the most common formal syntactic role of phraseological units is the formal predicate (or the primary part of the mononuclear sentence) as well as such secondary parts as the attribute and the adverbial. All the aforementioned syntactic roles of phraseological units correlate with their semantico-syntactic functions of the primary or secondary predicate respectively. This is fully motivated by the nuclearity of connotative semes in phraseological structures. Most of the structural-grammatical types of phraseological units, e.g., verbal, substantival, adjectival, adverbial, interjectional, can function as predicates. Additionally, it has been established that certain phraseological units cannot perform a separate syntactic function, i.e., those that constitute a two-member (binomial) sentence can be subjected to a predicative decomposition on the formal syntactic level. Since the notion of syntactic compoundness contradicts phraseological analytism, it has also been argued that characterising the structure of subjects as compound appears to be unfounded.

Keywords: phraseological unit, phraseological analytism, parts of sentence, predicativity, simple/compound predicate (subject), semantico-syntactic, formal grammatical function.

© Кутня Г., 2020 р.

Галина Кутня – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови імені професора І. Ковалюка Львівського національного університету імені І. Франка, Львів, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-6628-411X>

Halyna Kutnia – Candidate of Philology, Associate Professor of the Professor Ivan Kovalyk Ukrainian Language Department, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-6628-411X>

ФРАЗЕМИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВЕСІЛЬНОЮ ОБРЯДОВІСТЮ, В УКРАЇНСЬКИХ ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2'282.2(477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).219–225

Миголінець О. Фраземи, пов'язані з весільною обрядовістю, в українських закарпатських говірках; кількість бібліографічних джерел – 27; мова українська.

Анотація. Народна фразеологія – невичерпне джерело, яке збагачує літературну мову новими виражальними можливостями і засобами. Ця галузь мовознавства на сьогодні ще мало вивчена.

Лексика весільного обряду містить інформацію про традиційну духовну і матеріальну культуру народу. Тому її фіксація, систематизація та аналіз у різних аспектах є першочерговим завданням українських мовознавців. У пропонуваній статті подаємо спостереження над діалектною фразеологією, яка стосується лексики весільного обряду українських закарпатських говірок. Зокрема звертається увага на їх компонентний склад, лексико-граматичну характеристику та внутрішню форму.

Закарпатські говірки, як відомо, належать до системи говірок давньої формації, отже, зберігають реліктові явища, архаїчні риси, але водночас містять і порівняно нові нашарування, зумовлені географічним розташуванням говіркового масиву та іншими позалінгвальними мотивами.

Предметом нашого аналізу є семи на означення дівчини періоду до сватання, згоди батьків на шлюб, відмови у шлюбі, огляду господарства молодого, гуляння у молоді напередодні весілля, обряду церковного шлюбу тощо.

Як видно із зібраної нами лексики, весільний обряд представлений фраземами, які, з одного боку, відбивають основні етапи зазначеного обряду, тобто виконують ритуальну дію, а з іншого – отримують певну характеристику в галузі весільної обрядовості. Зібрані фраземи на означення весільного обряду характеризуються широкою варіантністю: *покривати молоду, зав'язувати молоду, завивати у шир'інку, зайзати голову шир'інкою* 'надягати на голову молоді убір заміжньої жінки', *жити як Бог приказу, жити як Бог дау, жити по л'юц'ки, жити по закону, жити по Божому закону, жити як положено* 'про щасливе подружнє життя', *получити гарбуза, дати гарбуза* 'відмова в шлюбі'. Крім того, аналіз семантики етнофразем свідчить про їх доволі прозору внутрішню форму.

Ключові слова: діалектна лексика, народна (діалектна) фразеологія, діалектна фразема, лексико-семантична група, лексика весільного обряду, лексема, мотивація, українські закарпатські говірки.

Постановка проблеми. Народна фразеологія – невичерпне джерело, яке збагачує літературну мову новими виражальними можливостями і засобами. Ця галузь мовознавства на сьогодні ще мало вивчена. С.П. Бевзенко зазначав, що діалектна українська фразеологія ще й досі “залишається майже поза увагою українських діалектологів” [Бевзенко 1974, с. 16]. Проте на сьогодні фразеологія південно-західного наріччя досліджена чи не найбільше. Зокрема заслуговують на увагу наукові доробки Н. Бабич, Д. Гринчишина, М. Демського, В. Лавера, І. Глуховцевої та ін. У низці діалектологічних досліджень проаналізовано й весільну фразеологію української мови. Проте фразеологія українських закарпатських говірок представлена фрагментарно.

Аналіз досліджень. Мовознавчі дослідження ХХ – поч. ХХІ ст. стали новим етапом у вивченні діалектної фразеології. Об'єктом аналізу була діалектна фразеологія південнонадніпрських (Т. Грица), східнослов'янських і степових (Р. Міняйло), центральнослов'янських (О. Плетнева), поліських (Г. Доброльожі, Н. Кірілкова), волинських (Н. Кірілкова), західноподільських (Н. Коваленко, І. Самойлова), верхньонадністрянських (Н. Романюк), гуцульських (М. Олійник), лемківських (Г. Ступінська), закарпатських (В. Лавер) говорів.

Слід зауважити, що терміни “фраземіка діалекту” та “діалектна фраземіка” окреслюють здебільшого різні мовні факти, хоч трапляється й отожднювання цих термінів. На думку В. Лавера,

“діалектна фраземіка становить частину загальнонаціональної фраземіки, а фраземіка окремого діалекту, говору – це мікросистема, що знаходиться в постійному діалектичному зв'язку, з одного боку, з фраземікою інших українських діалектів, а, з другого боку, – з фраземікою української літературної мови” [Лавер 1993, с. 204].

У низці діалектологічних та етнографічних студій зверталася увага на специфіку обрядових фразем, подавалася спроба їхньої реконструкції внутрішньої форми (дослідження В. Ужченка, В. Ковалю, В. Васильченка, Л. Савченко, М. Бігусяка, Г. Мартинової, Н. Карлової та ін.). На матеріалі закарпатських говірок здійснене дослідження В.І. Лавера [Лавер 1973]. Автор проаналізував 30 діалектних фразем, пов'язаних з народними обрядами заручин і весілля. До складу цих фразем входять лексеми на означення головного убору – вінок та корона. У своєму дослідженні ми хочемо продовжити цей аналіз, розширивши при цьому базу аналізованих семем.

Наше дослідження стосується діалектної фразеології, яка пов'язана з лексикою весільного обряду українських закарпатських говірок. Зокрема звертається увага на їх компонентний склад, лексико-граматичну характеристику та внутрішню форму.

Мета статті – подати інтерпретацію фразеологізмів традиційної весільної обрядовості українських закарпатських говірок, виявити варіативність їхнього складу й окремих компонентів, а також про-

стежити наявності чи відсутності зафіксованих фразем в інших українських говорах та в українській літературній мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) здійснити лексико-семантичний аналіз ФО, пов'язаних із весільною обрядовістю;

2) дослідити структурну організацію й семантику ФО, пов'язаних із весільною обрядовістю, в українських закарпатських говірках;

3) встановити відношення зібраних фразем до відповідної лексики інших українських діалектів;

4) дослідити географію зібраних фразем у межах окресленого ареалу.

Методи та методика дослідження. Основний метод – описовий. Він реалізований у процесі класифікації матеріалу та його інтерпретації за мотиваційними зв'язками. У межах цього методу використано прийоми лексико-семантичного та словотвірного аналізу. Зіставний аналіз уможливив виявлення зв'язків лексики весільного обряду з відповідною групою лексики сусідніх ареалів. Крім цього, використано прийом лінгвогеографічного методу, який дозволив встановити територіальне поширення аналізованих назв.

Виклад основного матеріалу. Закарпатські говірки, як відомо, належать до системи говірок давньої формації, отже, зберігають реліктові явища, архаїчні риси, але водночас містять і порівняно нові нашарування, зумовлені географічним розташуванням говіркового масиву та іншими позалінгвальними мотивами.

Предметом нашого аналізу є стійкі словосполучення весільного обряду в українських закарпатських говірках, які притаманні кожному весільному етапу.

На означення дівчини періоду до сватання вживається фразема *д'їрка на видан'ї* (Пр., Мж., Рх.), див. ще [Фразеологічний словник української мови 1993, т. I, с. 241]. Лексема *д'їрка* з псл. *děva* [Етимологічний словник української мови 1985, т. II, с. 84] є не обрядовою назвою. Пор. гуц. *д'їрка на в'їд:ан'є(у)* [Магрицька 2001, с. 264], бук. *дівка* 'дочка' [Словник буковинських говірок 2005, с. 96], поділ. *д'їрка* 'назва дівчини періоду до сватання' [Тищенко 2008, с. 68], поліс. *дівка, девка* 'дівчина' [Лисенко 1974, с. 67], східнословоб. *д'ї(е)ўка, д'їрка на від(од):ан'а, д'їрка на відан':ї* [Магрицька 2001, с. 264], лемк. *д'їрка* [там само]. У досліджуваних гов. вживається також на означення дівчини після заручин до весілля та після першої шлюбної ночі.

Із семантикою **'брати участь в обряді сватання'** зафіксовані фраземи *їти у старости* (Буковець Мж.), *їти у сватї* (Онок Вн.), *їти у сватач'ї* (Лубня В.Бр.). В основі першої фраземи лежить семантика лексеми *староста* 'найстарша людина', 'найповажніша людина'.

Згода батьків на шлюб у закарпатських говірках представлена фраземами *давати добро* (Хс., Мж.), *давати згоду* (Нижній Студений, Ізки Мж.). Пор. ще бойк. *дати добро* [Хібеба 2009, с. 22], бук.

дати слово, ніти слово 'домовлятися про весілля' [Словник буковинських говірок 2005, с. 96], а також рос. *дать руку* 'згодитися видати дочку заміж', *здать руку (руки)* 'здійснити акт рукобиття на знак вдалого сватання', *дать плат* 'згодитися видати дочку заміж (наречена посилає жениху платок)', *дать плат со словом* 'скріплювати словом і подарунками згоду нареченої на шлюб', *платки давать* 'у весільному обряді після зговору дарувати жениху платок, а його родичам подарунки', біл. *даць вянок, даць пярсецьнок, пакаціць пярсецьнак* 'погодитися на шлюб', *падаваць сватам вады, ступаць у след маладога* 'погоджуватися на шлюб' [Карлова 2007, с. 68].

Зі схожою семантикою виступають фраземи *дати слово* (Уж., В.Бр., Ір., Мж.) [Фразеологічний словник української мови 1993, т. I, с. 211], *дати прис'ягу* (В.Лазі Уж., Тур'я Бистра Пр., Великий Раковець Ір.) 'давати обітницю, присягати'.

Сема **'відмова в шлюбі'** представлена фраземами *получіти гарбуза* (Льниця Ір.), *дати гарбуза* (Тихий В.Бр., Майдан Мж.). У словнику М. Грицака зафіксована фразема *бабця (бабца) дати (Пушов лігін' сватати, та му бабц'а дали зїїсті* – Лікіцари Пр.) [Грицак 2017, с. 79].

На думку І. Магрицької, "головною причиною введення рослини в обряд сватання був її великий розмір і яскравий колір, які унеможливлювали приховання факту відмови". У багатьох говірках лексема *гарбуз* позначає реальний предмет, який дівчина вручає хлопцеві. Пор. сх.словоб. *дати (п'їдне^{стї}, приче^{ніти}, пов'їсити, їручіти, п'їдсунути) гарбуза* [Магрицька 2003 (а), с. 184]. У східнословоб. гов. фразема *дати гарбуза* фіксується у знач.: 1. 'відмовити парубкові при сватанні', 2. а) 'уручити молодій гарбуз на знак її нецнотливості', б) 'уручити гарбуз матері молодій на знак нецнотливості дочки' [Магрицька 2003 (б), с. 45]. Гарбуз виступає символом відмови. Уживання гарбузових страв заспокійливо діє на організм, стримує ставевий потяг. Тому юнак, якому судився гарбуз, мусив якось і пригоститися ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав. Це було не образливо, а тактовно й мудро [Войтович 2005, с. 431].

Обряд, під час якого оглядають господарство молодого репрезентований фраземою *обзирати п'їч* (Біловарці Тч.). У словнику за редакцією Б. Грінченка зафіксована лексема *печоглядини* 'звичай, схожий до розглядин, коли до жениха приходять родичі нареченої; але під час цих дій вони роблять вигляд, що гладять, мажуть піч, за що і отримують пригощання'. Під час цієї дії співають пісню "Прийшли ми печі гладати" [Словарь української мови 1996, т. III, с. 431]. Дієслово *гладати* Б. Грінченко ідентифікує з *глядати* 'роздивлятися'. Піч є символом сімейного вогнища. Тому місце біля печі є локусом ритуальних дій під час обряду сватання. Пор. східнословоб. *п'їч (п'їчку) колупати (дєрти, доўбати, скре^{бті})* [Магрицька 2003 (а), с. 45], *розл'адати пєч'ї* 'справлятися про багатство молодій й жениха' [Царьова, 2015, с. 131].

Сема **'гуляння у молодій напередодні весілля'** представлена фраземами *їти за сорóчкою*

(Ір.), *ití na v'ínky* (Ір., Вн., Хс., Тч., Мж.). Перше найменування мотивується тим, що наречений після прощального вечора з друзями брав своїх найближчих побратимів (друзьбів) і їхав до дому молодої викупляти сорочку [Лановик 2005, с. 205]. У поліських говірках наявний відповідник *pití po soróčku* ‘частина весільного обряду, коли молодий у суботу ввечері йде до молодої викупляти собі сорочку’ [Аркушин 2000, т. II, с. 52]. Дієслово у фраземі *ití na v'ínky* пояснюється зміною соціального статусу людини – її вступом у нове життя, а іменник *v'ínky* є символом дівочості.

Це дійство відзначається особливою ліричністю, оскільки символізувало перехід молодої не тільки у жіноцтво, а й в іншу родину, розлуку з рідною домівкою, із подругами. На жаль, цей обряд відбувається дуже рідко і відходить у минуле.

Фразеологізм *покрівати молоду́* (Пузняківці Мк., Водиця Рх.), *завіязовати молоду́* (Ір., Келечин Мж., Завадка Вл.), *завівати у шир'інку*, *заўйязати шир'інку* (у більшості н.п.), *заїязати голову шир'інкою* (Королево Вн., Кошельово Хс.), *заўйязати хус'т'а* (Сімер, Сімерки Пр.) ‘**надягати на голову молодої убір заміжньої жінки**’, на думку В. Васильченка, пов’язані з найдраматичнішим шлюбним ритуалом – розплітанням коси та покриванням голови молодої наміткою і очіпком (зовнішніми символами заміжньої жінки), що символізувало “перехід нареченої у стан заміжньої жінки”, адже дівчина назавжди прощається з попереднім своїм (неодруженим) станом і переходить до іншого. А це означало автоматичний перехід до чужого (ворожого) роду – великі зміни у житті: нове місце мешкання, нові звичай-порядки, нове оточення... У процесі відправи ритуалу сватання дівчина перев’язує руку парубкові хусткою, що символізувало її згоду стати його дружиною [Васильченко 2010, с. 3–74]. Фразема *покрівати молоду́* є ще у словнику за ред. Б. Грінченка [Грінченко 1909, т. III, с. 277]. Тут фіксуємо й інформацію про те, що убір заміжньої жінки надягали на голову молодої у неділю, в понеділок іноді ще покриває молоду у церкві священник. Тому *покрівати косу* – це значить виходити заміж. Крім того, “*покривають, скривають* также дѣвушку, лишившуюся невинности” [Грінченко там само]. Звідси і назва для такої дівчини – *покритка*: “дѣвушка, лишившаяся невинности, родившая ребенка”. За свідченнями Олекси Воропая, для дівчат усіх слов’янських народів ходити з непокритою головою було ознакою честі. Коли ж якась дівчина втрачала честь, вона мусила покривати голову хусткою (звідси “покритка”).

У закарпатських говірках ми зафіксували й словосполучення *розплітати косу́* (Уж., Пр., В.Бр., Мж., Ір.), що теж вживаються із значенням ‘позбавитися дівочтва, стати заміжньою’. Після ритуалів розплетення коси та покривання нареченої вона набувала статусу дівки, відповідно до якого починала жити за належними нормами поведінки, про що свідчило і її вбрання: волосся одруженої жінки повинне було бути зібраним у жмут, а голова – запнута хусткою або одягнена в очіпок.

З’являтися на людях без них вважалося непристойним. Згідно з народними віруваннями, жінка “не повинна світити волоссям проти праведного сонця, тому навіть пізніше (вже у християнські часи) у церкві вона завжди стояла з покритою головою”. Коли дієслово у фразеологізмі *покрівати / покрити косу* виступає у формі тільки доконаного виду, воно має значення ‘стати покриткою’ [Васильченко 2010, с. 75–76]. Зміст цього обряду О. Потебня пояснював символікою здоров’я, краси, багатства, родючості і пов’язував його з ім’ям язичницької богині Покрови – покровительки шлюбів, яка, покриваючи землю снігом, разом із тим покриває дівчат шлюбною фатою [Магрицька 2003 (а), с. 187–188].

Пор. ще *зав’язати косу, покрівати молоду* [Фразеологічний словник української мови 1993, т. I, с. 301; т. II, с. 667], а також в інших українських говорах: гуц. *заўйязувати молоду́*, *завівати молоду́*, *покрівати молоду́* [Бігусяк 2001, с. 110], бойк. *завіти, завіти молоди́ц’у*, *завівати платину*, *заўйязувати, ўберати (од’агати, завівати) ў хустку*, *завівати молоду́*, *зат’агати молоду́*, *закручувати молоду́*, *заўязувати у хустину (хустинку)*, *покрівати, покрівати хустинною* [Хібеба 2007, с. 509], бук. *завівати* ‘запинати, закутувати хустку, шаль’ [Словник буковинських говірок 2005, с. 124], поліс. *завіва́це* ‘т.с.’ [Лисенко 1974, с. 75], *завівати* ‘т.с.’ [Аркушин 2000, т. I, с. 162], східнословоб. *покрівати молоду́*, *молодих* ‘виконувати обряд покривання’ [Магрицька 2003 (б), с. 114], середньонаддніпр. *розбират’ молоду́*, *покріват’ молоду́*, *завіязуват’ хусточкою* [Мартинова 2015, с. 163; Бігусяк 2007, с. 23].

Обряд церковного шлюбу репрезентований фразеологією *стойати під вінком* (Білки Ір., Тур’я Бистра Пр.) [Фразеологічний словник української мови 1993, т. II, с. 865]. Назва мотивована тим, що під час здійснення церковного обряду на голови молодих кладуть вінці, тобто “вінчають” їх [Бігусяк 2000, с. 129].

Як зазначає Г. Лозко, “в Україні дуже довго переважали традиції народної весільної обрядовості, церковне вінчання стало обов’язковим лише в ХІХ ст. Збереглося чимало церковних приписів про обов’язковість церковного вінчання, які постійно ігнорувалися народом. Так, у “Заповіді” митрополита Георгія в ХІ ст. записано: “без венчання жон не поимати нікому же, ни богату, ни убогу, ни нищему, ни работну”. Тільки швидко засвоєння українською шляхтою польських норм моралі, звичаїв і родинних відносин прискорило впровадження церковного вінчання у побут українців. Тому в 1774 р. священний синод видав “височайший указ”, що вводив церковне вінчання як обов’язковий акт і приписував накладання анафем на тих, хто порушуватиме церковний звичай. Лише в ХІХ ст. церква поступилася народному звичаєвому праву тим, що дозволила вінчатися у день весілля, таким чином, були об’єднані народний і церковний шлюб” [Лозко 2005, с. 395].

Сема ‘плати дружкам за вишиті хустини, які вони дарують дружбам’ представлена фразе-

мою *дати могорич* (Мж., Вл., Ир., Хс., Тч., Рх.). Ця етнофразема репрезентує не тільки частування з нагоди успішного завершення попередньої домовленості дівчини й хлопця, але й містить давню символіку єднання, властиву лексемі *могорич* [Мартинова 2015, с. 162].

Як правило, весіллю притаманне дуже щедре частування. Окремі гості втрачають над собою контроль. Із значенням ‘дуже сильно пити’ фіксуються фраземи *заліти очи* (Келечин Мж., Кошельово Хс., Тарасівка, Новобарово Тч.) [Фразеологічний словник української мови 1993, т. I, с. 309], *зал’ати пул’кі/-ы* (Ізки, Буковець Мж.), *зал’ати пул’аки* (Плоске Св., Кошельово Хс.), *напітис’а йак л’оха діка* (Ставне В.Бр.), *їпітис’а до чорт’їу* (Лубня В.Бр.), *набрати йак барна на рогы* (Ставне В.Бр.).

Із значенням ‘**брати участь у повесільних обрядах**’, ‘**обряди, що відбуваються через тиждень після весілля**’ зафіксовані фраземи *іті на поправіни,-ы* (*пóпраўки,-ы*) (Ир., Вн., В.Бр., Св., Тч., Мж, Рх.), *іті на приданы* (Колочава Мж.), *іті на ош’їнкы* (Ир.), *іті на колач’і* (Ільниця Ир., Золотарево Хс., Ізки Мж.), *ве’зтіі прун’ї* (Драгово Хс.), *іті на в’ідг’ошчван’а* (Скотарське Вл., Буковець Мж.), *сх’одитис’а на хл’їб* (Скотарське Вл.). Пор. гуц. *іті на поправі(і)ни*, *на попраўку*, *на повес’їл’не*, *на в’їд’їїдини*, *на в’їд’грізїни*, *на попол’ч’їни* [Бігусяк 2001, с. 110], середньонаддніпр. *прїїїж:ат’ на покал’ачїни*, *іті на росхл’обїни* [Мартинова 2015, с. 165]. Названі етнофраземи мотивуються тим, що ‘з метою закріплення родинних зв’язків свати обмі-

нювалися гостинами: спочатку до батьків молодого та молодят ішли батьки нареченої, оскільки скучали за донькою й хотіли побачити, як вона освоїлася в новій родині, а потім того ж дня чи в наступну неділю – свати з дітьми приходили до них, при цьому відбувався обмін калачами” [там само].

Про щасливе подружнє життя свідчать фраземи *жіти йак Бог приказ’їу* (у більшості н.п.), *жіти йак (гї) Бог (Б’їг) да’ї* (Уж, Мк., Ир., Св., Тч., Мж, Рх.), *жіти по л’їц’ки* (у більшості н.п.), *жіти по закон’у* (Уж., В.Бр., Ир., Мж., Хс.), *жіти по Б’їжому закон’у* (В.Бр., Ир., Мж., Хс.), *жіти йак пол’ожено* (Мж., Вл., В.Бр., Ир., Св., Хс.). Пор. поліс. *жіти по закон’у* (*по Б’їжому закон’у*) [Жиричук 2001, с. 242].

Висновки. Як видно із зібраної нами лексики, весільний обряд представлений фраземами, які, з одного боку, відбивають основні етапи зазначеного обряду, тобто виконують ритуальну дію, а з іншого – отримують певну характеристику в галузі весільної обрядовості. Зібрані фраземи на означення весільного обряду характеризуються широкою варіантністю: *покрив’ати молод’їу*, *зав’язувати молод’їу*, *завив’ати у шир’їнку*, *зайаз’ати г’олову шир’їнкою* ‘надягати на голову молодої убір заміжньої жінки’, *жіти йак Бог приказ’їу*, *жіти йак Бог да’ї*, *жіти по л’їц’ки*, *жіти по закон’у*, *жіти по Б’їжому закон’у*, *жіти йак пол’ожено* ‘про щасливе подружнє життя’, *получ’їти гарбуз’а*, *дати гарбуз’а* ‘відмова в шлюб’ї’. Крім того, аналіз семантики етнофразем свідчить про їх доволі прозору внутрішню форму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000.
2. Бевзенко С.П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 15–19.
3. Бігусяк М. Гуцульсько-покутське суміжжя у світлі лексичних ізоглос. *Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць. Київ: КНУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. Вип. 3. Кн. 2. С. 21–26.
4. Бігусяк М. Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору. *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 125–148.
5. Бігусяк М. Із спостережень над обрядовою фразеологією гуцульських говірок. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць*. Вип. 4: *Українське і слов’янське мовознавство*. Ужгород, 2001. С. 109–111.
6. Васильченко В. Відображення українськими обрядовими фразеологізмами статусної зміни зовнішності людини. *Українська мова*. 2010. № 1. С. 67–81.
7. Войтович В. Українська міфологія. Вид 2-ге, стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664 с.
8. Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2017. 380 с.
9. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
10. Карлова Н.М. Семантичні моделі етнофразем весільної обрядовості. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського*. Серія “Філологія”. 2007. Т. 20 (59). № 6. С. 67–72.
11. Жиричук Т. Традиційне прибузьке весілля у світлі номінацій. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збк наук. праць*. Вип. 4: *Українське і слов’янське мовознавство*. Ужгород, 2001. С. 242–245.
12. Лавер В.І. Фраземіка говорів Закарпаття у її зв’язках з іншими українськими говорами карпатського регіону. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: матеріали науково-практичної конференції* (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). Ужгород, 1993. С. 203–206.
13. Лавер В.І. Фразеологізми в українських говорах Закарпаття, пов’язані з народними обрядами заручин і весілля. *Культура і побут населення українських Карпат: матеріали республіканської наукової конференції*. Ужгород, 1973. С. 248–253.

14. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Усна народна творчість: Підручник. 3-тє вид., стер. Київ: Знання-Прес, 2005. 591 с.
15. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с.
16. Лозко Г. Українське народознавство. 2-є вид., доп. і переробл. Харків, 2005. 470 с.
17. Магрицька І. З лексики весільного обряду: назви молодих у східнословобожанських говірках. *Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир, 2001. № 6. С. 262–273.
18. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнословобожанських говірках. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура*. Львів, 2003 (а). С. 182–193.
19. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). Луганськ: Знання, 2003 (б). 171 с.
20. Мартинова Г.І. Інтерпретація етнофразем в діалектному тексті. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки*. 2015. № 1–2. С. 159–167.
21. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
22. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка: В 4-ох т. Київ: Наукова думка, 1996–1997.
23. Тищенко Т.М. Номінація головних учасників весільного обряду в говірках Східного Поділля. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки*. Вип. 16. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 67–77.
24. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1993.
25. Хібеба Н. Номінація довесільних етапів у бойківських говірках. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя*. Львів, 2009. С. 14–35.
26. Хібеба Н. Реалізація семантичних рядів 'викуп' та 'подарунки' у весільній лексичі бойківських говірок. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. Серія: Філологія. Івано-Франківськ, 2007. Вип. XV–XVIII. С. 698–704.
27. Царьова І.В. Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнословобожанських говірок: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. 258 с.

REFERENCES

1. Arkushyn H. (2000) Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok [Dictionary of West-Polissya dialects]: u 2 t. Lutsk: Vezha [in Ukrainian].
2. Bevzenko S.P. (1974) Aktualnist vyvchennia ukrainskoi dialektnoi frazeolohii [The topicality of the study of Ukrainian dialect phraseology]. *Movoznavstvo*. 1974. № 2. S. 15–19 [in Ukrainian].
3. Bihusiak M. (2007) Hutsulsko-pokutske sumizhzhia u svitli leksychnykh izohlos [Hutsul-Pokut contiguity in the light of lexical isoglosses]. *Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M.P. Drahomanova*. Seriiia 10: *Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy*. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: KNU im. M.P. Drahomanova. Vyp. 3. Kn. 2. S. 21–26 [in Ukrainian].
4. Bihusiak M. (2000) Iz sposterezhen nad vesilnoiu leksykoiu hutsulskoho hovoru. [Observations on the wedding vocabulary of Hutsul patois]. *Hutsulski hovirky: Lihnivistychni ta etnolihnivistychni doslidzhennia*. Lviv. S. 125–148 [in Ukrainian].
5. Bihusiak M. (2001) Iz sposterezhen nad obriadovoiu frazeolohiieiu hutsulskykh hovirok [Observations on the ritual phraseology of Hutsul patois]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 4: Ukrainske i slovianske movoznavstvo*. Uzhhorod. S. 109–111 [in Ukrainian].
6. Vasylchenko V. (2010) Vidobrazhennia ukrainskymy obriadovymy frazeolohizmamy statusnoi zminy zovnishnosti liudyny [The representation by means of Ukrainian ceremonial phraseologisms of the status change of human appearance]. *Ukrainska mova*. № 1. S. 67–81 [in Ukrainian].
7. Voitovych V. (2005) Ukrainska mifolohiia [Ukrainian mythology]. Vyd 2-he, stereotyp. Kyiv: Lybid. 664 s. [in Ukrainian].
8. Hrytsak M.A. (2017) Materialy do Slovnyka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti [Proceedings to the Dictionary of Ukrainian Dialects of the Transcarpathian region]. Vyp. 1: A–B / Za red. P.Yu. Hrytsenka. Kyiv: KMM. 380 s. [in Ukrainian].
9. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy (1982–2012) [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]: v 7 t. / za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka. T. 1 –6 [in Ukrainian].
10. Karlova N.M. (2007) Semantychni modeli etnofrazem vesilnoi obriadovosti [Semantic models of ethnophrases of wedding ceremony]. *Ucheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V.I. Vernadskoho*. Seriiia «Filolohiia». T. 20 (59). № 6. S. 67–72 [in Ukrainian].
11. Kyrychuk T. (2001) Tradytsiine prybuzke vesillia u svitli nominatsii [Traditional near-Buh wedding in the light of nominations]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva: zb. nauk. prats. Vyp. 4: Ukrainske i slovianske movoznavstvo*. Uzhhorod. S. 242–245 [in Ukrainian].
12. Laver V.I. (1993) Frazemika hovoriv Zakarpattia u yii zviyazkakh z inshymy ukrainskymy hovoramy karpatskoho rehionu [Phrasemics of Transcarpathian patois in its relations to other Ukrainian patois of Carpathian region]. *Ukrainska mova na Zakarpatti u mynulomu i sohodni: materialy naukovykh-praktychnoi konferentsii* (Uzhhorod, 5–6 travnia 1992 roku). Uzhhorod. S. 203–206 [in Ukrainian].

13. Laver V.I. (1973) Frazeolohizmy v ukrainskykh hovorakh Zakarpattia, pov'iazani z narodnymy obriadamy zaruchyn i vesillia [Phraseologisms in Transcarpathian Ukrainian patoises related to folk rituals of engagement and wedding]. *Kultura i pobut naselennia ukrainskykh Karpat: materialy respublikanskoï naukovoï konferentsii. Uzhhorod*. S. 248–253 [in Ukrainian].
14. Lanovyk M.B., Lanovyk Z.B. (2005) *Usna narodna tvorichist [Oral folk art]: Pidruchnyk. 3-tie vyd., ster.* Kyiv: Znannia-Pres. 591 s. [in Ukrainian].
15. Lysenko P.S. (1974) *Slovnyk poliskykh hovoriv [The dictionary of Polissya patoises]*. Kyiv: Naukova dumka. 260 s. [in Ukrainian].
16. Lozko H. (2005) *Ukrainske narodoznavstvo [Ukrainian Ethnology]*. 2-e vyd., dop. i pererobl. Kharkiv. 470 s. [in Ukrainian].
17. Mahrytska I. (2001) *Z leksyky vesilnoho obriadu: nazvy molodykh u skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [From the vocabulary of the wedding ceremony: the names of young people in Eastern Slavic patoises]*. *Volyn – Zhytomyrshchyna: Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. Zhytomyr. № 6. S. 62–273 [in Ukrainian].
18. Mahrytska I. (2003 (a)) *Semantychna struktura i kulturna motyvatsiia vesilnykh frazeolohizmiv u skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [Semantic structure and cultural motivation of wedding phraseologisms in East Slavic dialects]*. *Dialektolohichni studii. 2: Mova i kultura*. Lviv. S. 182–193 [in Ukrainian].
19. Mahrytska I. (2003 (b)) *Slovnyk vesilnoi leksyky ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok (Luhanska oblast) [Dictionary of Wedding Vocabulary of Ukrainian East-Slobozhansk Patoises (Lugansk region)]*. Luhansk: Znannia. 171 s. [in Ukrainian].
20. Martynova H.I. (2015) *Interpretatsiia etnofrazem v dialektnomu teksti [Interpretation of ethnophrases in a dialect text]*. *Visnyk Donetskoï natsionalnoï universytetu. Serii B: Humanitarni nauky*. № 1–2. S. 159–167 [in Ukrainian].
21. *Slovnyk bukovynskykh hovirok (2005) [The Dictionary of Bukovyna patoises] / za zah. red. N.V. Huivaniuk*. Chernivtsi: Ruta. 688 s. [in Ukrainian].
22. *Slovar ukrainskoï movy (1996–1997) [Dictionary of the Ukrainian Language] / za red. B. Hrinchenka: V 4-okh t.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
23. Tyshchenko T.M. (2008) *Nominatsiia holovnykh uchasykiv vesilnoho obriadu v hovirkakh Skhidnoho Podillia [The nomination of the main participants of the wedding ceremony in the patoises of Eastern Podillya]*. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu. Filolohichni nauky*. Vyp. 16. T. 1. Kamianets-Podilskiy: Aksioma. S. 67–77 [in Ukrainian].
24. *Frazeolohichniy slovnyk ukrainskoï movy (1993) [Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language]: u 2 kn. / uklad. V.M. Bilonozhenko ta in.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
25. Khibeba N. (2009) *Nominatsiia dovesilnykh etapiv u boikivskykh hovirkakh [The nomination of pre-marriage stages in Boyko's patoises]*. *Dialektolohichni studii. 8: Hovory pivdenno-zakhidnoho narichchia*. Lviv. S. 14–35 [in Ukrainian].
26. Khibeba N. (2007) *Realizatsiia semantychnykh riadiv 'vykup' ta 'podarunky' u vesilnii leksytsii boikivskykh hovirok [The realization of 'redemption' and 'gifts' semantic rows in the wedding vocabulary of Boyko's dialects]*. *Visnyk Prykarpatskoï natsionalnoï universytetu im. V. Stefanyka. Serii: Filolohiia*. Ivano-Frankivsk. Vyp. XV–XVIII. S. 698–704 [in Ukrainian].
27. Tsarova I.V. (2015) *Etnokulturna semantyka v obriadovii frazeolohii skhidnoslobozhanskykh hovirok [Ethno-cultural semantics in the ritual phraseology of Eastern Slavic dialects]: monohrafiia*. Dnipropetrovsk: Innovatsiia. 258 s. [in Ukrainian].

PHRASEMES RELATED TO MARRIAGE RITUALS IN THE UKRAINIAN TRANSCARPATHIAN PATOISES

Abstract. Folk phraseology is an inexhaustible source, enriching literary language with new expressive means and devices. This area of linguistics is still poorly investigated.

The vocabulary of the wedding ceremony contains information about the traditional spiritual and material culture of the people. Therefore, its fixation, systematization and analysis in various aspects is a priority task of Ukrainian linguists. In the article under consideration, we suggest observations on dialectal phraseology concerning the vocabulary of the wedding ceremony of Ukrainian Transcarpathian dialects. In particular, attention has been paid to their component structure, vocabulary and grammatical characteristics.

Transcarpathian dialects are known to belong to the system of dialects of ancient formation, therefore, they retain relict phenomena, archaic features, but at the same time contain relatively new layers due to the geographical location of the dialect array and other extracurricular motifs.

The subject of our analysis are the semes denoting the girl before the marriage, the consent of the parents for the marriage, parents' refusal, the inspection of the bride's household, the bride's celebrating before the wedding, the ceremony of church marriage, etc.

As it can be seen from the vocabulary we have collected, the wedding ceremony is represented by phrases which, on the one hand, reflect the main stages of the specified ritual, that is, perform a ritual action, and on the other – receive a certain characteristic in the field of wedding ceremony.

The phrases collected for the wedding ceremony are characterized by a wide variations: *покривати молоді, зав'язувати*

молоду, завівати у шир'інку, зайзати голову шир'інкоу 'надягати на голову молодої убір заміжньої жінки', *жити йак Бог приказу, жити йак Бог дау*), *жити по л'уц'ки, жити по закону, жити по Божому закону, жити йак положено* 'про щасливе подружнє життя', *получити гарбуза, дати гарбуза* 'відмова в шлюбі'. In addition, the analysis of the semantics of ethnophrasemes testifies to their rather transparent internal form.

Keywords: dialectal lexis, folk phraseology, dialectal phraseme, lexico-semantic group, the vocabulary of wedding ritual, lexeme, motivation, Ukrainian Transcarpathian patois.

© Миголинець О., 2020 р.

Ольга Миголинець – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5331-7218>

Olha Myholynets – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5331-7218>

Valery MYKHAYLENKO
Uliana BYLYTSIA

COMPARATIVE IDIOMS OF THE CONCEPTUAL FIELD «HUMAN» IN LANGUAGE AND BEYOND

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811'373.72: 81'37

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).226–230

Михайленко В., Билиця У. «Human» comparative idioms in language and beyond; кількість бібліографічних джерел – 20; мова англійська.

Abstract. The term “gender”, its relations to natural gender, and the question of arbitrariness of gender as a linguistic category and related issues have been discussed since Aristotle. Idiomatic units by definition are composed of a sequence of words whose meaning is different from their literal interpretation and their processing may involve further steps, such as realizing that the meaning of the phrases is not literal and associating the words with their figurative meanings. Across the languages of the world, gender systems vary widely which differ in the number of classes, in the underlying assignment rules, and how and where gender is marked. There must be 5 foci of an objective description of idioms: the figurative meaning, the contextual situation, the functions, the type, the structure. In the present paper the gender component and the interaction of its variants – masculine and feminine in the structure of the comparative idioms are of the major significance. The lingual-cultural approach and methods of cognitive linguistics to gender studies can clarify gender semantics of comparative idioms in order to give a model representation of English gender-marked idioms, and explore gender lingual-cultural makers in the idiom corpus. A special place in the study of linguistic representation of gender is occupied by idiomatic units which can express established gender stereotypes in language, evaluative priorities of traits, characteristics of men and women, their social roles and relationships between them. There is an opinion that gender is a “socially and culturally conditioned phenomenon” and it is “one of the parameters of the human personality, which includes a biological entity, as well as a culturally determined mental construct, and “social gender in contrast to biological revealed in the process of social, cultural and linguistic practice. Comparative idioms as stereotypes contain people’s social experience -- their use facilitates and simplifies communication, saving the language efforts of interlocutors. Baider stresses that stereotypes of thought highlight beliefs, attitudes and prejudices which prevail in a given community.

Keywords: comparative idiom, concept, gender, male/female, component of meaning, lingual-cultural.

Preliminaries. The term “gender”, its relations to natural gender, and the question of arbitrariness of gender as a linguistic category and related issues have been discussed since Aristotle [Gawronska-Pettersson 2011, p. 58]. Idiomatic units by definition are composed of a sequence of words whose meaning differs from their literal interpretation and their processing may involve further steps, such as realizing that the meaning of the phrases is not literal and associating the words with their figurative meanings

The anthropocentric approach to the comparative idioms of the “HUMAN” conceptual system presupposes the need to consider such an important anthropomorphic parameter of *human* as gender. In the real world *human* is manifested in two genders -- *man* and *woman*, who are simply two biologically different people representing two different worldviews with their moral values, behavior, and social practice. Gender characteristics are the most important ones of a person, which are reflected at all levels of language, especially in the lexical and idiomatic units which have a common semantic component *human*. Since most idioms are based on conceptual metaphors and metonymies, systematic motivation arises from sets of ‘conceptual mappings or correspondences’ that obtain between a source and a target domain in the sense of Lakoff and Koiecses [Lakoff and Koiecses 1987, p. 397].

At present, Strazny points out two major tendencies in exploring gender, first, natural or grammatical when gender of nouns corresponds to the biological sex of the living being, and, second, the social use of gen-

der in the context of gender and language study. Since the 70s of 20th century, the feminist view of gender is based on the primary social or cultural concept of gender rather than biological [Strazny 2013, p. 367–368]. Idiomatics is the branch wherein the primary – biological and social factors are intertwined.

Methodology. There must be 5 foci of an objective description of idioms: the figurative meaning, the contextual situation, the functions, the type, the structure. In the present paper the gender component and the interaction of its variants – masculine and feminine in the structure of the comparative idioms are of the major significance. Cameron claims that idiom has two main functions: pragmatic and referential. The first function is called cognitive, while the other is aesthetic. The pragmatic function is to appeal to the senses, to interest, to surprise, to delight, etc. [Cameron 2003, p. 10]. The referential function, on the other hand, describes a mental process or state, a concept, a person, an object, a quality or an action more comprehensively and concisely than it is possible in language’ Fernando subclassified three more functions of the referential one that are performed by idioms: ideational, interpersonal and relation [Fernando 1996]. Idioms that have ideational function denote content which includes action (*pull an invisible string*), situation (*to be under the thumb of one’s family*), people and things (*made rather a fool of myself*). The other function is interpersonal that fulfills interaction through apologies (*I beg your pardon*), greetings (*Good evening*), directives (*to put it straight*), etc. Finally, idioms in the relational function are used to

secure cohesion and coherence of discourse. These are idioms that integrate information (*on the one hand; on the other hand; in addition*) and a sequence the information (*in the first/second place*).

We are convinced that by applying lingual-cultural approaches and methods of cognitive linguistics to gender studies, we can clarify gender semantics of comparative idioms in order to give a model representation of English gender-marked idioms, and explore gender lingvocultural indicators in the idiom corpus. There are a variety of methods used for investigating idioms and their characteristics, for example, method of identifying dominant lexical items in our corpus of idioms. Dominants of the expression plane of English idioms are more or less limited in both the formal and the semantic aspects. The analysis is rather important though in idiomatics every idiom is unique. And the quantitative investigation of the English idioms [see Pastor, Gloria Corpas, Mitkov 2019] with the common component *human* reveal their frequency scale

State of the art. The study of the “gender factor” has been widely reflected in modern linguistics: Coats 1986, Fernando 1996, Cameron 2003, Butler 2007, Hellinger & Motschenbacher 2015, Moze & Mohamed 2019 et al. who have formulated general principles of gender studies in linguistics and recognized as a social and cultural phenomenon. The research of the definitions of the term “gender” does not reveal any specific differences in linguistics – all of them just complement each other. First, the gender paradigm of expression varies from marked to unmarked means due to the type of language, second, morphological means and, third, syntactic agreement which is quite relative. However, across the languages of the world, gender systems vary widely which differ in the number of classes, in the underlying assignment rules, and how and where gender is marked. [Gawronska-Pettersson 2011, p. 7–8]. First, Hockett 1958, then Corbett 1999 consider the presence / absence of widely understood agreement (phrase agreement, sentence internal agreement and anaphoric relations) to be the criterion for the presence / absence of grammatical gender. As a consequence of this approach, pronominal systems of the English type are regarded as semantic systems, the classification motivated by the agreement between antecedent nouns and anaphoric pronouns [see Corbett 1999, p. 51]. Thus, there is an opinion that gender is a “socially and culturally conditioned phenomenon, and it is “one of the parameters of the human personality, which includes a biological entity, as well as a culturally determined mental construct, and “social gender in contrast to biological revealed in the process of social, cultural and linguistic practice”. The given definitions mostly relate to the twofold interpretation of *gender* as a phenomenon of the both planes – linguistic and social, though the basic components are considered to be “masculine::feminine”.

A special place in the study of linguistic representation of gender is occupied by idiomatic units which express established gender stereotypes in language, evaluative priorities of traits, characteristics of men and women, their social roles and relationships between them [Bylytsia 2013, p. 54; see also Mykhalenko 2019, p. 68]. These issues have been in focus of a num-

ber of publications on “gender idiomatic units” or “gender phraseology” or “phraseological genderology” [see Hockett 1958; Birikh, Mokiienko, Stepanova 1996].

The comparative idioms in their development representing the concept of *human* require a ubiquitous description. However, the object of this paper is limited by the concept of “human” in the framework of comparative idiomatic units. Accordingly, there is an attempt to differentiate between “male” idioms and “female” idioms either supporting their primary stereotypes or breaking their gender component or discontinue the traditional relatedness to one of the gender components.

Corpora analysis. Special attention has been paid to the theory of androcentricity in the English language and the deficiency of female images in speech [see Coates 1986]. The images of men and women presented by English idioms will be further analyzed. From the point of view of gender, all comparative idioms sharing the component *human* can be divided into two large groups, namely: (1) units that are not differentiated by gender; (2) units with an explicit or implicit gender marker.

The most numerous group of idioms, which can describe people of both sexes, and the designation of their gender can be specified in the context only, for example, *(as) still as a mouse, (as) good as gold, (as) slick as ice* and so on. The second group consists of gender-marked idioms: (i) Anthropometric lexemes, such as *man, woman, husband, wife: not who has a fair wife needs more than two eyes; a woman knows a bit more than Satan*. Some comparative idioms with a male component do not always have male reference, but a generalized component like *human: As a man sows, so shall he reap*, where constituents of *man* and *he* are also co-referential with *human = male / female*, and *he = she/he*; (ii) Anthroponymic comparative idioms often refer to religious, mythological, historical, literary male characters: *(as) old as Adam, (as) old as Methuselah (a biblical patriarch whose life span as recorded in Genesis (5:27) was 969 years), (as) wise as Solomon, (as) rich as Croesus*, and female characters: *(as) old as Eve, (as) dead as Queen Ann(e), to laugh like little Audrey*. Some proper names often neutralize their gender reference in some idioms, like *Better master of one than Jack of all trades*; (iii) Agentive comparative idioms, which denote male / female by type of activities, professions, positions, titles, occupations, for example: *live like a king / a lord, work like a navy, swear / talk like a sailor / a trooper, shout / talk like a fishwife*; (iv) “zoo- and phytomorphic symbols” as a rule refer to the male / female and they are able to transfer that feature to the whole comparative idiom, for example: *(as) big as an elephant, (as) strong as a lion, fight like a tiger, (as) gruff as a bear (masculinity) and (as) silly as a goose, (as) busy as a bee, (as) fair as a rose, (as) fresh as a daisy (femininity)*.

(v) noun derivatives are regular constituents of the comparative idioms, for example, *(as) drunk as a fiddler / a piper, be / look etc like a princess*.

These examples show that the leading role in objectifying the image of a woman / man is played by standard images, which are the subject of comparison. However, comparative idioms can also be gender-marked seman-

tically, for example: *(as) beautiful as a (Dresden) doll*, wherein *doll* is a standard female image. Besides, it is evident that due to the role of the gender equality factor there are some masculine or feminine-marked idioms referring to both sexes, i.e. the traditional category gender can be neutralized, for instance, *like an iron lady* (see the history: Mrs Margaret Thatcher after she gave a hard-line speech in 1976, the Soviet press gave her a so briquet of which she was proud: the Iron Lady), where the feminine marker *lady* in fact substituted the masculine marker *man* compare: *like an iron man*. But we cannot consider it as the case of feminizing it must be the case of generalizing when an anthropocentric feature becomes a stronger member than an androcentric one in their opposition. The analysis of our corpus shows that in some hypoconcepts such as “beautiful, attractive” *man* is represented by quite a few comparative idioms, while *woman* is represented by a great deal. Conversely, the hypoconcept “strong” is relevant for males. But we must admit that some comparative idioms, constantly used in speech to nominate certain features of either males or females, acquire the character of gender stereotypes. According to Baider: “since language and thought are linked, stereotypes can be stereotypes of thought and / or linguistics and serve as a reference when assigning significance to observations and experiences in social interactions” [Baider 2013, p. 1166–1167]. In this case the author shares Lehtonen’s opinion: “they are mental structures, which simplify the complex stimuli from one’s environment and facilitate their comprehension” [Lehtonen 1994, p. 173].

Comparative idioms as stereotypes embody people’s social experience – their use facilitates and simplifies communication, saving the language efforts of interlocutors. Baider stresses that stereotypes of thought highlight beliefs, attitudes and prejudices which prevail in a given community [Baider 2013, p. 1166; Armstrong 1996, p. 49]. In everyday use the concept stereotype is used in various contexts: usually the word stereotype is used to refer to members of particular collectives: firemen are courageous, females are less aggressive than men [Lehtonen 2005, p. 63]. Stereotyped comparative idioms are aimed at accurately sketching the image of *human* but stressing the standard image of either *man* or *woman* accepted in the community. Accordingly, the dominant role in stereotyping the image of male or female is played by the subject of comparison, which, acting as part of these units “sets” certain patterns of stereotyping. The results of the corpora analysis distinguish comparative units, which together with other linguistic means participate in forming positive stereotypes of women in English [Nezhelskaya, 2018]: (i) “beauty, attractiveness” crucial for women.: *(as) beautiful as a (Dresden) doll / as a princess, (as) pretty as a picture / as paint;* (ii) “omnipotence”, “ubiquity”: *A woman knows a bit more than Satan; a lover is as sweet as eating raisins;* (iii) “the keeper of the hearth”: *the grey mare is better than a horse;* (iv) «industriousness»: *(as) busy as a bee / as an ant; the fingers of a housewife do.* Under the circumstances the woman attempts to realize the features characteristic of

male like “courage, firmness of character”: *be like an iron lady. Despite more than a yoke of oxen;*(v) «tolerance»: *a blow from current tendencies in representing female in the positive feature the negative feature still prevails:* (i)“appearance”: *(as) ugly as a witch, look like a wet hen;* (ii)“volubility”: *chatter like a magpie; a woman’s hair is long, but her tongue is longer;* (iii)«excessive emotionality»: *There is no fury like a woman’s fury. Hell hath no fury like a woman scorned;* (iv)«excessive fuss»: *(as) busy as a bee (with two tails) / as a hen on a hot girdle / as a hen with one chicken;* (v)“naivety”: *(as) silly as a goose, behave like a dumb Dora;* (vi)«obedience»: *A young woman married to an old man must behave like an old woman;*(vii) “bountifulness»: *A woman can throw out the window more than a man can bring in at the door;* (viii)«weeping»: *It is as great pity to see a woman weep as to see a goose go barefoot. We can underline a male’s traditional negative attitude to women* (ix-)«outlook»: *(as) ugly as a witch, look like a wet hen;* (x) «way of dressing»: *look like mutton, dressed (up) as a lamb, look like a scarlet woman;* (xi) “awkwardness”: *as awkward as a cow on roller skate.* Though the comparison to a mule may refer to both sexes *she/he was stubborn as a mule*

A male’s positive attitude to women represented by a few comparative idioms which is a consequence of the patriarchal society. However, the current state of art and the corpus analysis reveal the frequency of using comparative idioms, primarily due to the socio-cultural changes in the society to women’s equality. Accordingly, the language reflects the reassessment of values and the position of women in the society [Butler 2007], for instance:

a good Jack deserves a good Jill → There is not so bad a Jill, but there’s as bad a Will (año Jack); a woman without a man is like a fish without a bicycle. → A woman needs a man like a fish needs a bicycle.

The masculine comparative idiomatic stereotypes keep on stressing masculine positive features: “physique”: *(as) strong as a bull / as a lion / as an ox, be built like a castle / like a tank; “strong will and determination” as) hard as a flint/ as a nut / as a rock; look like a stone wall;* «courage»: *(as) bold / brave as a lion,(as) game as a cockerel, fight like a tiger, (as) game as Ned Kelly;* «determination»: *as) obstinate / stubborn as a mule / as an ox / as the devil, as firm / steady as a rock;* «diligence»: *work like a navy / like a slave / as a horse;* «intellect»: *(as) clever as a devil,(as) wise as Solomon, (as) clever as a dog;* «reliability»: *a faithful friend is better than gold; better lose a jest than a friend; no doctor like a true friend.*

Frankly speaking, the comparative idioms explore masculine negative stereotypes: “male’s subjection to women”: *behave like a mother’s boy; live like under the cat’s foot;* «superiority»: *a man doesn’t want a woman smarter than he is;* «inclination to hard drinks»: *(as) drunk as a beggar / as a fiddler / as a lord;* «indelicacy»: *(as) gruff as a bear, belike a bull at a gate;* «ferocity»: *(as) fierce as a lion / as a tiger.*

But all the social institutions – educational, cultural, legal, and public – are aimed at fostering equal

relationship of both sexes though their study requires comparative studies in various languages [see Hassan, Khandoker 20013, p. 200].

Findings and perspectives. The gender component is relevant for the HUMAN concept, which is primarily due to the division of humanity into male and female. This gender component of the comparative idi-

oms is mostly masculine in nature -- the outcome of androcentrism created by males. A significant part of gender-relevant comparative idioms is actively involved in stereotyping of male and female images. However, masculine marked units, for the most part, form a positive image of a man, unlikely feminine marked -- mostly a negative image of a woman.

REFERENCES

1. Armstrong John A. (1996) *National character and national stereotypes. Society.* 33 (2). P. 48–53 [in English].
2. Baider, Fabienne (2013) Cultural stereotypes and linguistic clichés: Usefulness in intercultural competency. *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education (IJCDSE).* Vol. 4 (2). P. 1166–1171 [in English].
3. Birikh A.K., Mokyenko V.M., Stepanova L.I. (1996) *The Russian Dictionary of Phraseological Synonyms.* Rostov-on-Don: Phoenix. 363 p. [in English].
4. Butler Judith (2007) *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity.* New York: Routledge. 172 p. [in English].
5. Bylytsia Uliana (2013) The cultural codes of English comparative phraseological units. *ELLIC 2013: Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника.* С. 54–56 [in English].
6. Cameron D. (2003) *Language and sexuality / Ed. D. Cameron, D. Kulick.* Cambridge: CUP. 194 p. [in English].
7. Coats J. (1986) *Women, men and language. A sociolinguistic account of sex differences in language.* New York: Routledge. 264 p. [in English].
8. Corbett Greville. 1991. *Gender.* Cambridge: CUP. 363 p. [in English].
9. Fernando Chitra. 1996. *Idioms and idiomaticity.* Oxford: OUP: XVIII, 263 p. [in English].
10. Gawrońska Pettersson, Barbara (2011) Gender in culture and gender in language. On translation of the novel *Lubiewo* by Michał Witkowski into German and Swedish. *Folia Scandinavica.* Vol. 12. Poznań. P. 7–70 [in English].
11. Hellinger M., Motschenbacher H. (2015) *Gender across languages: the linguistic representation of women and men.* Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. 405 p. [in English].
12. Hassan Khandoker, Alamgir Mohammad Niaz (2013) A Comparative study of gender sensitivity between English and Bengali. *Language in India.* Vol. 13 (22). P. 200–207 [in English].
13. Hockett C. F. (1958) *A course in modern linguistics.* N.Y: The Macmillan. 621p. [in English].
14. Lakoff G., Kovecses Z. (1987) The cognitive model of anger inherent in American English. /Ed. D Holland and N Quinn. *Cultural models in language and thought.* Cambridge: CUP. P. 195–221 [in English].
15. Lehtonen J. 1994. Stereotypes and collective identification. / Ed.D. Petkova, J Lehtonen. *Cultural stereotypes and intercultural communication. The dynamics of language process.* Tübingen: Gunter Narr Verlag. P. 173–182 [in English].
16. Moze Sara, Mohamed, Emad. 2019. Profiling idioms: A sociolinguistic approach to the study of phraseological patterns / Ed. C.G. Pastor, et al. *Computational and Corpus-Based Phraseology.* London: Springer. P.315–329 [in English].
17. Mykhalenko V. (2019). Exploring English-Ukrainian contrastive phraseology. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* Випуск 2 (42). DOI:10.24144/2663-6840/2019.2(42). P. 68–72 [in English].
18. Nezhelskaya Galina et al. (2018) Expression plane of English idioms in gender semantics studies. *SHS Web of Conferences* 50, 01117. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20185001117> [in English].
19. Pastor Gloria Corpas, Mitkov Ruslan (eds.) (2019) *Computational and corpus-based phraseology: Third International Conference, Europhras Proceeding.* Malaga: Springer. XVII. 445 p. [in English].
20. Strazny Philipp (2013) *Encyclopedia of linguistics.* London: Routledge. 1304 p. [in English].

КОМПАРАТИВНІ ІДІОМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ «ЛЮДИНА» У МОВІ ТА ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІЙ ДІЙНОСТІ

Анотація. Термін «гендер», його стосунок до біологічної статі та питання роду як мовної категорії дискутуються ще з часів Арістотеля. Ідіоматичні одиниці за визначенням складаються з послідовності слів, значення яких відрізняються від їх прямої інтерпретації, що може передбачати подальші кроки: усвідомлення того, що значення словосполучень не є буквальним, а асоціацією слів із їх переносними значеннями. У різних мовах світу гендерні системи мають свої характерні риси за кількістю класів, основними функціями, а також засобами вираження. Виокремлюють 5 різновидів об'єктивного опису ідіом: переносне значення, контекстуальна ситуація, функція, будова. У нашій статті домінують значення виступає гендерний складник та взаємодія його варіантів – чоловічого та жіночого в структурі порівняльних ідіом. За допомогою мовно-культурного підходу та методів когнітивної лінгвістики можемо уточнити гендерну семантику порівняльних ідіом, щоб дати типологічне представлення англійських гендерних ідіом та дослідити

дити гендерні лінгвокультурні показники в структурі значення ідіоми. Особливе місце у вивченні мовного вираження гендеру займають ідіоматичні одиниці, які виражають усталені гендерні стереотипи в мові, оцінювальні пріоритети рис, особливостей чоловіків і жінок, їх соціальних ролей та стосунків між ними. Існує думка, що гендер – «суспільно та культурно зумовлене явище та один із параметрів людської особистості, що включає біологічний чинник, а також культурно зумовлену психічну конструкцію та соціальну стать, на відміну від біологічного вияву, в процесі соціальної, культурної та мовної практики. Ставлення чоловіка до жінок представлене обмеженою кількістю позитивних порівняльних ідіом, що є наслідком патріархального суспільства. Порівняльні ідіоми як стереотипи містять соціальний досвід людей – їх використання полегшує та спрощує спілкування, економлячи мовні зусилля співрозмовників.

Ключові слова: компаративна ідіома, концепт, гендер, чоловіча/ жіноча стать, лінгвокультурологічний, компонент значення.

© Михайленко В., Билиця У., 2020 р.

Валерій Михайленко – доктор філологічних наук, професор кафедри перекладу та філології, завідувач кафедри. Університет Короля Данила, Івано-Франківськ, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-3763-7156>

Valery Mykhaenko – Doctor of Philology, Professor, Head of the Translation and Philology Department, King Danylo University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-3763-7156>

Уляна Билиця – доктор філософії, асистент кафедри англійської філології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-4833-3245>

Uliana Bylytsia – PhD, Assistant Proessor of the English Philology Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-4833-3245>

ФРАЗЕМІКА У ТВОРЧОСТІ ГАВРІІЛА КОСТЕЛЬНИКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2'373.7(477.8)»18/19

DOI:10.24144/2663-6840/2019.2(44).231–237

Негер О., Юрса Л. Фраземіка у творчості Гавріїла Костельника; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. У статті вперше досліджено фразеологічну спадщину оповідань знаного українця, кодифікатора бачвансько-сримського варіанта української літературної мови – Гавріїла Костельника. Проаналізовано мовосвіт автора, його вподобання, спричинені середовищем, у якому формувався бачвансько-сримський варіант української мови.

Глибинне знання традицій рідного народу було для Гавріїла Костельника одним із головних та визначальних чинників у формуванні власного стилю. Зокрема, це простежено в неповторній індивідуальній манері прозової спадщини письменника. Використовуючи надзвичайно багатий фразеологічний матеріал, Гавріїл Костельник не тільки виявив новаторство, авторський таланти і письменницьку винахідливість, а й продемонстрував багатовекторні та необмежені можливості видозмін фразеологічного матеріалу, який розкриває перед автором широкі можливості для творчої діяльності.

Визначальне місце у фраземіці Гавріїла Костельника посідає народна мораль, в основу якої лягли християнські заповіді, національні традиції українців, їхній колорит та культура. У своїх оповіданнях Гавріїл Костельник використовував фраземи біблійного походження, які часто вживають і тепер: *на святому престолі, душа в тобі побожно росте, ми чудесний твір Божий, Слава во вишніх Богу і на землі мир, душа дозріє до любові Бога, Бога годі перевищити, кінець кінцем усе від Бога, у всьому тайна і воля Божа* та інші.

У висловах досить виразно виявляються риси національного менталітету, психічний стан письменника. Багатоми емоційно й цікавими асоціативно є фраземи, які відображають психо-фізичні процеси та морально-етичні категорії в житті Гавріїла Костельника, його оточення, уподобання, інтимно-особистісні стосунки. Так, до прикладу: *став цебетати свою пісню, ви – початок, що не має кінця, ви – перша школа любові*. У цих фраземах ми можемо чітко виявити ту рису українського менталітету, яка яскраво демонструє особливості міжособистісних стосунків, соціальну належність людини, ставлення до духовних цінностей.

Ключові слова: фразеологія, діалектна основа, говірка, фразема, говір, оповідання, стиль.

Постановка проблеми. Художня спадщина Гавріїла Костельника посідає особливе місце в історії вивчення індивідуального стилю письменника, орієнтованого на народне мовлення етнічних українців, які проживали за межами материкової України, їхні традиції, культуру, а також внутрішній світ.

Фразеологічний фонд української мови формувався протягом багатьох століть під впливом різних чинників як внутрішньомовного, так і позамовного характеру. Це зумовило надзвичайну «жанрову» різноманітність і здатність аналізованих виражальних засобів до насичення певними моделями фраземотворення на подальших етапах розвитку. Безпосереднім виявом цього стала стратифікація фразеологічної підсистеми за генезою фразеологізмів, зокрема тривала конкурентна боротьба за різний тип співвідношення розгляданих одиниць народнорозмовного та книжного походження в новій українській літературній мові. Певною мірою ці процеси й на сучасному етапі навряд чи можна вважати до кінця завершеними. Національна фразеографія залишається порівняно молодою галуззю нашої філології, хоч деякі її риси можемо знайти вже в практиці середньовічних словників [Устенко 2012, с. 64].

Необхідно зазначити, що для кращого пізнання минулого нашого народу, зокрема тих носіїв, які проживають далеко за межами України, важливим джерелом пізнання минулого є саме фразеологія, адже кожна історична доба утворювала свої стійкі словосполучки, кожна визначна подія для розви-

тку народу, нації знаходила своє відображення у фразеологічній системі мови.

Мовна спадщина українського фольклору викликає посилений інтерес сучасних лінгвістів, адже демонструє особливість художньо-естетичних уподобань не тільки автора, а, власне, цілого народу, виконує культурологічну функцію й характеризується широкими зв'язками з літературними та позалітературними елементами.

Фраземний склад кожної мови – фрагмент концептуальної картини світу, у якій представлені риси національного менталітету, характер соціального, політичного, історичного розвитку народу. Це – невід'ємна частина художнього стилю мови [Мацюк 2014, с. 146].

Фразеологізми – специфічні складені одиниці мови, що відображають особливості способу мислення індивідуума й усього народу – носія тієї чи іншої мови, особливості зв'язку змісту та форми у створених народом і характерних саме для нього засобах вираження. Фразеологічні одиниці здебільшого бувають жартівливими, іронічними, лайливими висловами, які влучно, дотепно характеризують кого-, що-небудь, називаючи не прямо, а завуальовано, оскільки в складі фразеологічних одиниць слова вживаються не в притаманних їм значеннях, а спільно передають одне нове значення [Неровня 2004, с. 58–62].

Ім'я одного із вагомих українських мовознавців Гавріїла Костельника не є достатньою мірою

висвітлене та однозначно трактоване. Він увійшов в історію української культури як суперечлива постань, мистецька та суспільна діяльність якої донині ще цілковито не досліджена. З певністю можна сказати, що це видатна особистість, ім'я якої потребує уваги та чіткого й однозначного, закріплено фактами, пояснення.

Усе своє життя Гавриїл Костельник займався вивченням говірки переселенців із Західної України, які компактно проживали на території Балкан, зокрема таких населених пунктів, як Бачка та Срим. Усю свою любов до малої батьківщини Гавриїл Костельник демонстрував крізь призму літературних творів, мовознавчих розвідок. Національну самосвідомість Костельник вміло поєднав із духовною культурою рідного краю.

Мовознавець кодифікував місцеву говірку та довів, що вона є варіантом української мови. За своє життя Гавриїл Костельник опублікував «Граматику бачванско-рускей бешеди» (1923), у якій фахово продемонстрував належність бачвансько-сримської говірки до варіанту української мови. За словами Гавриїла Костельника, у бачвано-сримським діалекті значна кількість запозичень із угорської мови, німецької, а «од Сербох зме пре вжали не лем вело слова, але и дзекотри граматични форми» [Костельник 2011, с. 276].

Глибинне знання традицій рідного народу було для Гавриїла Костельника одним із головних та визначальних чинників у формуванні власного стилю. Зокрема, це простежено в неповторній індивідуальній манері прозової спадщини письменника. Використовуючи надзвичайно багатий фразеологічний матеріал, Гавриїл Костельник не тільки виявив новаторство, авторський талант і письменницьку винахідливість, а й продемонстрував багатовекторні та необмежені можливості видозмін фразеологічного матеріалу, який розкриває перед автором широкі можливості для творчої діяльності та перспективи.

Аналіз досліджень. Проблеми функціонування фразеологічних одиниць в авторських текстах розкрито в роботах таких науковців, як: Ю.Ф. Прадід, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченко, Т.В. Цимбалюк, В.А. Чабаненко, Л.Г. Авксентьев, М.Ф. Алефіренко, В.М. Білоноженко, В.С. Калашник, В.П. Ковальов, М.П. Коломієць та ін. Однак в українському мовознавстві немає праць, які б спеціально висвітлювали фразеологію мови окремих письменників, що відображали мовлення, традиції та колорит етнічних українців, які проживають за межами материкової України і, зокрема, досліджень фраземіки в художній спадщині. До майстрів образного ідіоматичного слова, які особливо часто ним послуговувалися та доречно використовували текстотвірний потенціал фразеологізмів, правомірно належить Гавриїл Костельник.

За словами О. Курило, жодна галузь лінгвістичної науки не привертала до себе такої уваги українських мовознавців, як фразеологія, основні поняття, обсяг проблематики та об'єкт вивчення якої ще остаточно не визначені. Це зумовлюється

передусім великою семантичною, структурною і функціональною різноманітністю тих одиниць, що сприймаються як стійкі сполуки слів. Така специфіка об'єкта дослідження викликає труднощі у визначенні як місця фразеологічного рівня в ієрархії мовної структури, так і місця фразеології серед інших лінгвістичних дисциплін. Тому саме від з'ясування таких питань, як зміст фразеологічної одиниці, визначення її найхарактерніших диференційних ознак, вживання її в мовленні залежить як вивчення фразеології загалом, так і окремих її аспектів. Питанням функціонування усталених виразів у текстах присвячено роботи багатьох сучасних мовознавців, однак у науковій літературі мало праць, які висвітлюють фразеологію мови окремих письменників чи їх творів [Курило 2016, с. 366].

Творча спадщина Гавриїла Костельника насичена чималим використанням діалектних одиниць. Це зумовлено, насамперед, орієнтацією письменника на народну мову, а також процесом становлення української мови як літературної на території Балкан, де компактно проживали українські переселенці. Метою автора було довести на прикладі творів варіантність місцевого діалекту етнічних українців, який належить до говорів української літературної мови.

Мета нашого дослідження полягає у вивченні та аналізі фразеологічних одиниць, які наявні в художній спадщині Гавриїла Костельника.

Основним **завданням** нашої роботи є виокремлення важливих ознак індивідуальної манери авторського письма Гавриїла Костельника.

У статті ми використали такі **методи**: метод стилістичного дослідження фразеології, а також метод фразеологічного опису.

Актуальність статті полягає в тому, що досі фраземікон творів Гавриїла Костельника не був предметом спеціального лінгвістичного дослідження. Вивчення стійких сполучень слів у художній спадщині письменника дозволить з'ясувати їх роль у тексті, виявити стилетворчий і образотворчий потенціал, допоможе створити цілісну картину мовного світу автора.

Виклад основного матеріалу. Для кращого пізнання минулого нашого народу, зокрема тих носіїв, які проживають далеко за межами України, важливим джерелом є саме фразеологія, адже кожна історична доба утворювала свої стійкі словосполучення, кожна визначна подія для розвитку народу, нації знаходила своє відображення у фразеологічній системі мови.

Фраземний склад кожної мови – фрагмент концептуальної картини світу, у якій представлені риси національного менталітету, характер соціального, політичного, історичного розвитку народу. Це – невід'ємна частина художнього стилю мови.

Фразеологія є частиною образного світу письменника. Саме завдяки творчості видатних майстрів пера літературна мова не тільки збагачує свій словниковий фонд, а й фіксує духовні надбання народу, є носієм етнокультурної інформації, ідентифікатором національної свідомості. Проблема авторської фра-

зоології сьогодні вимагає спеціальної дослідницької уваги. У цьому контексті важливе місце посідає питання функціонально-стилістичного навантаження фразем у художніх творах [Галів 2016, с. 154].

Природні реалії, найменування яких виступають компонентами фразем, – носії символіки. Зоофразеологія містить значний корпус одиниць, в основу яких покладено відомі назви тварин, що мають як подібну, так і різну символіку, слугують засобом образної характеристики людини.

Одним із елементів фразеологічної спадщини Гавриїла Костельника виступають такі мовні одиниці, як зооніми, наприклад: *думки... вилітають у світ... як бджоли за медом; ховається, як соловій між гіллям*.

Фразеологічний світ Гавриїла Костельника є багатовекторний та водночас цілісний. Своєю творчістю письменник прагнув провести паралелі між бачвансько-сримською говіркою та українською мовою, чим хотів довести належність бачвансько-сримської говірки до української мови. Письменник уміло трансформує фразеологічні одиниці, які сформувались під впливом того середовища, у якому перебував автор, для збагачення української мови. Мова творів Гавриїла Костельника, зокрема його фраземна спадщина, украй колоритна, діалектно спрямована, емоційно забарвлена, глибоко експресивна. Основне завдання автора полягало у демонстрації стилістичної наповненості фразеологізмів мови бачвансько-сримських рунаків, які є вихідцями із материкової України, а їхня мова, зрештою, є варіантом української мови.

Місцева говірка, якою розмовляли українські переселенці, лягла в основу джерельної бази мовостилію Гавриїла Костельника. Автор використав діалектні запозичення. Цим він хотів показати багатство мови, її розвиток, поліфункціональність. З іншого ж боку, Гавриїл Костельник прагнув науково обґрунтувати та довести належність бачвансько-сримської говірки до варіанту української мови. Ми бачимо витончене чуття мови письменника, який вмів використовувати доречні художньо-стильові одиниці, а також гармонійно їх поєднував із колоритом та традиціями середовища, у якому перебував.

Фраземний простір у мові письменників знає значних видозмін як у граматично-формальному, так і в змістовому плані. Такі зміни фразеологізмів та їх пристосування до конкретних умов певного історичного ареалу – важливі показники індивідуальної творчої манери Гавриїла Костельника. Давно відомі, історично і культурно збагачені фраземи оновлюються в індивідуальній мовотворчості письменника (пор. *завзялася весь світ перевернути корінням догори* [Костельник 2008, с. 318], *я пристає би до цієї мудрості* [там само], *півонія йому саме до смаку* [там само]).

Фраземіка займає особливе місце серед засобів створення яскравих, глибоко народних реалістичних образів у художній спадщині Гавриїла Костельника. Кожна фраземна одиниця письменницької творчості автора має своє особливе значення. Її семантична цінність – багатовекторна, адже підсу-

мовує результати діяльності людей, дає назву новим реаліям та поняттям, демонструє ставлення мовців до певних подій тощо (пор. *Будуть бити головою об стіну* [там само, с. 317], *лізе в душу* [там само], *іти рука в руку* [там само, с. 318]).

Фразеологія притягує етнокультурні елементи у свою мовну систему, а потім відшліфовує і відточує їх на компонентному та семантичному рівнях за допомогою мовців. Таким чином, завдяки фразеології можна проникнути в далеке минуле не лише мови, а й історії та культури її носіїв [Самойлович 2006, с. 224].

Мова прозових творів Гавриїла Костельника великою мірою увиразнена, а також містить у собі значний експресивний потенціал, який демонструє та передає всебічність та яскравість уявлень, глибину переживань, найтонші ознаки поетичної думки.

У фраземній спадщині Гавриїла Костельника ми з різних аспектів змогли простежити саме українську ментальність: особливості міжособистісних стосунків, соціальну належність та специфіку характеру людини, а також способи творення народних реалістичних образів. Мовностилістичний аналіз оповідань, які належать до циклу «Квіти на престолі», дає нам підстави стверджувати, що внутрішня семантика фразем, які наявні у літературній спадщині Гавриїла Костельника, найчастіше пов'язана з морально-етичними категоріями, а також відображає психо-фізичні процеси, іноді вказує на стан природи, її видозміни.

Також непоодинокими випадками фраземної специфіки творчості Гавриїла Костельника є використання фразем, які мають фольклорне джерело. У процесі наукового дослідження ми простежили, що чимала кількість фразеологічних одиниць у творах Гавриїла Костельника зумовлена традиціями українських переселенців, які компактно проживають на території Балкан, зокрема Бачки та Сриму.

Однією із складових одиниць фраземного світу оповідань Гавриїла Костельника є авторські фраземи, а також фраземи діалектного спрямування, які вказують на колорит та традиції носіїв бачвансько-сримського варіанту української літературної мови.

Дослідник Ю. Кохан зауважує, що «значний вплив на добір фразеологізмів мають особливості світобачення письменника, яке може бути реалістичним, романтичним, піднесено-урочистим, на-смішкувато-іронічним тощо» [Кохан 2003, с. 3].

Сприймаючи світ у його звуко-кольорових ознаках, у видозміні й взаємозумовленості, письменник шукав та знаходив художні особливості, які збагачували письменницьку палітру, а також можливості естетичних видозмін доби. Фольклор увійшов у життя Гавриїла Костельника передусім завдяки безпосереднім контактам із його носіями, які є вихідцями з материкової України. На високому професійному рівні письменник збирав й записував фольклорні твори. Його літературна спадщина відзначається великим багатством лексичних, граматичних і стилістичних засобів.

Для вдосконалення авторського стилю Гавриїл Костельник звернувся до використання на-

родної мови, якою послуговувалися українці Балкан, зокрема Бачки та Сриму. У пошуках досконалості письменник використовував діалектизми, фразеологізми переселенців із Західної України, зокрема Закарпаття, а згодом і Галичини, які демонстрували пряму належність мешканців Балкан до українців із материкової України, їхню самобутність та колорит.

Опанування діалектної мови не лише забезпечує комфортне існування людини в суспільстві, а й дає змогу виробити систему загальнонародних, національно зумовлених уявлень, пізнати національний характер, зрештою – визначає мовний тип особистості [Мацюк 2014, с. 148].

Основним діалектним джерелом для творчоті Гавриїла Костельника були відомі й близькі йому говірки Західної України, із особливим лексичним колоритом, фразеологією, синтаксисом, мішаним стилем.

Мова, як відомо, цілком відображає мовця, його вихованість, манеру поведінки, характер взаємин, освіту, культуру та навіть настрої. За допомогою влучних висловів можливо висловити ставлення (негативне чи позитивне) до дій і вчинків, які містять яскраві образні характеристики людської вдачі [Мацюк 2014, с. 148].

Визначальне місце мовотворчості фраземіки Гавриїла Костельника посідає народна мораль, в основу якої лягли християнські заповіді, національні традиції українців, їхній колорит та культура. У своїх оповіданнях Гавриїл Костельник використовував фраземи біблійного походження, які, до речі, часто вживають і тепер: *на святому престолі, душа в тобі побожно росте* [Костельник 2008, с. 299], *ми чудесний твір Божий, Слава во вишніх Богу і на землі мир* [там само, с. 300], *душа дозріє до любові Бога* [там само, 2008, с. 301], *Бога годі перевищити* [там само, с. 302], *кінець кінцем усе від Бога* [там само, с. 303], *у всьому тайна і воля Божя* [там само, с. 308] та інші.

Також чимала кількість фразем Костельника пов'язана з особистим життям, власними переживаннями, а також цінностями та уподобаннями, зокрема: *душа...роздроблюється на павтиння* [там само, с. 299], *я остовпів від цих слів, буденність не розуміє мови квітів, розбудись, душе моя* [там само] тощо.

Відомо, що мовна особистість – це поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності, яка свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі [Єрмоленко 2007, с. 74].

У висловах досить виразно виявляються риси національного менталітету, психічний стан письменника. Багатьми емоційно й цікавими асоціативно є фраземи, які відображають психо-фізичні процеси та морально-етичні категорії в житті Гавриїла Костельника, його оточення, уподобання, інтимно-особистісні стосунки. Так, до прикладу: *став це-*

бетати свою пісню, ви – початок, що не має кінця, ви – перша школа любові [Костельник 2008, с. 301]. У цих фраземах ми можемо чітко виявити ту рису українського менталітету, яка яскраво демонструє особливості міжособистісних стосунків, соціальну приналежність людини, ставлення до справжніх та фальшивих духовних цінностей.

Письменницька спадщина Гавриїла Костельника стає доречним доповненням, дозволяє сформувати цілісний портрет художника слова.

Необхідно звернути увагу на той факт, що чимала кількість фразеологічних одиниць у творчості Гавриїла Костельника передає внутрішній стан письменника: *запах – це форми реакції нашої душі* [там само, с. 305], *енергія така сама тайна, як душа* [там само, с. 306], *зависть мене огорнула, людська мудрість все перевертає догори дригом* [там само, с. 308], *ти ж говориш небилиці, не розумію, до чого ти зміряєш* [там само, с. 310] тощо. З цих фразем можна зробити підсумок, що слово «душа» є ключовим, адже демонструє виразність емоційно-психічного стану письменника, його почуттів, переживань.

Фразеологічні одиниці у творчості Гавриїла Костельника виконують свою особливу стилістичну роль. Вони використовуються з метою художнього відтворення розмовної мови переселенців із автохтонних українських земель, вказують на індивідуальність персонажів, типізацію їхніх образів. Фразеологізми, які вжиті в оповіданнях Гавриїла Костельника, вдало підібрані, чітко структурують потрібний контекст, завдяки чому демонструють емоційну специфіку образу, типову ситуацію.

Генетичним ґрунтом національних фразеологічних одиниць вважається етнокультура українців. Етнокультурна семантика мовних одиниць – це їх зміст, який, не маючи чіткого системного та реляційного характеру, стосується особливостей життя, історії, географії, деталей побуту, звичаєвого права, народного календаря, ремесел, професій, обрядів тощо. Усі компоненти соціального життя є результатом тривалого розвитку суспільства, мовна діяльність людей відбиває суспільний досвід у семантиці фразеологічних одиниць [Неровня 2004, с. 35].

Варто зазначити, що місцева говірка, якою розмовляли українські переселенці, лягла в основу джерельної бази мовостилію Гавриїла Костельника. Автор використав діалектні запозичення. Цим він хотів показати багатство мови, її розвиток, поліфункціональність. З іншого ж боку, Гавриїл Костельник прагнув науково обґрунтувати та довести приналежність бачвансько-сримської говірки до варіанту української літературної мови. Так, у листі до В. Гнатюка, Г. Костельник зазначає, що «..Кеди би ше мойо шпиванки могли друковац и читац медузи народом, та аж теди обачи народ, же го ищет ест, же ма и вон мено, же ма язык свой, же ма кров свою» [Костельник 1975, с. 315]. Ми бачимо вичленене чуття мови письменника, який вміло використовував доречні художньо-стильові одиниці, а також гармонійно їх поєднував із колоритом та традиціями середовища, у якому перебував.

Творчий підхід і рівень мовної компетенції стимулюють мовну особистість до вдосконалення мови, розвитку мовного смаку, до постійного вдображення в мові світоглядно-суспільних, національно-культурних джерел і пошуків нових, ефективних індивідуально-стильових засобів мовної виразності [Мацюк 2014, с. 2014].

Висновки. Фразеологічний світ Гавриїла Костельника є багатовекторним та водночас цілісним. Своєю творчістю письменник прагнув провести паралелі між бачвансько-сримською говіркою та українською мовою, чим хотів довести варіантність бачвансько-сримської говірки української літературної мови. Письменник уміло трансформує фразеологічні одиниці, які сформувалися під впливом того середовища, у якому перебував автор, для збагачення української літературної мови. Мова творів Гавриїла Костельника, зокрема його фраземна спадщина,

вкрай колоритна, діалектно спрямована, емоційно забарвлена, глибоко експресивна. Основне завдання Гавриїла Костельника полягало у демонстрації стилістичної наповненості фразеологізмів мови бачвансько-сримських руснаків, які є вихідцями із материкової України, а їхня мова, зрештою, є варіантом української літературної мови.

Відомо, що на сучасному етапі розвитку української лексикографії кодифіковано чимало фразеологічних одиниць, які функціонують у творчості класиків української літератури, але жодним чином фразеологічний арсенал літературної спадщини Гавриїла Костельника лексикографічно не описаний. Цю проблему можна було б вирішити шляхом укладання словника фразеологізмів у творах Гавриїла Костельника. Ця праця стане важливим етапом у вивченні історії формування та розвитку бачвансько-сримського варіанта української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриїл Костельник. Граматика бачвансько-рускей бешеди. Проза на руским літературним языку. 2011. Вид. 1. С. 245–246.
2. Галів У. Функціонально-стилістичне навантаження фразем у прозі Івана Франка (на матеріалі повістей «Великий шум» та «Петрії і Довбушуки»). *Проблеми гуманітарних наук*. Серія: Філологія. 2016. № 38. С. 154–161.
3. Єрмоленко С. Мова і українознавчий світогляд: монографія. Київ: НДІУ, 2007. 444 с.
4. Костельник Г. Квіти на престоли. Бузок (турецький). *Ultra posse*. Вибрані твори. Ужгород: Гражда, 2008. С. 307–314.
5. Костельник Г. Квіти на престоли. Конвалії й гіацинти. *Ultra posse*. Вибрані твори. Ужгород: Гражда, 2008. С. 304–307.
6. Костельник Г. Квіти на престоли. Нарцизи й туліпани. *Ultra posse*. Вибрані твори. Ужгород: Гражда, 2008. С. 302–304.
7. Костельник Г. Квіти на престоли. Рік-річна черга. *Ultra posse*. Вибрані твори. Ужгород: Гражда, 2008. С. 299.
8. Костельник Г. Квіти на престоли. Сніжинки. *Ultra posse*. Вибрані твори. Ужгород: Гражда, 2008. С. 299–300.
9. Костельник Г. Квіти на престоли. Фіялки. 2008. С. 300–302.
10. Костельник Г. Писма. Проза на бачванско-сримским руским литературним языку. Нови Сад, 1975. С. 315.
11. Костельник Г. *Ultra posse*. Вибрані твори. Ужгород: Гражда, 2008. 400 с.
12. Кохан Ю.І. Фраземіка в системі ідіостилю письменника (на матеріалі художньої прози Олеса Гончара і Павла Загребельного): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2003. 19 с.
13. Курило О. Фразеологічні одиниці в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Філологія». 2016. Вип. 38. С. 365–374.
14. Неровня Н. До проблеми семантики фразеологічних одиниць. *Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2004. № 6. С. 58–62.
15. Мацюк З. Фраземіка в контексті епістолярію Лесі Українки. *Лінгвостилістичні студії*. 2014. Вип. 1. С. 146–153.
16. Самойлович Л.В. Вплив вірувань українців на формування фразеології. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2006. № 2. С. 224–228.
17. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 280 с.
18. Ужченко В.Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку із внутрішньою формою слова. *Мовознавство*. 1993. № 3. С. 23–29.
19. Устенко Л. Відбиття фразеологічного арсеналу Пантелеймона Куліша в сучасній лексикографії. *Українська мова*. 2012. № 3. С. 64–72.

REFERENCES

1. Havryil Kostelnyk (2011) Hramatyka bachvansko-ruskei beshedy. Proza na ruskym literaturnym yazyku [Grammar of the Bachvan-Russian language. Prose in the Russian literary language]. Vyd. 1. S. 245–246 [in Ukrainian].
2. Haliv U. (2016) Funktsionalno-stylistychnе navantazhennia frazem u prozi Ivana Franka (na materiali povistei «Velykyi shum» ta «Petrii i Dovbushchuky») [Functional and stylistic load of phrases in the prose of Ivan Franko (based on the stories «Big Noise» and «Petria and Dovbushchuk»)]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia: Filolohiia*. № 38. S. 154–161 [in Ukrainian].
3. Yermolenko S. (2007) Mova i ukrainoznavchyi svitohliad [Language and Ukrainian studies worldview]. Kyiv: NDIU. 444 s. [in Ukrainian].
4. Kostelnyk H. (2008) Kvity na prestoli. Buzok (turetskyi). Ultra posse. Vybrani tvory [Flowers on the throne. Lilac (Turkish). Ultra posse. Selected works]. Uzhhorod: Grazhda, 2008. S. 307–314 [in Ukrainian].
5. Kostelnyk H. (2008) Kvity na prestoli. Konvalii y hiatsynty. Ultra posse. Vybrani tvory [Flowers on the throne. Lilies of the valley and hyacinths. Ultra posse. Selected works]. Uzhhorod: Grazhda, 2008. S. 304–307 [in Ukrainian].
6. Kostelnyk H. (2008) Kvity na prestoli. Nartsyzy y tulipany. Ultra posse. Vybrani tvory [Flowers on the throne. Daffodils and tulips. Ultra posse. Selected works]. Uzhhorod: Grazhda, 2008. S. 302–304 [in Ukrainian].
7. Kostelnyk H. (2008) Kvity na prestoli. Rik-richna cherha. Ultra posse. Vybrani tvory [Flowers on the throne. Annual turn. Ultra posse. Selected works]. Uzhhorod: Grazhda, 2008. S. 299 [in Ukrainian].
8. Kostelnyk H. (2008) Kvity na prestoli. Snizhynky. Ultra posse. Vybrani tvory [Flowers on the throne. Snowflakes. Ultra posse. Selected works]. Uzhhorod: Grazhda, 2008. S. 299–300 [in Ukrainian].
9. Kostelnyk H. (2008) Kvity na prestoli. Fiialky. Ultra posse. Vybrani tvory [Flowers on the throne. Violets. Ultra posse. Selected works]. Uzhhorod: Grazhda, 2008. S. 300–302 [in Ukrainian].
10. Kostelnyk H. (1975) Pysma. Proza na bachvansko-srymskym ruskym lyteraturnym yazyku [Prose in the Bachvan-Srym Russian literary language]. *Novy Sad*. S. 315 [in Ukrainian].
11. Kostelnyk H. (2008) Ultra posse. Vybrani tvory [Ultra posse. Selected works]. Uzhhorod: Grazhda. 400 s. [in Ukrainian].
12. Kokhan Yu.I. (2003) Frazemika v systemi idiostyliu pysmennyka (na materiali khudozhnoi prozy Olesia Honchara i Pavla Zahrebelnoho) [Phrasemics in the system of idiosyncrasy of the writer (on the material of fiction by Oles Honchar and Pavel Zagrebelny)]. Kharkiv. 19 s. [in Ukrainian].
13. Kurylo O. (2016) Frazеологичні одынітси в повісті І. Не́чуїа-Левытського «Кайдасе́ва сі́мія» [Phraseological units in the story of I. Nechuy-Levytsky «Kaidasheva family»]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia: Filolohiia*. Vyp. 38. S. 365–374 [in Ukrainian].
14. Nerovnya N. (2004) Do problemy semantyky frazeolohichnykh odynyts [To the problem of semantics of phraseological units]. *Nauk. visn. Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrayinky*. № 6. S. 58–62 [In Ukrainian].
15. Matsyuk Z. (2014) Frazemika v konteksti epistolyariyu Lesi Ukrayinky [Phrasemics in the context of Lesia Ukrainka's epistolary]. *Linhvostlystychni studiyi*. Vyp. 1. S. 146–153 [In Ukrainian].
16. Samoilovych L.V. (2006) Vplyv viruvan ukraintsiiv na formuvannia frazeolohii [The influence of Ukrainian beliefs on the formation of phraseology]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky*. № 2. S. 224–228 [In Ukrainian].
17. Skrypnyk L.H. (1973) Frazеологія украї́нської мови [Phraseology of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 280 s. [In Ukrainian].
18. Uzhchenko V.D. (1993) Vnutrishnya forma frazeolohizmu v zvyazku iz vnutrishnoyu formoyu slova [Internal form of phraseology in connection with the internal form of the word]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 23–29 [In Ukrainian].
19. Ustenko L. (2012) Vidbytta frazeolohichnoho arsenalu Panteleimona Kulisha v suchasni leksykohrafi. *Ukrainska mova* [Reflection of the phraseological arsenal of Panteleimon Kulish in modern lexicography.]. № 3. S. 64–72 [in Ukrainian].

PHRASEMICS IN THE WORKS OF HAVRYIL KOSTELNYK

Abstract. The article analyzes for the first time the phraseological heritage of the stories of a well-known Ukrainian, the codifier of the Bachvan-Srym variant of the Ukrainian literary language – Havryil Kostelnyk.

Phraseology is an important source for better knowledge of the past of our people, in particular those who live far outside Ukraine, because each historical period formed its own stable phrases, each significant event for the development of the people, the nation was reflected in the phraseological system of language.

Havryil Kostelnyk's phraseological world is multi-vector and at the same time integral. With his work, the writer sought to draw parallels between the Bachvan-Srym dialect and the Ukrainian language, which he wanted to prove the variability of the Bachvan-Srym dialect of the Ukrainian literary language. The writer skillfully transforms the phraseological units that were formed under the influence of the environment in which the author was, to enrich the Ukrainian literary language. The language of Havryil Kostelnyk's works, in particular his phrasal legacy, is extremely colorful, dialectally oriented, emotionally colored, and deeply expressive. Havryil Kostelnyk's main task was to demonstrate the stylistic content of the phraseology of the language of the Bachvan-Srym Russians, who are natives of mainland Ukraine, and their language, after all, is a variant of the Ukrainian literary language.

The local dialect spoken by Ukrainian immigrants formed the basis of the source base of Havryil Kostelnyk's style. The author used dialect borrowings. He wanted to show the richness of language, its development, multifunctionality. On the other hand, Havryil Kostelnyk sought to scientifically substantiate and prove that the Bachvan-Srym dialect belonged to a variant of the Ukrainian literary language. We see a refined sense of language of the writer, who skillfully used appropriate artistic and stylistic units, as well as harmoniously combined them with the color and traditions of the environment in which he was.

Keywords: phraseological unit, dialect, phraseme, style, story.

© Негер О., Юрса Л., 2020 р.

Оксана Негер – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; <https://orcid.org/0000-0002-9823-8329>

Oksana Neher – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-9823-8329>

Людмила Юрса – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-3944-375X>

Ludmyla Yursa – Candidate of Philology, Associate Professor at the Department of Ukrainian Applied Linguistics, Ivan Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-3944-375X>

К ВОПРОСУ ОБ ИННОВАЦИЯХ В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2(44)
УДК 811.161.1'42:001.895

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).238–244

Ничипорчик О. К вопросу об инновациях в паремиологических исследованиях; кількість бібліографічних джерел – 29; мова російська.

Аннотация. Автор статьи представляет результаты своего диссертационного исследования, заостряя внимание на инновационных решениях научной проблемы. Проблема связана с дискуссионностью вопроса о существовании общечеловеческих ценностей. Решение этой проблемы видится в использовании национальных паремиофондов в качестве фактической базы для сопоставления ценностно-нормативных систем этносов. Содержательное сходство разноязычных паремий, на которое указывают многие паремиологи, стало основанием для выдвижения гипотезы о совпадении в разных этнических культурах наиболее важных для носителей обыденного сознания ценностей. Цель исследования заключалась в верификации проявления в паремиологической концептуализации мира ценностно-ориентационного единства продуцентов русских, белорусских, итальянских и немецких паремий.

В качестве метода для выявления доминантных ценностей в русском, белорусском, итальянском и немецком паремиопространствах использовался статистический анализ паремий в тематически организованных паремиологических словарях. Данный метод был подкреплен определением частотности употребления имен ценностных концептов в паремиологических единицах, составляющих национальные паремиофонды. Результатом анализа стало выявление общих для анализируемых паремиопространств рекуррентных ценностных концептов. Свообразие организации паремиопространств проявилось в том, что общие ценности (пища, здоровье, труд, дом, достаток, семья, ум, язык, счастье, Бог), которым свойственна высокая степень паремиологической концептуализации, не характеризуются совпадением рангов при сопоставлении иерархий ценностных доминант, выявленных в результате анализа паремиологических картин мира. Наиболее высокие ранги в русском, белорусском, итальянском и немецком паремиопространствах получают ценности: семья, труд, ум. Выявление совпадений в совокупности ценностных доминант, отраженных в европейских паремиопространствах, позволяет предполагать, что и для человеческого общества в целом можно установить ряд общих наиболее важных ценностей.

Ключевые слова: паремия, паремиологический словарь, ценность, концепт, паремиологическая концептуализация, метод.

Постановка проблемы. Обращение к изучению разноязычных паремий (устойчивых выражений предикативного характера, объективирующих ценностное отношение к сущему с позиций обыденного сознания [Ничипорчик 2016, с. 1] было обусловлено возродившимся противостоянием идеологов «общечеловеческих» и защитников национально-самобытных ценностей [Перов 2000, с. 117]. «Дискуссия по проблеме ценностей, – считает Ф.Н. Нагой, вернула себе былое напряжение <...> В современной ситуации в качестве проблемы видится уже само существование общечеловеческих ценностей» [Нагой 2007, с. 21].

Понятно, что сомневающийся в возможности сохранения общечеловеческих ценностей тем самым демонстрирует свою убежденность в том, что таковые ценности в принципе существуют. Однако есть и противоположная позиция, свидетельствующая об отрицании существования такого рода феноменов. «Никаких “общечеловеческих ценностей” нет и не было, никогда не будет», – утверждает доктор философских наук профессор МГУ Ф.И. Гиренко [Гиренко 2002].

Анализ исследований. Дискуссионность вопроса, на наш взгляд, только подогревает научный интерес к выявлению наиболее важных для людей ценностей и поиску методов, позволяющих определить их состав. Так, американский психолог М. Рокич считает, что общее число ценностей, являющихся достоянием человека, сравнительно невелико, все люди обладают одними и теми же ценностями, хотя и в различной степени [М. Рокич, цит. по Леонтьев 2005]. Ценностные предпочтения членов сообщ-

ества, по мнению М. Рокича, можно определить экспериментальным путем – посредством анализа результатов ранжирования испытуемыми списков ценностей [Рокич 1993]. Лингвокультурологи полагают, что выявление предельных понятий культуры, непреходящих ценностей возможно с опорой на языковые и речевые факты [Евсюкова 2002; Снитко 1999, Степанов 1997 и др.].

В качестве фактической базы для сопоставления ценностно-нормативных систем этносов и решения вопроса о наличии / отсутствии общности в составе ценностных доминант носителей обыденного сознания, принадлежащих к разным этническим сообществам, на наш взгляд, могут быть использованы национальные паремиофонды. Основанием для такого заключения является то, что паремиям, по общему признанию, свойственно быть трансляторами культурных ценностей, отражать социальные установки и предпочтения и одновременно служить формированию соответствующих ценностных ориентаций. Предпосылкой для выдвижения гипотезы о возможном совпадении наиболее важных для носителей обыденного сознания ценностей послужило содержательное сходство разноязычных провербиальных единиц, на которое указывают многие паремиографы и паремиологи [Пермяков 1968, с. 27; Снегирев 1996, с. 151–152; Arthaber, p. IX–X и др.].

Цель и методы исследования. Определение доминантных ценностей в нескольких паремиологических картинах мира, с тем чтобы выяснить, насколько носители обыденного сознания, представляющие различные этнические сообщества,

єдини в своїх запросах и предпочтениях, связывається с поиском надежных методов решения задачи. Тезис Л.Б. Савенковой о том, что выявление ценностных приоритетов создателей паремий должно базироваться на анализе общей системы ценностных концептов, объективированных в содержании паремиологических единиц, с применением статистических методов [Савенкова 2002], был воспринят нами в качестве одной из ключевых посылок для проведения сопоставительного анализа паремиофондов четырех языков: русского, белорусского, итальянского и немецкого¹. Цель автора статьи заключается в описании использованной им методики определения ценностных доминант в паремиологических картинах мира.

Изложение основного материала. Из положений лингвокультурологии и лингвоконцептологии следует, что рекуррентность концепта является показателем высокой значимости для носителей этнической культуры объекта, знание о котором аккумулировано в содержании концепта. Таким образом, доказательством того, что наиболее важные ценности могут быть общими для носителей ряда этнических культур, равно как и того, что существование общечеловеческих ценностей в принципе не исключается, должна выступить корреляция разноязычных провербиальных фондов в составе рекуррентных концептов, иными словами, корреляция в степени паремиологической концептуализации ценностных сущностей, обладающих доминантной значимостью в каждой из культур.

Степень паремиологической концептуализации той или иной ценностной сущности была определена нами как величина, пропорциональная удельному весу паремий, объединяемых в тематический блок на основании концептуализации опыта познания ценностного смысла этой сущности. Значительный удельный вес паремий на ту или иную тему в паремиофонде, исчисленный по среднему значению объемов соответствующих тематических объединений (далее – ТО) в нескольких тематически организованных словарях, будет свидетельствовать о том, что данная зона концептуализации представляет доминантные направления человеческого интереса – наиболее важные для продуцентов паремий объекты. Разумеется, словари отражают лишь «след» рекуррентности концепта, проявившийся в его номинативной плотности, однако именно словарная статистика в настоящее время является единственным

способом изучения ценностного сознания тех, кто создавал протовыражения и способствовал их паремиологизации.

Для определения ценностных доминант в паремиологических картинах мира и проверки возможной динамики приоритетов были привлечены словари, составленные в разное время и характеризующиеся разным объемом. Привлечение для анализа разнообъемных словарей было обусловлено выявленной паремиографической закономерностью: составители фундаментальных словарей стремятся к максимальному сохранению богатства национального паремиофонда, составители же малых словарей отбирают, как правило, наиболее актуальные паремии. В общей сложности анализу подлежали 13 оцифрованных разноязычных паремиологических словарей, среди которых были как тематические словари, так и словари, составленные гнездовым способом [Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы 1992; Даль 2005; Мокиенко, Никитина, Николаева 2010; Прыказкі і прымаўкі 1976; Русские пословицы и поговорки 2004; Сборник белорусских пословиц 1874; Beyer, Beyer 1989; Boggione, Massobrio 2007; Giusti 2007; Rother 1927; Schwamenthal, Straniero 1999; Simrock 1881; Wander 1867–1880].

Список совпадающих и пересекающихся ТО-лидеров в разноязычных тематически организованных словарях оказался большим, поэтому поле выборки ценностей, характеризующихся высокой степенью паремиологической концептуализации, было ограничено верхними позициями (до пяти позиций). Ниже даны фрагменты таблиц с ТО-лидерами до пяти позиций. В общий список ценностей с высокой степенью паремиологической концептуализации были включены ключевые концепты в паремиях ТО-лидеров трех верхних позиций в каждом словаре, а также ключевые концепты в паремиях ТО-лидеров, представляющих в рангах 4-ую и 5-ую позиции при условии корреляции с другими словарями одного языка или словарями других языков с разницей в ранге не более 4-х позиций.

Таблица 1. – Лидирующие ТО в русских и белорусских паремиологических словарях²

Ранг	В. Даль		К. Берсеньева		М. Гринблат		Ф. Янковский	
	ТО	К-во	ТО	К-во	ТО	К-во	ТО	К-во
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Толк – Бестолочь	1020	Труд	322	Сям’я і ўнутрысямейныя адносіны	1135	Праца, працавітасць, умельства, спрактыкаванасць, кемлівасць, дбайнасць, gasпадарлівасць, беражлівасць. З народных прыкмет	459
2	Месяцеслов	1001	Человек	271	Харчаванне	754	Сям’я і радня. Выхаванне ў сям’і. Сірата, удава, прымак. Каханне	399
3	Счастье – Удача	846	Мудрость	240	Гандаль. Грошы. Пазыкі. Даўгі. Карчма	708	Сацыяльная няроўнасць і несправядлівасць у мінулым, узаемаадносіны паміж беднымі і багатымі	292
4	Достаток – Убожество	760	Речь	236	Поры году. Час. Народны календар	683	Няздатнасць, няўменне, неахайнасць, бесталковасць, нікчэмнасць	264
5	Воля – Неволя	731	Богатство, Бедность	230	Беднасць. Жабрацтва. Багацтва. Сацыяльна-маёмасная няроўнасць	515	Самахвальства, балбатунства, пляткарства, нясталасць, капрызы, фанабэрлівасць, хлусня	235

Таблиця 2. – Лідруючі ТО в італійських і німецьком пареміологічних словарях

Ранг	Дж. Джусти		Р. Шваменталь, Л. Страньєро		В. Боджоне, Л. Массобріо		К. Ротер	
	ТО	К-во	ТО	К-во	ТО	К-во	ТО	К-во
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Метеорологія, сезони, времена года	402	Метеорологія, сезони	409	Месяцы и религиозные праздники	2202	Части тела и их функции	1475
2	Женщина, брак	245	Сельское хозяйство	347	Пицца	1382	Речь и молчание	978
3	Сельское хозяйство, земледелие	213	Здоровье и болезни	215	Дом	990	Животные	810
4	Семья	208	Разумность и глупость	159	Метеорологические феномены	987	Еда	723
5	Национальности, города, страны	181	Честолюбие, власть	148	Несчастливая доля, беды; злосчастья, страдания, опасности, трудности	870	Питье	590

В результате был получен список ценностей, состоящий из 10 единиц. Этот список составили следующие ценности: **пицца** – на основании верхних позиций ТО в словарях белорусских, итальянских и немецких паремий; **труд** – на основании верхних позиций соответствующих ТО в словарях русских и белорусских паремий; **семья** – на основании верхних позиций ТО в словарях белорусских и итальянских паремий; **дом** – на основании максимально верхнего лидерства (3-я позиция) ТО в словаре итальянских паремий В. Боджоне и Л. Массобрио [Boggione, Massobrio 2007]; **достаток** – на основании верхних позиций ТО в словарях русских и белорусских паремий; **здоровье** – на основании максимально верхнего лидерства (3-я позиция) ТО в словаре итальянских паремий Р. Шваменталь и М. Страньєро [Schwamenthal, Straniero 1999], **счастье** – на основании максимально верхнего лидерства (3-я позиция) соответствующего ТО в словаре В.И. Даля [Даль 2005], **ум** – на основании верхних позиций ТО в словарях русских и итальянских паремий; **язык** – на основании верхних позиций ТО в словарях немецких и русских паремий; **Бог** включается в список на основании максимально верхнего лидерства (1-я позиция) ТО «Mesi e le feste religiose» (Месяцы и религиозные праздники) в словаре В. Боджоне и Л. Массобрио [Boggione, Massobrio 2007]. Практически все названные ценности оказались в числе тех, степень релевантности которых в тематических словарях каждого из языков определяется в рангах не ниже 15-ой позиции (исключение составили такие объекты концептуализации, как **Бог**, **здоровье**, **дом**). Высокая степень пареміологічної концептуалізації установлених цінностей являється основою для визначення відповідних концептів як домінуючих якщо не во всіх досліджуваних картинах світа, то по крайній мірі в тих, в яких названі вище цінності визначилися як найбільш релевантні. Найбільш високі ранги в ранжованих списках цінностей домінують во всіх чотирьох пареміоло-

гічних картинах світа отримали такі цінності, як **семья**, **труд**, **ум** [Ничипорчик 2016, с. 7].

Полученные данные требовали дополнительной проверки степени значимости установленных ценностей. Необходимо было принять во внимание, что количественные данные в тематически организованных словарях достаточно относительны, косвенным подтверждением чего является хотя бы тот факт, что тематически организованные пареміологічні словари одного языка характеризуются различием в плане «лидерства» той или иной тематической группы. Оказывает влияние на совпадение / несовпадение количества паремий на одну и ту же тему в одноязычных словарях (равно как и на процентное соотношение паремий на одну тему с общим количеством паремий в словаре) и степень обобщенности / дробности в членении на темы, одноуровневость / многоуровневость тематического членения, объем, цели и время составления словаря.

Для «преодоления» некоторой степени субъективности, исходящей от «видения» пареміологічної картини світа составителями тематических словарей, использовался еще один критерий определения степени значимости концептуализированных в паремиях ценностей, а именно учет количества фиксаций доминантного имени ценностного концепта (или имен, входящих в ядерную зону концепта) в общем своде паремий каждого из языков. Степень «актуальности» имени концепта, исчисленная с учетом процента паремий с данным именем от общего числа паремий, принималась как показатель значимости для носителей этнической культуры сущности, стоящей за этим именем. Для сопоставления данных разноязычных пареміофондов использовалось среднее значение процентных показателей объема паремий с компонентами, представляющими субстантивные обозначения концептуализированных сущностей, в разных словарях. Итоги соответствующих подсчетов отражены в таблице, приведенной ниже.

Таблиця 3. – Ранги частотности употребления имен ценностных концептов

Ранг	Русские паремии		Белорусские паремии		Итальянские паремии		Немецкие паремии	
	Термины	%	Термины	%	Термины	%	Термины	%
1	Бог	2,34	Жена, дети	2,86	Жена, дети	2,32	Жена, дети	2,28
2	Жена, дети	2,11	Бог	2,61	Дом	2,26	Бог	1,8
3	Хлеб	2,07	Хлеб	2,5	Бог	2,05	Дом	1,69
4	Язык, слово	1,92	Дом	1,41	Хлеб	1,76	Счастье	1,18
5	Труд	1,87	Язык, слово	1,28	Язык, слово	1,39	Деньги	1,11
6	Ум, разум	1,68	Деньги	1,24	Деньги	1,23	Язык, слово	0,88
7	Деньги	1,35	Труд	1,24	Ум, разум	0,67	Труд	0,81
8	Дом	1,26	Ум, разум	1,19	Счастье	0,6	Хлеб	0,75
9	Счастье	0,61	Счастье	0,33	Труд	0,54	Ум, разум	0,43
10	Здоровье	0,24	Здоровье	0,15	Здоровье	0,3	Здоровье	0,08

Эти данные были сопоставлены с итогами статистического анализа тематически организованных словарей (см. таблицу, приведенную ниже).

Таблиця 4. – Ранги объемов ТО паремий, объективирующих доминантные ценностные концепты³

Ранг	Русские паремии		Белорусские паремии		Итальянские паремии		Немецкие паремии	
	ТО	%	ТО	%	ТО	%	ТО	%
1	Ум*	5,54	Семья	9,05	Семья	4,92	Семья	5,06
2	Труд*	4,17	Труд*	6,71	Ум*	3,99	Труд*	4,54
3	Семья	3,07	Пища	4,89	Еда	2,87	Язык	4,2
4	Достаток*	2,73	Ум*	4,8	Труд*	2,82	Ум*	3,04
5	Язык	2,1	Достаток*	4,6	Здоровье*	2,77	Еда	3,11
6	Счастье	1,87	Бог	3,02	Счастье	2,33	Достаток*	2,36
7	Еда	1,4	Язык	2,29	Достаток*	2,24	Здоровье*	0,9
8	Здоровье*	0,88	Здоровье*	1,45	Язык	1,99	Счастье	0,56
9	Бог	0,67	Дом	0,88	Дом	1,97	Бог	0,41
10	Дом	0,4	Счастье	0,84	Бог	1,77	Дом	-

Как видим, частотность использования имен ценностных концептов отчасти уравновесила значимость многих концептуализированных ценностных сущностей, которые по данным тематически организованных словарей различались положением в общей иерархии ценностей. Общность выявленных доминантных ценностей для продуцентов русских, белорусских, итальянских, немецких паремий подтверждается и содержательными корреляциями паремий, в которых выражаются предпочтения.

Итоги. Предложенные в исследовании методы позволили установить ряд совпадений при сопоставлении ценностей, представляющих доминантные направленности человеческого интереса в русской, белорусской, итальянской и немецкой паремиологических картинах мира. К данным методам относятся цифровая обработка тематически организованных словарей; ранжирование концептуализированных в паремиях ценностей в соответствии с удельным

весом паремиологических единиц в каждой из тематических группировок; содержательный анализ паремий, сопоставительный анализ удельного веса паремий, включенных в ТО и воплощающих в своем содержании тот или иной ценностный концепт; установление частотности использования имен ценностных концептов в национальных паремиофондах и сопоставительный анализ этой частотности. Несмотря на определенную долю релятивности полученных с использованием описанной методики данных, совпадения в системе ценностных координат исследованных паремиопространств не могут быть не приняты во внимание в качестве аргумента в дискуссиях об общеевропейских и, шире, общечеловеческих ценностях. Практическая значимость предложенных методов подтверждается в настоящее время их применением при исследовании паремиофондов иных лингвокультур [Нелюбова 2019; Нелюбова, Хильтбруннер, Ершов 2019].

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Результаты исследования, посвященного верификации проявления в паремиологической концептуализации мира ценностно-ориентационного единства продуцентов разноязычных паремий, нашли отражение в монографии и диссертации автора данной статьи [Ничипорчик 2015].

² В наименованиях граф использованы фамилии составителей словарей: В. Даль [Даль 2005]; К. Берсеньева [Русские пословицы и поговорки 2004]; М. Гринблат [Прыказкі і прымаўкі 1976]; Ф. Янковский [Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы 1992], Дж. Джусті [Giusti 2007], Р. Шваменталь, Л. Страньеро [Schwamenthal, Straniero 1999]; В. Боджоне, Л. Массобрио [Boggione, Massobrio 2007]; К. Ротер [Rother 1927].

³ В Таблице 4 отражено среднее значение объемов содержательно коррелирующих ТО в словарях одного языка. Звездочкой отмечены те ТО, в которых составителями словарей объединены паремии о ценностях и их антиподах. Высокие процентные данные по тематически организованным словарям белорусских паремий отчасти объясняются более широким определением границ тем, чем в иных словарях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы; Склаў Ф. Янкоўскі. 3-е выд., дапрац., дап. Мінск: Навука і тэхніка, 1992. 491 с.
2. Гиренок Ф.И. Я называю это пространством бытовой свободы: интервью В. Б. Румянцеву, 2002. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://hrono.ru/libris/lib_g/girenok_fi.html.
3. Даль В.И. Пословицы русского народа. Москва: Изд-во Эксмо, Изд-во ННН, 2005. 616 с.
4. Евсюкова Т.В. Лингвокультурологическая концепция словаря культуры: дис... докт. филол. наук : спец. 10.02.19 – теория языка. Нальчик, 2002. – 304 с.
5. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц; под общ. ред. В.М. Мокиенко. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2010. 1024 с.
6. Леонтьев Д.А. Ценностные ориентации [Электронный ресурс]. Социальная психология: словарь; под. ред. М.Ю. Кондратьева. Москва: Per Se; Санкт-Петербург: Речь, 2005. Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/852/word/cenostnye-orientaci>.
7. Нагой Ф.Н. Теории ценностей и проблема целостности мировоззрения личности. *Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология*. 2017. Вып.1. С. 20–28.
8. Нелюбова Н.Ю. Иерархическая структура ценностей носителей французского и русского языков: национальное и интернациональное. *Славянские лингвокультуры в пространственном и временном континууме: сборник научных статей / редкол.: Е.В. Ничипорчик (гл. ред.) [и др.]; Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины, Представительство Россотрудничества в Республике Беларусь, Российский центр науки и культуры в Гомеле. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2019. С. 95–98.*
9. Нелюбова Н.Ю., Хильбруннер В.И., Ершов В.И. Отражение иерархии ценностей в пословичном фонде русского и французского языков. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика*, 2019. Т. 23. № 1. С. 223–243.
10. Ничипорчик Е.В. Отражение ценностных ориентаций в паремиях: лингвокогнитивный, сопоставительный и социолингвистический аспекты: автореф. дис. ... докт. филол. наук: спец. 10.02.19 – теория языка. Минск, 2016. 54 с.
11. Ничипорчик Е.В. Отражение ценностных ориентаций в паремиях; М-во образования РБ, Гом. гос. ун-т им. Ф. Скорины. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2015. 358 с.
12. Сборник белорусских пословиц, составленный И.И. Носовичем [Электронный ресурс]. Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. АН. т. XII. № 2. Санкт-Петербург: Тип. Имп. АН, 1874. Режим доступа: <http://zapadrus.su/bibli/etnolib/140-q-q-1874.html>.
13. Пермяков Г.Л. Избранные пословицы и поговорки народов Востока. Москва: Наука, 1968. 376 с.
14. Перов Ю.В. К вопросу о «метафизических» предпосылках философии ценностей. *Историчность и историческая реальность; Серия «Мыслители»*. Выпуск 2. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. С. 117–131.
15. Прыказкі і прымаўкі: ў 2-х кн.; рэд. А.С. Фядосік. Мінск: Навука і тэхніка, 1976.
16. Русские пословицы и поговорки; сост. К.Г. Берсеньева. Москва: Центр-полиграф, 2004. 383 с.
17. Савенкова Л.Б. Русская паремиялогия: семантический и лингвокультурологический аспекты. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 2002. 240 с.
18. Снегирев И.М. Словарь русских пословиц и поговорок: Русские в своих пословицах. Нижний Новгород: Русский купец, Братья славяне, 1996. 624 с.
19. Снитко Т.Н. Предельные понятия в Западной и Восточной лингвокультурах. Пятигорск: ПГЛУ, 1999. 157 с.
20. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. 824 с.
21. Arthaber A. Prefazione *Arthaber A. Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue*. Milano: Ulrico Hoepli, Editore, 1995. 892 s.
22. Beyer H., Beyer A. Sprichwörterlexikon. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut. Москва: Высшая школа, 1989. 392 с.
23. Boggione V., Massobrio L. Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi. Torino: UTET, 2007. 654 p.
24. Giusti G. Proverbi toscani ampliati da Gino Carponi [Электронный ресурс]. Firenze, Acavaviva, 2007. Режим доступа: <http://books.google.by/books>.
25. Rokeach M. The nature of human values. New York: Free Press, 1973.

26. Rother K. Die schlesischen Sprichwörter und Redensarten. Darmstadt, 1927. 476 s.
 27. Schwammenthal R., Straniero L. Dizionario dei proverbi italiani. Milano: PCS Libri S.p.A., 1999. 564 p.
 28. Simrock K. Die deutschen Sprichwörter; Einleitung von W. Mieder. Düsseldorf, 1881. 631 s.
 29. Wander K.F. Deutsches Sprichwörterlexikon [Электронный ресурс]. Vol. 1–5. Leipzig, F. A. Brockhaus. 1867–1880. Режим доступа: <http://woerterbuchnetz.de/Wander/?sigle=Wander&mode=Vernetzung&hitlist=&patternlist=&lemid=WA00001>.

REFERENCES

1. Belaruskiya prykazki, prymavki, frazealizmy (1992) [Belarusian proverbs, sayings, phrases]; Sklaŭ F. Jankočski. 3-e vyd., daprac., dap. Minsk: Navuka i tjechnika. 491 s. [in Belarusian].
2. Girenok F.I. (2002) Ya nazyvayu eto prostranstvom bytovoy svobody [I call it the space of everyday freedom]: intervyyu V.B. Rumyancevu. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: http://hrono.ru/libris/lib_g/girenok_fi.html [in Russian].
3. Dal V.I. (2005) Posloviy russkogo naroda [Proverbs of the Russian people]. Moskva: Izd-vo Eksmo, Izd-vo NNN. 616 s. [in Russian].
4. Evsyukova T.V. (2002) Lingvokulturologicheskaya koncepciya slovarya kultury [Linguocultural conception of the dictionary of culture]: dis... dokt. filol. nauk: spec. 10.02.19 – teoriya yazyka. Nalchik. 304 s. [in Russian].
5. Mokienko V.M., Nikitina T.G., Nikolaeva E. K. (2010) Bolshoy slovar russkikh poslovic [Large dictionary of Russian proverbs]; pod obshch. red. V.M. Mokienko. Moskva: OLMA Media Grupp. 1024 s. [in Russian].
6. Leontyev D.A. (2005) Cennostnye orientacii [Value orientations] [Elektronnyy resurs]. Socialnaya psihologiya: slovar; pod. red. M.Yu. Kondratyeva. Moskva: Per Se; Sankt-Peterburg: Rech. Rezhim dostupa: <http://vocabulary.ru/dictionary/852/word/cenostnye-orientaci>. [in Russian].
7. Nagoy F.N. (2017) Teorii cennostey i problema celostnosti mirovozzreniya lichnosti [Theories of values and the problem of the integrity of a person's worldview]. *Vestnik Permskogo universiteta. Filosofiya. Psihologiya. Sociologiya*. Vyp. 1. S. 20–28 [in Russian].
8. Nelyubova N.Yu. (2019) Ierarhicheskaya struktura cennostey nositeley francuzskogo i russkogo yazykov: nacionalnoe i internacionalnoe [Hierarchical structure of values of French and Russian speakers: national and international]. *Slavyanskije lingvokultury v prostranstvennom i vremennom kontinuumе: sbornik nauchnykh statey / redkol.: E. V. Nichiporchik (gl. red.) [i dr.]*; Gomelskiy gos. un-t im. F. Skoriny, Predstavitelstvo Rossotrudnichestva v Respublike Belarus, Rossiyskiy centr nauki i kultury v Gomele. Gomel: GGU im. F. Skoriny. S. 95–98 [in Russian].
9. Nelyubova N.Ju., Hiltbrunner V.I., Ershov V.I. (2019) Otrazhenie ierarhii cennostey v poslovichnom fonde russkogo i francuzskogo yazykov [Reflection of the hierarchy of values in the proverbial lexicon of the Russian and French languages]. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov*. Serija: Lingvistika. T. 23. No 1. C. 223–243 [in Russian].
10. Nichiporchik E.V. (2016) Otrazhenie cennostnykh orientacij v paremiyakh: lingvokognitivnyy, sopostavitelnyy i sociopsiholingvisticheskiy aspekty [Reflection of value orientations in proverbs: linguocognitive, comparative and sociopsycholinguistic aspects]: avtoref. dis. ... dokt. filol. nauk: spec. 10.02.19 – teoriya yazyka. Minsk. 54 s. [in Russian].
11. Nichiporchik E.V. (2015) Otrazhenie cennostnykh orientacij v paremiyakh [Reflection of value orientations in proverbs]; M-vo obrazovaniya RB, Gom. gos. un-t im. F. Skoriny. Gomel: GGU im. F. Skoriny. 358 s. [in Russian].
12. Sbornik belorusskikh poslovic, sostavlenyy I.I. Nosovichem (1874) [Collection of Belarusian proverbs compiled by I.I. Nosovich] [Elektronnyy resurs]. Sbornik Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imp. AN. t. III. № 2. Sankt-Peterburg: Tip. Imp. AN. Rezhim dostupa: <http://zapadrus.su/bibli/etnolib/140-q-q-1874.html> [in Russian].
13. Permyakov G.L. Izbrannyye posloviy i pogovorki narodov Vostoka [Selected proverbs and sayings of the peoples of the East]. Moskva: Nauka, 1968. 376 s. [in Russian].
14. Perov Yu.V. (2000) K voprosu o «metafizicheskikh» predposylkakh filosofii cennostey [On the question of the “metaphysical” premises of the philosophy of values]. *Istorichnost i istoricheskaya realnost; Serya «Mysliteli»*. Vypusk 2. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshchestvo. C. 117–131 [in Russian].
15. Prykazki i prymavki (1976) [Proverbs and sayings]: ŷ 2-h kn.; ried. A.S. Fyadosik. Minsk: Navuka i tjechnika [in Belarusian].
16. Russkie posloviy i pogovorki (2004) [Russian proverbs and sayings]; sost. K.G. Bersenyeva. Moskva: Centr-poligraf. 383 s. [in Russian].
17. Savenkova L.B. (2002) Russkaya paremiologiya: semanticheskij i lingvokulturologicheskij aspekty [Russian paremiology: semantic and linguocultural aspects]. Rostov-na-Donu: Izd-vo Rost. un-ta. 240 s. [in Russian].
18. Snegirev I.M. (1996) Slovar russkikh poslovic i pogovorok: Russkie v svoikh poslovicakh [Dictionary of Russian proverbs and sayings: Russians in their proverbs]. Nizhniy Novgorod: Russkiy kupec, Bratya slavyane. 624 s. [in Russian].
19. Snitko T.N. (1999) Predelnyie ponyatiya v Zapadnoy i Vostochnoy lingvokulturakh [Uttermost concepts in Western and Eastern linguocultures]. Pyatigorsk: PGLU. 157 s. [in Russian].
20. Stepanov Yu.S. (1997) Konstantyi. Slovar russkoy kulturyi [Constants. Dictionary of Russian culture]. Moskva: Shkola «Yazyki russkoy kulturyi». 824 s. [in Russian].

21. Arthaber A. (1995) Prefazione *Arthaber A. Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue*. Milano: Ulrico Hoepli, Editore. 892 s. [in Italian].
22. Beyer H., Beyer A. (1989) *Sprichwörterlexikon*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut. Москва: Высшая школа. 392 с. [in German].
23. Boggione V., Massobrio L. (2007) *Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi*. Torino: UTET. 654 p. [in Italian].
24. Giusti G. (2007) *Proverbi toscani ampliati da Gino Capponi* [Электронный ресурс]. Firenze, Acavaviva. Режим доступа: <http://books.google.by/books> [in Italian].
25. Rokeach M. (1973) *The nature of human values*. New York: Free Press [in English].
26. Rother K. (1927) *Die schlesischen Sprichwörter und Redensarten*. Darmstadt. 476 s. [in German].
27. Schwamenthal R., Straniero L. (1999) *Dizionario dei proverbi italiani*. Milano: PCS Libri S.p.A. 564 p. [in Italian].
28. Simrock K. (1881) *Die deutschen Sprichwörter; Einleitung von W. Mieder*. Düsseldorf. 631 s. [in German].
29. Wander K.F. (1867 – 1880) *Deutsches Sprichwörterlexikon* [Электронный ресурс]. Vol. 1 –5. Leipzig, F.A. Brockhaus. Режим доступа: <http://woerterbuchnetz.de/Wander/?sigle=Wander&mode=Vernetzung&hitlist=&patternlist=&lemid=WA00001> [in German].

ON THE QUESTION OF INNOVATIONS IN PAREMIOLOGICAL RESEARCH

Abstract. The author presents the results of her dissertation research, highlighting the innovative solutions to scientific problem. The problem deals with the disputability of the question of existing of universal human values. The solution to this problem is based on the use of national proverbial lexicons as an actual base for comparison of value-regulatory systems of ethnic groups. The similarity of content of proverbs in different languages referred to by many paremiologists has created a basis for hypothesis about coincidence in diverse ethnic cultures of values which are the most important for bearers of everyday consciousness. The purpose of the research is to verify the exposure of value-orientation unity of Russian, Belarusian, Italian and German proverb producers in proverbial conceptualization of the world.

As a method for identifying dominant values in Russian, Belarusian, Italian and German proverbial spaces, we used a statistical analysis of proverbs in thematically organized proverbial dictionaries. This method was backed up by determining the frequency of use of names of value concepts in proverbial units which compile the national proverbial lexicons. This method of determining value dominants met expectations. The result of the analysis was the identification of recurrent value concepts common to the analyzed proverbial spaces. The peculiarity of the organization of proverbial spaces was manifested in the fact that common values (food, health, labour, home, wealth, family, intelligence, language, happiness, God), which have a high degree of proverbial conceptualization, are characterized by the discrepancy of ranks when comparing hierarchies of value dominants revealed as the result of the analysis of proverbial pictures of the world. The highest ranks in Russian, Belarusian, Italian and German proverbial spaces are obtained by values: family, labour, intelligence. The revealing of coincidences in the set of value dominants reflected in the European proverbial spaces suggests that a range of the most important general values can be established in general for the human community as well.

Keywords: proverb, proverbial dictionary, value, concept, proverbial conceptualization, method.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІННОВАЦІЇ В ПАРЕМІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анотація. Автор статті представляє результати свого дисертаційного дослідження, загострюючи увагу на інноваційних рішеннях наукової проблеми. Проблема пов'язана з дискусійним питанням про існування загальнолюдських цінностей. Вирішення цієї проблеми вбачається у використанні національних пареміофондів як фактичної бази для зіставлення ціннісно-нормативних систем етносів. Змістова схожість різномовних паремій, на яку вказують багато паремій, стала підставою для висунення гіпотези про збіг у різних етнічних культурах найбільш важливих для носіїв буденної свідомості цінностей. Мета дослідження полягала в верифікації виявів у пареміологічній концептуалізації світу ціннісно-орієнтаційної єдності продуцентів російських, білоруських, італійських і німецьких паремій.

Як метод для виявлення домінуючих цінностей у російському, білоруському, італійському та німецькому пареміопросторах використовувався статистичний аналіз паремій у тематично організованих пареміологічних словниках. Цей метод був підкріплений визначенням частотності вживання імен ціннісних концептів у пареміологічних одиницях, що складають національні пареміофонди. Результатом аналізу стало виявлення загальних для аналізованих пареміопросторів рекурентних ціннісних концептів.

Своєрідність організації пареміопростору виявилася в тому, що спільні цінності (їжа, здоров'я, праця, будинок, достаток, сім'я, розум, мова, щастя, Бог), яким властивий високий ступінь пареміологічної концептуалізації, що не характеризуються збігом рангів при зіставленні ієрархій ціннісних домінуючих, виявлені у результаті аналізу пареміологічних картин світу. Найбільш високі ранги в російському, білоруському, італійському та німецькому пареміопросторах мають цінності: сім'я, праця, розум.

Виявлення збігів у сукупності ціннісних домінуючих, відображених у європейських пареміопросторах, уможливило припускати, що й для людського суспільства в цілому можна встановити низку загальних найбільш важливих цінностей.

Ключові слова: паремія, пареміологічний словник, цінність, концепт, пареміологічна концептуалізація, метод.

© Ничипорчик О., 2020 р.

Олена Ничипорчик – доктор філологічних наук, завідувач кафедри російського, загального і слов'янського мовознавства Гомельського державного університету імені Ф. Скорини, Гомель, Беларусь; <https://orcid.org/0000-0002-1284-6236>

Elena Nychyporchyk – Doctor of Philology, Head of the Department of Russian, General and Slavic Linguistics, Francisk Skorina Gomel State University, Gomel, Republic of Belarus; <https://orcid.org/0000-0002-1284-6236>

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ КАК КОМПОНЕНТ
ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ МОЛОДЕЖИ

Науковий вісник Ужгородського університету.

Серія: Філологія. Випуск 2 (44).

УДК 81'373.7+37.016:811.161.1'271.1

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).245–250

Новікова Т. Фразеологические знания как компонент функциональной грамотности молодежи; кількість бібліографічних джерел – 8; мова російська.

Аннотация. В статье рассматриваются прикладные проблемы, связанные со знанием фразеологизмов современной молодежью и изучением фразеологии как раздела языка на школьном уровне. Цель статьи – показать роль знания фразеологии в становлении функционального знания, проанализировать основное понятие – функциональная грамотность подростков и молодежи. Функциональная грамотность предполагает не только знание правил и нормативной стороны языка, но и эффективное использование языковых средств с целью повышения выразительности и оригинальности речи. В составе функциональной грамотности, помимо безусловных языковедческой, культурно-речевой, риторической и других составляющих, следует обозначить фразеологический компонент, который может быть представлен на уровнях знания и владения. Формальное знание теоретических сведений о типологии устойчивых словосочетаний не приводит к расширению лексико-фразеологического словаря школьников и активному использованию прецедентных высказываний в естественной речи. Сложившаяся ситуация заставляет искать эффективные пути работы с данным лингвистическим контентом, обостряет проблему формирования лексико-фразеологического минимума выпускника школы и выработки критериев оценки общеязыковой компетенции. Поставленная цель обусловила выбор методов исследования: анализ понятийных дефиниций и языковых явлений; методы эмпирического исследования: наблюдение, сравнение, описание; анкетирование, социолингвистические опросы и учет количественных показателей; классификационные методики при характеристике фразеологизмов-неологизмов. Социолингвистические опросы подтверждают слабую осведомленность молодежи в области фразеологии. Помимо дидактических проблем овладения функциональным фразеологическим знанием, в статье также уделяется внимание проблеме языковой игры и трансформации фразеологических единиц в молодежном жаргоне, языке СМИ и в современной речи в целом, поскольку именно эти процессы оказывают определяющее влияние на содержание и объем фразеологического компонента функциональной грамотности молодежи в XXI веке.

Ключевые слова: фразеология, функциональная грамотность, школьная программа, фразеологический компонент, трансформация фразеологизмов, молодежный жаргон.

Постановка проблемы. Современный мир обладает огромным потенциалом культуры, однако вследствие неразвитости механизмов включения молодых людей в мир культуры у большинства из них не выработана потребность следовать культурным традициям и даже просто понимать, расшифровывать культурные смыслы и знаки, запечатленные в родном языке, литературе, произведениях искусства. Очевидна необходимость изменений в образовании, прежде всего – укрепление ценностно-целевых приоритетов. Эти изменения идут: целевые установки в современном школьном образовании связываются с необходимостью **развития личности** учащегося: его ценностных ориентаций, его опоры на культурные и этические традиции народа.

Фразеология как развивающий, социализирующий, менталеформирующий раздел языка обладает ощутимым потенциалом в решении названных образовательных задач, поэтому так важно уделять внимание фразеологии на всех этапах образования молодежи. Между тем именно фразеология весьма редуцированно представлена в школьном курсе, несмотря на то, что фразеологический «багаж» школьников (да и студентов) «легчает» год от года. Уроки родного языка нацелены на достижение формальных результатов и не отвечают современному вызову, заключающимся в заказе на действенную, функциональную грамотность выпускников, умелое и уместное использование языка в условиях естественной

коммуникации. Приходится констатировать, что общество и школа оценивают уровень владения языком по несовпадающим критериям, и это расхождение дает основание для претензий к «школьному русскому», к методикам его преподавания – ввиду оторванности школьного курса родного языка от реалий и вызовов современности. Журналист А. Привалов в публикации «О пиджин-рашене», получившей большой резонанс в интернете, утверждает: «В школе нужно не столько вдавливать орфографию, сколько учить детей пользоваться языком: говорить, понимать, писать, общаться. Как пишется трудное слово, можно в словаре посмотреть, но нет столь же простого способа выразить свою мысль – или даже иметь свою мысль, если тебя этому не обучали...» [Привалов 2014]. Необходимое пояснение: «пиджин» – примитивный псевдоязык, используемый не владеющими или слабо владеющими языком гражданами в общении с иностранцами; по аналогии с существующим в социолингвистике понятием *пиджин-инглиш* журналист употребил окказионализм *пиджин-рашен* для характеристики тех, кто «в своей стране как будто иностранец», поскольку им ничего не стоит исказить фразеологизмы *как Христос за пазухой, пожимать плоды*, написать *не на вящего, из-за кромов* и под. Поддержавшие публикацию читатели тоже считают, что знание культурных реалий, умелое пользование языком в разных ситуациях важнее удачных ответов на тесты и формальной

школьной оценки по родному языку. Незнание молодежью национальной фразеологии и паремиологии очевидно и без специальных социолингвистических исследований, хотя таковые время от времени осуществляются (см. ниже).

Анализ исследований по проблеме. Обозначенная проблема обсуждается не одно десятилетие, однако «воз и ныне там»: идея усиления важной для формирования личности лексико-фразеологической составляющей языкового образования вполне убедительно доказывается теоретически, практически же – не реализуется. По сей день не решена проблема формирования лексико-фразеологического минимума выпускника. Отчасти это положение объясняется тем, что исследования большинства фразеологов (А.И. Молоткова, В.М. Мокиенко, В.П. Жукова, В.Н. Телия, Н.М. Шанского и др.) связаны с решением внутренних задач научной отрасли, с лексикографическими проектами, дидактические проблемы остаются вне поля зрения; а практикам, учителям недостает лингвистических знаний для создания эффективных методик обучения и воспитания на основе системного включения фразеологического материала. Существуют лишь аспектные исследования по «фразеологии для школы»: Ю.Н. Максяшиной по фразеологическому минимуму, Л.А. Ходяковой о роли фразеологии в поликультурном образовании, указанное в литературе методическое обобщение Л.А. Шибзуховой и С.К. Султановой [Шибзухова 2018] и др. Формальное знание теоретических сведений о типологии устойчивых словосочетаний не приводит к расширению лексико-фразеологического словаря носителей языка и активному использованию прецедентных высказываний в естественной речи. Сложившаяся ситуация заставляет искать эффективные пути работы с данным лингвистическим контентом.

Цель статьи: обратившись к новому понятию «функциональная грамотность», обосновать значимость фразеологического компонента в базовом функциональном объеме языковых знаний и умений выпускников школы. Развить мотивацию к изучению языка, языковую рефлексию подростков позволяет обращение к анализу новейших явлений и фактов в области фразеологии, поэтому предполагается также обращение к вопросам трансформации фразеологических единиц в молодежном жаргоне и анализу места фразеологических новаций в современной речи в целом.

Методы и методики исследования направлены на достижение обозначенной цели: анализ заявленной темой статьи понятийных дефиниций и языковых явлений; обобщение и синтез; методы эмпирического исследования: наблюдение, сравнение, описание; социологические методы анкетирования, опросов и сопоставления количественных результатов; классификационные методики при характеристике фразеологизмов-неологизмов.

Изложение основного материала. В образовательный обиход вводится и все активнее обсуждается дидактами понятие «функциональная грамотность». Функциональная грамотность – не

столько правописные навыки, сколько способность человека вступать в отношения с внешней средой, максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней, используя знание родного языка. Неумение общаться друг с другом, неумение распознавать манипуляции и противостоять им намного опаснее орфографической неграмотности. В отличие от элементарной грамотности как способности личности читать, понимать прочитанное, составлять простейшие тексты, «функциональная грамотность есть уровень знаний, умений и навыков, обеспечивающий нормальное функционирование личности в системе социальных отношений, который считается минимально необходимым для осуществления жизнедеятельности личности в конкретной культурной среде» [Азимов 2009, с. 348]. Содержание и состав функциональной грамотности пока еще окончательно не определены, но уже очевидно, что в структуре номинации будут присутствовать **правописная** (включающая **графическую**), **коммуникативно-риторическая**, **нормативная**, **этикетно-этическая** и другие страты. Считаем, что специального рассмотрения заслуживает **фразеологический** (лексико-фразеологический, если точнее) компонент функциональной грамотности.

Фразеология играет особую роль в создании языковой картины мира личности, недаром фразеологизмы принято называть «зеркалом жизни нации». Подчеркивая антропоцентричность понимания мира через фразеологическую призму, В.А. Маслова пишет: «Природа значения ФЕ (фразеологических единиц. – Н.Т.) тесно связана с фоновыми знаниями носителя языка, с практическим опытом личности, с культурно-историческими традициями народа, говорящего на данном языке...» – и приводит в качестве иллюстраций известные выражения: *голова колонны, горлышко бутылки, ножка стола, прибрать к рукам, палец о палец не ударить, на каждом шагу* и др. [Маслова 2007, с. 67–68]. Понимание сущности каждой ФЕ дает возможность не только расширить границы понимания собственного языка, но и глубже познать культуру, историю народа, специфику его ментальности. Безусловно, фразеология – мировоззренческий, культууроформирующий раздел языка, поэтому столь важно обращаться к фразеологическому фонду на всех этапах образования молодежи.

Фразеологическая составляющая языковой компетенции должна быть представлена не только на уровне знания, но и на уровне владения, практического пользования. Между тем производимые опросы и анкетирование учащихся показывают, что участники опросов, зная, что такое фразеологизмы, не знают их смысла, не способны уместно и естественно употреблять их. Данные по работе Л.А. Шибзуховой и С.К. Султановой: 70% опрошенных смогли правильно объяснить значение предложенных фразеологизмов, однако их происхождение объяснили лишь 20%: например, большинство не смогли дать этимологию выражений *забегать/заглянуть на огонёк, зарубить на носу* и др. Среди «излюбленных» фразеологизмов были

названы в основном крылатые фразы из греко-римской мифологии: *ахиллесова пята*, *сизифов труд*, *тroyанский конь*. Наибольшее затруднение у всех вызвал фразеологизм *манна небесная*. На вопрос: используете ли вы фразеологизмы в своей речи? – 85% учащихся ответили «редко» (остальные 15% – «никогда»). Ученикам было предложено привести фразеологизмы, которые они используют в своей речи. К сожалению, список фразеологизмов, составленный ими, не был разнообразен: «классические» для школы *сломя голову*, *спустя рукава*, *бить баклуши* [по Шибзухова 2018, с. 15–16].

Глубокое сожаление вызывают такие факты. Фразеологизмы существуют на протяжении всей истории языка, в них выражен дух и обычаи народа, заключён его многовековой опыт, который передаётся из поколения в поколение. Например, то же *забежать/заглянуть на огонёк*. В прошлом в небольших городках России был такой обычай приглашать в гости: на окна ставили свечи, и если знакомые видели, что на окне горит свеча (огонёк), значит, хозяева дома и приглашают тех, кто хочет их видеть. Так и возникло это образное выражение *заглянуть на огонёк*. За этим привычным выражением – факт уходящей/ушедшей культуры.

Принципами современного школьного языкового образования являются культуросообразность, полифункциональность; с точки зрения этих принципов такой яркий, функционально востребованный раздел школьного русского языка, как фразеология, безусловно, нуждается в пересмотре объема содержания.

Обзор программ по русскому (родному) языку и созданных на их основе учебников показывает, что их авторы признают необходимость более широкого представления фразеологии на школьном этапе, однако в большинстве случаев находятся в плену традиции: главное – грамматика и орфография, а остальное – по мере возможности. Фразеология изучается в процессе рассмотрения раздела «Лексика», не более 1–2 уроков. В результате такого «экзац-изучения» школьники не получают функционально значимых сведений о культурном фоне, об изобразительных возможностях ФЕ, что снижает качество подготовки к государственному экзамену, ограничивает глубину анализа текста и, что важнее, мало способствует обогащению устной речи учащихся выразительными ФЕ, не формирует функционального знания. При этом напомним, что актуализация знаний по фразеологии порой необходима и при изучении грамматики: например, в ходе изучения словосочетаний, средств выражения членов предложения учащиеся редко правильно определяют вид сказуемого в предложениях, имеющих в своем составе ФЕ: *умирать со скуки*; *взять себя в руки*; *это сыграет роль* и под.

Велика значимость фразеологических знаний в работе с текстом. Для анализа текста важны ФЕ, представляющие ценность с лингвокультурной точки зрения. В издании «Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики» авторы называют несколько групп культурно маркированных ФЕ:

1. ФЕ, отражающие элементы античной культуры (*танталовы муки*);
2. ФЕ, содержащие указание на собственно русские культурные реалии (*гол как сокол*);
3. ФЕ, в компонентном составе которых имеются культурно и семантически освоенные лексемы (*рынду бить*);
4. ФЕ, состоящие из слов общепринятого языка, но по своей семантике являющиеся культурно маркированными образованиями (*бить в ответе*);
5. ФЕ, возникшие путем фразеологизации фрагментов – сочетаний слов из художественных произведений (*хоть видит око, да зуб неймёт*);
6. ФЕ библейского происхождения (*вавилонское столпотворение*);
7. ФЕ, отражающие этнокультурную специфику бытового характера (*как с гуся вода*);
8. ФЕ, восходящие к народным поверьям и обычаям (*как рукой сняло*) [Алефиренко 2008, с. 8].

В выпускных классах, ныне посвящаемых преимущественно подготовке к Единому государственному экзамену, следует не ослаблять, а наоборот, обострять внимание к фразеологическим богатствам родного языка. В пособии для 10–11 классов раздел «Фразеология» значительно расширен [Власенков 1996, с. 54–62], предпринята попытка дать более обширный круг теоретических сведений: например, учащимся предлагается ответить на вопросы: «Фразеологический оборот, фразеологизм, устойчивое сочетание, фразеологическое выражение – одинаково ли их значение?»; «Можно ли отнести к фразеологическим выражениям крылатые слова, пословицы, поговорки, афоризмы, высказывания, цитаты?»; «Каково происхождение фразеологизмов: *человек в футляре*; *на деревню дедушке*; *двадцать два несчастья*; *не мудрствуя лукаво*; *с корабля на бал*» и др.; дается представление о заимствованиях (*нота bene, постфактум*), в т.ч. «передающихся буквами того языка, откуда заимствован оборот» (*terra incognita*) и др. [см. Власенков 1996]. К сожалению, словесники, одержимые в выпускных классах идеей натаскивания на экзаменационные испытания, не реализуют фразеологический потенциал учебного пособия и на 50%. Между тем для успешного выполнения ряда заданий ЕГЭ необходимо знание особенностей ФЕ и сформированный навык их нахождения в художественном и публицистическом текстах.

В соответствии с изменениями, принятыми в 2019 году, в одном из заданий проверяется владение лексическими средствами выразительности на основе выполнения задания:

- Прочитайте текст. Из указанных предложений (предлагается диапазон до 10–12 предложений) **выпишите фразеологизм** (выд. нами. – Н.Т.).

Несмотря на кажущуюся простоту формулировки задания, оно неизменно вызывает трудности у учащихся, сомнения: то или иное выражение – фразеологизм или не фразеологизм? как отличить фразеологизм от образного, метафорического словоупотребления? Имеющиеся в вышеназванном пособии задания готовят к осмысленным ответам, но до них «руки не доходят». Знание фразеологизмов

как элементов текста позволяет учащимся не только справляться с тестовыми заданиями, но и создавать более индивидуальные, яркие творческие работы, в т.ч. сочинения-рассуждения по предложенному тексту в последней части экзамена.

Следует расширять фразеологический лексикон выпускников школы. Развить языковую рефлексию подростков позволяет обращение к анализу новейших явлений и фактов в области фразеологии. М.А. Кронгауз в книге «Русский язык на грани нервного срыва» в качестве примеров приводит не только отдельные слова из лексикона современников *мыло, пиар, сетература, сетикет, гулялово, Духless*, но и новые устойчивые выражения: *афтар жжот, выпей йаду* (из языка *падонкафф*), *лицо кавказской национальности, просто Мария, пояс шахида* (СМИ, политика), *доброто времени суток! услышимся! ясный пень!* (в области речевого этикета), *Кузькина мать, Процесс пошел* (переосмысление известных выражений) и др. [Кронгауз 2009, с. 217–227]. Включение в языковой анализ новых устойчивых выражений (даже жаргонного характера) повышает мотивацию к изучению языка, вкус к языковому креативу. «Молодежный жаргон выражает общее стремление носителей данного социального подязыка к языковому эксперименту как форме выражения новых мировоззренческих установок с помощью оценочно акцентированной метафорики» [Володько 2014, с. 197], в т.ч. во фразеологии: например, *грызть кочерыжку науки* (вместо *грызть гранит науки*), *упасть* (свалиться, рухнуть) *с дерева* (с березы, с дуба) ‘вести себя неадекватно ситуации, сойти с ума’, *родная речь* ‘мат, нецензурная брань’. В качестве источников для новой фразеологии используются разного рода рекламные слоганы, названия художественных произведений, кинофильмов, цитаты, прецедентные имена и т.п.: *дворянское гнездо* ‘учительская’ (ср. название романа И.С. Тургенева «Дворянское гнездо»), *Арина Родионовна* ‘охранник, личный телохранитель’ (ср. имя няни А.С. Пушкина); *бухо сапиенс* ‘любитель выпить’ (ср. *homo sapiens* ‘человек разумный’) и др.; исходные структуры получают экспрессивно-оценочное значение на основе образного переосмысления: *всё в шоколаде* ‘все в порядке, все отлично’; *купить велосипед* ‘ирон.: зазнаться’; *возьми ГЗМ* («губозакатывающую машинку») ‘не рассчитывай получить что-либо’ и др.

Складывается парадоксальная ситуация: подростки не могут объяснить и уместно применить большую часть широко известных фразеологизмов, но при этом активно создают новые выражения, не всегда понимаемые взрослыми. Например, традиционная для фразеологического дискурса тематическая

сфера «Характеристика человека» в речи молодежи представлена целым рядом игровых трансформ и неологизмов: о толковом, умном, рассудительном человеке – *есть копф на голове* (ср. *есть голова на плечах*); о глупом человеке и ситуациях непонимания кем-либо чего-либо – *лохнесское чудовище* ‘умственно неполноценная личность’ и *здравствуй, дерево* (ср. традиционный метафорический смысл слова «дерево» по отношению к человеку), *смех без причины – признак неоконченного высшего образования* (ср. *смех без причины – признак дурачины*); *файлы не сошлись*; о других поведенческих ситуациях: *включать звезду* – ‘начинать капризничать, вести себя вызывающе’ (ср. *звездная болезнь*); *включить ботаника* – ‘сделать серьезный вид’; *ты что, картриджа объелся?* – ‘о странных поступках и действиях человека, который ведет себя, подобно сумасшедшему’ (ср. *белены объесться*).

Замена лексических компонентов часто происходит на основе паронимазии нарицательных и собственных имен, пример: *«Гарри, Гарри, моя звезда! Свершилось! «Гарри Поттер и Дары смерти», седьмой фильм знаменитой киноэпопеи о юном волшебнике с молнией во лбу, вышел в прокат!»* («Литературная газета», № 49 за 2012 г.). Здесь обыгрывается строка из известного романа «Гори, гори, моя звезда!» на основе паронимической замены: «гори – Гарри» [Володько 2014]. Интернет-публикации, СМИ дают возможность, в первую очередь, увидеть, обнаружить фразеологические новации, а во вторую очередь – обсудить приемы создания фразеологизмов-неологизмов. Бурное словотворчество последних лет обостряет старую проблему лексико-фразеологического минимума для выпускников школ и выдвигает проблему новую: координации фразеологического фонда и лексикона в целом молодежи и людей старшего поколения, сокращение «языковой пропасти» между «отцами» и «детьми».

Итоги. Фразеология – менталеобразующая область знания. Фразеологическое знание должно быть частью функциональной грамотности подрастающего поколения. Культурный фон, стоящий за любым фразеологизмом и возникающий всякий раз при уместном его употреблении, важнее формализованного лингвистического знания. Мотивирующее изучение фразеологии на этапе школьного образования позволит учащимся приблизиться к пониманию смыслового пространства языка, к тонкостям функционирования слова в тексте и в речи, а учителю – воспитывать языковую личность, не только умело пользующуюся языком во всем его функциональном многообразии, но и осознающую познавательную силу языковых фактов и явлений, среди которых фразеологические единицы играют особую, культууроформирующую роль.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). Москва: Икар 2009. 448 с.
2. Алефиренко Н.Ф., Золотых Л.Г. Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики. Москва: Издательство ЭЛПИС, 2008. 472 с.

3. Власенков А.И., Рыбченкова Л.М. Русский язык: Грамматика. Текст. Стили речи: учебн. пособие для 10-11 кл. общеобраз. учрежд. Москва: Просвещение, 1996. 367 с.
4. Володько Н.А. Ономастическое обновление фразеологизмов как прием языковой игры в современном русском языке. *Молодой ученый*. 2014. № 5 (64). С. 197–199.
5. Кронгауз М.А. Русский язык на грани нервного срыва. Москва: Знак, 2009. 232 с.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 3 изд., испр. Москва: Изд. центр «Академия», 2007. 208 с.
7. Привалов А.О. пиджин-рашене. *Експерт*. 2014. № 6 (885) от 03.02. 2014. Эл. ресурс: <https://kulturolog-ia.livejournal.com/302272.html>
8. Шибзухова Л.А. Султанова С.К. Роль фразеологизмов в речи учащихся 11 классов. *Молодой ученый*. 2018. № 2 (16). С. 13–16.

REFERENCES

1. Azimov E.G., Shhukin A.N. (2009) *Novyiy slovar metodicheskikh terminov i ponyatiy (teoriya i praktika obucheniya yazykam)* [New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of language teaching)]. Moskva: Ikar, 448 s. [in Russian].
2. Alefirenko N.F., Zolotykh L.G. (2008) *Frazeologicheskii slovar: Kulturno-poznavatelnoe prostranstvo russkoy idiomatiki* [Phraseological dictionary: Cultural and educational space of Russian idiomatics]. Moskva: Izdatelstvo ELPIS. 472 s. [in Russian].
3. Vlasenkov A.I., Rybchenkova L.M. (1996) *Russkiy yazyk: Grammatika. Tekst. Stili rechi: [Russian language: Grammar. Text. Styles of speech]: uchebn. posobie dlya 10–11 kl.* Moskva: Prosveshhenie. 367 s. [in Russian].
4. Volodko N.A. (2014) *Onomasticheskoe obnovenie frazeologizmov kak priem yazykovoy igry v sovremennom russkom yazyke* [Onomastic updating of phraseological units as a method of language game in modern Russian]. *Molodoy ucheniy*. № 5 (64). S. 197–199 [in Russian].
5. Krongauz M.A. (2009) *Russkiy yazyk na grani nervnogo sryva* [Russian language on the verge of a nervous breakdown]. Moskva: Znak. 232 s. [in Russian].
6. Maslova V.A. (2007) *Lingvokulturologiya* [Cultural linguistics]: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. 3 izd., ispr. Moskva: Izd. centr «Akademiya». 208 s. [in Russian].
7. Privalov A.O. pidzhin-rashene (2014). *Ekspert*. № 6 (885) ot 03.02. 2014. [About pidgin rush]. El. resurs: <https://kulturolog-ia.livejournal.com/302272.html> [in Russian].
8. Shibzukhova L.A., Sultanova S.K. (2018) *Rol frazeologizmov v rechi uchashchikhsya 11 klassov* [The role of phraseological units in the speech of students Grade11]. *Molodoy ucheniy*. № 2 (16). S. 13–16 [in Russian].

PHRASEOLOGICAL KNOWLEDGE AS A COMPONENT OF FUNCTIONAL LITERACY OF YOUNG PEOPLE

Abstract. The article deals with applied problems related to the knowledge of phraseological units of modern youth and the study of phraseology as a section of the language at the school level. The purpose of the article is to show the role of phraseology knowledge in the formation of functional knowledge, to analyze the main concept-functional literacy of adolescents and young people. Functional literacy involves not only knowledge of the rules and normative side of the language, but also effective use of language tools in order to increase the expressiveness and originality of speech. As part of functional literacy, in addition to the unconditional linguistic, cultural-speech, rhetorical and other components, it is necessary to designate a phraseological component that can be represented at the levels of knowledge and proficiency. Formal knowledge of theoretical information about the typology of stable phrases does not lead to the expansion of the lexical and phraseological vocabulary of schoolchildren and the active use of precedent statements in natural speech. The current situation forces us to look for effective ways to work with this linguistic content, exacerbates the problem of forming a lexical and phraseological minimum of a school graduate and developing criteria for evaluating General language competence. This goal determined the choice of research methods: analysis of conceptual definitions and language phenomena; methods of empirical research: observation, comparison, description; questionnaires, sociolinguistic surveys and accounting for quantitative indicators; classification methods for the characterization of phraseological units-neologisms. Sociolinguistic surveys confirm the low awareness of young people in the field of phraseology. In addition to the didactic problems of mastering functional phraseological knowledge, the article also focuses on the problem of language play and transformation of phraseological units in youth jargon, media language and in modern speech in General, since these processes have a determining influence on the content and scope of the phraseological component of functional literacy of young people in the 21st century.

Keywords: phraseology, functional literacy, school curriculum, phraseological component, transformation of phraseological units, youth jargon.

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗНАННЯ ЯК КОМПОНЕНТ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ГРАМОТНОСТІ МОЛОДІ

Анотація. У статті розглядаються прикладні проблеми, пов'язані зі знанням фразеологізмів сучасною молоддю і вивченням фразеології як розділу мови на шкільному рівні. Мета статті – показати роль фразеології у становленні функціонального знання, проаналізувати основне поняття – функціональна грамотність підлітків і молоді. Функціональна грамотність передбачає не тільки знання правил і нормативної сторони мови, а й ефективне використання мовних засобів із метою підвищення виразності та оригінальності мови. У складі функціональної грамотності, крім

безумовних мовознавчого, культурно-мовного, риторичного й інших складників, слід позначити фразеологічний компонент, який може бути представлений на рівнях знання і володіння. Формальне знання теоретичних відомостей про типологію стійких словосполучень не веде до розширення лексико-фразеологічного словника школярів та активного використання прецедентних висловлювань у природному мовленні. Ситуація, що склалася, змушує шукати ефективні шляхи роботи з цим лінгвістичним контентом, загострює проблему формування лексико-фразеологічного мінімуму випускника школи та вироблення критеріїв оцінки загальномовної компетенції. Поставлена мета зумовила вибір методів дослідження: аналіз понятійних дефініцій і мовних явищ; методи емпіричного дослідження: спостереження, порівняння, опис; анкетування, соціолінгвістичні опитування й облік кількісних показників; класифікаційні методики при характеристиці фразеологізмів-неологізмів. Соціолінгвістичні опитування підтверджують слабку обізнаність молоді в галузі фразеології. Крім дидактичних проблем оволодіння функціональним фразеологічним знанням, у статті також приділяється увага проблемі мовної гри і трансформації фразеологічних одиниць у молодіжному жаргоні, мовою ЗМІ і в сучасній мові в цілому, оскільки саме ці процеси здійснюють визначальний вплив на зміст і обсяг фразеологічного компонента функціональної грамотності молоді в XXI столітті.

Ключові слова: фразеологія, функціональна грамотність, шкільна програма, фразеологічний компонент, трансформація фразеологізмів, молодіжний жаргон.

© Новікова Т., 2020 р.

Тетяна Новікова – доктор педагогічних наук, професор кафедри російської мови і російської літератури Белгородського національного дослідницького університету, Белгород, Росія; <https://orcid.org/0000-0001-8916-3233>

Tatiana Novikova – Doctor of Pedagogy, Professor of Department of Russian language and Russian literature, Belgorod National Research University, Belgorod, Russia; <https://orcid.org/0000-0001-8916-3233>